ABDÜLKADİR İNAN MAKALELER VE İNCELEMELER

MAKALELER VE İNCELEMELER

ABDÜLKADİR İNAN

MAKALELER ve İNCELEMELER

Birinci baskı 1968
İkinci baskı 1987

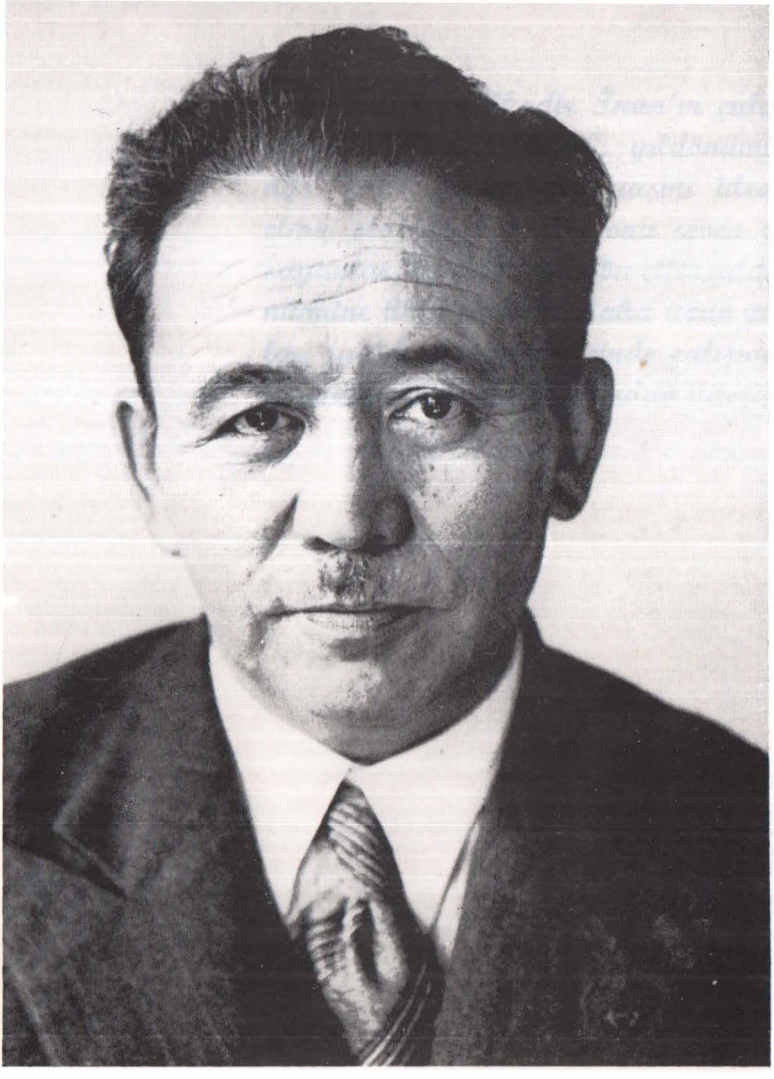
ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. DİZİ — Sa. 51a

ABDÜLKADİR İNAN

MAKALELER ve İNCELEMELER

2. Baskı

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1987

ABDÜLKADİR İNAN

1968 yılı Abdülkadir İnan'ın çalışmağa başlamasının 60. yıldönümüdür. 1969 yılında 80 yaşını idrak etmiş olacağından, biz onu seven ve sayanlar, bu eseri onun bu çifte yıldönümüne ithaf ederken, daha uzun yıllar sağlık ve esenlik içinde çalışmalarına devam etmesini candan dileriz.

İ Ç İ N D E K İ L E R

Önsöz ..... XI-XIV
Abdülkadir İnan'ın Hayatı XV-XVIII
Abdülkadir İnan'ın Eserleri XIX-XXXVII

I. BÖLÜM TÜRK KAVİMLERİ

Türk Kabile İsimlerine Dair 1- 7
"Karaman" İsminin İntişar Sahasına Dair 8- 11
"Yaş Türkistan" Mecmuasının Bir Makalesi Münasebetiyle 12- 13
Gaziantep Vilâyetinde Elbeyliler 14- 17
Türkler Beltir Türkleri 18- 19
Yakut (Saha) Türkleri 20- 23
Yakut (Saha) Türkleri 24- 28
Tuba (Urenha) Türkleri 29- 32
Altay-Yenisey Türkleri 33- 35
Altay ve Yenisey Türklerinin Tarihi 36- 38
Kırgızlar 39- 41
Kırgızlar 42- 44
Karakalpaklılar 45- 47
Karakalpaklılar 48- 49
Sagay Türkleri (Abakanlılar) 50- 54
Ongutlar'ın Menşei Meselesi 55- 58
Nayman Boyunun Soyu Meselesi 59- 65
Anadolu'nun Toponomisi ve Türk Boylarının Adları Meselesi 66- 68

II. BÖLÜM : DESTANLAR

Türk Rivayetlerinde "Bozkurt" 69- 75
Orta Türk Destanları ve Kırım I. 76- 85
Orta Türk Destanları ve Kırım II. Adil Sultan 86- 98
Kırgız Dil Yadigârlarından "Manas" Destanı 99-103
Manas Destanı'nın Yeni Toplanmış Metinlerinden Bir Parçanın Rusça Tercümesinden 104-108
Kırgız Dil Yadigârlarından Manas Destanı 109-110
Manas Destanı II 111-113
Manas Destanı 114-117
"Manas" da İdeoloji ve Kahramanlar 118-120
Manas Destanında Aş-yog Merasimi 121-124
Manas Destanı Üzerine Notlar 125-160
Manas Destanında Görülen Muhtelif Tabakalar 161-164
"Kitab-ı Dede Korkut" Hakkında 165-172
Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere ve Kelimelere Ait Notlar 173-175
Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere ve Kelimerlere Ait Notlar 176-178
Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere ve Kelimelere Ait Notlar 179-181

Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere ve Kelimelere Ait Notlar 182–184
Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere ve Kelimelere Ait Notlar 185–190
Epope ve Hurafe Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi 191–194
Karacaoğlan'a Dair ..... –195
Oğuz Destanındaki Irkıl Ata 196–197
Destan-ı Nesl-i Cengiz Han Kitabı Hakkında 198–203
Destan-ı Nesl-i Cengiz Han Kitabı Hakkında 204–206
Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikâye 207–216
İt Başlı Kurt Efsanesi 217–219
Türk Destanlarına Genel Bir Bakış 220–237
Türk Destan ve Masallarında "Kırklar" Motifi 238–240

III. BÖLÜM : FOLKLOR

"Orun" ve "Ülüş" Meselesi 241–254
Tepsi ve Kağnı, Maddî Kültüre Ait İki Kelime 255–258
Al Ruhu Hakkında 259–267
Ongun ve Tös Kelimeleri Hakkında 268–273
Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın 274–280
Kazak-Kırgızlar'da "Yeğenlik Hakkı" ve "Konuk Aşı" Meseleleri 281–291
Doğu–Türk ve Moğol Folklorundaki "Edrene" Kelimesine Dair 292–294
"Adaş" ve "Sağdıç" Kelimelerinin En Eski Anlamları 295–304
Göçebe Türk Boylarında Evlâtlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler 305–316
Eski Türklerde ve Folklorda "Ant" 317–330
Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri 331–334
Güvey 335–340
Türk Düğünlerinde Exogamie İzleri 341–349
Türk Folklorunda Simurg ve Garuda 350–352
Codex Cumanicus Bilmecelerine Dair 353–358
Altay Türklerinde Kadınlar Diline Mahsus Sözler 359–361
Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair 362–386
Türlü Törenlerde Ters Giyme Âdeti –387

IV. BÖLÜM : İNANÇLAR VE AKİDELER

Türk Şamanizmi Hakkında 389–396
Umay İlâhesi Hakkında 397–399
Altay Şamanlığına Ait Maddeler 400–403
Altay Şamanlığına Ait Maddeler 404–453
İslâm Türklerinde Şamanizm Kalıntıları 454–455
Altay-Yenisey Şamanlığında Eski Unsurlar 456–457
Yakut Şamanizmindeki İJÄ KIIL 458–461
Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları 462–479
Yağmur Duası Çömçe Gelin 480–481

İslâmlarda Mervanî'ler Mezhebi 482–487
Eski Türklerin İnançları Hakkında Birkaç Söz 488–490
Türklerde Su Kültü ile İlgili Gelenekler 491–495

V. BÖLÜM : ARKEOLOJİ VE TARİH

Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları 497–499
Türkistan'da ve Altaylar'da Son Yıllarda Yapılan Arkeoloji Araştırmaları 500–506
İkinci Pazırık Kurganı 507–509
Moğolların Gizli Tarihi 510–517
Türkistan'da Yeni Arkeolojik Keşifler 518–519
Ani Kitabesi 520–545
17 nci Asırda Özbek Hanları Saraylarında Merasim 546–554
"Türkmen Tarihine Ait Taslak" 555–558
Ulug Beg'in Sikkeleri 559–561
IX. ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar'ın Tarihî Topografisi Meselesine Dair 562–586
"Gûr-i Emîr" Türbesinde Timur'un ve Ahfadının Mezar Kitabeleri 587–610

VI. BÖLÜM : KELİME İZAHLARI

Koton Türklerinin Hunker, Kunker Kelimesi Hakkında 611–613
'Oba', 'Obo' Sözleri Hakkında 614–616
'Ink' mı? 'Idık' mı? 617–618
Tarihte ve Folklorda Balkan 619–621
'Ulus' Terimi Üzerine 622–624
Börü=Kurt ve Yok=Hayır Kelimeleri Üzerine 625–627
Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim Kelime Üzerine 628–644
"Han-ı Yağma" Deyiminin Kökeni 645–648
Farsça Ark-Erk ارك, "Kal'e" "Citadel"..... 649–652
Yaksart-Sırderya 653–655
İndeks 657–712

ÖNSÖZ

Meslekdaşımız ve arkadaşımız Abdülkadir İNAN'ın bu makaleler serisini ortaya koymakla, yalınız bir insanın, üzerinde bir ömür boyu çalışıp yarattığı eserlerini değil, aynı zamanda fikrî ve tarihî hayatımızın bir devrini de hakkiyle tanımış oluyoruz.

Bu yazılar kırk küsur yıldan beri türlü dergilerde, türlü şartlar içinde, çeşitli okuyucu kitlelerine hitab ederek kaleme alınmış, millî konularımızın derinliklerini aydınlatmış, bir kaç neslin gençlerine doğru yolu göstermeğe çalışmış olan millî kültürümüzün aynalarıdır. Konuların çeşitliliği ve derinliği bakımından, onun bir insan ve bir ilim adamı olarak ne kadar geniş sahalara gidebileceğini ve gençlere ne kadar olumlu bir örnek olabileceğini de gösteren parlak çalışmalardır. Müellif bu yazıların büyük bir kısmının maddî karşılığını almamış olduğu gibi, hiç bir zaman bunlardan menfaat aramamış, kendisinden önce hiç el sürülmeyen bu konuların seçkin muhataba erişmesi, onun tek arzusu olmuştur. Bu konular onun hayatına girmiş, onu devamlı çalışmağa sürüklemiş ve bu işlere gereken yardımcısı da, kendisinin geniş bilgisi ile birlikte ancak bir kaç yabancı dil olmuştur.

Bu yazıları zevkle okuyacak ve faydalanacak olan gençlere, bu konuları işleyip geliştirerek devam ettirmek ve ilerletmek vazifesi düşmektedir.

Buraya ancak etnografya, folklor, destan ve tarihle ilgili olan yazılarını alabildik. Dile ve diğer konulara dair, yine en az bu kadar bir cilt tutacak olan yazılarının da toplanıp kitap haline konması gerekmektedir.

Bu makalelerin bir kitap şekline getirilip bastırma işi, yıllardan beri süregelen gayretlerle meydana çıktı. Şahsan onun her yazısını okuduğumda, şurada burada dağınık halde bulunmasına, gerektiğinde bilinmeyen dergi köşelerinde aranmasına üzülüyor, hiç olmazsa bunların bir bibliyografyasının hazırlanması gerektiğini ve bu işin onun şahsından ziyade meslek icabı bir hizmet olacağını düşünüyordum. Bu maksatla Abdülkadir Bey'in kendisi ile de temas etmekle bu işe başlamış olduk, fakat onun verdiği liste noksan çıktı, unuttuğu bir çok yazıları daha vardı. İlâhiyat Fakültesi Dinler Tarihi Doçenti Hikmet Tanyu Bey de onun yazılariyle çok ilgileniyordu ve yardıma

hazırdı. Bir kerre onunla buluşarak bu eksik listeyi tamamlamağa, mümkünse hocanın dağınık yazılarını toplayıp bastırmağa karar verdik, hemen işe koyulduk. Hikmet Bey çantalar dolusu, yazıların çıktığı dergileri getirip bana teslim eder, ben de makinada yazdırır, tasnif eder ve ettirirdim. Bu iş böylece bir kaç ay sürdü. Makaleler arttıkça, bibliyografya genişledikçe, bizim de sevincimiz ve hevesimiz artıyor ve iş bu güzel yazıları bastıracak yeri sağlamağa kalıyordu. Abdülkadir Bey'in de üye olduğu Türk Tarih Kurumu'na baş vurmağa karar verdim. Türk Tarih Kurumu'nun saygıdeğer Genel Müdürü Uluğ İğdemir Bey'e bu işi açtım, Uluğ Bey meselenin önemini takdir etti ve "siz Tarih Kurumu'na resmen müracaat edin, karar çıktıktan sonra mesele kalmaz, imkân bulduğumuz zaman basarız" dedi, yazıların kopyası için de derhal kâğıt verdi, Tarih Kurumu daktilo memurlarının bu yazıların yazılmasına yardım etmelerini emretti. Böylece işimizin başlangıç kısmı muvaffakıyetli yola girmiş oldu. Bu çalışmaların bir mahsulü olarak CAJ (Central Asiatic Journal V - 2 - 1959)'de "Abdülkadir İnan" başlığiyle, eserlerinin bibliyografyasıyle birlikte bir makale yazdım, bu yazı onun çalışma hayatının 50. yıl dönümüne rasladı. Türk Tarih Kurumu'ndan da bir kısım makalelerin basılması için karar çıktı. Şemsettin GÜNALTAY daha hayatta ve T T K Başkanıydı. Tasnif ettiğim makaleleri talep üzerine Ş. GÜNALTAY'a götürdüm, rahmetli bu yazıları bir kaç dakikanın içinde gözden geçirip, her hangi bir şekilde tarihle ilgili olanları seçti, benim tasnifimde yer almış olan edebiyat ve dille ilgili olan yazıları çıkardı. Burada rahmetli Ş. GÜNALTAY'a karşı duyduğum hayranlığı bilhassa zikretmeği bir borç sayıyorum, onun bu yazıları tanıması ve Orta - Asya tarihi üzerindeki geniş bilgisi beni çok sevindirmiş, kendisini pek az tanıdığım halde, derin bir saygı uyandırmıştı. ANOHIN'in tercümeleri, şamanizme dair diğer yazılar ve bir çok tercümeler onun arzusuyle konuldu, o öldükten sonra da bunların tasnifini değiştirmedim. Ancak, o zaman bu tarihî yazılar, tercüme'ler arasına konmuştu, sonradan bunları Tarih bölümüne alarak bir araya getirmeği doğru buldum, böylece ANOHIN tercümesi de İnançlar ve Akideler bölümünde yeralmış oldu. Tercümelerin baş kısmında müelliflerin adı zikredildi, fakat bütün eser Abdülkadir İNAN'ın olduğundan sahife başları onun adiyle gösterildi, bu yazıları yazan ve hâlâ yaşayan müelliflerin, bunu yanlış anlamamalarını umar ve özür dilerim, çünki bu dile maledenin hakkı da büyük olduğu gibi, değer tanıması bakımından da, müellifler için büyük önemi taşır kanaatındayım.

Bu zor işin başlangıcında ancak Hikmet Tanyu Beyle ikimiz olduğumuz halde, yazıların tasnifinde, düzeltmelerde, makinada yazdırma işlerinde yardımları dokunan birçok insan, Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde, bazıları da Abdülkadir Bey'in talebeleri olan kimseler dahil olmak üzere talebe ve asistanlar, fedakârâne hizmette bulundular. Hepsini gözden geçirdiğim ve idare ettiğim halde, yanlışlardan korunmak maksadiyle, genç arkadaşlara da yazdırılmış yazıları tekrar tekrar okuttum, düzelttirdim. Bazı makalelerin konuları mükerrer yazıldığından, Abdülkadir Bey bunlara dikkat edilmesini istiyordu, fakat bu tekrarlar bulunduğu halde (meselâ : Yakutlar bahsinde) hepsinde de yeni malzeme olduğunu tespit ettik. Bu işlerde bilhassa, talebeliklerinde Ayhan Göksan ve Semih Tezcan büyük hizmetlerde bulundular.

Yıllanmış yazılarda geçen tertip ve diğer hataları Abdülkadir Bey, hem yaş icabı hem zaman aşımı bakımından çoktan unutmuş olduğundan, yazıları birçok defalar, tercümeleri de bulunabilen orijinalleriyle düzelttiğimiz halde, bazı yanlışlar kalmış olabilir, BARTHOLD'un tercümeleri işinde, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesine gelmiş BARTHOLD eserlerinin külliyatından iki cilt çok işimize yaradı, böylece bizim tashihlerin bazıları ona göre (şayet onlar ilk baskılarına sadık kalabildi ise) düzeltilebildi. BARTHOLD'un "Türklerde ve Moğollarda defin merasimi" adlı makalesinde her yerde iki *u* ile *kuruk* şeklinde yazılmış (veya basılmış) sözcük vardır. 378 s. -17. satırda *büyük koruk* şeklinde (Belleten 43'te basılmış makalede bir kaç yerde böylece *o-u* ile görüldüğünden) bırakıldı[1]. Belki Abdülkadir Bey tarafından iki ayrı kelime addedilerek *o-u* ile yazılmış olacaktır düşüncesiyle düzeltilmedi[2].

ANOHIN'in "Altay Şamanlığına Ait Maddeler" adlı makalesi tam değildir, büyük bir ihtimalle son elbise tarifleri (teferruat olduğundan) hiç tercüme edilmemiştir. Bu makalelerde Rus harfleriyle gösterilen madde başları tabiî olarak Lâtin alfabesi sırasiyle dizildi, bazıları da düşürüldü. Bu ve diğer makalelerde geçen türlü türlü bilinmeyen isimler, bazı yerlerde değişik yazıldığından, düzeltilemeden, gözümden

[1] Bkz. Kaş. *korıg* 'Tabubezirk, Reservatweide des Fürsten, Türkçe Sözlük ve Osm *koru*, *korı* Ş. SAMİ' 'yetiştirilmiş orman, küçük orman' burada iki ayrı sözcük olduğu kanısındayım, biri *u-u*, diğeride *o-u* olacaktır.

[2] Maalesef Barthold'un külliyatı bu makale basıldıktan sonra elimize geçti.

kaçmış olabilir. Meselâ Şaman, şaman, büyük ve küçük harfle, Cengiz, Çengiz, Çingiz vb. gibi. Umumiyetle alfabe değiştirmemiz ile ortaya çıkan ve henüz durulamayan imlâ meselesi, bu yazılar da türlü yıllarda yazıldığından, kendisini göstermiştir. Çok gayret ettiğimiz halde imlâ vahdetini tam arzu ettiğimiz şekilde tatbik edemedik.

30-40 yıl önce yazılmış yazılar elbette ağır bir dilde kaleme alınmıştır. Bunların çok zor anlaşılabilen sözcük ve terkipleri bazı yazılarda genç arkadaşlar tarafından düzeltildi. *Ani Kitabesi* makalesi 1930-31'de yazıldığından ve o zaman henüz Türkçeleşme başlamadığından çok az düzeltildi. Bu vesile ile teknik yetersizliklerimizin kaygusunu ortadan kaldıracak, yine okuyucularımızı sevindirecek şu önemli noktaya değinmek isterim, bazı şüphelendiğim yerlerde gösterilen kaynaklara başvurduğumda, bunların çok sıhhatli ve tam doğru olduğunu tesbit ettim. Konuları seçmesindeki keskin görüşü ve maharetiyle birlikte, A. İNAN'ın bir ilim adamına lâyık titizlikle de çalışmış olduğunu öğrenmiş bulundum.

Kusurlarımıza rağmen, şu değerli yazıların bir araya getirilmesi, bunun üzerinde çalışmış bizler için iftihar vesilesi olduğu gibi, bu konular üzerinde ileride çalışacak kimseler için de, emniyetli zengin kaynak ve memleket ilmi için bugüne kadar az ilgi görmüş bir sahaya temel teşkil edeceğinden eminim.

Son olarak, büyük anlayışla işimize yardım eden Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü Uluğ İğdemir Bey'e ve Türk Tarih Kurumu Basımevi'nin işbilir mürettiplerine, sabırlı çalışmalarından ötürü teşekkür etmek, benim için sevinçli bir vazifedir.

Ankara; 24.I.1968

SAADET ÇAGATAY

ABDÜLKADİR İNAN'IN HAYATI

Abdülkadir İnan'ın babası İmam Musaffa (Mustafa), dedesi Süleyman ve annesi Zekiye olup, 29 Kasım 1889 yılında (bugünün idarî taksimatına göre) Başkurdistan'da Çıgay köyünde doğdu. Göbek adı Fethülkadir'dir. Birçok yazılarında bu ad kullanılmıştır. Sibirya demiryolu üzerindeki Çelebi çevresi Başkurt'larından Ulu Katay boyunun Kazbörü (Gazi Börü) koluna mensuptur. Bu boy 1864 yıllarında iskân edilmiştir. Önceleri göçebe olarak yaşamaktaydılar. Bununla beraber yaylaya çıkma devam etmiştir.

Abdülkadir, çadırda doğmuştur; muhafazakâr bir aileye mensuptur. Soyunu yedi boya kadar sayabilen bu aile, köklü bir geçmişe sahiptir. Abdülkadir İnan, hâlen altı boy dedesinin adını bilmektedir.

İlk öğrenimini Rus-Başkurt ve Çıgay'da açılmış olan Usulü Cedîde mekteplerinde yapmıştır. Daha sonra Troyitsk'de bulunan Resûliye mektebine devam etti. Resûliye mektebi 8 yıl, âlî kısmında da iki yıl okuyarak mezun oldu.

Abdülkadir İnan'ın ilk yazıları 1908 yılında Orenburg'da yayınlanan *Vakit* gazetesinde çıktı.

1914 yılında Yüksek Muallim Mektebi'nden mezun oldu. 1915-1923 yıllarında ortaokullarda görev aldı. 1915'de "Bütün Rusya Müslümanlarının Mahkeme-i Şer'i'ye" kurulu huzûrunda din ilimlerinden imtihan vererek müderris ünvan ve şahadetnâmesini almıştır.

Resûliye okulunun Müdürü Abdürrahman Resûlî ve Dış Türklerinin meşhur Türkçülerinden, Orenburg'da çıkan "*Muallim*" dergisinin nâşir ve muharriri olan Hasan Ali Efendi'nin teşvikiyle 1910 yılından itibaren folklor sahasında uğraşmağa başlamıştır. Topladığı materyaller, eski Başkurt hayatından ve Mücadele Tarihinden konular olup, bu etnolojik konuları hikâyeler hâlinde "*Şûrâ*" mecmuasında 1913 yılından 1916 yılına kadar neşretmiştir. Esasen kendisi de Başkurt istiklâl hareketlerine, isyanlarına iştirak eden ailelerden olduğu ve bu ayaklanmanın anane ve hikâyelerini çok iyi bilen bir çevre içerisinde bulunduğu ve küçük yaştan beri bu hâtıralar arasında büyüdüğü için, birçok folklor malzemesi ile beraber yaşamış

ve derlemiş, toplamıştır. Umumiyetle Başkurt kadınlarının beşik ninnileri bile Ruslarla mücadele ananelerini anlatan destan parçalarından ibarettir.

Önceleri yalnız, Başkurt folkloruyla uğraşırken 1914 yılında, Profesör Zeki Velidî (Togan)'nin tavsiyesiyle, Altay, Kazak-Kırgız, Özbek ve bütün Türk kavimlerinin folklor, etnografya ve bilhassa destanları, millî anane ve dini üzerinde çalışmağa başlamıştır. Böylece Abdülkadir İnan, Şamanizm ve Manas destanı üzerinde çok derin araştırma ve incelemeler yaptı. Birinci Cihan Savaşı sırasında Başkurd Ülkesi'nde öğretmenlik vazifesine başariyle devam ediyordu. Fakat Bolşevik istilâ teşebbüsleri karşısında, millî kurtuluş hareketlerine fiilen katılması gerekti. Başkurdistan'ın istiklâl mücadelesinde önemli hizmetler îfâ etti.

1918 yılı Haziran ve Temmuz aylarında çıkartılan Başkurt gazetesinde, Abdülkadir İnan muharrir olarak çalıştı. 1919 yılında, Başkurt, Maarif Vekâleti'nin ilmî heyetine (Tâlim ve Terbiye Kurulu) âzâ tayin edildi. 1919-1920 yıllarında Petrograd (Leningrad) kütüphanelerinde çalıştı ve muhtelif ilmî, kıymetli eserleri ve Türklüğü ilgilendiren kitapları Başkurdistan'a getirdi.

Daha sonra Abdülkadir İnan Taşkent'e gelmiş ve Kazak-Kırgız ortaokulunda, Abdülkadir Cılkıbay (Yılkıbay) adiyle müdürlük ve öğretmenlik yapmıştır. Gene aynı tarihlerde Taşkent'te yayımlanan, "*Akyol*" gazetesinde, Kazakistan ve Başkurdistan ahvâli hakkında tarih, etnogafya ve folklorla ilgili makaleler yazmaktaydı.

Bir müddet Yese şehrinde, bir Kazak öğretmeni sıfatiyle 7 sınıflı bir ilkokula, gene başka bir adla tarih öğretmeni olarak tâyin edildi. Bu görevde 3-4 ay kaldıktan sonra tekrar Semerkand şehrine çağrıldı. Bu çevrelerde kanlı istiklâl mücadelesi sonucunda, Türkmenistan'daki komitenin yardımiyle Zeki Velidî Togan ve Abdülkadir İnan, Asya'daki Türklerin yaşadığı muhtelif bölgeleri dolaştıktan sonra (1923), İran (1923), Afganistan (1923), Hindistan (1924)'dan Avrupa'ya, Marsilya'ya (1924) geçti; Paris'te, Berlin'de (1925) ilmî çalışmalarda bulundular. Nihayet 1925 yılı Temmuzunda İstanbul'a geldiler.

Abdülkadir İnan'ın ilmî çalışmalarını bilen ve takdir eden Prof. Fuad Köprülü onu, Türkiyat Enstitüsüne, Türkoloji asistanı olarak tâyin ettirdi. Almanya'da iken hazırlamış olduğu "Dede Korkut Kitabı Hakkında" incelemeri, Fuat Köprülü tarafından beğenilerek

Türkiyat Mecmuası'nın birinci cildine alındı. Türkiye'ye geldikten sonra "Yeni Kafkasya" dergisinde Türikstan ahvâline ait *Türkistanlı*, *Türkmen*, bâzan *Abdülkadir*, bâzan *İdil oğlu* imzalariyle makaleler yazdı. Türkiye'de 1927'de çıkan "Yeni Türkistan" dergisini bilfiil Zeki Velidi ve Abdülkadir İnan kurmuş ve yürütmüşlerdir. Abdülkadir İnan, burada da muhtelif müstear adlarla makaleler yayımladı. 1928 yılında birkaç arkadaşiyle birlikte "Halk Bilgisi Haberleri" dergisini yayımladılar.

1928 yılından 1932 yılının sonuna kadar (Türkiye Halk Bilgisi Derneği)'nin ilmî komisyonu üyeliğini yaptı. 1929'da bu derneğin verdiği görevle, Erzurum, Erzincan, Hasankale'ye gitti ve bu çevrelerde halk bilgisine dair folklor malzemesi topladı. Bu incelemeye ait rapor, bir kitap halinde dernek tarafından "Birinci İlmî Seyyahate Ait Rapor" adiyle yayımlandı. Bu eserin basımı sırasında 1930 yılında aynı Cemiyet hesabına Gaziantep vilâyeti ve civarında folklor üzerine çalışmalar yaptı. Burada topladıkları kıymetli ve dikkate değer malzemeleri "Halk Bilgisi Haberleri" dergisinde yayımladı. Bu arada "Türk Hukuk ve İktisat Tarihi" ve "Azerbaycan Yurt Bilgisi" gibi muhtelif ilmî dergilerde de makaleleri, etüdleri çıktı.

1933 yılının başlangıcında Türk Dili Tetkik Cemiyeti Umumî Kâtibi Rûşen Eşref (Ünaydın) ve Maarif Vekili Reşit Galip'in resmî dâvetleriyle Ankara'ya çağrıldı; Fuat Köprülü'nün de müzaheretiyle Ankara'ya, asistanlıktan istifa ederek gitti. 1933 yılının 6 şubat'ında Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nde İhtisas Kâtibi sıfatı ile çalışmaya başladı. 1933 yılının Sonbaharında Dolmabahçe'de Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal (Atatürk) tarafından kabul edildi. 1934 yılında teşkil edilen İlmî Komisyon ve Kılavuz Kolu Çalışmaları üyesi olarak görevlendirildiği sırada, Atatürk tarafından iltifatlara, takdirlere mazhar oldu. Bu komisyonun çalışmaları sırasında Atatürk, Dil Kurumu üyelerini Köşk'e çağırdığı zaman, muhakkak Abdülkadir İnan'ı da beraber istiyordu.

1935 yılında Ankara'da Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi kurulmak üzere iken, Atatürk, Abdülkadir İnan'ı dâvet etti ve "Sen bu Fakülte'de Doğu Türk Lehçelerini tetkik edecek ve ders vereceksin. Seni Profesör yapacağız" dedi. 18.I.1936 tarihinde göreve başlıyan Abdülkadir İnan, 9 yıl kadar Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinde Profesörlük yaptı. 1944 yılında Profesörlük ünvan ve kadrosunun kaldırılmasiyle, tercümanlık, okutmanlık, öğretim görevliliği

gibi çeşitli adlarla aynı derslerin hocalığını yapmağa 1955 yılına kadar devam etti. Fakülte'de iken, Türk Dil Kurumu'nda Baş Uzman olarak da çalışmaktaydı. Oradan ayrıldıktan sonra 1961 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Müşâvere Heyeti'nde, İlmî Eserleri tetkik işinde vazife verildi. 1964 yılı Nisan ayından itibaren, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'ne çağrıldı. Aynı müessesenin yayın organı olan, Türk Kültürü dergisinde, yıllıklarında, ilmî dergilerde makaleler yayımlamağa devam etmektedir.

Abdülkadir İnan'ın, *Kutadgu Bilig* ve *Divân-ü Lûgat-it Türk* eserleri üzerindeki çalışmalarda da çok önemli hizmeti, yardımları olmuştur.

Etnografya, folklor, Türk Tarihi, Türklerin dinleri, inançları, Türk lehçeleri, ve Türk filolojisine dair yazılmış 300 kadar makaleleri vardır.

Arapça, Farsça, Rusca, Almanca ve bütün Türk Lehçelerini bilen Abdülkadir İnan'ın çok zengin bir bibliyografyaya sahip olduğu görülmektedir.

Öğretmen Müşfika (Rızaeddin Oğulları) eşi olup, Mustafa Yaşar (1937) adlı Orman Yüksek Mühendisi olan bir oğlu vardır[1].

Doç. Dr. Hikmet Tanyu

[1] Şahsî görüşmelerimiz ve (Hayatı ve Eserleri) hakkında hazırladığımız kitaptan faydalanılmıştır.

— M. Şakir Ülkütaşır, Türkiye Etnografya ve Folklor Sözlüğü üzerine bir kalem tecrübesi, I. Fasikül, İst. 1937. Ve Şakir Ülkütaşır'ın Abdülkadir İnan'a dair muhtelif hatıra yazıları : Hürses Ocak 1956.

— Ruşen Eşref Ünaydın, Türk Dili Tetkik Cemiyetinin Kuruluşundan ilk Kurultay'a kadar Hâtıraları, İkinci Basılış, Ankara 1943.

— Kızıl elma ve Türk Folklor Araştırmaları, dergilerinde yayınlanmış tercüme-i haller.

— Prof. Dr. Saadet Çağatay, Abdülkadir İnan, Fünfzig Jahre Wissenschaftlichen Wirkens, Central Asiatic Journal, Volume V. Nr. 2, 1959, S. 151-154.

— Abdülkadir İnan, Türkiye'de Kim Kimdir "Yaşayan tanınmış kimseler Ansiklopedisi", Dr. Osman Nebioğlu, İst. 1961-62, Sf. 356.

— Atatürk'le ilgili görüşmelerin tarihçesi için : Atatürk'ün (Nöbet defteri) adlı esere bakınız.

ABDÜLKADİR İNAN'IN ESERLERİ[1]

Doç. Dr. Hikmet Tanyu

1 — *Başkurtlarda Toprak Meselesi*, (Das Agrarproblem bei den Baschkiren). Vakit 1908.

2 — *Başkurt Ulemâsı*, (Baschkirische Gelehrte). Vakit, Orenburg 1908.

1910

3 — *Kırgız Dalasından*, (Aus den Kirgisischen Steppen). Vakit Orenburg, 1910.

4 — *Kırgız Sahralarından*, (Aus den Kirgisischen Steppen). Taarifü'l-Müslimin, 12, İstanbul 1910.

1914

5 — *Başkurt caylavunda*, (In der baschkirischen Ebene). Şura, Orenburg 1914.

6 — *İl üçün*, (Für die Heimat). Şura, Orenburg 1914.

1915

7 — *Temirbay kurayçı*, (Der Flötenspieler Temirbay). Şura, 17, 1915.

8 — *İşte sana Pompeyin son günleri*, (Da hast du die letzten Tage von Pompei). Şura, Orenburg 1915.

1916

9 — *Kaçkın*, (Der Flüchtling). Şura, Orenburg 1916.

10 — *Ület*, (Die Seuche). Şura, 3, Orenburg 1916.

[1] Sayın Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın başkanlığında, 1958 yılında, benim de dahil bulunduğum bir heyet tarafından ve Sayın Abdülkadir İnan'ın da yardımıyle, 1958 yılına kadar olan bibliyografyası tertiplenmiş ve Prof. Dr. Saadet Çağatay tarafından ayrıca Almancaya çevrilerek (Abdülkadir İnan, Fünfzig Jahre Wissenschaftlichen Wirkens, Central Asiatic Journal, Volume V, Nr. 2. 1959, S. 151-162.) yayınlanmıştı. Bu defa tarafımızdan, o zaman tesbit edilemeyenlerle birlikte 1966 yılına kadar olan bibliyografyası, Almanca çevirmeleriyle ve kronolojik sıra ile takdim edilmektedir. Bütün çalışmalara rağmen, çok çeşitli dergi ve gazetelerde A. İnan'ın makaleleri yayınlandığından gene eksikler olabileceğinden şüphe etmiyoruz. H. T.

1917

11 — *Uralkayımız üstünde*, (Auf unserem lieben Ural). Başkurt, Orenburg 1917.

1919

12 — *Salavat Batır*, (Der Held Salavat). Sterlitamak 1919. Tiyatro eseri, yayınlanmadı (Theaterstück, nicht veröffentlicht).

1921

13 — *Sarı arkadan kelemin*, (Ich komme aus den kasakischen Steppen). Akyol, Taşkent 1921.

14 — *Başkurt tarihinden*, (Aus der Geschichte der Baschkiren). Akyol, Taşkent 1921.

1924

15 — *Volga boyunda İslâm — Türk harsiyle mücadele*, (Der Kampf des Bolschivismus gegen die Islam-türkische Nationalkultur im Wolgagebiet). Yeni Kafkasya, 4, 1924.

1925

16 — *Rusya Türklerinde milli hars mes'elesi*, (Das Problem der Nationalkultur der Türken in Russland). Yeni Kafkasya, 12 (1924), 13 (1925).

17 — *Türklerde Kabile isimleri*, (Die Namen der türkischen Stämme) Türkiyat Mecm. I, İstanbul 1925.

18 — *Kitab-ı Dede Korkut hakkında*, (Über das Buch Dede-Qorqut). Türkiyat Mecm. I, 1925.

19 — *Hariç Türklerde Hars Meselesi*, Yeni Kafkasya, 1925.

1926

20 — *Türk Şamanizmine ait*, (Zum türkischen Schamanismus). Türk Yurdu, 19, 1926.

21 — *Türk mitolojisinde ve halk edebiyatında kadın*, (Die Frau in der türkischen Mythologie und Volksliteratur). Türk Yurdu, 22, 1926.

1927

22 — *Türkistan ahvali*, (Die politische Lage in Turkistan). Yeni Türkistan, Yıl. I, I, 1927.

23 — *Özbek ilinde Moskof rezaletleri* (Moskowitische Schandtaten in Özbekistan). Yeni Türkistan, 4, 1927.

24 — *İlmi Haber: Tenbih*, Yeni Türkistan, 4, 1927.

25 — *Kazak-Kırgız ilinde mefkûre mücadelesi*, (Ideenkampf im Lande der Kasak-Kirgisen). Yeni Türkistan, 5 - 6, 1927.

26 — *Türkistan Millî Birliğini tâkip*, (Die Verfolgung der turkistanischen Nationalen - Einheit). Yeni Türkistan, 7, 1927.

1928

27 — *Komsomolların Ahlâkı*, (Die Moral der Komsomolzen). Yeni Türkistan, 7, 1928.

28 — *Rus menşeviklerinin Rusya'nın istiklâline ve milliyet mücadelesine dâir fikirleri*, (Die Meinungen der russischen Menschewisten über das Nationalitätenproblem und über die Zukunft Russlands). Yeni Türkistan, 9, 1928.

29 — *Kazak - Kırgız Ülkesinde Toprak Meselesi*, (Das Agrarproblem in Kasak - Kirgizländern). Yeni Türkistan, 10 - 12, 1928.

30 — 1916 *senesi Türkistan umumî kıyamı*, (Der Aufstand im Jahre 1916). Yeni Türkistan, 14 - 15, 1928.

31 — *Yugoslavya'da*, (In Yugoslawien). Türkiyat Mecm., II, 1926 - 1928.

32 — *A. V. Anochin, Materialy po şamanstvu u Altaycev Altay şamanlığına aid mevad.* — Türkiyat Mecm., II, 1928.

33 — *Türk Rivayetlerinde Bozkurt*, (Der Graue Wolf nach türkischen Überlieferungen). Türkiyat Mecm., II. İstanbul 1928.

34 — *Umay İlâhesi Hakkında*, (Über die Göttin Umay). Türkiyat Mecm. II, İstanbul 1928.

1929

35 — *A. Samoyloviç, Türkistan san'atkârları risalesi*, (Skizze der Künstler Türkistans). İstanbul 1929.

1930

36 — *Akademisyen V. V. Barthold*, (Vefatı Münasebetiyle). Emel, 24, Romanya 1930, s. 264 - 265.

37 — BİRİNCİ İLMİ SEYAHATA DAİR RAPOR, (Fin Bericht über die erste wissenschaftliche Rundreise). İstanbul 1930.

38 — *Karacaoğlan'a dair*, (Zur Qaraca oglan). Halk Bilgisi Haberleri, S. 123, 1930.

39 — *Köroğlu'na ait kitabiyat*, (Bibliographie über Köroglu). Halk Bilgisi Haberleri, I, 2, İstanbul 1930.

40 — *Köroğlu'na ait notlar*, (Notizen zum Köroglu), Halk Bilgisi Haberleri, I, S. 12, İstanbul 1930.

41 — *Koton Türklerinin, hunker, kunker, kelimesi hakkında*, (Über die Wörter hunker, kunker bei den Choton - Türken). Halk Bilgisi Haberleri, y. I, s. 5, 1930.

42 — *Karaman isminin intişar sahasına ait*, (Ausbreitungsgebiet des Namens "Qaraman"). Halk Bilgisi Haberleri, I, S. 6, 1930.

43 — *Yağmur Duası*, (Bittgebet um Regen). Halk Bilgisi Haberleri, II, S. 13, 1930.

44 — *Orta Türk destanları ve Kırım*, (Das mitteltürkische Epos und die Krim). Emel Mecmuası, I, II, S. 29, 35. Romanya 1930 - 31.

1931

45 — Ahmet Refik, Anadoluda Türk aşiretleri, (Türkische Nomadenstämme in Anatolien). Halk Bilgisi Haberleri, 16, 1931.

46 — *Türklerde Orun ve ülüş meselesi*, (Standes-und Anteilsrecht nach türkischen Sitten). Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası, I, 1931.

47 — *Maddî kültüre ait iki kelime: Tepsi ve kağnı*, (Zwei Worte über die materielle Kultur: te psiund qagnı). Halk Bilgisi Haberleri, II, 17, 1931.

48 — V. Beliyaev, Özbek Musikisi, (Die Musik der Özbekern). Atsız Mecm., 8, 2, 1931.

49 — *Türkistan Orta-Asya cumhuriyetleri nüfusu*, (Die Bevölkerung der turkistanischen Republiken). Atsız Mecm., 2, 3, 4, 5, 10, 1931.

50 — *Türkmen ve Özbek Musikileri*, (Die Musik der Türkmenen und Özbeken). Atsız Mecm., 5, 1931.

51 — *Sovyet ülkelerinde yaşıyan Türk kavimlerine dair istatistik mâlûmat*, (Statistische Mitteilungen über türkische Stämme in Russland). Atsız Mecm., 18 - 19, 1931.

52 — W. Barthold, Ani Kitâbesi, (Die Ani-Inschrift). (İlhanlılar devrinde malî vaziyet) (—Finanzielle Lage der İlhaniden Epoche). Türk Hukuk ve İktisat Mecm., I, 1931, S. 135 - 159.

1932

53 — *Türk cumhuriyetleri nüfusu*, (Bevölkerung der Türk - Republiken). Atsız Mecm., II, 17, 1932.

54 — *Türk kavimlerinin halk edebiyatında Rus istilâsının in'ikâsı*, (Widerhall der russischen Invasion in der turkischen Volksliteratur). Azerbaycan Yurt Bilgisi, I, 1, 2, 3, 4 - 5. 1932.

55 — *Türkistan millî kahramanları*, (Turkistanische Nationalhelden). Azerbaycan Yurt Bilgisi, 6 - 7, 8 - 9, 10, 12, 15. 1932 - 1933, S. 19 - 20.

56 — Ali Rıza (Yalgın), Türkmen Oymakları, (Türkmensiche Stämme), Azerbaycan Yurt Bilgisi, I, 8 - 9, 1932.

57 — M. V. Kulijev, Kazak yaylalarında yarım göçebe Türklerin çadırları, (Die Zelte der Halbnomaden in den Kazakischen Steppen). Azerbaycan Yurt Bilgisi, I, 10, 1932.

58 — *Yaş Türkistan Mecmuasının bir makalesi münasebetiyle,* (Aus Anlass eines Artikels in der Zeitschrift "Yaş Türkistan"). Azerbaycan Yurt Bilgisi, I, 10, 1932.

59 — *Naş Sojuz, Kazakistan ve Kırgızistan,* (Unsere Union, Kasakistan und Kirgisistan). (Moskova, 1930), Azerbaycan Yurt Bilgisi, 12, 1932.

1933

60 — *XIX. asır Türkistan şairi ve müverrihi Şir Mehmet Munis,* (Munis, der Turkistanische Dichter und Geschichtsschreiber des XIX. Jahrhunderts). Azerbaycan Yurt Bilgisi, II, 13, 1933.

61 — *Lehistanda toplanacak tarih kongresi münasebetiyle,* (Anlässlich des Geschichtskongresses, der in Polen veranstaltet wird). Azerbaycan Yurt Bilgisi, II, 17, 1933.

62 — *Cenubî Türkistanın istilâsı arefesinde,* (Kurz vor der Südtürkistanischen Invasion). Azerbaycan Yurt Bilgisi, II, 18, 1933.

63 — *Oba, obo sözleri hakkında,* (Zu den Wörtern oba, obo). Azerbaycan Yurt Bilgisi, 21 - 22, 1933.

64 — *Başkurt Türkleriyle Rus Mücadelesi Tarihinden,* (Aus der Geschichte des Kampfes der Baschkiren mit den Russen). Azerbaycan Yurt Bilgisi, II, 23, 1933.

65 — *Bayat Kelimesi Üzerine,* Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 4 Mart 1933.

66 — N. I. Aşmarin, Çuvaş Lûgati -Slovar' Cuvaşskogo yazyka. Türkiyat Mecmuası, III, 1933.

67 — Ali Rıza (Yalgın), Cenupta Türkmen Oymakları, (Türkmenen - Stämme im Süden). Türkiyat Mecm., III, 1933.

68 — A. Ju. Jakubovskij, Şarkta Feodalizm - Feodalizm na Vostoke. Türkiyat Mecm., III, 1933.

69 — W. Barthold, Didon hiylesi masalına dair, (Das Märchen von der List Didos). Halk Bilgisi Haberleri, 25, 1933.

1934

70 — *A. Samoyloviç, Slovo "paiza" v Uluse Dzuçi-vom-Cuçi ulusunda kullanılan "paiza" kelimesi.* Türkiyat Mecmuası. IV, 1934.

71 — *Kazak-Kırgızlarda halk edebiyatı,* (Die kasak-kirgisische Volksliteratur). Çığır, 19 - 24, 1934.

72 — *Yakutlar ve Pekarski lûgati*, (Jakuten und das Pekarski's Wörterbuch). Azerbaycan Yurt Bilgisi, II, 31 - 32, 1934.

73 — *Oğuz Destanı*, (Das Oguz-Epos). Çığır, 21, 1934.

74 — *Orta-Asya Türk boyları arasında*, (Unter den türkischen Nomadenvölkern in Mittelasien). Çığır, 14, 15, 16, 17, 18, 1934.

75 — *Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında*, (Über die Worte ongon und tös). Tarih-Arkeoloji, Etnografya Dergisi, II, 1934.

76 — *Şarkî Türkistan*, (Ost-Türkistan). Ülkü, III, Ankara 1934.

77 — *Manas Destanı*, (Das Epos Manas). Azerbaycan Yurt Bilgisi, III, 31 - 32, 1934.

78 — *Destan-ı Nesl-i Cingiz Han Kitabı hakkında*, (Über das Buch Çingiz-chan-Epos). Azerbaycan Yurt Bilgisi, III, 25, 28, 1934.

79 — *Gaziantep Vilâyetinde Elbeyliler*, (Der türkmenische Stamm Elbeyli in der Gaziantep Provinz). Halk Bilgisi Haberleri, IV, 40, 1934.

80 — A. A. Semenov, Küçük Asya Yezidîlerinde Şeytana tapma, İst. Darülfünun, İlâhiyat Mecm. 1930, Nr. 20.

81 — *Şarkî Altay'da Bulunan İskit Mezarı*. Hâkimiyet-i Milliye, 4699 - 4721, 1934.

1935

82 — Prof. N. (Nicola) Marr. Akşam, 1935.

83 — *Türk Mitolojisinde Şerir bir Ruh*, (Ein böser Geist in der türkischen Mythologie). Tarih - Arkeoloji, Etnografya Dergisi, İstanbul 1935.

1936

84 — Ali Rıza (Yalgın), Cenupta Türkmen Oymakları, V, Yeni Türk, 1936.

85 — *Güneş-Dil teorisi üzerine notlar*, (Einige Notizen zur Sonnen-Sprach-Theorie). Ülkü, Ekim, 1936.

86 — Türkoloji Ders Hülâsaları, (Zusammenfassung der Vorlesungen über Türkologie). İstanbul 1936.

87 — *Kırgız dil yadigârlarından: Manas Destanı*, (Von den kirgischen Sprachdenkmälern: Das Epos Manas). Çığır, 35, 36, 37, 1936.

1937

88 — Maynagaşev, Beltirler'de tanrıya (gök'e) kurban merasimi (Zeremonien bei der Opfergabe an die Götter bei den Beltiren). Çığır, 52, 1937.

89 — *Beltir Türkleri*, (Beltir Türken). Çığır, 57 - 60, 1937.

91 — *Altay'da Pazırık Hafriyatında Çıkarılan Atların Vaziyeteni Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzah*, İkinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları, İstanbul 1937, S. 142 - 151.

92 — *Ebülgazi'nin Şecere-i Terakimesinin Fotokopi neşrine konulan (Mukaddeme)*. (Dil Kurumu) imzasıyle yayınlanmışsa da, Abdülkadir İnan'a aittir, 1937.

93 — DEDE KORKUT KİTABI*'ndaki Bâzı Motifler ve Kelimelere Ait Notlar:* I, II, III, IV, (Einige Motive aus dem Buche Dede Qorqut und Notizen zum Wortschatz). Ülkü, IX - X, XI, 50, 53, 60, 1937 - 38 - 39.

1938

94 — *Çıngız Çokanoğlu*, Ülkü, II, 63, 1938.

95 — *Yakut (Saha) Türkleri*, (Die Jakuten). Çığır, 63, 1938.

96 — FOLKLOR; *Epope ve Hurâfe, Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi*, (Geschichtliche Bedeutung der Epope und Aberglaubenmotive). Çığır, VI, 71 - 72, 1938.

97 — Artıkel in der TÜRKOLOJİ ANSİKLOPEDİSİ (Enzyklopädie der Türkologie), Sayı I, İstanbul 1938: ABA, ABA AÇİ, ABAGAS, ABAHAY ARI, ABA TURA, ABAY, ABASI, ABASI EMEHSİN, ABA SOPİ, ABA TÖS, ABATSKAYA, ABAKAN, ABAKİ, ABAK KİREY, ABAKLİ, ABALAK BEY.

1939

98 — Orta-Asya Tarihine ait Uygurca bir Eser, (Ein uigurisches Werk zur Geschicthe von Mittelasien). A. v. Gabain, Die uigurische Übersetzung der Biographie, Hüen-Tsangs, Berlin 1935; Briefe der uigurischen Hüen-Tsang Biographie, Berlin 1938, Çığır, VII, 78, 1939.

99 — *Dede Korkut Kitabı'ndaki Bâzı Motifler ve Kelimelere Ait Notlar*, Ülkü, XIII, XIV, 74, 76, Haziran 1939.

100 — *Altay-Yenisey Türkleri*, (Die Altai-und Jenissei-Türken). Bozkurt, 1 - 2, İstanbul 1939.

101 — Edward Pekarski ve Eserleri, (Edward Pekarski und seine Werke), Ülkü, XII, 71, Ocak 1939.

102 — *Anadolu'da çalışmak meselesi*, (Das Problem der Arbeit in Anatolien). Kopuz, 3, 15 Haziran 1939.

103 — *Codex Cumanicus bilmecelerine dair*, (Über die Rätsel des Codex Cumanicus). Kopuz, 3 - 4, 1939.

104 — *Şark Türkleri matbuatında Türkiye ve Atatürk*, (Die Türkei und Atatürk in der osttürkischen Presse). Kopuz, 6, I, 1939.

105 — Ali Rıza (Yalgın), Cenupta Türkmen Oymakları. Yeni Türk (İstanbul), 82, Teşrinevvel, 1939.

106 — Atsız: Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı Sultanları Tarihi, (XV nci asır tarihçisi Şükrullah'ın eserinden). Oluş Mecmuası, 25, İstanbul 1939.

1940

107 — *Fuzuli'nin arapça divanı*, (Der arabische Diwan Fuzuli's). Türk Dili Belleten, 3 - 4, 1940.

108 — *Onguların menşei meselesi*, (Herkunftsproblem der Onguten). Belleten, VIII, 1940.

109 — S. A. Kozin, Sokrovennoe skazanie Mongolov-Moğolların Gizli Tarihi, (Moskova Leningrad, 1941). Belleten, XVI, 94, 1940. S. 121 - 126.

110 — A. V. Anochin, Altay şamanlığına ait maddeler, (Materialien zum Schamanismus der Altaier). I: Ülkü, XV, 85, 1940. II: 87, III: 88, IV: 89, V: XVI, 90, 91, 93, 95, 1941. VI: XVII, 100.

111 — V. T. Stambulov, Namık Kemal'e dair rusça yeni bir eser, (Ein neues russisches Werk Über Namık Kemal). Ülkü, XVI, 94, 1940. S. 308 - 315.

112 — *Rus mekteplerinde edebiyat dersleri*, (Literaturstunden in den russischen Schulen). Bozkurt Mecmuası, II, 3, 1940.

113 — *Manas Destanında İdeoloji*, (İdeologie im Manas-Epos). Varlık, X.

114 — *Yakutlar*, (Die Yakuten). Bozkurt, 4, 1940.

115 — *Tuba Türkleri*, (Die Tuba-Türken). Bozkurt, 5, 1940.

116 — *Sagay Türkleri* ,(Abakanlılar) (Sagaer). Bozkurt, 7, 1940.

117 — *Manas Destanında İdeoloji*, (İdeologie im Manas-Epos). Varlık Mecm., X, 1940, XI, 1941.

1941

118 — W. Tiesenhausen, Sbornik materialov otnosjaşçija k istorii Zolotoj Ordy, Moskova-Leningrad. 1941.

119 — *Baganalı Naymanlarda Ekzogami.* Çınar, 3 - 4, Mayıs-Haziran 1941. S. 13 - 16.

120 — *Baganalı Naymanlarda Ekzogami.* Çınar, 5, Temmuz 1941, S. 7 - 9.

121 — *Türk Dili ve Lehçeleri,* İnkılâpçı Gençlik Dergisi. 27 Eylül 1941.

122 — AL, (in-) İslâm Ansiklopedisi. I - IV, 1941.

123 — *Türk yazı dili ve lehçeleri,* (Türkische Literatursprache und Dialekte). İnkılâpçı Gençlik, 1941,

124 — *Türkler, Karakalpaklar lehçe ve edebiyatları,* (Türken, Karakalpaken, Dialekt und Literatur). Bozkurt, III, 11 - 12, 1941.

125 — *Türkler-Kırgızlar* ,(Türken-Kirgisen). Bozkurt, 9, 1940, 10, 1941.

126 — A. Samoyloviç, Orta-Asya edebî türkçesinin tarihine dair, (Über die Geschichte der Literatursprache Mittelasiens). Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul 1941.

127 — A. Smirnov, Mir Ali Şir Nevaî hakkında farsça hikâye, (Eine persiche Geschichte über Ali Şir Nevaî). Ülkü, 1941.

1942

128 — D. K. Zelenin, Sibirya'da Ongon kültü (Kul't Ongonov v Sibîre, Perežitki totemizma v ideologii sibirskich inorodtsév) (Moskova-Leningrad, 1936). Belleten VI, 1942, S. 311 - 315.

129 — Sovyet Edebiyat Ansiklopedisinde: Ziya Gökalp, (Rusçadan çevrilmiştir). Gök-Börü, I, 3, 15.12.1942.

130 — *Baranta,* (in) İslâm Ansiklopedisi, II, 1942.

131 — *Kazak-Kırgız Düğünleri,* (Kazak-Kirgisische Hochzeiten). Gök-Börü, 2, 3, 1942.

132 — *Özbekler'de köy düğünü,* (Özbekische Dorf-Hochzeit). Gök-Börü, I, 1, 1942.

133 — Manas Destanının yeni toplanmış metinlerinden bir parçanın rusça tercümesinden, (Ein Stück aus der russischen Übersetzung von den neugesammelten Texten des Manas-Epos), Türk Yurdu, XXVI, 8, 1942.

134 — *Kazak-Kırgız şairi Kunanbayoğlu Abay,* (Der kazakische Dichter Abay Kunanbayoğlu). Türk Amacı, I, 4, 1942.

134a — Rus Matbuatında Namık Kemal ve Eserleri. "Namık Kemal Hakkında" Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını: 2. İstanbul 1942. S. 295 - 302.

135 — W. Barthold, Türkmen tarihine ait taslak, (Skizze zur türkmenischen Geschichte). Türk Sazı, 1, I, 1943.

136 — *Doğu Türk ve Moğol Folklorunda e d r e n e Kelimesi*, (Über das Wort edrene in der osttürkischen und mongolischen Folklore). Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, I, 5, 1943.

137 — Sovetskoje Vostokovedenije, (Sovyet Orientalistiği). Belleten, VII, 1943.

138 — *Orta-Asya'da Mugkale hafriyatında bulunan vesikalar*, (Dokumente, die in den Ausgrabungen in Zentralasien auf dem Mugkale gefunden worden sind). Belleten, VII, 1943.

139 — *Anadolu folkloru: Gaziantep'te kullanılan halk tâbirleri ve atasözleri*, (Anatolische Folklore: Sprichwörter und Volksausdrücke in Gaziantep). Kopuz, 8 - 9, 1942 - 43.

140 — *Gökbörü oyunu*, (Das Spiel Gökbörü). Gök-Börü, I, 6, 1943.

141 — *Başkurt düğünü*, (Baschkirische Hochzeit). Gök-Börü, I - II, 8 - 13, 1943.

142 — *Dış Türklerde istiklâl mücadeleleri*, (Der Unabhängigkeitskampf bei den Auslandstürken). Gök-Börü, 10, 1943, S. 9 - 10.

143 — *Başkurt-Rus mücadeleleri*, (Baschkirisch-russische Kämpfe). Gök-Börü, 2, 1943.

144 — *İslâm Türklerde Şamanizm Kalıntıları*, (Überbleibsel des Schamanismus unter den mohammedanischen Türken). Doğu, 4, 1943.

145 — *Altay ve Yenisey Şamanlığında Eski Unsurlar*, (Alte Elemente im altaischen und jenisseischen Schamanismus). Orhon, 2, 1943.

146 — *Gaziantep'te kullanılan halk ilâçları*, (Volksheilmittel in Gaziantep). Kopuz, 7, 1943.

147 — *Kutadgu Bilig'e göre komutan nasıl olmalı?*, (Wie muss ein Kommandant nach dem "Qutadgu Bilig" sein?). Gök-Börü, 4, 1943.

148 — Osman Turan, Oniki hayvanlı Türk takvimi, (Der türkische Cyclus der zwölf Tiere). Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, I, 1943.

1944

149 — *Trudy Vostoçnogo otdelenija Ermitaža-Ermitaj şark şubesi çalışmaları*, (Die Arbeiten der orientalischen Abteilung der Ermitage). Belleten, VIII, 1944.

150 — *Trudy Otdela Istorii Kultury i iskusstva vostoka-Şark kültür ve sanat Tarihi bölümünün mesaileri.* Belleten, VIII, 1944. S. 471 - 474.

151 — *Materialy po istorij Turkmen i Turkmenij*, I, *II*, *Türkmenler ve Türkmenistan tarihine ait materyaller*, I, II., Belleten, VIII, 1944. S. 474 - 476.

152 — H. Zübeyir Koşay, Türkiye Türk düğünleri üzerine mukayeseli malzeme, (Vergleichende Materialien über türkische Hochzeiten in der Türkei). Belleten, VIII, 1944, S. 656 - 658.

153 — A. Çuloşnikov, Vossataniye 1755 v Başkiriy İ. M. L. 1940. (İdil-Ural ülkesinde istiklâl mücadelesi tarihinden).

154 — *Millî Şuurun Kudreti*, (Die Macht des Nationalbewusstseins). Orhon, 14, 1 Şubat 1944. Aynı yazı Doğu (Zonguldak) dergisinin Şubat-Mart 1944 tarihli, 16, 17 nci sayılarına da alındı.

155 — Alfred E. Hudson, Kazak social Structure. Türk Hukuk Tarihi Derg., Ankara 1944.

156 — B. Ya. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, (Die soziale Verfassung der Mongolen). Türk Tarih Kurumu, Ankara 1944.

157 — *Doktora tezleri üzerine*, (Über die Doktordissertationen). Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, II, 1, 1944.

158 — RADLOFF'UN *Proben V'i Üzerine Bâzı Düzeltmeler*, (Einige Korrekturen zu Radloff's Proben V), Dil ve Tarih - Coğrafya Fak. Derg., II, 3, 1944.

159 — W. Barthold, XVII. asırda Özbek hanları sarayında merasim, (Die Veranstaltungen am Hofe der özbekischen Hane im XVII. Jahrhundert). Türk Hukuk Tarihi Dergisi, I, 1944.

160 — *Kazaklar'da yeğen ve konuk aşı*, (Das Essrecht der Neffen, Nichten und des Besuches bei den Kasaken). Türk Hukuk Tarihi Derg., I, Ankara 1944.

1945

161 — *Anadolu'nun toponomisi ve Türk boylarının adları meselesi*, (Die Toponymie Anatoliens und das Problem der Namen der Türkstämme). Türk Dili Belleten, Seri III, 1 - 3, 1945.

162 — *Adaş ve Sagdıç Kelimelerinin en Eski Anlamları*, (Die ältesten Bedeutungen der Wörter adaş und sağdıç). Türk Dili Belleten, Seri III, 1 - 3, 1945.

1946

163 — W. Barthold, İslâmlarda Mervaniler Mezhebi, (Die Mervani-sekte in Islam). Belleten, X, 1946.

164 — *Orta-Asya Tarihinde Sınıflar, Kavgaları ve Kanlı Neticeleri*, Doğu (dergisi, Zonguldak). V, 39, 40, Şubat, Mart 1946.

Bu konu 1942 yılında Ankara Yenişehir'de konferans olarak verilmiş ve konferans çok büyük ilgi görmüştür.

165 — *Çağatay yazı dilinin kuruluş tarihine dair düşünceler*, (Erwägungen über da Gründungsdatum der tschagataischen Literatursprache). Türk Dili Belleten, Seri III, 6, 1946.

166 — Isırga/sırga sözünün etimolojisi, (Etymologie des Wortes ısırga/sırga). Türk Dili Belleten, Seri III, 8 - 9, 1946.

1947

167 — *W. Barthold, Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi*, (*Die Bestattungszeremonie bei Türken und Mongolen*), *Belleten, XI, 1947*, S. 515-539.

168 — *Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları* (Alttürkische Grabstätten im Altai). Belleten, XI. 43, 1947.

1948

169 — A. Battal, Rus ihtilâlinden hâtıralar (Memoiren über russische Umwälzung). Bozkurt, S. 6, 1948.

170 — *Urartu Yazıtında ve Romalı Plinius'un tarihinde T ü r k adı var mı?*. (Gibt es das Wort Türk in der Inschrift von Urartu und in der Geschichte des Römers Plinius?) Belleten, XII 1948.

171 — *Türkistan ve Altaylarda son yıllarda yapılan arkeoloji araştırmaları*, (Ausgrabungen, die in den letzten Jahren im Altai und Zentralasien vorgenommen worden sind). Belleten, XII, 1948.

172 — *Göçebe Türk boylarında evlâdlık müessesesi*, (Adoptivkind-Institution bei den türkischen Nomadentsämmen). Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Derg., VI, 3, 1948.

173 — *Eski Türklerde ve Folklorda And*, (Der Eid bei den alten Türken und in der Folklore), Dil ve Tarih - Coğrafya Fak. Dergisi, VI, 4, 1948.

174 — *Dış Türklerde kırk yıl öncesi yazı dili meselesi*, (Das Problem der Literatursprache der Türken in Russland vor vierzig Jahren). Türk Dili Belleten Seri III, 12 - 13, 1948.

1949

175 — W. Barthold, Farsça "ark" "erk" ve kale "sitadel", (Die persischen Worte, "Ark", "Burg" und "qal'a" "Zitadelle"). Belleten, XIII, 1949. S. 327 - 330.

176 — W. Barthold, Ulug Bey'in sikkeleri, (Die Münzen des Ulug Beg). Belleten, XIII, 1949.

177 — *Ali Şir Nevaî, Sbornik.* Belleten, XIII, 1949.

178 — KÜÇÜK NOTLAR : 1) *İtbaşlı Ulus Efsânesi* (Mytologie zum Volke mit Hundekopf); 2) *İskitlerin Savaş Belgesi ve XI. Yüzyıl Türklerinde Beçkem* (Das Kampfzeichen der Skythen und Beckem bei den Türken im XI. Jahrhundert, 3) *Barak Efsânesi* (Mythologie des Baraq), Belleten, XIII, 1949, S. 149 - 151.

179 — *Ink mı Idık mı?* (Ink oder Idıq). Belleten, XIII, 1949.

1950

180 — *Türk düğünlerinde ekzogami izleri*, (Exogamie-Spuren bei türkischen Hochzeiten). Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar, I, Ankara 1950.

181 — *Kutb'un Hüsrev ve Şirin'inden örnekler*, (Proben aus Qutb's, "Chosrow und Schirin"). Türk Dili Belleten, 14 - 15, 1950.

182 — K. Inostrantsev, Eski Türklerin inanışları hakkında birkaç söz, (Einige Worte über den Glauben der Alttürken). Belleten, XVI, 1950. S. 45 - 47.

183 — A. Jakubovskij, IX. ve X. asırlarda İtil ve Bulgarların tarihi topografisi meselesine dair, (Über die geschichtliche Topographie von Itil und Bulgar im IX. und X. Jahrhundert). Belleten, XVI, 1952. S. 273 - 279.

184 — S. Kljaştornyj, Yaksart-Sirderya, Türk Dili, 38, 1954.

1951

185 — *Güvey kelimesi hakkında*, (Über das Wort g ü v e y, Schwiegersohn). Türkiyat Mecmuası, IX, 1951.

1952

186 — Folklor sözleri (kitabı), (Die folkloristischen Wörter). Türk Dili, 11, 1952.

187 — Folklor Elkitabı, (Handbuch der Folklore). Türk Dili, 4, 1952.

188 — Reşit R. Arat, Atebetü'l-hakayık. Türk Dili, 5, 1952.

189 — *Eski Türkçe Üç Kur'an Tercemesi*, I., (Drei alttürkische Koranübersetzungen. 1), Türk Dili, 6, 1952.

190 — *Eski Kur'an Tercemelerinin Dili Meselesi* II, III, (Das Sprachproblem der alten Koranübersetzungen II, III). Türk Dili, 7, 9, 1952.

191 — *İkinci Pazırık Kurganı*, (Der zweite Kurgan von Pasyryk). Belleten, XVI, 61, 1952.

192 — *Türk Yazı Dili Tarihinden*, (Aus der Geschichte der türkischen Schriftsprache). Oğuz, I, I, Mart 1952. S. 5, 15.

193 — *Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları* (Überbleibsel des Schamanismus unter den mohammedanischen Türken). İlâhiyat Fakültesi Derg., 4, 1952.

1953

194 — *Yakut Şamanlığında İje Kıul* (İje kıul im jakutischen Schamanismus). Türkiyat Mecm., X, 1953.

195 — *Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler*, (Der Wasserkult bei den Türken). Fuat Köprülü Armağanı, İstanbul 1953.

196 —*XIII ve XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz, Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve Halis Türkçe*, (Kiptschakischer und oghus-türkmenischer Dialekt in Ägypten aus dem XIII. und XV. Jahrhundert). Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, I, 1953.

197 — *Türk folklorunda Simurg ve Garuda*, (Der Simurg und der Garuda in der türkischen Folklore). Türk Dili, 19, 1953.

198 — *Fatih devrinde Türkçe*, (Das Türkisch zur Zeit Fatih's). Türk Dili, 20, 1953.

1954

199 — Tarihte Ve Bugün Şamanizm, (Der Schamanismus in der Geschichte und in der Gegenwart). Türk Tarih Kurumu, Ankara 1954.

200 — *Türkoloji üzerine yeni eserler*, (Neues über Turkologie). Türk Dili, 25, 1954.

201 — *Divanü Lügat-it Türk'te datif hâli*, (Der Dativ-Fall in Divanü Lugat-it Türk). Türk Dili, 26, 1954.

202 — S. Malov, Türklerin Yenisey yazıtları, (Eniseyskie nadpisi Turkov (Die Türkischen Jennissei-Inschriften). Türk Dili, 27, 1954.

203 — *Tarihte ve Folklorda Balkan*, (Der Balkan in der Geschichte und in der Folklore). Türk Dili, 29, 1954.

204 — *Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*, (Allgemeiner Blick auf die türkischen Epen). Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, II, 1954.

1955

205 — *Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri*, Zeki Velîdi Togan Armağanı. İstanbul 1950 - 1955. S. 480 - 483.

206 — *Ulus Terimi Üzerine*, (Über den Terminus u l u s). Türk Dili, IV, 44, 1955.

1956

207 — *Türk etnolojisini ilgilendiren bir-kaç terim-kelime üzerine*, (Über einige Fachausdrücke betreffs der Türkischen Etnologie). Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Ankara 1956. S. 179 - 195.

208 — *Karışık lehçelerde yazılan Türkçe eserler, XV-XVI. yüzyıllar.* (Türkische Werke in gemischten Dialekten im 15. und 16. Jahdt). Türk Dili, V, 53, 1956. S. 272 - 275.

209 — *Ali Şir Nevaî devrinde Türkçe*, (Das Türkische im Zeitalter von Ali Şir Nevâ'i). Türk Dili, V., 53, 1956. S. 276 - 277.

210 — *Türk dillerinin karşılaştırmalı grameri üzerine araştırmalar*, (Forschungen zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen). Türk Dili, VI, 63, 1956, S. 136 - 138.

1957

211 — *Han-ı Jağma deyiminin kökeni*, (Der Ursprung des Ausdrucks "Han-ı Jağma"). Türk Dili, VI., 70, 1957.

212 — *İki hâtıra*, (Zwei Andenken). Türk Dili, VII, 74, 1957.

213 — S. E. Malov, Türk Dili, VII, 75, 1957. S. 144 - 145.

214 — *Türkistan'da Yeni Arkeolojik Keşifler.* Dünya, 1957.

215 — *Pencikent Hafriyatı Hakkında*, Dünya (gazetesi), 11 Ağustos 1957.

216 — *Ebülgazi Bahadır Han ve Türkçesi*, (Abu'l Gazı Bahadır Xan und sein Türkisch). Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1957, S. 29 - 39.

1958

217 — *Türk Destan ve Masallarında Kırklar Motifi* (Das Motiv vierzig in den türkischen Epen und Märchen). Türk Dili, 77, 1958.

218 — *İslâmdan Önce Türkçe Adlar*, (Die türkischen Namen vor dem Islam). Türk Dili, 82, 1958.

219 — *Börü-kurt ve Yok-Hayır Kelimeleri Üzerine*, (Über die Worte börü-der Wolf und yok-nein). Türk Dili, 84, 1958.

220 — *Tarla ve darı kelimeleri üzerine*, (Über die Worte tarla, das Feld und darı- die Hirse). Türk Dili, 86, 1958.

221 — S. S. Mayzel, Türk dilinde izafet, (Die Genetivverbindung im Türkischen). Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1958. S. 279 - 313. (İzafet v Turetskom Yazıke).

1959

222 — O, fedakâr bir ülkücü idi (Mehmet Halit Bayrı), (Er war ein opferwilliger Idealist). Türk Folklor Araştırmaları, V, 114, 1, 1959. S. 1824.

223 — *Türlü Törenlerde Ters Giyme Âdeti*, (Der Brauch des verkehrt Anziehens bei verschiedenen Veranstaltunfgen). Türk Folklor Araştırmaları, 116, Mart 1959. S. 1861.

224 — *Gerçek kelimesi üzerine not*, (Anmerkungen zum Worte g e r ç e k), (Eine Notize über das Wort gerçek=Wahr). Türk Dili, 96, 1959. S. 687.

225 — *Manas destanı üzerine notlar*, (Die Notizen über Manas Epen). Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1959. S. 125 - 159.

226 — *Doğu Türklerinde dil meselesi*, (Das Sprachproblem bei den Osttürken). Toprak, 57, 1959.

227 — *Kayıtbay'ın Türkçe Duaları*, (Kayıtbay's türkische Gebete). Jean Deny Armağanı, 1959, Türk Dil Kurumu Yayını. S. 91 - 94.

1960

228 — *Sovyetler Ülkesinde Din Meselesi*, (Das Religionsproblem in den Sowietländern). Türk Yurdu, II, 2, Mayıs 1960. S. 3 - 4.

229 — *Atatürk ve devrik cümle*, (Atatürk und verkehrter (Inversion) — Satz. Türk Yurdu, 4, 7, 1960. S. 28.

230 — *Bir Çankaya hâtırası ve kültür meselesi*, (Eine Çankaya Erinnerung und das Kulturproblem). Türk Yurdu, 8, 1 Kasım, 1960, S. 3.

231 — *Türk Edebiyatı ve tarihi üzerine rus baskısı*, (Russischer Druck auf die türkische Literatur und Geschichte). Türk Yurdu, 10, Ocak 1960. S. 41 - 42.

232 — A. A. Semenov, "Gûr-i Emir" Türbesinde Timur'un ve Ahfadının Mezar Kitâbeleri. Belleten, XXIV, 93, 1960.

233 — *Kur'an'ın Eski Türkçe Ve Oğuz-Osmanlıca Çevrileri Üzerine Notlar*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1960.

234 — *Nayman boyunun soyu meselesi*, (Das Geschlechtsproblem des Naymanstammes). Belleten, XXIV, 96, Ekim 1960. S. 539 - 545.

1961

235 — Yaygın Hurâfeler ve Menşeleri, (Ausgebreitete Aberglauben und deren Ursprünge). Türk Folklor Araştırmaları, VII, 147, Ekim 1961. S. 2531 - 2533.

236 — KUR'ÂN'I KERÎM'İN TÜRKÇE TERCEMELERİ ÜZERİNDE BİR İNCELEME, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını. Kur'ân-ı Kerîm Hakkında Umumî Eserler Serisi. I., Ankara 1961.

1962

237 — *Ebu Bekir ar-Razi'nin Bilinmeyen Bir Eseri*, (Kerimof neşri olan "Sırrül Esrar"). Selâmet (Dergisi), 7, 1962.

238 — Albastı - Al karısı üzerine Bir Etüd, (Ulla Johansen, Alp Frau). Türk Folklor Araştırmaları, VII, 158, 1962.

239 — HURÂFELER VE MENŞELERİ, (Aberglauben und deren Ursprünge). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1962.

1963

240 — *Evliya Çelebi'nin (Heşdek)'leri hangi ulus?* (Welche Völker sind die (Heşdek)s, die bei Evliya Çelebi erwähnt sind.). Türk Kültürü, 3, I, Ocak, 1963, S. 33 - 35.

241 — *Millî destanlarımız üzerine inceleme ve araştırmalar*, (Forschungen über unsere nationale Epen). Türk Kültürü, 7, 5, Mayıs, 1963. S. 24 - 27.

242 — Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgât, (Osmanisch-türkisch enziklopädisches Wörterbuch). Türk Kültürü, 8, Haziran 1963.

243 — *Millî Tarihimiz ve destanlarımızın kaderi*, (Das Schiksal unserer Geschichte und Epen). Türk Kültürü 9, Temmuz 1963.

244 — *Dağıstanlı Mehmet Efendi Osmanoğlu ve Eseri*, (Dağıstanlı Mehmet Efendi Osmanoğlu und sein Werk). Türk Kültürü, 10, Ağustos 1963.

245 — *Dükçü İşan isyanı*, (Der Aufstand "Dükçü İşan's"). Türk Kültürü, 11, Eylül 1963.

246 — *Türkistan'da 1916 yılındaki ayaklanma*, (Der Aufstand im Jahre 1916 in Türkistan). Türk Kültürü, 12, Ekim 1963.

247 — *Atatürk ve Dış Türkler*, (Atatürk und die Türken im Ausland). Türk Kültürü, II, 13. (Bir Çankaya hâtırası..) yazısı, 1963.

248 — *Sovyet Rusya'nın sömürgelerine karşı yeni siyaseti*, (Die neue Politik Soviet-Land's gegen seine Kolonien). Türk Kültürü, 14, Aralık 1963.

249 — *Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kuran Tefsiri*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1962, Ayrıbasım 1963.

1964

250 — *Yasa, Töre=Türe ve Şeriat*, (Das Gesetz-die Sitte und das Religionsgesetz (Scheriat-Recht). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, I, Ankara 1964.

251 — *Büyük Sovyet Ansiklopedileri*, (Die grossen sowietischen Enzyklopädieen). Türk Kültürü, 15, Ocak 1964.

252 — *Trudı Kirgizskoy arheologo-etnografiçeskoy ekspeditsii* II. 1959, 381 sf. Türk Kültürü, 16, Şubat 1964.

253 — *Orta-Asya Müslümanları Hakkında İki Makale*, (Zwei Artikel über Mittelasiatische Muselmanen), Türk Kültürü, 20, Haziran 1964.

254 — *Rus-Sovyet sömürgelerinde Türk Dili ve Edebiyatı meseleleri*, (Türkische Sprach-und Literaturprobleme in den Russ-sovietischen Kolonien). Türk Kültürü, 21 Temmuz 1964.

255 — S. Ş. Gadjiyeva, Kumıki Istoriko-etnografiçeskoye izslcdovaniye. Sovyet İlimler Akademisi Yayınlarından, (Eine Veröffentlichung der Sovietischen Akademie der Wissenschaften). Moskova 1961. Türk Kültürü, 21, Temmuz 1964. S. 386.

256 — *Eski Kaynaklarda Türk Ordusu.* Türk Kültürü, II, 22, Ağustos 1964.

257 — *Atatürk Devrine Ait Hâtıralar*, Türk Kültürü, III, 25, Kasım 1964.

258 — *Sovyet rejimi altında, Türkistan'da İslâmın durumu hakkında yabancıların yazdıkları.* Türk Kültürü, III, 26, Aralık 1964.

259 — A. Battal Taymas, Ben bir ışık arıyordum, (Ich suchte ein Licht). Türk Kültürü, 4, Şubat 1963, S. 55 - 56. Bu yazı ingilizceye çevrildi: (I was looking for inspiration), (İstanbul 1952). Cultura Turcica, V, I. Nr. I. Ankara 1964, S. 181 - 182.

260 — Denisov, P. W.: Religiozniye Verovaniya Chuvash-Çuvaşların Dinî İnançları, (Die religiöse Glauben Çuvaş's). Türk Kültürü, 1, Kasım 1962. S. 55 - 58. Bu yazı ingilizceye çevrildi. Cultura Turcica, V, I. Nr. I, Ankara 1964. S. 183 - 186.

261 — *Ali Şir Nevaî ve folklor*, Türk Folklor Araştırmaları, IX, 182, Eylül 1964.

262 — *Eski Türk Düğünlerinde Görenekler*, Türk Folklor Araştırmaları, IX, 185, Aralık 1954.

263 — *La Litterature Qumuq* pp. 779 - 783, Philologiae Turcicae Fundamenta II. t. 1964. (Kumuk Edebiyatı).

1965

264 — *Sovyetlerin Türkleri ruslaştırma siyaseti ve tedbirleri*, Bayrak, I, 5, 1 Mayıs 1965.

265 — *Kazak ve Kırgız Yazı Dillerinde Dudak Benzeşmesi* (*Labial Attraksiyon Meselesi*), Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1964 Ankara 1965.

266 — *Z. Gökalp ve Türk Folkloru*, Türk Kültürü, 36, Ekim 1965. S. 952 - 954.

267 — *Atatürk'ün Etimoloji Anketi*, Türk Kültürü, 37, Kasım 1965. S. 74 - 79.

268 — *Başkurt Türklerinde Şamanizm Kalıntıları*, Türk Folklor Araştırmaları, 1965, IX, 191.

1966

269 — *Türklerde Demircilik Sanatı-Tarihte ve Folklorda*, Türk Kültürü, 42, Nisan 1966.

270 — *Dil Üzerine Düşünceler*, Türk Kültürü, 44, Haziran 1966. S. 680 - 682.

271 — *Türklerde Dağ, Ağaç ve Pınar Kültü*, Reşit Rahmeti Arat Armağanı, 1966 TKE.

272 — *Türkmen Tarihi*, (Die Türkmenische Geschichte). Barthold'tan Rusça'dan Çevirme, basılmak üzeredir.

273 — *Türk Dini Tarihi*, Ağaoğlu, Dünya Ansiklopedisi (basılacaktır).

— *Dil Kurumunun Yayınladığı Kutadgu Bilig adlı eserin Viyana nüshasındaki baştarafta bulunan Giriş*, Dil Kurumu imzalı yazı, Abdülkadir İnan'a aittir. Türk Dil Kurumu, Kutadgu Bilig, 1942.

I. BÖLÜM

TÜRK KABİLE İSİMLERİNE DAİR

"*Türkiyat Mecmuasi*" 1925
cilt I Sayfa : 258-265

Türk kabileleri hakkında Avrupa müsteşrikleri ve hususiyle Rus âlimleri ve Rus ilmî cemiyet ve istatistik encümenleri tarafından pek çok malûmat toplanmış ve neşrolunmuştur. Radloff, Hanikov, Levşin, Potanin ve Aristov gibi âlimlerin bu baptaki hizmetleri büyüktür. Aristov'un "Türk kavimlerinin etnik heyetleri" adlı eseri bu bapta misilsiz bir eserdir.

Mezkûr âlimlerin eserlerinden, istatistik ve ilmî cemiyetlerin mesaisinden ve Türk illerinde kendimizin topladığımız malûmattan istifade edip Türk kavimlerinin kabileleri ve oymakları hakkında bir az malûmat vermek istedik. Tarih ve etnoğrafyamızı öğrenmek hususunda faydası olacağını ümit ettik. Büyük kabilelerin en küçük oymaklarına kadar göstermeyi de münasip bulduk. Çünki bazan yeni teşekkül ettiğinde şüphe olmıyan bir kabile heyetinde (birliğinde) gayet eski bir Türk kabilesini küçük bir oymak suretinde görüyoruz.

Kırgızlarda İçkilik şubesinde, Nayman oymağında *Kon*, *Kesek* oymağında *Kanglı* = Kanklı, Kadırşa içinde yine *Kanglı*, Küçük Yüz Kazaklarında *Alimulu*= Alimoğlu'nun Baybaktı şubesinde *Kanık*, gibi ufak oymakların Özbek, Başkurt, Nogay, ve Ulug Yüz Kazaklarında olan Kanglı kabileleri ile münasebeti olmadığını iddia etmek mümkün değildir.

Eski zamanlarda büyük bir imparatorluğa adını veren toplulukların ismini bu gün küçük bir oymakta görüyoruz. Bir kabile içinde bu gün küçük bir oymak halinde gördüğümüz bir aşireti, diğer bir toplulukta büyük kabile suretinde görüyoruz. Meselâ Altay Türklerinde *Şor* kabilesinde küçük bir oymak olan *Kızay* Orta Yüz kazaklarında Nayman kabilesinin en büyük bir şubesidir. Bazı oymaklar vardır ki, Orta Türklerin en uzak mesafelerine dağılmış bir halde bulunur. Meselâ, Ural dağlarında bulunan Başkurt - Katay - Kıtay = Hıtay kabilesinin içinde bulunan Sagay, Kazakların *Küçük Yüzünde* Baybaktı şubesinde küçük bir oymak olan Sagay, Yenisey nehri kıyı-

larındaki Sagay Türklerinden ayrıldıklarında şüphe yoktur. *Çoras*'ı bütün Orta Türklerde görüyoruz. Halbuki bu Çoras kabilesi Cengiz devrinde büyük bir Moğol kabilesi idi. Kırgızlarda bulunan Monguş, Kasagol taraflarında bulunan Uranha Türklerindeki Monguş ve *Kara Monguş*'lardan ayrılmışlardır.

Küçük Yüz Kazaklarında bulunan Karasakal'da Uranha Türklerinde vardır. Başkurtlarda bulunan *Küdüy* kabilesini Özbeklerde gördüğümüz gibi, Altay dağlarında bulunan ve "Kara Kalmak" adını taşıyan *Töles* Türklerinde aynı isimle bir oymak olarak görüyoruz.

Aristov Küçük Yüz Kazaklarının Alimulu içinde bulunan Çömekey kabilesinde VII. asır milâdide Garbî Türkler (Tuk-yu'lar) topluluğunda olup Çin ile muharebede bulunan Çomuguy kabilesinin bakiyesini görmek istiyor. Görülüyor ki bu gün bir kabilede gayet küçük oymak suretinde görülen bir birlik, başka kavimlerde büyük bir kabilenin esasını teşkil edebilir. Bugün küçük bir kabilede küçük bir oymak olarak bulunan bir birlik, büyük tarihî vak'alara iştirak etmiş bir büyük siyasi topluluk bakiyesi idi. Binaenaleyh biz küçük ve ehemmiyetsiz görülen oymakları da yazmayı münasip gördük.

Kazak — Kırgızlar

Ulug Yüz (Ulucüz) şu kabilelerden mürekkeptir

1) Dulat (Duğlat), 2) Adban, 3) Suvan, 4) Çapraştı, 5) Isti, 6) Ocaktı, 7) Sarı Uysün (Uyşun), 8) Calayır, 9) Kanglı, 10) Çanışkala, 11) Sergeli.

Ulug Yüz'de en büyük kabile (uruv, uruğ) "Dulat" kabilesidir. En son istatistik malûmata nazaran 460 bin nüfustur[1].

"Dulat" kabilesinde bulunan oymaklar

Böptey, Çımır, Sıykım, Canıs.

Başka kabilelerin ufak oymakları hakkında diğer defa malûmat neşrolunacaktır.

[1] Nüfus hakkında olan rakamları Kazak-Kırgız âlimlerinden Tınçbay oğlu Muhammed Can bey tarafından neşrolunan cetvelden istifade ettik. ("Sana" mecmuası 2, 3. numaraları 129. sahifeye ilâve).

Orta Yüz (Ortacüz)

1) Kerey, 2) Nayman, 3) Argın (Argun), 4) Kongrat, 5) Kıpçak, Kerey kabilesi birinci defa Uvak Kerey ve Kara Kerey şubelerine ayrılır, 230 bin nüfustan ibaret.

Uvak Kerey oniki oymaktan ibaret

Cantıkay, Cadik, Çiruçi, İtili, Karakas, Mülkü, Çubar Aygır, Merkit, İtemgen, Castaban, Sarbas, Çiymoyun.

2) Kara Kerey üç büyük şubeye ayrılır

Murun, Bay Cegit, Dörtuvul (dört oğul).

Murun iki oymaktan ibaret: Bayis, Baysıyık.

Bayıs ve Baysıyık dahi küçük oymaklara ayrılır.

Bayıs: Murun Sıban, Kurtçay, Tuma.

Baysıyık: Simiz Nayman, Bulatçı, Tokpak.

Bay Cegit şubesinde iki oymak var: Cumuk, Togas.

NAYMAN

Nayman kabilesi esas olarak 12 şubeye ayrılır: Ak Bora, Bulatçı, Ters Tamgalı, Dörtuvul, Kökcarlı, Ergenekti, Semiz Baganalı, Sadır, Matay, Sarı Comart, Kızay, Baltalı.

Baganalı[2] üç büyük şubeye ayrılır Tongbulat şubeleri

Cırık, Ebiske (yahut Kızıltaz), Kara Bala, Sarı Sargaldak.

Şustan oymakları: Buydalı, Besbala. Şustak ancak yüz aileden ibaret küçük bir şube olduğu halde bütün Baganalı kabilelerinden muhterem ve asîl addolunur.

Aktaz şubeleri : Tiney, Seyit, Balıkçı, Karmakçı, Cumuk, Celmen, Badana.

Seyit şubesi iki büyük oymaktır: Çürtey, Bayimbet, Çürtey oymağı daha küçük oymaklara ayrılır: Atalık, Mamay, Babas ve bir kaç çadır aileden ibaret Bulatçı Nayman vardır.

Tiney şubesinde 40 - 50 çadır Dürmen oymağı vardır. Bin aileden ibaret olan Çüntay'lar kendi kabilelerinden kız alıp vermezler. Yalnız bu kabilede bulunan "Bulatçı Nayman" bu kaideden müstesnadır.

[2] "Baganalı" kelimesini Rus müsteşriklerinin bir kısmı "kuzu" manasında olan Baglan kelimesi ile aynı anlamışlardır. Bu hata Levşin'den beri devam edip gidiyor.

"Baganalı" da baksilık (kamlık) ile imtiyaz eden "Asan Tokpak" oymağı vardır. Bu oymak Ebiske şubesine mensuptur.

1) Tongbulat, 2) Şu, 3) Aktaz.

Bunlardan maada diğer kabile heyetlerinden Baganalı kabilesine sonradan iltihak eden Adban, Suvan ve Kara Kerey gibi bir takım küçük oymaklar da vardır.

Kazak-Naymanların nüfusu 530 bindir.

ARGIN

Argın (Argun) kabilesi üç büyük şubeye ayrılır Mumun, Kuvandık, Süyündük, Mumun, iki şubeye ayrılır

Begendik, Çegendik.

Bu şubelerde bulunan oymaklar

Atıgay, Bagıs, Kancagalı, Tobuktı, Karavul, Sarı Cetim, Çakçak.

Çakçak oymağında bulunan küçük oymaklar

Tümen, Amancol, Küçey, Bakay, Çuzey, Aknazar, Tanet, Karabaş, Kalkaman, Bayımbet, Kaçkar.

Mumun şubesine dahil daha bir çok küçük oymaklar var : Aydarke, Kalkaman, Madyar, Tölek gibi.

Argın kabilesi 890 bin nüfustan mürekkeptir.

KONGRAT[1]

Kongrat kabilesi iki büyük şubeye ayrılır :

Köktünulu (Gökünoğlu), Kötenci, Oymakları: Cetimler, Mangıtay, Karaköse, Kuyuskansız, Tincy, Tokbulat, Baylar, Cancar, Boşman...

KIPÇAK

Kıpçak kabilesinin şubeleri Kökmurun, Köldenen, Buçay, Karabalık gibi şubeler olup bunlar dahi bir kaç oymağa ayrılırlar.

Küçük Yüz (Kiçicüz)

"Küçük Yüz" üç büyük şubeye ayrılır

1) Alimulu, 2) Bayulu (Bayoğlu), 3) Yediuruv.

[1] Kongratlar kalmuk istilâsı devrinde (Ulugyüz) birliğine iltihak etmişlerdi. Fakat sonra tekrar (Ortayüz) birliğine dahil oldular.

"Alimulu" şube ve oymakları: Karasakal, Karakösek, Kite, Törtkara, Çömekey, Çikli.

"Bayulu" şube ve oymakları: Aday, Cappas, Alaça, Baybaktı, Maskar, Berş, Tazlar, Esentimür, Çerkes, Tana, Kızılkurt, Şihler, Altın.

"Yediuruv" şube ve oymakları: Tabın, Tama, Kerderi, Cagalbaylı, Kireyit, Tilev, Ramazan.

Kerderi içinde "Yabagı = Cabagı" namında küçük bir oymak vardır.

"Küçük Yüz" dağılmış muhtelif kabilelerin parçalarından teşekkül etmiş olduğundan küçük oymakları da zikretmek faydasız değildir. Binaenaleyh en küçük oymaklarına kadar burada derceciyoruz.

"Alimulu" kabilesinde bir şube olan Karasakal şubesinde bulunan oymaklar

Çongkara — Küçük oymakları: Kangeldi, Kütkulaç, Şükürbay, Batan, Carboldu.

Busurman

Sarı bas—Baktı, Biruy, Bovbek, Nazım—Nogay, Cansıgür, Cakcy.

Törtkara — Turum (Çavdar, Avukman, Kaçan, Toguz, Seksen); Kasım (Ayt, Seksek, Madı, Bakcan); Appak (Karakesc, Akbis, Batan); Tokman (Şakal, Cangeldi, Şükürbay, Kutkulaç, Hangeldi);

"Cappas", şubesinde bulunan oymaklar: (Keneki, Kirman, Sumruk, Andarçay, Kuldukay, Karagöz, Kalkaman).

"Baybaktı" şubesinde: Kanık (Kulu Sunduk, Baubek, Alız), İlteke (Coldugul, Mamat, Kadrimbet) Batak (Cabaçı, Kulçuk, Sagay, Caugatı, Tokabay, Boganay, Köçmen, İtenke).

Çerkes şubesinde: Kûsun (Samay, Umurzak, Ötegen, Olcabay); Cavkacık (Börübay, Baçık); (Kılıç - Kestes - (Kaçkıncı, Süyüncübay), Küyüs (Karakanlık, Darbas); İlmen.

"Maskar" şubesinde: Kutluçatam (Kurman=Ötennek, Umar, Hudaykul); Babanazar (Cidek, Abdışekür); Masak (Cedek, Kırksadak, At oynak, Tolukaznay, Muçurman).

"Kızılkurt" şubesinde İlçula, Subu,

Issık şubesinde: Togunçu (Kadırgul: Toguzbay, Saytek, Samay, Samurat, Ismurat, Baymurat) Karasaras (Muntay, Bazar, Isay, Dusay), Aksarı.

"Ber" şubesinde: Jibak, Nogay, Kazlikaç, Canmırza (Tokman, Beşkaşkay), Isık (Urus, Baras, Baydul, Derbis Ali (Derviş Ali); Karatokay, Esenkul, Çuvayık.

"Altın" şubesinde: Çabalak, Aydurgay, Sagay.

"Aday" şubesinde: Balkıçı, Akman.

Tubiş (Zarubay, Çungay, Baubek, Tabunay, Çikem, Bikey).

Mugal (Cavlay, Çüküy, Bayimbet, Ali).

Çibeney (Cumart, Çelim).

Konak (Urus yahut Toksara).

Kosay (Baygul, Bambetkul).

Küçükey (Ötey, Sarkay, Kabakbay).

Alimulu kabilesinde, yukarıda mezkûr şubelerden başka yine şu şubeler vardır

Karakesek, Kazantaban, İstek, Bayis, Esengeldi, Caken.

"Yediuru" kabilesinin ufak oymakları bugüne kadar az öğrenilmiştir.

Kırgızlar yahut Kara Kırgızlar

Kazaklar "Ulug Yüz", "Orta Yüz" ve "Küçük Yüz"lere ayrıldığı gibi Kırgızlar da Ong (Yani sağ) ve Sol adiyle ikiye ayrılırlar.

"Ong." (yani "Sağ")da bulunan kabileler: Adigene ve Tagay'dır.

"Tagay" şubeleri: Bugu, Sarıbagış, Sultu, Çerik, Bagış, Sayak, Başsız, Congbagış.

"Bugu" şubesinde bulunan oymaklar

Arıktokum (Küçük, Ondon, Sirke, Sarık).

Bapa (Çong, Çuduçelpek).

Börü (Karabörü, Sarıbörü).

Kadık (Yakşılık, Camanbay, Turgay, Hudaybaktı, Karakoytun, Boyum).

Celden (Karacibek. Sarı Katin, Balık).

Allayat; Tokaç, Tokabay, Tolubay, Tokay,

Salmek (Togulbay, Çükür). Tınımseyit (Şubak, Ayan). Belek (Şapak, Mingmurat, Tanrabek, Bernazar).

"Sarıbağış" şubesinde bulunan oymaklar

Esengul yahut Berdibulat oymakları:

Asık, Isık, Çirtegi, Çagaldak, Abla, Sabar, Çeçey, Tazlar, Kalmak, Cantay, Aydarke, Ayuke, Monguldar, Carban, Etegen, Başkürül.

"Soltu" şubesinde bulunan oymaklar Bölükbay, Kıtay.

Tolkan (Çangbagış, Kanay, İsahoca, Kâriboz, Kuytu, Çalpak, Karakçı).

Bağış" şubesinde bulunan oymaklar: Kutluk-Sarı, Çiçer.

"Çerik" şubesinde bulunan oymaklar: Karakol(Nogay, Konçay, Nazar). Sazan (Tagay, Sarıköben). Üçtamga (Baktı, Kızıl tokum, Duvan, Sarıça); Akçuvak...

"Sayak" şubesinde bulunan oymaklar Tünkatar, Beşkempir, Külçügeç, Kurmanhoca, Tünteyçora.

"Adigene" şubeleri: Adigene, İçkilik, Monguş.

Adigene oymakları: Bodu, Bargı, Olcaki, Tavke, Karabargı, Tazlar, Kökçeulu, Elçibek, Sartlar, Sabay, Çoro, Arday, Munak, Bakal, Kökçeler.

"İçkilik" oymakları: Kadırşa (Kanglı, Nayman, Otuz uvulu); Kandı, Nayman (Kon, Bustadugas, Mirza, Kıyak). Tayt (Bargı, Kızılbaş, Zarif, Navruz, Karatayt, Sarttayt). Kesek (Bostan, Kıdırşa, Kanglı). Urgu; Töles, Kıpçak (Sart, Kırgız Kıpçak, Karabaytal).

Monguş şubesinde bulunan kabileler

Kudagaçın, Çopalak, Tüleygen, Çooş, Celgildi, Sartlar, Saray, Kökcatık, Sukulak, Teyni, Erkekaşka, Mongul.

SOL

"Sol" da bulunan kabileler: Sarı, Koşçu, Munduz, Kırkuvul (= Kırk Oğul), Muratali, Togayberli, Mungdu, Tüntürt, Külpeş, Tazanay, Karatal.

"Kırkuvul"da bulunan oymaklar: Beşkabak, Maşak, Keldey, Uzunbut.

"Muratali"de bulunan oymaklar: Alakçın, Satıkay, Olcaçı, Bürkümök, Boşmoyun.

"Togayberdi" de bulunan oymaklar: Kenceçegir, Bulasuru Nazarbek, Boton.

"Mungdu"da bulunan oymaklar: Bölektal, Sakav, Ogotur, Kaşkataman, Kızılkulak, Balkıcı, Coldacakışı.

"Karatal"da bulunan oymaklar: Kıtay, Koşçı, Çovaş.

"Kıtay" oymağında bulunan daha küçük oymaklar: Kıra, Tüntogar, Kara Kıtay, Turduş, Aktonlu, Bögeceme.

"KARAMAN" İSMİNİN İNTİŞAR SAHASINA DAİR

Halk Bilgisi Haberleri Yıl I
Sayı 6, 1 Nisan 1930

Oğuz boylarının ve umumen Türk kabile isimlerinin intişar sahasına dair toplanacak malûmatın, Türk kabilelerinin muhaceret yollarını ve Türk kavimlerinin etnik heyetlerini tetkike medar olacak mühim malzeme teşkil edeceği malûmdur. Bununla beraber kabile isimlerini tetkik suretiyle, Türk mitolojisini ve eski Türk harsı tarihini öğrenmek için, zengin maddeler elde edileceğine de şüphe yoktur. Halbuki Türkiye'nin ilmî edebiyatında Türk, bilhassa Oğuz etnolojisi meselesi daha son zamanlara kadar[1] tamamen ihmal edilmiştir. Bu hususta tarihî ve etnoğrafik tetkikat icrası şöyle dursun, bu sahaya ait maddeler bile toplanmamıştır. Eminim ki Anadolu, bu meseleyi tenvir edecek malzeme cihetinden çok zengindir[2]. Bu malzeme bir an evvel usulü dairesinde toplanmalı ve neşredilmelidir.

Biz burada Oğuz boylarından birine mensup olan "Karamanlar" ın Anadolu ve Azerbaycan'a geçmeden evvel bıraktıkları izlere dair toplayabildiğimiz küçük notları neşrediyoruz

* * *

Malûmdur ki, Karamanlar yirmi dört Oğuz boyunun "Salur" boyundandır[3]. Oğuzların Türkistan'da bilhassa Sirderya havzasının şimal tarafında bulundukları zaman bu Karamanlar, "Salur"ların mühim şubesini teşkil etmiş olsalar gerek ki nehirler, arıklar, destanî kahramanlar, şamanî ruhlardan bazıları ve Türkmen heyeti haricindeki bazı kabilelerin küçük oymaklarında bu isim hâlâ yaşamaktadır.

[1] Üstat Köprülüzâde Fuat Bey'in "Oğuz etnolojisine dair tarihî notlar" unvanlı makalesi bu meseleye ait yegâne eserdir (Türkiyat Mecmuası: C. 1, s. 185 - 211).

[2] Hüseyin Nihal ve Ahmet Naci Bey'ler tarafından neşredilen "Anadolu'da Türklere ait yer isimleri" unvanlı makaleye bakınız (Türkiyat Mecmuası, c. II., s. 243 - 260).

[3] "Karaman kabilesi hakkında Köprülüzâde Fuat Bey'in makalesine bakınız; (Türkiyat Mecmuası c. 1. s. 191 - 198 "Salur" maddesi.)

I — "Karaman" Kazak - Kırgızların "Kiçi yüz" heyetindeki Bayoğlu kabilesinin "tana" şubesinde ufak bir oymaktır. "Orta yüz" heyetinde bulunan "Argın" kabilesinde "Karaman" bir şubedir; "Tûlek[1]" "Süyündük[2]" isminde iki oymaktan ibarettir.

II — "Karaman" eski Oğuz yaylalarının şimal tarafında (bu günkü Samara vilâyetinde) vaki iki nehir ismidir ("Ulu Karaman", "Kiçi Karaman") Bu nehirler İdil (Volga) nehrine sol taraftan munsab olurlar. Buralar en iyi otlak ve yaylalar olduğundan isimlerini nehirler üzerinde bırakacak derecede oturabilmek için "Karamanların kuvvetli bir kabile olması lâzımdır.

III — On altıncı asırda buralarını bırakıp daha cenuba gitmek mecburiyetinde kalan "Nogay Orduları"nın sükûtu devrine ait destanlarda bu nehir zikrolunuyor

"Ulagan" minen "Bızavlık"	اولاغان منەن بزاولیق
"Ulstan" minen "Karaman"	اولستان منەن قرامان
İyesiz kalur Nogay menden soñ[3]	ایەسز قالور نوغای مندن صوك

IV — Sabık Buhara Hanlığındaki büyük arıklardan biri ve bu arık üzerindeki iki yüz hanedan ibaret olan köy "Karaman" ismini taşıyor[4]. Bu havalideki bir çok arıklar "Türkân arık" ve "Karahanlar arık" gibi ananevi isimler taşımaktadır.

V — "Karaman" Kazak - Kırgız Şamanî (Baksi) ilâhilerinde bir ruhun (cinin) ismidir. Bu ruh Şaman'ın ecdadından kalan bir mirasdır.

[1] Köroğlu destanının Özbek rivayetinde tasvir edilen Tacik kahramanı "Tûlek batır" tipi münasebetiyle müverrih Ahmet Zeki Velidî Bey'in anlattığına göre "Tûlek" eski zamanlarda Garçistan ve Horasan taraflarına yerleşmiş ve tacikleşmiş olan bir Türk kabilesidir.

[2] "Tûlek" ve "Karaman" gibi kabilelerin enkazı Argın kabilesi içinde yaşamasından maada, "Argın" içinde bazan "Karaman"ın bir kolu, bazan büyük bir şubesinin ismi olarak (bakınız: Türkiyat Mecmuası c. 1, s. 260.) görülen "Süyündük" ismi de dikkati caliptir. "Süyündük" ananeye göre Salur kabilesinin ceddiâlası addedilen "Süyün" ismine "lük" (Kazakça "dük") lahikasının ilâvesinden (Türkmen telaffuzuna göre "Süyünlü"den) başka bir şey değildir. Türkmenlerin büyük bir kısmı (bilhassa "Salur"lar kendilerine "Süyünlü" diyorlar ki, eski telaffuza göre "Süyünlük" yahut "Süyündük" idi.

[3] Osmanov, Nogay hristamatyası, Petersburg 1883. s. 57.

[4] İzw. Turkestan. Geograf. Otd. I v. II s. 298.

Cindiñ atı Karaman	» جين دك آتى قرامان
İndi kayda baraman	ايندى قايدا بارامان
Atamnan kalgan Karaman	آتامنان قالغان قرامان
Sini minen bulaman [1]	سينى مينەن بولامن

Dikkate şayandır ki bu ilâhilerin diğer parçlarında [2] Oğuz (bilhassa Salur ve Bayendir) ananelerini söyleyen "Dede Korkut" da zikrolunmaktadır. Burada zikrolunan şamanın "Karaman" isimli hâmi ruhu da Oğuz, bilhassa Salur - Karamanların "Bayendir Kültü" ile alâkadar olabileceği hatıra geliyor. Zaten bu "ilâhiler" Oğuzların eski merkezi olan Sirderya havzasında yaşayan Baksı (Şaman) dualarında ve destanlarda ise pek eski devre ait ananevî ceddialâ isimlerinin muhafaza olunduğu malûmdur. Altay Uranha Türklerinin ilâhilerinde bile "Uz Han" (Oğuz Han) ismi geçmektedir.

(Meselâ "Uzhan Kayrahan" Radloff Proben IX-201) "Manas" destanında "Oğuz han eli", Han Kûgûtay"ın yoğ merasimine davet olunduğu zikrolunuyor. (Radloff, Proben V s. 145).

VI — Karaman ismi, onaltıncı asra ait destanlarda Kalmuk Kahramanlarından birinin ismi olarak zikrolunuyor

Kalmaktıñ bası Karaman [3]	قالماقتك باسى قرامان

VII — "Koblandı batır" destanında "Karaman" Türk kahramanlarından birinin ismidir.

İndi aldıñda Karaman	ايندى آلدكدا قرامان
Citseñ sugan barasen...	جيتسەك صوغان باراسن
"Karaman"nıñ çobalıb	» قرامان « نك چو بالب
Cene citdi soñınan [4].	جنه جيتدى صوكينان

[1] Abubekir Divaev. İz oblasti Kirgizsk. Verovaniy, Kazan 1899 s. 16.

[2] Bu parçalar "Kitabı Dede Korkut hakkında" unvanlı makalemde nakledilmiştir. (Türkiyat Mecmuası c. 1, s. 216 - 217).

[3] Ahmet Baytursun ve Kırbalası tarafından neşredilen "Coktav" (yog türküleri) mecmuası (Moskova 1926. s. 11).

[4] Altınsarın İbrahim; Kırgız hirıstomatyası (Orenburg, 1906, s. 94 - 97).

KARAMAN İSMİNİN İNTİŞAR SAHASINA DAİR

Dikkate şayandır ki "Karaman" ismini taşıyan coğrafî mevkilerin havalisinde yahut bu ismi taşıyan kabilelerin civarında Oğuzların ananevî isimlerinden birine tesadüf olunur.

Buhara'daki "Karaman" Arık havalisinde "Boz Oklu" kışlak, "Karaman nehirlerinin yukarı tarafında Bozoluk (Bızavlık) ki, bunun da halk iştikakına göre "Bızoluk" dan olmayıp "Boz okluk"dan muharref olduğu şüphesizdir. Türkmenlerin Salur kabilesinde "Karaman"larla Yalvaç (Yalavaç)ların Kazak - Kırgızlarda Karamanlarla Süyündük (Süyünlü)lerin bulunması dikkati çekmektedir.

"YAŞ TÜRKİSTAN" MECMUASININ BİR MAKALESİ MÜNASEBETİYLE

Azerbaycan Yurt Bilgisi.
Yıl 1, s. 353 - 354 (1932)

Mustafa Çokayoğlu tarafından "Yaş Türkistan" namiyle neşr-olunan mecmuada "Kazak uruğları" sernameli makalede (numara 35, s. 16 - 23) Zeki Validî Bey'in Mısır'da basılmakta olan eserinde mevzuu bahs olan Kazak - Kırgız kabilelerine dair verdiği malûmat tenkit edilerek yanlış malûmat verdiği" yazılmıştır.

Mustafa Bey'in kendi mensup olduğu Sırderya Kıpçak kabilesine dair verdiği malûmat, şüphesizdir ki, etnografya için bir kazançtır, Zeki Validî Bey'in Kıpçak kabilesine dair verdiği malûmata da bir "tashih" olur. Müellif de kitabının mukaddemesinde bu gibi yanlışlıkları tashih edecek zevata minnetdar olacağını zikretmiştir.

"Bugünkü Türkistan" müellifinin Nayman kabileleri sırasında zikrettiği Toñbulat vesair uruğlara dair verdiği malûmat için istifade ettiği makalemde bilhassa Baganalı Nayman kabilesine dair verdiğim malûmat, bizzat kendi tarafımdan 1922 senesinde "Baganalı" içinde yaşadığım zaman toplanmıştır. Bu malûmatın Toñbulat (Ebiske, Cırık, Karabala, Sarı Sargaldak) ve "Aktaz" şubelerine ait kısımlarına Rus eserlerinde kat'iyen tesadüf edilmez[1]. Eğer "Yaş Türkistan" muharriri Nayman Baganalı kabilesine mensup "Toñbulat" uruğuna dair Rus eserlerinde bir kayda tesadüf etmişlerse göstermeleri icabeder. Türkçe okuma yazma bilenler bilirler ki Türkiye ve Mısır Matbaalarında "Sağır kef" kullanılmaz. "Sağır kef" yerine daima adî kef kullanılır. Bunun içindir ki "Bugünkü Türkistan" müellifi de eserinin ilk formasında bu noktayı izah etmiştir. (İstanbul ve Mısır Matbaalarında bu harfi hususi surette yaptırmak ve her kelime üzerinde matbaacıyı ikaz etmek icabeder.

İşte bundan dolayıdır ki "Toñbulat" ismi gerek "Türkiyat I" de ve gerek bundan istifade eden "Bugünkü Türkistan"da تۆكبولآت suretinde yazılmıştır.

[1] "Türkiyat I" neşrettiğim bu makalede satırların dizilişinde yanlışlıklar vardır. "Türkiyat III" de bu kabile isimlerinin devamı yazılırken tashih edilecektir.

Mustafa Bey'in "büyük delil" diye gösterdiği "Tokbulat" uruğuna gelince, Aristof'un "Zametki"sinde zikrolunan "Tokbulat" Naymanların değil, Koñratların bir koludur[2].

Umumiyetle "Kiçidağ", "Uludağ" etrafında ve "Sarı su" havzasında (hattâ M. Çokayoğlu Bey'in *maskatı resine* yakın olan) "Tilgöl" etrafında" yaşayan Baganalılara dair malûmat Rus matbuatında kıttır. Türk kabileleri isimlerine dair bütün Rus ve islâm menbalarını ve Kazak şecerelerini toplayıp istifade eden Aristof (Radloff'un bütün asarı da Aristof tarafından istifade edilmiştir) bile "Levşin"in 19 uncu asır bidayetlerinde verdiği malûmata ancak bir iki kabile ismi ilâve edebilmiştir. ("Aktas", "Kızıltaz" gibi). Şah Kerim Bekin "Şecere"si de Bağanlılara dair yeni bir şey vermemiştir. Şarkî Türkistan ulemasından müverrih Kurban Ali Halidî "Hamsei Şarkî" nam eserinde "Balkaş"ın şarkında ve Çin hududu dahilinde bulunan Nayman lara dair kıymetli tarihî ve etnografik malûmat verdiği halde bizim "Toñbulat توكبولات") boyu dahil olan Bağalıları meskût geçmiştir.

Hulâsa "توكبولات" şeklinde yazılmış olan kabile ismi "قوكرات" gibi sağır kefle telâffuz olunur (اصوك, طوك gibi). Bunun Koñrat uruğunda bulunan "Tokbulat"la kat'iyyen alâkası mevcut değildir. "Bugünkü Türkistan" müellifi bu malûmat için, Rus mehazlarından değil, benim topladığım ve neşrettiğim malûmattan istifade etmiştir.

[2] Jivaya Storina 1896 III-IV S. 370: ayrı basım sah. 96.
Aristof'un "Opit" sında (J. S., 1894 III-IV) "Toñbulat" ve umumen Naymanlara dair toplu malûmat yoktur.

GAZİANTEP VİLAYETİNDE ELBEYLİLER

Halk Bilgisi Haberleri
15 Eylûl 1934, Sayı: 40

Gaziantep vilâyetinin merkez, Kilis, Nizip kazalarında ve Bihisni havalisinde eski Türkmen ananelerinin hâlâ yaşadığı görülmektedir. Çoktan yerleşmiş olduğu halde aşiret hayatına ait rivayetleri hafızasında saklıyan Türkmenler bulunduğu gibi, aşiret ananelerine büsbütün yabancı olan Türk köylerine de tesadüf olunur. Böyle köylere misal olarak Gazianteb'in şarkında beş saatlik mesafede vaki "Keferbustan" köyünü gösterebiliriz. Bu köye mensup İbiş Kâhyaoğlu'nun verdiği malûmata göre, bu köy ahalisi aşiret ananelerini katiyen bilmezler. İbiş Kâhyaoğlu aşiret hayatı ile alâkadar olan köylülerle kendi aralarındaki farkı şu suretle ifade etti "Türkmen köylülerin yanında otururşan aşiret isimlerini saymağa başlarlar, kimin nesi olduğunu, babasının nasıl döğüştüğünü, filan aşiretle nasıl kavga ettiğini söylerler. Biz ise aşiret ismi bilmeyiz. Biz Türküz, kan alıp vermemiz de yoktur, köyümüz yirmi, yirmibeş evden ibarettir. Düğünlerimiz de Türkmenlere benzemez. Aşiretlerde kadın erkek beraber olur. Bizde böyle değildir, bilâkis bizde bir kızın elinden bile tutulamaz. Köroğlu destanını ve buna benzeyen diğer destanları da bilmezler. Başka köylere nazaran Keferbustanlılar sofudurlar, rakı, filân da içmezler."

Çoktan meskûn olduğu halde aşiret ananelerini devam ettiren Türkler de vardır. Bunun misali Elbeylilerdir. Elbeyliler hâlâ "aşiret" tesmiye olundukları ve aşiret usulü idaresini bütün ananeleriyle muhafaza ettikleri halde göçebe olanları yoktur. Hep meskûndurlar.

Elbeyli Türkmenleri bu gün 34 parça köyden ibaret olup Suriye hududu dahilinde kalmışlardır[1]. Bu köylerin bulunduğu mahal ve isimleri aşağıda gösterilmiştir

1 — Sipahi köyü. Ağcakoyunlu istasyonuna yarım saat mesafede hattın güneyinde bulunmaktadır. Önce Elbeyli Beyleri bu köyde otururlardı.

1 Ali Rıza Bey'in "Cenup'ta Türkmen Oymakları" adlı eserinde de Elbeyli köylerine ve aşiretine dair malûmat vardır.

2 — Arapaczı. Ağcakoyunlu istasyonunun güneyinde onbir dakika mesafededir.

3 — Kadılar. Ağcakoyunlu istasyonunun güneyinde onbeş dakika mesafededir.

4 — Haydarpaşa. Mezkûr istasyonun güneyinde üç çeyrek saat mesafededir.

5 — Eşekci. Mezkûr istasyonun güneyinde bir saat mesafededir.

6 — Baltacık. İstanyona bir saat mesafededir, güneydedir.

7 — Memiri. Güneyde bir buçuk saat mesafededir.

8 — Çortinhöyük. Güneyde, üç çeyrek saat mesafededir.

9 — Öküzöldüren. İstasyonunun güneyinde on dakika mesafededir.

10 — Babıleylim. İstasyonun batısında bir buçuk saat mesafededir.

11 — Ziyaret. Ağcakoyunlu istasyonunun güneybatısında bir buçuk saat mesafededir.

12 — Taşkapı. İstasyonun güneybatısında iki saat mesafededir.

13 — Kocalı. İstasyonun güneybatısında iki saat mesafededir.

14 — Zülf. İstasyonun güneybatısında iki buçuk saat mesafededir.

15 — Sandı. İstasyonun güney batısında üç saat mesafededir.

16 — Arapçevirdin. Güney batıda dört saat mesafededir.

17 — Kalkım. Üç saat mesafede güney batıda bulunmaktadır.

18 — Sekizler. İki buçuk saat mesafede, batıdadır.

19 — Haliloğlu. İki buçuk saat mesafede, batıdadır.

20 — Silsile. İki buçuk saat mesafede, batıdadır.

21 — Kersenli. İki buçuk saat mesafede, batıdadır.

22 — Ayaşa. Üç saat mesafede, batıdadır.

23 — Mollaarap. Üç saat mesafede, batıdadır.

24 — Çobanbey. Üçbuçuk saat mesafede, batıdadır.

25 — Alçı. Dört saat mesafede, batıdadır.

26 — Telliayşe. Dört buçuk saat mesafede, batıdadır.

27 — Zihi. Dört buçuk saat mesafede, batıdadır.

28 — Duyran. Beş saat mesafede, batıdadır.

29 — Hasan Muhammed'in köyü. Üç çeyrek saat mesafede. İstasyonun doğusundadır.

30 — Gemuntepe. On dakika mesafede, doğudadır. Elbeyli beyi bu köyde oturuyor.

31 — Karacaviran. Batıda üç çeyrek saat mesafededir.

32 — Üçkaya. Bir saat mesafede, batıdadır.

33 — Çınkallı. Bir buçuk saat mesafededir, batıdadır.

34 — Beylerbeyi. İki saat mesafededir.

Elbeyli Beyi Mehmet Bey'in "Kersentaş" civarında yeni tesis edilmekte olan "Hacer" köyünde verdiği malûmata göre Elbeyli aşireti eski zamanda Sivas ve Kemah havalisinde bulunmuşlardır. Sonra hükûmet emriyle Sacur nehrinin bugünkü Suriye hududuna çıktığı yerlerde iskân edilmişlerdir. Rivayete göre buradaki araplara karşı kullanılmak maksadiyle getirilmişlerdir. Mehmet Bey'in ecdadından biri burasının hudut kumandanı olmuştur. Elbeyli beylerinin sülâlesine, diğer Türkmen beylerinin sülâlesi gibi, "Torun" derler. Bunlar Kemah'tan gelmişlerdir. "Sultan Melek"in uşağı (evlâdı) imişler. Elbeyliler içinde bulunan "Şahveli"ler ise Hama'dan gelmişlerdir. Elbeyliler bunlarla "Fellâh" diye alay ederlermiş. Elbeyli aşireti 4000 kadar haneden ibaret olup hepsi meskûndurlar. Göçebe halinde bulunanları kalmamıştır.

Karaşıhlı Süleyman Ağa'nın verdiği malûmata göre Elbeyli aşireti ve bütün Türkmenler Sivas ve Kemah havalisinden sürgün olarak buraya getirilmişlerdir. Geldikleri zaman bütün bu türkmen aşiretleri seksen bin çadırdı. Bunların davul, zurna çalan abdalları beş yüz çadırdı. Abdallar kıptidir. Şimdi de Elbeyli Abdalları ve Türkmen abdalları ayrıdırlar.

Elbeyli aşiretinin oturduğu mıntıkada "Ağcakoyunlu" namında bir mevki olması bunların "Akkoyunlu" topluluğuna dahil Türkmen boylarından birine mensup olduğuna delil addolunabilir. Kabilelerinin Elbeyli tesmiye edilmesine sebep bunlara yabancı kabileden Bey tayin edilmiş olması imiş. Bunların buralara Sivas taraflarından geldikleri de Ahmet Refik Bey tarafından neşredilen vesaikle sabit oluyor[2]. Elbeyli Beylerinin (Torun Oymağının) "Melik Danışment" ahfadı olmasına dair rivayetlerinin de tarihî bir esası olabilir.

Elbeylilerde Gâvurelli, Tırklı, Birellu ve Torun oymakları vardır.

Eski zamanda Elbeylilerin reisi Uzun Hamza namında biri olmuştur.

[2] Ahmet Refik, "Anadolu'da Türk Aşiretleri": Türkiyat Enstitüsü Neşriyatından, İstanbul 1930. Bu eserdeki vesikalarda Elbeyli tayfası "Yürük" ve "Türkmen" diye zikrolunuyor. Bakınız: vesika No.: 121, 125, 128, 133, a61 ve 211.

Elbeyli aşiretine dair Elbeyli Sadık Bey'in verdiği malûmat: Elbeyli Türkmen ve Baraklar seksen bin çadır Sivas tarafından buraya sürülmüşlerdir. Bu, Kadıoğlu Yusuf Paşa zamanında oldu. Burada da rahat oturmamışlar, ona buna çatmışlar, binaenaleyh padişahın emriyle Raka'ya sürülmüşler. Orada o zaman araplar vardı. Bunlar arapları çöle sürdüler. Bu çölde Yusuf Paşa kışlası vardı. Araplar "Beni Sait" kabilesine mensup idiler. Buralarda yine Elbeylilerle Rişvanlar muharebe ettiler. Önce galibiyet Rişvanlar tarafında idi. Pek çok Elbeyli telef oldu. Bu muharebe altı ay kadar devam etmiştir. Nihayet Elbeyliler galip geldiler. Yine Araplarla Elbeyliler meyanında "Alabaş" muharebesi olmuştu. Bu da Beni Sait kabilesiyledir. Bu muharebede bütün Türkmenler müttefik olmuşlardır.

TÜRKLER
BELTİR TÜRKLERİ

Yıl : 1937 İlkkânun,
Sayı : 57 - 60 Çığır

Beltir (kendi telâffuzlarına göre Peltir), Yenisey Türklerinden Sagaylar zümresine dahil bir oymaktır.

Bu oymak, Sagay zümresine giren diğer oymaklarla beraber, XVII nci asra kadar Yenisey Kırgızlarının garbinde, Yüs ve Abakan ırmaklarının yukarı taraflarında bulunuyordu. Kırgızların cenuba hareketlerinden sonra onların yerlerini işgal ederek Sagay, Koybal, Kas oymaklariyle beraber Yenisey'in en münbit ve güzel yaylalarına yerleştiler.

Beltir oymağı bugün Askıs ırmağı havzasında Tölös (Teletskoye) gölünün şarkında ve kısmen Minusin ırmağı sahilinde bulunur. Minusinsk kasabası havalisinde bulunan Beltirler, Rus muhacirleri ile çevrilmiş olup, diğer Türk kabilelerinden ayrılmışlardır.

Beltirlerde bu gün belli başlı yedi Söök (Kemik - soy) vardır: Tağ Kakpına. Sağ Kakpına, Çedi Pürü, Kara Çıstar, Ak Çıstar, Taban Peltir, Sarığlar.

Beltir lehçesi diğer Altay - Yenisey lehçelerinden az farklıdır. Umumiyetle burada bulunan kabilelerin lehçelerinde eski Kırgız ve Teleüt lehçelerinin kuvvetli tesiri görülmektedir. Bütün Altay-Yenisey ve Urenha lehçelerinde olduğu gibi hiç bir kelime "B" konsonu ile başlamaz "B" yerine daima "P" gelir: Balık = Palık, Bay = Pay, Baş = Pas, Burun = Purun gibi.

"Ş" sesi de yoktur. Bunun yerine, Kazak - Kırgızcada olduğu gibi "S" gelir. Kelime başındaki "Y" sesi daima "Ç" olur: Yer = Çer, yılan = çılan, yaş = ças, yat = çat, yurt = çurt gibi. Diğer Türk lehçelerindeki "Ç" tıpkı Başkurt lehçesinde olduğu gibi, bazan "S" olur; çıgar = sıgar, kaçtı = kastı çıktı = sıktı gibi. Diğer Türk lehçelerindeki "S" sesi iki vokal arasında ve bazı konsonlardan sonra "Z" olur. "Z" sesi bazı konsonlardan önce veyahut kelime nihayetinde "S" olur.

Beltir lehçesinin bu gibi fonetik hususiyetlerinden başka bazı gramer ve sentaks hususiyetleri de vardır. Fakat bunlar Beltir lehçesini başka Türk lehçelerinden bariz bir surette ayıracak kadar kuvvetli değildir.

Beltir lehçesinden bir numûne

Peltirdiŋ pastığı töörceni Kaan Sülü.

Beltir'in başlaki (önce) türediği (baba) Han Sülü.

Anıng töli Kan Onbıyak, Kaan Pespiyek, Koskar.

Onun dölü (yavrusu) Han Onbıyak, K. P., Koskar (Koçkar= Koç).

Mıyagıs Kaan Pespiyektin töli.

Mıyagıs Han Pespiyegin yavrusu (oğlu).

Moolak olardıŋ-ok, ikki karındastıng, töli.

Moolak da onların, iki kardeşin dölü (oğlu).

Abaagan pazında angnap-çaa üs karındas.

Üç kardeş Abakan (ırmağı) başında (av) avlıyordu.

Pu çerde kaan pii-le çoğıl.

Bu yerde han (da) bey de yoktur.

Soonda olar angnap-çatsa, ulug içtig ang çörcang poltır; ol angnı körbündirler.

Sonra onlar avlanıp yattıkta, büyük izli geyik yiírmüş idi (girmiş olduğunu gördüler); O geyiği görmediler.

Pir kizi tağdan angnap kelip çekten.

Bir kişi dağdan avlayıp (evine) geldi (evine gelip yetişti).

Çedi pürü kizi çetti kattıg poltır.

Çedi Bürü (adlı) kişi yedi kadınlı olmuştur.

Çedi Pürü ölparganda çetti kattı tooza palalığ kaltır.

Çedi Bürü öldüğünde (ölüp varanda) yedi kadını, hepsi çocuklu kalmıştır.

Purun tusta, kaan pilmes tuska, pu çerde Kırgıs çon poltır.

Kadim zamanda, han (hükûmet) bilmez zamanda, bu yerde Kırgız kavmi bulunmuştur.

Beltir lehçesinden aldığımız örneklerde görülüyor ki bu lehçe bizim lehçemize nazaran çok garip görülmekle beraber, fonetik değişmelere dair az çok malûmatı olanların anlayabileceği bir Türkçedir.

Beltirlerin âdet ve diniyatı diğer Altay-Yenisey Türklerinin âdet ve ananeleriyle birdir. Çarlık devrinde resmen hıristiyan ilân edilmelerine rağmen, son zamanlara kadar eski şamanlığı muhafaza etmişlerdir.

YAKUT (SAHA) TÜRKLERİ

Çığır : Mart 1938, Sayı : 63

Yakutlar doğu Sibirya'nın yerli ahalisinin en ileri gelen kabilelerinden olup Türk ırkına mensupturlar. Bunlar Sibiryanın bütün şimali-şarkî köşesini, başlıca Lena ırmağı havzasını işgal ve şu suretle Türk boylarının en şimalî ve şarkî dalını teşkil ederler. Bu saha batıda aşağı Yenisey sahillerinden, doğuda Ohotsk denizi kıyılarına kadar uzanır. Bir çok nehirleri ve dağları bulunan bu geniş sahada ilk bahar ve yaz mevsimi haziranda başlar ve ancak yüz gün devam eder.

Yakutların nüfusu, Rus istatistiklerine göre, 300.000 kadardır. Her halde bu adet çok eksiktir. Şimal denizi kıyılarına kadar dağılan bir kabilenin nüfusunu tahrir kolay bir iş olmadığı malûmdur.

Yakutlar kendilerine "Saha", dillerine de "Sahatıla" (saha dili) diyorlar. Destanî hikâyelerinde bunların kendilerine "Urenha Saha" dedikleri anlaşılmaktadır.

"Yakut" adı Avrupa'ya Rus'lar vasıtasiyle yayılmıştır. "Yakut" kelimesinin de moğolca cemi edatı olan "ut" ilâvesiyle Sahut = Yakut" olduğunu ileri sürenler vardır.

"Saha" kelimesinin "yaka" (sahil) kelimesiyle izah etmek katiyen doğru değildir. Bunu ileri sürenlerin klâsik türkoloji sahasında salâhiyettar âlimler olmalarına rağmen, bunu reddetmek lâzımdır. "Saha" kelimesine bakarak Yakut kabilesinin Yenisey havzasında bulunan Sagay Türklerinden ayrılmış bir grup olduğuna hüküm edenler de vardır. Her halde Saha kelimesi bize eski Sakaları hatırlatmaktadır. Orta-Asya Türkmenlerinde "Sakar" oymağı da, Alman âlimi Gutschmidt ve Rus âlimi Aristof'un fikirlerine göre İskit - Saka ile münasebettardır.

Yakutların ırkı meselesi âlimler arasında münakaşaları mucip olmuştu. Fakat dil etnoloji ve tarih tetkikleri bunların Türk boylarının en eski kalıntılarından olduğunu ispat etmiştir. Bunlara dair ilk yazılı kayıt olarak Çinlilerin tesbit ettikleri bir Türk rivayetini kabul edebiliriz; bu rivayetin hülâsası şudur

"Türklerin ceddiâlası Hunların şimalinde vaki "So" ülkesindendi... Bunun ahfadından biri boz kurttan doğmuş ve iki kadınla evlenmişti. Bunlardan biri "Gök ilâhı kızı" ve diğeri de "Yer ilâhı kızı" idi. Gök ilâhı kızından doğan bir oğlu Kogo oldu..."

Reşidettin'in "Cami-üt-Tevarih"inde "Uryankıt"lara dair verilen malûmatın da Yakutlara ait olduğuna şüphe yoktur. Bu malûmatın hülâsası şudur

"Uryangkıt kabilesi Kıyan ve Nöküz'den türemişlerdir. Ve diğer bir grup Uryangkıt vardır ki bunlara "Orman Uryangıkıtları" denir. Fakat bunlar birinci uryangkıtlardan ayrıdır. Kurt ve Bargut ve Tümet'lerin yaşadıkları Barkoçin vilâyeti hududunda bulunurlar. Yekdiğerine yakındırlar. Bu kabile Moğol aslından değildir.

Bu günkü Yakutlarda Buryat ve Hori'lerle komşudurlar ve Yakutlarda da "Hori" oymakları vardır.

Antropoloji âlimleri Yakutları Moğollar'dan tefrik ederek Orta-Asya ve Sibirya Kırgız - Kazakları grupuna idhal ederler.

Rusların Yakutistan'ı istilâsı 1630'da başlar. 1680'e kadar Yakutlar mukavemet göstermiş ve kanlı mücadelelerde bulunmuşlarsa da Rus hâkimiyetinin yerleşmesine mâni olamadılar. 18. asırda Yakutistan'da Rus hâkimiyeti tamamiyle yerleşmiş oldu. Bununla beraber 20 inci asır başlarına kadar Yakutistan'da Rus akalliyeti ancak %7 idi. Bunlardan da vilâyet merkezi olan Yakutks'tan dışarıda yaşıyanları dil itibariyle tamamiyle yakutlaşmış olduklarından hakikî Ruslar yerlilerin ancak %3 - 4 ünü teşkil ediyorlardı.

Dil ve Edebiyat: Yakutlar Orta-Asya ve Altay Türklerinden pek eski bir zamanda ayrılmışlar ve kapalı bir halde yaşamışlardır. Bunun içindir ki Yakut Türkçesi pek eski zamanlardan başlayarak diğer ırkdaşlarının lehçelerine nazaran ayrı bir istikamette inkişaf etmiştir. Bundan dolayıdır ki Yakut dilinin hangi dil zümresine ait olduğu epeyce zaman halledilememişti. Radloff gibi büyük bir Türkolog bile Yakut diline dair ilmî olmaktan uzak bir mütalâada bulunmuştu. Ona göre Yakut Türk unsurları %32,5 Moğol unsurları %25,9, menşei meçhul unsurlar %41,6'dır.

Bazı seyyahlar ise Yakutçanın Türkçe olduğunu derhal anlamak mümkün olduğunu ileri sürmüşler ve mukayeselerinde mübalâğa bile göstermişlerdir. Bunlardan Hermann adlı bir âlim "Lena ve Aldan ırmakları kıyılarında doğmuş ve büyümüş olan bir Yakut İstanbullu

bir Türkle güçlük çekmeden anlaşabilir" demiştir. Vambéry de aynı sözleri tekrar etmiştir. Bu mukayeseyi şiddetle red eden âlim Böhtlingk oldu. Fakat onun mesai arkadaşı olan Midendorff, Böhtlingk'in eserinin intişarından 26 yıl sonra neşrettiği eserinde "Yakutistan'dan ayrıldığından 30 yıl geçtiği halde Orta-Asya Özbek ve Kırgızlarıyle hatırımda kalan Yakutça kelimelerin yardımiyle konuşabildim" diyor.

D. Hitrof "Yakut dilinin muhtasar grameri" adlı eserinin (1858) mukaddemesinde Yakut diline dair şu sözleri yazıyor

"Yakutistan'da bir çok kavimler vardır. Bunların hepsinin ayrı ayrı dilleri olduğu halde Yakutçayı bilirler.

Amura munsap olan Buruy Zey ve sair ırmakların sahillerinde, Buz denizinin Kolım ile Hotingi arasında vaki bütün kıyılarında, Yenisey'in denize döküldüğü yerlere kadar uzanan sahalarda hep Yakut dilini işitirsiniz. Şehirlerde, kasabalarda ve köylerde Rus çocukları önce Yakutça öğrenir ve sonra Rusça kekelemeye başlarlar. Yakutlar arasında yaşayan Ruslar ana dillerini tamamiyle unutuyorlar..."

Avrupa'da Fransızca, Afrika'da Arabça nasıl beynelmilel dil iseler, şarkî Sibirya'da da Yakutça öyledir. Yakutça bilen bir tüccar, bir memur Baykal'dan Sahalin'e kadar herkesle her kabile ile konuşa ve anlaşabilir. Bir zamanlar, Yakutsk ve İrkutsk gibi şehirlerde Yakut dili sosyete dili olmuştu. Rus anaları bile bu dille konuşmayı meziyet bilirlerdi. Sibirya'da Yakut lehçesinin bu kadar ehemmiyetine rağmen, yazılı edebiyatları ve yazılarıy oktu. Şüphesizdir ki eski Türklerden ayrılıp, şimalin sert ve soğuk ikliminde yerleştikten sonra, Yakutlar eski Türk hurufatı ve yazılı edebiyatı ile uğraşmaya vakit bulamamışlar ve nihayet unutmuşlardır. Maamafih bunlarda "yazı" "ve" "kitabet" mefhumunu ifade eden terimler vardır. Kitabet ve yazıya "Suruh" (bk. Uyg. *yoruğ*) diyorlar.

Çarlık zamanında Yakutlara Rus alfabesi esasında yapılan harfler kabul ettirilmişti, bu harflerle mukaddes kitaplar, Rus şairlerinin bazı eserleri Yakutçaya tercüme edilmişti. 1905'den sonra Yakutça bir gazetede neşredilmeye başlamıştı. Çok zengin olan Yakut Halk edebiyatı nümuneleri de neşrolundu. 1917 inkılâbından (çarlığın sükûtundan) sonra, Yakutlar hıristiyan misyonerlerinin ve papasların ve onların kara kuvveti olan çar polislerinin tazyikinden kurtulup

millî kültür işlerini kendi ellerine aldılar. Bu gün de yine millî bakımdan bazı tazyikler varsa da, Yakutların millî inkişaflarına mâni olmamaktadır. Yakutlar eski Rus harflerini atıp Lâtin harflerini kabul ettiler[1]. Mektep kitapları, gazete ve mecmuaları lâtin harfleriyle neşrolunmaktadır.

Yakut dilinin hususiyeti ve bazı fonetik farkları ve edebiyat nümunelerine dair malûmat gelecek makalemizde verilecektir.

[1] 1938 den beri tekrar Rus harfleri kabul ettirilmiştir. S. Ç.

YAKUT (SAXA) TÜRKLERİ

Bozkurt : Sayı : 4, 1940

Meşhur Rus âlimlerinden etnolog Aristof, Türk kavimlerinin etnik zümrelerine dair 1896'da neşrettiği etüdünde şöyle başlar

"Ohotsk ve Şimal Buz denizinden Adriyatik denizine kadar uzanan geniş sahaya yayılan 26 milyonluk bir millet ancak lehçelere ayrılan tek bir Türkçe ile konuşur. Orta-Asyalı bir Türk Ohotsk sahilindeki Yakutla konuşabildiği gibi, Akdeniz kıyılarındaki Osmanlı ile de anlaşabilir. Fakat bu anlaşma için yabancı kelimeler karışmıyan Türkçe olmalıdır[1]"

Yakut Türkleri kendilerini "Saxa" tesmiye ederler. Eski zamanlarda Yakutlara Uranxa Saxa denirdi. Sibirya'nın bütün şimali şark köşesini başlıca Lena, Aldan, Viluy, Yan, Kolım ırmakları kıyılarını işgal ederler.

Eskiden Yakutların işgal ettikleri saha batıda Yenisey, doğuda Ohotsk denizine kadar uzanır. Şimalde hududu Buz denizi, cenupta ise Baykal gölüne dayanırdı. Bugünkü Yakutistan ise bu sahanın ancak orta ve şimal mıntakalarını ihtiva eder.

Yakutlar Türk ırkına mensup eski Türk boylarından biridir. Eski vatanları daha cenupta, ihtimal ki bugünkü Şimalî Moloğolistan'da, Uranha Türklerinin yaşadığı mıntakalarda bulunuyordu. Bugüne kadar tayin edilemiyen büyük bir tarihî hâdise bu eski Türk boyunu yerinden oynatmış ve şimale doğru sürüklemiştir. Rus türkologlarının tetkiklerine göre, Yakutlar bugünkü vatanlarına 13 - 14 üncü asırlarda gelmişlerdir. Bizim kanaatimize göre, bu kavmin Baykal'ın şimaline geçmeleri çok eski zamanda olmuştur. Eğer bunlar şimale hicretleri 13-14 üncü asırlarda olsaydı, Moğol istilâsı ve Cengiz Han hakkında, bunlar arasında anane ve rivayetler bulunabilirdi. Halbuki komşuları Buryat - Mogollarda Cengiz'e ait zengin rivayetler bulunduğu halde, Yakutlarda bulunmuyor. Eski kabile başbuğlarının toyon ve tığın (yani eski Türklerdeki tegin) unvanla-

[1] N. A. Aristof, Zametki ob etniç. Sostave türkskih plemen i narodnostey ("Jivay Starina" VII. 1896)

rını taşıdıkları da, bunların diğer Türklerden Moğol istilâsından çok önce ayrıldıkları göstermektedir.

Yakutların büyük Türk ulusundan ayrılıp şimale yerleştiklerinden sonraki tarihî mukadderatı hakkında tâ 17 inci asra kadar kat'i bir malûmatımız yoktur. Moğol istilâsı devrinde yazılan bazı İslâm eserlerinde (meselâ "Camiüttevarih"de) Uryankıt kavimlerine ait yazılan malûmatın bir kısmı bunlara ait olabilir. Fakat bu malûmat daha iyi tetkikleri beklemektedir.

Yakutistan'a Rusların saldırısı 1617'de başlar. Yakutlar Rus istilâsiyle 1682 senesine kadar yâni 65 sene mücadele ettiler. Bu mücadeleyi 1634 Mamix, 1636'da Nümügü Kangalas, 1670 ve Baltuga, Timir, 1681-82'de de Cennix adlı Yakut kahramanlar idare ettiler. Küçük bir kavmin Rus İmparatorluğu ordulariyle mücadeleyi devam ettirmesine imkân yoktu. 18 inci asrın bidayetlerinde Yakut ülkesinde Rus idaresi tamamiyle yerleşmiş oldu.

Çarlık devrinde Yakutistan Rus siyasileri için menfa mıntakalarından biri olmuştu. Bu ihtilâlci Rus unsurları Yakutların intibahına hizmet etmişlerdir.

Yakutlarda millî uyanış devri 19 uncu asırda başlamıştı. 1905 Rus ihtilâli Yakutların millî hareketlerine büyük bir hız vermiş oldu. Rus istilâsına karşı derin bir nefret ve kin besleyen Yakut münevverleri, Rus hükümetinin "toprak ıslahatı ve yeni idare" komisyonuna boykot ilân ve Yakutistan'ın dahilî işlerine Petersburg'un karışmamasını Yakut ülkesinin muhtar bir eyalet halinde idare edilmesini talep ederek, Sibirya valisine umumi bir ultimatom verdiler. Yakutistan'a Rus askeri sevkolundu. Yakutlar 4/1/1906 tarihinde "Yakut Millî Birliği" adiyle bir teşkilât vücuda getirerek bunun "merkez komitesi"ni "Yakutistan Hükümeti" ilân ettiler. Kânunusani nihayetinde merkez komitesi âzaları tevkif edilerek tecziye edildiler. Bununla beraber, Yakut milliyetperverleri tarafından neşredilmekte olan gazete ve mecmualar kapatılmadı ve bolşevik devrine kadar devam etti..

1917 Şubat İnkılâbı

Çar hükûmetinin sukutiyle Yakutistan'daki Rus ihtilâlcileri "millî cephe" kurdular, garnizonlara dayanarak hâkimiyeti elden bırakmadılar. Fakat 1917 yazında tekrar "Yakut Millî Birliği" kuruldu. Maarif Cemiyeti olan "Saha Aymak" teşkilâtı da millî biliğe iltihak etti. "Yakutistan muhtariyetçileri birliği"nin merkez komitesi

1918 Şubatında Sovyet hükûmetine itaattan imtina ederek kendisini "Yakutistan hükümeti" ilân etti. Kara ve Ak Rusya'dan kurtulan Yakutistan, Kızıl Rusya ile mücadeleye başladı.

30/III/1919'da kızıl partizanlar Yakutistan'ı hırpalamaya başladılar. 1921'de Yakutistan kızıl ordu tarafından işgal edildi. Milliyetçilerin isyanı 1922'ye kadar devam etti. Sovyet hükümeti "Millî mesele"yi halletmek için 1922'de (Nisan 27) "Yakutistan muhtar Sovyet Cumhuriyeti" ilânına mecbur oldu. 1927'de milliyetçiler tekrar isyan ederek demokrasi rejimi talep ettiler. Kaynaklarına göre, bunlara kara halk iltihak etmedi derhal bastırıldılar [1].

"Muhtariyetli" Yakutistan Sovyet cumhuriyeti

Yakutların yaşadığı ülke 1922'de "Muhtariyetli Yakutistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" İlân edildi. Bu "Cumhuriyet"in merkezi Lena ırmağının sol sahilinde vaki Yakutsk şehridir. Bu şehrin nüfusu 1926 sayımına göre 10.558 idi; 1929 sayımına göre 18.600'e baliğ olmuştur.

Yakutistan Cumhuriyeti'nin nüfusu 1926 sayımına göre 335.950 olup, bunun 287.645 ini Yakutlar teşkil eder. Ruslar ise 30.000'dir ki, yerli ahalinin aşağı yukar % 9'u demektir. Bununla beraber Rus muhacereti akını her sene bu nisbeti süratle arttırmaktadır. Yakut ve Ruslardan başka Tatarlar (Kazan Türkleri) Tonguzlar, Çinliler ve diğer yerli kavimler vardır.

Yakut dili: Yakut dili Prof. Samoyloviç'in tasnifine göre "Yakut dili Türk dilinin şimali - şarkî dalını teşkil eder". Bu lehçe ana Türk dilinden çok eski devirlerde ayrılmış, yazı ile bağlanmamış ve diğer Türk boylarından büsbütün uzak kalmış olduğundan, ayrı bir istikamette inkişaf etmiştir. Bununla beraber Yakut lehçesi diğer Türk lehçelerinin çok eski devirlerde geçtiği merhaleye mahsus bir sürü bakiyeleri muhafaza etmiştir. Meselâ Orhon kitabelerinde gördüğümüz "-sar" eki (participizum conditionalis) Yakutça da aynı mânayı ifade eden "-tur" şeklinde muhafaza edilmiştir. Ablativ ve locativ ekleri de Orhun Abidelerindeki gibi kalmıştır. Fonetik bakımından Yakut dilinin en bariz hususiyeti Garp Türkçesinde kelime başındaki "y" sesi Yakutçada "s" olur. "ş, z" sesleri yoktur. Bizim dilimizdeki her "ş" ve "z" sesleri Yakutçada "S" olur. (Meselâ

[1] Sovyet devrine ait malûmat "Bol. Sov. Ens." kamusunun 65. cildinden alınmıştır. (s. 500)

yaz - sas, yol-suol, yoğurt - sourat, yegen-sien, baş-bas gibi). Diğer Türk lehçelerinde kelimelerin ilk sesi olan "S" Yakut lehçesinde düşer (su-u, süt-üt, söz- öz gibi). Diğer Türk lehçelerinde kelime başındaki "a" Yakutçada ekseriya "ı" olur. (al- ıl, ağrı-ırı, ay-ıy gibi).

Bu ağaç atı al = Bu mas atı ıl.
Bu kısrak, bu tay = Bu biye, bu kulun.
Kısrak(ın) tayı kara = Biye kuluna kara.
Bulutlu gün = Bilıttax kün.
Parlak gün = Iras kün.
Yağmurlu ay = Samurdax ıy.
Ayı kışın yere yatar = Ese kısın bir sirge sıtar.
Baba, uzağa at = Aga, ırak bırak!
Bu kız(ın) adı "Gün" = Bu kus ata "Kün"
Yeni gelmiş kişi = Sanga kelbit kisi.

Yakut dili son senelere kadar bütün şimali Sibirya için müşterek bir dil olmuştu. Hattâ Ruslar bile bu dili öğrenmek mecburiyetindeydiler.

Yakut Edebiyatı: Yakutlar Yakut âlimî Ksenofontof'un araştırmalarına göre, bu yeni vatanlarına gelmeden önce Orhun alfabesi kullanmışlardır. Yakut dilinde "yazı, kitap" ifade eden kelimeler Yakutların eski devirlerde millî bir yazıları olduğunu isbat ettiği gibi, son senelerde Baykal gölü havalisinde bulunan bazı asar-ı atika da bunu isbat etmiştir. Fakat Yakutlar yeni vatanlarında bu yazıyı unutmuşlardır.

Yakutlara Rus misyonerleri Rus alfabesi öğrettiler. Bu Rus alfabesi Novgorodof adlı bir yakut lengüisti tarafından Yakut fonetiğine göre ıslah edilmişti. Rus istilâsından sonra Yakutlar ana dillerini bu harflerle yazdılar. Yakut dilinde hıristiyanlığa ait dinî kitaplardan başka destanlar, menkibeler, atalar sözü, bilmeceler gibi, halk edebiyatı maddeleri de bu harflerle yazılmış ve neşredilmiştir. Rus klâsiklerinden de epeyce edebî eserler Yakutçaya tercüme edilmişti.

Yakutça gazete ve mecmualar neşrine 1905 ihtilâlinden sonra başlanmıştır. İlk Yakutça gazetenin adı "Saha Dayduta" = "Yakut Dünyası'dır. 1905 'de çıkmaya başladı. Bundan sonra "Saha Oloho" = (Yakut Hayatı) gazetesi çıktı. Mecmualardan en mühimi "Saha Sangata" = "Yakut Sesi" mecmuasıdır. Yakut piyeslerinden en mühimleri "Mangçari tüökün" = (Yol kesen Mançari) dir; bu eser 1907

de Rusçaya da tercüme edilmiştir, Cadangı Çakıp = (Zavallı Yakup) 1914). Bütün gazete, mecmua ve piyeslerde Rus idaresinin ve Yakut beylerinin mezalimi tasvir, hürriyet ve millî muhtariyet fikirleri propaganda edilmektedir.

Çar hükümetinin yıkılmasiyle Yakutlarda millî dil ve edebiyata karşı alâka çok kuvvetlendi; Rus alfabesi atılıp lâtin alfabesi kabul edildi. Fakat Rusya'da Rus milliyet ve ırkçılığı kuvvet almasiyle son senelerde Türk kavimlerine Rus alfabesi ile yazmak ve okumak mecbur edilmişti).

Sovyet devrinde yetişen Edip ve muharrirlerden en çok sevilen Oyunski'dir. Sovyet tenkitçilerinin verdikleri malûmata göre, Oyunski en popüler edip olmakla beraber, Sovyet inkılâbına ve kollektivize işlerine yabancı kalmıştır. Eski destan dili ve şekillerin işlemekle, dili bugünkü hayatî ehemmiyeti olan "gündelik" dilden uzaklaştırmaktadır. Eski devrin edip ve muharrirlerinden en kuvvetlileri mistisizme ve romantizme dalıyor, yahut hiç bir şey yazmıyorlar.

Sovyet devrinde yetişen muharrirlerden Künde ve arkadaşları inkılâbı, güya selâmlamakla beraber onun tahribkâr bir kuvvetten ibaret olduğunu anlatmaya çalışıyorlar...

Hakikî bolşevik genç muharrir ve şairlerden Oranhayef, Kutrin ve Bes Carasin marufturlar. Bugün Yakutistan'da bir kaç gazete ve mecmua neşrolunmaktadır.

TUBA (ÜRENHA) TÜRKLERİ

Bozkurt Yıl : 2 Sayı 5 1940

Urenha (Tuba) Türkleri Altay dağlarının doğu tarafında Uluğkem ve Kemcik ırmakları sahillerinde, Tangnu ve Sayan dağlarının yamaçlarında yaşarlar. Bu Türk boyunun işgal ettiği saha Koptu ırmağından Kosogol gölüne kadar uzanır. Bu saha Altay dağlariyle şimali garbî-Moğolistan bozkırları arasında bakidir.

"Urenha Türkleri" adiyle tanınan bu Türk boyu, kendini Tuba tesmiye eder. "Urenha" adının bunlara komşuları Moğollar tarafından verilmiş olduğu zannolunuyor. Bununla beraber, XIII. asırda bu havalide Uryangıt adını taşıyan iki kavim yaşadığını ve bunlardan birinin Moğol olmadığını Camiütteverih müellifi Reşididdin haber vermektedir. "Urenha" moğolcada, güya, "orman (lı) kişi" mânasına geldiğine göre, bunun eski Türkçesi "yışkişi" olur ki, filhakika Rusların "Çernevıyı tatar" tesmiye ettikleri Altaylı bir Türk oymağı da kendine yışkişi" adını veriyor. "Cami-üttevarih" müellifi de "Uryangıt" ları "Kavmi bişe" diye tarif etmektedir. Herhalde bu kavim büyük Türk imparatorlukları zamanında dairna kenarda, Altay ormanlarında, ihtimal ki Türk - Orhon yazıtlarının "Ütügenyış" dediği mukaddes ormanlarda kalmışlardır.

Ürenha Türkleri antropoloji bakımından Moğollardan çok farklı oldukları gibi, daha garpte bulunan ırkdaşları Altaylılara nazaran bile Türk ırkı hususiyetlerini muhafaza etmişlerdir.

Urenhalar 1914 senesine kadar Moğolistan'la beraber Çin hükümetine tâbi idiler. Bunların esas kitlesi beş koşun'a (sancağa) ayrılmıştı: Ḫazut, Oynar (= oyunlar), Toçjı, Salcak ve Kemcik. Her sancağın idaresi "Ogurda" denilen bir Beye verilmişti. Bu bey beşinci derecedeki Çin memuru ve fırka kumandanı sayılırdı. Bunun mülazemetinde bir "biçici" (kâtip)" bulunurdu ki, dokuzuncu sınıf Çin memuru idi. Sancak beyliği babadan oğula intikal ederdi. Beş sancağın âmiri (amban - noyan) olarak kendi sancak beylerinden biri tayin olunurdu.

Çin'in, bu eyaleti orta zaman usulleriyle idaresi ve Moğol derebeylerinin istismarı yetişmiyormuş gibi, 1903'den itibaren Rus müdahalesi

ve mezalimi de ilâve olundu; Rus hükümeti "mazlûm Tuba milletini Çin ve Moğol mezaliminden kurtarmak ve tenvir etmek" için, Altay dağlarını aşarak Urenha ülkesine ayak bastı ve derhal bu ülkeye Rus muhacirlerini iskân için tedbirler düşünmeğe başladı. Urenha'ları "zalim Çinlilere karşı" itaatsizliğe çağıran Ruslar, 1913'de "Urenha beylerinin dâveti ve mazlum Urenha milletinin ricası" ile bu ülkeyi askerî işgalleri altına aldılar. İşgal firkasının kumandanı olan Kurmay albay Popov'un Rus hükümetine yazdığı rapor o kadar insaniyetperverane yazılmıştır ki, bu raporu okuyan herkes "Rus ordusunun Uranha'lar için kurtarıcı olduğu"na inanır. Humanist albay, Çin memurlarının mezaliminden, Moğol ve Urenha derebeylerinin fukarayı müthiş istismarından, hattâ Rus tüccarlarının soygunculuğundan bir zavallı Urenha Türkü gibi şikâyet ediyor... Fakat, Urenha'lar için Rus idaresi Çin idaresinden daha beter oldu. Çünkü Çin hükümeti bu ülkeye tek bir çin muhaciri iskân etmemişti. Rus hükûmeti ise en münbit yerleri Rus muhacirleri için müsadere etti.

Çar hükümetinin sükûtu Urenha ülkesinde millî hareketin alevlenmesine sebep oldu. Altaylı Türkler ve Moğollarla beraber Urenha'lar da istiklâl mücadelesine atıldılar. Fakat Rusların 1918 - 1920 senelerindeki dahilî savaşları bu ülkeyi harebeye çevirdi. Çünkü Rusların her iki tarafı bütün hınçlarını Rus olmıyan kavimlerden alıyorlardı. Beyaz Rusların bolşeviklerden daha zalimane hareket ettikleri malûmdur. Bununla beraber bolşevikler, Urenha'ları ve bütün Moğolistan'ı kendi taraflarına iltihak ettirmek için, 1921'de müstakil "Tangnu-Tuba Halk Cumhuriyeti"ni vereceklerini vadettiler. Çar albayı Popov'un yukarıda bahis mevzuu ettiğimiz "rapor"una benziyen beyannameler neşrettiler. Urenha münevver milliyetçilerinden Ugudur - Yaman ve arkadaşlarını kandırmaya muvaffak da oldular. Ugudur - Yaman 1922 senesinin 28 Şubatında "Tangnu - Tuba Halk Partisi"nin birinci kongresini toplattı. 1923 senesinin 12 teşrinevvelinde birinci "Ulug Xuruldan" (= Büyük Kurultay) toplandı. Bu kurultay Urenha ülkesini "Tannav-Tuba halk Devleti" ilân etti. Bu ülkenin nüfusu 1928'de 60 bin sayılıyordu "Devlet"in hududu haricinde kalan Urenhalarla beraber Tuba Türkleri 90 bin nüfus tahmin edilmektedir. Bu "Devlet"in idare merkezi Büyük Yinisey (Bey Kem) ve Küçük Yinisey (Xa Kem) ırmaklarının birleştiği yerde bulunan Kızıl (Eski adı: Xa - Belder) kasabasıdır.

Son senelerde Tangnu - Tuba Devleti, "kendi isteği ve dileği ile" Rusya'ya iltihak kararını vermiştir.

Urenha (Tuba) Türklerinin eski tarihi bütün Türk ırkının tarihinden bir fasıldır. Onların içinde bulduğumuz Uygur, Uluğ, Tülüş, Kırgız ve saire gibi soyadları, komşuları olan Moğollar tarafından Urenha diline "Uygur keltey ulus" (Uygur dilli millet) denilmesi, dillerinin eski Uygurcaya yaknlığını gösteriyor ki, bunlar eski devirlerde yüksek kültür yaratan büyük Türk ulusunun kanından kan, canından can taşıyan kandaşlarımızdır.

"Tuba" Türkleri Çin vakanüvislerine III. asırdanberi malûmdur. 261'de devlet kurmuşlar, 310'da şimalî Çin'i zabtetmişlerdir. Bunlar Siyanbi Türklerinin bir kolu idi. 550'ye kadar bütün şimalî Çin bunların hâkimiyeti altında kalmıştı. (M Şemseddin Günaltay. Mufassal Türk tarihi, III. s. 90 - 101; Yakinof Sob. Sved I., 187-203). VII. asırdaki Çin vakanüvisleri iptidaî durumda yaşıyan bir "Dubo" kavminden ve 647'de Çin sarayına bunlardan bir elçi heyeti geldiğinden bahsederler. Bu kavim bugünkü Urenha'ların bulunduğu sahayı işgal ediyorlardı. Herhalde bu "İptidaî Dubo" lar Çin'de hükûmet süren "Toba"ların ana vatanlarında kalanları olsa gerektir. Tuba - Urenha'lar Büyük Moğol İmparatorluğu kurulduktan sonra hep Moğollarla komşu olarak yaşamışlar, onların idareleri altında kalmışlardır. Bununla beraber dahilî işlerinde muhtariyetlerini muhafaza etmişlerdi.

Urenha lehçesi: Altay Türklerinden Sagay, Karagaz ve Koybal lehçelerine yakındı. Radloff'un tasnifine göre "Doğu Türk lehçeleri" grubuna girer. Eski Türkçede kelime başındaki "y" ler Urenha'cada "ç" (Kırgızcada "c", Yakutcada "s") olur. Çok - yok, çılan - yılan çetti -yedi, çer- yer gibi. Kelimenin başında(ilk ses olarak)sesli konsonlar gelmez. Hep sessiz konsonlar söylenir: bir - pir, gel - kel, dağ - tağ, dar - tar... gibi.

İki vokal arasında daima sesl ikonson gelir: kişi -kici, üçü- ücü, atı -adı, başı- pacı... gibi.

Eski Türkçedeki "lığ" ekinin son "g" si Urenha dilinde, Orhun kitabelerinde, Uygurca ve Çağataycada olduğu gibi muhafaza edilmiştir. Bununla beraber bu ekteki "l" sesi - Kazak - Kırgız, Nogay, Başkurt, Altay-Yenisey Türk lehçelerinde olduğu gibi-bazı seslerden sonra, fonetik icabı, "d, t, n," seslerine tahavvül eder

Atlıg -attıg, karaklıg- karaktıg, kullug -koldug göllüg- köldüg yılanlıg -çılanlıg, çamlıg-çamnıg, ilk sesi "l" olan ekler için bu bir fonetik kanunudur.

Eski Türkçedeki ḍ (ẓ) sesi Urenha lehçesinde "d" (diğer Türk lehçelerinde bu ses "y, z, t") olmuştur.

Yadag - Çadag (= yayan). Kaḍıng - kadın (kayın); aḍır-adır (= ayır); uḍu-udu (uyu-); boḍ-bod (boy) gibi.

Tuba (Urenha) Türkçesinden örnekler :

Çanıma odur (= yanıma otur); Kunduz suğluğ çerde polar (= kunduz sulu yerde olur). Suğ çerge singe perdi (= su yere sini-verdi); pisting Tuba kammnarı Mool sözün pilbes (= bizim Tuba kamları /şamanları/ Moğol sözünü (dilini) bilmez). Toy polza ır ırlar, araga icer, çay icer (= Düğün olursa şarkı söyler, rakı içer, çay içer). Sen meni piller senbe? (= sen beni bilir misin?)

Urenha (Tuba)lar resmen Busit-Lamayist sayılmakta iseler de, eski Şamanizmi muhafaza etmişlerdir. Bunların dinleri Altay-Yenisey Şamanizmi ile lamayizmin halitesinden ibaret bir dindir. Moğol rahipleri Şamanizmle asırlarca mücadele etmelerine rağmen onu ortadan kaldıramamışlar, bilâkis (dağ kurbanı), "su kurbanı", "Ark takdisi (ziraat) kurbanı", "Tanrı (sema) kurbanı", "Oba kurbanı" gibi âyin ve merasimi Buda dinine uydurmak mecburiyetinde kalmışlardır. Kamlar (şamanlar) Türk dilinin yaşamasına büyük hizmet göstermişlerdir. Moğol-darhatlar bile Şaman âyinlerinde ilâhilerini terennüm etmektedirler. Üç yandan Moğollarla çevrilmiş ve asırlarca Çin-Mogol istibdadı altında kalmış olan, diğer Türklere nazaran çok iptidaî sayılan, Urenha-Tuba'ların Türk dilini ve eski Türk ananelerini bugüne kadar muhafaza edebilmeleri, Türk ırkının ve dilinin yaşama kudretini göstermeğe kâfidir

ALTAY - YENİSEY TÜRKLERİ

Bozkurt : Aylık fikir ve Gençlik
Dergisi Sayı 1, Yıl : 1 Sahife 19

Abakan, Ob ve Yenisey havzalarında, Altay, Sayan, Tangnau-Ula dağlarında yaşayan Türk kabileleri bizim Türkoloji edebiyatımızda ekseriya toptan "Altay Türkleri" tesmiye olurlar. Bu tesmiye Radloff'un "Şark Türkleri" dediği gruba tetabuk eder. Halbuki Rus etnografya ve etnoloji edebiyatında "Altay Türkleri" yahut "Altaylılar" terimi ancak "Altay Kişi (Oyrat)", "Teleüt", "Telengüt", Tölös, Kumandı, Lebetliler (Kuğu kişi), Ormanlılar (Yış kişi, Rusça: Çernoviye Tatarı), Şur ve Çulımlılar kabileleri için kullanılır. Kızıl, Kaç, Sagay, Koybal, Karagas ve Küerik kabileleri ise "Yenisey Türkleri" tesmiye olunurlar. Bundan dolayıdur ki, Radloff'un "Türk lehçeleri tasnifi"nde "Şark Türkleri" tesmiye ettiği bu Türkleri biz "Altay - Tenisey Türkleri tesmiye ediyoruz. Şunu da kayıt edelim ki "Şark Türkleri" grubuna islâm Türklerden Barabalar ve Moğolistan Türklerinden "Urenha - Tubalar" dahildir.

Altay - Yenisey Türkleri yukarıda söylediğimiz gibi, bir çok kabilelere ve bu kabileler de ufak oymaklara ayrılırlar. Meselâ "Altay kişi" kabilesinde Nayman, Mirkit, Kıpçak, Kan, Kergit, Irgıt, Munduz, Ara, Totuş, Çaptı, Tonşon, Almat, Kebek, Ködyü, Tandu, Paylagas, Yıttas, Kottu, Sakal, Tölös, Yıdak, Kırgız, Soyun, Mongul, Sart adlı ufak oymaklar vardır. Teleüt kabilesinde de bir çok oymaklar yine bu adları taşıyorlar.

Altay - Yenisey Türklerinin yaşadıkları saha

Altay, Asya kıtasının büyük ve yüksek dağlarından biri olup 47 ve 35 Şimal arzı ile 100 ve 126 tulî Şarkî arasında vakidir. Uzunluğu 1500 kilometre kadardır. Orhon, Selenga, Ob ve Yenisey ırmaklarının menbaları bu silsilede bulunur. Bu silsile bugünkü coğrafyalarda Moğolistan Altayı ve "Rus Altay'ı" diye ikiye ayrılır. Silsilenin Şimal tarafı Rus Altayı, Cenup tarafı da Moğolistan Altayı'dır. Al-

tay silsilesinin en yüksek noktası "Katun" ırmağının menbaı olan Katun dağlarındadır ki, Rus coğrafyalarında "Belyuha" diye tesmiye edilir. Mahallî Türkler bu noktaya "Katunbaşı" diyorlar. Cenubî Altay'ın "Buhtarma" ırmağı ile "Zaysan" gölü arasındaki yüksek yerler "Narın" ve "Kürçüm" zirveleri tesmiye olunurlar. Narın silsilesi Kürçüm nehrinin İrtiş'e döküldüğü yerden başlayarak Şarka doğru uzanır. Bu silsilede vaki dağlar "Kamas", "Kiytin", "Tabın, Buğdu Ula", "Sarımsaklı", "Kunduzlu", "Çaydak", "Ak Tüpe", "Bulak" adlarını taşıyorlar. Bu dağlardan bir çok ırmaklar ve çaylar akar. Şarka müteveccih olan "Kiytin" dağlarına kadar uzanan kısmı geçilmez ve daimî karlar ile örtülüdür. Dağ etekleri çam ve yapraklı ağaçlar ormanlığıdır.

Altay'ın yüksek noktası olan "Katumbaşı" ve onun etrafındaki dağlar denizden yükseklikleri ve manzaraları itibariyle gayet mütenevvidirler. Az bir mesafeden dağlık yerlerin binbir çeşit harikalarını görmek mümkündür. Girilse çıkılmaz asırdide ormanlar, güzel manzaralariyle kalbe neşat veren türlü ve yüksek nebatlarla örtülü yaylalar, fîrûze rengiyle parlayan mavi göller, bu göllere akseden müthiş kayalar, esrarengiz mağaralar, gürültüleriyle dağların sessizliğini bozan çağlıyanlar, bulutlara kadar yükselen, en hayalî bir manzara gösteren, daimî karlara bürünmüş beyaz dağlar...

Altay'ın yüksek ve karlı dağları, Altaylıların nazarında mukaddes dağlardır. Hususî merasim ve âyin yapmadan bunların tepesine çıkmak tahkir sayılır.

"Katun" dağlarından akan "Katun" (Altayca kadın, hanım demektir) nehrini takip ederek şimale doğru gidersek "Beyski" şehrine geleceğiz. Burada "Töles (= Altungöl)" den çıkan "Biy" (bey demektir) nehri "Katun" nehriyle birleşerek (Altaylılara göre Beyle Hatun kucaklaşarak) "Ob" adını alır, ve şimalî garbiye doğru akar. "Ob" havzasının "Tom" çayı mansabına kadar olan kısmı Türk kabileleriyle meskûn olup ondan aşağı tarafı Fin ırkına mensup kavimlerle meskûndur.

"Katun" nehrine bir kaç çay ve ırmak akar. Bunlardan biri "Köksu" ırmağındır ki "Köksu" dağlarından çıkar ve garp tarafından "Katun'a" akar. Bu "Köksu"ya da "Abay" ırmağı ile daha bir çok ırmaklar akar. "Abay" ırmağı sahilleri kayın ağacı ormanları ile örtülüdür. Bu ormanlarda ve "Kök suyun" yukarı taraflarında "Tilingit" kabilesine mensup Türkler sakindirler. Buralardan daha

şimalde "Tirekli" dağları vardır. Burada yaşayan Türkler daha iptidaî olup, halis Şamanî dinindedirler.

Altay dağlarının en güzel göllerinden biri "Töles - Teles" gölüdür. Mahallî Türkler bu göle "Altın Köl" diyorlar (haritalarda "Teleskoye Ozero"). Bu göl cenuptan şimale uzanarak şark sahillerinde "Toguz dağ" ve garp sahilinde "Bolçadağ" arasından garba doğru gider ve bu son noktasından Bî (=Biy) nehri çıkar. Gölün şark tarafında bulunan bir dağ en büyük olarak "Ülkön" adını taşır. "Tölüs" gölünün şimalinde bulunan silsile "Sayılı Kem" tesmiye olunur. Bundan daha şimalde "Taskıl" yahut "Taşkıl" dağ vardır ki, Moğolistan, Yenisey ve Tom vilâyetleri hududundadır. Silsile "Taşkıl" dağından sonra "Sayan - Soyon" adını alır.

Sayan silsilesinden "Han Taw" dağlarında ve "Argak targak tayga" dağları, Yenisey nehrinin menbalarıdır. Han-Taw dağlarından "Hakem" çayı, "Argak targak tayga" dağlarının cenubi-garbî eteklerinde vaki "Kara Bulantan" "Bey-Kem" nehri çıkar. Bu iki çay bir çok ırmakları alarak birleşirler ve "Ulu - Kem" adını alırlar. Nehrin bu adı Rus hududuna kadar devam eder. Rus hududuna geldikten sonra "Yenisey" adı ile zikrolunur. Yenisey başlarına Ruslar şimalden gelmişler ve Tonguz kabilelerinin bu nehre verdikleri "Yuanisa" (Tonguzca "Büyük nehir" demektir) adını da beraber getirmişlerdir. "Yenisey" kelimesinin yeni çay kelimesiyle münasebeti şüphelidir. Tonyukuk yazısında "Anisu" adı geçer. İhtimal ki "Yenisey" dir.

Yenisey sahilinde Rus hududunda birinci şehir "Minusinsk" şehridir ki "Minusin" adında küçük bir çay üzerinde bulunur. Burada "Yenisey" nehrine sağdan ve soldan bir kaç ırmak akar. Bunlardan biri ve en büyüğü Abakan'dır.

ALTAY VE YENİSEY TÜRKLERİNİN TARİHİ

Bozkurt : Sayı 2, 1939

Altay - Yenisey Türklerinin eski tarihi bütün Türk milletinin eski tarihidir. Konuştuğu dilin esası bir olan kavimlerin geçmişteki tarihleri de müşterektir. Altay ve Yenisey Türklerinin kabile ve oymak adlarını tetkik edersek bunların Altay ve Yenisey'de kalan muhtelif kabilelerin parçalarından teşekkül etmiş yeni etnik zümreler olduğunu görürüz. Meselâ Tölös kabilesinin adını biz Orhon kitabelerinde buluyoruz. Kırgız, Kıpçak ve Nayman[1] adını taşıyan oymakların da eski Kırgız, Kıpçak ve Nayman Türklerinin bakiyesi olduğunda şüphe yoktur. Altay ve Yenisey'de yaşıyan Türklerin son zamanlara kadar iptidaî kültür basamağında kalmalarının başlıca sebebi, büyük tarihi ve kültür hareketlerini yapan, Türk zümrelerinden ayrılıp, daima kenarda kalan muhafazakâr gruplardan teşekkül etmeleridir, İkinci sebep cihan ticaretinin başlıca kara ve deniz yollarından uzak bulunmalarıdır.

* * *

Altay dağları ve Yenisey havzası Türkler için Orta-Asya kadar eski vatandır. Eski Türk kültürünün beşiğidir. Altay türklerini tetkik yalnız Türk dilinin tarihi bakımından değil, Türk ırkının binlerce sene önce geçirdiği kültür safhalarını teferruatiyle öğrenmek için de lâzımdır.

Tarihî devirlerde Altay dağlarının Türk vatanı olduğunu inkâr eden âlim yoktur. Bazı âlimlere (bilhassa "aryanizm" hurafelerine saplanmış âlimlere göre, Altay Türkleri, Yenisey ve Altay'da yaşayan eski demir ve ziraat kültürüne sahip "sarışın saçlı ve mavi gözlü" Kırgız ve Fin-Samoyed kavimlerini bile Türkleştirmiştir!..

Altay ve Yenisey'deki sulama kanalları ve maden ocakları, Türklere değil, bir mevhum aryanilere, yahut münkariz olan başka bir

[1] Nayman adı Moğolca sekiz demektir. Bu moğolca adına rağmen, Naymanların bir Türk kabilesi olduğunu şahıs adları ve bugünkü Naymanların Türklüğü ispat eder. İsimlerine bakılırsa, Oğuzların Bayat Boyunu da Moğol saymak icap ederdi.

ırka aitmiş.. Bütün bu faraziyeler eski islâm coğrafyacılarından Gerdizî'nin Zeynülahbarın'daki "Kırgızlar kırmızı saçlı ve beyaz vücutludurlar" dediği kayıtla, Çin Vak'anüvislerinin kırgızları "sarışın, mavi gözlü" diye tavsif etmelerine istinaden yapılan uydurmalardır.

Türk tarihine ve Türk etnolojisine ait 19 uncu asırda yazılan eserlerde bu gibi uydurma ve saçmalara her adımda tesadüf olunur. Bu uydurma ve saçma fikirlerin tesirinde bulunan âlimler, hâlâ az değildir. Hattâ bugünkü büyük âlimlerden K. Donner'in bile, hâlâ bu fikirde olduğu anlaşılıyor. Onun fikrine göre, Altay'daki demir kültürü Türklerin elinde esir olarak çalışan eski demirci kavme (alte Schmied-Völker) aittir. Bu kavim Yenisey Ostyakleri ve Türkleştirilmiş Kırgızlar (tatarisierte Kirgizen)dir [2].

Altay havalisinde pek eski zamanlarda ziraat kültürünün inkişaf ettiği görülüyor. Eski sulama kanalları izleri bulunduğu gibi büyük değirmen taşları da bulunuyor. Avrupa âlimleri, bunları da Türklere kıymazlar. Halbuki Çin kaynakları, Altay ve Yenisey Türklerini demirci ve ziraatçi bir kavim olarak tanıyorlar [3]. Arap kaynakları (meselâ Ebudüllef ve Avfi) Altay'da yaşıyan Kırgızların pirinç ve darı ektiklerini, ibadethanelerı, bayrakları, senenin muayyen günlerinde millî bayramları olduğunu yazıyorlar. Yenisey havzasında bulunan Eski Türk kitabeleri de, burada inkişaf etmiş bir kültürün şahitleridir.

Bütün bunları Türkler "zorla türkleştirdikleri yabancı ve meçhul kavim" den öğrendiler demek ve bunu ilim namına iddia etmek en hafif tâbirle, tarafgirliktir. Altaylıların eski tarihleri Orta - Asya ve Sibirya'da kurulan Eski Türk devletlerinin tarihiyle, yâni bütün Türklük tarihiyle, bağlıdır. Altaylıları Eski Türklerden ve Eski Türk tarihinden ayrı telâkki etmek imkânsızdır. Bunların tarihi bizim tarihimizdir, damarlarında taşıdıkları kan bizim kanımızdır..

Büyük Cengiz İmparatorluğu üzerinde teşekkül etmiş olan Cuçi veÇagatay hanlıklarının inkırazından sonra (XV inci asır) Moğolistan, Türkistan ve Sibirya'da bir çok müstakil hanlıklar ve beylikler meydana geldi. Bunlardan ekserisi göçebe hanlıklar ve beyliklerdi.

[2] K. Donner und M. Räsänen Zwei neue Türk. Runen-Inschriften (Journal de la S. F. Ougirienne, 1932, XLV).

[3] Yakinof, Sobrania Svedeniy.. I, 2 S. 444, Grumm-Grjimailo, Western Mongolia and Oriankhoi, Leningrad 1926 t. III, 1. sah. 79-80. Bu müellif buradaki kültür eserlerinin "aryanî" bir kavmin malı olacağına kanidir.

Kırım'da teşekkül eden bir göçebe beylik, bazan bir iki sene sonra Altay'da, teşekkül eden bir hanlık da birdenbire Hazer sahillerinde görüldü. Bu hanlıklardan Orta - Asya, Sibirya ve bilhassa Altay Türklerinin tarihlerinde en mühim rol oynıyan Kalmuk - Mogol göçebe hanlığıdır. Bu hanlık 15 inci asırda teşekkül edip 17 inci asırda büyük bir göçebe imparatorluk oldu. İmparatorluğun merkezi Şarkî Türkistan'ın Cungarya mıntakasında, İli nehri havzasında bulunurdu. Bu devleti Kalmuk - Moğollarda islâm olmıyan Türk kabilelerinden teşekkül etmiş olan Oyarat heyeti müttehidesi vücuda getirmişti. Bundan dolayıdır ki bu göçebe imparatorluğa "Oyrat hanlığı" denirdi. Buna "Cungar" yahut "Zungar hanlığı" da denir. Bu devlet XVII. asırda öyle kuvvetlendi ki, cenupta Hindistan'ı, şarkta Çin'i, şimalde Sibirya'yı, garpte Kırgız - Kazak sahalarını ve Garbî Türkistan'ı tehdit ediyordu. 1659'da bunların bir ordusu Sibirya hanlığının bütün memleketini işgal ederek Başkurtistan'a da saldırdılar. 1723 de Taşkend şehrini aldılar. Buradan Buhara ve İran üzerine akın icra etmeğe başladılar. Bütün Orta - Asya İslâm Türkleri için bu istilâ büyük bir felâket oldu. Bazı kabileler Oyratlara iltihak ettiler, bazı kabileler de Rusların himayesine iltica ettiler. Bazı kabileler Oyratlar - Kalmuklarla kanlı mücadelede devam ederek imha edildiler.

1758 - 68 senelerinde, bu göçebe Oyrat devleti, Çin hükümeti tarafından ortadan kaldırıldı. Kırgız - Kazaklar bundan istifade ederek Kalmuklara katliâm yaptılar. Bu müthiş bir facia idi. Hazer sahillerinden ve Ural dağlarından tâ Çin seddine kadar uzanan Bozkırlar, Kalmukların cesetleriyle doldu. Bir kısım Kalmuk kabileleri önceden yerleştikleri Astırahan vilâyetindeki Kalmuk beyliğine iltica ederek, Rus himayesine girip katliâmdan kurtulabildiler. Bunlar bugün, Volga nehrinin Hazer'e munsap olduğu yerlerde (Astırahan vilâyet)inde yaşarlar. Oyrat (Cungarya) hanlığının sukûtundan sonra Altay Türkleri (Altaylılar, Telenginler, Orman tatarları "Yış Kişi" Lebedliler "Kuu kişi" ve Urenhalar) Çin'e tâbi oldular.

KIRGIZLAR

Bozkurt Yıl : 2 Sayı : 9, 1940

Bizim etnoloji edebiyatımızda Kırgızlarla Kazak - Kırgızlar tefrik edilmez, hepsine "Kırgız" denir. Filhakika bu iki Türk boyu hayat tarzı, örf ve âdetleri ile birbirine çok benzerler. Bununla beraber lehçe bakımından epeyce farkları vardır. Diğer taraftan son asırlarda Kazaklarla Kırgızların ayrı ayrı hanlıklarda yaşamaları da ufak tefek ayrılıklar meydana gelmesine sebep olmuştur. Müstevliler ise bu ayrılıkları daha derinleştirmek için bütün gayretlerini sarf etmişlerdir. Hakikatte Kırgızlarla Kazak - Kırgızlar arasındaki fark Novgorod vilâyeti Ruslariyle Kuban vilâyeti Rusları arasındaki farktan daha azdır.

* * *

Bugün Isık Göl havalisinde, Tekes, Talas ve Çu ırmaklarının yukarı taraflarında, Altay, Pamir, Tiyanşan dağlarında yaşıyan Kırgızlar Milâttan önce ikinci asırda Çin vak'anüvislerine malûm olan eski Türk boylarından biridir. O zamanki boy adını bugüne kadar muhafaza edebilen yegâne Türk boyu da Kırgızlardır.

Milâttan önceki devirlerde kurulmuş olan ve Çin kaynaklarında Gen-gün adiyle anılan Türk devleti Kırgızlar tarafından kurulmuştu. O devirlerde Kırgızlar bugünkü Tangnu-Ula (Eski adı Kögmen) dağlarında, Altay dağlarında ve Yenisey ırmağının kaynaklarında bulunuyorlardı. Bugün bile Yenisey havzasındaki Türk boyları içinde "Kırgız" adını taşıyan küçük oymaklar vardır.

Kırgızların eski vatanı Yenisey kaynakları ve Altay dağları olmakla beraber çok zamanlarda Aral gölü ve Hazer denizinin şimalinde vâki Bozkırlara ve Orta - Asya'da Tanrı dağlarına kadar yayıldıkları malûmdur.

Milâttan önceki ikinci asırda Kırgızlar Büyük Türk Hun İmparatorluğuna dahil oldular.

Hun İmparatorluğunun inhilâlinden sonra Kırgızlar 4 üncü asırda büyük bir devlet kurdular. Bu devlet Çin kaynaklarında "Hakas devleti" adiyle anılır. Çin rivayetlerine göre "Hakas"lar maden

işletmede yüksek maharet sahibi idiler. Baykal gölünden Tibet'e kadar uzanan saha Kırgız İmparatorluğu'na dahildi.

7 inci asırda Kırgızlar Gök Türklere tâbi olmuşlardır. Bununla beraber Kırgızları itaat ettirmek Gök Türkler için kolay olmamıştır. Bunlara karşı yapılan seferler eski Türk yazıtlarında bahis mevzuu edilmiştir. Gerek Bilge Kagan ve Kül Tegin, gerek Tonyukuk kitabelerinde Kırgızlara karşı yapılan seferler zikredilmektedir. Suci kitabesi ise bir Kırgız beğinin şerefine dikilmiş olduğu "Ben Kırgız oğlu Boyla Kutlug yargan Kutlug Baga Tarhanım buyruklarının ügesiyim" cümlesinden anlaşılmaktadır [1].

8 inci asırda Uygur Türkleri Kırgızlarla birleşerek Gök - Türk devletini yıktılar. Gök - Türk devleti Uygur sülâlesi eline geçti. Bir asır sonra Kırgızlar Uygurları kovup "Kırgız Devleti" kurdular. Bu devlet 10 uncu asırda Kara Hıtaylar tarafından ortadan kaldırıldı.

Eski Kırgızlar Yenisey havzasında yüksek bir medeniyete sahiptiler. Bugünkü Sagay Bozkırlarında arkeologlar tarafından elde edilen kültür eserleri bunlar tarafından vücuda getirilen medeniyetin bakiyeleridir. Çin kaynakları da bunlardaki medeniyet eserlerini bahis mevzuu etmişlerdir.

Kırgızların bugünkü vatanlarına ne zaman geldiklerine dair Rus ve Garp âlimleri tarafından muhtelif fikirler ileri sürülmüştür. Bunlardan bazıları Kırgızların Tiyanşana ancak 16 - 17 inci asırlarda gelmiş olduklarını iddia etmişlerdir ki, asıl ve esastan âri bir fikirdir. Kırgızların bir kısmının Yenisey'de bir kısmının da Tiyanşan'da bulunduğunu 10 uncu asır Arap coğrafyacıları kaydetmişlerdir.

Moğol İmparatorluğu devrinde Kırgızlar Çagatay ulusuna dahil olmuşlardır.

16 - 17 inci asırlarda Kırgızlar Kalmuk - Moğollarla mücadele ettiler. 18 inci asırda Türkistan'da teşekkül etmiş olan hanlıklara tâbi oldular. Kırgızistan 1860-1881'de Ruslar tarafından işgal edildi.

1916 senesinde Kırgızlar Çar hükümetine karşı ayaklandılar. Bu kıyam çok şiddetle tenkil edildi. Binlerce aile Çin'e iltica etti. Meşhur General Kuropatkin, kumandasında Rus ordusuna "kurşuna acımayınız!" emrini verdi. Türkistan'a iskân edilen bütün Rus muhacırları silâhlandırılarak Kırgızlar üzerine saldırıldı. Rus müstemle-

[1] Bk. H. N. Orkun, Eski Türk yazıtları I, 156 s.

kelerinde Rus milleti arasında hiç bir zaman sınıf farkı görülmediğinden zengini, fakiri, amelesi, köylüsü birşleşerek Kırgızları, "Türklere yardım ediyorlar", "pantürkizm propagandasına kapılıyorlar" diye kestiler...[2].

General Kuropatkin bu kıyama dair Çara verdiği raporunda şu malûmatı veriyordu. Resmî malûmata göre Rus zayiatı 3709'dur. Büyük memur ve zabitlerden 7, mahallî memurlardan 22 kişi katledilmiştir. İsyanı tenkil işin 15 tabur piyade, 33 bölük süvari bölüğü, 42 top, 60 mitralyözden ibaret askerî kuvvet sevkedilmiştir. Mücahitlerden 347 kişi Kuropatkin'in emriyle idam edilmiş ve 168 kişi kürek cezasına mahkûm olmuştur.

* * *

Çar hükümetinin sukutundan sonra bütün Türkistan Türkleri birleşerek Türkistan Cumhuriyetini kurmuşlardı. Kırgızlar da Türkistan'daki Kazak-Kırgızlarla beraber bu Cumhuriyete dahil olmuşlardı. Sovyet Rus Hükümeti Türkistan'da yerleşip kuvvet bulduktan sonra Büyük Türkistan Cumhuriyeti parçalanarak Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan, Türkmenistan, Karakalpakistan'lar arasında, 1926 da, bir de "Kırgızistan Sovyet Cumhuriyeti" adiyle bir eyalet vücuda getirildi.

* * *

Bugünkü "Kırgızistan Cumhuriyeti" şimali garbî tarafından Kazakistan (Kazak-Kırgız ülkesi), garpten Özbekistan, cenubu garbîden Tacikistan, cenubu şarkîden Şarkî Türkistan (Çin Türkistan'ı) ile sınırdaştır.

Kırgızistan ülkesinin esas bölgesi şimal tarafından Küngey, Zaİliy, Kırgız, silsileleri, cenubu garbîden Fergana silsilesi, cenubu şarkîden Kâşgar Dağ ve Kök Şaal silsileleriyle çevrilmiştir.

Bu dağlardan başka Kırgısiztana Tiyanşan (Tanrı Dağları) ve Fergana dağlarının etekleri dahildir. Kırgızistan dahilindeki dağların en yükseği, irtifa 7000 metreye baliğ olan, Han Tanrı zirvesidir.

[2] 1915 kıyamını yakından takip eden merhum binbaşı Âdil Hikmet Bey "Asya'da Beş Türk" başlıklı tefrikalarında bu kıyama temas etmiştir (Cumhuriyet gazetesi 1928 sayı 17 - 22).

KIRGIZLAR

Bozkurt - Yıl : 3, 1941 Sayı : 10,

1936 yılı sayımına göre Kırgızistan'da bir milyon 366 bin nüfus vardır. Kırgızlar bu adedin %66,6 sını, Ukranyalı ve Rus muhacırleri %18,2 sini teşkil ederler. Özbek, Kazak, Kâşgarlı, Kazanlı gibi diğer Türk unsurları da %15'2'dir, ki bunlarla beraber Kırgızistan ahalisinin %81'8 i Türk ırkına mensuptur. Çarlık devrinde buradaki Rus nüfusu yerli ahalinin ancak % 3 ünü teşkil etmekteydi.....

Kırgızistan'ın yerli idare merkezi Pişpek şehridir (bugün bu şehrin Türkçe adı kaldırılmış ve Rusça Frunze tesmiye edilmiştir.)

Kırgızistan ahalisinin %15 i şehirlerdedir. Kasaba ve şehirleri Pişpek (Frunze), Karakol, Celâl Âbâd, Sülüklü, Oş, Narım, Yenipazar ve başka kasaba ve şehirlerdir.

Kırgızların antropolojik tipi: Kazak - Kırgızlarla Kırgızların antropolojik tipleri, A.N.Haruzin'in tetkiklerine göre, farksızdır[1]. Bütün Türk kavimlerinin antropolojisi üzerine yazılan eserleri hülâsa eden etnolog Aristov da aynı fikri tercih ile "bütün Kırgız ve Kazak-Kırgızların damarlarında Türk kanı aktığını" kaydetmiştir. Moğollarla Kırgızları antropoloji bakımından mukayese eden N.A. Severtsov[2] Kalmuk - Moğollarla Kırgızlar antropoloji bakımından çok mühim farklar ve hususiyetler gösterdiklerini tesbit etmiştir. Bununla beraber Kırgızlar çok eski zamandanberi, bilhassa 16 - 18 inci asırlarda Kalmuklarla epeyce karışmış oldukları da malûmdur. 18 inci asırda Kalmuk göçebe devletinin sukutiyle Kırgız ve Kazak - Kırgızlar on binlerce Kalmuk kadın ve kızlarını esir almışlar ve bunlarla evlenmişlerdir. Kırgız tipinin mongoloid olmasında bu tesalübün büyük tesiri olduğunda şüphe yoktur.

Çin ve bazı Arap kaynaklarının "sarışın saçlı ve mavi gözlü Kırgızlar"dan bahsettiklerine dayanarak "Kırgızların Türkler tarafından Türkleştirilmiş bir aryanî kavim bakiyesi olduğu"nu iddia ederler. Bizim "Aryanî âşıkları" da Kırgızlara dair tarihlerde görü-

[1] A. N. Haruzin Kirgizi Bükeyvskoy Ordı, 1, 2. S. 405, 406, 537.
[2] Putşestviya po Turkestan. Krayu, s. 18.

len bu kayda dayanarak "Türklerin Aryanî" olduğunu iddiaya kalkışırlar. Bu son iddia ne kadar gülünç ise birinci iddia da o kadar saçmadır...

Kırgızlar kafa tası ölçüsü bakımından "84 - 87" (brakisefal) dir. Orta - Asya Türklerinin kafa ölçüleri garba ve cenuba doğru gittikçe azalır ve Teke Türkmenlerinde 76'ya kadar (Sudolikosefal) iner, Kafkasya Türkmenlerinde 84, Azerî Türklerde 80.4'dür.

Kırgız Lehçesi: Kırgızca Türk dili ailesinin batı Türk lehçeleri zümresine (Radlofî'a göre) dahildir, iki Kazak - Kırgız, Tobol, Karakalpak, Başkırd, Nogay, Kazan, Kumuk, Karaçay, Balkar lehçeleri bu şubeden sayılırlar. Bu lehçeler zümresini "Orta Türkçe" de tesmiye olunur. Bütün bu lehçeler Kıpçak boyu Türkçesinden türemiş lehçelerdir. Buna göre, bu lehçeleri "Kıpçak Türkçesi" tesmiye edenler de vardır. Kırgız lehçesi "Batı Türk lehçeleri" zümresinden sayılmakla beraber bir çok fonetik hususiyetleriyle "Doğu Türk lehçeleri"ni andırır.

Kırgızcada dudak vokallerinin çekmesi (Labial-attraction) çok kuvvetlidir. (Meselâ: Başka Türk lehçelerinde çora, tögerek, kölden, kölge, bota, botadan, yorga, yorgadan, yorgaya, közden, közge telâffuz edilen kelimeler Kırgızcada çoro, tögörök, köldön, kölgö, boto, botodon, yorgo, yorgodon, yorgogo, közdön, közgö telâffuz edilir). Bu fonetik hâdise Kazak - Kırgızcada da bulunmakla beraber Kırgızcadaki gibi kuvvetli değildir. Son senelerde kabul edilen imlâ kaidelerine göre Kazak lehçesinin bu hususiyeti ihmal edilmiştir.

Kırgızcayı Altay - Yenisey "Doğu Türk" lehçelerine yaklaştıran fonetik hususiyetlerden: eski Türk dilindeki "aġ" hecesinin uzun "ō" olmasıdır.

(taġ - too; aġız - oos; yaġır - yoor; baġır - boor; baġ - boo gibi). Bu hece diğer Batı Türkçelerinde diftong olmuştur (taġ - tau; baġ - bau gibi).

Kırgızcanın Kazak - Kırgızcadan bâriz fonetik farkları şunlardır 1) Kazakçada eski Türkçedeki "ş" sesi "s" ve "ç" sesi "ş" olduğu halde, Kırgızcada değişmemiştir. 2) Kelime nihayetlerinde ve konsonlarda önce "z" sesi "s" olur; (kız - kıs, az - as gibi)[3]. 3) Nefi ve

[3] Yeni imlâ kaidelerinde bu fonetik hususiyetler dikkate anlınmamıştır.

istifham edatı olan "m" sesi "b" olur. 4) Eski Türkçedeki - lig eki (isimden sıfat yapan ek) Kırgızcadan hep -luu (-tuu, -duu.) olur.

Kırgız lehçesinden örnekler
Curtka buzuk saldı
(Yurda bozgunluk saldı)
Ak sumkarımdı uşurdum
(Ak sungurumu uçurdum)
Konuk kelip konsa aş ber
(Konuk gelip konarsa yemek var)
Balaga at koydum
(Çocuğa ad koydum)
Bu iş caman bolbodu
(Bu iş fena olmadı)
Algan eri caraşsa kara katın ak bolot
(Evlendiği erkek yaraşırsa kara kadın ak olur)
Turunguz, aş dayar boldu
(Kalkınız yemek hazır oldu)
Sabırduu bolsung ozorsun
(Sabırlı olursan geçersin)
Bir attu kişi keldi
(Bir atlı adam geldi).
Atam bar dep maktanba, atı sanı cok bolso, balam bar dep maktanba, bala sanı cok bolso
(Babam var diye öğünme, eğer babanın kıymeti olmazsa, çocuğum var diye öğünme, eğer çocuğun kıymeti olmazsa)
Men Manastay batır bolomun
(Ben Manas gibi batır - kahraman - olacağım).

Şu nümunelerden de anlaşıldığı üzere Kırgız lehçesi Orta Türk lehçelerinden ziyade, Doğu Türk lehçelerine yakın durmaktadır.

KARAKALPAKLILAR

Bözkurt : Yıl : 3, Sayı : 11, 1941

Karakalpaklar Türkistan (Orta - Asya) Türk boylarından biridir. Yaşayış tarzları bakımından Kazak - Kırgızlar'dan, lehçe bakımından da Bozkır Özbeklerinden ayrılmazlar. Buna rağmen Türkistan Cumhuriyeti 1924'te beş "millî" (!) cumhuriyete parçalandığı zaman Karakalpaklar da "Karakalpak muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" namiyle diğer milletdaşlarından tefrik edilmiştir. Karakalpaklar Aral gölünün şarkındaki Kızıl Kum çölünde, Amuderya'nın mansabında vâki münbit sahalarda bulunurlar. Aral gölü ile Hazer denizi arasında vaki Üst Yurt (haritalarda: "Üst-Urt") plâtosunun şarkî kısmı da bugünkü Karakalpak cumhuriyetine dahildir.

Karakalpak ülkesinin nüfusu, 1933 sayımına göre 373, 500 olup 21900 ü şehirlidir. Ahalinin % 97.1 Türkler (Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Karakalpak), % 2,9 Ruslar vesair Türk olmıyan unsurlardır. Cumhuriyete kendi adını veren Karakalpak Türkleri ise bütün Karakalpakistan nüfusunun %38,1 ini teşkil ederler.

Son senelerdeki Rus mujiklerinin ve amelesinin bu ülkenin münbit ve mahsuldar yerlerine iskân edilmeleriyle nüfus artmaktadır.

Nüfus kesafeti münbit mıntakalarda bir kilometre murabbaına 200 nüfus isabet ettiği halde, bozkırlarda 3, çölde ise 0,3 nüfusa kadar seyrekleşmektedir.

Karakalpak ülkesinin idare merkezi Törtköl şehridir (nüfusu 11 bin). Belli başlı kasabaları, Çimbay (nüfusu 6300), Moynak (nüfusu 3300), bunlardan başka Kıpçak, Nüküz, Kongrat, Şabbaz, Şurahan, Gökevli, Nazarhan, Tahta Köprü kasabaları vardır.

* * *

"Karakalpak" adını taşıyan Türklerin çiftçi zümresini Özbeklerden ve çoban kısmını da Kazak - Kırgızlardan tefrik etmek mümkün değildir. Eğer ufak tefek lehçe ve ağız farklarına bakılarak "millet"ler icat etmek usulü tatbik edilirse dünyada parçalanmıyacak tek bir millet bulunmaz. Türkistanlı Türklerin ırkı bir, dili bir, anane ve tarihi birdir; dini hattâ mezhebi de birdir. Karakalpakların da diğer Türklerden ayrı sayılmasına imkân verecek hususiyetleri yoktur. Bütün

dünya Türklerini etnoloji bakımından tetkik eden Rus âlimlerinden Aristov Karakalpak'ları müstakil bir etnik zümre bile saymamıştır. Bununla beraber Karakalpak'ları Büyük Türk milletini teşkil eden etnik unsurlardan biri diye kabul edebiliriz. Fakat bu etnik zümrenin kendi başına ne tarihi ve ne yazısı vardır. Onun tarihi büyük Türk tarihidir. Onun dili ve edebiyatı Türk dili ve edebiyatıdır; yazısı da Türklerin kullandıkları yazı olmuştur. "Karakalpaklar yazısız ve edebiyatsız bir kavimdi. 1924'ten sonra okur yazar millet oldular" demek en hafif tâbiriyle cynisme'dir.

Karakalpaklar da diğer Türk boylarında olduğu gibi Kıpçak, Kıtay, Uygur, Koñrat adlarını taşıyan uruğlar vardır. Soy ve Uruğ-adları bakımından Karakalpaklarla Özbekler, Kazak - Kırgızları Başkırtlar ve Nogaylar arasında hiç bir fark yoktur. Fakat bu etnik zümrenin teşekkülünde esas olan unsur hangi boya mensuptu? Bu mesele bir asırdanberi müverrihler ve etnologlar tarafından münakaşa edilmektedir.

Karakalpaklar müsteşriklere etnik bir Türk zümresi olarak, XVIII inci asırda malûm oldu.

Orta-Asya ve Şarkî Avrupa tarihiyle uğraşan müsteşrikler için bu "Karakalpak" adı calibi dikkat göründü. Çünkü XII inci asır Rus vakanüvisleri "Çerniye koloboki" (yani kara külâhlılar) adını taşıyan bir Türk zümresinin kâh Ruslarla beraber Kıpçaklara karşı, kâh Kıpçaklarla beraber Ruslara karşı harp ettiklerinden bahsediyorler. Bundan başka Reşideddin'de Moğolların 1239'da cenubi Rusya'ya seferlerinden bahsederken Ruslarla bilikte "Kavm-i külâh-i siyah"ı zikrediyor, ki bu da "Karakalpak'lı (yahut börklü) kavim" demektir.

Arap müelliflerinden En-Nuveyrî (vefatı 1333'de) Altınordu Kıpçak kabileleri meyanında "Kara börklü" adını taşıyan bir boyun mevcudiyetini kaydetmiştir.

Bütün bu kayıtları inceleyen müsteşrik D'Ohsson bizim "Karakalpak"ların orta asırlarda Becenekler zümresine mensup bir boyun bakiyesi olduğunu kabul etmiştir. Howorth, Berezin ve Aristof da aynı faraziyeyi kabul etmişlerdir. Her halde Karakalpakların XVI ncı asra kadar Volga ve Yayık (İdil ve Ural) nehirleri havzalarında Nogay'larla beraber yaşadıkları malûmdur. Bunların Sırderya havzasında "Karakalpak" adiyle etnik bir zümre teşkil etmeleri, Altınordu devletinin büsbütün sukutundan sonra Kazak - Kırgızlarla Özbeklerin ayrıldıkları tarihe tesadüf etse gerektir.

XVII - XVIII inci asırlarda Karakalpaklar Başkurtlarla beraber Ruslara karşı mücadele etmişlerdir. Karakalpaklar cenupta Hive Hanlığı ve şimalde Başkurtları birleştirerek Ruslara karşı durabilecek bir vahdet vücuda getirmek için uğraştılar. 1671 tarihine ait bir vesikada Karakalpak Hanı Küçük Han aynı zamanda Başkurt hanı olarak zikredilmektedir. 1709'da Karakalpak prenslerinden biri Başkurdistan'a geldi ve Ruslara karşı beraber hareket etmek için Başkurt başbuğlariyle müzakerede bulundu.

Başkurt ülkesinin istilâsı tamam olduktan sonra Türkistan'ın istilâsı uzun sürmedi. 1873'te Karakalpakların bulunduğu yerler de Rus istilâsına uğradı.

KARAKALPAKLILAR

Bozkurt: Yıl : 3 Sayı 12, 1941

Edebiyat ve Dil

Sovyet türkologları ve komünist muharrirler her hangi bir Türk boyundan bahsederken "bunların yazılı edebiyatı yoktur, ancak büyük oktobr (Ekim) devriminden sonra edebî dile malik oldular" diye yazarlar. Türk milletinin bir boyundan bahsederken "yazı dili = edebiyatı" yoktu demek ve buna başkalarını inandırmağa çalışmak komünist demagojisinden başka bir şey değildir.

Orta-Asya ve Türk edebiyatı tarihinden az çok malûmatı olan herkes bilir ki, bütün doğu ve kuzey-doğu Türkleri VII. asırdanberi yazı diline malik olmuşlardır. Hakaniye yahut Kâşgar türkçesi ve bundan sonra Çağatay türkçesi bütün bu sahada Türk edebî dili olarak kullanılmıştır

Karakalpak muhtar ülkesi kuruluncaya kadar Karakalpakların yazı dili işte bu Çağatay türkçesi idi. Bu edebî dil Karakalpakların öz millî dili olduğunu Türk tarihinden ve Türk edebiyatı tarihinden az çok malûmatı olanlar inkâr etmezler

Eğer Karakalpaklar'ın oktobr (Ekim) devriminc kadar edebî dilleri yok ise, Smolinsk ve Arkanjel vilâyetlerinde yaşıyan Rus mujiklerinin "yazı dili" hâlâ yoktur diyebiliriz. Onlar da, tıpkı Karakalpakların Çağatay yazı dilini oktobra kadar millî dil saydıkları gibi, Moskof dilini hâlâ millî yazı dili sayarlar. Bolşevik mantığına göre Smolinsk ve diğer Rus vilâyetlerinin de edebî dili olmaması lâzımdı. Lehçe ve ağız farklarına göre "edebî dil"ler uydurmak millî meseleleri halletmek ise, bu komünist "lütf"undan Smolinsk ve Arkanjel mujikleri neden mahrum bırakılmışlardır?

Ebulgazi Bahadır'ın eserlerinden alınan bir parça ile bu günkü Karakalpak metinleri arasındaki fark Smolinsk köylüleri ağzından yazılı metinlerle Puşkin dili arasındaki farka nazaran hiçtir. "Karakalpakların yazı dili yoktu" diyen komünist muharrirlerine bu noktayı dikkat nazarlarına almalarını tavsiye ederdik...

* * *

Karakalpakların eski Oğuz ve Kañlı Türklerinin yaşadıkları sahayı işgal ettiklerinden ve Kıpçak unsurlariyle de çok karışmış olduklarından, eski Türk ananelerini ve halk edebiyatını iyi muhafaza etmişlerdir. Oğuz menkibelerine dahil "Bey Böyrek" = (Alp Bamsi) hikâyesinin en mükemmel varyantı Karakalpaklarda saklanmıştır. Kıpçak zümresinin 'Çingiz Han', Koblandı, Toktamış ve Ediğe destanları, aytış, = müşaare ismini taşıyan meşaire türküleri gibi halk edebiyatı çok zengindir.

Karakalpak hayatından roman ve hikâyeler yazan muharrir ve ediplerin marufları İzbasar Fazıl, Yolmirza, Kasım Evez'dir.

Karakalpak türkçesi fonetik ve gramer bakımından Kazak - Kırgız ve Nogay lehçelerine yakındır; lehçeleri "Kıpçak" grubuna dahil lehçelerdendir. Karakalpakçaya Hive Özbeklerinin lehçeleri de tesir etmiştir.

Karakalpak lehçesinde Kazak - Kırgız lehçesinde olduğu gibi, dokuz vokal mevcuttur. Bunlardan sekizi bizim yazı dilimizdeki vokaller olup dokuzuncusu kapalı "e" dir. Yazı dilimizde işareti bulunmıyan bu ses Anadolu türkçesinde de vardır.

Karakalpakların müstakbel "edebî dili" bütün Türkistan Türklerine müşterek mazideki millî edebiyata ve folklora dayanan bir edebî dil olacaktır. Bu "edebî dil" in inkişafı Türk diline musallat olan yabancıların müdahalesini bertaraf etmeğe bağlıdır.

SAGAY TÜRKLERİ (ABAKANLILAR)

Bozkurt No : 7, 1940

Türklerin eski anayurdu olan Altay dağları ve çerçevesi dünyanın en güzel ve zengin yerlerinden biridir. Bütün Altay sıra dağları, orada bulunan ırmaklar, çaylar, göller, tepeler, yaylalar ve umumen coğrafî adlar hepsi Türkçedir.

En büyük ırmakları ve gölleri Kadın (Rus haritalarında "Katun") Bey, Aksuğ, Karasuğ, Kızılsuğ, Abakan (= Babahan), Taşlı, Minsuğ (=Binsu), Altıngöl, Akgöl, Kiçiksır, Ulugsır, Kök Beşik, Kökcük... gibi isimler taşırlar.

Dağları da böyledir. Altay'ın en yüksek şahikası Kadın Başı'dır. Kan Teger (= Han Tanrı), Ülgen, Izık (= Mübarek, mukaddes), Aladag, Kuzgundag, Bayat, Karlık, Salacık, Kızıldag, Akdag, Kırgız, Bayan, Akkaya, Kızılkaya..... gibi adlar birbirini takip eder.

Bu Türkçe coğrafî adlar yalnız Altay ve çevresine münhasır değildir. Altaydan dünyanın dört tarafına yayılmıştır. Bu isimler, büyük ve asıl Türk ırkının tarihin bildiği ve bilmediği devirlerdenberi yaşadığı, çalıştığı ve kültür yarattığı sahalarda diktiği kitabeler ve vurduğu damgalardır; asırların tahrip ve düşmanların imha edemediği ve edemiyeceği vesikalardır. Bu dağlar, ırmaklar, göller ve topraklar bizimle Türkçe konuşuyorlar... Türk ırkının kahramanlık destanlarını, Türk ulusunun birliğini, Türk ülkelerinin birbirine bağlılığını anamızın diliyle anlatıyorlar..

* * *

Altay dağlarından çıkan büyük ırmaklardan biri Abakan ırmağıdır. Bu ırmak Altay sıra dağlarındaki Altın Köl'ün (haritalarda "Teletskoye Ozero") doğusunda vâki Korbu dağından çıkar. Yukarı kısmı sık ormanlarla örtülü derin yarıntılardan geçerek Ala Dag sıra dağlarının doğu yamaçlarında vâki Sagay Bozkırı'nı (Sagayskaya Step) sulayarak, Minusinsk şehrinden 12 kilometre aşağıda Yenisey ırmağına dökülür.

Bahis mevzuu etmek istediğimiz Sagay Türkleri bu Abakan ırmağı sahillerinde ve Sagay bozkırlarında yaşarlar. Eski terime göre

"Abakanlılar" tesmiye edilen Türk boylarını biz bu boylardan en büyüğünün adıyla "Sagay Türkleri" altında topladık.

* * *

Sagay Bozkırı eski Türk kültürünün müzelerinden biridir. Bu sahada bulunan eski bütün eserleri arkeoloji dilinde "Minusin Asâr-ı Atikası" diye meşhurdur. Bugüne kadar yapılan araştırmalar ve incelemeler Minusin kültürünü Milâttan önceki üçüncü bine çıkarmaktadır. Bulunan eserler basit nakışlarla süslü çömlekler, cilâlı taş nadiren bronz eşyalardır. İkinci bine ait sanılan eserler arasında dibi geniş ve nakışlı çömlekler, bronz silâhlar, tezyinat eşyaları bulunuyor. Milâttan önceki birinci bine ait sanılan buluntular arasında büyük değirmen taşları, heykeller, hayvan resimleri ile süslü bronz altın ve demirden ziynet eşyası, madenî silâhlar vardır. Bu kültür tabakasını arkeologlar "Karasug kültürü" tesmiye ederler. Sagay Bozkırı'nda yaşayan eski kavim Milâttan önce üçüncü binde at, sığır koyun ve keçi gibi ev hayvanlarından faydalandığı görülmektedir.

Dinî fikirlerinin de çok yükselmiş ve inkişaf etmiş olduğu açılan mezarlardaki eserlerin tetkikinden anlaşılmaktadır. Ölüleri defnetmekle beraber yakmak ve külünü gömmek âdeti de üçüncü bindenberi devam etmiştir.

Türk ırkından olan Kırgızların Milâttan önceki ikinci asırda bu bölgede yaşadığı Çin vakanüvislerine malûmdu. Milâttan sonraki 9 - 10 uncu asırlarda da burada Kırgız Türklerinin bulunduğu islâm coğrafyacılarına malûmdur. Bu Türklerin çok yüksek bir kültüre malik oldukları Arap müellifleri tarafından kaydedilmiş, ibadethaneleri, mükemmel takvimleri, muntazam askerleri ve yazıları olduğu da tesbit edilmiştir.

Sagay Türklerine eski etnoloji edebiyatında Abakan Türkleri, Abakan Tatarları, Minusin gayrıusları denirdi. Rusya büyük inkılâbından sonra Sagay Türkleri kendilerine — eski Çin kaynaklarında burada yaşayan Kırgızlara verilen— Hakas adını resmî ad olarak almışlar ve Koybal, Öz Sagay, Kaç, Beltir ve sair Türk boylarını içine alan "Muhtar Hakas eyaleti" kurmuşlardı. Sonra bu Muhtar eyalet garbî Sibirya idarî bölgesine ilhak edildi.

Hakas eyaleti 49.900 kilometre murabbadır. İdare merkezi Abakan şehridir. 1926 tahrir nüfusuna göre nüfusun 88.872 olup

%50 si Türkler ve %5 Rus olmayan diğer kavimlerdir. Kalan %45 Ruslardır.

Sagay Türklerinin ekseriyeti, inkılâba kadar yarım göçebe kavimlerden sayılırlardı. Bununla beraber bir kısmı (meselâ Beltir'ler) çoktan yerleşmiş ve çifçi olmuşlardı. Bunlar Altay'ın en tecrübeli çiftçileri ve demircileri olarak tanınmışlardı.

Sagay Türklerinden Kaçlar son yıllara kadar Rus muhacırlarına nazaran çok zengin sayılırlardı. 1890 senesindeki bir istatistiğe göre, her nüfusa 2 at, 3 sığır, 4 koyun ve keçi isabet ediyordu, ki her aile 10 at, 15 sığır, 20 koyun ve keçiye sahip demekti. Bu vaziyeti Rus inkılâbı zamanına kadar muhafaza edebilmişlerdi. "Kolhoz" usulü tatbik edildikten sonra iktisadî vaziyetlerine dair elimizde malûmat yoktur.

* * *

Sagay Bozkırı'nda yaşayan Türkler başlıca Sagay (Öz Sagay), Beltir, Kaş (Kas), Tuba, Kırgız adını taşıyan zümrelere ayrılırlar. Her zümrenin içinde küçük oymaklar vardır. Bu oymaklara "Söök (= yani kemik) denir. Son zamanlara kadar "Söök"ler kendi içlerinden evlenmezlerdi. Sagay Türkleri Çarlık zamanında resmen Hıristiyan sayılmakta idi. Hakikatte ise eski Şamanizm dininde kalmışlardır. Şaman âyini icra edenlerine eski Türkçede olduğu gibi "kam" denir. Bu muhteşem dinî âyinleri "Gök kurbanı" ve "Dağ Kurbanı" âyinleridir[1].

Lehçe ve halk edebiyatı bakımından Sagay lehçesi ve folkloru diğer Altay - Yenisey Türk lehçelerinden ve edebî mahsullerinden pek az fark gösterir. Radloff'un tasnifine göre bu lehçe Şark Türkçesi Grubu'na girer. Bariz fonetik hususiyeti şunlardır :

1) Bütün kelimeler sessiz konsonla başlar (meselâ: baba, baş, bir, dağ, daz, dört göz, güz" kelimeleri "paba, pas, pir, tag, tas tört, köz, küz" telâffuz edilir.)

2) Diğer Türk lehçelerindeki "ş"den "s" ye dönen ses, iki vokal arasında "z" olur).

3) Sözün ilk sesi olan "y" daima "ç" olur (meselâ "yılan, yaz, yol, yok" kelimeleri "çok, çol, çaş, çılan" telâffuz olunur).

[1] Gök ve Dağ kurbanı merasimleri hakkında Maynagaşev (A. İ. Tercümesi) Beltirlerde Söye Kurban merasimi ("Çığır" Mecmuası, sayı 52).

4) Sessiz konsonlar iki vokal arasında daima sesli olur (meselâ: ata, öküz, dokuz, atası" kelimeleri "ada, ögüs, togıs, adazı" telâffuz olunur).

5) Kelime (eski Türkçede "g,ğ" ile biten lâhikalar ve bazı kelimeler müstesna) sessiz konsonlarla nihayetlenir. (meselâ "tuz, kız, dokuz" kelimeleri "tus, kıs, togıs" telâffuz olunur).

6) "l" sesiyle başlanan lâhikaların "l" sesi sessiz konsonlardan sonra "t"; "n, m, ng" konsonlarından sonra "n"; "l" den sonra "d" olur; vokallerden ve "r"den sonra "l" değişmez (meselâ: "taşlar taşlı, kuyruklu, atlı, mallı, atalar, karalar, tatarlar, kamlar" kelimeleri "tastar, tastı, kuzruktug, attıg, maldı, adalar, karalar, kannar, tadarlar, kamnar" telâffuz olunur).

7) Eski Türkçedeki "d" sesi diğer Türk lehçelerinde "y" olmuştur; ("adgır, kudruk" kelimelerinin-aygır, kuyruk" olduğu gibi). Sagay Türkçesinde ise "z" olmuştur (bazı kelimelerde fonetik icabı "s" olur.)

8) Eski Türkçedeki "ç" sesi bazı ağızlarda "s" olur (üç = üs gibi).

Sagay Türkçesiyle bizim Türkçeyi karşılaştırmak için bir kaç örnek verelim Sagayca kelimeler :

Ada (ata, baba), İce, ene (ana), karındas (karındaş), askır, azgır (aygır), azak (ayak), inek (inek), müüs (boynuz), çoort (yoğurt), paar (karaciğer), öpke, ökçe (akciğer), talay (deniz), tengis (deniz), suğ (su, ırmak), tag (dağ), çer (yer), sös (söz), büzük (büyük), ulug (ulu), ırak (uzak), kizi (kişi), as (aş, yemek), azıg (ayı), töl (döl, oğul, evlâd), sagıs (fikir), alıg (ahmak), el (memleket, vatan), çurt (yurt), par (var), çok (yok), ot (ateş, nebat) ay, kün (ay, gün), çıl (yıl), çılkı (at sürüsü), tas (kel, daz), ızık (mübarek, mukaddes).
Sagayca cümleler

Azım as poldu, pazım tas poldu (aşım az oldu, başım kel oldu = "yoksul olduktan sonra hakir oldum" demektir). Söögü çok kizi polbas, ülgüzü çok ödik polbas (kemiği-soyu yok kişi olmaz, örneği yok edik olmaz); Temir polza kıska kes, agas polza uzun kes (demir olsa kısa kes, ağaç olsa uzun kes). Akçanı kara künge çıg (akçamı kara güne yığ = kara gün için topla). Kizi polsa attıg polar, kiyik polza tüktüğ polar (adam olsa atlı olur, geyik olsa tüylü olur). Alıg

kizide sagıs çok (ahmak adamda akıl yok). Pusta pugday unum çaydım (buzda, buğday unumu yaydım). Çar altında çarımdık ippek çadır (yar altında yarım ekmek duruyor (harfiyen "yatıyor").

Sagay (Abakan) Türklerinin halk edebiyatı ve ulusal ananeleri Altay - Yenisey (Radloff'un tasnifine göre şark) Türklerinin muhtelif boylarına dair vereceğimiz malûmatın ikmalinden sonra ayrıca bahis mevzuu edilecektir.

ONGUTLAR'IN MENŞEİ MESELESİ[1]

Türk Tarih Kurumu
Belleten No. 31, 1944

Reşid-ed-din'in "Cami-üt-Tevarih"inde adı geçen bir çok kabilelerin etnik menşeleri epeyce münakaşa edilen tarih ve etnoloji meselelerinden biridir. Bilhassa *Nayman, Kereyit ve Ongut* kabilelerinin menşei meselesi tarihçi ve etnolog bilginleri hâlâ meşgul etmektedir.

Malûm olduğu üzere Reşid-ed-din Moğol devrindeki kabilelerden bahsederken "... bugün Moğol adiyle malûm olan kabileler *Celayır, Tatar, Oyrat, Merkit* ve başkalarıdır; Moğol'a benzeyen kendi padişahları bulunan kabileler Kereyit, Nayman, Ongut ve başkalarıdır" diyor (TWO, V, sahife 4, tercümede 114).

Reşid-ed-din'in verdiği, bu malûmata göre Kereyit, Nayman ve Ongutları Moğollardan ayırmak icap ediyor. Şayanı dikkattir ki Moğol İmparatorluğu'na dahil kavimleri Yuan-şi'nin tasnifi de Reşid-ed-din'in tasnifini hatırlatıyor. Yuan-şi'ye göre Moğolların idaresi altındaki kavimler dört grupa ayrılır: 1 - Moğollar ve onlara yakın göçebe kavimler, 2 - Nayman, Tangut, Ongut, Ar-hun, Kıpçak, Kanklı ve başkalar, 3 -Kuzeydeki Çinliler ve 4- Güneydeki Çinliler[2].

Yuan-şi'nin bu bilgisine göre Nayman, Tankut, Ongun kabileleri Kıpçak ve Kanklı gibi Türk boyları ile bir grup teşkil ediyorlar.

Biz bu notumuzda Doktor K. Groenbech'in "İç Moğolistan'da Türk yazıtları" makalesi münasebetiyle mezkûr kabilelerden *Ongut*'ları bahis konusu etmek istiyoruz.

Ongut kabilesinin adı bu şekliyle ilk olarak "Moğolların Gizli Tarihi"nde görülür. Bu kaynağa göre Ongut'ların başbuğu Alakuş

[1] Dr. Groenbech'in Belleten"in 31. sayısında basılan makalesi münasebetiyle.

[2] Palladius'den (Journal of the China Branch of Royal Asiatic Society Shangay, 1875, X. p. 24) naklen Aristov, Zametki 363.

Tegit idi [3]. Reşid-ed-din'de ve Ebul-Gazi'de Alakuş Tegin'dir. Ebul-Gazi Ongut'ların Türk olduğunu tasrih ediyor[4].

Ongut'lar Cengiz'in zuhuru devrinde Sarı Irmak civarından geçen Çin Seddi yakınlarında, Kin devleti sınırında bulunuyorlardı. Bu kabile Kin hükûmetinin hudut bekçiliğini yapardı... Ongut beyi Alakuş Tegin "Moğolların Gizli Tarihi"nde *Alakuş-tegit Kuri* yazılmıştır ki buradaki *kuri* koruyucu-muhafiz demek olsa gerek. K. Groenbech'in "İç Moğolistan'da Türk Yazıtları" makalesinde verdiği bilgiye göre Türkçe yazılı Ongut nesturî mezar taşları Pailingmiao civarında bulunmuştur. Pailingmiao Sarı Irmağın Ordos çevresinde teşkil ettiği kavisin kuzey batısı üzerindedir. Sarı Irmak kıyılarına tahminen 270, Çin seddinin en yakın noktasına 250 kilometre mesafede bulunur. Moğol istilâsı devrinde Ongut'ların bir kısmı Moğol ordulariyle beraber Batıya hareket etmiş olduklarını bugünkü Orta-Asya, Volga havzası, Ural dağları, Kırım ve Kafkasya'da yaşıyan Türk zümreleri arasında gördüğümüz küçük küçük *Ongut* oymakları, bu adı taşıyan köy ve kasaba adları ispat eder. Bu adlardan bazılarını zikredelim

1 — Ongut - Kırım'da Ak Mesçit kazasında bir köy (Osman Akçokraklı "Kırım'da Tatar damgaları", Bahçesaray, 1926 S, 7.)

2 — Ongut - Kırım'da *Küzlev* kazasında bir köy (İsmail Celâl "Eski Kırım haritası", 1918).

3 — اونكوت Oñut - *Nesepname-i Özbekiye*'de 42 inci boy (Xanikov, "Opisaniye Buharskago Hanstva", St. Petersburg 1843 S. 58).

4 — Ongut - Şeybanî Han devrinde adı geçen bir Özbek boyu (Berezin. "Şeybaniada", s. 45).

5 — Ongıt - Kuzey Kafkasya'da Kara Noğay'larda Orjonikidze kazasına bağlı bir kasaba ve bir boy (N. A. Baskakov, "Nogay dili ve dialektleri", Moskova, 1940, S. 142).

Bugünkü Türk zümreleri içinde Ongutlar hiç bir yerde büyük bir boy teşkil etmiyor, çok dağınık olarak küçük oymaklar halinde bulunurlar.

[3] Yuan-Chao-pi-shi (§ 182, 190, 202).

[4] Şecere-i Türk (Desmaisons yayımı) S. 47. Ongut'lar ve Alakuş Tegin hakkında bk. P. Pelliot. Chretiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient. (T'oung-pao 1914, 630 - 631).

Moğolistanda kalan Ongut'ların mukadderatı da Batıya yayılan Ongutlarınkine benzediğini kabul edebiliriz. Muhtelif Moğol boyları içinde de küçük oymaklardan bazısı *Onhut* adını taşımaktadır. Meselâ Hoto-Goytu'ya tabi Bisirılti sancağında (hoşun) *Onhut* oymağı vardır [5]. İç Moğolistanın' Mançu sınırına yakın mıntakasında, Şara Müren ırmağiyle Lao-he ırmağı arasında *Oniyut* oymağı vardır [6].

Moğol devrinde adları meydana çıkan Nayman, Kereyit, Ongut v.b. boyların etnik menşelerine dair münakaşalardan en önemlisi Ongut'ların menşei meselesi olmuştur. Bu boyun etnik bakımdan Türk olduğuna ilk defa işaret eden Batı bilgini, bizim bildiğimize göre, Deguignes olmuştur (bk Hüseyin Cahit tercümesi, 5. c. 41. s. not, 1). Rus bilginlerinden N. A. Aristov Ongutların Türk olduğunu kat'i olarak iddia etmiştir. Onun mütalâasına göre, Şara Müren ırmağı civarında, Kıdanlarla sınırdaş olarak, bir kavim yaşıyordu. Orhon yazıtlarının *Tatabi*'leri bu kavimdendir. Çin kaynaklarında bu kavim *Kumo-hi* yahut *hi* olarak adlandırılır. Orhun yazıtlarında Kıtay ve Tatabi beraber zikredildiği gibi Çin kaynaklarında da *Kidan* ve *hi* beraber geçer. Vasilyev'in tetkiklerine göre hi'ler (yani Kumo-hi'ler) Tukyu'ların bir kabilesi idi (Doğu Asya'nın tarihî ve asarı atikası, SPb. 1859, S. 34 ve sonrası). Cengiz devrinde bunlara Çinliler "Ak Tatar" Moğollar da Ongut demişlerdir [7].

Meşhur tarihçi W. Barthold Ongut, Nayman ve Kereyit kabilelerinin Türk menşeli olduklarını yazdığı tenkitte Ongut'lara dair mütalâasını şöyle tenkit etmişti: "Asrımızın (19. asrın) başlarında yazan müsteşriklerin çoğu XIII. asır Moğolistan'ının etnografik durumunun bugünkü durumundan farksız olduğunu, Cengiz'den önce de bütün Moğolistan'ın Moğol menşeli kavimlerle meskûn bulunduğunu zannederlerdi. Sonra bazı etnograflar bu kavimlerden bir çoğunun Türk ırkına mensup olduğunu ispata çalıştılar; bu mese-

[5] Potanin. OSZM, II, 25. B. Vladimirtsov bu oymağın adını "Onnüt" yazmıştır. (Sravnitilnaya Grammatika Mongolskoğo pismennogo yazıka i Ḫalḫaskogo nareçiya, Leningrad 1929, S. 9).

[6] Otçetnaya Karta Gansuyskoy Exspeditsii v godax 1884 - 1886.

[7] N. A. Aristov, Zametki (Jivaya Starina, 1896, S. 294 - 295). Aristov'un fikrine göre Ongutların moğollaşması XIII. asırda olmuştur. S. 306. Profesör Saeki'nin bir mezar taşı için tahmin ettiği 1305 tarihi (Groenbech'in ilâve ettiği nota bakınız) kabul edilirse Ongutların XIV. asırda Türkçe konuştukları anlaşılmış olur.

lelerde Howorth herkesten ileri giderek Moğolistan'ın kudretli kavimlerini, bilhassa Kereyit, Nayman, Merkit boylarının Türk olduğunu kabul etti. Aristov ise daha ileri giderek Howorth'un Moğol veya Tonguz saydığı Tatar ve Ongut kavimlerini bile Türk saymaktadır." (ZWO, XI, 349).

Ongut'ların menşei meselesi hâlâ kat'i olarak halledilmiş değildir. Son yıllarda yayınladığı eserde Fransız muharriri Regené Groules Ongut'ları Türk olarak gösterdiği halde (L'Empire des Steppes, p. p. 190, 269) sinolog Profesör W. Eberhard'ın Ongutları Moğol zümresinden saymakta israr ettiği anlaşılmaktadır[8].

İç Moğolistan'da, Ongut diyarında bulunan mezar taşları yazıtlarının dili Ongutların menşei meselesini halletmek yolunda kesin bir adım olacağı şüphesizdir. Salâhiyet sahibi olan Türkolog K. Groenbech'in bu yazıtlar üzerindeki çalışmaları merakla beklenmektedir.

[8] Prof. Dr. W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları. Ankara 1942, s. 18 endeks'te S. 275.

NAYMAN BOYUNUN SOYU MESELESİ

Türk Tarih Kurumu Belleten,
Cilt : XXIV Ekim 1960, Sayı : 96

XII - XIII. yüzyıllarda bugün Moğolistan denilen ülkede egemenlik için çarpışan Kereyit, Nayman, Merkit, Ongut (Aktatar), Tatar, Oyrat ve başka birçok boy ve ulusların soyu (ırkları) meselesi aşağı yukarı bir asırdan beri önemli tartışma konusu olmuştur. Bunlardan Kereyitlerle Naymanların Türk soyundan oldukları ve XIII. yüzyılda Türkçe konuştukları tarihçi Howorth tarafından kesin olarak iddia edilmiştir (History of the Mongols, Part I, p. 694). Rus bilginleri ise Çingiz'in meydana çıktığı devirde Moğolistan'ın baştan başa Moğol soyundan olan boylarla işgal edilmiş bulunduğunu iddia ediyorlardı, şimdi de bu fikirde ısrar ediyorlar[1]. Yukarıda adı geçen boylardan Nayman boyunun soyu ve dili meselesi son yıllarda Japon bilgini S. Murayama tarafından tekrar ortaya konulmuştur[2]. S. Murayama, Naymanların Türk soyundan olduklarını ve Türkçe konuştuklarını, şüpheye yer bırakmayacak şekilde ispat etmektedir. O. Howorth'ın delillerini naklettikten sonra Reşid-ed-din ve "Moğolların Gizli Tarihi"nde bulduğu delilleri de buna eklemektedir.

Howorth, Nayman ve Kereyitlerin Türk olduklarına delil olarak hanlarının ve kumandanlarının adlarının Türkçe olduğunu (İnanç Bilge Buka Han, Tay Buka, Köksev, Yedi Tuğluk.) gösteriyordu. Howorth'tan sonra bu meseleyi Rus bilgini N. A. Aristov, daha geniş bir şekilde ele aldı. Onun mütalâasına göre IX. yüzyılda Uygur devletinin dağılışından Çingiz'in zuhuruna kadar bütün Moğolistan baştan başa Türk boylariyle meskûndu; Moğollar ise ancak kuzeyde bulunuyorlardı. Aristov, Karahıtay ve Cürcenler devrine ait Çin kaynaklarının verdiği bilgilerle "Moğolların Gizli Tarihi" ve Reşid-ed-din'in verdikleri bilgileri karşılaştırarak IX. yüzyılın ortalarından Çingiz devrine kadar Moğolistan'ın etnografik durumunu

[1] İ. P. Petruşevski'in Sbornik letopesey (Cami'-et-Tevarih'in yeni tercümesi) için yazdığı önsöz, c. I, Moskova-Leningrad 1952, s. 29.

[2] S. Murayama, Sind die Naiman Türken oder Mongolen? (Central Asiatic Journal, volume IV, No. 3, s. 188-198).

şöyle tasvir ediyor: Güney - doğuda Ongut (yahut Tatabi) boyu, onların kuzeyinde kalabalık Tatar boyları, bunlardan daha kuzeyde biraz batılarında, Kereyitler, Calayırlar ve Moğollar bulunuyordu; bunların çoğu Onon ve Kelüren ırmaklarında idiler. Bu boyların batısında, Tamir ve Orhon ırmaklarından İrtiş boyuna kadar Naymanlar, bunların kuzeyinde Selenge ırmağı boyunda Merkitler, Kosogol ve Tannaulada Oyratlar, Tubalar ve türlü "orman ulusları" bulunuyordu. Yenisey ırmağında Kırgızlar, bunların batısında, Altay'da Telesler ve başka boylar.. [3] Aristov bu boylardan Ongut, Nayman, Kereyit ve Tatarların Türk soyundan olduklarını kesin olarak iddia ediyor. Ona göre bu Türk boylarının büyük bir kısmı, Megullar tarafından sıkıştırılıp batıya göç ettiler, bir kısmı da Moğolistan'da kalıp moğollaştılar. "Ongut, Calayır, kısmen Kereyit ve Naymanların alınyazısı böyle oldu" [4].

Çingiz Han'ın meydana ilk atıldığı sırada Moğolistan'da iki kuvvetli hanlık vardı: Nayman ve Kereyit hanlıkları. Her ikisi de sözde nesturî hıristiyan sayılırlardı [5]. Moğolistan'ın en kuvvetli hanlığı Nayman hanlığı idi. Berezin'in fikrine göre 'Nayman' moğolca 'sekiz' demek olduğuna göre bu sayı adı sekiz boydan kurulmuş olan bir boylar birliğini bildirmiş olacaktır [6]. Aristov bu mütalâaya itiraz ederek şöyle diyor : "Bana öyle geliyor ki Moğolca 'sekiz' demek olan 'nayman' kelimesinin bir Türk boyuna ad olması mümkün değildir. Naymanlar çok eski devirlerden beri bir Türk boyu idi... Bu adın Katun ırmağının ayağı olan Nayma ırmağından alınmış olmasını düşünmek gerçeğe daha uygun olur. Bu boy önceleri bu ırmakta yaşamış olabilir" [7]. Bu Nayman adına S. Murayama da bir notunda dokunmuştur. Ona göre "bu boyun gerçek adının

[3] N. A. Aristov, Zametki ob etniçeskom sostave türkiskih plemen i narodnostey (Jivaya Starina, 1896, VI. yıl, s. 304-305).

[4] Yine orada s. 306.

[5] Naymanlar Hıristiyan sayıldıkları halde Şamanlıkta devam ettikleri "Moğolların Gizli Tarihi"nin naklettiği şu hikâyeden iyice anlaşılmaktadır : "Naymanlı Tayang Han'ın anası Gürbesü: "Onghan geçmiş zamanın büyük Hanı'dır. Onun kafasını buraya getiriniz. Eğer bu kafa hakikaten Onghan'ın ise onun için âyin yapalım" dedi. Kafayı beyaz bir keçe üzerine koydurdu. Gelinlerini topladı, içki hazırlattı, telli sazlar çaldırarak eline kadeh alıp âyine başladı..." (A. Temir tercümesi, s. III).

[6] TVO, V, 264.

[7] Aristov, Zametki, s. 361.

Moğolca 'sekiz' demek olan 'nayman' olması şayanı itimat değildir. Çingiz zamanında Moğollar bu adı [bu boyun Türkçe adını] Moğolcaya çevirmiş olabilirler. Naymanların kendileri kendilerine ne ad verdiklerini bilmiyoruz. Türkçe kelimelerde önses (Anlaut) de 'n' sesi bulunmadığına göre 'nayman' kelimesi Türkçe olamaz. Fakat bu isim herhangi bir ses değişimi sonucunda meydana gelmiş bir kelime de olabilir..." [8].

S. Murayama, Nayman ulusunun türklüğü veya moğolluğu üzerine yazılan yazıların özetini verdikten sonra, Naymanların Türk soyundan olduklarını ispat için "Moğolların Gizli Tarihi"nden aldığı şu kişi adlarını sıralıyor 1. İnança Bilge Kan (Reşid-ed-din'de: İnanç Bilge Buku Han). 2. Tayang Kan, İnanç Bilge Kan'ın oğlu. Reşid-ed-din'e göre Tayang Çince tay-wang'dan olup 'hükümdar oğlu' demektir; yine ona göre Çin hükümdarı tarafından verilen bir ünvan olup "büyük hükümdar" demekmiş, Tayang'ın adı Taybuka idi [9]. 3. Buyruk Kan, İnança Bilge'nin oğludur; Tayang'ın küçük kardeşidir. 4. Küçlük Kan, Tayang'ın oğludur, Reşid-ed-din'e göre küçlük kuvvetli demektir. 5. Kürbesü, İnança Bilge'nin karısı, Reşid-ed-din'e göre Tayang'ın karısıdır (S. Murayama bu adın Türkçe olduğunu, açıklamadan, kabul etmiştir). Reşid-ed-din bu kelimenin etimolojisini vermiyor, 6. Kökse'ü ~ Köksegü Sabrak Tayang Han'ın uyruklarındandı. Bu ad Reşid-ed-din'de Köksü şeklindedir. Ona göre Köksü "öksürük' ve göğüs hastalığı ile sesi kısık

[8] S. Murayama, s. 190 (not). 'Nayman' kelimesinin Moğolca 'sekiz' demek olduğunda şüphe yoktur. Bir Türk boyunun adı olan 'Nayman' kelimesi üzerinde Aristov ve Murayama'nın ileri sürdükleri tahminler yersizdir. Bunların başbuğu olan Küçlüg Han Cemal-i Karşi'de "Küçlüg as-segizi" tesmiye edilmiştir (Mülhakat-as-surah, Barthold yayımı, s. 133: يوسف قدرخان سنة ٦٠٧ قريبا من عهد المغلولية في اواخر دوركور خان قرا خطای وهوكان معاهدةالكوچلوك خان الـغيزی النصرانی و هوالذی حرب كاشغر مرارا Yine Cuveyni'ye göre Ong Han'a tabi boylardan biri 'Sakız' adını taşımıştır (Cihangüşa, I, s. 26: اونك خان كه سرور قبايل كرايت و ساقيز بود) Bu 'sagis' ve 'sakız' kelimelerini Yakut Türkçesindeki 'agıs' (yani sekiz, Pekarski, s. 25). ile karşılaştırmak mümkündür. Herhalde 'Nayman' adı "Sekiz" denilen bir Türk ulusunun adının Moğolcaya çevrilmesinden ibarettir. Sayı adı taşıyan Türk boyları çoktur. Nayman boyunun adı hakkında yine bk. A. Zeki Velidi Togan: Moğollar, Çingiz ve Türklük, İstanbul 1941, s. 12.

[9] Eski Türkçede 'tayangu' kelimesi 'mabeyinci ve perdedar' demektir (DLT, III, 282, terc. 380). Tayang adının bu kelime ile ilgisi olmaz mı?

adam" demektir[10]. 7. Kori sübeçi. Bu da Tayang Han'ın uyruklarından biri idi. Bu adam Kereyit Hanı Toğrulu Titig Sakal denilen yerde esir aldı. S. Murayama bu Sübeçi adını eski Türkçedeki 'suvçi' "Pilot" kelimesiyle izah edilemez mi? diyor. 8. Yedi tubluk. Bu da Tayang'ın uyruklarından biridir. Reşid-ed-din'e göre: Yedi Tuglug yani 'yedi sancaklı' demektir. 9. Torbi taşi. Bu 'türbe taşı' demek olacaktır. S. Murayama'ya göre 'türbe'[11] (Mausoleum) kelimesi Türklere Arapçadan geçmiştir. Naymanların Arapçaya yabancı olmadıklarını Reşid-ed-din'in şu sözleri göstermektedir: "Naymanlara yakın ve yurtları bitişk olan boylardan biri Tikin boyu idi. Bunların hükümdarı Kadır Buyruk idi 'Kadır' büyük ve kuvvetli demektir. Moğollar bu adı bilmedikleri için bunu Kacir Han söylerler. Bazı Moğol ilâçları vardır. Bunlara şimdi 'kacir' derler, eski zamanda ise 'kadır' yani 'kuvvetli ilâç' demişlerdir" (Sbornik I, 1 s. 139 - 140)[12].

Murayama, Nayman meselesinin izahı için çok önemli bir delil olarak Nayman hanı İnança Bilge Han'ın oğlu Tayang için söylediği sözleri gösteriyor. "Moğolların Gizli Tarihi"nde bu sözler Nayman emîri Kökseü Sabrak tarafından şöyle naklediliyor: "İnança Bilge qan ügüelele'e. Emejala'ui. Ere bi ötölbe. Ene Tayang-yi elbesü'er töre'üle'e. Ai Torluq töregsen köün minü törülmişi. Olon doromjin ma'ui ulus minu asarju barin çidaqui-u? ke'ele'e". Bu parçayı Haenisch şöyle tercüme ediyor: "İnanç Bilge Han bir zaman demişti: "Karım gençtir, ben ise ihtiyarım. Bu Tayang'ı ancak dua ile türettim. Hey, benim zayıf doğmuş oğlum Törilmiş kötü ve bozuk çok ulusumu idare edebilecek ve sıkı tuta bilecek mi?"[13]. Metindeki

[10] Kökseü (Radloff, Wb. III 38, 1229 - 1230) veremli, hastalıklı, öksüren adam. Bu açıklama Reşid-ed-Din'inin izahına tıpatıp uygundur.

[11] S. Murayama'nın Torbitaşi adını 'Türbetaşı' ile açıklaması bana garip geliyor. Arapça 'türbe' terimi doğu Türk lehçelerinde tesbit edilmiş değildir. Bu adı 'torba' (Radloff, Wb. III, 1189) kelimesiyle açıklamak daha uygun olsa gerek.

[12] S. Murayama'nın 'kadır' kelimesini Arapça 'qadir' kelimesinin Türkçeye geçmiş şekli zannetmesi gerçeğe uygun değildir. Bu "kadır' kelimesi çok eski bir öztürkçe kelimedir. Eski Türk yazıtlarında da bulunuyor (Radloff Wb. II, 326). 'Kadırkan' Kül Tigin yazıtında bir orman adı olarak geçer (büyük yazıt 2. satır). Bu kelimeyi Kâşgarlı Mahmud 'sert' kelimesiyle açıklamıştır (kadır neng "sert nesne" c. 1, 304. B. Atalay çevirmesi s. 364). Çağdaş doğu Türk lehçelerinde bu kelime 'kazır' söylenir (Radloff, Wb. II, 339). Yine bk. S. Malov, Pamyatniki drevneturkskoy pismennosti (sözlük kısmı) s. 409.

[13] E. Haenisch, Die Geheime Geschichte der Mongolen, Leipzig, 1941, s. 76; Ahmet Temir, Moğolların Gizli Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayımı 1948, s. 111 - 112.

törilmiş kelimesini Haenisch, Tayang Han'ın bir lâkabı diye anlamıştır ki, bu gerçeğe uygun değildir. Murayama'ya göre torluk kelimesi de Türkçedeki 'torlak' kelimesiyle karşılaştırılmalı idi. Törilmişi kelimesi Türkçe 'doğmuş' demektir; elbesü kelimesi de Türkçedir. "Gizli Tarih" yazarı İnançа Bilge Han'ın sözlerini olduğu gibi doğru vermek istemiş olsa gerektir. Bu sözler gösteriyor ki Nayman Han'ı ve ulusu Türkçe konuşmuştur[14]. "Elbesü" kelimesini Türkçe sayan yazar bunun için bir kaynak göstermemiştir. Herhalde Televüt Türkçesindeki 'elbi' (Radloff, Wb. I. 831) kelimesini gözönünde bulundurmuş olsa gerektir. Bu kelime "ilâcın ve Şaman duasının kudreti, kuvveti" anlamındadır ("kamın elbisi bolbodı = kamın duası bir şey yapamadı"). Bu kelimeyi Kâşgarî'deki 'yelwi' (sihir, afsun) kelimesiyle (DLT, III, 33) de karşılaştırmak mümkündür.

Naymanların Türk olduklarına delil olarak S. Murayama Reşid-ed-din'in Baytarak- belçir denilen bir yer adı hakkında verdiği bilgiyi naklediyor. Bu adı Reşid-ed-din şöyle açıklıyor: "Bu yerin Baytarak belçir tesmiye edilmesinin sebebi şudur ki bir vakit Nayman Hanı Ongut Hanı'nın kızıyle evlendi. Bu kızın adı Baytarak idi. Naymanlarla Ongutlar beraber bu yere gelip düğün yaptılar. Belçir demek otu bol, bereketli step demekti. Bu iki isimden bir isim [Baytarak-belçir] teşkil edildi. Moğollar bu yer adının mânasını iyice anlamadıkları için Baytarak kelimesini Baztarak şeklinde söylediler" (Sbornik. I, 2 s. 113). Murayama'ya göre Naymanlarla Ongutların dilini Moğollar bilmiyorlardı, çünkü Naymanlar ve Ongutlar Türktü ve Türkçe konuşuyorlardı.

Naymanların Türk ırkına mensup olduklarına delil olarak Murayama'nın (s. 96 — 97) gösterdiği delillerden biri de Çin'deki Moğol sülâlesinin son zamanlarında yaşamış olan T'ao-tsungi'nin Cho-keng lu[15] adlı eserinde yaptığı imparatorluktaki ulusların etnik tasnifidir. Bu tasnife göre Karluk, Kıpçak, Tangut, Asut, Tuba, Kanglı, Uygur, Sartagul, Nayman, Serkes, Töböt, Ongut, Karakıtay, Kamul. ulusları Moğol olmıyan uluslardandır. Buna göre Naymanlar da Moğol değildir.

[14] Murayama, s. 196.

[15] Murayama'nın T'ao tsungi'den naklettiği tasnife çok benzeyen bir tasnifi Aristov Palladius'un Yuan-şi tercümesinden nakletmiştir (Zametki, s. 363; yine bk. Abdülkadir İnan, Ongutların menşei meselesi, Belleten, c. VIII, s. 453).

Nayman Han'ı Tayang Han'ı anası Nayman kraliçesi Gürbesü'nün Moğollar hakkında söylediği sözler Nayman meselesi bakımından dikkate değer. O, Moğollardan bahsederken şöyle diyor "Onları (Moğolları) ne yapalım? Moğol ulusu pis pis kokar, kara giyim giyer. Şimdilik bizden uzakta bulunuyorlar orada kalsınlar"[16]. Gürbesü Hatun'un bu sözleri Naymanların Moğollardan başka bir ulus olduğunu ispat eder. Naymanlarla Kereyitlerin bulundukları sahadaki yer adlarının çoğu Türkçedir. Kuba Kaya, Ulug Tag, Kara Buka, Yedi Kurgan, Titig Sakal, Argal Geyögi (geyiği), Bugra Keer, Kızılbaş... gibi birçok isimler vardır[17].

* * *

Yukarıda adı geçen Aristov'un Türk uluslarının etnik menşeleri hakkında yazdığı eser, birçok bilginlerin dikkatini çekmişti. O cümleden akademisyen V. Barthold uzunca bir makale ile bu eserin eleştirme ve çözümlemesini yapmıştı (ZVO, XI, 341 - 356). O bu eleştirmesinde bu eserin etnografya bakımından çok değerli bir emek ürünü olduğunu takdir etmekle beraber yazarın Nayman, Kereyit, Ongut v.b. boylara dair mütalâa ve hükümlerini kabul etmiyor, bilimsel gerçeklere aykırı buluyor ve şöyle diyor: "Aristov'a göre VI. yüzyılda Türk devletini kuran Tukyu'ların komşuları olan Tatabi (Ongut) ve Tatarlar da Türk ırkındandı... Asrımızın (XIX. yüzyılın) başlarında yazan müsteşriklerin çoğu, XIII yüzyıl Moğolistan'ının etnografik durumunun bugünkü durumundan farksız olduğunu, Çingiz'den önce de bütün Moğolistan'ın Moğol menşeli uluslarla meskûn bulunduğunu zannederlerdi. Sonra bazı etnograflar bu uluslardan birçoğunun Türk ırkına mensup olduklarını ispata çalıştılar; bu meselede Howorth herkesten ileri giderek Moğolistan'ın kudretli uluslarını, hele Kereyit, Nayman, Merkit boylarının Türk olduklarını kabul etti. Aristov ise daha ileri giderek Howorth'un Moğol veya Tonguz saydığı Tatar ve Ongut uluslarını bile Türk saymaktadır... Naymanlar Moğol idi. Bu adı Nayma (ırmağı) adından çıkarmak boş bir iddiadır."

V. Barthold'un bu kesin hükümlerinden kırk yıl geçtikten sonra Moğolistan'da yapılan arkeolojik araştırmalarla Ongutların Türk

[16] Ahmet Temir, Moğolların Gizli Tarihi, s. 112.

[17] Moğolların Gizli Tarihi ve Reşid-ed-Din'in Cami' at-Tevarih'inde böyle Türkçe yer adları çok bulunur.

olduklarını kesin olarak ispat eden belge bulundu. Bu belge Süryani harfleriyle Türkçe yazılan Ongut mezar taşlarıdır[18]. Demek oluyor ki arkeoloji araştırmaları tarihçi Barthold'u değil, etnografyacı Aristov'u haklı çıkardı. Çingiz'in egemenliğini kendi isteğiyle kabul eden Ongut beyinin adının Alakuş Tigin olması da bu boyun Türk olduğuna delâlet ediyordu. Moğolistan'da arkeoloji araştırmaları ilerledikçe Naymanlara ait bu gibi yazıtların bulunması da pek mümkündür.

[18] Dr. K. Groenbech, Turkish Inscriptions from Inner Mongolia (Monumenta Serica, t. IV, 1939-1940, s. 305-308). Bu makalenin tercümesi Dr. Muhaddere Özerdim tarafından yapılmıştır: İç Moğolistan'da Türk yazıtları (Belleten, c. VIII, s. 457-460). Yine bk. Abdülkadir İnan "Ongutların menşei meselesi" (aynı dergide sah. 453-456).

ANADOLU'NUN TOPONOMİSİ VE TÜRK BOYLARININ ADLARI MESELESİ

Türk Dili Belleten Seri:
III No: 1 - 3, 1945

Anadolu toponomisi üzerine arkadaşımız Bay Ishak Refet Işıtman tarafından hazırlanan değerli araştırma bize bu alanda şimdiye kadar yapılan araştırma ve incelemeleri hülâsa etmek, kısmen de bibliyografisini vermek fırsatını kazandırmaktadır.

Malûm olduğu veçhile, fetihten sonra Anadolu alanında meydana gelen yer adları, bilginleri çoktan beri ilgilendirmektedir. Hele Türk etnolojisi üzerinde çalışan bilginler yalnız Anadolu'daki yer adlarının değil, fakat Osmanlı İmparatorluğu'na giren geniş sahadaki toponomi yardımiyle "Güney Türkleri'ni kuran etnik unsurları belirtmeğe çalışıyorlardı. Genel olarak Anadolu'nun toponomisi Bizans[1] ve hattâ daha eski devirlerin tarihiyle uğraşanlar için de çok önemlidir. Bütün bu önemine rağmen Anadolu toponomisi Cumhuriyetin feyizli devrine kadar büsbütün ihmal edilmiş bir bilim konusu olmuştur. Bütün dünya Türklerinin etnik unsurlarını tâ Hun İmparatorluğu devrinden itibaren bu asra kadar incelemek ve belirtmek tecrübesine teşebbüs eden Rus bilgini Aristov, Doğu ve Batı eserlerini dikkatle incelediği halde, "Osmanlı Türkleri" hakkında Vambéry'den başka baş vuracak bir kaynak ve Anadolu toponomisi hakkında da, konusunu ilgilendiren, birkaç yer adından başka bir şey bulamamıştır (Bakınız: "Türk kavimlerinin etnik heyetleri hakkında mülâhazalar" Jivaya Starina; 1896, S. 409 - 413) Batı bilginlerinin çoktan önem verdikleri bu konu bizde ancak feyizli Cumhuriyet devrinde ele alınmış oldu.

Anadolu'daki yer adlarına dayanarak Oğuzların göç yollarını Anadolu'da Türklerin etnik gruplara göre, yayılma ve yerleşmelerini inceleme tecrübesini Türkiye'de ilk defa, bizim bildiğimize göre, Besim Atalay 1922 de Ankara'da verdiği bir konferansta bahis konusu etmiştir (Bu konferans hakkında bakınız Vlad. Gordlevskiy.

[1] Krş. P. Wittek. Von der Byzantinischen zur türkischen Toponymie, Byzantion, t. X 1935, PP. 11-64.

Bugünkü Türkiye'nin hayatından "Vostok" dergisi, 4. kitap, s. 204 - 205). Profesör Fuat Köprülü "Oğuzların muhaceret yollariyle iskân sahalarındaki bilûmum coğrafî isimler ve bilhassa köy isimleri"nin lâyikiyle incelenmesi gerektiğini tarih[2] ve etnoloji ilimlerinin verilerine dayanarak bu sahadaki derin bilgisiyle daha açık surette meydana koydu ("Oğuz etnolojisine dair tarihî notlar" Türkiyat mecmuası 1925, I. S. 185 - 211). Hüseyin Namık Orkun tarafından yazılan bir makalede de bu konunun önemi belirtilmiştir. (Yer adlarımızın tarihe yardımı "Ulus" gazetesi 1935, Sayı 4852).

Bu konu üzerinde materyaller toplama işlerine gelince Cumhuriyet devrinde İçişleri Bakanlığı tarafından neşredilen "Köylerimizin adları" (1928, daha düzgün olarak "Köylerimiz" 1933) Türkiye toponomisi için en önemli ve ilk toplu materyal teşkil ediyor.

1928 de H. Nihal ve A. Naci tarafından erkânı harbiye haritasından toplanan Anadolu'da Türklere ait yer isimleri" adlı makale ("Türkiyat mecmuası" 11, S. 243 - 259) bu makale münasebetiyle Mehmet Şakir (Ülkütaşır) tarafından yazılan "Sinop ve muhitinde Oğuzlarla diğer Türk zümrelerine ait köy adları" başlıklı çok önemli bir etüd ("Halkbilgisi mecmuası" 1928, sayı 1, Sah. 30 - 35) Ali Avni Candar'ın "Hâkimiyeti Milliye" (1934, sayı: 4164 ve 1934, sayı: 4473) gazetesinde yayınladığı etüdlerini bu konu üzerindeki ilk çalışmalar sayabiliriz.

F. Aksu tarafından neşredilen "Isparta İli Yer adları" (Isparta 1936), Hüseyin Namık Orkun'un "Anadolu'da Oğuz boy adları" (Ulus 1925, sayı 4871) ve Mesut Koman'ın "Konya" (1936, sayı: 2, s, 121 - 123) dergisindeki makalesi bu konu üzerine gerek materyal toplamak ve gerek etüt yapmak istiyenler için gözden geçirilmesi faydalı olacağını da kaydetmeliyiz.

Profesör Ahmet Refik'in himmetiyle yayınlanan vesikalar ("Anadolu'da Türk Aşiretleri" İstanbul 1930), Ali Rıza Yalgın tarafından Güney Anadolu'da toplanan materyaller ("Cenupta Türkmen Oymakları" 1932 - 1937, cilt: I - V) ve Halkevleri tarafın-

[2] M. Şakir Ülkütaşır'ın "Sinop ve muhitinde Oğuzlarla diğer Türk zümrelerine dair adlar" makalesinde verdiği malûmata göre, köy adlarının tarih, etnografya ve coğrafya bakımından faydaları hakkında rahmetli Necip Asım'ın "İkdam"da 1921 - 22 senelerinde bir makale neşrettiği anlaşılır ("Halkbilgisi mecmuası" No: 1, Sah. 35).

dan neşredilmekte olan muhtelif dergilerde bu konuya temas eden bütün makaleler ve notlar Anadolu etnolojisi, tarihi ve etnografyası ile uğraşanların göz önlerinde bulundurmaları gereken malzemelerdir.

Arkadaşımız Bay İshak Refet Işıtman'ın "Köy adları üzerinde bir irdeleme" başlıklı bu etüdü de bugüne kadar yapılan çalışmalara az çok yeni bilgiler ve materyaller katmaktadır. Şunu da kaydedelim ki bu gibi konular üzerinde emek harcamak istiyenlerin şimdiye kadar yapılan çalışmaları gözden geçirmeleri, yanlışlarını düzeltmeleri ve eksiklerini doldurmaları gerekir.

II. Bölüm

TÜRK RİVAYETLERİNDE "BOZKURT"

Türkiyat Mecmuası:
II. cilt 1926 - 1928

Eski Romalılarda ve Araplarda kurdun efsanevî bir mevkii olmasına[1] rağmen, onun, Türk millî kültü olduğu malûmdur. Kurdun Hiyung-nu, Tukyu, Oğuz, Uygur, destanlarından başlayarak, tâ Moğol anane ve efsanelerine kadar ne büyük tesirler icra ettiği, üstat Köprülü zâde Fuat Bey tarafından tetkik ve tahlil edilmiştir ("Türk Edebiyatı Tarihi", birinci kitap, 62 ve müteakip sahifeler, "Türkiye Tarihi" birinci kitap, s. 52 - 61). Köprülü Zade bu araştırmalarında yalnız tarihî vesikalara istinad etmiş, tetkiklerini yalnız edebiyat tarihi noktasından yapmıştır, "elyevm İslâm olan Türklerin halk edebiyatında bile eski bir millî destanın müşterek izlerine tesadüf olunmaktadır" (Türkiye Tarihi, s. 52) demekle beraber, kıymetli tetebbuatında bu noktayı tenvir etmeği mevzuu bahsinden hariç addeylemiştir.

Filvaki Türk kavimleri içinde, biz, müşterek destanlardan kat'ı nazar, çok defa eski destanların müşterek izlerini buluyoruz. En cenubî Türklerdeki Millî Oğuz destanının bir çok unsurlarını, Türk kavimlerinden kat'ı nazar, en şarkî ve şimalî Türklerin komşularında (Fin ve Moğol kavimlerinde) bile görüyoruz. Meselâ, bugün

[1] Kurt hakkında tetebbuatta bulunan âlimler, Romalıların kablelmilâd 296 senesinde Lupikal mağarası civarında Romulus ve Romus'u besleyen Anakurda heykel rekz ettiklerini gözönünde tuttukları halde, "Kurt Kültü"nün Orta-Asya kavimlerine garpten geldiği hakkında cüz'i bir işarette bulunmuyorlar. Müsteşrik Berezin (Rus Arkeoloji Şark şubesi mesaileri, cüz 13, s. 148) Klaproth, Schmidt, Hyacynth, De Geny gibi müsteşrik ve müverrihlerin fikirlerini beyan ettikten sonra diyor ki: "Kurt efsanesinin esası bu iki kavmin "Türk ve Moğolların yalnız birine ait değildir. Bütün Orta - Asya kavimlerinde müşterek bir efsanedir". Arapların halk rivayetlerinde kurdun ne gibi bir mevkii olduğunu bilmiyoruz. Fakat "Meslimet ül Kezzab"a Tabari tarafından nisbet verilen bir ibare calibi dikkattir. Meslimetü "fısıldayıcı kurt ve siyah kurt'la kasem ediyor:" ثم قال لهم و الليل الاطحم و الذئب الادلم ... فقال و الليل الدامس و الذئب الهامس (Leiden tab'ı I, s. 1933).

halis Moğol olan "Uğur", "Sartogul", "Horhut" kabilelerinin menşeleri hakkındaki rivayetlerde Horhut = Korkut bulunması (Potanin, Şimali-garbî Moğolistan monografileri, IV, 22, 23, 671, 726), 'Dede - Korkut'umuzda zikrolunan "Tepegöz" masalının pek cüz'i farklarla Şimal 'Samoyed - Ostyaklar'ında (aynı eser, s. 706) söylenmesi, Türk mevzularının komşu kavimlerde bile ne kadar intişar ettiğini gösteriyor. Maamafih bu güne kadar "Kurt efsanesi" unsurlarının bugünkü Türk kavimleri rivayetlerinde vazıh bir surette göze çarptığını ve yankılarını gösterecek unsurları toplayan hiç bir zat bizce malûm değildir. Şarkî Türk ve Moğol kavimlerinin etnografyasına büyük hizmetleriyle maruf müsteşrik Potanin ciltlerle yazdığı eserlerinde, Kurdun Türk kültü olduğuna şüphe etmediği halde, bu günkü Türk akvamında bu efsane bakiyelerine pek az tesadüf etmiştir.

Orta asırlardaki İtalyan destanlarına kadar tesir eden "Bozkurt efsanesi" unsurları (Veselowskiy, "Roman ve hikâyeler tarihinden, II, 307 Petersburg 1888, "Atilla" hakkındaki baba bakınız) Türk kavimlerinin kendi halk edebiyatında ufak bir iz bırakarak kaybolmuş mudur? Ebülgazi Bahadır Han gibi Türk ve Moğol ananelerine sadık bir edip ve müverrih de eski destanın "Bozkurt efsanesi"ne ait mükemmel bir levhasını bize veremiyor[2]. "Dede Korkut"da ise "Kurt kültü"nü hatırlatan yalnız bir iki cümleye tesadüf ediyoruz

"Kurdun yüzü mübarek" (S. 26). "Kara başım kurban olsun kurdum sana!" (s. 27) [3].

[2] Ebülgazi Bahadır Han "Kurd" efsanesini yalnız "Börteçine" ismiyle tahattur ediyor (Rıza Nur Bey tercümesi, s. 38). Vakıa Ebülgazi Bahadır'ın Moğollara ait rivayetleri, Reşideddin Tabib rivayetlerinin aynıdır. Bazı zatların zannettiği gibi Kurt efsanesi Reşideddin tarafından Çin ve Türk mehazlarında bulunduğu gibi zikrolunmamıştır. Berezin tarafından neşrolunan kısımlarda "Ergenekon" ve "Alankua" efsanelerinde merkezî unsur "Işık"tır (1, metin s. 5 - 18, haşiye 148-149).

"Börteçine" ise "Cami üt Tevarih" de yalnız bir defa zikrolunur. O da, Tibet tesiriyle bozulmuş Moğol menbalarında olduğu gibi, şahıs ismidir (metin, cildi evvel, bab duvem, s. 5). Reşideddin "Börteçine"nin Bozkurt, "Kuvarneral"ın "Güzel ahu" efsaneleriyle alâkası olduğuna dair cüz'i bir işarette bulunmuyor. Bu eseri mehaz ittihaz eden müverrihler (Honed Mir, Mir Honed, Anonim Şeybani nâme müellifi, ve Ali Celayir gibiler) "Börteçine"nin Bozkurt kültü ile münasebeti hakkında bir şey söylemiyorlar.

[3] Anadolu Türkleri yalan sözlere "Kurt masalı" diyorlarmış (Hüsamettin Efendi Makalesi, "Millet gazetesi, numara 92, sene 1925) demek oluyor ki eski "Şamanizm kültü"nün hâtıraları halk kitlesi içinde saklanmıştır.

Eski Moğol vesikalarında, İslâm - İran mehazlarına nazaran, "Kurt efsanesi"ne ilgi bir dereceye kadar bulunur. Moğol hâkimiyeti devrinde Çince yazılmış "Yuan çaobişi" (Pekin Rus Ruhanileri heyeti mesaisi, c. 4, Rahip Pallas tercümesi) de Çengiz Han'ın ceddi âlası olarak "Börteçine: Bozkurt" zikrolunuyor. Moğolların tarihî destanları arasında şaheser sayılan "Altın topçu" (Lama "Gambo Yalgan qalsan" tercümesi, s. 121) de halis Türk rivayetlerindeki vakıa aynen nakledildiği halde, Bozkurt yerine kırmızı köpek zikrolunur. 'Börteçine' ise bir şahıs ismi olarak mezkûrdur (s. 119 - 120).

Schmidt tarafından neşrolunan "Sanang sesen" de 'Börteçine' Reşidettin de ve "Altun topçu"da olduğu gibi, isim olarak zikrolunur (s. 52). "Börteçine" bir Tibet prensi idi. 'Dalay *Subin Arru* Altan *Şirike Tuhakan*'ın oğlu idi; "Börteçine Moğol kavimleri içine geldi" Bu 'Börteçine'nin eski 'Bozkurt' olduğunda Schmidt şüphe etmiyor. Şu Moğol 'Börteçine'sine istinaden, Hunların Tukyuların da Moğol olduklarını ispat için nazariyeler uyduruyor (Forschungen, s. 11 - 42 ve 66 - 74).

Bugünkü Moğollarda "Bozkurt" ananelerinin izlerine bu sahalarla meşgul müsteşriklerin eserlerinde tesadüf edemedik. Baykal gölü civarındaki Buryat - Moğollar da Börteçine namını taşıyan bir kabile bulunursa da, jenealojilerine ait rivayetlerinde "Bozkurt" efsanesine ait bir şey görülmüyor (Potanin, Orta asır garp destanlarında şark mevzuaları, s. 801).

İşte Bozkurt efsanesinin Moğol tarih ve destanlarında ve halk ananelerindeki vaziyeti bu şekildedir.

Moğol kavimlerinin rivayet ve ananelerini, İran - İslâm tesirine fazla bir derecede merbut kalmış müverrihleri bırakarak halis Türk kavimlerinin ananelerini nazarı itibare alırsak, bu efsaneye ait rivayetlerin şekli büsbütün değişir. Bunlardan biri, halis Türk ananesinden ibaret olan Uygur destanıdır ki, Çin mehazları kadar eski olmamakla beraber mühim bir vesikadır[4]. İkinci eser ise, Orta Türk rivayeti olan "Çingiznâme"lerdir. Bu rivayetlerin muhtelif varyantları vardır. "Başkurt rivayeti" olanı[5] "Kazan" Darülfünunu

[4] Bu vesika hakkında Köprülü zâde Fuat Bey'in "Türk Edebiyatı Tarihi, birinci kitap, 59-63"ünde etraflıca malûmat verilmiş ve destanın bugünkü Türkçeye tercümesi de derc olunmuştur.

[5] Bu eser hakkında en son malûmat Ali Rahim ve A. Aziz Beylerin müşterek eseri olan "Tatar edebiyatı Tarihi"nde derc olunmuştur. Fakat müelliflerin "Çingiznâme" nin mahallî tesbiti hakkında olan mülâhazaları gariptir (II, s. 89-97).

Türk lisanı muallimi Halfin tarafından 1819'da neşrolunmuştur. Maamafih, "Börteçine" ve diğer rivayetler hakkında araştırmada bulunan müsteşriklerden hiç bir kimse, henüz bu eserden istifade etmemiştir. "Çingiznâme"nin Kazak - Kırgız rivayeti noksan ve muhtasar bir surette Radloff tarafından neşrolunmuştur (Türk Halk Edebiyatı nümuneleri; III, s. 62 - 68). Kırım - Nogay rivayetinin tesbit edilmiş olduğu nüsha, Berlin memleket kütüphanesinde (mix Diez A. Quart N. 137) mahfuzdur. Halk içinde de bu rivayetlerin türlü şekillerde tesbit olunmuş nüshaları bulunurdu.

Başkurt rivayeti olan nüsha "Börteçine" ve "Yisükey Bahadır"ı bilmiyor. Ona binaen cihanın büyük hakanı 'Çingiz Han', bilâvasıta, 'Yılkı Yallı Gök Bürü' oğludur. Başkurt kabilelerini teşkil eden (Yurmatı, Kıpçak, Kanklı, Katay, Tamyan v.b.), gibi muhtelif kabilelere alâmet olarak "tamga, ağaç, kuş" veren, şu 'Gök Börü: Bozkurt' oğlu Çingiz Han'dır.

Bu destanda "ışık" ve "Bozkurt" a ait efsanenin sureti iki sahife teşkil ediyor. 'Alankua*' kocasız hamile olmuş. İl içinde dedikodular zuhur etmiş. 'Alanakua' kendisine bir ziya nüzul ettiğini ve Kurt olarak çıktığını beyan etmiş. Tetkik için 'Kıpçak *Karabi*' "Türkmen Kel Mehmed bi', 'Oraduç bi' namlı büyükler 'Alankua"nın çadırı civarında pusu kurmuşlar. Gece yarısından sonra

Havadın bir yarkın kün indi. Kördiler erse esleri kitti. Bular yine bir ançadın eslerin yıyıp aldılar erse birbirindin sordular: "bayagı kün bolup ingen ne erdi?" dediler.

Bilmediler. - "kelingiz, bizler esirgen teg bolup olturgunça yalarımızını tartıp çınglatang: börü bolsa çıkar" tidiler. Andın soñ tura salıp yaların tartıp çektiler. Kördüler kim yılkı yallı kök börü çıka keldi. Artına karap "Çingiz!" tip avaz birdi[6].

Berlin'de nüshası olan Kırım-Nogay rivayetinde, umumî münderecat itibariyle büyük farkına rağmen, "Alankua, ışık, Bozkurt" efsaneleri aynı rivayettir (varak 6).

Eserde coğrafî isimler, kabail alâmetleri (tamga, kuş) İdil havzalarında anlaşılmayan lûgatler (umumen birinci kısmın münderecatı) Ural dağlarında tesbit olunduğuna gayet vazıh bir delil olduğu gibi, Başkurtlarda bulunan "Çingiznâmeci" denilen ihtiyarlar, matbu nüshadan habersiz oldukları halde, nesilden nesle "Çingiznâme" söylemekle mahfuzlar.

[6] Bu elimizde Halfin neşri bulunmadığından Paris Millî Kütüphanesinde (Suppl. Turc, N. 143) mahfuz eski el yazısı nüshadan istifade ettik (varak 9a).

* Alan Hoa.

Bu destan, gerek şark ve gerek garp Türklerinde, pek eski bir destanın, Moğol fütuhatı sonunda değişmiş bir suretinden başka bir şey olamaz fikrindeyiz. En eski Türk destanının merkezî unsuru, şüphesiz, "Bozkurt" olmuştur.

* * *

Bugünkü Şamanî Türklerde kurdun kutsî mahiyeti olduğu görülür. Şaman davullarında mutlak kurt resmi bulunur. Tuba (Uranhay) Türklerinin kam dualarında Bozkurt'a hitap edilir.

Üstü kudaydan çarlıktım
Çedi konukta çem çibezim
Çedi konu-kta çem çiyrim
Kudayımnıng kayırazı
Kök pörü erenim kayraḫan!
Aksım punnun çılgakşan
Kü pörüm!
Yukarı Tanrı'dan memurum!
Yedi gün (muttasıl) yemek yemez (hayvan)ım
Yedi gim yemek yerim
Tanrımın merhametli (bende)si
Bozkurdum, efendim!
Ağız ve burnunu (dili ile) yalamakta olan
Boz kurdum!
(Radloff, Türk Halk edebiyatı nümuneleri, IX, 204).

* * *

"Bozkurd'a ve kurdun önderliğine ait efsanelerin en koyu yeri, şüphesiz Başkurdlar arasındadır. Avamın "Başkurt" kelimesini tavzih etmek merakı da, dolayısiyle, halk iştikakının bu efsaneleri muhafazasına ayrıca bir sebep olmuş olabilir.

1) "Başkurt" kelimesi hakkında Başkurt halk iştikakı şayanı dikkattir

18 inci asır ibtidalarında resmî Rus menbalarında bu kelime Başkurt beylerinin verdiği tavzihata binaen, *Glavnıy Volk* = Başbuğ Kurd' diye kaydolunmuştur. Bu kavmin Rus hâkimiyetine karşı isyanları da 'Kurdoğlu' olduklarından imiş[7]. Eski zamanlarda bu kavim sancaklarında Kurt başı taşımışlar. O sebepten Başkurt adını almışlar imiş[8].

[7] Riçkov, "Orenburg vilâyeti topografyası", Orenburg 1887, s. 58-59.

[8] Vitevskiy, Neployef ve Orenburg vilâyetinin 1758 senesine kadar ahalisi" s. 124 - 128.

2) Eski zamanlarda Başkurt kavmi kurda 'Börü' demez, 'Kurt' derlerdi. Babaların ismini gelinlerin söylemesi yasak olduğundan dolayı kurt için "börü" ismi taammüm etmiştir.

3) Peygamber, sahabelerinden üç zatı 'Ural' dağlarına islâm dini öğretmek için yollamıştı. Bu sahabelere Ural dağlarına kadar bir Bozkurt rehberlik etmiştir. Ural dağlarında bulunan kavim de, islâmiyeti kabul ettikten sonra "Başkurt" diye adlanmıştır[9].

4) Eski zamanlarda uzak şarkta yüksek, karlı dağlarda 'Başkurt, Nogay, Kazak, Kırgız' kavimleri bir tek babanın evlâdı olarak yaşıyorlardı. O vakit 'Başkurt' Nogay, ve başka.." isimler yoktu. Bir zaman bunlar arasında ihtilâf ve mücadele zuhur etti. Günlerin birinde bu kabile reisi ava giderken önünde bir kurt peyda oldu. Reis, bu kurdu takip ede ede, cennet gibi ormanları ve nehirleri olan bir azametli dağlara geldi. O vakit Kurt birden bire kayboldu. Reis anladı ki, bu rehberlik eden Kurt, Tanrı'dan bu kavme tayin edilmiş "Kut: talih"dir. Reis geriye, şark diyarına vardı. Kavim ve kabilesini beraber alıp Ural dağlarına getirdi. İşte diğer kardeşlerinden ayrılan bu kabileye "Başkurt" denildi ki, "Kurdun baş olup getirdiği kavim" demektir[10].

Ahund Kurbanali Hacı Halid oğlu'nun "Tevarih-i Hamse-i Şarkî" adlı eserinde (Kazan, 1910, s. 191 - 193) "Başkurt isminde vechi tesmiye" babında aynen şu efsane nakledilir (aynen)

"Başkırd taifesi Özbekten olup ismi evvelden var ise de nefsi özlerinden namına sikke sokturmuş, müstakil hanları olduğu malûm değildir... Bunların Başkırd ile müsemmasında kıl-u kaller olup cümleden beri budur ki lûgat-ı Fürste Kaşkırî gürk deyip etrak bundan tahrifle *kırd* diyorlar. Bu taife haddi zatında bigayret-i şecaat olduktan kaşkara teşbihen "kırd" denilip kırddan ziyade kavi demek mahalde mübalâğa edip "Baş" lâfzını koşarak Başkırd demişler.... Ecdadlarında dahi bu evsaf-ı memduha mevcut olduktan kaşkırın müradifi olan kurd ve mübalâğasiyle Başkırd tesmiye etmişler ola.

[9] Nazarov makalesi ("Sovremennik" mecmuası, 1862, numara 11, s. 66). Kurdun rehberliği hakkında Köprülü zâde Mehmet Fuat Bey'in mütalâalariyle mukayese ediniz (Türk Edebiyatı tarihi, birinci kitap, 62).

[10] Bu rivayet, M. "Bayış oğlu" tarafından neşrolunmuştur. "Burcan" ve "Kıpçak" Başkurtlarından yazılan rivayettir 'Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Orenburg şubesi haberleri mecmuası, 7 inci cüz, 1895, s. 11 - 13).

Hazreti Ali Keremullahü veçhenin medhinde şir dedikleri gibi bahadır adamları arslan demek, kaşkır demek ve lakabı ile "kök yal" demek medh-i Özbekândır... Ama Hacı Molla Zahireddin nam seyyahın nakline binaen Başkırd isminde veçhi tesmiye zaman-ı mazi ecdatlarımızdan üç adam kış seferinde yol yanılıp adaşmışlar iken ittifak kurdun izine düşüp il bulduklarından, bizler kurdun iziyle keldik, bizlere kurt başçı oldu dediklerinden, bu üç zatın furuuna başcısı kurt olan adamların nesli demek siyakında Başkırt deyip bu nam evlâtlarına lâkap olup kalmış. Ahali-i Başkırt'ın büyük ecdatları işbu üç zevatlar imiş. Eluhdetü alelravi" العهدة على الراوى.

Müverrih Ahund Kurbanali bu efsaneleri naklettikten sonra, sonuncu rivayete inanmıyor; ve diyor ki; "bu rivayet yol şaşırmış ecdadın yolundan daha şaşkın bir yoldur; bizim indimizde birinci rivayet essah ve efsahtır".

Bundan anlaşılır ki, "Başkurt" kelimesinin Kurt efsanesiyle' — Halk itikadınca olsa bile — alâkadarlığı, ta Şarkî Türkistana kadar (müellif şarkî Türkistan ülemasındandır) intişar etmiştir. Şüphe yok ki "Başkurt" kelimesinin bu efsane ile hiç bir alakası ve münasebeti olmasa bile, daima eski destanda merkezî unsur olan "Bozkurt"ı Türk kavimlerine tahattur ettirmiştir.

TM II, İlâve, Sayfa: 397 Bozkurt Hakkında :

Urenhay Türklerinin Şaman dualarında olduğu gibi İslâm Kırgız-Kazakların bakşı dualarında "Ervah"a tevcih olunan ilâhilerinde de Kurda hitabı görüyoruz:

Uydan kelgen on börü
Su börüniñ, içinde
Altı auzdı kök börü.

ORTA TÜRK DESTANLARI VE KIRIM

I

Emel Mecmuası 1930,
sayı 22 (Birinci yıl)

Karakalpak, Kazak - Kırgız, Başkurt, Sibirya - Tobol ve Baraba gibi orta Türklerde Altın - ordu ve Kırım şevketi ve onların sukut devrinde zuhur eden büyük tarihî vak'aların hâtıraları türlü kahramanlar adını taşıyan (Aksak Timur, Edige ve Toktamış, Ertargın, Kara - Kıpçak, Koblandı, Orak - Mamay, Çora Batır, Adil Sultan gibi) destanlarda terennüm olunur. Şüphe yoktur ki bu destanlar esas itibariyle eski Türklerin millî destanlarının son tarihî vak'alarını içine aldıkları yeni şekillerden ibarettir. Tarihî kahramanların ismi etrafında toplanarak bir destan teşkil eden bu unsurlar tahlil edilerek, tarihî vak'alar ayrılırsa metolojik fabller, kahramanlara isnad edilen merasim ve an'aneler islâmdan evvelki unsurlardan ibaret olduğu anlaşılıyor. Meselâ en bariz bir surette tarihî olan Edige ve Toktamış destanındaki Edige'nin cedd-i âlâsı Baba tüklü saçlı Aziz menkıbesi, Edige'nin mânevî bir kuvvete ve kudrete malik olması, arkadaşları için *bayalış* otu yakıp cenaze merasimi yapacağını söylemesi, at kurbanı, kurban için mahsus renkli sarı başlı koç meseleleri, hep islâmdan evvelki destana mahsus unsurlardır.

"Çora Batır" destanının Kazak - Kırgız rivayetlerinin birinde Narik Bey'in karısı dedi ki: Deveden buğra, yılkıdan aygır, sığırdan öküz, koyundan koç keselim, Tanrı'dan bir evlât isteyelim[1] deniliyor ki, "Oğuznâme" de de Dirse Han'ın karısı ayni sözleri söylüyor[2].

Orta Türklerde muhafaza edilen destanlarda Kırım Nogay ordasının geçmiş şevketi, Ruslarla ve Kalmıklarla olan mücadeleleri aksettirmektedir. Bu destanlara göre Türk dünyasının şevketlü merkezi "kırk bin camii var Kırım" olup Buhara ve Semerkand ise kutsî

[1] Çokan Velihan-oğlu, Rus Coğrafya cemiyeti (Etnografya kısmı) ZIRGO. XXIX s. 17

[2] Dede Korkut, İstanbul tab'ı s. 9.

bir mahiyet arzederler. Hattâ Kara - Kırgızların meşhur destanı olan Manas'a göre dünyanın en uzak yeri Kırım ve Urum olduğu halde (Kızı keter Kırımga oğlu keter Urumga) kahramanlarına Kırım - Astrahan tarihi ile bağlı kabilelere mensupturlar (Sarı Nogay Ermanas, Kara - Nogay Yamgurcu). Orta Türk destanlarının bu cihetlerden tahkik ve tahlilini salâhiyetli erbabına bırakarak biz bu makalemizde meşhur destanların mevzularına, neşir sahalarına ve muhtelif Türk boyları içinde muhafaza edilen variyantlarına dair kısaca malûmat vermek istiyoruz.

ÇORA BATIR

Çora Batır (Çora Narikov) tarihî vesikaların ve Rus vekayinâmeleri tarafından tesbit edilen malûmatın aydınlığına çıkarılsa, görülür ki bu zat destanda tavsif edilen Narik oğlu Çora kadar temiz bir vatanperver değildir. Zaten bunun isminin meşhur Şah Ali (Şagali) Han ismi ile sıkı bağlı olması da, destanı Çora'nın parlak simasında bir leke teşkil ediyor. Buna rağmen Çora Batır yalnız halk kitlesi içinde değil, münevverlerin içinde bile vatanperverliğin ideal bir tipi olarak telâkki edilmiştir. Bilhassa Kırım gençliği Çora Batır'ı "Nerede senin Nureddin'in Çora Batır Gireylerin?" diye istiklâl devrinin büyük kahramanı olarak terennüm etmektedir. (Kırım mecmuası, İstanbul 1919, sayı 1, 367). Zaten destandan maksat tarihî vak'aları tasvir değil, belki halkın bütün hissiyatına, hâtıralarını ve millî gayelerini canlandıracak bir surette aksettirmek için ideal bir âlem yaratmaktadır[3]. Milletimizin ideali galip ve müstevli yabancılar ile mücadele ve onlardan korunmaktır. Onların bu ideali Çora Batır adına terennüm ettiği destanda bütün kuvveti ile aksediyor. Kırım mütegallibesi Ahtacı Ali Beyi ve "saklav" larını imha ederek Kazan'ı kurtarmağa giden, binlerce Rus askerini kovup Kazan'da beylik eden ve nihayet mahallî entrika ve çekememezliklerden dolayı Kazan'ın sukutunu müteakip Karasu çayına kendini atıp intihar eden Çora'yı millet yaratmıştır. O destanda işte şu "Çora"sını terennüm ediyor. İvan huzuruna elçi olup giden Kazan'a Rus ordusunu dâvet eden Buyurgan Seyit, Kadış, Kul Şerif Molla ve diğerleri ile bazan beraber çalışan vatanperver Safa Girey tarafından idam edilen (Çora Narikov) ise millet için ebediyyen

[3] Radloff, Manas mukaddimesi, (Türk Halk edebiyatı numuneleri, V,)

ölmüştür... Merhum İsmail Bey Gaspıralı tarafından Kırım gençlerine karşı söylenen parçada ihtimal ki "Çora" hâtırası üzerinde hakikî tarihin bıraktığı bu gölgeye de cevap telmihi vardır

Okum nişan ursa idi — *Atım koşu ozsa idi*
Çapar idi Çora Batır — *Okum Nişan urmaganda*
Atım koşu ozmaganda — *Ayıt nişlesin Çora Batır!* [1]

Filhakika bu parça siyaset meydanına idam edilmek üzere getirilen yahut Buyurgan Seyit ve diğer Kazan partisi ile uyuşmak istediğini yüzüne karşı söylenen "Çora" tarafından Safa Girey Han'a bir cevap teşkil etmektedir : Muhit istediği gibi olsa idi, attığı oklar nişana ursa idi, Çora Batır Kazan'ı kurtarabilirdi, halk vaziyeti kavramaktan aciz, etrafın büyük bir kısmı hiyanet ve ihanet bataklığında bulunursa, Seyitler, mollalar, hoca beyler, hanlardan bir çokları Moskofa hizmet ederlerse "ayıt nişlesin Çora Batır?"...

Çora Batır rivayetleri : a) "Çora"nın Kırım rivayetlerinden bize malûm olanları Bahçesaray, Büyük-hocalar, Karasubazar, Osman oğlu Mehmed (Nogay) rivayetleridir. Bunlardan evvelki üç rivayet Radloff'un "Türk Halk Edebiyatı nümuneleri" külliyatının 7 cildinde (21, 22; 122 - 132, 167 - 183) neşredilmiştir. Nogay rivayeti ise Molla Mehmed Osmanof'un mecmuasında (bu mecmua müsteşrikler arasında Osmanof hrestomatyası, adı ile marûf olup 1883 de (Petersburg'da tabedilmiştir) tesbit edilmiştir.

Münderecat itibariyle bu Kırım Nogay rivayetleri biri birinden az çok farklıdırlar. Kırım Büyük-hocalar rivayetinin bariz hususiyeti vardır. Bir çok noktalarda Kazak - Kırgız rivayeti ile yaklaşmaktadır. Karasubazar rivayeti ise tâbir ve üslûb itibariyle Manas destanını andırıyor. Bahçesaray rivayeti diğer destanlarda söylenen bir epizottan ibarettir. Çok kısa bir hikâyedir.

b) Kazak - Kırgız rivayetleri: Çemkent rivayeti olan Çora Batır destanı Ebu Bekir Divay oğlu tarafından Orta - Asya salnâmesinin 1895 senesine ait nüshasında Rusça (Taşkent 1896) ve son inkılâp senelerinde aynı rivayetin metni ve bir de Sırderya havzası "Batırlar" külliyatı serisinde neşrolunmuştur.

[1] Cafer Seydahmet Bey'in Makalesi, Emel mec. sayı 18.

c) Başkurt rivayeti bugüne kadar neşredilmemiştir. Lâkin bu rivayetten muhtelif etnografi makalelerinde bahsedilmiştir. Kazan'lı Münir Hadi Molla "Başkurt Tarihi" adlı eserinde de Başkurtların kendilerine mahsus bir destanları olup "Çora" tesmiye ettiklerini kaydetmiştir. Çora Batır destanının bazı parçaları şarkî ve cenubî Başkurtlarda bugüne kadar bir marş gibi söylenmektedir ki, güfte ve bestesini sırasiyle neşredeceğiz.

Kırım rivayetlerinin münderecatı: 1) Yukarıda zikrettiğimiz veçhile Bahçesaray rivayeti ehemmiyetsiz bir epizottan ibarettir, bu rivayetin dikkati çeken noktaları; Çora Batır'ın babası "Karib" yigit olmuşdır (Kazak - Kırgız Çemkent rivayetlerinde ise "Karib Bay" Narik'in büyük biraderidir). Çora Batır'ın babası tek bir buzağıya malikti. Bunu Çora güderdi, arkadaşları da vardı. Bir gün fakir bir yolcu bunlardan ekmek istedi. Zengin çocukları bir şey vermediler, Çora bunun için buzağısını kesti ("Dastan-ı Aksak Timur"de Timur'un gençliğine dair söylenen hikâyenin aynidir). Kazan batırlarından birinin ismi Karaman'dır. (Kazak - Kırgız rivayetinde bu Karaman Kalmuk kahramanıdır).

2) Büyük - hocalar rivayeti: Narik Canbek Han'ın yiğitlerinden idi. Fesih ve kahraman bir erdi. Bunun karısı Mengli Sulu adında gayet güzel bir kadın idi. Canbek Han bu kadına aşık oluyor ve taarruzda bulunmak istiyor. Narik, Hanı öldürüp Küküşülü tamay'a * gelip yerleşti. Şol vakit Çora dünyaya geldi yiğit oldu. Bunun obasından Han ne vergi alabilir ve nede ulag.... Bir gün Çora evde yokken Han'ın Ahtacısı (diğer rivayetlerde Aktas, Aktaş oğlu Ali Bey yahut Ali Bey'in kardeşi Aktas Mergen şeklinde kaydedilen bu isim bu rivayette galiba doğru olarak, Ali Bey'in memuriyetinin ismi olduğu anlaşılıyor) gelip ulag bindi, koyun kestirdi, yedi.

Han'nıñ ahtacısı Ali Bey
Cavrunda bir mengli bey
Basa kelip diy
Başka közge tarttı diy
Yaman sözler ayıttı diy
Sıyusuna kulan koylar soydurdu
Ertengisin erte bilen turdı diy

Cav içinde Deli bey
Kırk saklavman Narık kartka
Atası Narık kartnı
Anası Mingli Sulu kurtkaga

Susununa rakı ballar süzdürdü
Ulav ulav dip turdu diy ...

* كوكوشولى تاما = Herhalde Köküş ulu Tamay olacaktır. bk. 4) 83 s. 14 sat.

Çora Batır eve geldi. Annesi Ali Bey'in mezaliminden şikâyet etti. Çora Batır Ali Bey'in arkasından takip ediyor :

Ali Bey onu kördü diy — *Ali ayıttı saklavlarına*
Toktaşıñız yigitler — *Bir karaşa bulut çıga*
Karaşa bulutun astında — *Bir yaman çañ çıga*
Şu çañ içinde körüngen — *Narik oglu Çoradır*
Ayıtkaşı kadar Çora Batır — *Çora Batır keledir*
Çora Batır kelgende — *Ali Bey tolgap ayıttı diy*
Ayıt inim, ay ayıt inim — *Atıñ başın tart inim*
Son Çora Batır aytadı:
Ayıtmam agam ayıtmam diy — *Atıñ başın tartmam diy*
At iyesi men bolsam — *Ulav algan sen bolsañ*
Öçün almay kayıtman diy...

Ali Bey düello ediyor. Çora bunu öldürüyor ve babasına geliyor.

Al al atam, al atam — *Savlık bilen kal atam*
Men Kazanga baraman — *Men Kazanga bargaşın*
Han bolgalı barmayman — *Han Ahtacısı Ali Bey*
Cav içinde Deli Bey — *Şunu öltürüp baraman*
Başıñızga kelmez horluk keltirip — *Bu Kırımdan kazak çıkıp baraman*
Men Kazanga bargança — *Kar yavmasın nur yavsın*
Men Kazanga bargan soñ — *Kar yavmasın kan yavsın*

Çora Batır Kazan'a gitti, yolda bir haneye inip boza içti, haneden bir kız çıkıp

"Yel yetmes"iñ mingesin — *Oka çekpen kegesiñ*
Oñ koluna kuş alıp — *Agam kayda barasıñ?*
Çora Batır ayta dı :
Oka çekpen kegmen — *Yel yetmesin mingemen*
Oñ koluma kuş alıp — *Men Kazanga baraman*
Men Kazanga bargança — *Kar yavmasın nur yavsın ...*

Çora Kazan'a geldi ve Koluncak Batır'a misafir oldu. Bir gün *Şagalı Hanın* kızı Sarı hanım batırları toplayarak nişan attırıyordu. Burada Çora'nın kim olduğu malûm oluyor. Kazan'a Moskof ordusu geldi, muharebede, Çora kahramanlıklar gösterdi.

Akkelçi meniñ atımnı *Avuzın kere mineyim*
Akkelçi meniñ çubuknı *Aç belime ileyim*
Şu körüngen Meskevni *Börü tegen koydayın*
Bölük bölük eteyim.

Moskof ordusunu geri kovdu. Moskof dedi ki: "On biñ adam olsa yine bu batırı alamaz". Bir gün Çora kendi hamisi olan Melek'-ten ayrıldı. Aradı buldu ise de Melek kaçtı. Çora kendisinden talih ve kuvvetin gittiğini anladı:

Kazanda katlav katlav kara su *Derin kayda? say kayda?*
Kamşılap tüşüp edim saydır dip *Evvelkiday kün kayda?*

Çora Batır Karasuya düştü öldü, Rus da Kazan'ı aldı.

3) Karasubazar rivayeti: Bu rivayet Radloff külliyatındaki rivayetlerin nazım itibariyle en zenginidir. Ahtacı Ali Bey'i öldürdükten sonra Kazan'a çıkarken hemşiresi Kanıkey ile vedalaşması çok heyecanlıdır.

Kanikey aru kardeşi *Yügrüp evden çıktı diy*
Al yavluknı yabındı *Akasınıñ moynuna sarıldı*
Ketmeçi agam ketmeçi *Agam sen de ketersen*
Atay bilen anaynı *Kimge emanet etersen?*
Al ceren aru atga mingensen *Kuyrugunu yalını*
İpek bilen tüygesen *Akam kayda barasın?*
Ogunu yayını takkasın *Ok batmagan köbeni*
On yagına salgasın *Akam kayda barasın?*
Okalı çekben kep alıp *Oñ koluna kuş alıp*
Akam kayda barasın?
Çora Batır ayttıdiy *Al ceren atka mingemen*
Kuyrugun yalın tüygemen *Çuñkanmas dep etkemen*
Ogum, yayım takkaman *Ok batmagan köbemi*
Oñ yagıma salgaman *Düşmanlar körüp taysın dep*
Bulat kılıç baylasam *Karabaş süngü kötersem*
Yedi hanlık Kazanga *Kazak çıkıp baraman*
Men Kazanga barganda *Kazanı orus almasa*
Taktasın otka yakmasa *Taşın suga atmasa*
Men Kazanga bargaça *Kan yavmasın kar yavsın*
Men Kazanga bargansoñ *Kar yavmasın kan yavsın.*

Emel 23, 1930

Men Kazanga bargaça
Bey bolmaga barmaymen
Bey etseler hiç bolmam
Kazanni Orus almasa
Top aldına salmasa
Kün körmegen arular
Bizge yazık bolmasın
Pek çeklegen mıhman
Sen yıglasan kanikey
Yıglama kardaş yıglama
Men Kazanga yetermen
Han bolmaga barmaymen
Han etseler hiç bolmam
Men Kazanga barmaçık
Altmışka kelgen kartların
Sabi kübi yıglay yürmese
Oruska meyt bermese
Men Kazan halkının kapusına
Yıglama kardaş yıglama
Men kalayça ketermen
. .
Ölsem şehit ketermen.

KIRIM NOGAY RİVAYETİ

OSMAN OĞLU MOLLA MEHMED

4) Dağıstanlı Kadı Bey Mirza av avlarken bir çocuk buldu, ve onu besledi, bu çocuk büyüdü adı Narık idi. Narık el içinde çok sevimli bir yigit idi. Bunu sevmiyen ve çekemeyen bir adam varsa, o da Kadı Bey'in biraderi Han Mirza idi. Narık evlendi, karısı Meñli Sulu Hanım idi. Kan Mirza bu kadına âşık oldu. Taarruz etmek istedi. Narik bu mütecavizi öldürüp Astrahana, Akça Sultan (Kazak-Kırgız rivayetinde Akça-kale) yanına geldi. Yolda bir çocuğu doğdu, bunun adını Çora koydu. Çora er yigit oldu, bunu herkes severdi.

O vakit Kırım'da Aktas oğlu Ali Bey adında bir bey vardı. Bir gün Narik'in avılına —obasına gelip Ali Bey ulag (ulav) bindi. Çora'nın annesini tahkir etti. Bu vakit Çora evde yoktu. Çora obaya geldiği gibi, babası ağlıyarak şikâyet etti. Çora Batır bunu işitip

Kahrlandı Batır karlandı
Bogurlandı buñandı
Kabalık yünlü ok attı
Katı caman şamlandı
Beline buzday bulat kursandı
Kabagı yassı cay arttı...

Şu suretle Ali Bey'e geldi ve düello yaptı. Ali Bey'i öldürdü ve ulaga binilen karagir atını aldı.. Çora'yı gören babası diyor

Alısta kara körüngen
Kademsiz bizim Çora ogul
Kara öltürken kutulmas
Kara kus karga tügüldü
Bu Kırımda töre tügül
Indikisi alay kün.

Kayda meken eter ol...

Çora cevap verdi

Al indi atam al indi *Saglık bilen kal indi*
Aktasınıŋ Ali beyi öldürdüm *Basımıza ülken kıyın keltirdim*
Bu Kırımda töre tügil Kara öltürgen kurtulmaz
Kaznalı yurt Kazanga kazak çıkıp baraman

Çora Batır annesi ve refikası ile vedalaşıp yola çıktı. Yolda Kolunçak Batır'a tesadüf etti. Kolunçak

Okalı çepken oñ salgan *Oñ koluna süngü algan*
Yalın kılıç baylangan *Yalañlangan at bingen*
Töre kayda barasıñ?

dedi Çora

Töre tügil karaman *Narık oglu Çoraman*
Aslımnı sorasañ *Men Argınman*
Ak şunkar kuştan kargınman *Avlımnı sorasañ*
Ay tamgalı Köküs oglu Tama'man *Kazanga kazak çıgıp baraman*
Kavgalı kün cavlı kün *Kazan atlı şehiriñ kapusınıñ tübünde*
Kalasınıñ agzında *Avur asker kelgende taştan sokkan kaya man*

dedi. Çora Batır Kazan'da, Kazan kahramanlarını görüyor. Bunların ahlâk ve seciyelerini öğreniyor. Günlerin birinde Kazan üzerine Rus ordusu geldi. Çora Batır Kazan batırlarının şehri Ruslara verip kaçacaklarını anladı ve şu sözleri söyledi

Asbalı bayrak kırk kırtu *Kıraldıñ kırk miñ askeri*
Yasav yasap kiledi *Ayday hayday bizge zehrin saçmaga*
Camanlardı karaçı *Ekev ekev baş koşup*
Sipsiñ sipsiñ etedi *Kaznalı curt Kazandı*
Keri koyup kaçmaga...
Burcuna bulut iyrilgen *Minaresi künge çagılgan*
Darvazasın almas minen kondurgan *Usugumuz Kazandı*
Çag Edildiñ özünde *Çag Meskeviñ töründe*
Kalay caman tegipti *Kıyamet künler bolganda*
Hak divanın kurganda *Hak iyesi bir Huday*
Özi kadı bolganda *Batırlar caman hayal tutmañız*
Yartı köñül bolmañız *Usugumuz Kazandı*
Alay kün bizden sual eter ol

Çora Batır Kazan askerine kumandan olup Rus ordusunu koğdu. Şah Ali* Han Çora'nın hürmetini arttırdı. Moskova'da dehşet hüküm sürüyor; bu dehşeti Çora'nın kendisi tasvir ediyor.

Ayagı mermer taşından
Omırtkası oklavday
Kuyrugu calı kınalı
Savrısında sarı altınday kulpalı
Karagir yügrük atka biz minsek
Kara kazday çuvlaydı
Şul hayvan ayagın oynap basadı
Ak baldaktı suvursak
Ak koyanday kaçadı
Kelse bizni olca eter dip
Safi bayar kızları
Azıvı filfil tişinden
Omravı urdalar köçken caylavday
Kulakları sırgalı
Sanında elif tamgalı
Meskevdiñ bayar kızları
Karagirge atlansak
Narik oglu Çora aytar
Kıraldiñ kırk min askeri
Algı Batır keler dip
Yassı Meskev içinde
Kara susar ton kiyip
Kara sıman bet sürtüp
Ün tutuştum yıglaydı.

Çora Batır Moskova'dan bir cariyc esir almıştı. Bu kız hamile iken vatanına kaçtı ve orada bir oğlu doğurdu. Gelelim Narik hikâyesine :

Çora Batır Kazan'a kazak çıktığı günden sonra, Ali Bey'in akrabası Narık'in malı mülkünü yağma ettiler (Kazak-Kırgızların Çem kend rivayetinde de böyledir). Narık fakir oldu dilene dilene Kazan'a geldi. Çora Batır Kazan batırları arasında iken Narik bir dilenci kıyafetinde geldi, Çora babasını tanımamazlıktan geldi, o vakit ihtiyar dilenci, diğer batırların ricası ile bir *cır* söylüyor :

Kazna kazna mal kelse
Kapı aldına cav kelse
Kara kanga boyanar
Kulpalı çelek kolga alıp
Kaznacı kara duvan (?) süyüner
Kolunçak minen er Çora
Şunday etken er Çora'niñ atası
Elden elge tilener.

Çora Batır babasını evine getirdi. Çok mal ve mülk verip Kırım'a gönderdi. Şah Ali Han'ın Sarı kanım adında bir kızı var idi. Bir gün Batırlara hediyeler gönderdi. Çora Batır'a ise bir kapalı kutu gönderdi. Çora buna darıldı. Sonra anlaşıldı ki bu kutunun içinde

* Şagalı yazılıdır.

yılan gibi çöreklenmiş bir kılıc varmış. Yine Rus ordusu geldi. Çora Batır ön safta bunlarla muharebe ediyor :

Şah Ali Han'ın kızı üçün *Safa kanıñ özü üçün*
Alar üçün bolmasa *Akmescidin özü üçün*
Allahlap azan çakırgan

diyor.

Bu muharebede bir Rus delikanlısı Çora'ya karşı ciddî bir mukabelede bulunuyor. Bu gök gözlü "malay" Çora'nın Moskov'lu cariyesinden doğmuş kendi oğlu idi. Bununla mücadele ederken, kahraman Çora çok yoruldu. Bunu gören han kızı Çora'ya içki (susın) gönderiyor. Çora bunu reddederek şöyle diyor :

Şah Ali Han'ıñ yurtu üçün *Safa Ali Kanıñ köñlü üçün*
Kök çubarım artmay *Bu kâvurduñ gökçe közlü malayın*
İñrentip ana Edilge kulatmay *Bu kâvurduñ manastırın cıktırmay*
Ornına Akmescitler diktirmey *Allahlap azan eyttirmey*
Kaytmandı yanlar kaytmandı *Kaytıp susun tartmandı*

dedi. Oğlunu öldürdü. Lâkin Rus ordusu Kazan'ı işgal etti, bunu gören Çora

Kara argımak at minip *Kaçmas bulat baylanıp*
Kara narlar eyertip *Kayta kayta köp çattık*
Bu Kazandan içken demdi aklarga *Kazna bozup mal berdik*
Bizim minen birge atlangan nartlarga *Ölmey Kazan aldırdık*
İndi kalay bararmız *Öpkeleşip ayrılgan*
Kadı Girey kandı saklarga!

diye ağladı. Rus elinde kalmağa razı olmadı. Kırım'a gitmeğe de yol bulamadı. Kazan'ın yanında bulunan Karasu çayına gelip, karagir atı ve bütün silâhları ile suya kendisini atıp intihar etti.

Kırım Nogay rivayeti şu suretle Çora Batır'ı intihar ettirmektedir. Ruslarla mücadeleyi de en vazıh surette inhikâs ettiren yine bu rivayettir.

ORTA TÜRK DESTANLARI VE KIRIM

II

ADİL SULTAN

Emel Mecmuas Sayı
5 (29) 1 Mart 1931

Tarihî vukuat üzerine teşekkül eden mühim destanlarımızdan biri de "Âdil Sultan" destanıdır. Bu destan 30. XI. 1578 senesinde 'Şamahi' güneyinde 'Molla Hasan' adlı mevkide vaki olan Türk - İran muharebesinde esir edilen ve İran'ın 'Kahkaha' kalesinde öldürülen Kırım şehzadesi Âdilgiray ve arkadaşları olan Kırım-Nogay mirzalarına aittir ki Safevî ve Osmanlı tarihlerinde tafsilâtlı yazılmış ve şair Namık Kemal Bey'in bir romanına (Cezmi) mevzu olmuştur. Zamanında bütün Türkistan ve Türkiye'yi heyecana getirmiş olan bu vaka Orta Türkler içinde bir destan mevzuu olup, Kırım'dan uzak olan Sirderya havzaları Kazak - Kırgızlarında bile bu güne kadar terennüm edilmektedir.

"Âdil Sultan" destanının Kırım rivayetleri Radloff külliyatının (Proben) yedinci cildinde (s 215 - 223) ve Molla Mehmet Osmanof müntehabatında (s 71 - 79) tesbit edilmiştir. Kazak - Kırgız rivayeti ise Zarif Taşkendi tarafından "Edebiyat-ı Kazakiye" adlı eserinde (Kazan 1909 s. 9 - 18) tesbit edilerek neşredilmiştir.

Radloff tarafından "Kögenni Kıyat*" da, Zarif Taşkendi tarafından Sirderya havzasında tesbit edilen rivayetler Osmanof Mehmet Efendi rivayetine nazaran kısadırlar.

Mehmet Efendi rivayeti olan Âdil Sultan destanı validesi 'Dana Begim' tarafından söylenen ağıttır. Adil Sultan'ın hayatı, cesareti, kahramanlığı ve şehadeti destanda 'ağıt' olarak hikâye ediliyor. Ağıtı nakleden saz şairinin mevzua ait verdiği tafsilât pek azdır. Aşağıda görüleceği veçhile 'Nakil Şair' hikâyeye "Dana Bigim Aytadı..." diye başlıyor.

* Kıyatların bir gurubu.

"Âdil Sultan" destanının Kazak - Kırgız (Sirderya) rivayeti de Kırım rivayetlerinden pek az farklıdır. Fakat bu, 'ağıt'dan ziyade hikâyedir.

Adil Sultan destanının Kırım rivayetlerinden evvel Kazak - Kırgız rivayetini nakledelim. Çünkü Kırım'dan çok uzakta, Sirderya havzalarında ve Bozkırlarda terennüm edilen bu Kırım destanı, Kırım şevketinin çöktüğüne uzaktaki kardeşlerin bu güne kadar ağladıklarını, 16 ıncı asırda Orta Türk siyasî vahdetinin kırılmasına rağmen, millî ruh ve millî anane vahdeti yaşadığını gösterir.

ÂDIL SULTAN
(Kazak Kırgız Rivayeti)

Geçen zamanda Kırım vilâyetinde Çengiz ahfadından Muhabbet Giray oğlu Âdil Sultan adında bir sultan vardı. Bu genç sultan etrafındaki bütün hanlara galip olmuştu. O zaman Türk sultanı Mısır'da Hondhar[1] şehrinde oturuyordu. İdil sahilindeki hanlardan Alçı İsmail, Hondhar şehrine bir mektup yazıp Adil Sultan hakkında maruzatta bulundu. "Bunu kızılbaşa gönderiniz. Orada öldürsünler. Yoksa size ve bize karşı ordusunu sevk edecektir" dedi.

Hondhar bunun üzerine Adil Sultan'a ve muhafızı *Orakoğlu Karasay Mirza*'ya altı at hediye gönderdi ve mektup yazdı. Bunu gören Adil Sultan söylüyor

Tupır da tupır at keldi	Patırdı gümbürtü ile at geldi
At moynuna karasa	Atın boynuna bakıldıkta
Tebingidey[2] *tım çıbar*	Eğer örtüsü kadar (büyük) ap alaca
Tiñbil ala hat keldi	Benek benek (yazılı) mektup geldi.
Hattı okup karasa	Mektubu okuyup baktıkta
Kızılbastı çap değen	Kızılbaşı yağma et demiş
Karasay minen Adildiñ	Karasay ile Adilin
Atı cazılıp hat keldı	Adları yazılı mektup geldi
Erteñ edi keç boldu...	Sabah idi geç oldu...
Kırım Kırım bolgalı	Kırım Kırım olalı,

[1] Hüdavendigâr'in bozulmuş şekli.
[2] Üzenginin ayak tepme yeri.

Kırımga kırk miñ mescit salgalı	Kırım'da kırk bin mescit yapılalı
Sol Kırımdıñ içinde	Şu Kırımın içinde
Kadı minen moldası	Kadısı ile mollası
Moldası minen softası	Mollası ile softası
Okurga adam tappadı	Okumaya adam bulamadı
Koymay barın cıydırdı	Hiç birini bırakmadan hepsini toplattı
Usladığı Hive, Buhar elinden	Tuttuğu Hivc, Buhara ilinden
Alıstan nendey can kelgen	Uzaktan ne gibi can gelmiş...

Bu mektubu "Ebülhayr" adında bir genç softa okudu. Hondhar'ın emirleri şunlardı

"Kabartıdan cungan kızıl sırlı cebe alsın	Kabartı'da yontulmuş kızıl boyalı cephane alsın
Kogalı'dan koy alsın	Kogalı (denilen yerden) koyun alsın
Kökçeköl'den tuz alsın	Gökçegöl'den tuz alsın

Karasay Mirza ile Adil Sultan kırk bin askerle Kırım'dan Derbend'e hareket ettiler.

Kırımnan kırk miñ asker attandı	Kırım'dan kırk bin asker yöneldi
Kabartı'da kızıl sırlı cebe aldı	Kabartı'da kızıl boyalı cebe aldı
Kogalı'dan koy aldı	Kogalı'dan koyun aldı
Kökçeköl'den tuz aldı	Gökçegöl'den tuz aldı.
Kızılbastıñ Kazban degen	Kızılbaşın Kazvin denen
Şehriniñ çitine barıp dem aldı.	Şehrinin kenarına varıp dinlendi.

Kazvin civarına geldikten sonra Adil Sultan Oysun Er Süleyman ve Konrat oğlu Uzun Aydar adlı beylerine "Kızılbaş ordusunu keşf için gitmelerini" emretti. Bunlar "Biz kızılbaşa hiyanet etmemeğe yeminliyiz" diye itizar ettiler. (Bu kahramanlar da muharebede ölmüşlerdir. Anlaşılan o zamanın telâkkisine göre keşfe gitmek "hıyanet" addedilmiş). Adil sultan bunların itizarını kabul ederek Orakoğlu Karasaya emir etti.

Orakdıñ ogli Karasay	Orak'ın oğlu Karasay
Ezelden çabagan biçil	Ezelden çapulcu
Batır erdiñ balası	Badır erin evlâdı
Katulandı karlandı	Sertleşti, kaharlandı
Kattı caman çamdandı	Çok fena halde açığı tuttu
Beline sadak buundı	Beline sadak (okluk) bağladı

Çalkaskanı iyertip	Çalkaska (adlı) atını eğerleyip
Minip çıktı Karasay	Binerek çıktı Karasay
Öte ötse karagaç	Öte (ırmağını) geçtikte bakınca
Öte çaptı Karasay	Geçiverdi Karasay
Ötenin boyı köp sala	Ötenin boyu (sahili) çok köyler
Boylap gezdi Karasay	Yakayı takip ederek gezdi Karasay

Karasay geldikten sonra Âdil Sultan'a fena haber getirdi. Düşmanın kaleleri çok muhkem ordusunun da kuvvetli olduğunu söyledi. "Sultanım, Kırım'a - Bahçesaray'a geri dönelim!" dedi

Ay Adilim Sultanım	Hey Adilim Sultanım
Çalkaskanı alıp edim danminen	Çalkaşka (atı) alıp idim ünü ile
Toguz kara nar menen	Dokuz kara erkek deve ile (satın almıştım)
Toguz susar ton minen	Dokuz samur kürk ile
Sıyı cetken kız minen	Güzel kızlar(verip) ile aldığım(bu atı)
Bir çabarmen dep edim	Bir koşturacağım demiştim
Cazgı oturgı ökpe bavır calminen	İlkbahardaki ciğer yele *yağ* ile[3]
Baldagı altın akbulat	Kabzası (sapı) altın ak çelik (kılıç)
Sugarırmın dep edim	(Bu kılıcı) gâvurun boğazından
Kavırnıñ tamagından	Şarlayıp akan kaniyle suvaracağım
sırlap akkan kan - minen	demiştim
Ay Adilim Sultanım	Hey Adilim Sultanım
Men bir ülken şeher kördüm	Ben bir büyük şehir gördüm
Aynalası argımak çavup citkisiz	Çevresi argımak (Türkmen atı) koşmakla dolaşılamaz.
Avlusunuñ basına	Avlusunun başına (tepesine)
Balaban turgay çırlap uçup çıkkısız	Büyük serçe uçup çıkamaz
Çöldör de çöldör söylesken	Çaldır, çaldır (onomat.) söyleşen,
Çılaçasen kelen tasday söyretken	"Çılaçasın" (?) taş gibi sürükleyen
Cüzi karış şır bulatdı baglangan	Yüzü (bir) karış pulat (kılıç) bağlanmış
Baskan sayın kelen[4] *tas*	(Yere) bastıkça hep taş (tan ibaret)
Bargan sayın karangı	Vardıkça (ilerledikçe) karanlık;

[3] *Cal* 'Yal' atın yelesinin altındaki yağ.

[4] *Kelen* 'her vakit' anlamcadadır.

Allahlaskan erlerdiñ	"Allah"!.. "Allah!" diyen erlerin
At oynatar ceri emes	At oynatacağı yer değil (bu yer).
Ayıl tarttık cırımga	Kolan çektik terki bağına
Cırım tarttık aylga	Terki bağı çektik kolana
...Kel, osu kaytsak kaytedi?	Gel! şu dönsek nasıl olur?
Bahçesaray Kırımga...	Bahçesara'ya, Kırım'a
Kızılbas tegen gavurduñ	Kızılbaş denen gâvurun
Kalasının aldında	Kalesinin önünde
Agıp çatkan Kürü bar	Akıp yatan Kür (ırmağı) var
Kür'düñ argı cagında	Kür'ün öte tarafında
Koy kalası tagı bar	Hoy kalesi de var.
Çıngız oglu töreniñ,	Çingiz oğlu prensin,
Edige oglu mirzanıñ	Edige oğlu emirzadenin
Bu seferde Sultanım	Bu sefer, Sultanım.
Keri kaytar cönü bar,	Geri dönmesi uygun olur.

Adil Sultan bu sözlerden hoşlanmadı. "Ben geri dönmeyeceğim. Edige oğlu Mirza'ya da gel, beraber gidelim' demem. Orak oğlu Karasay korkuyorsa koğuşta kalır..."

Men kaytmaymın kaytmaymın	"Ben dönmem, dönmiyeceğim,
Atımdıñ başın tartmaymın	Atımın başını çekmiyeceğim,
Edige oglu mirzaya	Edige oğlu Beyzadeye (kırk kişiyle)
Kırıkka[5] *cür dep aytpaymın*	"Savaşa yürü!" demiyeceğim,
Camanga coldas bolmaymın	Fena (adama) yoldaş olmayacağım,
Hazırlanıp kelgende	Hazırlanıp geldikte
Avdarmasın Hudayım,	Tanrı (yere) düşürmesin!
Er cegitliñ mañlayın!	Er yiğitin alnını
Oraktıñ oglu Karasay	Orakın oğlu Karasay
Ezelden batır erdiñ balası-ay!	Ezelden bahadır (yaradılmış) erin evlâdı,
Korksan koşta yatarsıng	Korkuyorsan çadırında yatarsın
Korkpasang aç tang erten	Korkmuyorsan aç (karın) sabah erkenden
Allahlap menimnen	"Allah, Allah", diyerek benimle
Bir mereke batarsın!"	Bir savaşın zevkini tatarsın."

[5] Kırk yoldaş.

Karasay Mirza, Sultan'ın bu sözü üzerine gayrete geldi.

Oraktıñ oglu Karasay	Orakın oğlu Karasay
Çapagançıl batır erdiñ balası	Çapulcu (akıncı) bahadırın evlâdı
Katılandı, karlandı	Sertleşti, kaharlandı,
Katı caman çamlandı	Fena halde açığı tuttu
Buurkandı, bursandı	hiddetlendi, kudurdu
Muzday temir kursandı	Buz gibi demir (zırh) giydi
Çalkaska'nı iyerttep	Çalkaska'yı eğerleyip (bu ata)
Minip çıktı Karasay	Binerek çıktı Karasay
Öte öte karagaç	Sert sert bakınca
Öte çaptı Karasay	Öteyi geçiverdi Karasay
Öte'nin boyu köp sala	Öte (ırmağının) boyunda çok köy (var)
Boylap kezdi Karasay	(Öte'nin) yakasını takip ederek gezdi Karasay

Karasay Kızılbaşların 'Hoy' kalesini zabtetti. Adil Sultan kaleye dahil oldu.

Adil Sultan ordusuna mensup yiğitlerden biri kızılbaş kızı ile evlendi. Bu kızın ısrarı üzerine Adil Sultan kaleye yerleşti.

Sabah erkenden kalenin düşman tarafından muhasara olunduğu malûm oldu. Muharebeye başlandı. "İlk hücumda, bolat kılıç bağlanan, attığı oklar sayılı olan, okları bir yüz bin asker yerine kaim olan Dost oğlu Er Süleyman düştü.... İkinci hücumda üç yüz bin askere kumandanlık eden, üç defa suğarılan demir süngü eline alan, üç kelime sözüyle il idare eden Kongrat oğlu Uzun Aydar düştü.

Bir casına kelgende	Bir yaşına geldiğinde
Oylı bulat baylangan	Süslü pulat (kılıç) bağlanmış
Atkan ogu sanavlı	Attığı oklar hesaplı (isabetli)
Sadagı san kişige balavlı	Okluğu yüz bin kişiye müsavi
Dostung Er Süleyman cıgıldı	Dostun oğlu Er Süleyman düştü,
İki casına kelgende	İki yaşına geldiğinde
Üç san kolga bas bolgan	Üçyüz bin (kişilik) orduya baş olmuş
Üç kurulgan aru süngü kolga algan	Üç (tane) kurulmuş temiz süngü eline almış
Üç avuzdan aydap itdi curt etken	Üç ağız (söz) ile halkı yurt etmiş
Kongrattın oglu Uzun Aydar cıgıldı	Kongrat oğlu Uzun Aydar düştü,

Üçüncü hücumda Sultan bizzat muharebeye girdi. Zırh giyimini giydi. Gazabı tuttu, bağırdı.. "Edrene" yayını eline aldı, dizi üzerine koyup kurdu.

Fakat... "Edrene" yay kırıldı. Sultan esir düştü.

Üç casına kelgende	Üç yaşına geldiğinde
Adıl Sultan, cas sultan	Adil Sultan, genç sultan
Çamurkandı, çamlandı.	Kızdı hiddetlendi
Çın temirdi çarlandı	Gerçek demirle örtündü
Edrenesin tezine salıp kurdu indi	"Aderne" yayını dizine koyup kurdu
Atkan cerdi esik esik col etti	Attığı yeri eşik eşik yol etti.
Er er tizeden kan etti...	Erlerin dizine kadar kan etti...
Tutkalından şart kètti	Tutulan yerinden "şart!" diye kırıldı.
Tartkan yayı sultandıng...	Çektiği yayı sultanın...
Sag azamat narttarım	Sağ (olun) yiğit, kahramanlarım,
Börü tondu karttarım	Kurt kürklü yaşlılarım,
Hocam minen Sıddıkım	Hocamla Sıddık'ım
Bul gavurdung kolunda	Benim naşım (meyyitim)
Kaldı menin biyitim.	Bu gâvurun elinde kaldı.

Kırımlılar ne kadar gayret gösterdilerse de Sultanı kurtaramadılar.

ORTA TÜRK DESTANLARI VE KIRIM
ÂDİL SULTAN*

Emel Mec. 1 Haziran 1931 Sayı: 11 (35)

Âdil Sultan Destanının Kırım-Nogay rivayeti :

Yukarıda zikrettiğimiz veçhile, Âdil Sultan destanının en zengin rivayeti Molla Mehmet Efendi tarafından neşredilen "Nogay Rivayeti"dir. Naşir bu destana "Kırımlı Âdil Sultanın Hikâyeti" diye serlevha koymuştur. Hikâye şu suretle başlar;

Patsalardıng patsası	Padişahların padişahı
Bası altunlı han kızı	Başı altınlı hanın kızı
Acı Han'dıng yusunu	Acı Han'ın torunu,
Cıgalı handıng[1] *alganı*	Tacdar hanın aldığı (zevcesi),
Dana Begim aytadı:	Dana Beğim söylüyor:
Kulunşagım menim Adilim	Yavrum benim Adilim
Bir yasına kelgende	Bir yaşına geldiğinde
Bel tasınlay oynagan	Bel (?) taşı gibi oynamış
İki yasına kelgende	İki yaşına geldiğinde
Cay tasınlay caynagan...	Yıldım taşı gibi parlamış.

Şair Dana Beğim'in ağzından Adil Sultan'ın küçüklük ve yiğitlik çağlarını tavsif ediyor. Hünkârın fermanı ve onu okuma Kazak-Kırgız rivayetinde olduğu gibi söylenmektedir.

Âdil Sultan'ın İran seferi ve muharebe meydanında gösterdiği kahramanlıklar, arkadaşları ile olan muhavereleri hep Dana Beğim ağzından söyleniyor.

Dana Begim aytadı

Erteng idi keç buldu	Sabah idi gece oldu
İki salkın ulaştı	İki serinlik erişti
İkindi akşam arası	İkindi akşam arası
İnip keldi Karasay	Karasay gelip girdi

* 5 inci sayıdan mabad.

[1] "Cıgalı Han" Tacdar Han demektir.

—"Ayt habarıng Karasay!"	"Söyle haberini Karasay!"
Karasay aytar ekendi	Karasay (şöyle) söylermiş
—"Ay Adilim, aysultan	Ey Adilim, Sultanım
Keşkine yaş sultanım	Küçüçük genç sultanım
Körgenimdi men ayıtsam	Gördüğümü ben söylersem
Havaları katı, künü ıssı	Havası sert, güneşi sıcak
Bargan sayın karangı	İleriledikçe karanlık
Baskın sayın keleng tas	Bastıkça hep taş
Adamı batır, atı şûrs (şuriş?)	Adamı cesur, atı harın (azgın)
Baylangam bulat, yüzü kurç	Bağlandığı pulat (çelik), yüzü kılıç (gibi sert)
Kumu bilev, taşı egev	Kumu bileği, taşı eğe (gibi)
Kazmin degen cer kördüm	Kazvin denilen yer gördüm
Kılıçı keskin, yüzü ötkün	Kılıcı keskin, yüzü (de) keskin
Cargak bitken canaklı	Tüysüz deri gibi yanaklı
Ernin capkan mıyıklı	Dudağını örtmüş bıyıklı
Acem degen il kördüm	Acem denilen il gördüm.
Batır barar cer tü'ül	Kahramanların varacağı yer değil
Ayıl tartçı, ay Âdilim, cerimga	Çek, ey Adil'im kayışı
Kaytkan ayp tüüldü	Gel dönelim, ey Sultanım,
Kel kaytayık ay Sultanım	Geri dönmek ayıp değil
Atang curtu Bahçesaray Kırımga!	Baba yurdu Bahçesaraya, Kırım'a (dönelim)!

Âdil Sultan'ın Karasay'a cevabı tıpkı Kırgız - Kazak rivayetinde söylendiği gibidir.

Âdil Sultan'ın Acem zindanında geçirdiği günler şu suretle tasvir olunuyor

Ak Alatavga mine alman,	Ak Aladağ'a çıkamam,
Ak çadırım kura alman	Ak çadırımı kuramam,
Kök Alatavga mine alman	Gök Aladağ'a çıkamam,
Kök çadırım kura alman.	Gök çadırımı kuramam
Havası kattı, künü ıssı,	Havası sert, günü ıssı,
Bu kâfirding kolunda	Bu kâfirin elinde
Çaram coktan turamen	Çare yokluğunda duruyorum
Karangı üyde şem yagıp	Karanlık eve mum yakıp
Kudır kargap catkandı	Hızır lânetliyerek yatmıştı
İki cedi ondört kün	İki hafta ondört gün

Ondört künde berir miken (?)	Ondört günde verir mi ki (?)
Acem kitap ukuymen	Acemce kitap okuyorum
Acemding künün bersin kanlarga	Acemin gününü hanlara versin
Savluk bersin canlarga	Sağlık versin canlara
At çaptırsın kollarga	At koşturtsun kollara
Angu salsın collarga	Belge koysun yollara,
Orak oglu Karasay	Orak oğlu Karasay
Özümdü alır dip te aytmaymın	Kendimi alır deyip de söylemem
Bar da agama selam ayt,	(Kırım'a) var da ağama selâm söyle
Kızılbaş şahı Kacarga	Kızılbaş şahı Kacara
Kanım koymay alırga	Kanımı bırakmadan almağa,
Saraydıng aldı boz toslav	Sarayın önü bozkır (gibi)
Sagınamın saksıymın	Özliyorum, inliyorum
Basta oynagan oyunum	İlk oynadığım oyunumu
Töbesi çömlek, mornu ilmek	Tepesi çömleğe (benziyen) gagası çengel
Bidayik cünlü kök Şonkar	Bidayık (otu gibi) tüylü Songur kuşu
Tang mangında sızgırıp	Tan attığı sırada ıslık çalarak
Sol kırkadı moynumdu...	Boynumu keser gibi oluyor...

Âdil sultanın esareti hakkında haber gelmeden Dana Beğim rüya gördü. Rüyasını yordurmak için müracaat ettiği adamlara

—"Fena ise bana, iyi olursa Adil'e olsun!" diyor. (Kazak - Kırgız rivayetinde ise rüyayı gören Âdil sultanın zevcesidir.)

Âdil'in şahadet haberi geldi.

Patsalardıng patsası	Padişahların padişahı
Başı altınlı han kızı	Başı altınlı han kızı
Cıgalı handıng alganı	Tacdar hanın aldığı (zevcesi)
Aci Handıng yusunu	Aci Hanın torunu
Dana Begim aytadı:	Dana Beğim söylüyor
Tolu Nogay dört yaktan	Kalabalık Nogay dört yandan
Kol kovsurup, tiz böküp	Elpençe divan durup, diz çöküp
Tiz astına börk salıp	Diz altına külâhlarını koyup
Bir kişiley tınglaydı...	Bir kişi gibi dinliyorlardı...

Dana Beğim Adil Sultanı nasıl beklediğini, onun için Kırım'ın camilerini kendi eliyle süpürdüğünü, niyaz ve dua ettiğini söylüyor. Direkleri mermerden, duvarları yakuttan, zemzem suyu ile yuğurulmuş kerpiçlerden yapılan Kırım'ın Han saraylarını tavsif ederek

Saray bar da sultan cok,	Saray var ama sultanım yok
Sultanımdan ayrılıp	Sultanımdan ayrılıp
Yassı kırım içinde	Geniş Kırım'ın içinde
Mendey bolgan hiç te cok	Benim gibi olan yok

diyor.

Bir müddet geçti. Adil'in ölmediğine belki esarette bulunduğuna dair haber geldi. Bu haberi getirenler Adil'in silâh arkadaşları Kırım beyleri idi. Dana Begim bunlara :

Adil, Adil degenler	Adil Adil diyenler
Adiling rakı - balın içkenler	Adil'in rakı - balını içenler,
Kök köbesin kiygenler	Gök (demir) zırhını giyenler,
Argımak aru atın mingenler	Arap cinsi güzel atlarına binenler
Artında cürüp aldıngda	Arkasında gezip, önünde
Biz ölürmüz degenler,	Biz (senin için) öleceğiz diyenler,
Adil orga tüskende	Adil zindana düştüğü zaman,
Kazvin degen kızılbasıng	Kazvin denilen Kızılbaşın
Bir de kalgızıp curtunda	Yurdunda bırakıp,
Adildi sav koyup	Adili sağ bırakıp
Keri kaytıp kelgenler	Geri dönüp gelenler...
Kulunçagım menim Adilim	Yavrum benim Adilim
Esen eken, sav eken	Esen, sağ imiş.
Engsesinde iki gözü oyulup	Ensesinden iki gözü oyulup
Çıganaktan iki kolu kesilip	Dirsekten iki kolu kesilip
Tosma toslap cür eken	(el yardamiyle) yoklayarak yürüyormuş,
Erteden tüske deyin kıdırsa	Sabahtan öğleye kadar gezerse
Cartı kulaç cer eken	Yarım kulaç yer imiş (yürüdüğü yer)
Erteden keçke deyin kıdırsa	Sabahtan akşama kadar gezinirse
Bütün kulaç cer eken	Bütün (bir) kulaç yer (yürüdüğü yer) imiş
Bilgen Kacar han kencesi	Bilen Kacar hanın en küçük yavrusu
Adil Sultan der eken	Adil Sultan der imiş,
Bilmegen Kacar	Bilmeyen Kacar
Kün de kün de kıdırgan	Her gün gezinip duran (arayan).
Bazardıng kutın kitergen	Pazarın şerefini berbat eden
Tak tak Tatar der eken	Tak tak Tatar der imiş.

Hikâye "Adil Sultan şu seferde canın hakka tapşırıp Kızılbaşların kınavından kurtuldu" cümlesiyle tamam oluyor.

Radloff'un " Türk Halk Edebiyatı " külliyatında (7 s. 215 - 223) tesbit edilen Kırım - Kevgenni Kıyat rivayeti de münderecatı itibariyle Kazak - Kırgız ve Molla Mehmet Efendi rivayetlerinden farklı değildir.

Meşhur kısmı şu parçalarla başlar :

Balyemezden top al,
Dobruca'dan at al,
Edirne'den yay al,
Kabadan uzun ok al,
Kırım'dan sanı bogma kol al!
(Kırım'dan vücudu (beli sıkı) bağlı asker al !)

Bu rivayette kabile isimleri diğer rivayetlere nazaran daha çok geçmektedir. Hikâye şu cümlelerle bitiyor :

Azizler yatkan Kırımga	Azizlerin yattığı Kırım'a
Ak çuvak aru künler tovdu dep	Parlak aydın, iyi günler doğdu deyip
Çığıp idim süyünüp	Sevinerek, haznedeki
Kaznadagı atsız tondu giyinip	Atsız(?) kürkü giyip çıkmıştım,
İkinci kâğıt kelgende	İkinci kâğıt geldiğinde.
Men-ok kaydan bileyim	Ben nereden bileyim;
Çagaraktan bor borlap	Çadırın tepesindeki delikten bir bor edip
Kan kuyulup turarun.	Kan akacağını (kan dökülüp duracağını)
Sovuk haber kelgen son	Soğuk haber geldikten sonra
Sarayına yatalmay	Sarayında yatamadan
Üç yıgıldım sürünüp	Üç (defa) sürünerek düştüm
Kaka ite turmay mı?	İte kaka durmuyor mu(?)
Etke bitken cez tırnak	Ete (parmaklara) biten pirinç tırnakları
Ayday bitke salayum	Ay (gibi) yüze vurayım
Bulat kılıç kolga alıp	Pulat kılıç ele alıp
Kara saçım çat kesip	Kara saçımı kırt kırt kesip
Kanımı suday içeyim	Kanımı su gibi içeyim
Şundan Adil kaytmasa	Böyle yaptığım halde Adil dönmezse
Taş ülekley yüregim	Taş ülek (?) gibi yüreğimi
Taşka sogup öleyim	Taşa vurup öleyim.
Bekrek oynar Kök deniz	Fazla oynar Gök deniz

Belden kecüv bergey mi?	Belden geçit verecek mi?
Yaratkan Kadır Tengrim	Yaradan Kadir Tanrım
Mening közüm Adildi	Benim gözüm Adili
Azizler yatkan Kırımga	Azizler yatan Kırım'a
Bir kölerip salgaymı?	Bir kaldırıp salıverir mi?
Adra kalgır saraydıng	Yere batası sarayın
Saltanatın halktan artık saldırdım	İhtişamını halktan fazla yaptırdım
Çeşmesin tavdan baruр aldırdım	Çeşmesini dağdan çevirip getirdim
Kaznalı Bahçesarayıng	Hazneli Bahşesarayın
Abirgenim sâpsız kaldı senden son	(Allah'ın verdiği oğlum) sahipsiz kaldı senden sonra
Azizler yatkan Kırımıng	Azizler yatan Kırım'ın
Eteklep cıygan köp halkıng	Etekleyip (oradan buradan) topladığın halkın
Konur kazday şulaşıp	Konur kaz gibi feryat ederek
Yıglay kaldı senden son	Ağlaya (ağlaya) kaldı senden sonra.

KIRGIZ DİL YADİGÂRLARINDAN "MANAS" DESTANI

Azerbaycan Yurt Bilgisi Yıl. 3 Sayı 31-32, 1934

Kırgız Türklerinin "Manas" adını taşıyan destanları, türkolog, âlimlerin çoktan dikkatini çekmiş olmasına rağmen buna ait etraflıca bir araştırma henüz yapılmamıştır. Bu mühim destanı ilk önce ilim dünyasına tanıtan ve buna dair bilgi veren zat Kırgız - Kazak Türklerinden türkolog, âlim Velihan oğlu Çokan Töre olmuştur. Çokan'ın "Manas"dan bahseden bu ilk makalesi, 1861'de "Rus Coğrafya Cemiyeti yazıları" mecmuasının I, II inci kitaplarında çıkmıştır. Manas'ın bir epizodu olan "Kökütey hanın yoğu"da, kezalik Çokan tarafından tesbit edilmiş ve bunun rusça tercümesi ölümünden sonra "Velihan oğlu Çokan'ın Mecmuayı Asarı" adiyle çıkarılan kitapta basılmıştır (s. 208 - 222). Çokan'dan sonra 1862 de meşhur türkolog Radloff, Kara - Kırgızlar arasında yaptığı araştırmalar sırasında "Manas" destanını toplamış, bunu bir önsöz ile "Türk" halk Edebiyatı Nümuneleri" külliyatının V inci cildi olmak üzere 1885'de almanca tercümesiyle beraber yayımlamıştır. Radloff'un yayımladığı "Manas destanı" 12.452 mısradan ibarettir. Bu mısralar, destanın muhtevasına göre ayrıldığı zaman, bunlarda 164 ünün "Manasın doğması", 1862'sinin "Almambet'in İslâmiyeti kabulü, Gökçe'ye ve ondan sonra Manas'a ilticası", 2686'sının "Manas'la Gökçe'nin muharebesi. Manas'la Kanikey'in evlenmesi ve Manas'ın öldükten sonra dirilmesi", 2595 nin Bokmurun ki (Çokan'ın eserinde "Kökütey hanın yoğudur"), 2540 nın Köz Kaman; 1078 nin "Semetey'in doğması" ve "Semetey" mevzularına ait olduğu görülür. Bunlardan başka bir de 5322 mısralık Yolay Han destanı vardır ki, bu da "Manas" destanı kahramanlarından olan Er Yolay adı etrafında toplanmış vak'alardır. Eğer bunu da "Manas" destanından sayarsak, şu hesapça Radloff'un "Manas"ı, ceman 17.774 mısradan ibaret oluyor demektir. Burada şunu da kaydedelim ki, Radloff'un "Manas"a yazdığı 26 sahifelik önsöz "Manas" destanından ziyade umumen destanların mahiyeti hakkında olup, ancak bu münasebetle Türk destanlarına ve Türk şiirine temas eder. Mamafih bu destan hakkında yazılan en mühim

araştırma da budur. Radloff'tan sonra "Manas" hakkında bilgi vermiş olan müsteşrik L. von Almasy'dir. Bu zat "Manas" destanının el yazma bir nüshasını görmüş, bundan istifade etmiştir. Bu hususta yayımladığı bir makalede, "Manas"ın yirmi bin, Semetey ve oğlu Seytek'in destanları da otuz bin beyit (verse)den ibaret olduğunu ve hakikî halk destanı olan bu eserin, maatteessüf islâmî tesirler altında kaldığını yazmaktadır[1]. Muharrir bu makalesinde ayrıca, Manas'ın Pekin seferine dair 72 mısralık parçayı da Almanca tercümesiyle beraber yayımlanmıştır.

"Manas" destanına dair basılan bu yazılar arasında Pavet de Courteille'in Radloff yayımı hakkında yazdığı makaleyi de sayabiliriz. Bu makalede "Manas" destanına dair, muhtasar olmakla beraber, tahlilî bir tavsif yapılmıştır[2]. İşte bizim, bildiğimize göre, "Manas" destanı hakkında umumî harbe kadar basılan başlıca yazılar bunlardan ibarettir.

Umumi harb esnasında Çar hükûmetinin sükûtunu müteakip, Orta-Asya Türkleri arasında millî uyanışın kuvvetlenmesi neticesinde "Manas destanı" da millî kültür yolunda çalışan gençlik için millî bir vazife olduğundan bahsedildi. Fakat, Türkistan matbuatını 1927 senesine kadar oldukça muntazam bir surette takip etmiş olmamıza rağmen, bu mevzua dair ciddî bir tetkike tesadüf edemediğimizi de kaydetmek isteriz. Bu arada türkolog müteveffa Falof'un bile "Kara - Kırgız destanının düzülüşü" adlı makalesi de, kezalk ciddî bir tetkik olmaktan uzak bir haldedir. Gündelik Rus gazetelerinde ise "Manas"a dair yazılı ilmî makaleler daha çok fırkacılık ve Rus hâkimiyeti bakımından yazılmış olmaları dolayısiyle, Türkiyat âlemine fazla bir şey ilâve edememiştir, diyebiliriz. Bu kabil yazılar arasında nisbeten ciddî sayılabilecekleri "Turkestanskaya Pravda" gazetesinde çıkan (Taşkent, 1924 numro 23) imzasız bir makale ile "Revolutsionnıy Vostok" P. Kuşner mecmuasında (Moskova, 1927 numro 2) Kırgız'lar hakkındaki makalesinde bilmünasebe "Manas" dan bahsettiği satırlardır.

"Turkestanskaya Pravda"ya göre "Manas destanı" pantürkizm ülküsünün inkişafı devrinde doğmuştur. Diğer cihetten Panislâmizm propagandaları tesiriyle bu destana, yazılı edebiyat unsurları da girmiştir. Toplanan "Manas destanı"nın birinci ve ikinci kısmları şöven milli-

[1] L. von Almasy, Der Abschied des Helden Manas von seinem Sohne Semetey "Keleti Szemle, t. XII s. 216 - 223."

[2] "Journal Asiatique" t. X. 1887 p. 350 - 362.

yetperverlik ruhiyle meşbudur. Buna göre Türk - Kırgız milliyeti en büyük gaye ve bu millete mensup olmak en büyük şereftir. Bu fikirler, şüphe yok ki, son yirmi yılın mahsulüdür. Manas - bir kültdür, bütün dünya kahramanlarının en kuvvetlisidir; zengin adamlar "Manas"ın himayesinde bulunurlar. Bu sebepten müreffeh bir hayat yaşıyan adamlar hakkında "o, Manasın manevî himayesinde bulunuyor" diyorlar.

Halk rivayetine göre, "Manas destanı" bundan bir asır önce bir hafta okunurdu. "Akın" denilen şairler sınıfı bunu terennüm ederlerdi. 1868'de vefat eden maruf saz şairi Bekmurat - ki Balık lâkabiyle meşhurdur - Kırgız beglerinden Ecin Bek himayesinde bulunmuş ve onun arzusiyle "Manas destanı"nı tevsi etmiştir. Ecin Bey'in yanında Afganlı, Buharalı ve Hiveli misafirler bulunduğundan, şair bunlardan aldığı malûmatı da Kırgız destanına sokmuştur. Aynı zamanda, Kırgızların merkezi olan "Aladag" dağlarının ve Talas havzasının güzel manzalarını da terennüm etmiştir. Bekmurat'ın "Manas"ı 8000 kıtadan 32000 mısradan mürekkeptir. Bugünkü saz şairlerinden Sağınbay bu destanın 4000 kıtasını ancak altmış gecede terennüm edebilmiştir. Şairin bu suretle haftalarca devam eden okuması, "Manas destanına kırk kahramanın hayatı ve aynı zamanda tabiat tasvirlerinin mufassal bir surette sokulmuş olmasından mütevellittir. Hattâ, Manas'ın atı "ak boz" un tasviri bile destanda yüz sahifeye kadar bir yer tutmaktadır.

"Türkestan. Prada" gazetesi "Manas" hakkındaki makalesini şu cümlelerle bitiyor : "Manas destan , ilim bakımından çok kıymetli bir eser olmakla beraber, Kırgızların ve diğer türk kavimlerinin millî inkişaflarına zararlı bir istikamet verebilir. Binaenaleyh, biz buna karşı çok ihtiyatlı davranmalıyız"[3].

P. Kuşner'in makalesinde ise "Manas"a dair verilmiş malûmat "Dağlık Kırgızistan ilmî seyahati" esnasında toplanan maddeler esnasında toplanan maddelere istinat etmektedir. "İlmî heyet" âzaları arasında Bakbulat Salı gibi genç bir türkiyatçının da bulunmasına rağmen, Kuşner'in "Manas"a dair verdiği malûmat çok sathîdir. Bu makalede Radloff'un neşrettiği "Manas" bile zikredilmiyor. Galiba,

[3] "Türkestansk. Pravda" 1924, numro (300) 23. Bu makale ufak tefek bazı tadilâtla Kırgızca "Ak Col" gazetesinde de intişar etmiştir (1924 numro 401).

Kuşner'in bundan haberi olmamıştır. Umumen bu makalede, "Manas destanı"nın 50 forma tutan kısmının tabına hazırlanılmış" olduğunu bildiren cümlesinden maada bütün münderecatı "öldürücü islâmiyetin tehdidi" "Kırgız asîlzade sınıfının ideolojisi" gibi beylik sözlerden ibarettir[4].

"Manas" kelimesi türklerin intişar sahasında coğrafî mevki adı olarak kullanıldığı da görülmektedir. Destanın bugünkü vatanı olan Kırgızistan'da, bir çok kavimler "Manas" veya oğlu "Semetey"e izafe olunduğu gibi[5] Şarkî Türkistan'da Manas nehri ile "Manas" şehri vardır. "Manas" adını, taşıyan bu coğrafî yer adları yerli Türklerin rivayetlerine göre destanî kahraman adı ile alâkadardır. Orta-Asya'dan uzaklarda bulunan Hindistan'daki Brahamapotra nehrinin, sağ tarafından dökülen kollarından biri "Manas" adını taşımaktadır. Kafkasya'da da kezalik "Manas" adını taşıyan bir çay vardır. Orta-Asya'yı tetkik eden meşhur âlimlerden Grumm - Grjimailo "Manas" kelimesinin bu kadar uzaklara, bilhassa Hindistan içerisine kadar intişar etmiş olmasını sebebini izah edememiş yalnız ehemmiyetine işaret ederek "bu kelimenin Türklerin işgal ettikleri sahalardan çok uzaklara kadar yayılmış olmasının sebebi, cidden tetkike değer bir meseledir. Eğer bu kelime hakikaten türkçe ise, bunun intişar sebeplerini öğrenmek mühim bir mevzu olur. İngiliz müelliflerinden Hodgson Türk izlerini Hindistan'da Hor-Ba'ya kadar devam eden saha içinde bulunuyor ve buradan öteki tarafa (yani daha cenupta) Türk izlerine tesadüf olamamıştır" demekle iktifa eylemiştir[6].

Şayanı dikkat olan cihet Buda panteonunda "Manas" adını taşıyan bir ilâhın bulunmasıdır. Fakat bu mâbudun Türkler tarafından Budizm'in kabulünden sonra ithal edilmiş millî bir Türk kültüne ait olması da mümkündür. Karl Ritter'in bir zaman ileri sürdüğü nazariyeye göre "Sakyamuni" yani sakaların hekimi demek olup Buda dini Hindistana[7] bu saklar tarafından ithal edilmiştir. Karl

[4] P. Kuşner Manapstvo v gornoy Kirgizii "Revolutsionnıy Vostok" 1927 N. 23. s. 159 - 161).

[5] Talas havzasındaki Kenkol denilen yerde Manasa nisbet edilen bir mezar vardır. Kırgızlar bu mezara dair muhtelif rivayetler naklederler (Maarif ve Medeniyet mecmuası" Taşkent, 1928 sayı 1 s. 74-76).

[6] Grumm - Grjimailo, Opısanie puteş. Zap. Kitay, 1907, III s. 303-306.

[7] Grigoryev, O Skıfskom narode Sakax, s. 201 - 209.

Ritter nazariyesini Herodotun verdiği malûmata istinat ettiriyordu[7]. İslâmiyeti kabul eden Türklerin "Korkud Ata"yı islâm velilerinden, hattâ sahabelerden biri[8] ve efsanevî Irkıl Atayı[9] muvahhitlerden addettikleri gibi "Manas"ın da Buda panteonuna ithal edilmiş olması imkânını var telâkki edebiliriz. Mamafih Hindistan'daki "Manas" nehri adı ile Buda ilâhlarından olan "Manas"ın bizim destanî kahramanımızın adı ile münasebeti olup olmadığını tetkik etmek Türk budizmiyle uğraşanlara düşer.

[8] Abdülkadir. "Kitabı Dede Korkut" hakkında "Türkiyat mecmuası" I. s. 213 - 219).

[9] "Oğuzname" de zikredilen Irkıl hoca adı şayanı dikkattir: "Irk" Divanı Lûgat-it-türk'te الكهانة و الفال و اخراج الضمير diye izah olunuyor. (I. 45). Yakûtlarda ilk kamın (Şamanın) adı Arğıl olduğu söyleniyor (Perkarski, Yakut lûgati I. 145). "Iralamak" ise hissi kablelvuku, fal açmak mânalarındadır (aynı eser, III 3810).

MANAS DESTANI'NIN YENİ TOPLANMIŞ METİNLERİNDEN BİR PARÇANIN RUSÇA TERCÜMESİNDEN*

Türk Yurdu 1942, cilt 26
sayı 8 sayfa 251 - 255

Tanrıdağlarında (Tiyanşan) Isık-göl ve çevresinde yaşıyan Kırgız Türkleri Manas denilen bir büyük millî Türk destanını, bugüne kadar muhafaza etmişlerdir. Galiba Tanrıdağları eski türk an'anelerini muhafaza etmekte, çok eski zamanlardan beri temayüz etmiştir. Şimalişarkî Türk kavimleri için Ötügen ne ise, galiba, cenubuşarkî Türkleri için de Tanrıdağları öyle olmuş olsa gerektir. Eski Türk destanı Alp Er Tonga destanını bize haber veren ve bu destanın bazı parçalarını bize eriştiren Kaşgarlı Mahmut ta Tanrıdağlarından gelmiş ve türklüğe karşı gösterdiği hudutsuz sevgi ve bağlılığı, bu dağlara bağlı an'anelerden mülhem olmuştur; Türklere dair yüce Tanrı'nın sözlerini naklettikten sonra "onları (Türkleri) yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiştir" diye izahındaki "yüksek yer", şüphesiz Tanrıdağlarıdır. Alp Er Tonga'dan bahseden diğer bir Türk müellifi, Balasagunlu Yusuf Has Hacip'tir. O da Tanrıdağlarının oğludur. "Oğuz destanı"ndan, "Dede Korkut" tan, "Ergenekon"dan bahseden ve XVII. asrın en büyük türkçüsü olan Ebülgazi Bahadur Han da, Tanrıdağlarında dolaşmıştır. Onun rivayet ettiği destana göre, "Türk'ün babası oğullarına buyurdu ki Türk'ü kendinize hakan biliniz, onun sözünden dışarı çıkmayınız,... Türk, pek terbiyeli ve akıllı kişi idi. Babasının ölümünden sonra dünyayı dolaştı. Nihayet bir yeri beğenip oraya yerleşti. Bu yere Isıg-köl denilir". Isıg-köl", halk etimolojisine göre "sıcak göl" demek ise de, "mukaddes göl" "mübarek göl" mânasına gelen "Izık-köl" denilmiş olması daha uygundur.

Tanrıdağları ve "mukaddes göl"; işte bizim Manas destanı bu yerlerde yaşamış ve buralarda tesbit edilmiştir.

* Manas kirgizsky narodnıy epos. Moskva 1941.

Kırgızların Manas destanını ilim dünyasına ilk tanıtan zat, iftiharla söylemek lâzımdır ki, bir Türk âlimi olan Velikhanoğlu Çokan olmuştur. Bu âlimin Manas'tan bahseden iki makalesi, 1861'de "Rus Coğrafya Cemiyeti Yazıları" mecmuasının I ve II. kitaplarında neşredilmişti. Manas'ın bir epizodu olan "Kökütey hanın yoğu" da Çokan tarafından tesbit edilmiş ve bunun rusça tercemesi "Velihanoğlu Çoka'nın Mecmua-i Âsârı" adiyle ölümünden sonra rusça olarak neşredilen kitapta basılmıştır (s. 208 - 222).

Radloff'un Manas'ında bulunmıyan bir parça, Macaristanlı Dr. Georg von Almasy tarafından 1911'de "Keleti Szemle" mecmuasında (XII, s. 216 - 223) neşredilmişti. Bu parçanın başlığı "Manas'ın on iki bin kul ile Pekine seferi"dir. Bu parçada 72 beyit vardır.

Dr. Almasy'nin verdiği malûmata göre, Kırgızlarda "Manas kıssası" adiyle yazılı bir kitap olduğu anlaşılıyor. Bu eser 50.000 beyti ihtiva ediyormuş... Almasy'nin zikrettiği bu kitabın diğer muharrirler tarafından kaydedilip edilmediğini bilmiyoruz. Her halde doğru olduğundan şüphe edilemez.

* * *

Kırgızların Manas destanının toplanmasına dair verilen son malûmata göre, destanın ihtiva ettiği beyit adedi 400.000'i geçmiştir. Radloff tarafından neşredilen Manas destanı ise, "Yoloy Han" destaniyle beraber, ancak 17.774 mısradan yani 8.887 beyitten ibaretti.

Sovyetler matbuatından öğrendiğimize göre, Manas destanının tesbit edilen metinleri 1927'de matbaaya verilmek üzere hazırlanmış bulunuyordu. O günden bugüne kadar tam 14 yıl geçtiği halde, bu muazzam destanın yüz beyitlik bir epizodu bile neşredilmemişti. Nihayet 1941'de bu son toplanan destanın bir parçasının rusça tercemesi neşredildi. Bu parça, Manas destanının "Büyük Sefer" başlığını taşıyan ve Manas'ın Pekin seferini tesbit eden bir babıdır. Rusça tercemeye, "Kırgız destanı Manas"ı okuyuculara anlatan bir mukaddeme (E. Mozolkov ve Djakisev) ve sonuna da terceme edilmesine imkân olmayan kelime ve terimlerin sözlüğü ilâve edilmiştir.

"Büyük Sefer" babı, 12 epizodu ihtiva etmektedir. Bütün eser 159 sahifedir. Bu babdaki epizodlara şu başlıklar konulmuştur : 1) seferin ilânı, 2) Manas'ın orduya hitabı, 3) Manas'ın zevcesi Kanikey ile görüşmesi, 4) sefere azimet, 5) Almambetin kumandan tayini, 6) keşif, 7) tilki ve arkar (dağ koyunu) ile karşılaşma, 8) tek-

gözlü devle mücadele, 9) devcüsseli Kanışay kadınla mücadele ve onun imhası, 10) Konurbay'ın mağlûbiyeti, 11) Madı Hanla mücadele, 12) harbin sonu.

Bu "büyük sefer" babı şöyle başlıyor

"Manas, ebediyen sönmeyen, parlayan yıldızlara baktı. Bu ebediyen eksilmiyen yıldızlar ırmağının dolaşmasını temaşa etti..." Sonra, isyan eden altı hanı bastırmak için silâhlarını, ordusunu ve atlarını hazırladığı tasvir ediliyor. Manasın ordusu dünyayı korkutuyor, ayaklanmak istiyen altı han, derhal itaat ediyorlar. Manas'ın karargâhına bütün memleketten ordular toplanıyor, hareket emri bekliyorlar. Manas, bu büyük ordulara başkumandan (serdar) olarak kırk yiğidin en yaşlısı olan Bakay hanı tâyin ediyor.

Başkumandanın tâyininden sonra Manas orduya şöyle bir hitabede bulunuyor

— "Yanıma kabul ettiğim ve sözlerine daima kalbimle, canımla dikkat ettiğim siz değil misiniz? Sizin için canını feda etmeğe hazırlanan Aksakal Bakay değil mi? Hudutları beraber aştığım, güvendiğim, Mancı, Tanşan, ve büyük Pekin ülkelerini ganimet olarak vermek istediğim sizler değil misiniz? Seferlerimde beraber cevelân edenler siz değil misiniz? Ey benim kavmim, burada mısınız? Dalgalı Çuy ırmağını benimle beraber geçenler, İle ırmağı kıyılarını benimle beraber dolaşanlar, askerî boru seslerini seve seve dinliyenler, vahşî dağ tepelerine tırmananlar, devrilen ve yuvarlanan kayalardan korkmadan biribirine asılarak kurumuş ırmak yataklarından geçen silâhşorlar hepiniz burada değil misiniz?..."

Kavmini ve askerlerini methettikten sonra Manas, Çin üzerine yürüyeceğini ilân ediyor ve yol gösterici (öncü kol kumandanı) nın kim olacağını soruyor. Babasiyle bozuşup Kırgızlara iltica eden Kalmuk prensi Almambet, öncü kumandanlığını istiyor. Çünkü Çin yolunu, Çin âdet ve örfünü o biliyor, Çin saraylarında da bulunmuştur.

Sefere çıkmadan önce Manas, zevcesi Kanıkey'in odası (çadırı) na uğruyor. Kanıkey sefer için lâzım olan herşeyi hazırlamıştır. O, ideal kadındır. Yalnız kadınların hazırlıyacağı şeyleri değil, silâhlar bile hazırlamıştır. Almambet bu akıllı kadına danışıyor. Kanıkey, ordunun bir gün daha sabretmesini muvafik buluyor. Fakat Almambet :

— "Bizim için zamanın ehemmiyeti büyüktür. Eğerlerimizi yataklarla değiştiremeyiz!" diyor.

Bu cevaba karşı Kanıkey uzun bir nutuk irad ediyor, yolun çok uzun, Çinlilerin eski bir kavim olduğunu anlatıyor. Orduyu soğuktan ve sıcaktan korumanın yollarını öğretiyor. Bütün ordu "büyük sefer"e çıkıyor.

Aksakal Bakay, kuğu sesi gibi sesiyle ezan çağırdı; sancağını süngüsüne bağlıyarak yukarı kaldırdı. Arkasından yüzlerce tümen altınlı bayrakları etrafında hareket ettiler...

Ordu yavaş hareket ediyor. Kahraman Almambet bundan memnun değil. Manas'ın huzuruna gellip şu sözleri söylüyor

— "Ne oldu sana arslanım? Ben seni danışment bir hakan biliyordum. Sen danışment gibi iş yapmıyorsun. Senin bu idare ettiğin, otuz tümenlik kahraman bir ordudur, hayvan sürüleri değil!.. Çinliler hilekâr millettir, eğri kargılarla onları korkutmak imkânsızdır... Ordu tenbelleşiyor, boş duruyor, dedikodu ile uğraşıyor. Bunların mes'uliyetini almak istemiyorum. Böyle yavaş harakct eden, tenbelliğe alışan ordu ile beraber gitmek istemiyorum. Geri dönmeme müsaade et!"

Kahraman kumandanlar bu sözlerin neticesinden korktular, dillerini ısırdılar.

Manas yerinden kalktı, çok kederli bir halde çadırını dolaştı, me'yus bakışlarla etrafını süzdü...

Doğru sözleri seven kahraman Manas şöyle söyledi

— "Acaba bizim ihtiyar kumandan Bakay'a ne oldu? Askerleri ırmaklarda banyo yaptırmak, rahat rahat atlarını otlattırmak için mi kumandan yaptık! Bizim ihtiyar, sarhoş mu oldu? Yoksa bunadı mı? Bu ihtiyarı kumandan tâyin ederek hata mı işledim... Hey, silâhşorlarım Acıbay ve Serek! İhtiyar kumandana iyi sözlerle emrimi tebliğ ediniz Kumandanlığı Almambet'e versin! Ona söyleyin: O, kumandan olmasa da büyük adamdır". Manas'ın bu kararı ve emri, etrafındaki kırk yiğidi dahşet içinde bıraktı. "Bakay"a bu emri kim tebliğ edebilir?" diye konuştular.

İki kahraman silâhşor bey, derhal atlarına binerek başkumandanın karargâhına gittiler. Fakat Bakay'dan korkmuyor değillerdi. Karargâha gelip, Bakay'ın huzuruna girdiler. Bakay bunlara kımız ikram etti ve

— "Çehrenizde korku ve endişe görüyorum. Kımızım mı ağuludur? Benden mi korkuyorsunuz? Yiğitler için korkmak ayıptır. Sizi düşündüren şeyi anlatınız!" dedi.

Acıbay

— "Bizi sana Bozkurt gönderdi. Onun sözü bizim için kanundur" diye söze başlıyarak meseleyi anlattı ve başını eğerek hükmü bekledi. İhtiyar kumandan birden bir kahkaha atıverdi ve

— "Bakay olduğumdan beri benim karşımda düşmanımdan başka kimse korkmuş değildir. Ben çok iyilikler yaptım; refah içinde yaşadım. Buna rağmen hiçbir âzamın fazla olduğunu görmedim. Ben ihtiraslı değilim" dedi ve yanındaki sandığını açıp başkumandanlık mühürünü ve yarlığını Acıbay'a verdi. İstifasını da yazarak Silâhşora güzel atlarından hediye etti. Manasa ve Almambet'e atlar gönderdi...

Almambet kumandayı ele alıyor. Derhal teftişe başlıyor. Onbaşılar, yüzbaşılar, binbaşılar harekete geliyorlar. "Alaylardan bir nefer eksik olursa ölüm cezası verileceğini ilân ediyor". Teftiş sırasında şöyle bir hâdise oluyor Manas'ın alayı teftiş edilirken, Tazmaymat onbaşının onluğunda bir nefer eksik görülüyor. Onbaşı, onuncu neferi bulamıyor ve nerede olduğunu da izah edemiyor. Almambet, onbaşının idam edilmesini emrediyor ve — "Otuz tümen Kırgız ordusu bütünlüğünü muhafaza ettiği halde, onbaşı Tazmaymat neden neferlerine iyi bakmamış? Bu onbaşıyı cellâda teslim ediyorum" diyor. Fakat kahraman Serek, Almambet'e bir dilekte bulunuyor: "Deftere bakalım. İhtimal ki Manas bu onlukta sayılmaktadır" diyor. Defteri getiriyorlar. Meğer Manas bu onlukta sayılıyormuş!.. Derhal Manas geliyor ve Tazmaymat'ın onluğu tam oluyor.

Ordu sür'atle hareket ediyor. Yolda birçok sergüzeştlerden sonra Pekin kalesine geliyorlar.

Kırgız ordusu Pekin'i alıyor.

* * *

Bu tercemenin mukaddemesinde Manas'ın yeni toplanan varyantı hakkında mühim malûmat verilmiştir. Gerek tercemeden ve gerek mukaddemede verilen malûmattan anlaşıldığına göre, 400.000 beyitli olan bu varyant, Radloff'un topladığı ve neşrettiği Manas'a nazaran çok mükemmel ve daha güzeldir. Bu variyantın neşri, her tarafta sabırsızlıkla beklenmektedir.

KIRGIZ DİL YADİGÂRLARINDAN MANAS DESTANI

Çığır Yıl : 4 Şubat 1936
Sayı 35 cilt : 3

Kırgız Türklerinin "Manas" adını taşıyan destanları, Türkolog âlimlerinin çoktan dikkatini çekmiş olmasına rağmen buna ait etraflıca bir araştırma henüz yapılmamıştır. Bu mühim destanı ilk önce ilim dünyasına tanıtan ve buna dair bilgi veren zat Kırgız - Kazak Türklerinden Türkolog âlim Velihan oğlu Çokan Töre olmuştur. Çoka'nın "Manas"dan bahseden bu ilk makalesi, 1861'de "Rus Coğrafya Cemiyeti yazıları" mecmuasının 1, 11 inci kitaplarında çıkmıştır. Manas'ın bir epizodu "Kökütey hanın yoğusun da, kezalik Çokan tarafından tesbit edilmiş ve bunun rusça tercümesi vefatından sonra "Velihan oğlu Çoka'nın Mecmuayı Asarı" adiyle çıkarılan kitapta basılmıştır (s. 222 - 208). Çokan'dan sonra 1862'de meşhur Türkolog Radloff Kara-Kırgızlar arasında yaptığı araştırmalar sırasında "Manas" destanını toplamış, bunu bir mukaddime ile "Türk halk edebiyatı numuneleri" külliyatının V. cildi olmak üzere 1885 de Almanca tercümesiyle beraber neşretmiştir. Radloff'un neşrettiği "Manas destanı" 12.452 mısradan ibarettir. Bu mısralar, destanın muhtevasına göre ayrıldığı zaman bunlardan 164 ünün "Manas'ın doğması" 1862 sinin "Almambet'in İslâmiyeti kabulü, Gökçe'ye ve ondan sonra Manas'a ilticası" 2686 sının "Manasla Gökçe'nin muharebesi, Manas'la Kanikey'in evlenmesi ve Manas'ın öldükten sonra dirilmesi" 2595'inin Bokmurun ki Çoka'nın eserinde "Kökütey hanın yoğudur", 2540'ının Köz Kaman; 1078'inin "Semetey'in doğması" ve "Semetey" mevzularına ait olduğu görülür. Bunlardan başka bir de 5322 mısralık Yolay Han destanı vardır ki, bu da "Manas" destanı kahramanlarından olan Er Yolay adı etrafında toplanmış vak'alardır. Eğer bunu da "Manas" destanından sayarsak, şu hesapça Radloff'un "Manas"ı cem'an 17774 mısradan ibaret oluyor, demektir

Burada şunu da kaydedelim ki, Radloff'un "Manas"a yazdığı 26 sahifelik mukaddimede "Manas" destanından ziyade umumen destanların mahiyeti hakkında olup, ancak bu münasebetle Türk

destanlarına ve Türk kahramanlık şiirlerine temas eder. Bununla birlikte bu destan hakkında yazılan en mühim araştırma da budur. Radloff'dan sonra "Manas" hakkında bilgi vermiş olan müsteşrik L.von Almasy'dir. Bu zat "Manas" destanının el yazma bir nüshasını görmüş, bundan istifade etmiştir. Bu hususta neşrettiği bir makalede "Manas"ın yirmi bin Smetey ve oğlu Seytek'in destanları da otuz bin beyit (verse)den ibaret olduğunu ve hakiki halk destanı olan bu eserin, maatteessüf islâmî tesirler altında kaldığını yazmaktadır[1]. Muharrir bu makalesinde ayrıca, Manas'ın Pekin seferine dair 72 mısralık parçasını da Almanca tercümesiyle beraber neşretmiştir.

"Manas" destanına dair basılan bu yazılar arasında Pavet de Courteille'in Radloff neşri hakkında yazdığı makaleyi de zikredebiliriz. Bu makalede "Manas" destanına dair, muhtasar olmakla beraber tahlilî bir tavsif yapılmıştır[2]. İşte bizim, bildiğimize göre, "Manas" destanı hakkında umumî harbe kadar basılan başlıca yazılar bunlardan ibarettir.

Umumî harp esnasında, Çar hükümetinin düşmesinden sonra, Orta-Asya Türkleri arasında millî uyanışın kuvvetlenmesi neticesinde "Manas destanı" da millî kültür yolunda çalışan gençlik için millî bir vazife olduğundan bahsedildi. Fakat, Türkistan matbuatını 1927 senesine kadar oldukça muntazam bir surette takip etmiş olmamıza rağmen, bu mevzua dair ciddî bir tetkike tesadüf edemediğimizi de kaydetmek isteriz. Bu arada türkolog müteveffa Falef'in bile "Kara-Kırgız destanının düzülüşü" adlı makalesi de, kezalik ciddî bir tetkik olmaktan uzak bir haldedir.

1 L. von Almasy, Der Abschied des Helden Manas von seinem Sohne Semetey. "Keleti Szemle„ c. XII s. 216 - 253.

2 "Journal Asiatique" c. X, 1887 s. 350 - 362.

MANAS DESTANI

II

Çığır : Yıl : 4 cilt 3, Mart 1936, Sayı : 36

"Turkestanskaya Pravda"ya göre "Manas destanı" pantürkizm ülküsünün inkişafı devrinde doğmuştur. Diğer cihetten panislâmizm propagandaları tesiriyle bu destana, yazılı edebiyat unsurları da girmiştir. Toplanan "Manas destanı"nın birinci ve ikinci kısımları aşırı milliyetperverlik ruhiyle doludur. Buna göre, Türk - Kırgız milliyeti en büyük gaye ve bu millete mensup olmak en büyük şereftir. Bu fikirler şüphe yok ki, son 20 yılın mahsulüdür. Manas -bir kültür dünya kahramanlarının en kuvvetlisidir; zengin adamlar "Manas"ın himayesinde bulunurlar bu sebepten müreffeh bir hayat yaşıyan adamlar hakkında "o, Manas'ın mânevî himayesinde bulunuyor" diyorlar.

Halk rivayetine göre, "Manas destanı" bundan bir asır önce bir hafta okunurdu. "Akın" denilen şairler sınıfı bunu terennüm ederlerdi. 1868'de vefat eden maruf saz şairi Bekmurt (ki Balık lâkabiyle meşhurdur) Kırgız beylerinden *Ecin* Bek himayesinde bulunmuş ve onun arzusiyle "Manas destanı" nı genişletmiştir. Ecin Bey'in yanında Afganlı, Buharalı ve Hiveli misafirler bulunduğundan, şair bunlardan aldığı malûmatı da Kırgız destanına sokmuştur. Aynı zamanda, Kırgızların merkezi olan 'Aladağ' dağlarının ve Talas havzasının güzel manzaralarını da terennüm etmiştir. Bekmurat'ın "Manas"ı 8000 kıtadan yani 32.000 mısradan mürekkeptir. Bugünkü saz şairlerinden Sağınbay bu destanın 4000 kıtasını ancak altmış gecede terennüm edebilmiştir. Şairin bu suretle haftalarca devan eden okuması "Manas" destanına kırk kahramanın hayatı ve aynı zamanda tabiat tasvirlerinin mufassal bir surette sokulmuş olmasından mütevellittir. Hattâ, Manas'ın atı "Ak buz"un tasviri bile destanda 100 sahifeye kadar bir yer tutmaktadır.

Türkestan'in Pravda gazetesi "Manas" hakkındaki makalesini şu cümlelerle bitiriyor: "Manas destanı, ilim bakımından çok kıymetli bir eser olmakla beraber, Kırgızların ve diğer Türk kavimlerinin

millî gelişmelerine zararlı bir istikamet verebilir. Böylece biz buna karşı çok ihtiyatlı davranmalıyız"[1].

P. Kuşner'in makalesinde ise "Manas" a dair verilmiş malûmat "Dağlık Kırgızistan ilmi seyahati" esnasında toplanan maddelere istinat etmektedir. "İlmî heyet" âzaları arasında Bekbulat Salı gibi genç bir Türkiyatçının da bulunmasına rağmen Kuşner'in "Manas" a dair verdiği malûmat çok sathidir. Bu makalede Radloff'un neşrettiği "Manas" bile zikredilmiyor. Galiba Kuşner'in bundan haberi olmamıştır. Umumen bu makalede "Manas destanı"nın 50 formu tutan kısmının baskısının hazırlanılmış olduğunu bildiren cümlesinden başka bütün mündericatı "öldürücü islâmiyetin tehdidi" "Kırgız asilzade sınıfının ideolojisi" gibi beylik sözlerden ibarettir[2].

* * *

"Manas" kelimesi Türklerin intişar sahasında coğrafî mevki adı olarak kullanıldığı da görülmektedir. Destanın bugünkü vatanı olan Kırgızistan'da, bir çok kavimler "Manas" veya oğlu "Semetey"e izafe olunduğu gibi[3] Şarkî Türkistan'da Manas nehri ile "Manas" şehri vardır, "Manas" adını, taşıyan bu coğrafî yer adları yerli Türklerin rivayetlerine göre destanî kahramanın adı ile alâkadardır. Orta-Asya'dan uzaklarda bulunan Hindistan'daki Brahamapotra nehrinin, sağ tarafından dökülen kollarından biri "Manas" adını taşımaktadır. Kafkasya'da da kezâlik "Manas" adını taşıyan bir çay vardır. Orta-Asya'yı tetkik eden meşhur âlimlerden Grumm-Grjimailo "Manas" kelimesinin bu kadar uzaklara bilhassa Hindistan içerisine kadar intişar etmiş olmasının sebebini izah edememiş, yalnız ehemmiyetine işaret ederek "bu kelimenin Türklerin işgal ettikleri sahalardan çok uzaklara kadar yayılmış olmasının sebebi, cidden tetkike değer bir meseledir. Eğer bu kelime hakikaten Türkçe ise bunun intişar sebeplerini öğrenmek mühim bir mevzu olur. İngiliz müelliflerinden Hodgson Türk izlerini Hindistan'da Hor-Baya kadar

[1] "Türkestansk. Pravda" 1924, No. (300) 23. Bu makale ufak tefek bazı tadilâtla Kırgızca "Ak Col" gazetesinde de yayımlanmıştır (1924 numara 401).

[2] P. Kuşner, Manaspstwo v gornoy Kirgizii "Revolutsionnıy Vostok" 1927, no, 23. s. 159-161).

[3] Talas havzasındaki Keñkol denilen yerde "Manas"a nisbet edilen bir mezar vardır. Kırgızlar bu mezara dair muhtelif rivayetler naklederler (Maarif ve Medeniyet mecmuası Taşkent. 1928 sayı 1 s. 74, 76).

devam eden saha içinde buluyor ve buradan öteki tarafa (yani daha cenupta) Türk izlerine tesadüf olunamamıştır" demekle iktifa eylemiştir [4].

Şayanı dikkat olan cihet Buda Panteonunda "Manas" adını taşıyan bir ilâhın bulunmasıdır. Fakat bu mâbudun Türkler tarafından Budizmin kabulünden sonra ithal edilmiş millî bir Türk kültürüne ait olması da mümkündür. Karl Ritter'in bir zaman ileri sürdüğü nazariyeye göre "Sakyamun" yâni Sakaların hekimi demek olup Buda dini Hindistan'a bu Sakalar tarafından ithal edilmiştir. Karl Ritter bu nazariyesini Herodot'un verdiği malûmata istinat ettiriyordu [5].

İslâmiyeti kabul eden Türklerin "Korkud Ata"yı İslâm velilerinden, hattâ sahabelerinden biri [6] ve efsanevî Irkıl Atayı de [7] müvehhitlerden addettikleri gibi "Manas"ın da Buda panteonuna idhal edilmiş olması imkânını var telâkki edebiliriz. Maamafih Hindistan'daki "Manas" nehri adı ile Buda ilâhlarından olan "Manas"ın bizim destanî kahramanımızın adı ile münasebeti olup olmadığını tetkik etmek Türk Budizmi ile uğraşanlara düşer.

[4] Grumm-Grjimailo, Opısanie puteş. Zap. Kitay, 1907. III s. 303-306.

[5] Grigoryev. O Skıfskom narode Sakax, s. 201-209.

[6] Abdülkadir "Kitabı Dede Korkut" hakkında "(Türkiyat mecmuası" I, s. 213 - 219).

[7] "Oğuzname" de zikredilen Irkıl hoca adı şayanı dikkattir: "Irk" Divanı Lûgatüttürk'te " ارق الكهانة " diye izah olunuyor (I. 45). Yakutlarda ilk kamın (Şamanın) adı Arğıl olduğu söyleniyor (Pekarski, Yakut lûgatı I. 145). "Iralamak" ise hissi kablelvuku, fal açmak manalarındadır (aynı eser. III 3810).

MANAS DESTANI

Çığır : Nisan 1936. Sayı : 37

"Manas" destanı münderecatı itibariyle göçebe ve cengâver Kırgız Türklerinin hayatlarını bütün teferruatiyle akis ettirir. Kırgızların mitolojileri, en eski dinî telakkileri, evlenme ve düğün âdetleri, eğlenceleri, sevinçleri, hayat mücadeleleri, ıstırap, aşk ve heyecanları... bu destanda yer bulmuştur. Geçen iki yazıda Manas destanının umumî esaslarını yazmıştık. Bu makalemizde de destanın bazı karakteristik noktalarını tebarüz ettirmek istiyoruz.

I — "Manas" destanı bazı müsteşriklerin zannettikleri gibi 16. asırda Orta-Asya'da zuhur eden Budist Kalmuklarla İslâm Türklerin mücadelerinin yarattığı yeni bir destan olmadığı gibi, "İslâmiyetin boğucu zihniyeti tesiri altında berbad bir şekil almış" da değildir. Manas destanına dair mütâla dermeyan edenlerden kimse bu destanı anlayamamıştır.

Manas ve kahramanlarının İslâmiyeti bizim bildiğimiz İslâmiyete benzemez. Burada İslâmiyet pek zahirî şekillerden ibarettir. "Koyun başı kadar kitap" ve "at başı kadar Kur'an" eski ongundan farksızdır. Halkın dini çok iptidaî devirlerdeki Şamanizm ananelerinden ibarettir.

And (yemin) tamamiyle Şaman merasimiyle yapılır. Taş, su, kılıç, ok gibi şeyler mukaddes sayılır.

"Kara taşa and etti
Taş yarılıp gitti de"
"Kara suyla and etti
Su kuruyup kaldı da"

Bir yabancı ile dost ve kardeş olma merasimlerinde de islâmiyetin katiyen tesiri yoktur. Kahramanlar birbirleriyle kardeş olmak istedikleri zaman annelerinin memesini emmek suretiyle kardeşlik ilân ediyorlar. Dost olmak isterken aralarına kılıç veya ok koyarak birbirine el vermekle dost olurlar.

Allah, Peygamber, Hızır, Evliya, Ferişte... gibi dinî ıstılahlar geçiyorsa da bunların rolleri tam eski kâhin ve kamların rollerinden başka bir şey değildir. Halkın dinî ihtiyaçlarını tatmin edenler, kâhinler, kahramanların "arvak"ları babaların ruhu gibi şeylerdir. Ölümden sonraki hayat ve ahret dünyası kimseyi alâkadar etmiyor. "Manas" bir defa ölmüş ve dirilmiş olduğu halde ahretten ve orada gördüklerinden katiyen bahsetmiyor. Namaz ve oruç meselesi mevzu bahis değildir. Halbuki rakı ve bal (içki)lerden bahsolunur. İçki meclisleri çok mükemmel tasvir edilir.

II — Aile ve kabile hayatına dair parçalar çok eski devirlerin hâtıralarını taşıyorlar. Baba ile oğul kavgası, büyük babanın torununa sui kasdı, annenin çocuğunu himaye ederek kayın babasına karşı mücadelesi Manas destanının çok şayanı dikkat noktalarıdır. Bu tasvirler pederşahi devrin inkişâfından önceki bir devrin hâtırasıdır. Bir çocuğun müşterek sayıldığı parça ise maderşahi devrin son merhalesine ait bir hâtıra olduğuna şüphe edilemez. Evlenmeyi tasvir eden parçalar da aile teşekkülünün ilk zamanlarını andırıyor. Güveye kızın bıçakla hücumunu, damadın, kayın babasının evini yağma etmesini, kayın validenin araya girmesini tasvir eden parçalar tarihin bildiği devirlerdeki Kırgız hayatına ait olamaz.

III — "Manas" destanı eski Türk destanının son zamanlarda aldığı yeni bir göçebe "Kırgız Destanı" olduğundan dolayı ziraatçi ve şehirli unsurlara karşı acı lisan kullanıyor. Bu cihet Pavet de Courteille'in tahlilinde de tebarüz ettirilmiştir[1].

"Beldemirini ağaca saplayan, eşeklerini at gibi medhederek, koynunda arpa ekmeği taşıyan, boynuna tırpan yükleyen Sartları[1] ben kırdım...", "Yağız eşekli bir yurt olan Sartları yağma ettim", "Ey Sart! sen eşek ve öküzünden başka ne bilirsin?" gibi parçalar çoktur. "Manas" destanına göre dünyanın en büyük felâketi sahranın ve dağların hür hayatından ayrılıp çiftçi zümrenin tarlalarda tırpan ve orakla çalışarak ekmek kazanmaya mecbur olmasıdır. Kılıç ve süngü yerine tırpan ve orak! tahammül edilmiyecek bir şey! hürriyetin ve cengâverlik ruhunu her şeyden üstün tutan göçebe Kırgızın mânasız gururu bu parçalarda kendini gösteriyor...

Kalmuklar ise "Manas"ın kendisini de "Sart" tesmiye ediyorlar.

IV — "Manas" destanına göre yabancı bir millet tarafından temsil edilen veyahut yabancı bir kültürün tesiri altında kalan kardeş-

[1] Journal Asiatique, t. X, p. 350.

ler kardeş olamazlar. Yakub Han'ın kardeşi Köz Kâman Kalmukler içinde büyümüş ve oğulları da orada terbiye görmüşler. Bunlar "Manas"a geliyorlar. Manas'ın annesi bunları kabul etmek istemiyor

"Adı Burbulcun olandan ne hayır!?"
"İsmi Dubrulcun olandan ne hayır?!"

diyor.

Kalmuklarla Manas'ın muharebesinde bu kardeşleri ihanet ediyorlar ve bununla yabancı terbiyesinin vatan için bir felâket olduğu anlaşılıyor.

V — Eski Türk motifi olan "avucunda kanla doğmak" efsanesi Manas'da çok defa geçer. Manas'ın kendisi de avucunda kan tutarak dünyaya gelmiştir. Çengiz Han hakkında da bu rivayet vardır.

VI — Kahramanın bindiği atın mutlak ismi vardır: Akbudan, Akkula, Açbudan v.s. kahramanların atları da ilâhi bir nesilden geliyor. "At" ve "Er" in kıymeti aynıdır.

İsyanlar esnasında nutuk söyleyen Manas oğlu Semetey "böyle birbirimizle mücadele etmiyelim. At ölümü ve er ölümü olmasın!" diyor. At, it ve av kuşu hattâ insan arkadaşlardan daha sadık ve daha kadirşinas oluyorlar. İnsan arkadaşına ihanet edebilir. Fakat it ve at ihanet etmez. At yarışlarında at kabilenin namus ve şerefi meselesi oluyor. Atı olmayan (yayan) bir adamın kıymeti yoktur. (Bana öyle geliyor ki isim mânasından olan "ad" ile hayvan adı olan "at" biribirine bağlı olsalar gerektir."

VII — "Manas" silâh arkadaşlarına karşı sert davranmakla beraber onları takdir ediyor. Onlara muamelelerinde bir baba gibidir. Bütün gösterdikleri kahramanlıklar ve fedakârlıklar hep onlar ve halkı içindir:

"Yoksulları bay etmiş
Çıplakları geydirmiş"
"Açları doyurmuş
Arıkları semertmiş"

(Bu gibi satırlar Orhun kitabelerini hatırlatıyor).

Silâh arkadaşlarına hitap ederken :

Silâhları sizin için topladım
Benim için savaşarak ölmelisiniz!
Kılıçları sizin için topladım
Benim için harp etmelisiniz!"

diyor.

VIII — "Manas" destanındaki "Karahan" şüphesiz "Oğuz destanı"nda ki "Karahan" dır. "Manas" da "Ayhan" da vardır. "Oğuzhan" adı da geçer. "Oğuz destanı"ndaki "İtbarak" burada "İt ili" olarak geçer

"Andan arı sen varsan
Erkeş eli İt eli...
Andan arı sen varsan
Oğuz han eli boluuçu"

"Urum han" da vardır. Fakat bu ad 16. asırda giren motiflere aittir.

IX — "Manas"da yeni nesil eski nesle karşı daimî bir isyan halindedir. Şüphesiz ki bu da en iptidaî devirlerden beri devam eden bir hareketin yankısıdır. Yeni nesil daima kuvvetlidir. İsyanda onlar kazanıyorlar. Eski nesil mağlup oluyor. Torun büyük babasından kuvvetlidir. Büyük babanın oğlu ve torunun babası mağlup olabilir. Fakat torun muhakkak muzafferdir. Semetey ile Yakup Han mücadelesi bu noktadan tetkike değer.

X — Şefe karşı itaat tam mânasiyle pederşahi devrin mahsulüdür. Fakat şef, "peder" değildir. Kahramanlığı ile yükselen ve temayüz eden şahıstır.

Manas'ın silâh arkadaşları bir kusur yaptıkları zaman şöyle itizar ederler

"Aladağ gibi Manas han
Kusurlarımızı geçirecek mi?
Akan su gibi Manas han
Günahlarımızı affedecek mi?
"Kesecek olursan başım bu!"
"Dökecek olursan kanım bu!"

XI — Manas destanında çok şairane parçalara da tesadüf olunur. Kırgızların son asırlarda bulundukları coğrafî mevkiilere ait levhalar çok güzel tasvir olunmuştur. Bilhassa harp meydanlarındaki hareketler, kahramanlıkların tasvirleri çok güzeldir.

"MANAS" DA İDEOLOJİ VE KAHRAMANLAR

Varlık M. c. 185. s. 1941

Rus türkologları "Manas" destanının baştan başa İslâm ve Pantürkizm ideolojisiyle dolu olduğunu iddia ederler. Bazı gazete muharrirleri ise daha ileri giderek, böyle bir islâmcı ve türkçü destanın neşrinin çok zararlı olacağını da yazmışlardır[1]. Bereket versin ki Sovyet ilim adamları bu gibi lâflara aldırış etmeyerek "Manas" destanını toplama ve tesbit işlerini devam ettirdiler. Bununla beraber "Manas" destanının neşrine on beş yıldan beri hazırlık yapıldığı halde hâlâ folklor arşivlerinde saklanması bu muharrirlerin ısrarı yüzünden midir, suali hatıra geliyor.

Manas destanında Pantürkizm unsurları da, İslâm ideolojisi ile dolu epizodlar da bulunabilir. Fakat bu gibi parçaların "internasyonalistler"e dehşet verecek kadar kuvvetli olmadığı muhakkaktır. Bu destanda "Pantürkizm" unsurlarının yanı başında "kabilecilik ideolojisi" de vardır.

Bir epizot bize Manas'ın Kazak - Kırgızları, Hokantlıları, Kırımlıları, Buharalıları yağma ettiğini tasvir ediyor. Destan şairi yağmacılığı büyük kahramanlık olarak methediyor. Bundan sonra Manas'ın islâm merkezlerine, Buhara'ya, Belh'e, Afganistan ve İran üzerine saldırışını anlatıyor. Bu parçalar ayrı ayrı tetkik olunursa, Manas'ın panislâmizmle de pantürkizmle de ilgisi olmadığına hükmedilir.

Budist Kalmuk - Oyrat ve Çinlilerle Manas'ın mücadelesini anlatan mısralarda biz Manas'ı tam bir müslüman kahramanı olarak görüyoruz. "Kâfirin hükümdarı olmaktansa müslümanın kölesi olmak hayırlıdır" diyor.

Kızıl ateş gibi Oyratın
Hanın öldürüp kaçayım
Kâfirin hanı olmaktansa
Müslüman kulu olayım

[1] "Turkestanskaya Pravda" 1924 sayı 23 (300). (Bk. A. İnan'ın Türkoloji ders hulâsaları, İstanbul, 1936).

Bir çok epizodlarda Manas, Türklerin bulunduğu her ülkeyi kendi "il"i kendi yurdu sayar, İslâm memleketlerini kâfirlerin elinden kurtarmak için savaşır...

Bütün bu unsurları ayrı ayrı alarak, Manas destanının ideolojisi hakkında bir hüküm vermek doğru değildir. Ancak şunu diyebiliriz ki bu destan her devrin idcolojisini yansıtmaktadır.

"Manas"ın kahramanlarının doğumu fanî insanların doğumu gibi değildir. Bunların yaradılışı ve azizin duası, bir ruhun nefesi veya güneş ve aydan birinin müdahalesiyle ("Ay ile güneşin birinden peyda olan kul" metin sahife 249 mısrâ 1493) olur; avuçlarında kan veya kül tutarak doğarlar. Manas'ın kendisi de avucunda kan pıhtısı tutarak doğmuştur. Kahramanların ad almaları da büyük merasime tabidir. Bunlara ad birdenbire beliren akboz atlı ak sakkallı erenler, peygamberler tarafından verilir. Ekseriyetle kahramanlar bu beyin veya hanın tek oğlu olur. Manas da Yakup hanın oğludur.

Kahramanlar on veya ondört yaşında erlikleriyle temayüz ederler, Manas "on yaşında ok atmış, ondört yaşında ordu (karargâhlar) devirip han olmuştur.

Yakup oğlu genç Manas
Yalnız doğmuş er Manas
On yaşında ok atmış
Ondördüne basınca
Ordu devirip han olmuş

Manas'ın oğlu Semetey de "On üç yaşında ok atmış ve on beş yaşında düşmanlarını mağlûp etmiştir."

Kahramanlar, idare ettiği halkı doyurur, besler donatır. Dişsiz ihtiyarlara yağ yedirir, gençleri evlendirir, gelinlere ipekli giydirir... "Milletim rahat etsin" diye buzlar üzerinde uyuyarak, dağlardan, uçurumlardan geçerek servet kazanır. Kahramanın kendisi için rahat yoktur. O daima mücadelededir. Kahramanın atı da kendisi gibi asîldir. Şeceresi vardır. Taşıdığı silâhlar da adî muhariplerin silâhlarına benzemez. Meselâ Manas'ın silâhları şöyle tasvir ediliyor: Zırhını Çin, Rus ve Kalmuk ustaları özene bezene yapmışlar, kılıcını yaparken kömür için ormanlar yakılmış, suyunu verirken Başat ırmağı kurumuş, kışın iç yağı ile, yazın yeşil otlarla sarmışlar, nihayet hortumu ile insan kanı damlatarak tavını ikmâl etmişler.

Kahramanlar ilâhlar gibi kuvvetlidir. "Yukarıdaki Tanrı gibi" diye tasvir edilirler. Her birinin yanında yardımcı ve hami ruhları bulunur. Bu ruhlara bazen "ferişte" (melek) deniliyorsa da islâmiyetin öğrettiği meleklere hiç de benzemiyorlar. Çünkü bu kahramanlar, şeriat bakımından da fâsik adamlardır: Su yerine rakı şarap içerler namaz ve oruç gibi işler ile de alâkaları yoktur...

Kahraman çok müthiş bir adamdır. Ondan babası bile korkar... Bununla beraber zalim değildir. Zayıfları himaye eder. Zalimlere ceza verir.

Manas'ın kahramanları kendisine nazaran, tabiî insanlardır. Hikâye ettiği vakalar da harikulâde şeyler değil, göçebe Kırgız hayatının kendisidir. Bununla beraber destanda eski mitolojik unsurlar da vardır. Meselâ, Manas beşikte iken konuşmuş, bir defa ölüp dirilmiştir. Atı, av köpeği ve av kuşu Manas'ın mezarını beklemişler ve insan gibi konuşmuşlardır. Bu epizotla destan, galiba, insanların nankörlüğünü tebarüz ettirmek istiyor. Manas'ın ölümünden sonra kırk yiğiti dağılıyor, Manas'ın ailesine kimse yardım etmiyor, Manas'ın ruhuna "aş" veren de yok... Halbuki onun atı, köpeği ve kuşu velinimetlerinin mezarını bekliyorlar ve ailesinin çektiği ıstırapları görerek ağlaşıyorlar.

Umumiyetle Manas destanı millî destanlarımız arasında mitolojik unsurları az olan bir destandır. Bu bakımdan onun kahramanları "Dede Korkut" hikâyelerinin kahramanlarına benzer.

MANAS DESTANINDA AŞ-YOG MERASİMİ

Varlık M. 11. 190. s. 1941

Kırgız - Kazakların en mühim âdetlerinden biri "aş" dedikleri âdettir. Aş ölünün hâtırası için yapılan büyük ziyafete denir. Bu aş ziyafeti ölünün vefatından sonra bir yıl içinde verilir. Ziyafetin büyüklüğünün ölünün içtimaî mevkiiyle mütenasip olması şarttır. Meşhur beylerin ve batırların "aş"ına bütün Kırgız Kazak halkı ve diğer komşu kavimler dâvet edilir. Büyük aş merasiminde yüzlerce at ve binlerce koyun kesilir. Bununla beraber dâvetliler de kımız ve diğer azıklarını beraber getirirler. Ziyafet haftalarca devam eder, at yarışları, pehlivan güreşleri, yaya koşuları, muhtelif millî oyunlar olur. Her kabilenin saz şairi (Akın'lar) hünerlerini göstermeğe ve birincilik kazanmağa çalışır. Ziyafeti veren ölünün yalnız varisleri değil mensup olduğu kabile veya oymaktır.

Ölü küçük bir oymak beyi veya oba (aylu) ak sakalı ise "aş" da küçük olur. Aş verenler de ölünün varisi veya ortağıdır.

Aş ziyafeti matem merasiminden ziyade bir eğlence ve bayram mânasını taşır. "Matem" kısmı aş başlamadan önce ölünün çadırında yapılır. Bu merasim, kabile kadınlarının ağlamaları, âğıt (coktav) terennüm etmeleriyle başlar ve hocanın Kur'andan bir parça kıraatı ile son bulur.

Coktav âğıt merasimi ölünün evinde aş verilinceye kadar terennüm edilir.

Ölünün evine tâziye için gelen misafir uzaktan görünür görünmez kadınlar bağırıp çağırıp ağlamaya ve âğıt terennüm etmeye başlarlar. Bu merasim ölünün gömülmesinden aş'ına kadar devam eder. Bu *coktav* merasimi bitinceye kadar ölünün karısı, kızı, oğlu evlenemez. Obasında düğün ve her nevi eğlence yapılamaz. Matemli evler ve çadırlar üzerine kara bayrak asmak âdeti de seyrek görülür.

Kazak-Kırgız *coktav*-ağıtlarında söylenen bazı manzumeler Radloff'un "Türk Halk Edebiyatı Örnekleri" külliyatın III. C. 19-20 s. ve V. c. 590-599. s. de basılmıştır. İçtimaî durumu yüksek olan ölüler

için aş yapılmazsa varisleri içtimaî durumlarını kaybederler. Bunlardan "babalarının ağzı mezarında kurudu, dudaklarına bile yağ sürmediler" diye nefret ederler. Bu aş ziyafeti çok masraflı bir merasimdir. Bazı ailelerin iflâsına sebep olur. Bununla beraber ölünün ve kabilenin şerefini korumak için büyük masraflara katlanır ve şerefi servete tercih ederler.

Aş ziyafetinde bazan kabileler arasında müthiş kavgalar olur. Ekseriyetle bu kavgalara "mevki" meselesi [1] güreş ve at yarışlarındaki rekabet sebep olur.

Aş-ziyafet âdetinin pek eski olduğu malûmdur. İptidaî devirlerde aş (yemek) doğrudan doğruya ölünün kendisine verilirdi. Bazan Altay kabilelerinde bu iptidaî inanışın hâlâ yaşadığı görülmüştür. Dinî telâkkilerin tekâmülü ile bu inanç da ta'ammüm etmiş, ölülerin ruhu için fatiha, sadaka, kurban, helva dağıtmak, çeşmeler yapmak ve benzerleri gibi dinî âdetler haline getirilmiştir.

Kırgızların "aş"dedikleri bu âdete, eski Türkler *Yog* derlerdi. Kırgızlardaki *coktav* (yani yoğlama) kelimesinde işte bu *yog* (Kırgız fonetiğine göre "cok") kökü hâlâ yaşamaktadır.

Köktürk (Orhun) kitabeleri *yog* dan bahsediyor. Türklerin bu âdeti eski Avrupalı müelliflerin de dikkatini çekmiştir. VI ıncı asır müelliflerinden Jordanus Atillâ'nın defin ziyafeti'nde, Bizans kaynakları da Türklerin *dochia*'sında bahsetmişlerdir. Uygur eserlerinde *üzüt aşı* (yani ölü aşı) denilen aş da *yog* merasiminde verilen ziyafetten başka bir şey değildir.

Mahmut Kaşgari *yog* kelimesini ölü gömüldükten sonra üç ay yedi güne kadar gömmeden dönenlere verilen yemek (III. 105) diye islâmlaşmış Türklerin telâkkisine göre açıklamıştır. *Ol ölügke yogladı* cümlesini 'ölü için ziyafet yaptı. Bu Türk âdetidir.' diye izah etmiştir. (228 III). Bugünkü lehçelerde *yog* kelimesinin yeni şekli. Kazak -Kırgızcadaki *coktav* kelimesi de, bu lehçenin fonetik kaidesine göre *cogtav* olması lâzımken "yog" kelimesi *yok* kelimesine benzetildiği için olsa gerek coktav olmuştur.

[1] "Mevki meselesi" hakkında "Orun ve ülüş" başlıklı makaleme bakınız. (Türk Hukuk ve İktisat mec. 1931 C. I. s. 121 - 133).

Aş âdetinin, hiç olmazsa ananesinin, Anadolu ağızlarında da muhafaza edildiğini Dedekorkut hikâyelerinden öğreniyoruz.

Manas destanında eski Kırgızların *aş* merasimi Radloff neşrinde *Bok Murun* epizodunda (metin s. 140 - 205 alm. tercümesi 142 - 207) karışık olmakla beraber mufassal tavsif edilmiştir. Bu epizod Radloff'dan önce Veli Hanoğlu Çokan tarafından tesbit edilmiştir. Fakat bu rivayetin elimizde yalnız Rusça tercümesi mevcuttur [1]. Bu parça esas itibariyle Radloff tarafından tesbit edilen rivayete benziyorsa da çok zengin ve çok muntazam bir rivayetten alınmış olduğu görülmektedir.

Manas destanının Han Kökütey aşını tasvir eden epizodu eski Kırgızların aş merasimini gözümüzün önünde canlandırmaktadır.

Manas'daki bazı parçalarda aş'ın en iptidaî devre ait hâtıraları da muhafaza edilmiştir. Yakup Han karısına

Ah hanım ne yapalım?
Kırk yiğidin hepsiyle görüştüm
Manas'ı unutmuşlar
Ruhuna aş dökmüyorlar

diyor. Bu parçadaki "aş dökmüyorlar" cümlesi, eski devirlerdeki Manas'ın hâtırasıdır. Mufassal tavsif edilen Han Kökütey aş'ı Kırgızların "atlı kavimler medeniyeti" tâbir olunan medeniyetin, yüksek basamağına eriştklerini göstermektedir. Han Kökütey'in oğlu babasına aş vermeye karar veriyor. Her tarafa dâvetçiler gönderiliyor. "Aşıma gelmeyen olursa bana darılmasın malını mülkünü yağma ederim" diye tehdit ediyor. Dâvet edilen hanlar beylerden Erkoşay, Er Manas, Kökün oğlu Erbu, Kahraman Er Töştük, Kara-Dov oğlu Yar Manas, Efganistan hanı Mus Burçak Han Kökçe, Mağara kavimlerinden Er Ağış, dâvet edilen kavimlerden Rus It eli-Ögüz (Oğuz) eli, Turpan yurdu, Orungu eli, Totengşir yurdu adları geçmektedir. Bunlardan başka kâfirlerden Han Yoloy, Neskara, Yılbasan adları zikrolunuyor.

Dikkate şayandır ki aş'da müslüman ile kâfir arasında fark gözetilmiyor.

Kâfiriyle müslüman
Hepsini bir tutuyorum (s. 147)

[1] Çokan Velihanoğlu eserleri (ZRGO, 1904, c. XXIX s. 208-222).

Kâfiriyle müslümanı
Hepsini beraber çağırdı (s. 148)

Dâvetliler toplandıktan sonra bu merasimi idare etmek üzere, nüfuzlu bir şahıs tayin edildiği görülüyor. Bu işi idare etmek önce Manas'a teklif ediliyor. O "yaşça büyük olan ve cennetin kapısını kapamış ticaret yollarını açan" Han Koşay'ı gösteriyor.

Orada büyük varken
Küçükler işe karışmaz

diyor.

Bu epizodun en canlı kısımları at yarışını tavsif eden parçalarıdır.

Gece ve gündüz onbeş gün yarış atlarını terlettiler. Gece ve gündüz on yedi gün sonra atları sıra ile sınçı'nın önünden geçirdiler. Sınçı her atın vasıflarını söylüyor.

Kuyruğuna kut düşmüş
Kutlu kula at kimin ki?
Hörgücü yüksek, boynu uzun
Devece kula at kimin ki?
Kızıl dili bileği
Kısmetli kula at kimin ki?

Sınçı atları böyle tavsif ediyor.

Bu atlar Hangay, Altay, Oyrat, Kırgız, Kırım, gibi ülke ve kavim alâmetleri taşıyorlar,

At yarışından sonra kâfirlerle müslümanlar arasında kavga çıkıyor. Fakat barış yolu ile halledildiyor. Yaya yarışlarını güreş takip ediyor. En mühim müsabaka süngü ile mücadele oluyor. Bu oyunda Manas kazanıyor. Türlü eğlenceler çok ciddî ve âdeta bir muharebe sahnesine benzemektedir.

Dikkate şayandır ki, ciddî olmayan ve gülünç oyunlara müslümanlar iştirak etmiyor. Meselâ bir çukurda bağlı bulunan deveyi dişle çözen altmış altın kazanacaktır. Müslümanlardan (Türklerden) kimse buna tenezzül etmiyor. Bu oyunu kâfir kıraliçesi Orongu kazanıyor.

Eski Türklerde defin, matem ve ölü aşı merasimi ve âyinleri tetkik edilirken, bunların Manas destanındaki akisleri nazarı itibara alınmalıdır.

MANAS DESTANI ÜZERİNE NOTLAR

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
Belleten 1959 s. 125 - 159.

Dünyanın türlü bölgelerinde yaşıyan ve kültür seviyesi bakımından türlü derecelerde bulunan Türk uluslarının kahramanlık destanları ve genel olarak folklor ürünleri arasında Kırgızların Manas destanı çok önemli bir yer almaktadır. Manas destanı, en son elde edilen bilgilere göre, 400.000 mısraı ihtiva etmektedir. Bu kadar büyük bir destan, yalnız Türk ulusları arasında değil, dünyanın hiçbir kavminde tesbit edilmiş değildir. Son yüzyıl içinde bu destanın bütün varyantları tesbit edilmiş ve toplanmıştır.

Türkoloji literatüründe Manas destanı konusuna şimdiye kadar pek az dokunulmuştur. Bu destan hakkında ilk haber 1849 yılında Kazak - Kırgızların Ulu Yüz bölümünde idare âmiri bulunan Franel adlı bir Rus memuru tarafından hükümete sunulan raporda verilmiştir. Bu rapora göre çok eskiden Nogaylı denilen halk zamanında Manas ve oğlu Semetey adlı kahraman muharipler yaşamıştır. Franel'den yedi yıl sonra, Orta Yüz Kazak - Kırgızları prenslerinden Çokan Velihanoğlu 1856 yılında Kırgızlar arasında yaptığı seyahat sırasında Manas destanını keşfetmiş ve bunu 1861 yılında Rus Coğrafya Derneğinin "İzvistiya" dergisinde yayımladığı "Cungarya notları" başlıklı etüdünde haber vermişrir. Ç. Velihanoğlu bu etüdünde Manas destanını şöyle tarif ediyor

"Sarp kayalarda yaşıyan Kırgızlarda tek bir destan vardır. Bu destan Nogay devrine ait Manas destanıdır. Bu destan Kırgızların bütün mitolojisini, masallarını, her türlü geleneklerini bir kahraman çevresine toplamış Kırgız ansiklopedisidir. Kırgız İlyadası gibi bir şeydir. Kırgızların hayat tarzları, görenekleri, ahlâk ve dinî telâkkileri, coğrafyası, tıp bilgileri, başka uluslarla olan ilişkileri bu destanda ifadesini bulmuştur" (Ç. Velihanoğlu eserleri, sah. 71 - 72). Ç. Velihanoğlu bu destanın "Han Köküteyin yas töreni" adlı epizodunun rusça tercümesini de vermiştir (aynı eserde s. 208 - 222).

Ç. Velihanoğlu'ndan sonra Manas destanının önemli bir kısmı meşhur türkolog W. Radloff tarafından 1869 yılında tesbit edilerek 1885'de "Türk halk edebiyatı örnekleri" külliyatının V. cildi olarak

yayımlandı. W. Radloff'un Manas destanına yazdığı önsözü şöyle özetliyebiliriz

"Kazak - Kırgızlarda başlıca lirik şiir (poesie), sarp dağlık Kırgızlarda ise destanî şiir (epos) gelişmiştir. Bu destanî şiir halk edebî ürünlerinin bütün janrlarını, lirik şiirlerini kendisine çekmek ve yutmakla kalmamış bütün mensur hikâye ve masalları da kendi bünyesinde yoğurmuştur..."

"Eposun halk edebiyatı üzerinde tam hâkimiyetini ben, birbirinden çok uzaklarda yaşıyan iki Türk ulusunda, Yenisey kaynaklarındaki Abakan (yahut Minusin) Tatarlarında ve Türkistan'da (Tiyanşan'da) yaşıyan Kırgızlarda buldum. Abakan Tatarları eski Yenisey Kırgızlarının kalıntılarıdır. Eski Kırgızlar IX. yüzyılda büyük Uygur devletini ortadan kaldırmışlardı. Tiyanşan Kırgızları işte bu Kırgızların eğemenliği çağında Yenisey'den gelip Tanrıdağlarında yerleşmişlerdir. Abakanlılarla Türkistan Kırgızlarının toplumsal durumları çok farklıdır. Abakanlılar XVII. yüzyılda başlarına gelen kanlı olaylara ait hiç bir hâtıra saklamamışlar, bir ulus olarak birlik kurmak gerekliğini de duymamışlardır. Her yandan Rus göçmenlerinin sıkıştırmalariyle ufak ufak oymaklara ayrılmışlardır."

"Kökleri bir olan bu iki ulusun tarihî kaderleri, yaşayış şartları farklı olduğu için edebî ürünlerinde de büyük ayrılık olmuştur. Abakanlılar bütün ve tam bir destan yaratmak şartlarından mahrum bulunduklarından eski destanları parçalanmış, bir destana ait muhtelif epizodlar birbiriyle ilgisi olmıyan müstakil hikâye, masallar ve küçük epopeler şeklini almışlardır. Bu epopelerde olağanüstü güçlü ve korkunç alpların harikalarla dolu hayatları ve kaderleri tasvir edilmektedir. Alpların çoğu yoksulluk içinde doğuyorlar, ancak kendilerinin fizikî kuvvetleri, eğilmez iradeleri sayesinde helâk olmaktan kurtuluyorlar. Daha çocukken sefere çıkıyor, babalarını öldüren düşmanlarından öçlerini alıyorlar. Sadık atlarının yardımiyle yer altına iniyor, göklere tanrıların yanına kadar çıkıyorlar. Bu epopelerde karışık ve fantastik bir dünya tasvir olunur. Bu dünya bizim acıklı ve talihsiz dünyamızdan çok uzak bir dünyadır ki zavallı Altaylı bu hikâye ve masallardaki harikalarla kendini avutuyor...".

"Tiyanşan Kırgızlarının destanı ise büsbütün başka bir manzara arzeder. Bu ulusun halk ruhu türlü epopeleri bölünmez bir bütün haline sokmuştur. Nasıl ki meşbu bir tuz mahlülünde tebahhur neticesinde meydana gelen billurlar çekirdek billurun çevresine, yahut demir eğintileri miknatıs kutbu çevresine toplandıkları gibi bütün

edebî eserler, tarihî hâtıralar destan (epos) merkezine toplanarak bir bütün kurmuşlardır..."

"Kırgız destani şiirlerinde tabiatüstü olaylar, korkunç bir masal dünyası tasvir etmiyor, tersine olarak kendi duygularını, hayatını ve topluluğunun üyesi olan her ferdin temayül ve ülküsünü terennüm ediyor. Manas destanının kahramanları, meziyetleri, zaafları ile gerçek kişilerdir. Destanda geçen bazı olğanüstü olaylar ancak süs olarak kullanılmışlardır..."

W. Radloff Manas destanına yazdığı önsözde Ç. Velihanoğlu'nun bu destana dair verdiği bilgilerden ve "Han Köküteyin yog töreni" tercemesinden hiç bahsetmemesi çok gariptir. Velihanoğlu'nun Rus Coğrafya cemiyeti yazmaları arasında saklanan evrakından W. Radloff'un habersiz olmasını -hele yayımlanmış olan "Cungarya notları"nı görmemiş olmasını- düşünmek güçtür. Bundan başka Radloff'un bu önsözünde Abakan destanları hakkında verdiği bilgileri önemli kısmı V. Titov'un "Minusin Tatarlarının kahramanlık poemleri" (Bogatırskie poemı Minus. Tatar, SPb. 1856; Etn. Sbornik VI, 1858, s. 81 - 154) adlı etüdünde daha çok önce verilmişti. Bize öyle geliyor ki W. Radloff bunlardan faydalanmış, fakat her nedense zikretmemiştir.

Radloff'un tesbit ettiği Manas destanı, Colay ve Er Töştük epizodlarıyle beraber 19.368 mısradır.

Ç. Velihanoğlu ve W. Radloff'tan sonra Manas destaniyle Macaristan'lı G. von Almasy, Türkistan'da yaptığı bir gezi sırasında, ilgilenmiş ve bu destan üzerine "Keleti Szemle" dergisinde (1911, sayı XII, S. 216 - 223) kısaca bilgi vererek bu destanın "Büyük sefer" epizodundan bir parça (72 mısra) yayımlamıştır. Onun verdiği bilgilere göre Manas destanı iki kısımdan mürekkeptir: Manas ve Semetey. "Manas'ın kıssası" denilen kısımda 20.000 mısra (Vers), Semetey ve Seytek kısmında 30.000 mısra vardır. Bu destanda islâm ve modern kültürün tesirleri çok büyüktür.

G. von Almasy'nın verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre onun muhbirinin elinde bir yazma "Manas kıssası" bulunmuş olsa gerek. Kendisi bunu açıklamıyor. Fakat elde ettiği bilgiler herhangi bir manasçı muhbirin verebileceği şeyler değildir.

Rusya'da meydana gelen devrimden sonra Kırgızların aydın gençleri, Rus bilginlerinin de yardımiyle, Manas destanına büyük önem verdiler. 1917 - 1924 yılları arasında bu destanın 400.000 mısra tutan metni tesbit edildi. Bu metinlerden şimdiye kadar ancak üç

epizod yayımlandı: 1) *Semeteyden bir bölüm.* Manas'ın oğlu Semetey hikâyesinden bir parça, Arap harfleriyle Kırgızca, 3620 mısradır. 1925'de Moskova'da basılmıştır. Manasçı Tınıbek rivayetidir. Tesbit eden Arabayoğlu'dur. Bu poemin başı ve sonu eksiktir; 2) *Büyük Çin Seferi* epizodu (Kırgızlar buna "Çoñ Kazat", yani "büyük gazavat" derler). Bu kısmın ancak Rusçaya çevirmesi yayımlandı (1941 ve 1946). Manasçı Orazbakoğlu Sağımbay rivayeti, aşağı yukarı 28000 mısra; 3) *Er Töştük epizodu.* Rus harfleriyle Kırgızca, 13.200 mısra, 1956'da Frunze'da basılmıştır. Manasçı Karalayoğlu Sayakbay rivayetidir.

Son yıllarda Manas destanı üzerinde bu kadar emek harcanmasına rağmen önemli bir büyük metin yayımlanmış değildir. "Çin seferi" epizodunun rusçaya çevirmesi iki defa basıldığı halde Kırgızca metnin ne zaman yayımına başlanacağı hakkında hiç bir bilgi verilmiyor. Bundan otuz beş yıl önce Manas destanının yayımı meselesi Türkistan gazetelerinde sert tartışmalara sebep olmuştur. Rusça çıkan gazeteler "bu destanın yerlilerde milliyetçiliği kuvvetlendireceğini, pantürkizm ülküsüne hizmet edeceğini" ısrarla iddia ederek basılmasına muhalif oldular. Komünist partisinin organı olan "Türkestanskaya Pravda" gazetesi bu destan hakkında parti görüşünü açıklıyan bir makalesini şu cümlelerle bitiriyordu: "Manas destanı ilim bakımından çok değerli bir eser olmakla beraber Kırgızların ve başka Türk uluslarının kültür bakımından gelişmelerine zararlı bir istikamet verebilir. Bundan dolayıdır ki biz bu destana karşı çok ihtiyatlı davranmalıyız" (1924, sayı 23). Yine P. Kuşner adlı bir yazar "Rev. Vostok" dergisinde şöyle yazıyor: "Manas destanında islâm dini öldürücü ve boğucu bir tesir yapmıştır. İslâm dinine uymıyan kısımlar çıkarılmış, bunların yerine islâm dinine uygun hikâyeler konulmuştur" (sayı, 2, 3). Bazı Rus yazarlarının bu güne kadar ayni fikirde direndiklerini "Büyük Sovyet Ansiklopedisi"nin "Manas" maddesinde verilen bilgilerden öğrenmek mümkündür. Orada şöyle denilmektedir: "Manas'ın Sagımbay Orazbakov, Balış Sazanov ve Tuguluk Molda rivayetleri panislâmizm ve pantükizm ögeleriyle doldurulmuş ve eski destan üzerinde sahtekârlık yapılmıştır" (1954 basımı XXVI. c. sah. 194 - 195). Manas metinlerinin şimdiye kadar yayımlanmamasının başlıca sebebi işte bu "panislâmizm ve pantürkizm" korkusu olsa gerektir. Rus siyaset adamlarının bu görüşleri hiçbir esasa dayanmıyan boş siyasî vehimlerden ibarettir. Eski zamanda

tesbit edilip kitap içinde dondurulmamış olan destanlar halkla beraber yaşadıkları için halkın her devirdeki fikir, ülkü, sevinç ve ıstıraplarını aksettirirler. Manas ta böyle bir "yaşayan" destan olduğu için Kırgızların en eski devirlere ait hâtıralarını aksettirdiği gibi XVIII - XIX. yüzyıllarda islâmiyetin Kırgızlar arasında sağlamca yerleşmesi neticesinde islâm ögelerini de içine alması tabiî idi. Nasıl ki şamanlığın kuvvetle yaşadığı devirde şamanlık ögeleri aksettiriliyordu. Radloff'un tesbit ettiği bölümlerde islâm tesiri hiç de fazla değildir. Genel olarak Kırgız - Kazak destanlarında - İran'dan gelen Ali masalları müstesna - islâmla gelen efsaneler çok siliktir. Denilebilir ki Manas destanının şimdiye kadar yayımlanan epizodlarında islâm öğeleri Finlerin "Kalevala" destanındaki hıristiyan dinine ait ögelerden daha azdır. Manas destanında tasvir edilen alpların islâm dinini anlayışlarının pek de parlak olmadığı aşağıda görülecektir.

Radloff, Manas destanındaki dinî öğeler hakkında şu mütalâalarda bulunuyor: "Müslümanlarla müşrikler arasındaki karşıtlık ve korkunç savaşın sebebi olarak sık sık din motifi görünmektedir. Bu mânevi motif en eski destanın vasıflarından değildir. Bu motif XVIII. yüzyılın kanlı savaşlarından sonra destana sokulmuştur. Bu savaşlar zaten dinî gaza değildi; fakat Kalmuk beyleriyle Çinlilerin baskı ve zulümleri müslüman Kırgızlarda bu müşrik düşmanlara karşı dinî nefretin uyanmasına, galeyana gelmesine sebep oldu. Kırgızlarda bu nefret şimdiye kadar saklanmıştır. Halbuki bu halkın kendisi de islâm dini hakkında ancak müphem tasavvurlara sahiptir; kentli müslümanlar onları düpedüz kâfir sayarlar"[1].

* * *

Manas destanının ilk şeklinin meydana gelişini IX. yüzyılda Kırgızların Çin devleti ve Uygurları yenip devlet kurdukları devre kadar çıkarmak istiyen bilginler vardır. Orta - Asya ve Çin münasebetleri tarihi uzmanı arkeolog A. Bernştam'a göre Manas destanı. Kırgızların Yenisey ırmağı boylarında, Minusin bozkırlarında IX. yüzyılda devlet kurdukları devirde meydana gelmiştir. Bu devletin başında Yaglakar Han bulunuyordu. Mogolistan'a gelen düşmanlarını koğdu. Başka boyların da kendisine katılmasiyle çok kuvvetlendi.

[1] W. Radloff. Proben V, Önsöz sah. XI.

Sayan - Altay dağlarının güney bölgelerini aldı ve düşmanlarını koğup Tanrı dağlarına kadar geldi ve ordusunun bir kısmını buraya bıraktı. Kırgızların ataları daha Milâttan önce bu Tanrıdağlarını tanımışlardı.

Orta - Asya destanları hakkında M.P. Gryaznov'un düşüncesi de dikkate değer. Ona göre "Milâttan önceki VI - VII. yüzyıllardan M. sonra I. yüzyıla kadar Orta - Asya ve doğu Avrupa'da atlı göçebe uluslar arasında yayla ve hayvan sürüleri ele geçirmek için savaşlar durmadan sürüp gidiyordu. Bu savaş olayları halk kahramanlarını yarattı. Bunlar en cesur ve kudretli savaşçı alplardı. Bunlar ulusun başbuğu oldular. Bu alplar hakkında efsaneler meydana geldi. İşte bu efsaneler ilk destanlardı. Güney Sibirya ve Orta - Asya uluslarının bu en eski destanlarının bazı epizodları tunç tokalar üzerine tasvir edilmiş ve bunlar bize kadar gelmiştir. Bu destanların kendileri de iki bin yıldan beri nesilden nesle gelenek olarak söylenmekte devam ederek çok değişik şekilde bize kadar ulaşmıştır. Şimdi Türk - Moğol uluslarının alp destanlarında bu en eski destanların temel konuları ve birçok imajları saklı kalmıştır" [2].

Gryaznov'un Orta - Asya destanları dediği destanlardan biri, belki başlıcası, bizim Manas destanı olacaktır. Çünkü şimdiye kadar malûm olan destanlar arasında Manas kadar eski öge ve imajları çok bulunan bir destan tesbit edilmiş değildir. Manas destanının "Büyük Sefer" epizodunda Orhon yazıtlarında adı geçen dişi tanrı "Umay Ana" zikredilmektedir. Bu "Umay Ana" VII. yüzyılın, belki daha eski çağların hâtırasıdır [3].

Bugün elimizde bulunan Manas destanı parçalarına göre eski destandaki savaş olayları yerine XVI - XVII. yüzyıllarda cereyan eden Kırgız - Kalmuk, belki daha ziyade Orta-Asya ve Doğu Avrupa müslüman Türk uluslariyle putperest Kalmuk ve Çin savaşları konu olmuştur. Kalmuk istilâsı bütün Orta Türk - Nogay, Başkurt, Kazak -Kırgız, Özbek destanlarında söylenen eski savaş olaylarının hâtıralarını tamamiyle unutturmuştur. Bu savaşlarda Nogaylı boylardan olan alplar unutulmaz kahramanlıklar göstermiş olacaklar ki destanlardaki eski efsanevî alplar dahi Nogaylı sayılmaktadır. Kırgız destanının baş kahramanı da Nogaylıdır; Sarı Nogay, Er Manas. Eski des-

[2] M. P. Gryaznov. *Perviy Pazırık. kurgan*, Len. 1950 sah. 5 - 6.
[3] *Manas* (Büyük sefer) 1946, sah. 221.

tanlarda söylenen savaşların ve düşmanların yerlerine XVI. yüzyıldan sonra Kalmuk - Oyrat savaşları geçtiği gibi, destanlardaki inanç ve göreneklerin yerlerini de, müslümanlıkla gelen bazı efsane ve menkıbeler almıştır. Fakat bu islâm ögeleri, aşağıda görüleceği üzere, destanların inanç ve görenekler bakımından niteliğini değiştirmemiştir.

* * *

Manas destanı birçok yüzyıllar boyu sürüp gelen "manasçı" denilen saz şairlerinin kollektif eserleridir. Her devrin "manasçı" şairi bu destana kendi devrinden yahut biraz önce geçmiş devirden bazı ögeler eklemiştir. Kırgız ulusunun unutmadığı birçok ünlü manasçılar vardır. Bunlardan biri Keldibek adlı manasçıdır. Söylentiye göre bu halk şairi 1750 yılında doğmuştur. Onun hakkında söylenen menkıbeye göre o Manas destanını terennüm ederken çadır sallanır, fırtına kopar, karanlıkta korkunç atlılar görülür, nal sesleri işitilirmiş... O, Manası terennüm etmiye başlarsa çobanlar sürülerini bırakıp obaya dönerler, hayvanları da onun arkasından Manas'ı dinlemeye gelirler, kurtlar bile sürülere dokunmazmış. Böylece Manas, Kırgızlarda bir destan kahramanından ziyade bir kült haline gelmiştir. Şimdiki manasçıların üstatlar silsilesi bu büyük manasçı Keldibek'e dayanır. Balık, Naymanbay, Tınıbek, Çüyüke adlı ünlü Manasçılar Keldibek'in öğrencileri olan manasçılar silsilesini teşkil ediyorlar. XIX. yüzyılın Manasçılarından Orazbakoğlu Sağınbay (1867 - 1930) ve Karalayoğlu Sayakbay (doğumu 1894) ün salmış manasçılardır. Karalayoğlu Sayakbay'ın rivâyet ettiği Manas destanı 400.000 mısradır; Orazbakoğlun'dan 1922 - 1926 yıllarında 250.000 mısra tesbit edilmiştir. Bu Manasçıların söylediklerine göre Manas destanının tamamını tamamlamak için altı ay terennüm etmek gerekir[4]. Bu destan Kırgızlar arasında o kadar tanınmış ve yaygındır ki bundan bir parça bilmiyen bir Kırgız bulunmaz.

Manas destanını tamam söyliyenlere "Manasçı" denildiği gibi bu destandan ancak bir epizod söyliyen saz şairlerine de "ırcı" denir. Manasçı ve ırcılar Manas'ı veya başka bir destanı söylerken kobuz (Kırgız söyleyişine göre "komuz") yahut "kıyak" denen iki telli yaylı saz kullanırlar. Manas'ın Er Töştük epizodunda bir kız kendi kopuzunu "altın yanaklı gümüş dilli *(altın caak kümüş til)*" diye tavsif ediyor.

[4] Yakutların destanları (Olongo) da çok uzun idi. Mancarı adlı bir Yakut saz şairinin Seroşevskıy'e anlattığına göre o öyle uzun olongo biliyormuş ki ancak bir ayda tamamlanabilirmiş (*Yakutı* I, 611).

Manas adına gelince eski tarih kaynaklarında bu ada rastlanmıyor. Fakat coğrafî ad olarak birçok yerlerde tesbit edilmiştir. Bu adlardan dikkate değer biri Hindistan'da Assam bölgesinde bulunan bir ırmağın adıdır. Herhalde bu Manas adı Türkistan'a budizimle gelmiş olsa gerek. Kuzey Kafkasya'da *Manas özen, Manas avul* (köy), Mahaçkaleden 30 kilometre uzakta bir de *Manas istasyonu* vardır. Kafkasya'ya bu adı Nogay boyları getirmiş olsalar gerektir. Radloff, Manas destanını kimlerden nerede tesbit ettiğini yazmamıştır. Son yıllarda bu konu üzerinde araştırmalar yapılıp yapılmadığını bilmiyoruz. Manas destanının bir parçası olan Er Töştük destanına önsöz yazan C. Taştemiroğlu'nun bir kaydına göre Radloff'un Colay ve Er Töştük destanlarının Colay adlı bir Manasçıdan tesbit edilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Bu Manasçı o sıralarda Tokmak kentinin güneyindeki Şamşı ırmağı boyunda göçüp konan bir Kırgız saz şairiymiş. Bu şairin Manas destanından en sevdiği bölüm Colay destanı imiş. Birçok Manasçılar bu Colayı sevimsiz Kalmuk hanı olarak tasvir ettikleri halde Manasçı Colay adaşı olan bu alpı iyi ve müslüman olarak tasvir etmiştir. Gerçekten Radloff'un birinci kısmında tasvir edilen Colay (kâfirler hanı han Colay) ile ikinci kısmındaki tasvir edilen Colay biribirine uymıyan ayrı tiplerdir. Bu kısımdaki Colay Kalmuk değil, Manas gibi o da Nogaylı bir alp ("on san Nogay yurtum var, on san Nogay içinde Nogyabay denen atam var") der.

Bu gün elimizde bulunan Manas destanı metinlerinin, eski Kırgızların yaşayış ve geleneklerini aksettirmesi bakımından, en önemlisi Radloff'un tesbit ettiği metindir. Son otuz beş yıl içinde tesbit edilen tam destan metni yayımlanıncaya kadar Radloff'un metni bu değerini muhafaza edecektir. Radloff'un metni üç büyük bölümden ibarettir : 1) Manas, oğlu Semetey ve torunu Seytek hikâyeleri, 2) Colay ve 3) Töştük epizodları.

Radloff'un tesbit ettiği metin son yıllarda tesbit edilen metinlerin ancak 1/20 olduğu halde Manas trilogyasında tasvir edilen bütün olaylara dokunmuştur. Bu metnin özeti bütün Manas destanı hakkında bir fikir verebilecek niteliktedir. Burada onun özetini verelim.

1) *Yeditör denilen yerde Böyün han vardır.* Onun oğlu Kara Han, onun oğlu Cakıp Han idi. Cakıp Han Almatı (Alma Ata) ırmağının kaynaklarındaki Çunkar uya (Sungur yuva) denilen yerde yerleşmişti. Evlâdı yoktu. Karısının yatırlarda, kutlu elma ağaçları altında, kutlu

pınarlar yanında gecelemediğinden şikâyet ediyor... Cakıp Han Tanrı'dan alp oğlan istiyor. Nihayet bir oğlu oluyor. Bu oğlan için Tanrı'ya genç akboz kısrak kurban ediyor, dört peygamber hoca oğluna Manas adını veriyorlar.

Akboz bee soydurdu
Tört paygambar kocoġo
Atın Manas koydordu

Her taraftan elçiler gelip Yakıp Hanı kutladılar.

Manas babasına "ben islâm yolunu açacağım, gâvurların malını yağma edeceğim" diyor. Yakıp Han eski arkadaşlarından Bakay'ı çağırıp oğlunun sözlerini anlatıyor. O da "çok güzel atlarımıza binelim, akın edelim, Pekin yolunu bozalım" diyor. Bu bap şöyle tamamlanıyor:

Botodoy közün caynatkan,
Sakarday için kaynatkan,
Cakıp uulu caş Manas
Cangıs ongon er Manas
On caşında ok atkan,
On törtünö çıkkanda
Ordo çaykap kan bolġon,
Altmış aygır yüz kunan
Aydap cedi Kokandan
Seksen baytal, miñ kımkap
yetkisip aldı Bukardan,
Kaşġardakı Kıtaydı
Turpan aydap çıkardı,
Turpandağı Kıtaydı
Aksı aydap çıkardı.

"Güzel (harfiyen: deve yavrusu gibi) gözlerini parlatmış, içini potas gibi kaynatmış olan Yakıbın oğlu genç Manas, yalnız (tek başına) muvaffak olmuş er Manas on yaşında ok atmış, on dört yaşında han karargâhını yıkıp han olmuş, altmış aygır, yüz genç at Hokanttan alıp yedi, seksen genç kısrak ile bin [top] ipek kumaş Buhara'dan aldı, Kâşgar'daki Çinlileri sürüp (koğup) Turfan'a çıkardı, Turfan'daki Çinlileri sürüp Aksu'ya çıkardı".

2. *Kalmuk Han'ın oğlu* ["Büyük sefer"e göre: Çin hanının oğlu] *Almanbet'in müslüman olup Er Kökçe'ye sığınması, ondan çıkıp Manas'a gelmesi.*

Yerin yer olduğu, suyun su olduğu çağda altı atanın oğlu gâvur, üç atanın oğlu müslüman vardı. O sırada Oyratların hanı Karahan'ın oğlu Almanbet doğmuştu. O aziz erenlerin duasiyle, Arçalı mezar tanrısının emriyle dünyaya gelmişti. Büyüdü müslüman oldu. Babasını öldürüp müslüman beyi Er Kökçe'ye sığındı, büyük iltifat gördü. Er Kökçe'nin kırk yiğidi bu Kalmuk prensinin Beyleri tarafından çok sevildiğini görüp kıskandılar ve Er Kökçe'nin karısı Ak Erkeç'le dost olduğu hakkında dedikodu yaydılar. Almanbet'le beyin arası açıldı. Almanbet Manas'ın karargâhına geldi. Manas tarafından çok büyük sevgiyle karşılandı.

3. *Manas ile Er Kökçe'nin savaşı.*

Manas'ın askerleri Er Kökçe'nin at sürülerini sürüyorlar, ilini yağma ediyorlar. Kökçe yeniliyor. Bu savaşdan sonra Çakıp Han oğlunu evlendirmek istiyor ve kız arıyor. Manas'a lâyık kızın Temir Han'ın kızı Kanıkey olduğunu işitti. Temir Han kızını Manas'a verecek oldu. Fakat veziri mavi sakal Mendibay (Benlibay) bu evlenmeye engel olmak istiyor. Nihayet bu vezirin entrikası sonucunda düğün sırasında kavga çıkıyor, savaş ve yağma oluyor. Mendibay Manas'ı zehirliyor. Manas ölüyor. Manas'ın ölümünden sonra ailesi yoksulluk, sıkıntı çekiyor. Manas'ın atı, av kuşu ve köpeği mzezarının başında ağlıyor. Manas'a canını bağışlasın diye Tanrı'ya dua ediyorlar. Manas'ın kırk yiğidi ise Manas'ı unuttular. Tanrı hayvanların duasını kabul edip Manas'ı diriltti. Manas tekrar eskisi gibi iline yurduna hizmet ediyor...

4. *Han Kökütey'in yas (yog) töreni.*

"Han Kökütey hastalandı. Ölüm yatağında ilini yurdunu çağırdı. Son vasiyetini söyledi. Han Kökütey öldükten sonra Bokmurun (=Sümüklü) büyük yoğ (yas) törenine bütün ilini ve komşu ulusları çağırdı. Gâvur ve müslüman diye ayırmadı. Yoğ töreninde at yarışları, pehlivan güreşleri ve türlü oyunlar olacağını haber veriyor. Törene gelmek istemiyenleri tehdit ediyor. Büyük tören yapılıyor. Sonunda kavga, savaş oluyor. Bu savaş gâvur Hanı Colay ile Manas arasında çok uzun müddet devam ediyor.

5. *Göz Kaman Cakıp.* Han'ın Göz Kaman adlı bir kardeşi vardır. Bu kardeşi küçükken kalmuklar tarafından esir alınıp Mogolistan'a götürülmüştü. Göz Kaman Kalmuklar arasında büyüdü, evlendi, çoluk-çocuk sahibi oldu. Beş oğlu ile ata yurduna geldi. Bu amcasından Manas'ın hiç haberi yoktu. Bir gün bir delikanlı gelip amcasının geldiğini müjdeledi. Manas Kalmukça konuşan bu delikanlıyı casus sanarak zincire vurdu ve böyle bir kardeşi olup olmadığını öğrenmesi için babasına adam gönderdi. Babası bu haberden çok sevindi ve Manas'ın amcasını iyi karşılaması için emir verdi. Manas'ın anası ve karısı bu amcanın ve beş oğlunun gelmesini hiç beğenmediler. Kalmukça ad taşıyan bu yeğenlerinden hoşlanmadılar: "Bölbörcün adlıdan hayır gelir mi? Döbrülcün adlıdan hayır gelir mi?" diye Cakıp Han'a kafa tuttular... Manas ise amcasının ve oğullarının gelmesine çok sevindi. Bir ziyafette delikanlılar kavga edip Manas'ı dövdüler, kan revan içinde evine getirip bıraktılar...

Manas Kalmuklara karşı sefere çıkıyor. Kalmukça bilen amca oğullarından faydalanmak istiyor. Bunlardan Gökçegöz adlı birini Kalmuklar arasına casus olarak gönderiyor. Fakat bu Gökçegöz ihanet ediyor. Sonra Almanbet casus olarak Kalmuklar arasına giriyor. Hanın kızı Altun Ay eğlence tertip etmişti. Almanbet bu oyuna iştirak edip Kalmuk gençlerini yeniyor ve Altun Ayı öpmiye hak kazanıyor, öperken yüzünü ısırıyor. Kız bağırıyor, kavga, gürültü arasında Almanbet kaçıyor. Manas'a Kalmukların durumunu anlatıyor, "Han kızına nişan vurdum. O benim olacak" diyor....

Manas Kalmukları yenip çok ganimet alıp dönerken yolda Gökçegöz onu ve kırk yiğidini zehirliyor; Kırk yiğit ölüyor. Manas'ı karısı Kanıkcy tedavi ediyor. Mekke'den erenler gelip Kanıkey'e yardım ediyorlar. Sonra Manas Mekke'ye gidip dua etti, kırk yiğidini diriltti.

6. *Semetey'in doğumu.* Manas ihtiyar oldu. Ak kula atı arık oldu. Kırk yiğidini çağırıp vasiyetini söyledi. Ölümünden sonra doğacak olan çocuğuna iyi bakmalarını rica etti. Manas öldü. Yas töreni yapıldıktan sonra Cakıp Han Manas'ın yiğitlerinden Abeke ile Köbeş'ten biriyle evlensin diye gelinine haber gönderdi. Kanıkey "gebeyim kız doğarsa suya salıverir, ateşe yakarım, evlenirim; oğlan doğarsa evlenmek değil, Abeke'nin yüzüne bile bakmam" diye cevap verdi.

Kanıkey'in bir erkek çocuğu oldu. Düşmanları bu yavruyu öldürmek istediler. Manas'ın anası ile Kanıkey bu yavruyu alıp Temir-

han iline doğru kaçıyorlar. Yolda birçok sıkıntılı günler geçirdikten sonra perişan bir halde Temir Han'ın karargâhına geliyorlar. Kara Han (= Temir Han) kızı ve torununun sağ gelmesi münasebetiyle büyük bir toy-tören yaptı. Alnı akıtmalı kısrak kurban etti, torununa ad versinler diye ilini, yurdunu topladı. Kimse ad bulamadı. Bir ak sakallı akboz atlı peyda olup uzunca dua ettikten sonra Semetey diye ad verdi.

Semetey büyüdü. Baba yurduna dönmek istiyor. Anası ona orada kimlere başvuracağını anlattı. "Bakay'a selâm de, onun sözünden çıkma!" diyor. Cakıp Han hayatta idi. Semetey'in gelmesinden memnun değil. Anasına yapılan zulmün öcünü alacağından korkuyor, torununu zehirlemek istiyor. Bunu öğrenen Semetey büyük babasını, Abeke ile Köbeşi öldürüyor.

7) *Semetey baba yurduna yerleştikten sonra Kalmuklar yurduna akınlar yapmıya hazırlandı.* Babasından kalan kırk yiğidi topladı. "Akın yapalım. At sürüleri ganimet alalım" dedi. Sefere çıktı. Kırk yiğit kendi aralarında "önümüzdekiler yetmiş yaşına, arkamızdakiler altmış yaşına geldi. Babasına hizmet ettik. Şimdi oğluna hizmet ediyoruz. Bu ihtiyarlığımızda bizi yüksek dağlardan aşıracak, akıntısı güçlü sulardan geçirecek... bizi öldürecek" diye konuştular ve verilen emri dinlemeden kaçtılar. Semetey bunların arkasından yetişip yalvardı. Kimse dinlemedi. Nihayet kırk yiğidi öldürdü. Acubay ile Almanbet'in karılarının birer oğulları dünyaya geldi. Semetey bu çocukları kendisine kardeş edindi, birine Kançura, birine Külçura adını verdi. Bunlar yiğit oldular. Semetey'e hizmet ettiler. Birgün bu iki delikanlı ile Akın kızı Ayçürek hakkında konuştu. Ay Çürek'i almak için Akın han iline akın yapacağını anlattı. Kızı kaçırdı. Kızın nişanlısı olan Kökçe oğlu Ümetey, Semetey'in bütün sürülerini yağma etti. Savaş başladı. Karşılıklı yağma uzun müddet devam etti. Nihayet Semetey barış öne sürdü. Ümetey de kabul etti. Semetey birgün sefere çıkmaya hazırlanırken düş görüyor, karısı Ay Çürek bu düşü yoruyor, "sefere çıkma. Felâket var" diyor. Semetey "düş dediğin nedir ki? saçmadır" diyor. Düş iyiye çevrilsin diye babasının ruhuna akboz kısrak kurban kesti. Er Kıyas'ın iline akın etti. Almanbet'in oğlu Kançura Semetey'e ihanet edip onu yakalayıp Er Kıyas'a verdi. Semetey'e sadık kalan Külçura'yı Er Kıyas köle olarak kullandı[5]. Ay Çürek bir oğul doğurdu.

[5] Manas destanına göre eski zamanda Kırgızlar kölelerinin kürek kemiğini kesmişlerdir. Bu göreneğe başka yerde raslanmıyor. Bozkır destanlarına göre kölelerin kulaklarını delmişler, tabanlarını kesip tuz ekmişlerdir.

Er Kıyas bu çocuğu öldürmek istedi. Fakat Ay Çürek ona "kuğu elbisemi giyer babam Akın Han'a giderim, öcümü alırım" diye gözünü korkuttu. Er Kıyas bu çocuğu evlât edindi, ilini, yurdunu topladı, büyük tören yapıp çocuğa ad istedi. Kimse ad bulamadı. Ak sakallı Aykoca çocuğa Seytek adını verdi. Er Kıyas Seyteği çok sevdi. Seytek büyüdü. Külçura'yı korudu, kanadı altına aldı, Külçura eski halini buluyor. Er Kıyas'ı öldürdüler. Büyük babaannesini arayıp baba yurduna geldi. Kançura buranın beyi olmuş, Kanikey'i koyun çobanı yapmış, ona çok eziyet vermişti. Külçura Han Kançura'yı yakaladı, onu Kanıkey öldürüp kanını içti. Seytek Taşkent'ten Talas'a kadar uzanan sahada hanlık etti.

"Manas trilogyası" denilen Kırgız destanının esas konusunun özeti işte budur. Bu bölümde Manas'ın Er Kökçe, Çinli Konurbay, Yolay (Colay), Er Töştük adlı alplar, Çin, Oyrat, Hokant, Ballı, Badahşan ülkeleriyle savaşları kısaca tasvir edilmektedir. Bu "trilogya"da adı geçen alplardan Colay ile Er Töştük'ün başından geçenler Radloff'ta da ayrı ve müstakil destan şeklinde tesbit edilmiştir. Halbuki Radloff'un önsözündeki mütalâasına göre bu iki hikâye "Manas trilogyası'nın içine bap yahut epizod olarak girmeli, büyük destan içinde yoğurulmuş olmalı idi. Bize öyle geliyor ki Radloff'un yukarıda naklettiğimiz mütalâasını şöyle anlamak gerekiyor: "Bir ulusun geçirdiği büyük bir tarihî olayın kahramanı adını halk ruhunun yarattığı destan o zamana kadar parçalar halinde halk içinde terennüm edilen bütün epopeleri, hattâ halk edebiyatının bütün nevilerini kendi çevresine toplıyor. Destan devri geçtiği gibi bu öğeler (unsurlar) dağılmaya başlıyor. Büyük destanın ikinci, üçüncü derecedeki alplarına ait epopeleri tekrar müstakil destanlar şeklini alıyor".. Bu anlayışımıza göre Kırgızların destan devri yaşadıkları çağda Colay, Er Töştük, Er Kıyas, Almanbet... gibi alplara ait epopeler tarihî veya efsanevî büyük bir kahramanın, yani Manas'ın, çevresine toplanarak tek bir destanın bapları, yahut epizodları olmuşlardır. Bu tek ve büyük destanın bazı kısımları kuvvetli olmıyan Manasçılar tarafından müstakil destan gibi söylenmiştir. Son yıllarda edebiyat tarihi alanında çalışan Kırgız filologlarının eserlerinde Er Töştük, Colay, hattâ "Manas trilogıya"sına giren Semetey hikâyelerini müstakil destanlar saymak temayülü göze çarpmaktadır. Kırgız halk edebiyatı, hele destanlar üzerinde çalışan Kırgız filologu C. Taştemirov'un Er Töştük destanına yazdığı önsözden bu destanı "Manas"tan tamamiyle

ayrı bir destan saydığı açıkça anlaşılmaktadır. Bu önsözünde o şöyle diyor: "Elimizdeki bu kitap Manasçı Karalayov'un söylediği varyanta göre verildi. Bu varyant ilk defa 1938 yılında yayımlanmıştır. Şimdiki bu basımında bazı değişiklikler yapıldı, Manas eposuna ait epizodlar çıkarıldı, bazı tekrarlamalar, mümkün olduğu kadar, kısaltıldı". C. Taştemirov'un bu sözlerinden anlaşılıyor ki o, Er Toştük destanını Manas destaniyle bağlıyan parçaları çıkarıp onu müstakil bir destan şekline sokmuştur. Manas destanının "Büyük sefer" epizoduna önsöz yazan U. Cakışev ise bu fikirde değildir. Ona göre "Manas'ta gerçek hayattan alınmış düğün, spor, yas törenleri, halk bayramları çok güzel tasvir edilmiş, bazı epizodlar o kadar uzun anlatılmış ki bunlar müstakil destanlar şeklini alıyorlar" (S. 8 - 9). Gerçekten elimizdeki metinlerin karşılaştırmasından Er Töştük ve Colay destanlarının Manas destanından birer epizod veya bap olduğu açıkça görülür. Radloff "Manas" ının birçok yerlerinde Er Töştük'ün adı geçmekte ve yaptığı işlere işaret edilmektedir (Meselâ 73, 143, 157, 161, 168, 171. sah.).

"Büyük sefer" (Çoñ kazat) epizodunda da Er Töştük adı çok geçiyor. Gerek Manas'a karşı yapılan suikastta, gerek Çin savaşlarında Er Töşktük'ün rolü büyüktür. Bu varyanta göre Er Töştük Manas'a meydan okuyacak kadar güçlü ve nüfuzlu bir alptır. Manas'a karşı ayaklanmak için on bir derebeyini kandırmış ve onlara birlik ve doğruluk andı verdirmiştir.

Ç. Velihanoğlu'nun tesbit ettiği epizod çok küçük bir parça olduğu halde orada da Er Töştük önemli yer tutuyor. Er Töştük hikâyesindeki Çoyunkulak alp bile zikredilmiştir. Karalayov'un varyantında Bokmurun Han Kökütey'in öz çocuğu değil, Er Töştük'le peri kızı Aysalk.'nın oğludur. Onu bu peri kızı deve sürüsündeki bir deveye bağlayıp çocuksuz olan Han Kökütey'e göndermiştir. O da bu çocuğu evlât edinmiştir. Radloff rivayetinde Bokmurun, Han Kökütey'in öz oğludur. Ç. Velihanoğlu rivayetinde Karalayov rivayetine uygun bir cümle vardır: Han Kökütey vasiyetinde "melez çocuk, buluntu çocuk diye hor görmeyiniz" diyor.

Colay destanı, hiç süphesiz, Manas destanının bir bölümü, epizodudur. Radloff'un rivayetinde ayrı bir destan gibi tesbit edilmiş ise de Manas'la olan savaşları, onu Manas destanının önemli alplarından biri olarak göstermektedir. Colay destanının içinde de asıl Manas destanıyle ilgili bölümleri vardır. Bu destanın kahramanlarından Göç-

mezbay'ın cariyesi Karasaç asıl Manas destanının kahramanlarının adlarını birer birer saymaktadır (sah. 510-512). Bu alp Colay, Radloff rivayetinde bazan müslüman, bazan da "gâvur hanı" olarak zikredilmektedir "Büyük sefer" epizodunda ise alp Colay, Çin kahramanıdır.

"Büyük sefer" epizodu birçok özellikleriyle Radloff Manas'ındaki rivayetten ayrılmaktadır. Hele İslâm dininin tesiri "Büyük sefer"de, Radloff rivayetine göre epeyce kuvvetlidir. Bununla beraber şimdiye kadar hiçbir Manas metninde rastlamadığımız dişi tanrı "Umay" adı bu "Büyük sefer" de geçmektedir. Bilindiği gibi "Umay" eski Türk şamanlığının ünlü dişi tanrılarından biridir[6]. "Büyük sefer" de Umay adı geçen cümle şöyledir : "Koruyucu büyük anamız azize Umay'ın kutlu işareti hemşirem Kanıkey'in sağ omuzunda çıplak erkek çocuktur". Bu rivayette Orhon ırmağının adının zikredilmesi de dikkate değer. Manas'ın Çin seferinde ordusu İrtişten sonra Orhon'dan geçmektedir. Başka rivayetlerde İrtiş çok geçiyorsa da Orhon adına rastlanmıyor. Herhalde bu Umay ve Orhon adları destanın ilk kuruluş çağına ait öğeler olsa gerektir. Ç. Velihanoğlu'nun rivayetinden bahsederken N.İ. Veselovskiy bu rivayetlerin bazı yerlerinin Orhon yazıtlarını andırdığını söylemiştir. Manas destanındaki "fakir halkı zengin kıldım, aç milletimi doyurdum, çıplak halkımı giyindirdim", "dağılmış halkı topladım il kıldım" gibi cümleler geçekten Orhon yazıtlarını hatırlatıyor. Fakat şunu da göz önünde bulundurmak gerektir ki buna benzer cümlelere yalnız Manas'ta değil, başka Altay - Yenisey destanlarında da rastlanır. Meselâ "yaya gelenlere at verdi, çıplak ulusuna elbise verdi, açları doyurdu" (Proben II, 404, 429) gibi cümlelere çok rastlanır.

Elimizdeki metinlerin hepsinde Han Kökütey'in aş töreni (yas töreni) önemli yer tutmaktadır. "Büyük sefer" epizodu bu törenin tasviri ile başlıyor. Radloff'un rivayetinde bu tören 65 sahife tutuyor (S. 140 - 205). Ç. Velihanoğlu'nun verdiği parça bu törenin tasvirinden ibarettir. Bu parça esas bakımından Radloff tarafından tesbit edilen rivayete benzemekte ise de çok zengin ve düzgün bir varyanttan alınmış olduğu anlaşılmaktadır.

* *

[6] "Büyük sefer" sah. 221. Abdülkadir İnan *Umay ilâhesi hak.* TM. II, 444-446; *Şamanizm,* 34-39 v. b.

Manas destanının Radloff tarafından tesbit edilen rivayeti eski göçebe Kırgız toplumsal yaşayışını çok iyi aksettirmektedir. Eski Kırgızların dünya görüşlerini, dinî telâkkilerini, son zamanlarda unutulmuş veya gizlenmiye çalışılmış ilkel çağrıların kalıntısı olan bazı göreneklerini bu destandan öğrenmek mümkündür. Bazı önemli noktalara burada işaret etmek istiyoruz.

Manas kahramanlarının tanrı anlayışları VIII. yüzyıl Gök Türklerinin ve IX. yüzyıl Yenisey Kırgızlarının Tanrı hakkındaki inançlarından daha ilkel niteliktedir. Alp Manas bir savaşta yaralandığı zaman: "Başkaları Tanrı Tanrı dediklerinde ben kendim tanrıyım derdim. Meğer tanrı başka imiş" diye tövbe ediyor (Radloff, 69). Colay Han destanında anlatıldığına göre bir felâket sırasında Karasaç adlı cariye Tanrı'ya dua ederken "Tanrı'nın ciğeri ağırdı", yani "esirgedi, acıdı" da duasını kabul etti (Radloff, 52) denilmektedir. Bunu söyleyen müslüman Manasçı Kırgızın Tanrı anlayışiyle Altaylı Şamanist halk şairinin Tanrı anlayışında fark yoktur. Altaylı şaire göre "sığın - geyiğin ağladığını gören Tanrı onun haline acıdı ve ağladı" (Rad. Proben II, 106). Manas'ın kırk yiğidinden biri başbuğu Manas'ı Tanrıya benzetiyor: "Üstümüzdeki beyimiz havada gökte bulunan Tanrı gibidir" diyor.

Üstübüzdö töröbüz
Obodo köktö teñridey (Radloff 216).

Manas destanın bir yerlerinde Tanrı'ya "Er Kuday" diye hitap edilmektedir.

Manas destanının kahramanlarının yaptıkları dinî törenler bir parça islâm tesiriyle karışık Şamanlık törenleridir. Alp Semetey'in anası oğluna akşam namazını kıl da, akboz kısrak kurban kes. Babanın ruhunu çağır" diyor. Nikâhtan sonra gelin ateşe secde ederek selâm veriyor.

töböldön baytal soydurdu
tögörök curtun cıydırdı
Saykalga nike kıydırdı[7]

[7] "Nikâh kıymak" deyimi müslüman Türklerin hepsinde müşterek bir deyimdir. Eski Türklerin evlenme göreneklerine göre kızın baba boyundan ayrıldığının sembolü olarak bir ağacı yahut bir ipliği kıymışlardır. *Beşik kertme yavuklu* deyimi de, ihtimal ki bu göreneğin kalıntısıdır.

üygö kirdi Ak Saykal
enkeyip selâm kıldı deyt
otko kelip Ak Saykal
otko selâm kıldı deyt...

(alnında beyazı bulunan genç kısrağı kurban kestirdi, çevredeki halkını yığdırdı, Saykal'ın nikâhını kıydırdı.... Ak Saykal eve girdi, eğilip selâm verdi, ve ateşe gelip selâm verdi[8]).

Radloff rivayetine göre müslüman olan alp Colay'ın bindiği at "Aç Budan"ın anası Bozkısrak oğluna "Colay beni kurban etsin, başım ile tırnaklarımı Arçalı mezar hazretine assın, kanımı, etimi ite - kuşa koklatmadan yere gömsün" diye vasiyet ediyor. Manas destanında ölüler kültü çok kuvvetle yaşatılmıştır. Bu "Arçalı mezar" Kırgızistan'ın meşhur kutlu yerlerinden biri olsa gerektir. Destanda birçok yerde geçiyor. Bu mezar hikâyesi ölü kültü ile birlikte ağaç kültünü de hatırlatıyor. Manas'ın kahramanları hep dişi hayvan kurban ediyorlar. Bu dişi hayvanın muhakkak alnında beyaz noktası veya akıtması olmalıdır. Kazak desatanlarında da böyledir, fakat hayvanın cinsi erkek de dişi de olabilir. Kurbanlık koyunun başı sarı veya akıtmalı olmalıdır. Büyük bir tören yapmıya hazırlanırken Manas yiğitlerine şöyle hitap ediyor

ak sarğıldan bee soyup
ak, sarı başlı koy soyup
ulu tülöö kılalı...

(ak sarı donlu kısrak kesip, ak, sarı başlı koyun kesip, ulu kurban töreni yapalım).

Manas'ın oğlu Semetey babasının mezarı üzerinde "akboz kısrak" kurban ediyor.

akboz beeni alalı,
han atake beytine
azır tayıp[9] *keleli*

(akboz kısrağı alalım, han babacığımın meyyitine - mezarına - şimdi kurban edip gelelim).

[8] Yeni gelen gelinlerin ata çadırının ocağındaki ateşe selâm verdiklerini ben çok gördüm. Buna Kazaklar "tecim" derler ki, galiba, arapça "tâzim" kelimesinin bozuntusu olsa gerek. Hocaları çok olan bölgelerde bu âdet yasak edilmiştir.

[9] 'Tayı' hayvan kurban vermek. "Azr tayı" ölünün ruhuna kurban kesmek (krş. Altay ve Teleütçede "tayılğa" =kurban. Radloff, WB, III, 769).

Manas destanında törenlerde kurbanlık hayvanların en önemlisi attır. Bununla beraber deve ve koyun da zikrolunur. Fakat sığırdan kurban kesildiğine rastlanmıyor. Deve kurbanına destanda iki yerde rastlanmaktadır. Colay'ın oğlu Bolat ölmüştü. Babasının yanında hizmet eden Karasaç kadın Bolat'ın dirilmesi için Tanrı'ya yalvardı, bir celmaya (hecin) devenin karnını yarıp kurban kestikten sonra ak ciğerini çıkarıp ölüye vurdu. Tanrı bu kurbanı ve töreni kabul ederek Bolat'ı diriltti.

Celmayanı cara tartt'le,
Öpküsün suurup ald'ele,
Bolottun başına kakt'ele[10]
Bolot başın kötürdü,
Koltuğuna kol sald'ele
Koltuğuna kakt'ele,
Kıbla cakka karadı,
Daarat aldı Bolotcan
İman ayttı Bolotcan...

(Hecini ortasından yarıp ak ciğerini çekip aldı, Bolat'ın başına vurdu, koltuk altını tuttu, koltuk altına vurdu. Bolat başını kaldırdı, kıbla tarafına baktı, apdest aldı, kelimei şehadet getirdi).

Manas'ın oğlu Semetey'in baba yurduna sağ döndüğüne sevinip baba dostu Bakay benekli bir dişi deve kurban kesti.

Baydın uulu Bakay Kan
Kuçaktap oop cığıldı :
"Aynalayın[11] *Semetey, botom,*
"töö enesi çaar ingen,
kudayımnın colunda
"alıp kelip muustayım"
töö enesi çaar ingen

[10] Hastaya musallat olan ruhu memnun etmek için kesilen kurbanın ak ciğeri ile hastaya vurmak çok yaygın bir görenektir. Anadolu'nun bazı yerlerinde ak ciğerle tedavi âdeti bu eski göreneğin kalıntısı olsa gerektir (bk. M. Şakir Ülkütaşır. *Sinop ve çevresinde sıhhat hakkında inanmalar* HBH, 1934, sayı 42 sah. 142).

[11] "Aynalma~aylanma" birinin çevresinde dönme, tavaf etme. "Aylanayım, aynalayım" kurbanın olayım demektir. Eski bir kurban töreninden kalma deyimdir. krş. "kırk evli kulla kırk cariye oğlu başına çevirdi azad eyledi" (Dede Korkut, Kilisli, sah. 86). yine bk. F. Köprülü, *Başadönmek, Aynalmak* (Azerb. Y. B. III, 133-140).

alıp keldi bu Bakay,
kudayınıñ colunda
alıp kelip muustadı...

(Bayın oğlu Bakay Han kucaklayıp bir yana meyledip düşüverdi -ve dedi "Kurban olayım Semetey, yavrum, deve anası benekli dişi deveyi getirip Tanrı yoluna boğazlayayım -keseyim- "Bu Bakay deve anası benekli dişi deveyi getirdi, Tanrı yoluna kesti).

Colay epizodunda bir kadın kaybolan evlâtlığı olan Bolat adındaki çocuğunu bulup sesini duyduğunda "kurban olayım" yerine "kulağımı keseyim çunak olayım" diyor

Anda ayttı baybiçe:
"Bolottuñ ünü çırkırayt,
"altmış tamır zırkırayt,
"kulağım kesip alayın
"çunak kempir bolayın".

(Orada hanım katun dedi: Bolat'ın ünü - sesi geliyor, altmış damar (ım) ağrıyor, kulağımı keseyim, kulaksız kocakarı olayım").

"Kurbanın olayım" yerine "çunağın olayım" deyimi Kazak - Kırgızlarda da söylenir. Eski zamanlarda adak - kurban olarak kulağın kesildiği de anlaşılmaktadır. Bu görenek, bizim bildiğimize göre, etnografiarca tesbit edilmemiştir.

Radloff rivayetindeki Manas destanı kahramanlarının ant törenleri de islâmdan önceki şeklini muhafaza etmiştir. Alplar taş ve su ile ant içerler. Yalan yere ant içerlerse su kurur, taş yarılır.

Kara taşka ant ayttı
Kak carılıp ketti taş,
Kara suuğa ant ayttı
Kara suu soolıp ketti

(Kara taş üzerine ant içti, taş ortasından yarılıverdi, kara su üzerine ant içti, su kuruyuverdi).

İki alp dost ve kardeş olmak istediklerinde ortalarına silâh koyup ant içiyorlar[12].

Anda ayttın Colay Kan:
"Kara - Kul-minen Sarı-Kul

[12] Araya silâh koyup ant içme göreneği Dede Korkut sah. 145.

"Korkpoğun menden, kaçpağın
"Kıyamattık dos boloyın"
Bir oğun suurup aldı,
arasına koydu deyt,
kıyamattık dos boldu...

(Orada Colay han söyledi: "Karakul ile Sarıkul benden korkmayınız, kaçmayınız. Kıyametlik dost olayım". Bir okunu çekti, aralarına koydu kıyametlik dost oldular).

Eski Türk andlaşma töreni ögeleri arasında yeri veya bir şeyi kertme ögesi bulunmuş olduğu görülmektedir. Alp Almanbet, Alp Er Kökçe ile bozuştuğu gün and yerine kınından bıçağını çıkarıp yere çaprazlama çizdi.

yerge arkı - terki çiydi
bıçak kaytıp kınğa saldı...

(Yere çapraz çizgi çizdi, bıçağını tekrar kınına koydu).

Aynı tehdit andını "Edige - Toktamış" destanında da görüyoruz [13]. Bu ant şekline Dede Korkut'ta da rastlanır. "Oğuz yiğidinin öfkesi kabardı, kılıcını çıkardı yeri çaldı kertti, dedi ki "*yer gibi kertileyim, toprak gibi savrulayım, kılıcıma doğrunayım, okuma sancılayım... bey babamın, kadın anamın yüzünü görmeden bu gerdeğe girsem*" (VI. hikâye S. 106). Yakutların eski göreneklerine göre iki dost biribirine sadık kalmak üzere bir ağacı kerterlerdi. Eski Oğuzların küçük çocuklarını nişanlarken sadakat işareti olarak çocukların beşiklerinin bir yerini kerttikleri anlaşılmaktadır. "Beşik kertme yavuklu" deyiminin menşei bu görenek olsa gerektir.

"Büyük sefer" rivayetinde alpların Kuran üzerine yemin ettikleri söylenmekle beraber çok islâmî şekil almış olan bu rivayette de eski ant şekli görülüyor. Bir yerde Manas "*göğsü tüylü yağız yer beni vursun dipsiz yüksek mavi gök beni cezalandırsın, keskin aybaltam beni parçalasın*" diye and içiyor.

"Büyük sefer" rivayetinde Kur'an üzerine yemin ettikten sonra ant içerek "kan çıkancıya kadar göğüslerine vurdukları" [14] söylenmektedir, ki bu göreneğe başka yerde rastlanmıyor. Bu da eski zaman ant töreninde bulunan bir öge olsa gerek.

[13] Çokan Velihanoğlu. *Edige ve Toktamış* (Melioranski yayımı).
[14] *Büyük Sefer* S. 28 - 32.

Manas destanında IX. yüzyılın Kırgızlarının inançları, dinî anlayışlarıyle XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Kırgızların dinî anlayışları karışık bir halde bulunuyor. Destanın kahramanları Arçalı höyüge, atalarının mezarlarına akboz kısrak ve benekli deve kurban kestikten sonra aptest alıp namaz kılıyorlar. Alp Manas savaşta ölen arkadaşlarını diriltmek için Mekke'ye gidip dua ediyor, duası kabul olup arkadaşları diriliyor. Fakat bunlar o dünyada neler gördüklerini söylemiyorlar, yani o dünya ile bu dünya arasında fark yok. Akboz kısrağı kurban kestikten sonra Kur'an'dan, Âyeti Kürsi'den bahsederler.

Akboz bee soyalı
Kulkuldabat *Kurandı*
Kuftan okup aytalı
ayat kürsü ımanda

(Akboz kısrağı keselim, *kul hüvellah-u ahad* kur'anı -okuyalım-, akşam namazını kılıp âyeti kürsiyi okuyalım, kelimei şahadet getirelim).

Destanın başka bir yerinde islâm dinince farzolan namaz ile karışık bir şamanlık âyini tasvir edilmektedir

Semetey cürüp ketip kaldı deyt
Çıp (?) koygon meçitke
Semetey kirip bardı deyt,
Kuptan okup aldı deyt,
Akboz beeni çaldı deyt.
Azır tayıp aldı deyt,
Biriñ otun aldı deyt,
Biriñ ottu caktı deyt,
Kazan kaynap çıktı deyt,
Kara koçkul kan çıktı,
Üçöö ıylap kobo kaldı,
Sol börügün tayamp
Soltanum ekem dep ele,
Ökürüp koya berdi deyt....

(Semetey gitti diyor [Şair].....(?) Mescide varıp girdi diyor. akşam namazını kıldı diyor, akboz kısrağı kesti, kurban etti. Biri odun aldı, biri ateş yaktı, kazan-tencere kaynadı, koyu kırmızı kan çıktı, üçü de ağlıyarak ayağa kalktı, sol böğrüne dayanıp-elini koyup - "Sultanım baba!" diyip haykırıverdi, diyor [şair]).

Manas destanının kahramanları Altay - Yenisey Türklerinin destanlarının alpları gibi tabiat dışı kuvvetlere malik insanüstü yaratıklar değildir. Bunların bazı olağanüstü hareketleri ve bazı tabiatüstü kudretleri tavsif ediliyorsa da bunlar edebî süslerden ibarettir. Manas destanı bu bakımdan Kazakların tarihî kahramanları Edige Beg destanından pek de farklı değildir. Manas'ın yalnız Er Töştük epizodu fazla efsane ögeleri ihtiva ediyor.

Manas çok eski "atlı uluslar kültürü" devrinin tipik kahramanıdır. Destanın birçok yerlerindeki Manas'ın tavsifi XVII. yüzyılda Kalmuklarla savaşan Kırgız kahramanının tavsifi değil, M. önceki VII - VI. yüzyıllarda Altaylarda ve bütün Orta - Asya'da kurgan-mezarlar bırakmış olan alplar devrinin kahramanının tavsifidir. Destanda Manas şöyle tavsif ediliyor :

tokoydo ayu bettengen,
belestey colbors baştangan,
çayan közdüü çap caktuu
terskey cakka kıştagan,
eneden cañı tüşköndö,
koy boorınday kara kan,
oñ koluna uştagan
kabagı biik, kaşı bas,
közü kızıl, öñü saz
kanduu tuugan Er Manas...

(Yüzü ormandaki ayı yüzü gibi, başı dağ sırtındaki pars başı gibi, gözleri çıyan gözleri gibi, kuzey tarafta kışlamış anadan yeni doğduğunda koyun ciğeri büyüklüğündeki kara kanı avucunda tutup doğmuş, göz kapağı yüksek, kaşları basık, gözleri kızıl, çehresi bunlara uygun kanlı doğmuş Er Manas...).

"Avucunda kan tutup doğma" motifi göçebe Türk uluslarının destanlarında çok yaygın bir motiftir. "Mogolların Gizli Tarihi"nde anlatıldığına göre Çingiz han da avucunda kan tutup doğmuştur[15]. Manas destanında yine bir Kançora adlı kahramanın avucunda kan tutup doğduğu söylenmektedir.

Manas'ın kudreti şöyle tasvir ediliyor :

düyüm alplar sarası,
Manaska kayrı kamçı çappagan

[15] Ahmet Temir çevirmesi sah. 19 § 59.

batır Manastın aldına
tuura adam kelmegen,
aydınınan ay korkkan,
kül pöñünön kün korkkan,
ay bulutka sıyınġan,
kün bulutka sıyınġan.
Mingen atı ak kula,
kiygen tonu ak kübö
ak kulaġa at cetpeyt,
ak kübögö ok ötpeyt....

(Türlü alpların mümtazları, Manas'a karşı kamçı göstermiş (?) değildir, Manas'ın karşısına kimse gelememiş [çıkamamış]tır, aydınından ay korkmuş, heybetinden güneş korkmuş, ay buluta sığınmış, güneş buluta sığınmış; bindiği at ak kula, giydiği elbise ak zırh, ak kulaya at yetişmez, ak zırha ok geçmez).

Destanlarda alplar hepsi 14 - 15 yaşlarında kahraman oluyorlar. Manas destanındaki alplar da böyledir: "on yaşında ok atmış, ondört yaşına bastıkta orda (hanların karargâhını) devirip han olmuş. "Colayın oğlu Bolat ondört yaşında yılkıçıların (at sürüleri çoban-muhafizlarının) başbuğu oluyor.

Manas'ın atı ("Ak kula"sı), zırhı, kılıcı şöyle tasvir edilmektedir:

atın tavsifi:

Manas üydön çıktı...
Öküm tuuġan ak kula
Örköçü biik zeri bas
Öktöm tuuġan ak kula
taykı calduu, tap ettüü
tamaşaluu ak kula
Cügürüp attan kalbaġan
astına tögörök tuyak salbaġan
ak kulanı mindi deyt...

zırhın tavsifi:

Bu kıtaydın ustası
Kıynı minen casaġan,
bu orustun ustası
Oyun minen casaġan,
bu kalmaktın ustası

kaylap turup casağan,
barannın oğı batpağan
Keltenin oğu cetpegen
Üstündegi ak olpok
ak olpoğun kiydi deyt.

Kılıcın tavsifi

Kömürünö çıdalbay
Könkö tokı y coyulğan,
Suğatına çıdalbay
Suuk Başat soolğan,
ögöönö çıdalbay
otuz ögöö cayılğan
Çapkanınan toybosun
Kişinin kanı minen
Çirkeynin tumçuğu minen suğarğan
Kılıçın beline kurçamp aldı....

(Manas evden çıktı.... mümtaz doğmuş, ensesi yüksek, sağrısı alçak, kuvvetli doğmuş "Ak kula" ya, kısa yeleli, idmanlı etli, dikkati çeken "Ak kula"ya, koşarken /hiç bir/ attan [arkada] kalmıyan, önüne yuvarlak tırnaklıyı geçirmiyen "Ak kula"ya bindi diyor [şair]. Bu Çin'in ustası emek ile yapmış, bu Rus'un ustası düşünerek yapmış [dövmüş], bu Kalmukların ustası türkü söyliyerek yapmış, "baran" tüfeğinin kurşunu işlemiyen, "kelte" tüfeğinin kurşununu geçirmiyen ak zırhını giydi diyor. Kömürüne dayanamadan sık orman harap olan, su vermesine dayanamadan Soğuk Başat ırmağı kuruyan, eğelemesine dayanamadan otuz eğenin ağzı düzleşmiş olan, çalmasına, kesmesine doymaması için sivrisineğin iğnesiyle alınan insan kanına batırılan kılıcını beline bağladı....)

Destandan anlaşıldığına göre demirci ustalar atlı uluslar kültürü devrinin topluluğunda çok yüksek yer almışlar ve imtiyazlı sınıf teşkil etmişlerdir. Alp Manas zırhını ve kılıcını yapan Töker ustaya "tarhan" diye hitap ediyor.

Manas ayttı ustağa:
"Kıldın b'ele kılıçtı, darkan?
"Soktun b'le soottu, darkan?

(Manas ustaya dedi: "Kılıcı yaptın mı, tarhan? Zırhı işledin mi, tarhan?) [16].

Manas bir savaştan zaferle döndüğünde aldığı ganimet malın en önemli kısmını Töker ustaya veriyor.

Kahramanların zırhları, kılıçları gibi elbiseleri de ölümlü kişilerin elbiselerine benzemez. Manas'ın pantolonu altmış teke derisinden yapılmıştır. Dede Korkut hikâyelerinin alplarının elbiseleri de böyle olağanüstü elbiselerdir. Bu hikâyelerden birinde Uruz Koca şöyle tarif ediliyor: "Altmış erkeç derisinden kürk eylese topuklarını örtmiyen, altı erkeç derisinden külâh etse kulaklarını örtmiyen kolu budu haranca uzun baldırları ince Kazan beyin dayısı at ağızlı Uruz Koca". Şaman dualarında ruh-tanrıların elbiseleri de böyle tavsifedilir.

Manas'ın ve savaştığı düşman alplarının yanlarında türlü falcı ve kâhinleri bulunuyor. En önemli falcı, kürek kemiğini yakıp onda meydana gelen çizgilere göre geleceği haber veren "yağrıncı"dır. Kırgız söyleyişine göre "cuorun" (eski türkçede "yağrın") kürek kemiği demektir. Buna "dalı" da denir [17].

Bu kürek kemiği falı eski Yunanlılarda (homplatoscopia), Romalılarda (scopulimantia) ve Araplarda (ilmülketf) bir ilim olarak kabul edilmiştir. Manas'ta kâhine "tölgöçü" de denilmektedir.

Colay han bir akın yapmak için hazırlanırken "tanrı ile konuşan" Targıl Taz denilen kâhinine kürek kemiği falı baktırıyor.

Targıl Taz dalı cakkan soñ
dalına karap algan soñ,
Targıl Taz turup dagı aytı:
"Kapırdıñ kanı kan Colay,
"Men korkamın dalıdan
"bu dalınıñ içinde
"kazanbaktay kayran baş
"kan aldınan cayladı
"tuulgaday kayran baş
"tuu aldınan cayladı
"oşu bıyıl attanba!.."

[16] Yakutlarda demircinin karısına "darhan" diye hitap edilmektedir (Seroşezvski *Yakutı* I).

[17] Kürek kemiği falı hak. bk. A. İnan *Samanizm sah.* 151 - 159.

(Targıl Taz kürek kemiğini yaktıktan sonra o kemiğe bakıp dediki: "Gâvurlar hanı han Colay, ben kürek kemiğinden korkuyorum. Bu kemiğin [falının] içinde kazan mahfazası gibi zavallı baş, hanın önüne yuvarlandı, çelik başlık gibi zavallı baş, tuğ önünde yuvarlandı. İşbu yıl sefere çıkma!")

Alp Manas'ın karargâhının bir yayladan başka yaylalara göç hareketi destanda şöyle tasvir edilmektedir :

Tars etme minen bir atıp
Tarsıldaşıp kol cürdü
Kürs etme minen bir atıp
Kürsüldöşüp kol cürdü.
Su ayağı Korkut'*tan*
Margalan'*dı bastı deyt,*
Namangen'*ge keldi deyt,*
Oşu cerge kondu, deyt.
Tañ agarıp atkanda,
Kün kızarıp çıkkanda
Oşu cerden köçtü deyt
Çatkan *ördöp çıktı deyt*
Çapaç *aşıp tüştü deyt*
Kara Buura *beline*
aa çıgıp keldi deyt,
aşu aşıp tüştü deyt
Kara Buura *oozına*
Kelip konup kaldı deyt,
erten minen köştü deyt,
Talas *boylop çıktı deyt*
Celgektiñ *Sarı dalağa*
Kelip konup kaldı deyt,
Tañ ağarıp atkanda
Kün kızarıp çıkkanda...

("Tars" [onomatope] diye işaret atıldığı dakikada "tars turs" gürültüsü ile kol yürüdü, "Kars kürs" [onomatope] diye işaret verildiği dakikada "kürs kürs" sesi çıkarıp göç hareket etti... Suyun - ırmağın ayağı olan Korkut'tan Margılan şehrini basarak geçti diyor (şair). Oradan Nemengân şehrine geldi, buraya kondu. Tan ağarıp

attıkta, güneş kızarıp çıktıkta buradan göçtü, Çatkan dağına çıkmıya başladı, buradan Çapas geçidini aşıp aşağıya indi. Oradan Kara Buğra beline çıktı, oradan geçitler aşarak aşağı indi, Kara Buğra ağzına gelip kondu. Sabah erkenden oradan göçtü, Talas ırmağı kıyısını takip edip yukarı çıktı... Celgek'in Sarı sahrasına gelip orada durdu, diyor /şair/).

Manas destanı kahramanlarının coğrafî görüş ufukları çok geniştir. Pekin şehrinden Kırım'a, Orhon ırmağından Rum ülkesine, Hint ülkesinden Kuzey Buz denizi kıyılarındaki "İt ili" yurduna kadar uzanmış olan alan bu destandaki alpların dolaştıkları, at oynattıkları yerlerdir.

Kökütey'in yoğ (yas) törenine komşu ve uzak ulusları çağırırken Bokmurun alp çağrılanların bulundukları yerleri, ülkeleri birer birer saymaktadır. Çağırmaya gidecek olanlara şöyle diyor :

Andan arı sen barsañ,
Ertiş *çığa caylağan,*
egiz kar'at baylağan
Kökümdüñ ulu Ürbü bar,
ağa cetip kabar ber;
. . . . . .
Andan arı sen barsañ
Samarkanda *Kan Koyon*
ağa cetip kabar ber!
Andan arı sen barsañ,
Kırım*dardıñ Bozuul*
ağa cetip kabar ber!
Andan arı sen barsañ,
Ergeş *eli,* İteli
Ağa cetip kabar ber!
Andan arı sen barsañ
Kaşgar, Carkent, Burağan
Mıñ kıtaydı surağan,
Kır murundu kzıl köz
Kıtaydardıñ Koñurbay
O Koñurbay kaşka kul
Kılığı curttan başka kul
ağa cetip kabar ber!
Andan arı sen barsañ

Ögüz *Kan eli boluçu,*
aġa cetip kabar ber!
Andan arı sen barsañ
Oġandıñ *kanı Mıs Burçak*
aġa cetip kabar ber!
Andan arı sen barsañ
Turpandıñ *curtu boluçu*
aġa cetip kabar ber!

(Ondan daha ileriye varacak olursan, İrtiş ırmağında yazını geçiren, /yarış/ için iki ekiz kara at bağlamış-hazırlanmış olan Kökümün oğlu Ürbü bulunur, ona varıp haber ver Ondan daha ileriye varacak olursan Semerkant hanı Koyan vardır, ona varıp haber ver. Ondan daha ileriye varacak olursan Kırımlılardan Bozoğul vardır, ona varıp haber ver. Ondan daha ileriye varacak olursan Erges iline ve İtiline varacaksın, onlara da haber ver. Ondan daha ileriye varacak olursan Kâşgar, Yarkent, Buragan'a gelirsin (orada) bin Çinliyi sorguya çeken, düz-yüksek burunlu, kızıl gözlü Çin alpı Konurbay vardır, o Konurbay mümtaz, ahlâkı halktan başkaca olan bir kuldur. Ona varıp haber ver. Ondan daha ileri varsan, Oğuz Han eli olacak, ona varıp haber ver. Ondan daha ileriye varsan Afganistan hanı Mıs Burçak vardır. Ona varıp haber ver. Ondan daha ileriye varacak olursan Turfan yurdu bulunur. Ona varıp haber ver).

Manas destanında göç hareketlerini ve akınlarda alpların takip ettikleri yolları tasvir eden pekçok parçalar vardır. "Büyük sefer" epizodunda tâ Pekin'e kadar takip edilen yol anlatılmaktadır.

Kendine itaat etmiyen derebeylerini tehdit ederken şöyle diyor

Uulu kiter Urumġa
Kızı kiter Kırımġa

(Oğlu Ruma, Kızı da Kırım'a gider).

Altay-Yenisey destanları kahramanlarının coğrafî görüş ufukları çok dardır. Destancılar kendilerinin gezdikleri ve bildikleri yerleri söyledikten sonra hayalî dünyaya geçiyorlar - gökle yerin bitiştiği yer, yeraltı dünyası... gibi. Kırgız-Kazak ve Nogayların ve genel olarak Bozkır destanları alplarının coğrafya bilgileri çok geniştir. Kırım, Tuna, Kuban, İdil, Samar, Cayık (Ural), Altay, İrtiş, Azav, Çin, Çürçüt, Hind, Rum, Mısır bu alpların at oynattıkları yerlerdir. Manas destanı bu bakımdan Bozkır destanlarından geridedir.

Manas destanında tabiat tasvirlerine çok yer verilmektedir. Hele Arabayoğlu tarafından yayımlanan "Semetey'den bir bölüm" rivayetinde tabiat tasvirlerine çok rastlanır. Bu destanda bir yer şöyle tasvir ediliyor

Bakası çardap kölündö,
Bülbülü sayrap çölündö,
Bulağı ağıp taşığan,
Bülbülü sayrap tañşığan,
Muñdu adam caşığan,
Kökügü sayrap takşığan,
Kömüşü arzan taşınan,
Küyüttü bende caşığan,
Betegesi belden bulağan,
Bedesine karasañ,
At boorunan ciregen,
cıttasa cıtı buragan,
Ürügü çirip köñ bolğan,
Özöndöy bulak saz bolğon,
Bulağı menen kölünö
Ördök menen kaz tolğon
Tekçeden gülü açılğan
Cemişi cerde çaçılğan

(Kurbağaları gölünde bağırışıp, bülbülleri çölünde ötüşüp, pınarları taşıp, akıp, bülbülü türlü türlü seslerle şakıyıp üzüntülü kişinin gönlü nü açıyorlar. Guguk kuşları öter, gümüşü taşından çok, kederli insan yeniden hayat bulur. (At sürülerinin sevdiği) otları kişi beline ulaşır, yoncasına baksan at bağrına (dokunacak kadar) uzamış. Kokusu etrafı sarmış, erikleri çürüyüp toprak olmuş, ırmak kadar büyük pınarları buraya yakışmış, pınarlarıyle göllerine kazlar dolmuş, yer kaplıyan gülleri açılmış meyvaları yerlere saçılmış...)

Tañ agarıp atkanda
Taraza cıldız batkanda
Havanıñ celi zırkırap
Oyda kulun çurkurap
Asmandağı cıldızlar
Kezek menen bırkırap

Kamıştıñ başı kuvdurap
Çöptün başı suvdurap
Torğaydıñ barı çırıldap
Terektiñ başı dirildep
Candıñ barı kıbırap
Namaz maalı bolğando
Çörök turdu kaşkayıp
Almaday beti tastayıp...

(Tan ağırıp söktüğü, terazi yıldızı battığı zaman, havanın yeli hızlı esti. Ovada taylar kişneşiyor, gökteki yıldızlar (nöbetleşir gibi birinden sonra biri) parlıyor. Kamış başı ve otlar (rüzgâr ile hareket edip) sesleniyor. Bütün serçe kuşları çırçır öterken, kavak ağaçlarının dorukları sallanırken, canlıların hepsi kımıldamıya başladılar... Namaz vakti geldi, Ayçürek (kız) elma gibi yüzünün vekar ifadesi göze çarparak yatağından kalktı).

Son zamanlara kadar Kırgız ve Kazaklarda tesbit edilen "Kız oynak"[18] geleneğinin en eski şekli Manas destanında görülmektedir. Manas'ta "Kız oynak" birkaç yerde zikredilir. Radloff rivayetinde (S. 321):

Akındıñ kızı Ay Çörök,
Otuz kızdı koşçu alıp,
Kırk ciğitti başçı alıp,
Akındıñ kızı Ay Çörök
Oyun baştap çıkkandır

(Akın'ın kızı Ay Çörek otuz kızı yanına arkadaş, kırk yiğiti de kılavuz alarak oyuna başlamak üzere çıkmış...)

Yine Radloff'ta (S. 523):

Çınar terek tübündö,
Bir boz ordo bar eken
Kırk kız anıñ içinde
Kırk ciğit minen oynoydu

(Çınar ağacının dibinde bir beyaz otağ varmış onun içinde kırk kız ile kırk yiğit oynuyor).

[18] *Kız oynak* göreneği için bk. Ç. Velihanoğlu. *Soçineniya sah.* 62-63 ve XLII.

Radloff'tan 70 - 80 yıl sonra tesbit edilen rivayetlerde bu "kız oynak" göreneği Orta-Asya şehirlilerinin islâmî anlayışlarına göre değiştirilmiştir. Arabayoğlu tarafından tesbit edilen Manasçı Tınıbek rivayetinde Ay Çörek'in "Kız oynak" töreni tasvir edilirken kırk yiğit zikredilmiyor (S. 73, 76, 80); bu rivayette "yiğit" yerine "gelin" zikrediliyor:

Kaykalağan kara bet,
Kırk kızğa cetip barganı
Otuz kelin, *otuz kız*
Kırkı kelin *kırkı kız*
Kızıl bettü kalıyman
Otuz kelin, otuz kız
Ortosunda Ay Çörök....

(Mağrur esmer kız - harfiyen kara yüzlü - kırk kıza yaklaştı; otuz *gelin* - genç kadın - otuz kız, kırkı *gelin* kırkı kız, kızıl yüzlü günâhkârlar (?), Otuz gelin, otuz kız /bunların/ ortalarında Ay Çörek'...) Bu mısralar Radloff'tan aldığımız yukarıdaki mısraları karşılar. Bu epizodu anlatırken Manasçı kırk yiğit ile kırk kızın bir otağda oynadıklarını söylemiyor.

Manas destanında güzel kızları tasvir eden güzel yerler vardır. Semetey'in nişanlısı Ay Çörek şöyle tasvir ediliyor

Çöröktüñ cayın aytayın:
Köbük karday eti bar
Kızıl kanday beti bar
Kalemdey kara kaşı bar
Kunduzday suluu çaçı bar
Merbettey taza tişi bar

(/Ay/ Çörek'in halini beyan edeyim: Köpük kar gibi eti var, kızıl kan gibi yüzü var, kalem gibi kaşı var, kunduz gibi güzel saçı var, inci gibi dişleri var....)

Han Colay'ın karısı şöyle tasvir ediliyor :

Kırk kulaç çaçı bar eken
Kara cerge kar yaasa,
Kardı körsöñ etin kör!
Karluu cerge kan tamsa,
Kandı körsöñ betin kör
Oymak körsöñ oosın kör

Cinci körsöñ tişin kör!
Kalem körsöñ kaşın kör!
Karaġat körsöñ közün kör!
Şekerdi körsöñ özün kör;
Külse tişi kaşkayġan
Küymönsö cıpar cıttanġan

(Kırk kulaç saçı varmış, kara yere kar yağsa karı gör de vücudunu gör, karlı yere kan damlarsa kanı gör de yüzünü gör. Yüksüğü gör de ağzını gör. İnciyi gör de dişlerini gör. Kalemi gör de kaşını gör, siyah frenk üzümünü gör de gözünü gör. Şekeri gör de kendisini gör. Gülse dişleri parlıyan, ağzını kıpırdatsa mis kokan....)

Manas destanının hikâye ettiği alpların savaşlarının çoğu, at sürüleri ve kızlar elde etmek içindir. Alp Manas bütün akın ve savaşlarını ailesi, yanındaki yiğitleri ve halkının rahat yaşamalarını sağlamak için yaptığını söylüyor.

Kar yastanıp mal taptım
Kanıkey cırgaldı körsün dep
Muz yastanıp mal taptım
Bukaram cırġap cürsün dep
Kıyaluu cerden cılkı aldım
Kırk çorum cırġap cürsün dep
alp cıyılıp kelgende
başın koydoy keskemin
kanın suday tökkömün
karkaralı kızların
aç bilekten alamın /alġamın/
olco alıp kelemin /kelgemin/

Kar yaslanıp mal kazandım Kanıkey /eşim/ gönül şenliği ile yaşasın diye; buz yaslanıp servet kazandım fukaram - halkım rahat etsin diye, dağ yamaçlarından at sürüleri sürdüm - yağma ettim, kırk arkadaşım huzur içinde yaşasınlar diye. Alplar toplanıp geldiğinde başlarını koyun başları gibi kesmişimdir, kanlarını su gibi dökmüşümdür... Turna tüyleriyle süslenmiş kızlarını ince bileklerinden yakalayıp ganimet olarak getirmişimdir).

Savaşmak üzere karşı karşıya gelen ordular ve savaşlar Manas'ta şöyle tasvir edilmektedir

Kökçönüñ uulu Ümötöy
tuunu tuuga uruptur,
celpildegen tuu minen,
cer mayışkan kol minen
ayçığı altun tuu minen
altı san ala kol minen
Ümötöy çunak cürdü deyt,
Semeteyge keldi deyt,
Artıştuu bulak başında,
altı su tolgon köp cılkı
altı sandan altı mıñ
aydap aldı Ümötöy
takaluudan tay koyboy
tamgaluudan at koyboy,
Kökçönüñ uulu Ümötöy
alıp cürüp ketti deyt...

(Kökçe'nin oğlu Ümetey tuğları tuğlar üzerine dikti. Dalgalanan tuğ ve yeri ezen /hesapsız/ ordu hilâli altın tuğ ile, altıyüz bin askerle kesik kulaklı Ümetey hareket etti, Semedey'e geldi, diyor [şair]. Ardıçlı pınarın başındaki altı ırmak [kıyısını] dolduran çok at sürülerinden Kökçe'nin oğlu Ümetey altıyüz bin at sürüp, nallılardan tay bırakmadı, damgalıdan at bırakmadı, alıp gitti).

Manas destanında tasvir edilen savaşlar hep at sürüleri için oluyor. Hattâ Çin seferinde Pekin alındıktan sonra da at sürüleri en önemli ganimetlerden sayılmaktadır.

Barış zamanında alplarla yanındaki arkadaşları beraber yaşıyorlar. Hayatları birbirinden farklı değildir. Fakat savaşta inzibat çok serttir. Bir savaşa hazırlanırken Manas, nökerlerine şöyle hitap ediyor.

oşundan kayta kaçkanıñ
başı ketet ölümgö
malı ketet talooga
coodan murun cayamın
kıtaydan murun kıramın

(Buradan geriye kaçanın başı ölüme gidecektir - yani öldürülecektir-, malı yağma edilecektir, düşmandan önce, kaçanları haklıyacağım, Çinlilerden önce onları kıracağım).

Manas'ın silâhları gibi davulları da çok mubalâğa ile tasvir ediliyor. Onun ordusunda kullanılan davullar fil derisinden yapılmıştır. Bu davullara sinek konarsa sesi bütün karargâhta çın çın öter; bir serçe dokunursa gök gürültüsü gibi gürler.

Savaşta her iki tarafın bayrak ve tuğları vardır. Manas alplarının bayraklarının çoğu kızıldır. Manas bir sefere çıkarken askerlerine şöyle diyor

ala bayrak kızıl tuu
tübün cerge sayıñar.
başın kökkö cayıñar.

(Alaca bayrak kızıl tuğ dibini yere sançınız, başını göklere yayınız. [dalgalandırınız]).

Ala bayrak, benekli bayrak, Nogay ve Kazak destanlarında da zikrolunur. Manas'ta bayrak ve tuğ kelimelerinden başka "celek)", "asaba" kelimeleri de geçmektedir. Nogay destanlarında bayrak yerine "al bayrak", "sarı tu", "ala tu", "al calav" sözleri geçer.

Kırgızların sefere çıkarken, Moğollarda olduğu gibi, tuğ töreni (tuğ ruhuna kurban töreni) yapmış oldukları anlaşılmaktadır. Esir olan kocasını kurtarmıya gidecek olan askerlere hitabede bulunan Aksaykal hatun şöyle diyor :

Kara başı altın tuu
Asmandata cayıñar.
Akboz bee soyuñar.
Tuu kötörüp koyuñar.

(Kara başı altın olan tuğu göklere çıkarıp yayınız. Akboz kısrak kurban kesiniz, sancağı yükseltiniz.)

Alpların silâhları arasında "yada" taşı vardır. Destanlara göre alplar bu taşın sihrî kuvvetleriyle havayı istedikleri gibi değiştirebilirler: yağmur, kar, dolu yağdırırlar, isterlerse bulutları dağıtıp havayı açarlar. Manas'ın "Büyük sefer" epizoduna göre alp Almanbet çok usta yadacı idi "Yada" (cada cay) geleneği Bozkır destanlarında da çok önemli yer tutar.

Manas destanın bir çok motifleri bütün Türk destanlarında bulunan müşterek motiflerdir. Bunlardan bazıları cihanşümül motiflerdir. Manas'ın bir bölümü olan Er Töştük destanındaki "Tepegöz" masalı bu cümlelerdendir. Er Töştük alpın babası İleman bir gün at

sürülerini sularken su üzerinde yüzen bir ciğer görüyor ve merak ederek elindeki değnekle bu ciğere vurmaya başlıyor, ciğer vurdukça büyüyor ve içinden cadı çıkıp İlemanı yakalıyor. Bu motif Katanov tarafından tesbit edilen bir Urenha masalında da vardır. (Proben IX. II). Dede Korkud'un "Tepegöz" hikâyesindeki "yığnak" (içinden tepegöz çıkan nesne) bu ciğere benziyor.

Er Töştük Tepegöz'ün tek gözüne demir şişi kızdırıp soktu, böyle öldürüldü. Dede Korkut'ta da böyledir.

BİBLİYOGRAFYA

Velihanoğlu Çokan. *Soçineniya = eserleri* (Zap. RİGO, po otd. etnografii XXIX, s. 70 - 74, 208 - 222).

Radloff W. *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme* V. Teil *Petersburg* 1885. (Kırgızca metin ile Almanca çev.).

Pavet de Courteille. (tenkit) *W. Radloff. Proben.* V (JA. 1887, t. X, pp. 350 - 362).

Almasy G. *Der Abschied des Manas von seinem Sohne Semetey.* (Keleti Szemle, 1912 t. XII, 216 - 223).

Veselovskiy N. İ. *Smert Kökütey Hana i ego pominki* (ZVO, XV, s. VIII - XVI).

Potanin G. *Kazak - Kirgizskiya predaniya, legend i skazki* (Jivaya Starina, 1916, t. XXV" Er Töştük sah. 85 - 95).

"*Turkestanskaya Pravda*" Taşkent, 1924 No. 23 (300).

Tınıbek *Semetey'den bir bölüm* (Arabayoğlu yayımı, Moskova 1925).

Orazbakov Sagımbay *Çoñ kazat (Büyük sefer* Rusça çevirmesi *Velikiy pohod.* Moskova 1946.

Malov S. E. (tenkit) *Manas* (İzv. Akademii Nauk 1947, t. VI, sah. 155 - 156.)

Kuşner P. *Manapstvo v gornoy Kirgizii* (Rev. Vostok" 1927, N. 2).

Abramson S. M. *Oçerki kulturı kirgizskogo naroda.* Frunze 1946.

Bernştam A. N. *Znamenitelnaya data* ("Sovetskaya Kirgiziya" 30/IX/ 1945).

M. P. Gryaznov *Pervıy Pazırıkskiy kurgan.* 1950.

Karalayev Sayakbay *Er Töştük.* Frunze 1956.

Brudnıy, D. L. *Teatralnoe iskusstvo Kirgizii.* Moskova 1959.

Köprülü Fuat *Türk edebiyatı tarihi.* İstanbul 1928. Manas sah. 188-189.

İnan Abdülkadir *Türkoloji ders hulâsaları* İstanbul 1936.

Göçebe Türklerin destanlarının karakterleri ("Yücel" 1940, s. 64 ve 66)

Manas destanına dair notlar ("Varlık" 1941, sayı 183).

Manas'ta ideoloji ve kahramanlar ("Varlık" 1941, s. 185). bk. bu eser 118. s.

Manas destanında görülen muhtelif tabakalar ("Varlık 1941, sayı 18). bk. bu eser 161 s.

Manas'da "aş" ve "yog" merasimi ("Varlık" 1941, s. 190). bk. eser 121 s.

Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya. 1954 basımı c. XXVI *Manas* maddesi.

Literaturnaya Ensıklopediya Manas maddesi.

MANAS DESTANINDA GÖRÜLEN MUHTELİF TABAKALAR

Varlık 1941, No. 18

Destanlar, eski bir şehir harabesi üzerinde vücuda getirilen yeni bir şehre benzerler. Bu şehrin binalarını tetkik ederken muhtelif devirlerde yaşayıp harap olmuş şehir enkazından yapılmış birçok binalar veyahut yeni binaların dıvarlarına konulmuş eski kitabeler ve tezyinat parçalarını gördüğümüz gibi, destanlarda da en yeni unsurların yanı başında en eski devirlerin hâtıralarını buluruz. Bir arkeolog ise bizim gördüğümüz şeylerle kanaat etmez. Şehrin en eski tabakasına kadar inmek için hafriyat yapar, toprak yığını altında kalan muhtelif devre ait kültür tabakalarını tesbit eder.

Destanlarda, şehir harabeleri gibi muntazam bir devre takip ederek sıralanmış tabakalar yoktur. Bunlarda tabakalar alt üst olmuştur. En üst tabaka ile en alt tabaka birbiriyle karışmış bir halde bulunur. Bundan dolayıdır ki bir folklor araştırıcısının destanda gördüğü türlü kültür tabakalarının devirlere göre tasnifi bir arkeologun vazifesinden daha güçtür.

Bizim Manas destanı en eski devirlerden beri Kırgızlarla beraber yaşamış bir destandır. 19. asra kadar tesbit edilmemiştir. Bundan dolayıdır ki tabakalaşma bakımından diğer millî destan ve hikâyelerimize nazaran daha karışık bir konu olarak görünür. Çünkü bu destanı vücude getiren Kırgız Türklerinin yaşayış tarzları normal seyrini takip etmemiş, aynı devirde şehir ve ziraat hayatına doğru ilerlemelerden sonra göçebe ve hattâ avcılık hayatına doğru gerilemeler olmuştur. VIII. asırda yüksek bir kültüre (mâbetlere, yazıya, ziraat ve şehir hayatına) mâlik olan Kırgızlar IX. asırda tam bir göçebe ordular halinde görülüyorlar. Aynı devirde türlü yabancı kültürlerin tesirleri altına düşmüşlerdir: Bir taraftan Çin, Hind, Tibet kültürleri, diğer taraftan İran - İslâm kültürü, son asırlarda Avrupa-Rus kültürü. Manas destanı bütün bu kültürlerden müteessir olmuştur.

Manas destanındaki yeni unsurları ayırmak kolaydır. Meselâ kahramanların karargâhlarında bile çay ve semaver bulunuyor

Semaver ateşe koydu
Ak kuyruk çaydan demledi

Semaver ateşe koyunuz
Kaymaktan alıp katınız
Demleyip çayı kaynatınız

Birçok mısralarda *miltık* yani tüfek kelimesi geçmektedir ki, bu kelime *bendaka* kelimesinin bozuntusudur. Miltık (bendaka) kelimesi gösteriyor ki bu silâh Türkistan ve Sibirya Türklerine Hind veya İran yoluyla girmiştir. Moğalistan Türkleri ise tüfeğe çince *poo* diyorlar.

Hac, Mekke, Medine, Kuran, Namaz ve kitaplardan bahseden mısralar da yeni unsurlardır. Manas destanında bu kelimelerin ifade ettikleri mâna sarih değildir. Manas'ı rivayet eden halk şairlerinin bu kelimelerin hakikî mânalarından habersiz olduğu pek açık olarak görülmektedir. Meselâ *Kuran* ve *Kitap* kelimelerini zikrederken

At başı kadar Kuranı
Koyun başı kadar kitabı

diyor ki, bunlar, müslüman ağzına pek te yakışmayan tavsiflerdir. Ortaçağa ait unsurlardan en dikkat çekenleri Kırım ve Rum isimlerini ihtiva eden parçalardır. Bu iki ülkenin şark Türklerine daha eski devirlerde de malûm olduğunda şüphe yoktur. Bununla beraber bu ülkeler bilhassa Nogay - Mangıt kabilelerinin XIV. asırda Altay ile Kırım arasında uzanan bozkırlarda at koşturdukları devirde meşhur olmuştur. Manas'taki akisleri de bu XIV. asrın hâtıralarıdır. Manas, destanın kendi rivayetine göre Kırgız kahramanı değil "Sarı Nogay" kabilesinin kahramanıdır:

Sarı Nogay er Manas

Umumiyetle Kazak - Kırgız destanları XIV. asırda Altınordu devletinin dağılmasını ve XVI asırdaki Oyrat - Kalmukların Türk ülkelerine akınlarına karşı yapılan harplerin kahramanlarını terennüm eder. Bununla beraber eski destanların kahramanları ve motifleri muhafaza edilmiştir.

Manas destanında en eski unsurlar evlenmeleri tasvir eden epizotlardır. Bu epizotlardan anlaşıldığına göre Manas'ın kahramanları hep çapulla elde ettikleri kızlarla evleniyorlar.

Manas babasına

Bütün alplardan korkmuyorum
Eskisi gibi çapulculuğa çıkmıyacağım
Kayıb'ın kızı Kara Börk'ü
Yakalayıp aldım kırlardan

Şoruk'un kızı Akılay'ı
Ganimet aldım kaleden
Kız almış (evlenmiş) gibi olmadım
Kız koynunu görmedim
Han babam Yakup Han
Asîl atına bin
Bana bir kız ara

diyor. Görülüyor ki savaşlarda ganimet ederek aldığı kızlarla evlenmiş, fakat "kız almış gibi" olmamış, babasının rızasıyla (sulh yoluyla) bir kız almak istiyor. Bu parça, bize ekzogaminin ilk devirlerini, yani "dışarıdan kız kaçırarak evlenme" devrini anlatırken birdenbire bizi "sulh yolu ile, her iki tarafın rızası ile dışarıdan evlenme" devrine getiriyor.

Yakup Han'ın oğlu Manas'a kız aramasını tavsif eden epizot da şayanı dikkattir.

Yakup Han bir çobana:

Manas'ıma kız arayıp
Kara kiş börküm karlattım
Tilki börkünı ıslattım
Dolaştım kız bulamadım.

diyor. Bu "kız aramak" dan ziyade bir keşif müfrezesinin faaliyetini andırmaktadır.

Temir hanın kızı Kanıkey'in düğününü tasvir eden epizottaki düğün, bizim tarihî devirlerde bildiğimiz düğüne benzemiyor. Kız, damadı tanımıyor, tahkir ediyor. Bıçakla hücum ederek yaralıyor. Damat, kayın babanın evini yağma ediyor. İki büyük kabile harbe tutuşmak üzere iken kızın anası kan dökülmesine mâni oluyor.

Manas'ın kırk mülâziminden birinin adı Aco beydir. Bu isim şüphesiz ki IX. asır Kırgızlarının reislerine verilen *Aco* unvanın hâtırasıdır. XVII. asır yazılı Rus vesikalarına göre, Yenisey sahilinde yaşayan Kırgız oymağının reislerine de *Aco* denirdi.

Ak Erkeş'in döşeğine
Almanbet basıp yüriyor:
. . . . . .
Kök kıyas adlı biri diyor
Ben de bunu görmüştüm
Biriniz söylesin diye susmuştum

Er Gökçe misafirini yanına çağırıyor ve "at mı istersin elbise mi istersin al" diyor. Bunun mânası "Defol git" demektir. Misafir mülteciye doğrudan doğruya "git" demek ayıp olduğundan böyle diyor.

Aralarında iyice münakaşa oluyor. Fakat, Er Gökçe zevcesiyle olan münasebetinden bahsetmiyor.

Almanbet gidiyor. Er Gökçe itham edilen zevcesine karşı bir şey yapmıyor. Hattâ zevcesi Ak Erkeş kocasını tekdir ve tehdit ederek "bu Almanbet senin canına okuyacaktır" diyor.

Er Gökçem prensim
Kahramanlığın var, aklın yok
Olan bitenle işin yok
At esirgeyen dost mu olur?
Elbise esirgeyen arkadaş mı olur?
. . . . . .
Hesabe (yıldıza) bakıyorum:
Bütün hami ruhların
Almanbet'in arkasından gidiyor.

İtham edilen kadın kocasını kandırıyor ve Almanbet'i geri çağırmaya razı oluyor. Fakat prens çoktan gitmiş oluyor. Bu epizot bize çok eski devirlerdeki karı-koca münasebetlerini göstermektedir.

Manas'ın defin merasimi de islâm devrinde bildiğimiz defin merasimi değildir. "Manas öldü. Ak saray ve Gök saray yaptırıldı. Dokuz gün yattı, doksan kısrak kesildi. Altı gün yattı, altmış kısrak kesildi. Çam ağacından kalın tabut yapıldı. İçerisini altunla dışarısını gümüşle süslediler".

Çokanoğlu rivayetine göre "Manas'ı kımızla yıkadılar, kılıçla temizlediler".

Bu "defin merasimi" bugünkü defin merasimleriyle izah edilemez. Şüphesizdir ki, bu en eski devirlerdeki Türk defin merasimlerinin kalıntısıdır. Kırgızlar ve umumiyetle Orta-Asya göçebe Türk boylarında definde tabut bile kullanılmaz. Manas'ın tabutu Altay'da son senelerde yapılma Pazırık hafriyatında meydana çıkarılan mezarda bulunan tabutu andırmaktadır.

Manas destanındaki eski unsurlardan biri, Oğuz destanında da gördüğümüz oğul ve baba mücadelesidir. Manas'ta bu motif Kalmuk hanı Karahan'la oğul Almanbet epizodunda geçer. Tıpkı Oğuz destanında olduğu gibi Karahan kâfir, oğlu müslümandır. Eski destanlardaki bu motif eski medeniyetle yeni bir medeniyet mücadelesinin hâtırası olsa gerektir.

"KİTAB-I DEDE KORKUT" HAKKINDA

Türkiyat Mecmuası cilt 1
sahife 213, 1925 Ağustos

"Kitab-ı Dede Korkut alellisanı taife-i Oğuzan" kitabının yegâne nüshası, Almanya'da 'Dresden' Krallık Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu eserden ilk defa istifade etmiş olan zat, Alman âlimi Diez'dir. Diez bu eserden "Tepegöz" hikâyesinin metnini Almanca tercümesiyle beraber "Denkwürdigkeit von Asien" adlı eserinde (3 üncü cilt; s. 399) neşretmiştir. Diez'den sonra seksen sene bu kitap hakkında hiç tetebbuatta bulunulmadı. 1894'de Rus âlimi Barthold "Oğuznamc'deki I "Duha Koca oğlu Deli Dumrul" hikâyesini neşretti. Sonra, II "Dirse Han oğlu Bugaç", III "Salur Kazan'ın evi yağmalandığı", IV "Kampüre Bey oğlu Bamsı Beyrek" hikâyelerini rusca tercümeleriyle beraber neşretti (Rus Arkeoloji Cemiyeti Şark Şubesinin mecmua (zapiski)leri. 8 inci cilt, 203 s; 11 inci cilt, 175 s; 12 inci cilt, 37 s; 15 inci cilt, Vp. 2 -3. 1 s)*. Nihayet bu kıymettar eserin tamamı, Kilisli Muallim Rıfat Bey tarafından 1332'de tabettirildi.

Şurası şayan-ı teessüftür ki, "Dede Korkut"un neşrinden on sene geçtiği halde, bugüne kadar bu eser hakkında ciddî bir tetebbu meydana çıkmadı. Halbuki, Prof. Barthold tarafından neşrolunan üç dört hikâye bile, Rus müsteşrikleri arasında büyük bir tesir icra etmiş, esaslı ve esassız bir takım şeyler yazılmasına sebep olmuştur. Ben, bu eser hakkında tetebbuat ve tetkikat yapacak mütehassıslara müfid olmak ümidiyle, "Dede Korkut: Korkut Ata" hakkında Türkistan'da Kırgız-Kazak ve Başkırd Türkleri içinde ne gibi efsanevî hâtıralar olduğunu, bazı eski eserlerde şüphesiz bizim Korkutumuza ait olan haberleri ve yukarıda mezkûr âlimin - Diez, Barthold, Muallim Rıfat Bey - kıraet ve tercümeleri hakkındaki bazı mülâhazalarımı beyan etmek isterim.

* * *

Dede Korkut (Korkut Ata) hakkında Sirderya havzalarında, Türkistan ve Kazak - Kırgız sahralarında, Tiyanşan ve Ural Türkle-

*Barthold "Dede Korkut", "Zapiski vostočnogo otdeleniya" VIII 1896, XI 1899, XII 1900, XV 1902.

rinde olan efsanevî rivayetler bakiyesine nazaran, o yalnız Oğuz Türklerinin dar mânasiyle kahramanı değil, belki bütün Türk kavimlerinin pek eski zamanlara, efsanevî devirlere ait umumî bir kahramanları daha doğrusu peygamber-baksileridir.

Rus müsteşriki Inostrantsef gibi (Rus Arkeoloji Cemiyeti Şark Şubesi Mecmuaları, 20 inci cilt, 44 s) "Dede Korkud"da, Sultan Sancar muasırı olan "bozok" aşireti emiri "Korgut bin Abdülhamid" gibi bir tarihî şahsı görmeğe çalışmak, abestir. Korkud (Korkut) Türkler arasında menkibevî ve muhterem bir sima olduğundan dolayı, Türkler içinde Korkud (Korgut, Korkut) namını taşıyan tarihî şahıslar da olabilir; Onaltıncı asırdaki Şahzade Korkud bin Sultan Bayezid Sani gibi.

Şüphesiz bizim Korkud'umuza ait olan mühim haberlerden biri Reşidettin ül Tabib'in "Tarih-i Oğuz-u Türkan ve Hikâyat-ı Cihangiray" unvanlı eserindedir (Paris Millî kütüphanesinde, Farisî yazmalar kısmı, 1364 numaralı kitap). Bu eserde olan "Korkut"un millet ve memleket içindeki vazifesi, aynı "Kitab-ı Dede Korkud"da olan Korkud'un vazifesidir; çocuklara ad koyar; Hakanlara maslahat verir; Hakan ve il bir şeyden âciz olursa Korkut'a adam gönderirler; Hakan intihap olunurken mutlaka o yerde Korkut olur; cemiyetlerde bülendâvaz ile söylemek ona aittir: درمیان آن جمعیت باواز بلند تقریر کردکه و این قورقوت از نسل پایاتست پسر قرا خواجه و او عظیم عاقل و دانا و صاحب کرامات بوده است و در عهد او اینال خان میر یاو قوی بیرون آمده و صاحب این روایت (varak 164) تقریری کند که عمر او دویست و نود و پنج سال بوده است و سخن نیکو کرامات گفته و حکایات او بسیار است.

Bundan anlaşılıyor ki bizim "Korkud"umuz ile Reşidettin ül Tabib'in bahsettiği "Korkut", şüphesiz, aynı menkibevî şahıstır; ve bu eserin "Oğuznâme" destanının bir kısmından aynen tercüme edildiğinde hiç şüphe yoktur. Ekser cümle ve tâbirler "Kitab-ı Dede Korkud"da olan cümle ve tâbirlerdir: چنانکه دو ناوور ساخته بود و یکی را پر ماست و یکی را پر قیزکرده و چندان گوشت اسب و کاو و گوسفند جمع کرده که چند کوهی بر آمده (varak 164)

"Göl gibi kımız sağdırdı. Tepe gibi et yığdırdı", "attan aygırdan deveden buğra koyundan koç kırdırdı" (Dede Korkud s.9) cümlelerinin tercümesidir. Kahramanlara unvan ve lâkab olarak kullanılan Türkî sözler (Ala atlı as donlu... و معنی این آنست کی اسب آله نشسته باشد و جامهٔ سمور بوشید varak 164)

istimali ve bu surette bugün bile Minusin Türklerinin kahraman destanlarında "Kan kılıçlık, boz atlıg", Ala atlıg ala karçıgalıg bahadır" (Rus Coğrafya Cemiyetinin Etnografya Mecmuası, 1858, Petersburg) suretindeki cümlelerin istimali, Reşideddin ül Tabib'deki bu parçaların Oğuznâme destanından tercüme edildiğinde şüpheye mahal bırakmıyor.

"Korkut Ata hakkında Emir Ali Şir Nevaî", Nesaim-al-muhabbat min şemaimil-futvet" de diyor ki قورقوت آتا علیه الرحمة ترك اولوسی آراسیده شهرق آندین آرتوغراق دورکه شهرت غه احتیاجی بولغای . مشهور موندا غ دورکه نیچه ییل اوزیدین بورنق فی نیچه ییل اوزیدین سونکقی فی کلورفی دیب دورکی کوب موعظه آمیز مغز لیق سوزلر ارادابار . (Asya Müzehane kütüphanesi nüshasından naklen Barthold'un makalesinde Arkeoloji Cemiyeti Şark Şubesi mecmuaları, 20 inci cilt, s. 48).

Emir Alişir Nevaî, Korkut Ata'yı bir veli diye gösterirken, diğer bir Türk müverrihi de, "Korkut Ata"yı mecusiler hekimi ve rahipleri olan bakşilerin peygamberi gibi gösteriyor: "Tarih-i Dost-ı Sultan"da (Ahmet Zeki Velidi Bey elinde olan yegâne eski nüshada) Özbek Hanın islâmiyeti kabulüne ait bir efsane zikrediliyor: İslâm ulemasiyle mecusi kâhinleri münazara etmişler. Kâhinlerin sihri batıl oldukta (Han hüküm kıldı kim Korkut'dın yürüp istegizler... Mülâzim çıkıp Korkut'dın baktı irse kördiler Korkut'nıng başında özge suratlık kişiler başını koynıga salıp olturur irdiler (varak 31 - 32).

Efsaneden öyle anlaşılıyor ki, İslâmlar âciz kaldıkları zaman Muhammed Peygamber'e bakşiler ise Korkud'a müracaat ederek istimdat ediyorlardı. Ebu-l-Gazi Han'ın "Şecere-i Terakime"sinde "Korkud"u Türkmenlerin ceddî âlası diye zikrettiğini de, Evliya Çelebi ve Olearius gibi seyyahların ifadesine göre Mavera-i Kafkas Türklerinde 17 inci asırda "Korkud Bakşi" hakkında rivayetler olduğunu İnostrantsef makalesinde beyan ediyor[1].

[1] Sultan Murad Sani zamanında yazılmış "Tarih-i Âl-i Selçuk" adlı eserde (Petersburg Asya müzehanesi nüshası)Âl-i Osman'ın saltanatı "Dede Korkut" tarafından tebşir edildiğini ve bu sözlerin kitaptan halk arasına değil, bilâkis halk rivayetinden kitaba girdiğini Barthold "Kitab-ı Dede Korkud" hakkında yazdığı mukaddimesinde zikreder. Evliya Çelebi seyahatnamesinde de şu sözler vardır: "Ziyaretgâh-ı Cebel-i erbain yâni Kırklar makamı: kırk adet kabr-i âzim olup ziyaretgâh-ı enam-ı ziyaretgâh Dede Ḫorḫat ulu sultandır. Şirvanlılar bu sultana mutekittirler"(2 cilt 312 s.). Asıl nüshada "Dede Horhut" olduğunda ben de şüphe etmiyorum. Mezkûr müellif "Ahlat" harabeleri kabirlerini zikrederken Korkud Han kabrini zikrediyor, ve

Halk edebiyatına gelince, Türkmenler içinde "Korkud Ata"nın kabir aradığı hakkında bir rivayet vardır. Türkmenler, takdir ve kısmet hakkında söz oldukta: Korkud'un kabrini kazıma!" diye darbı mesel söylerler; aynı rivayet Kırgız - Kazaklarda da vardır. Asıl maskat-ı re'si Şimalî Kazakistan Deşt-i Kıpçak olan Kazak-Kırgız şairi Magcan Cumabay oğlu tarafından neşrolunmuş bir efsaneye nazaran, "Korkut Ata" misilsiz halk şairi, kopuz ve tanbure (Kazaklarda müstamel musiki âletleri) mucidi olmuştu. "Korkut Ata" Kazak - Kırgız itikadınca en büyük velilerden sayılır; bina enaleyh Kazak-Kırgız bakşilerinin piri, şeyhi addolunur. Kopuzlu bakşiler ervahlarını çağırırlarken mutlaka Korkut Ata'dan istimdat ederler:

1 *Su basında Süleyman*
Su ayağı Er Korkut
Belâlardı sen korkut
Aydaçı bermen dev pirim,
Türkistan'da tümen bab
Sayramdagı sansız bab
Otrardagı otuz bab
Eñ ülkeni Arslan Bab
Karahan Ata Evliya

2 *Su ayagı Er Korkut*
Felâketdi sen korkut
Baksı piri emespiñ
Köziñdi sal kolum tut
Sizden medet tileymen
Sunak ata evliya
Sizden medet tileymen
Korkut Ata evliya.

Ahlat'ın eski bir Oğuz şehri olduğunu rivayet ediyor (4 cilt, 140 s). "Selçuk Han, Sultan Tuhtebay, Sultan Boğabay... ecdad-ı selâtin-i Âl-i Osman" gibi cümlelerine nazaran, bu kabirlerin menkibevî şahıslar makabiri" olduğunda şüphe yoktur. Buna nazaran "Korkud" kabri, Türkler nereye gitmişlerse oraya da beraber gitmiş oluyor. "Tarih-i Dost-u Sultan" rivayetine nazaran "İdil sahilinde Saray civarında da "Korkut âsitanesi - Kabri" olduğu anlaşılıyor. Bu kabrin "Korkudumuz"la ne gibi münasebeti olur ise "Kostantin"in zikrettiği "Beçenek" reisi "Korkut"un "İbn ül Esir'in zikrettiği "Korgut bin Abdülhâmid"in de alâkası, aynı o mahiyettedir.

3 *Ölü desem ölü imes*
Tiri desem tiri imes
Ata Korkut evliya

4 *Su ayagı Korkut'dan*
Margılan'dı bastı ded

5 *Altmış celi miñ kulun*
Çıbratıp baylap saldı ded
Yetmiş celi miñ kulun
İrgelete baylap saldı ded
Töbedey itti kıldı ded
Köldey kımız çıktı kıldı ded

6 *Tört köldü tura köçtü ded*
Kazılıktıñ oyuna
Körö bozdıñ oyuna
Batır Manas bardı ded

7 *İki közüne bolayın*
cakkan Korkut çıraktay

Bunların Türkiye Türkçesine tercümesi:

1 *Su (Sırderya) başında Süleyman [dağı],*
Su ayağında Er Korkut (mezarı)
Belâları sen korkut
Dev pirim [sen] buraya sür!
Türkistan'da on biñ bab [baba azizler],
Sayram [şehrindeki] sayısız bab,
Otrar [şehrindeki] otuz bab,
Bunların en büyüğü Arslan bab
Karahan ata evliya!
Korkut ata evliya!

2 *Su (Sırderya) ayağında Er Korkut (mezarı)*
Felâketleri sen (Korkut Ata) korkut!
Baksilerin (Kamların) Piri sen değil mi idin?
Göz kulak ol, elimden tut!

Sizden medet diliyorum,
Sunak Ata evliya!
Sizden medet diliyorum,
Korkut Ata evliyâ!

(Ebu Bekir Dibayef, Kırgız akideleri âleminden, Kazan 1899) Kezalik Kazak bakşileri cırlarında

3 *Ölü desem ölü değil*
Diri desem diri değil
Ata korkut evliya!

(Radloff, Türk kavimlerinin halk edebiyatı nümuneleri, 3. cilt, 47 sahife).

Sırderya nehrinin Aral gölüne yakın yerinde Korkut istasyonu kurbinde "Korkut Ata" kabri vardır[2]. Kırgız Kazaklar, Özbek-Kara Kalpaklar bu kabri ziyaret ederler. Bu kabir hakkında Ebu Bekir Dibayef'in ("Rus Arkeoloji mecmuaları"nda) makaleleri vardır. Kabrin iki taraftan alınmış resimleri de neşrolunmuştur (13 üncü cilt, 41 s.).

[2] Prof. Barthold (Adam O l e a r i u s) seyahatnamesinin Derbend ziyaretgâhına Kırklar makberesine ait metinlerini ve Evliya Çelebi haberlerine ait mülâhazalarını neşretmiştir (Rus İmparator Arkeoloji Cemiyeti Şark Şubesi mecmuaları, 19 cilt, 1 inci cüz, 73-77 sahife).

Olearius rivayetine nazaran mahallî Türklerin akidelerine göre, İmam Korkut 300 sene ömür sürmüş ve eshab-ı peygamberden olmuştur. Dede Korkut rivayetinde olan Kazan Beyi, Olearius İlhan Gazan ile aynı şahıs zannetmiştir. Demek ki 17. asırda Azerbaycan Türklerinde "Korkut" rivayetleri o kadar canlı imiş ki, Avrupa seyyahlarının bile dikkatini celbetmiştir. 1722'de Rus Çarı Petro ile beraber Derbend'de bulunmuş olan Prens Kantemir'in Azerbaycan'da Oğuzlara ait rivayetleri işitip hâtıra defterine kaydettiğini F r a e h n zikrediyor. Demek ki 18 inci asırda da Azerbaycan Türklerinde Oğuz destanları - şüphesiz "Dede Korkut" hikâyeleri daima okunmuştur.

Oğuz ve umumen Türk destanları ve Halk edebiyatı hakkında ciddî tetebbuları ve ilmî makaleleriyle ilim âleminde ve bilhassa Türk dünyasında çok şerefli bir mevkii olan muhterem üstat Köprülü zâde Fuat Bey'in, Korkut hakkında, en doğru ve ciddî tetebbuata müstenit nazariyeleri olması şüpheden varestedir; Fakat, maatteessüf, bu hususta ayrı ve mufassal bir makalesi henüz neşredilmedi. Bu meseleye kısmen diğer büyük mevzulardaki tetebbularında ("İlk Mutasavvıflar", "Türkiye Tarihi", "Türk Edebiyatı tarihi" gibi) temas ettikleri halde, etraflıca tenvirine girişmemişlerdir. Üstadın bunun hakkında bana şifahen verdikleri malûmata nazaran, Anadolu köylerinde hâlâ "Dede Korkut" dan bazı hikâyeler söylenilmesi ihtimali pek çoktur.

Kırgızların kavmî destanları olan meşhur "Manas"da Korkut namına tesadüf ettiğimiz gibi, "Kitab-ı Dede Korkut"da olan unsurları da görüyoruz :

4 *Su [Sırderya] ayağındaki Korkut'tan [gelerek]*
Mergilân [şehrini] bastı diyor..

(Radloff, Türk Halk Edebiyatı nümuneleri, 5 cild, 48 s)

Radloff, tercümesinde, Korkut'u coğrafî bir isim, bir çeşme olarak (von der Quelle des Korkut) zikreder. Halbuki Kırgız - Kazak Halk edebiyatında, "su ayağı Korkut" diye, Korkut Ata kabri olan Sırderya mansabı Aral gölü tarafları, "Su başı Süleyman" diye de Fergana vilâyetinde Uş taraflarında olan Taht-ı Süleyman dağları Sırderya menbaları kastolunur.

5 *Altmış "celi" (taylar bağlanan uzun ip) bin kulun (tay)*
Sıra sıra bağlayıverdi diyor
Yetmiş "celi" bin kulun
Yan yana bağlayıverdi diyor,
Tepe gibi et yığdı diyor
Göl gibi kımız "çık" (cacık kımız) hazırladı diyor (48 s.)

"Tepe gibi et yığdı, göl gibi kımız sağdırdı", ve daha bu gibi tâbirler her iki eserde de pek çoktur. "Dede Korkut" kitabında ismi tekrar tekrar zikredilen "Kadılık Dağı"nı, biz "Manas"da da görüyoruz

6 *Dört göl (denilen yerden) kalkarak göç etti*
Kazılık (denilen yerin) vadisine
Köre Boz (denilen yerin) vâdisine
Kahraman Manas vardı, diyor (s. 251)

Kazak - Kırgızlarda sevgilinin gözlerini medhederken "Korkut yakmış çırak (şem'a) gibi parlıyor" demek mutaddır ki, bu, halk edebiyatına da girmiştir

7 *Korkut'un yaktığı kandillere benzeyen*
İki gözüne (kurban) olayım!

(Ertargın destanı sahife 2, Moskova 1922; Radloff, Türk Halk Edebiyatı nümuneleri, c, III. s. 142)

Er-töştük hikâyesinde Elaman'ın nehirde gördüğü akciğerden ("Dede Korkut"da yagnak) Calmaguz (Dev, canavar) çıktığını

tasvir eden sahife (549), "Tepegöz"ün doğduğu vakıasına o kadar müşabihtir ki, artık, "Tepegöz" Oğuzlar Anadolu'ya geldikten sonra Yunan sikloplarından alınmış ve hikâyeye girmiş demeğe mahal yoktur. Başkırdlar içinde "Korkut Ata Evliya" Ufa vilâyeti Başkırdlarındaki Kırgız oymaklarının büyük babası diye itikad edilir. Bunun hakkında "Şûra" mecmuasında bir şecere de neşrolunmuştu[3].

Bu zikrettiklerimizden görülüyor ki "Dede Korkut, Korkut Ata, Er Korkut, baksiler piri Korkut, Veliyullah olan Korkut, Türkmen ceddi âlası Korkut, Başkırd oymakları babası Evliya Korkut", hep bizim efsanevî ozan "Dede Korkut"umuzdur. Bu "Korkud", Türklerin en eski ve efsanevî devirlerine ait millî peygamberleri, 'bakşileri' -eğer tâbir caizse- İbrahimleridir.

"Korkut" hakkında olan eski akide o kadar kuvvetli olmuş, o kadar taammüm etmiştir ki, islâmlar bile, "Korkud"u, kopuziyle beraber "Müslüman evliyası" suretinde kabul etmeğe mecbur olmuşlardır. O, bugüne kadar Kırgız - Kazak Türklerine yardım etmekte devam ediyor; Anadolu ve Azerbaycan Türklerine de 17 inci asra kadar ilham verdiğinde hiç şüphe yoktur.

Buda, Mani, Hıristiyan ve İslâm tesirlerine mukabele ederek bu güne kadar ölmeyen, Türk ruhunu, Türk ananelerini söylemekte olan Dede Korkut (Korkut Ata) hakikî Türk ruhunun, Türk ananelerinin hamilidir; onu öğrenmek, millî hars için elzemdir.

[3] "Bügülme bucağı Taşlı köyünde sâkin Kırgız Başkırtlarının birinci babası Buhara yolunda Sırderya sahilindeki Seyyidzâdelerden Korkut Ata olmuştur" (Şûra mecmuası, numara 15, 1913).

DEDE KORKUT KİTABINDAKİ BAZI MOTİFLERE VE KELİMELERE AİT NOTLAR

Ülkü No. 50. C. 9, 1937

Kitab-ı Dede Korkud hakkında adlı bir makalemde bu eserdeki bazı motifleri Şark Türklerinin hikâye ve destanlarında görülen muvazi motiflerle mukayese etmek tecrübesinde bulunmuştum[1]. Bu makalenin neşrinden sonra da aynı mevzua ait topladığım notları, Türk destanı ve hikâyelerindeki müşterek motifleri araştıranlara, Dede Korkud kitabında tesadüf edilen bazı mübhem kelimelerin izahı üzerinde çalışanlara bir faydası dokunur ümüdile ÜLKÜ sayfalarında neşretmek istiyorum.

* * *

I — Dede Korkud kitabında Oğuzların adak-kurban merasimleri mevzubahis olurken "attan aygır, deveden buğra, koyundan koç" kestikleri görülür. Bu dinî âdet Kırgızlar'da da son zamanlara kadar devam etmiştir. 1865'de vefat eden Kırgız âlimi Velihan oğlu Çokan, Kırgızların dişi hayvanı kurban etmediklerini kaydediyor. Ona göre, bu anane çok eskidir. Buna misal olarak Çora Batır destanından şu parçayı naklediyor :

'Çora Batır, karısına dedi ki: Deveden buğra (erkek deve), attan aygır, sığırdan boğa, koyundan koç alalım (keselim) bir oğul isteyelim" [2].

Aynı motifi Kırgız-Kazaklar'ın Dudar kız hikâyesinde de buluyoruz.

II — Dede Korkud kitabının birinci (Dirse Han) hikâyesinde şu satırları okuyoruz.

"(Han Bayındır)... bir yere ag otag, bir yere kızıl otag, bir yere kara otag kurdurmuştu, kimin ki oglu kızı yok kara otaga kondurun, kara keçe altına döşeñ, kara koyun yahnisinden öngüne getürüng, yerse yesün, yemezse dursun gitsin demişti. Oglu olanı ag otaga kızı olanı kızıl otaga konduruñ. Oglu kızı olmayanı Allah Taâla kargayuptur..." (S. 6 - 7).

[1] Türkiyat Mecmuası, 1925, C. I, s. 213-220.

[2] Çokan Velihanoğlu mecmuai asarı (Zapiski Rus Geograf. Ob., 1904 C. XXIX, s. 17.)

Kazak - Kırgızlar'ın Dudar kız hikâyesinde de aynı motif mevcuttur. Hikâyenin bu motifi ihtiva eden parçasının hülâsası şudur:

Hanlardan biri evlâdı olmıyan bir zengine darılıyor. Büyük bir toy (ziyafet) yaptığında "oğlu olmıyana orun (makam) yok, kızı olmıyana kımız yok. Bu ziyafete gelmesin!" diye yarlığ ediyor. Zengin geliyor, fakat kimse bunları karşılamıyor... Zengin adam evine dönüyor "attan aygır, sığırdan boğa, koyundan koç, keçiden teke alıp kurban kesiyor. Tanrı ona bir ferzend veriyor...[3]

III — Dede Korkud'da her hikâye sonunda, Ozan, han için dua ediyor. Bu duaların bir kaçında "çaparken ağ boz atın بدرمسون" cümlesi geçiyor. Bu cümledeki بدرمسون kelimesini Dede Korkud kitabının naşiri Kilisli Muallim Rifat halledememiştir (Bakınız: S. 21, 37 ve 86). Bu kelimenin geçtiği hikâyeleri tercüme eden Barthold da بدرمسون kelimesinin mânasını izah edememiştir[4].

Bu kelime, Radloff Lûgat'indeki "büdermek" (WB. IV, 1899) kelimesiyle çok iyi izah edilebilir. Bu kelime Azerbaycan türkçesinde "sürçmek" demektir.

Radloff'un izahına göre "Stolpern -vom Pferde-"dir. Çağatay ve Türkmen lehçesinde "büdürmek: baş aşağı yuvarlanmak" demektir (WB. IV, 1900). Buna göre Ozan'ın duasındaki "çaparken ağ boz atın *büdermesin* (yahut *büdürmesin*) cümlesi, "koşarken ak boz atın sürçmesin!" demek oluyor ki, eski Şaman ilâhilerinde de bu cümle (dua) aynen mevcuttur. Meselâ Yakutlar'ın "atların hâmi ilâhesi Ḫotoy Ḫomporûn'a hitaben terennüm ettikleri ilâhide bu parça vardır:

"Sılgı ayîta Ḫotoy Ḫomporûn! Bütey tuyahtâğı müdürütüme, atırcah toyahtâğı ararıma..." At sürüsü allahı Ḫotoy Ḫompurûn[5] bitevi tırnaklıyı (atı) büdürtme (sürçtürme) ayrı tırnaklıyı (sığır, koyun keçi...) ayırma! demektir.

"*Müdüruy*", "*büdür*" kelimeleri Pekarskiy Lûgatı'nda "ayak sürçmek, dizi üzerine düşmek, yanılmak, ayağı takılmak, kaymak" diye izah edilmiş (Yakut Sözlüğü, S. 581 ve 1645) ve "*büdürüt*" müdürüt kelimeleri de bu masdarın causativi olarak gösterilmiştir.

[3] Radloff, Proben, III, 309-310: "Ulu cokka otura tugun orun cok, kızı cokka kımız cok, bu toyga kelmesin!" "Cılkıdan aygır aldı, sıgırdan buka aldı, koydan koşkar aldı, eşkiden teke aldı."

[4] ZWO. XI, 175-193; XII, 037-059; XV, 138.

[5] S. V. Yastremskiy. Yakut halk edebiyatı örnekleri, Leningrad. 1929 5, 20,5.

Dede Korkud hikâyelerindeki Ozanın duasında geçen "çaparken ağ boz atın büdürmesin!" cümlesinin de en eski Türk dininde atların hâmisi olan tanrıya okunan bir ilâhinin bakiyesi olduğunda şüphe yoktur.

"Dede Korkud kitabı"nda, daha islâmiyetten evvelki zamanlardan kalma bir takım Türk âdetlerinin devamını gösteren muhtelif kayıtlar vardır" [6]. Bu "çaparken ag boz atın büdürmesin!" duası da o âdetlerden birini göstermektedir.

[6] Prof. F. Köprülü. Dede Korkut kitabı'na ait notlar, II. Azerbaycan Yurt bilgisi, s. 2, sah. 84).

DEDE KORKUT KİTABINDAKİ BAZI MOTİFLERE VE KELİMELERE AİT NOTLAR

"Ülkü" 1937 C. X sayı 55

Dede Korkut kitabında, Türklerin islâmdan (hattâ budizmden) önceki zamanlardan kalma akide ve itikatları islâm diniyle beraber giren âdet ve kaidelerden daha çoktur. Oğuz beylerinin "arı sudan abdest alıp iki rekât namaz kılmaları, adı körklü peygambere salâvat getirmeleri ve Mushafla yemin etmeleri" eski Türk ananelerini muhafaza eden Dede Korkut oğuzlarının gündelik hayatlarında ehemmiyetsiz hâdiselerdir. Buna mukabil evlenme, doğum ve ölüm merasimleri, ahiret âlemine dair itikatlar, kurt, ağaç, dağ ve su kültleri bu Oğuzları bize tam mânasiyle şamanî olarak tanıtmaktadır. Bunların islâmlığı, 19 uncu asırdaki Yakut ve Altay Türklerinin hıristiyanlığına ve Kazak - Kırgızların müslümanlığına benzemektedir; bunlar hıristiyan veya islâm olmakla beraber eski şamanlığı devam ettirmişlerdi. Bundan dolayıdır ki, Dede Korkut kitabındaki âdet ve ananelerin, dinî akidelerin mahiyeti ancak, Yakut, Kazak - Kırgız, Altay ve Yenisey Türklerinin diniyatiyle mukayese edilmekle anlaşılır.

Meselâ Dede Korkut kitabındaki "ag boz atınıñ kuyrugın kestiler" (s. 17), "aygır atım bogazlayup aşım versün" (s. 81) gibi cümleler, kelimelerin basitliğine rağmen, bugün bizim için anlaşılması güç olan âdet ve akideleri ifade ederler. Fakat, bir Kazak - Kırgız, yahut bir Altaylı bunun ne demek olduğunu derhal anlar.

*

Dede Korkut'taki kahramanların hiçbiri tarihî şahıslar değildir. Bunlar, eski Türklerin ilâh yahut kabile hayatının inkişafı devrinde ceddi âlâ saydıkları efsanevî şahıslardır. Oğuzların islâm kültürü tesiri altına girdikleri devirde ise, bunlar millî kahramanlar ve fanî alplar olmuşlardır. Meselâ: Oğuzhan, Salur Kazan, Kayan, Bayındırhan, Kañlıkoca, Uşunkoca, Bükdüz, Böklü vesaire gibi isimlerin hiçbiri tarihî şahıslar değildir. Bu isimlerin, Türklerde büyük kabileler ve göçebe imparatorlukların teşekkülü devrinde boy adları olduğu malûmdur. Uşun (= usun, uyşun) larla Kañlıları Çin müverrihleri

milâttan önce tanıyorlar. Böklü ise Orhun kitabelerinde yazılıdır. Bununla beraber, Dede Korkut'ta adı geçen bazı kahramanların tavsifi Kazak - Kırgız, ve Altay Türklerinin şaman dualarındaki ilâhların - ruhların tavsifini andırmaktadırlar. Buna misal olarak Dede Korkut'tan ve şaman duaları arasından aldığımız bazı parçaları karşılaştıralım

1) Dede Korkut'tan

"Kara buga derisinden beşiginiñ yapugı olan acıgı tutanda kara taşı kül eyleyen, kara bıyıgı yedi yerde eñsesinden dügülen Kazan kardaşı Kara Küne çapar yetti" (s. 35 ve 85).

2) "Altmış erkeç derisinden kürk eylese topuklarını örtmeyen altı erkeç derisinden külâh etse kulaklarını örtmeyen..... at ağızlı Oruz koca çapar yetti" (s. 35 - 36).

3) "Doksan deriden kürk olsa topugun örtmeyen, dokuz deriden şepkülâh olsa tülügün (kulağın ?) örtmeyen, doksan koyun doygalık, on koyun öyünlük yetmeyen, dokuz yaşar cüngü silküp atan, kıynagında gögde dutan, at başın yalmayup bir gez yudan Afrasiyap oglu Alp Arz Bey" (Türk Tarih, Ark. ve Etnog. Der. II, S. 248).

Şaman dualarından

1) "Toksan koydıñ terisi
Ton şıkpagan Şarabas!
Seksen koydıñ terisi
Börk şıkpagan Şarabas!"

"Doksan koyun derisinden donu (kürkü), seksen koyun derisinden külâhı çıkmıyan, Çarabaş!" demektir.

2) "Toksan koydıñ terisi
Ton şıkpagan, Kögömen!
Seksen koydıñ terisi
Ceñ şıkpagan, Kögömön![1]

"Doksan koyun derisinden donu (kürkü), seksen koyun derisinden yeni çıkmıyan, Kögemen!" demektir.

3) "Altmış koydıñ terisi
Ton şıkpagan, Seksen, şok!
Cetpis koydıñ terisi,

[1] A. Diyef, Kırgız diniyatından. Kazan, 1899. Bu dualarda "Şarabas" ve "Kögömön" ruh adlarıdır.

Ceñ şıkpagan, Seksen, şok!
Seksen serke terisi
Börk şıkpagan, seksen, şok!"

"Altmış koyun derisinden don, yetmiş koyun derisinden yen, seksen ergeç (teke) dersinden külâh çıkmıyan Seksen Şok!" [2] demektir.

[2] Buradaki Seksen = ruh adıdır. Şok kelimesi (bazı lehçelerde çok, çök) Altay ve Yenisey Şaman dualarında "amin" yerine kullanılan bir kelimedir. Kazak-Kırgızcada bu kelimenin manası unutulmuştur. Bu baksı duasını 1920 de Nayman kabilesinin meşhur baksılarından Asan Tokpak Balıbay ahfadından olduğunu söyliyen bir baksıdan Sarısu yaylasında derlemiştim.

DEDE KORKUT KİTABINDAKİ BÂZI MOTİFLER VE KELİMELERE AİT NOTLAR

Ülkü. 10. Cilt, 60. Sayı, Şubat 1938

Dede Korkut hikâyelerinden, Türk dünyasında en yaygın olanı "Bay Böre Bek oğlu Bamsı Beyrek" hikâyesidir (s. 38 - 67). Karakalpaklar'ın ve Kazak - Kırgızların *Alpamış* yahut *Alpamsı*, Başkurtlar'ın *Alpamış* yahut *Alpamşa*[1] adlı hikâyeleri, Dede Korkut'daki *Bamsı Beyrek* hikâyesinin coğrafî mıntakalara, şu veya bu kabilenin yabancı komşu kavimlerle mücadelelerine ait sakladıkları hâtıralara göre işlenmiş varyantlarıdır.

Bu hikâyenin Özbekler'de de diğer bir varyantının söylendiğini Gazi Âlem'in "*Alpamış Destanı*" adlı makalesinden[2] ve Mironof'un Orta Asya musiki kültürüne dair yazdığı eserden[3] öğreniyoruz.

Dede Korkut hikâyelerinin ayrı ayrı motiflerini biz bütün Türk destanlarında bulabiliriz. Bunlardan bazıları Altay - Yenisey, Kırgız - Kazak ve Nogay destanlarında klişe halinde tekrarlanır. Meselâ, Dede Korkut'un kahramanı Salur Kazan'ın rüyasile (*"Kargı gibi kara saçım uzanır gördüm, uzanup ta gözümü örter gördüm, bilegimden on parmagımı kanda gördüm."* s. 25) Kazak - Kırgızların Er Sayın destanındaki Ayu Bike'nin rüyası (*"ben bugün bir düş gördüm, saçlarımın omuzlarımda yayıldığını süslü tırnaklarımı kana boyamış gördüm*[4]" aynıdır. Fakat Bamsı Beyrek hikâyesi yalnız motiflerinin benzeyişile değil, bütün müntecetı ve kahramanlarının adlarile hattâ hikâyenin adiyle birbirinden çok uzakta yaşayan Türk boylarında söyleniyor. "Alpamşa", "Alpamsı" ve "Alpams" adları "Alp + bamsı" adının, fonetik değişimle, muhtelif telâffuzlarından başka birşey olmadığı aşikârdır. Dede Korkut'daki *Bamsı Böyrek* hikâyesinin bir varyantı olan Kara-

[1] A. Vildan. *Türk kavimlerinin edebiyatına dair tetkikler* ["*Başkurt Aymağı*" 1926, No 2, s. 17].

[2] "*Bilim Ocağı*,, 1923, No. 2, sah. 37 - 59.

[3] Miranof, *Obzor muzik. Kültur özbekov...* Semerkand, 1931 sah. 15.

[4] Radloff. *Proben, III*, s. 203 (text). Profesör A. Samoyloviç *Bamsi Beyrek* hikâyesini Türkmen Özbeklerin *Bozoğlan Yusuf Ahmet* hikâyesile karşılaştırmıştır. [*Türkmen edebiyatı tarihi s.* 152 - 157].

kalpak rivayeti ilk defa Divay oğlu Abu Bekir tarafından 1902 de *Sırderya eyaleti istatistiği için materyallar mecmuası*'nın X uncu cildinde Taşkend'de basıldı[5]. Bu rivayet Karakalpak sazşairi Ciyde Murat Bahşı tarafından söylenmiştir. Aynı eserin Kazak - kırgızcası 1922'de *Batırlar* külliyatı serisinin altıncı kitabı olarak Taşkend'de basıldı. Bu iki eser münderecat itibarile birbirinin aynıdır, aradaki fark ancak lehçededir.

Bu rivayet şöyle başlar :

"Eski zamanda Ciydeli Baysun denilen ilde meşhur iki zengin vardı, birinin adı *Bay Börü* (Karakalpak rivayetinde: *Bay Böre Bek*) ve ikincisinin adı *Bay Sarı* (Dede Korkut'da *Bay Can*) idi. Her ikisinin de evlâdı yoktu..."

Biz bu rivayetlerin her ikisini de Karakalpak rivayeti olarak kabul ediyoruz. Hakikî Kazak - Kırgız rivayeti ise Şeyhülislâm oğlu Yusuf Bek'in neşrettiği Alpamış destanıdır (ikinci tabı Kazan, 1910). Bu rivayet şöyle başlar :

"Eski zamanda Ciydeli Baysun denilen yerde, Kongrat denilen ilde Bay Börü Bek ve Bay Sarı Bay adlı iki zengin vardı...."

Bu rivayetlerde Bay Böre Bek'in vatanı olarak Ciydeli Baysun (şarkî Buhara) un gösterilmesi dikkate değer..

Sultan Sencer'e karşı isyan eden ve onu esir alan Oğuzların da merkezi şarkî Buhara'da bulunuyordu. Kazak - Kırgız rivayetindeki *Kongrat* bugünkü Özbek ve Kırgızlarda bir kabile olan *Koñrat* zannolunuyor. Fakat, benim fikrime göre, bu "Kongrat" Dede Korkut hikâyelerinde, bilhassa Bamsı Beyrek hikâyesinde, çok defa tekrarlanan"Kongur at" (Salur Kazanın Koñur atı) ın sonradan kabile adı olan "Koñrat"a çevrilmesinden başka birşey değildir.

Karakalpak rivayeti Dede Korkut rivayetinden çok farklıdır. Hikâyenin sonu büsbütün başka bir şekil almıştır. Fakat, oguzcaya mahsus *gözaydın, şölen, albayrak, savaş* gibi kelime ve cümleler çoktur. Kahraman adlarından "Karacan" Dede Korkut'daki "Deli Karçar"ı hatırlatıyor.

Dede Korkut hikâyesine en yakın olan rivayet Yusuf Bek'in neşrettiği "Alpamsı" (Alp + bamsı) dır. Bu rivayetin hülâsası şudur : Bay Böre Bek oğlu Alpamsı (yahut Alpamış) harbe gidiyor. Yolda

[5] Bu esere dair P. Komarov'un bir makalesi vardır. [*Turkestanskiye Vedomosti* 1902, No. 51.]

bir ak otag (gerdek) de güzel kızla uyurken Kalmuklar tarafından esir edilerek zındana atılıyor. Kalmuk Hanın kızı Alpamış'a âşık oluyor. Uzun bir urganla onu zındandan çıkarıyor. Alpamış "Bay Çobar" (Anadolu rivayetlerindeki "Benli Boz") isimli atına binip Kalmuklara saldırıyor ve mağlup ediyor.. Memleketine dönüyor. Yolda çobanlarına tesadüf ederek evinde olup bitenleri öğreniyor. Kölelerinden biri bunun yerine geçmiş, hemşirelerini hizmetçi yapmış, kadını güzel Barçın'la evlenmek üzeredir. Düğün hazırlıkları yapılmaktadır. Bunu işiden Alpamış derhal bir kepenek giyip ozan kıyafetinde düğüne geldi. Güzel Barçın'ın bulunduğu çadıra gelip şiir söyledi. Bu çadırdan keke Bademca adlı bir kadın vardı. Kekeleyerek ozana şiirle cevap veriyor (Dede Korkut'da *Kısırca yenge* ve *Bogazca Fatma*. s. 62). Alpamış bu keke Bademca'yı taklit ederek (kekeleyerek) cevap veriyor ve bütün ayıplarını sayıp döküyor.

Hikâyenin sonu tıpkı Dede Korkut'daki gibi bitiyor. Hemşiresile görüşmesi, güzel Barçın'a kendini tanıtması hep Dede Korkut'daki gibidir.

* * *

Bamsı Beyrek'in nişanlısı Dede Korkut rivayetinde *Banı Çiçek*'dir. Karakalpak, Kırgız - Kazak ve Başkurt rivayetlerinde Gül *Barçın* yahut *Barçın Suluv*'dır. Abulgazi Hanın "Secerei Terakime" sinde Barçın Sulu Oğuzlarda beylik eden yedi kızın biri olarak gösterilmektedir. Barçın, *Karmış* Bey'in kızı ve *Mamış* Bey'in (Alp + Mamış?)ın karısı idi[6].

[6] Abulgazi, *Şecerei Terakime*, Tumanskiy *Tercemesi sah*. 73; Türk Dil Kurumu neşri (metin) varak 55 b.

DEDE KORKUT KİTABINDAKİ BÂZI MOTİFLER VE KELİMELERE AİT NOTLAR

Ülkü 1938, Ağustos Nr. 66

Dede Korkut hikâyelerinde at ve ata ait motifler diğer bütün Türk hikâye ve destanlarında müşterektir[1]. Bütün Türk destanlarında at Dede Korkut hikâyelerinde olduğu gibi kahramanın ayrılmaz arkadaşı ve yardımcısıdır. Orhun - Türk yazıtlarında da kahraman Kül Tigin'i biz bütün kahramanlıklarında atıyla beraber görüyoruz. Bütün Türk destanlarında at, sahibi olan kahraman kadar yaşatılmıştır. Bazan at erden bile yüksek ve kahraman sayılıyor. Kazan Bey, Oğuz Beyleri'ne "*hüner atın mıdır, erin midir?*" diye soruyor. Beyler'in "erindir" diye verdikleri cevabı kabul etmeyor ve "*yok; at işlemezse er övünemez, hüner atındır*" diyor (s. 172).

Bütün Türkler'de söylenen atalar sözünde "*at erin kanadı*"dır. "*Er Atıyle, kuş kanadiyle (uçar), (Divanı Lûgatüt türk);* "*at işler, er övünür*", "*yayan erin umudu olmaz*" (Dede Korkut); "*atlı batur, yayan yatur*" *(Kazak - kırgız);* "*kuş kanadı ak olur, er kanadı at olur,, (Başkurt)*... Bütün Türk boylarında bunlara benzer yüzlerce atalar sözü vardır.

Dede Korkut kitabında kahramanların büyükleri, bindikleri atla beraber zikrolunuyorlar. Meselâ "*Kongur atlu Kazan*", "*Kazan Bey'in inagı boz aygırlu Böyrek*", hattâ efsânevî Hızır'a bile "*Boz atlu Hızır,,* denir.

Oğuz oğlu kahramanlık göstermeden ad alamadığı gibi kendine mahsus at sahibi de olamaz. Dirse han oğlu Bugaç azılı bir boğayı yendikten sonra Dede Korkut ona ad veriyor ve babasına "*boynu uzun bedevi at vergil binit olsun!*" diyor. Dede Korkut Oğuz kahramanlardan Basmi Böyrek'e ad verirken "*bunun adı boz aygrlık Basmi Böyrek olsun!*" diyor.

[1] Köroğlu'nun *Kır atı* münasebetiyle P. Naili Boratav bu mevzua temas etmiştir ("Köroğlu Destanı" İstanbul 1931, s. 53 - 58).

Kahramanların, atlarının adıyla beraber zikredildiğine Altay - Yenisey destanlarında çok tesadüf ediyoruz. Bu motif, benim bildiğime göre, ilk defa Titof'un dikkatini celbetmiştir. Onun fikrine göre "*Minusin sahillerinde yaşayan Türk destanlarında kahramanın adıyla bindiği atın adı bir oluyor*"[2]. Titof'un tesbit ettiği destanlarda adı geçen kahramanların en büyükleri atlarıyla beraber zikrolonuyorlar: "*Ag oy At, Ag Ay Batır*" (s. 89); "*Ak por At, Ak Molot*" (s. 94); "*Kök Kan Kök attıg*" (s. 102); "*Ak çabdar attıg Allarıg*" (s. 103); "*Ala Kartıga Ag oy at*" (s. 109); "*Kara bor attıg Büri Mergen;*" (s. 134); "*Ak kılış Kan boz oy attıg*" (s. 140) ve saire.

Castrén tarafından toplanan Minusin destanlarının almanca tercemesini neşreden akedemisyen Schiefner mukaddimesinde[3] "*kahramanların atlarının isimleriyle kendi isimlerinin alliteration teşkil etmesi âdettir*" diyor (s. XVI - XV). Bizim tetkiklerimize göre "*at isimleriyle kahraman isimlerinin beraber zikrolunması*" yalnız allittration yapmak temayülünü tatmin için değildir. Birçok kahraman ve at adları allittration'a uymadığı görülüyor. Meselâ ("*Kara attıg Sudey Mergen*") "*Ak Kılış Kan boz oy attıg*".

Radloff'un tesbit ve neşrettiği Altay - Yenisey destanlarında atlarıyla beraber zikredilen kahramanlardan bazıları

Kan çergi attıg Kan Mergen = Kan al atlı Kan nişancı (Prob. II 43,3); *Ag oy attıg Altın Taycı* = Ak boz atlı Altın prens (Prob. II, 50, 229, 70, 6); *Kul' attıg Kulatay Mergen* (*id.*, 73, 86); *Ay kara attıg Kara Kan* (id., 88, 3); *Sarıg attıg Sarıg Kan* (id., 92, 148); *Kara kul' attıg Kan Tögös* (id., v6, 1); *Kök attıg Kuskun Alıp* (id., 303, 7); *Kara attıg Südey Mergen* (id., 598, 7 - 8); *Ak attıg Ak Kan* (id., 575, 31)[4].

Reşideddin'in "*Câmi-üt-tevârih*"inin kahramanları da atlarıyla beraber zikrolunuyorlar. Farsça yazılan bu eserde bile "*ala atlu*", "*Küreng atlu*" ve saire gibi sözler türkçe olarak geçmektedir.

Anlaşılıyor ki Dede Korkut hikâyelerindeki "*Boz aygırlu..*", "*Koñur atlu*„ ve saire gibi kahraman vasıflarını biz bilhassa Yenisey havzalarında ve Altay'da yaşayan Türk'lerin destanlarında klişe olarak devam ettiğini görüyoruz.

[2] Titof. *Bogatırskiye poemı Minusinsk. Tatar* ("Etnograf. Sbornik" IV.1858, s. 85).

[3] Anton Schiefner. *Heldensagen Minuss. Tataren* S. Petersburg 1859.

[4] Karşılaştırınız: Schiefner *Heldensagen* s. 3, 9, 50, 49, 123, 165, 183, 185, 395 v.s.

Dede Korkut hikâyelerinde kahramanın atı gelecek felâketi ve düşmanın yaklaştığını sezer ve sahibine haber verir: "*Ala aygır kaçan-kim yagı (düşman) kokusun alsa ayagın yere dökerdi, tozu göge çıkardı*" (s. 138). "*Meger yigit aygır binerdi, hanım, at kulagı sak olur: Çeküben oglanı uyardı*„ (s. 147).

Bu motif Altay, Yenisey, Kırgız ve bütün Orta-Asya Türklerinin destan ve hikâyelerinde müşterektir. Kazak - Kırgızlar'ın destanî kahramanı Er Targın'ın, *Tarlan* adlı atı düşmanın veyahut yabancının geldiğini bilirdi :

Bir uvakıt bolganda	Bir zaman olunca
Bol Tarlanı pıskırdı,	bu tarlan (atı) puskurdu
Pıskırgan minen koymadı	puskurmakla kalmadı
Cana cerdi tebindi.	yine yeri tepiştirdi
Hayvan büytüp ne bildi.	hayvan böyle edip ne bildi?

Meğer hayvan birinin takip ettiğini duyarsa sahibine bildirirmiş...[5].

Ata dair bu inanma Türk boylarında çok kökleşmiş bir inanmadır. 19 uncu asırda geçmiş bir tarihî vakayı tasvir eden Ayman Çolpan poeminde Kırgız kahramanlarından Kötübar'ın Küreng *(al kızıl)* atı şöyle tavsif olunuyor

Calgız serik özüne küreng atı
Ne de bolsa atında hasıyet köp

Kuturar bayge küreng cav kelgende
Kara cer çır aylanar sav kelgende
El çetine cav kelse tınçımaydı
Bir bilgisi sol edi men bilgende[6].

(Kendine yalnız Kan - Kızıl atı şeriktir. Ne olursa olsun atında hasiyet (fazilet) çoktur... Düşman geldiği zaman Bayge Küreng *(Kan Kızıl yarış atı)* kudurur, haber gelince kara yeri döndürür; memleket hududuna düşman geldiği zaman rahat durmaz.. İşte onun bir alâmeti, benim bildiğime göre, bu idi).

Görülüyor ki Dedekorkut hikâyelerindeki ata dair motifler 19 uncu asırda teşekkül eden halk hikâye ve destanlarında aynen tekrarlanmaktadır.

[5] "Er Targın" Kazan, 1883 (İlminiskiy neşrinden 5. tab' sah. 25) Krş. Rodloff Proben, III. sah. 146.

[6] Yusuf Hoca, *Ayman Çolpan*, 1910, sah. 17.

DEDE KORKUT KİTABINDAKİ BÂZI MOTİFLER VE KELİMELERE AİT NOTLAR

Ülkü XIII. c., 74. Sayı
1939 Nisan

Çok değerli edebiyat öğretmenlerimizden Orhan Şaik Gökyay *Dede Korkut* kitabını neşretti. Bu münasebetle notumuza küçük bir mukaddime ilâve etmek istiyorum.

1925'te neşrettiğim *Kitab-ı Dede Korkut* adlı makalemde (*"Türkiyat Mecmuası"* s. 213 - 219) gençlerimizin *Dede Korkut* hikâyelerine ehemmiyet vermemelerinden şikâyet etmiş ve şu satırları karalamıştım

Dede Korkud'un neşrinden on sene geçtiği halde bu eser hakkında ciddî bir tetebbü meydana getirilmedi. Halbuki Profesör Barthold tarafından neşrolunan üç dört hikâye bile Rus müsteşrıkleri arasında büyük bir tesir icra etmiş, esaslı ve esassız birtakım şeyler yazılmasına sebep olmuştu".

Yeni alfabemizin kabulünden sonra yeni nesil için *Dede Korkud*'umuzun büsbütün unutulacağından da korkmağa başlamıştık. Çünkü eski metinleri yeni harflere çevirmek epeyce emek isteyen bir iştir.

Dede Korkut hikâyeleri ve buna benzer nice nice destanî hikâyelerimiz el dokunmadan meydanda dururken, başka milletlerin halk edebiyatına ve bilhassa millî epopelerine XVIII-XIX uncu asırlardakine nazaran daha ziyade ehemmiyet verdiklerini gıbta ve hayretle takip etmekteyiz. Garbın en yüksek kültürüne malik olan Almanlar'ın bu sahada gösterdikleri gayret ve mesaî herkesce malûmdur. Bu büyük millet şimdi bütün millî kültür ve millî hamleler kaynağı olarak Alman ruhunu in'ikâs ettiren millî destanlarını ve başka folklor mahsullerini tanıyor...

Rejim ve dünyaya bakış itibariyle bütün dünya milletlerinden ve bilhassa Almanlar'dan büsbütün başka bir âlem saydığımız Sovyetler Rusya'sında bile Rus millî destanlarına ve folkloruna verilen ehemmiyet Almanlarınki kadar kuvvetlidir.

XIX uncu asrın başlarından beri milyonlarca nüsha neşredilen *İgor alayı hakkında destan = Slovo o Polku İgoreve* adlı büyük Rus epopesine bugün verilen kıymet Çarlık Rusya'sında bile verilmemişti. Son yıllarda Sovyet Devlet neşriyatı himmetiyle tabedilen resimli

İgor alayı destanı nüshası o kadar sanatkârane basılmıştır, ki nefaseti itibariyle tabaat sanatının son sözü telâkki edilmektedir. Rus millî destanı üzerinde tetkiklerde bulunan millî edebiyat ve tarih profesörlerinin adedi bile yüze baliğ oluyor..

İgor alayı hakkında destan'ın son nefis tab'ına dair yazılan heyecanlı makaleler, Sovyet matbuatında üç senedenberi devam ediyor. Bu makalelerden öğrendiğimize göre, meşhur edip Maksim Gorkiy'nin teşebbüsiyle eserin resimleri *millî heyecanı çok kuvvetli ifade edebilen sanatkâr ressam* İvan Golikov'a yaptırılmıştır.

Bu ressam *İgor alayı hakkında destan*'ın resimleri, harfleri ve diğer tezyinatıyle tam iki sene uğraşmış ve her resmi bir şaheser olmuştur. Bu tab'ı bahis mevzuu eden M. Sokolnikov *İgor alayı hakkında destan'ın nefis tab*'ı başlıklı makalesinde şu satırları yazıyor: "Ressam Golikov destanın resimlerinde çok büyük muvaffakiyet göstermiştir: Bu eski Rus epopesinde *ebedileştirilen halk hareketinin kudret ve ihtişamını, büyük, Rus vatanı için Rus ordusunun kudret, şan, zafer ve gururunu resimleriyle canlandırmıştır*" ("Kn. Novosti", 1938, No. 11).

Millî Rus destanının artistik tab'ına ve bu tab'ıda *millî şevket, gurur ihtişamın büyük bir ressam tarafından canlandırılmasına* ehemmiyet veren büyük edip Maksim Gorkiy, Rus folkloruna da fevkalâde ehemmiyet vermiştir. Piskanov tarafından yazılan *Maksim Gorkiy ve folklor* adlı eserde büyük Rus edibinin folklora ait fikir ve mutalâaları toplanmıştır. Müellif Maksim Gorkiy'nin şu sözlerini yazıyor: "*Folklor bilmeyen muharrir fena muharrirdir. Halk edebiyatında hudutsuz bir servet saklıdır. Hamiyetli muharririn bu servete malik olması lâzımdır*".

Rus ediplerinin, âlimlerinin ve devlet adamlarının *İgor destanı*'na ve folklora verdikleri ehemmiyet gösteriyor ki, en modern ve en sol fikirler taşıyan ve bunu tatbikle uğraşanlar bile *millî heyecan kaynaklarını korumak* ve inkişaf ettirmek mecburiyetini hissediyorlar...

Bizim *Dede Korkud*'umuz, Rus edip ve âlimlerinin ehemmiyet verdikleri *İgor* destanından gerek edebî ve gerek tarihî kıymeti itibariyle katiyen aşağı değildir. *İgor* destanının XVIII inci asırlarda uydurulan sahte bir epope olduğunu iddia eden Rus âlimleri (Kaçenovskiy, Belikov, Davidov, Senkovskiy gibi) olmuştur. Destanın eski bir nüshası bulunmaması bu iddiaya sebep olmuştu. Bizim *Dede Korkut* hakkında böyle bir ufak şüpheye bile mahal yoktur. Bununla beraber Korkut hikâyeleri bizim sanatkâr ediplerimizden kimsenin iltifatına mazhar olmuyor.

Dede Korkud'un toplu olarak yeni harflerle neşredilmemesi millî kültürümüz sahasında derin bir boşluk teşkil ediyordu. Bugün, güzel şiirleri ve ciddî makaleleriyle tanıdığımız edebiyat öğretmeni Orhan Şaik kıymetli eseriyle bu boşluğu doldurdu. O, yalnız metni yeni harflere çevirmekle kalmamış, *Dede Korkud*'a dair 77 sahifelik bir etüt, mükemmel sözlük ve ismi hâslar endeksi de ilâve etmiştir. Sayın edebiyatçımızı kutlar ve daha bu gibi kıymetli eserler vermesini temenni ederiz.

Bundan sonra neşredeceğim notlarda Kilisli neşrini K, ve Orhan Şaik Gökyay'ın *Dede Korkud*'unu da O.Ş. kısaltmasıyle gösterceğim. Metnin transkripsiyonunda ve sözlükte bence şüpheli görülen yerlerden de sırası geldikçe bu notlarda bahsedeceğim. Şimdi notlarımıza gelelim :

1 § Dede Korkud'un ikinci hikâyesinde söylenen bir rüya Kırgız - Kazaklar'ın Er Sayın destanında söylenen rüyaya çok benzemektedir. Herhalde bu rüya motifi eski bir Türk epopesinin mühim motiflerinden biri olsa gerektir. Dede Korkut hikâyesinde Salur Kazan : "*Bilür misin, karındaşum Kara Güne, düşümde ne göründü? Kara kaygulu vâkıa gördüm.... Döm kara pusarık ordamung üzerine tökülür gördüm.... Kargu gibi kara saçum uzanur gördüm. Uzanıben on .barmagumı kanda gördüm....*" (K, 25, OŞ, 15) diyor.

Kazak - Kırgızlar'ın *Er sayın* destanında Ayu Bike :

'Men bugün bir tüş kördüm,
Cavrunum tola kara şaş
Cayılıngkı köründü,
Bederlengen bes tırnak
Kanga manılkı köründü...[1]".

(Yâni : Ben bugün bir düş gördüm, ensem[2] dolu kara caç yayılmış göründü, cilâli[3] beş tırnağım kana batırılmış göründü...) diyor. Her iki rüyada kara saç uzanması ve parmakların kana boyanması aynen mevcuttur.

2 § Kırgız - Kazak ve Nogay halk edebiyatında mahbûbenin güzelliği tasvir edilirken yüzü, üzerine kan damlamış kara benzetilir.

[1] Radloff. Proben der Volkslit. der türkischen Stämme, III, 203 (almanca terceme, III 243).

[2] Harfiyen: *yagrınım* (Radloff. *Nacken* diye terceme ediyor).

[3] Harf. *süslü* (Radloff *glänzenden*).

Dede Korkud'da da bir defa bu benzetme geçmektedir

"*Yalab yalab yalabıyan ince tonlum*
"*Yer basmayub yüriyen*
"*Kar üzerine kan tammış gibi kızıl yangaklum*
"*Koşa badem* (*sığmıyan*) *dar aguzlum*
"*Kalemciler çaldugı kara kaşlum*..
(K, 112, OŞ, 76)

Er Targın destanında Kırım Hanının kızı Ak Cunus, Kart Kocak adlı bir kahramanın merhametini celbetmek için söylediği türküde kendisini şöyle tavsif ediyor

"*Moldaga barsang kasında*
(Mollaya varırsan yanında)
"*Kıyuvlu catkan kalam bar*,
(Kıyılmış bulunan kalem var)
"*Kalamdı kör dö kasım kör!*
(Kalemi gör de kaşımı gör!)
"*Kara cerge kar cavar*
(Kara yere kar yağar)
"*Kardı kör dö etim kör!*
(Karı gör de etimi (=vücudumu gör!).
"*Kar üstünö kan tamar*,
(Kar üstüne kan damlar,)
"*Kandı kör dö betim kör!*
(Kanı gör de yüzümü gör!)
"*Men Kırımnıng içinde*
(Ben Kırım'ın içinde)
"*Akça hannıng kızı edim*
(Akça Hanın kızı idim)
"*Ata minen anamnıng*
(Baba ile anamın)
"*Asrandı kazı edim*[4]".
(Beslenmiş kazıydim)

[4] Radloff, *Proben*, III, 130; İlminskiy neşri, sah. 12. *Ata ve Anamın beslenmiş kazıydım* cümlesini *Dede Korkut*'taki *kaza benzer kızı, gelini*... (K. 143, 170, OŞ, 99, 117). cümlesiyle mukayese ediniz.

Karakırgızlar'ın "Manas" destanında da ayni motif bulunuyor :

"*Kardan appak eti bar,*
(Kardan ap - ak eti var,)
"*Kar üstünö kan tamsa*
(Kar üsütne kan damlarsa)
"*Kandan kızıl beti bar..* [5]".

3 § *Dede Korkut* hikâyelerinden anlaşıldığına göre, Oğuzlar'da güveylik elbise *kırmızı kaftan* olmuştur

"*Adaklusından erginlik bir kırmızı kaftan geldi. Beyrek geydi. Yoldaşlarına bu iş hoş gelmedi, saht oldılar. Beyrek aydır : "Neye saht oldunuz?" dedi. Aydılar : "Neye saht olmayalım, sen kızıl kaftan geyersin, biz ağ kaftan geyerüz,, dediler..*„ (K. 48; OŞ, 32).

Kızıl kaftan'ın güveylik alâmeti olduğunu biz Kazak - Kırgız hikâyelerinde de görüyoruz. *Er Sayın* destanında Boz Monay Bey'e karşı isyan eden köleleri

"*Kızıl çapan kiymedik*
(Kızıl kaftan geymedik)
"*Kırıngıl at minbedik*
(Yan bakan ata binmedik)
"*Bizdi ulunday körmödü*
(Bize oğlu gibi bakmadı)
"*Bölünüp catkan malınan*
(Dökülüp saçılan malından)
Bizge kalıng bermedi' [6].
(Bize kalın vermedi, evlendirmedi)

diye şikâyet ediyorlar. Eski zaman Başkurtlar'ında da *kızıl çepken* güveylik nişanesi addolunmuştur.

4 § Türk hikâye ve destanlarından anlaşıldığına göre, babasının veya kardeşinin düşman tarafından ölüdürüldüğünü veya esir alındığını çocuklara söylemezlerdi. Türk destan ve hikâyelerinin müşterek

[5] Radloff, *Proben* V. 20.

[6] Radloff, *Proben*, III, 167 - 168 "Bölünüp catkan..." beytini Radloff *von dem ihm verliehenen Vieh gab er uns nicht das Brautgeld* diye terceme ediyor. Bu beytteki "Bölün — " kelimesini *bülün* — okumak ve dökülüp saçılan diye terceme etmek daha doğru olur.

motiflerinden biri de budur. *Dede Korkut*'da bu motifi iki hikâyede buluyoruz. Oğuz alplarından Uşun Kocaoğlu Egrek düşman eline esir düştü. Küçük kardeşi Segrek'e bunu söylemediler. O büyüdü. Bir dernekte bulunurken bir öksüz oğlanla bir çocuğun kavga ettiğini gördü. Her ikisine birer tokat vurdu: "*Öksüz oglanıñ dili acı olur. Biri aydır: a mere bizüm öksüzlügümüz yetmez mi? Hünerin var ise kardaşuñ Alınca kalesinde esirdir, var anı kurtar!*" dedi.

Segrek bunlardan kardeşinin varlığını ve adını öğrendi (K. 143; OŞ, 99).

Kazan Alp'ın düşmanlar elinde esir bulunduğunu oğlu Uruz'a söylememişlerdi. O, bunu bir dernekte duydu (K. 159; OŞ, 110).

Bu motife Türk hikâye ve destanlarında çok tesadüf olunur. Biz burada misâl olarak Kırgızlarda söylenen Kan Şentey hikâyesiyle Altaylılar'ın *Kaan Püdey* destanını gösterebiliriz.

Kan Şentey hikâyesi *Dede Korkud*'un "*Salur Kazan'ın esir olması*" hikâyesine benziyor. Karıs Kara adlı alp düşmanlarının eline esir düşerek zindana atılıyor. Evde kalan karısı bir oğul doğuruyor. Anası oğlana babasına dair malûmat vermiyor. Oğlan birgün bir koca karıdan babasının tutsak olduğunu anlıyor. Oğlan *Kan Şentey* düşmanın memleketine gidiyor ve babasını kurtarıyor[7].

Altaylılar'ın *Kaan Püdey* adlı hikâyelerinde de ayni motif vardır. Düşman tarafından öldürülen Arıslan adlı kahramanın oğlu Kaan Püdey'e annesi babasız doğduğunu anlatıyor ve inandırıyor. Bu oğlan çocuklarla oynarken her oyunda galip geliyor; çocukların elbiselerini soyuyor, çocuklar ona: "Bizim elbiselerimizi soyacak kadar kahraman isen neden babanı aramıyorsorsun?[8]" diyorlar. Bu sözlerin *Dede Korkut* hikâyesindeki öksüz oğlanın Segrek'e söylediği sözlerin ayni olduğunu görüyoruz.

[7] *Proben.* III, 253 - 254 (almanca tercemesi, III, 298).

[8] *Proben,* I, 23 (almanca tercemesi. I, 24 - 25):
"*Pisting tonıstı soyordo ersing*
"*Andıy yakşı paattır er polzong*
"*Adanıng kiyninen negerek parbadıng*„

EPOPE VE HURAFE MOTİFLERİNİN TARİH BAKIMINDAN ÖNEMİ

Çığır : 1. Sonteşrin 1938 Sayı : 71 - 72

Malûmdur ki her milletin tarihi millî destan ve efsaneleriyle başlar. Büyük devletler kuran hakanların ve onlara yardım eden millî tanrıların menşe'lerine dair söylenen efsâneler, âyinlerde okunan dua ve ilâhiler, kahramanların sergüzeştlerini terennüm eden epopeler, masallar, halk felsefesinden ibaret olan atalar sözü, bugün bizim için mânasız gibi görülen hurafeler, yalnız bir milletin değil, bütün beşeriyetin tefekkür tarihini ve onun muhtelif tekâmül safhalarını öğrenmek için çok kıymetli materyaller teşkil ederler. Arkeologların yaptıkları kazılarda elde edilen çanak, çömlek, silâh ve sairelerin parçaları muhtelif devirlerdeki maddî kültürün inkişaf safhalarını öğrenmek için yegâne kaynak teşkil ettikleri gibi, epope, hikâye, masal ve sair mânevî kültür mahsulleri de o, geçmiş, muhtelif devirlerin karanlık noktalarını bize aydınlatırlar. Bunlar kazıtlarda elde edilen çanak ve çömlek parçalarından daha mühimdirler. Çünkü bunlar toprak altında ölü kalan kırıklar değil, cemiyetin ruhunda binlerce yıl yaşıyan vesikalardır. İnsan cemiyetinde en asrî ve en mütekâmil olduğunu iddia eden ferdin bile, binlerce senelik iptidaî bir âdeti, inanı ve etnografya maddelerini kendisiyle beraber yaşattığını görürüz. Elimizdeki nişan yüzüğü, asrî kadınların bileklerindeki bilezikler ve kulaklarındaki küpeler, mağara devrinde yaşıyan baba ve analarımızın bir sürü iptidaî inanına ve âyinlerde kullandıkları nesnelerdir.

"Darısı başınıza!" diyoruz. Fakat, bu temenni ve duanın en eski devirlerdeki Şamanizm panteonundaki tanrılara yapılan sacı (libation) merasimi ile sımsıkı bağlı olduğu hiç birimizin hatırına gelmez. Bazan şaka olsun diye başımızın etrafında çevirip birine para veriyoruz. Bunun da Şaman dininde mühim bir âyin bakiyesi olduğundan haberimiz yoktur.

Biz, bu notumuzda yaşıyan ananelerin tarihî önemini göstermek maksadiyle Çin kaynaklarında tesbit edilen bir Türk rivayetini bugünkü Altay Türklerinin bir ananesiyle mukayese için nakletmek istiyoruz.

Çin vakanüvisleri tarafından tesbit edilen efsane Milâd'ın ikinci asrında Hunların yerini işgal eden *Siyanpi* sülâlesinin menşeine dair rivayettir.

"Moloheu namında bir Siyanpi Tatarı üç sene müddetle Cenubî Hunların ordusu içinde bulundu. Bu uzun ayrılma esnasında memlekette kalmış olan karısı dünyaya bir çocuk getirerek adını Tan-şe-hoay koydu. Moloheu avdet ettiği zaman evinde böyle bir çocuk bulmaktan hayretlere düştü. İlk hareketi bu çocuğu validesiyle beraber öldürmeğe kalkmak oldu. Kadın bu gibi ahvalde Tataristan'da çok kere istimal edilen bir hileye müracaatta muztar kaldı. Bu hiyle ise kadını masum göstererek çocuğun doğumunu harika karışık bir şekle sokar. Kadın, bir gün şiddetli bir gök gürültüsünden korkarak gözlerini semaya kaldırınca ağzına bir dolu tanesi düştüğünü, bunu yuttuğunu, sonra gebe kalarak on ayda bu çocuğu dünyaya getirdiğini anlattı. Bu yalan sayesinde hayatını kurtardı."

(Aynen Deguines'nin Hüseyin Cahit tarafından tercüme edilen tarihinde cilt II s. 1333. M. Şemseddin, Mufassal Türk tarihi III. S. 88).

Altay Türklerinden Mundus ve Tölös oymaklarının kendi menşelerine dair söyledikleri efsane de tıpkı mezkûr Siyanpi sülâlesinin menşeine dair Çin kaynaklarının tesbit ettikleri efsane gibidir. Altay rivayeti Radloff, Verbitski ve Potanin gibi âlimler tarafından tesbit edilmiştir.

Radloff'un tesbit ettiği rivayet: "Geçmiş bir zamanda düşmandan kaçarak saklanmış bir kız varmış. O kız ıssız bir sahrada dolaşırken kalabalık (kalın) bir yurda (halka) tesadüf etmiş. O hakltan bir genç onunla evlenmiş. Fakat kız gebe imiş. Kocası ve oradaki ulus ona sordukta

"Ben ana babamdan ayrılıp kaldıktan sonra yiyecek yemek bulamadan yürüdüğümde ulu (dehşetli) fırtınalı yağmur yağmıştı. O yağmur geçtikten sonra önümde bir buz (dolu) gördüm. O doluyu alıp kırdığımda içinde iki tane buğday buldum. Onları yedikten sonra derhal karnımda iki çocuk peyda oldu" demiş[1].

Verbitski'nin tespit ettiği iki rivayet 1899 da Kazan'da basılan "Altaylılar[2]" adlı eserindedir: (Sahife 60-61 ve 136 - 137). Bunlardan birincisi Şaman ilâhilerinden alınmış şu parçadır

[1] Proben, I, 183 (text), 204 - 205 (tercüme).

[2] Verbitski, Altayskiye İnorodtsı. Kazan, 1899.

"Pudayçılap purulgan
Mus purçakçılap tögülgen
Mus purçaktan yarılıp tüşken
Muzgan kanıng yeeni,*
Atam Totoy Tengere!..." (S. 60 - 61).

Mânası

"Sen, buğday gibi dalgalanırsın
"Buz dolu gibi dökülürsün
"Doludan yaratılmışsın
"Buz Hanın yeğenisin,
"Atamız Totoy Tanrı!.."

İkinci rivayet Mundus ve Tölös oymaklarının cidallerine dair söyledikleri efsanedir. Bu rivayet Radloff'un tesbit ettiği rivayetin aynıdır. Yalnız şu sözler ilâve edilmiştir.

"Her oymağın aile tanrısı, yani koruyucu ruhu vardır. Mundus ve Tölös'ün (yani doludan doğmuş olan iki ikizin) ahfadı kendilerinin semadan düşmüş buzdan (doludan) türediklerini hatırlayarak Totoy Payan adlı Tanrı'ya kurban takdim ederler. Totoy Payan dolu, yıldırım ve yağmur ilâhıdır".

Potanin tarafından tesbit edilen efsane de Radloff ve Verbitski'nin tesbit ettiklerinden farklı değildir[3].

Çin kaynaklarındaki Siyanpi efsanesiyle bugünkü Altaylıların efsanesinin karşılaştırılması gösteriyor ki, bu efsaneler çok eski devirlerin hatıralarıdır. Çin vekayinâmelerinin tam olarak muhafaza edemedikleri Buzhan menkibesini, Altlylılar bugüne kadar bütün âyin ve merasimleriyle muhafaza etmişlerdir.

İkinci tarih kongresinde verdiğim "Altay'da Pazırık hafriyatında çıkarılan atların vaziyetini Türklerin defin merasimi bakımından izah" başlıklı konferansta arkeolojik araştırmalarda elde edilen eski eserlerin izahı için Türk folklor ve etnoğrafya maddelerinin incelenmesi lüzumundan bahsetmiş ve buna bir misal olarak Pazırık'da çıkarılan dondurulmuş atların kuyruklarının neden dolayı kesilmiş olduklarını Türk âdetleri ve Türk destanlarındaki buna ait motiflerle izaha çalıştım. Konferansımın son sözü olarak kongreye arzettiklerimi buraya da ilâve ediyorum :

* Buzhan.

[3] Potanin: Oçerki Severno-Zapad. Mongolii, IV, S. 3, 62, 69, 70.

"Bu küçük konferanstan maksadım, Altay'da yani Türkün eski beşiğinde bulunan bir mezarın Türk mezarı olduğunu ispat ederek kültür tarihimiz için bir kazanç temin etmek değildir. Bitaraf ve husnüniyet sahibi âlimler için bunu ispata lüzum olmadığı gibi, kültür tarihimizin de bir mezar kazanmağa hiç de ihtiyacı yoktur. Bu konferanstan maksadım: atalarımızın bıraktığı bu gibi maddî kültür eserlerini tetkik ederken eski Türk rivayetlerinin, epopelerinin ve umumen folklor ve etnografya materyallerinin bu sahadaki ehemmiyetini göstermekten ibarettir.

Yazılı vesikalarla halledilmesi güç olan bazı meseleler, etnoğrafya ve folklor bakımından tetkik edildiği zaman aydınlatılabilir. Nitekim bu konferansım bunun bir küçük örneğidir. Bunun içindir ki Türk gençliğinin tarih, arkeoloji v e antropoloji ile beraber etnoğrafya ve folklor sahasına da ehemmiyet vermeleri gerektir. Atatürk'ün irşadlariyle tarih, antropoloji, arkeoloji ve lingüistik sahasında zaferler kazanan Türk ilmi, bu sahada da muhakkak muvaffak olacaktır. Atatürk'ün irşadları her muvaffakiyetin bir rehinesidir[4]."

[4] Bu parça tarih kongresi broşürleri serinsinden basılan tezime girmemiştir.

KARACAOĞLAN'A DAİR

Halk Bilgisi Haberleri
1 Teşrinisani 1930, Sayı: 13

"Karacaoğlan"a dair yazı yazanların gözlerinden kaçan bir önemli eser Radloff'un "Türk halk edebiyatı" nümuneleri külliyatının[1] yedinci cildinde neşredilen "Karacaoğlan ile İsmikân Sultan" mecmuasıdır ki otuz sahifeden ibaret olan bir hikâye destanıdır. Bu hikâyede, "Âşık Garip", "Kerem ile Aslı" ve bu gibi, Karacaoğlan'ın aşk macerası tasvir edilmektedir. Mecmua lisan itibariyle Anadolu türkçesinde olmakla beraber, mensur kısımlarında mahallî Kırım tabirleri, kelimeleri ve hattâ bir de rusça kelimeyi ihtiva etmektedir. Hikâyenin aslının Anadolu halk türkçesiyle yazılmış olduğunda şüphe yoktur.

Bu rivayete göre Karacaoğlan'ın asıl ismi Sımayil olup, aşk macerasına girerken "Karacaoğlan" adını almıştır. Kendisi Belgrad'lıdır. Maşukası İsmikân Sultan'dır. Hikâyede Murat Paşa ismi geçiyor. Mecmuada nesirler arasına sıkıştırılan şiirler seksen yedi beyit olup, üç yüz altmış sekiz mısradır. Birazı Sadettin Nüzhet Bey'in "Karacaoğlan"ındaki bazı parçalara benziyorsa da çoğu orada yoktur.

Şiirler içinde şu parçalar dikkati çeker :

Evvel bahar yaz ayları gelende
Akar boz bulanık suyu Tuna'nın
Şakıyıp da bülbülleri ötende
Eser badısaba yeli Tuna'nın

Alaman dağından gelip geçersin
Çok yiğidin müşkülünü açarsın
Analar ağlatıp kanlar içersin
Söylemeye dili yoktur Tuna'nın

Her kimseler bilmez nerededir başı
Akıttım gözümden kan ile yaşı
Yalılarda eksik olmaz savaşı
Hendekleri dolu leştir Tuna'nın

Cemre yere düşse sökülür buzu
Suya garkolmuştur yerdedir yüzü
Arzulayıp gider Karadenizi
Adalara uğrar yolu Tuna'nın

Karacaoğlan bunu böyle dedi mi
Gece gündüz akar gider kademi
Anar Belgrad, Varna, Vidini
Sarhatlara uğrar yolu Tuna'nın[1]

Karacaoğlan'la iştigal eden edebiyatçılarımız Radloff'un bundan 35 sene evvel neşrettiği bu Kırım rivayetini de gözden geçirirlerse istifade edeileceklerini ümit ediyorum[2].

[1] V. Radloff, Proben der Volksliteratur der Türk. Stämme. T. VII. 297- 327.
[2] Kilisli muallim Rifat Bey'in verdiği malûmata göre onun topladığı şiirler meyanında da bu şiirin daha doğru ve fasih olanı vardır. Orada bunun kaili "Öksüz Dede" olarak gösterilmiştir.

OĞUZ DESTANINDAKİ *IRKIL ATA*

Çığır, 1934, Yıl 24.

Oğuz destanının çeşitli rivayetlerinde *Irkıl Ata* yahut *Irkıl Hoca* adı geçer, Oğuznâmenin Reşidettin tarafından farsça yazılan parçalarına göre "Türk töre ve âyinlerini ilk koyan Bilge Irkıl Hoca olmuştur" Ebuzziya Bahadır hanın gerek "Şecere-i Türk" ve gerek "Şecere-i terâkime" adlı eserlerinde Irkıl Atanın Türk bilgesi olduğu yazılmıştır. (Şecere-i terâkime'de Korkut ata da bir uzan olarak geçer.)

"Oğuznâme" nin uygurca metninde *Irkıl* adı geçmiyorsa da islâm dini çerçevesine girmeyen Yakut Türklerinde ve Orhun Türk Kültürü tesiri altında yaşamış ve onların bazı ananelerini saklamış olan Buryat'larda "*Irkıl*"kültü bu güne değin yaşamaktadır.

Yakutların inançlarına göre ilk *kam*ın adı An *Argıl*'dır (Pekarski, 145). Buna dair şöyle bir yürüm (menkibe) de söylerler. "An Argıl pek güçlü" *oyun* (kam) idi. Ölüleri diriltir, körleri gözlü ederdi. Bunun ünü Tanrı'ya işitildi. Tanrılar Tanrısı büyük ve güçlü Kamı yanına çağırıp

— "Sen bu gücü nereden aldın? Yaptıklarını hangi Tanrı'nın gücü ve inanile yapıyorsun? diye sordu.

An Argıl "ben hiç bir Tanrı tanımıyorum. Her işi kendi gücüm ve kendime inanla yapıyorum" dedi. Tanrılar Tanrısı kızdı ve An Argıl'ı kargayıp (lânet ederek) ateşe attı. Güçlü kamın teni ateşin dokunmasile dağıldı, gitti... Bir parçası dağa çıktı, kurbağa kılığına girdi. Büyük kamlar bu kurbağadan türemişlerdir." (Priklonski, "Yakutistan'da üç yıl" Jivaya Starina IV).

Buryatlarda Irgıl Böge kültü vardır. Bunun andacı olarak bir ongun yapmışlardır. Bu *Ongun* un önünde ırladıkları ırlarda (ilâhilerde) *Irgıl Böge*'yi anarlar (Potanin, Kuzey Batı Moğolistan, IV, s. 117).

Irkıl sözünün etimolojisine gelince dikkate değer nokta bu sözde *Irk* kökünün bulunmasıdır. Divanü Lugati't-türk'te *ırk*: kehanet ve saklıları alana çıkarma diye anlatılmıştır (Cilt I, s. 45).

Yakutçada *ırala* işi olmasından önce sezmek (hissi kablelvuku)' ve 'fal açma' mânalarındadır (Pekarski, 3810). *ırk* tali mânasına gelir (Radloff, I). Bütün doğu türkçesinde tali mânasına *ırs* sözü kullanılır. *ırs* sözü ise bugün bütün Türk ağızlarında türkü ve şarkı mânasına gelir ki, tarihten önceki çağlarda "ilâhi" ve tanrıların sesleri demek olmuş olsa gerektir. İhtimal ki Lâtinlerin orakel, *oraculum* leri de bu Türk mitolojisine ve *ırk* köküne bağlıdır.

DESTÂN-I NESL-İ ÇENGİZ HAN KİTABI HAKKINDA

Azerbaycan Yurt Bilgisi yıl 3.
Nr. 25, 1934.

Orta Türk kavimlerinde bu nam altında maruf olan "Çengiznâme" ler Türkiye ilim âlemince malûmdur. Üstat Köprülüzâde Mehmet Fuat Bey "Türk Edebiyatı Tarihi„ nam kıymetli eserinde (S. 278 - 280; on birinci mephas § 12, 13) bu destanın mevzuunu ve teşekkülünü izah ederek "mevzua (motif)" leri, üslûbunun bedîî hususiyetleri ve diğer Türk destanlarıyla münasebetlerine dair fikirlerini söylemiştir. Garp ilim âlemince de bu eser çoktan malûm olup, muhtelif eserlerde bundan istifade ve hattâ nushalarından biri rusçaya aynen tercüme de edilmiştir. Fakat bütün bunlara rağmen "Çengiznâme"nin muhtelif nushaları, tesbit mahalli ve zamanı ve halis Mogol rivayetlerile Yuan-çao-bi-şi, Sanang Seçen, Altan Topçi) ve islâm-Mogol (Reşid-ed-dîn, Ebülgazi ve saire) rivayetlerile olan münasebati bugüne kadar kat'iyen mevzuu bahsedilmemiştir. Halbuki, orta Türk halk edebî mahsulü olmakla beraber, Türk sülâlelerine ait eski efsaneleri, Çin menbalarında olduğu gibi, ihtiva eden bu destanda tetkike değer noktalar da budur.

* * *

"Çengiznâme"lerin nushaları

I — Matbu nushalar (metin): a) Halfin tarafından 1822'de Kazan'da; b) Cihanşin tarafından 1882'de; c) Radloff külliyatında (Proben III, 63 - 68) tesbit edilen Kazak-Kırgız rivayeti 1870'te, neşredilmiştir. Çok kısa bir rivayettir. Sadık Remiy tarafından hediye edilen Kazak-Kırgızca bir nushası Vasilyef ve Balgambayoğlu tarafından rusçaya tercüme edilerek 1907 - 8'de Orenburg'da neşredilmiştir (T. A. U. A. K., Oeuvres de la comission scientifique des archives d'Orenburg, tom, XIX). Profesör Barthold bu tercümeye yazdığı mukaddemede bu nushaya nedense "Çağatayca" demiştir. Halbuki, tercümede nakledilen parçlara ve bütün şahsî ve coğrafî isimlere nazaran, nushanın Kazak - Kırgız lehçesinde yazıldığında şüphe yoktur. Fakat, münderecat itibarile Halfin nushasının aynıdır.

II — Elyazısı nushalardan biri de Paris millî kütüphanesinde bulunur (suppl. Turc No. 143). Bu nusha Halfin neşrinin aynıdır.

Yalnız, şu fark vardır ki, Halfin nushasında bulunan bâzı Osmanlı tesirleri burada yoktur. İstinsah tarihi malûm değildir.

III — Berlin nushası (Devlet kütüphanesi, Diez 137). Bu nusha Halfin nushasından epeyce farklıdır. Harekeli olarak yazılmıştır. Burada Halfin nushasında zikredilen Bürcan, Yurmatı, Tamyan gibi yalnız Başkurtlara mahsus olan kabileler zikredilmiyor ve Tura-tav gibi coğrafî isim de yoktur. Her halde, bu nushanın daha sonra Kırım-Nogayları arasında tesbit edilmiş olması ihtimali vardır. "Giray Sülâlesi"nin menşeine dair nakledilen rivayet (17 a-18 a) da bunu gösterir. Bu nushada Halfin, Cihanşin ve Mehmet Sadık Remiy nushalarındaki mukaddeme yoktur. Hikâye doğrudan doğruya "Ülemalik" hikâyesinden başlıyor.

IV — British Museum nushası. Ricu kataloğunda tavsif edilmiştir. (Catalogue of the Türk Manuscr.in the British Mus., 281).

V — A. Rahim ve A. Aziz beylerin eserleri olan "Tatar Edebiyatı Tarihi" (feodalizm devri, s. 89 - 97) nde tavsif edilen üç nusha. Bunlardan Âlimcân il-Bârûdî nushası mühimdir. Bu nusha 'Han Kirman' da 1635'te yazılmış olup bugüne kadar malûm olan nushaların en eskisidir. Teessüfe şayandır ki bizim mevzuumuz için çok mühim olan bu nushanın Halfin nushasıyla farkı gösterilmemiştir.

VI — Katanoff ve Pokrovski'nin müşterek eserlerinde[1] zikredilen nushalar: a) Pantusof Kazak - Kırgız lehçesinde olup Almata'da istinsah edilmiştir. b) Simbirli Bahaâddîn nushası.

Bunlardan başka R. İgnatyeff Orenburg vilâyeti islâmları arasında gördüğü matbu ve gayrî matbu eserlerden bahsederken "pek eski bir Timuçin hikâyesi"ni zikretmektedir. İgnatyeff'e göre, bu nusha matbu "Çengiznâme"den az farklıdır. Eğer, bu "matbu nusha" dediği Halfin neşri ise, İgnatyef'in bu mukayesesi itimada şayan olamaz. Çünkü, bu yazma nushadan rusçaya tercüme ederek naklettiği parçalar bizim "Çengiznâme"lerin hiç birinde tesadüf edilmiyen cümlelerdir:" "Timuçin padişahlığa Tanrı tarafından intihap edilmiştir. Bunun doğacağını kâhinler haber vermişlerdi. Timuçin doğduğu vakit babası Tatarlardan Timuçin adında birini mağlup etmişti. Onun adını oğluna verdi. Timuçin on yedi yaşına kadar, Dâvut gibi çoban olmuştu. Babasının ölümünden sonra halk gelip han olmasını

[1] Katanoff, Pokrovski "Otrıvok iz odnoy Tatar. Letopisi".... Kazan 1905. sahife 1 - 2.

rica ettiler. Han "Yenuci"ye haraç vermek lâzımdı. Kırk bin çadır aile isyan etti. Timuçin bunları tenkil ederek resilerini yetmiş kazanda pişirdi.... Bir evliya "abız" geldi. Çengiz adı ile tesmiye olunmasını ve bütün dünyayı fethedeceğini söyledi. Alay ettiler. Bir kuş geldi. "Çengiz, Çengiz,, diye öttü[1]".

Bu cümlelere nazaran bu rivayet, bizim nushalara nispeten, daha tarihî olsa gerektir. Burada gösterilen "Evliya Abız" Reşîd ed-dîn'de zikredilen "But Teñri Kökçe[2]" Şaman olduğundan şüphe yoktur. Dikkate şayandır ki İgnatiyeff'in tavsif ettiği bu "Çengiznâme"lerde Çengiz islâm dini için muharebe eden bir mücahit olarak tasvir olunuyormuş.

"Çengiznâme,, nerede ve ne zaman tesbit edilmiştir? Biz bu makalemizde "Çengiznâme" olarak bu isimle maruf olan "Çengiznâme"ler mecmuasının yalnız Çengiz'e ait kısmını alıyoruz (Halfin ve Cihanşin neşirlerinden "fasl-ı fî beyan-ı dâstan-ı Aksak Temir" babına kadar; Berlin nushası varak 1 - 12 a; rusça tercüme 118 - 139. Ona ilâve edilen "Aksak Temir" diğer hikâye ve vekayinâmeler ise mevzuumuza dahil değildir.

"Çengiznâme"nin nerde tesbit olunduğu meselesi A. Aziz ve A. Rahim Beylerin mezkûr "Tatar Edebiyatı Tarihi" nam eserlerinde mevzuu bahsedilmiştir. Bunların faraziyelerine göre eserin lisanı ve zikredilen coğrafî isimler Kazan ilinde tesbit olunduğuna delil teşkil etmektedir (S. 90). Fakat edebiyat müverrihlerinin bu delilleri sağlam esaslara müstenit değildir. Evvelâ, eserin lisanı, bütün orta Türk kavimlerinde umumî edebî lisan olan Çağatayca tesirindeki umumî halk edebiyatını tesbit için kullanılan lisandır. "Çengiznâme" lisan ve üslûp cihetinden Ebülgazi ve Ötemiş Hacı lisanındadır. 19 uncu asır ortalarına kadar Kazan ilinde de halk içinde bu "edebî lisan" hâkim olduğu gibi, Başkurtistan'da, Siberya ve Kazakistan sahralarında da bu lisan hâkim olmuştur. İkinci olarak "Çengiznâme" kısmında "Kazan ili"ni andıran bir kelime bile yoktur. Bilâkis, coğrafî isimlerden "Tura-tav", kabile isimlerinden "Yurmatı" "Bürcan", ve "Tamyan" kabileleri de başka Türk kavimlerinde bulunmıyan Başkurt kabilelerinin isimleridir. Destanın en mühim kısmını teşkil eden Çengiz

[1] R. G. İgnatyeff Skazanie, skazki i pesni... (Zap. Orenb. Otd. R. G. O. 1875, III S. 197 - 198).

[2] Reşîd-ed-dîn, S. 105 (T. W. O. XIII).

Han tarafından her kabileye mahsus damga, ağaç ve kuş verilmesi gibi, an'ane ise son zamanlara kadar, yalnız Başkurt kabilelerinde pek canlı bir surette muhafaza edilmiştir[3]. Kazak - Kırgız ve Nogay gibi eski kabile teşkilâtı an'anelerini bütün kuvvetile muhafaza etmekte bulunan Türk kavimlerinde bile bu an'anenin izine tesadüf olunuyor.

"Çengiznâme", bize malûm olduğuna göre, Rus ilmî edebiyatında ilk defa olarak "Lepeḫin seyahatnâmesi"nde zikrolunuyor: "Ak İdil sahilinden 11 verst mesafede "Tura Tav" denilen bir yüksek dağ vardır. Başkurtlar bu dağa kudsiyet atfederler. Rivayetlerine göre burada eski Nogay hanlarının ordası (karargâhı) bulunmuştur. Sonra veliler ve azizlere melce olmuştur. Yine burada "Kızlar Tav" denilen bir höyük vardır. Burada eski hanların umumî ziyafetleri olurmuş. Başkurtlar "Tura Tav" a çıkmaktan içtinap ederler. "Çengiz kitabı" nda bu dağ hakkında çok şeyler yazılmıştır, diyorlar"[4].

Lepeḫin Başkurdistan'da "Tura Tav" havalisinde 1769 yılında bulunmuştur. Bunun sözlerine göre Başkurtlarda "Çengiznâme" destanı pek maruf olup "dinî bir kitap" gibi telâkki edilmiş olduğu anlaşılıyor.

Filhakika, Çengiznâme'de "Tura Tav" zikredilmektedir. Bu eser her halde Başkurdistan'ın merkezinde, eski hanların an'anevî karargâhları olan "Tura Tav" havalisinde yazılmış olduğu anlaşılıyor. "Tura Tav" adı, ve bu dağın etrafında bulunan Burcan, Yurmatı ve Tamyan gibi kabilelerin zikredilmesi buna delildir. Yazma nushaların en çok bulunan yeri de şarkî ve cenubî Başkurdistan olup 'Çengiz an'aneleri" de onlarda maruftur. "Çengiz", budist Moğol an'anelerinde "sarı din" mücahidi ve azizi telâkki olunduğu gibi, Başkurt an'anelerinde "İslâm mücahidi" ve bir evliyâ gibi telâkki edilmiştir. Bu meselenin "Çengiznâme"nin tesbit mahalli meselesini halletmek için ehemmiyeti vardır.

Kazanlı islâmlar, Bulgar - islâm an'anelerini muhafaza etmiş olduklarından olmalıdır ki, Çengiz'e bir mecusî ve islâm düşmanı diye bakmışlardır. Yirminci asrın ilk on yıllarında kuvvetli bir cereyan haline gelen "millî harekât" mefkûresine rağmen Çengiz'e ve Timur'e olan an'anevî nefret hissi, Osmanlı Türklerinde olduğu gibi devam etmiştir. Binaenaleyh, bir Kazanlı molla "Cebrail gibi körklü, yağrısın-

[3] Mehmet Selim Ümitbayef, "Yadigârı Kazan" 1897, S. 58.

[4] Polnoe Sobranie, Uçen. Puteşest. po Rossii. Petersburg 1822 IV, 35 - 37.

da mihirlü" Çengiz'e dair bir menkıbeyi yazamazdı. Kazan'da hükûmet süren gerek Altın Ordu ve gerek Kırım hanlarının sülâle an'aneleri de bu ülkede iz bırakmamıştır[5]. Çünkü bu sülâleler Bulgar - Çuvaş medeniyeti an'anelerini değil, Orhon havzalarından getirdikleri "Gök Türk" an'anelerini yaşatan kütlelere istinat etmişlerdir. Mahallî ahali ise, lisan itibariyle kıpçaklaştıkları halde, millî an'ane cihetinden daima Çuvaş - Bulgar kalmışlar ve sonra Mogollar devrinde gelen Türk unsurlarına müstevli diye bakmışlardır. Bu müstevlilerin taşıdıkları "Tatar", "Mogol" ve "Türk" isimlerinden hiç birini kabul etmeyerek kendilerine "Müslüman" ve bazen de "Bulgar" demişlerdi. Eski Türk - Uygur an'anelerine sadık olan unsurların bir kısmı Kırım - Nogay ordularına ve bir kısmı da Başkurt ülkeisne hicret etmişler ve üçüncü bir kısmı ise, doğrudan doğruya Rus çarlarının ordularına asker olarak gitmişler ve orada çoktan teşekkül etmeye başlıyan Kasım Hanlığını kuvvetlendirmişlerdir. Tarihen sabit olan bir hakikattir ki, Rus istilâsından sonra Kazan ülkesindeki mahallî ahalinin kahir ekseriyetini teşkil eden unsur, eski yerli Bulgar - Türk unsurundan ibaret olarak kalmıştır. İşte bu Bulgar islâm - medeniyeti an'anelerini yaşatan Kazan ülkesinde "Çengiznâme" gibi bir menkıbenin tesbitine imkân yoktu.

Bütün bunlar nazar-ı dikkate alınırsa elimizdeki maruf "Çengiznâme" nin (Berlin nushası müstesna) Başkurdistanda Nogay hanlarının bulunduğu yerde tesbit olunduğunu kat'i surette söyliyebiliriz.

"Çengiznâme"nin tesbiti zamanı meselesine gelince, bunun maruf nushalarının mukaddemesinde Çengiz sülâlesinin son mümessili olarak Siberya şehzadelerinden Sultan Burhan ve onun da vaftiz olunduğu zikrolunmasına nazaran Rieu, bu eserin XVII nci asra (1653) ait olacağını söylüyor. Profesör Barthold ise (T. Or. Uç. A. K. XIX, 118) Çengiznâme mecmuasının son kısmında 1735 yılı vukuatı zikrolunduğunu nazar-ı dikkate alarak, daha son devre ait olacağını ileri sürüyor. "Rieu" nün tahmini, zikrettiğimiz veçhile, Çengiznâme mukaddemesindeki "Burhan Sultan'ın vaftiz edilmesi" nin zikrine ve Barthold'un tahmini ise "Çengiznâme" mecmuasının (dâstân'ı Aksak Timur ve diğer vekayinamelerle beraber) bir kül halinde tek müellif eseri olduğu fikrine müstenittir. Çengiznâmenin 1635'te istin-

[5] Süyünbike oğlu Ötemiş Giray'a ait bazı menkıbelerin Kazanlılarda da izi kalması onun zorla vaftize edilmesi münasebetile olsa gerektir.

sah edilen bir nushasının bulunması bu tahminlerin yanlış olduğunu göstermiştir. Bizim fikrimize göre "Çengiznâme" nin tesbit olunduğu zaman hakkında iki ihtimal vardır

1 — İran İlhanîlerinin sarayında "Altun defter" Çin Çengizilerinin sarayında "Topçen"[6] gibi sülâle tarihi bulunuyordu. Altun Ordu Çengizilerinin sarayında da böyle bir eserin bulunmamasına imkân yoktur. İşte bizim "Çengiznâme" bu gibi bir eserin halk an'anelerine daha uygun bir şekilde Türkçeleştirilen nushası olabilir. Altun Ordu Türk unsurlarının çok kuvvetli bulunduğu yerde bu eserin asıl nüshası da Uygurca yazılmış olacağı muhtemeldir. Aşağıda görüleceği vechile "Çengiznâme" de ancak eski klâsik uygurcada görülen tâbirlerin bulunması, diğer cihetten "Çengiznâme" nin tarihi Çengiz'in hayatından ziyade eski Türk sülâlelerine dair efsanevî hikâyeleri ihtiva etmesi, bu ihtimali takviye ediyor. Bütün bunlar nazarı dikkate alınırsa elimizdeki Çengiznâme'nin Altun Ordu devletinin inkazından ibaret olan "Tura hanları" (Sibirya - Başkurdistan'da hükûmet süren sülâle) nin hâkimiyeti devrinde tesbit edilmiş olduğunu kabul etmek lâzımdır. Her halde bu eserin yazılışı 1500'den sonra olamaz.

2 — İkinci bir ihtimal: Bu eserin aslı uygurca olup Kalmuk istilâsı devrinde şarkî Türkistan ve Cungarya'dan gelmiş ve islâmiyeti kabul edip Başkurtlar içinde hanlık tesis etmek istiyen Kalmuk prenslerinin yardımile yerli edebî türkçeye çevrilmiş olabilir. Altun Ordu sülâlesi hakkında da böyle rivayetler ve an'aneler yaşadığından bu eserin halk içinde "Kur'an" gibi maruf olması şayanı taaccüp değildir. Eğer bu eser dediğimiz gibi Kalmuk istilâsı devrinde şarktan gelen bir eserden muktebes ise, bunun tesbit zamanı da XVI ncı asırdan muahher olamaz.

[6] Palladiy, Juan Çao-Mişi (Bi-şi) (T. P. D. M. IV s. 4.).

DESTAN-I NESLİ ÇENGİZ HAN KİTABI HAKKINDA

Azerbaycan Yurt Bilgisi Yıl 3, Nr. 28, 1934

"Çengiznâme" eski Oğuz ve Uygur hükümdarlarının sülâlelerine dair Türk kavimleri arasında söylenen menkıbeleri, Mogol futühatından sonra Çengiz adı etrafında toplayan bir eserdir. Menkıbeyi tesbit eden meçhul müellif de Çengiz'in Oguz Han oğlu Kök Han sülâlesine mensup olduğuna inanmıştır. Bunu, menkıbeye mukaddeme olarak derc ettiği şecere'den anlıyoruz.

"Çengiznâme"nin kaynağı Reşideddin'nin "Cami-üt-tevarih"i, yahut ondan muktebes olan Türkçe "Cami'üt tevarih" (Ali - Celâyir). "Şibaninâme"[1] ve "Çengiznâme-i Ötemiş Hacı" gibi eserlerde değildir. Ebülgazi Han, "Cami üt-tevarih"i çok iyi bilen bir müverrih olduğu halde, kendisine mehaz olan "on yedi nüsha Çengiznâme" den bahsediyor [2].

"Çengiznâme"nin münderecatı "Cami üt tevarih"in دربیان دستانهای پادشاهان اقوام مغول و اتراك و غیرهم babiyle[3] karşılaştırılırsa görülür ki Çengizname'deki bazı motifler Reşideddin tarafından alınmamıştır. Bunlardan şayanı dikkat olanları "Ülemalik Küriklü'nün kuleye kapatılıp kimseye gösterilmemesi" ve "Alankua'nın Dobon Bayan'ın ölümünden sonra semavî kurtla münasebette bulunup Çengizi doğurması" unsurlarıdır.

"Güzel prensin kaleye kapatılması" unsuru bize malûm olan diğer islâm eserlerinde görülmüyor [4]. Bu unsur Çin vekayi'nâmelerinde Uygur sülâlesine dair nakledilen bir menkıbede vardır. Bu menkıbeye göre

[1] Ali Celâyir'in "Cami-üt-tevarih"i ve "Şibaninâme" adlı bir anonim eser Profesör Berezin'in "Şark müverrihleri kütüphanesi" adlı külliyatının I inci ek 7 inci kitabı olarak neşrolunmuştur.

[2] Berezin neşri (T. W. O. S. 5 15).

[3] Rıza Nur: Şecere-i Türk S. 40.

[4] Radloff tarafından tesbit edilen Çengiz hikâyesine (Proben III, 63-68.) dair yazdığı satırlarda, Potanin bu rivayetin islâm eserlerinde görülmediğini söylüyor, ki bizim Çengiznâmeden haberi olmamıştır (Vostoç. Motivi v sred. vek. evrop. epose, s. 33).

"Hun Hakanı bir güzel kızını üç yıl kadar bir müddet kaleye kapamıştı. Oraya bir kurt girip kızla münasebette bulundu. Uygur Hakanlarının ceddi âlâsı bu kurttan türemiş olan çocuktu" [1].

Reşideddin'in "Cami-üt-teravih" inde ve diğer islâm müverrihlerinin eserinde bulunmıyan bu motifin "Çengiznâme"de bulunması gösteriyor ki bu menkıbenin kaynağı islâm tesirinde bulunmıyan eski Türk rivayetleri ve ihtimal ki eski Türk yazılı eserleridir. Bizim "Çengiznâme" deki bu motif Mogol rivayetleri olan "Yuan-Çao-Bi-şi", "Altan Topçi" ve "Sanang Seçen"lerde de yoktur. Türk Cengiznâmesini Mogol Çengiznâmelerinden ayıran mühim nokta, işte bu "kaleye kapatılan prenses" motifidir.

"Çengiznâme"de "Çengiz Han'ın on iki kabileye damga, uran, kuş, ağaç ve zırh (kübe) verdiği" söyleniyor ki bu rivayet gerek Reşideddin'de ve gerek Mogol eserlerinde yoktur. Oğuznâmelere göre "damga" Oğuz Han tarafından verilmiş ve kabileler de adlarını Oğuz Han'dan almışlardır.

"Çengiznâme"deki bu rivayet şüphesizdir ki eski Oğuznâme' lerden alınmıştır.

"Çengiznâme"nin "kaleye kapatılan prenses" ve "Çengiz'in kabilelere damga, ağaç, uran... vermesi" hakkındaki kısımları ayrılırsa kalan münderecatı "Yuan-Çao-Bi-şi", "Altan Topçi" ve "Sanang Seçen"lerin münderecatının ayni denilebilir. Reşideddi'nde bulunmayıp da "Cengiznâme"de ve mezkûr Mogolca eserlerde müşterek olan hikâye "Doa Soḳur" [Türkçe Çengiznâmelerde "Şıba Soḳur"] hikâyesidir. Bu hikâyenin "Çengiznâme"deki sureti şudur :

"Turumtay Çeçe'nin oğlu Tumavul Mergen ava çıkmıştı. Yanında Şıba Soḳur adlı türkmen bekçisi vardı. Alnında tek bir gözü vardı. Bir gün Şıba Soḳur, Tumavul Mergen'e : "Uzaklarda bir karartı görüyorum. Bu bir altun gemidir. O gemide bir karadağ vardır. Ben bu gemiyi o karadağın ötesinde görüyorum, benim senden ricam budur: sen o gemiye bir ok at! içinde ne varsa sana, dışarısında ne varsa bana olsun!" dedi. "Ertesi gün gemi yakına geldi. Tumavul Mergen nişan alup ok attı... Geminin içinden bir güzel kız çıktı. Bu Ülemalik Kürüklü idi..."

Mogol rivayetlerine göre

"Turu Ḫol Çijın iki oğlu vardı: Dubun Mergen, Dova Soḫor. Dova Soḫor'un alnında tek bir gözü vardı. Bu tek göziyle üç menzil (göç) yerden görürdü. Bir gün iki kardeş ava çıkıp bir dağa geldiler.

[1] Yakinof (Hyacinth), Sobranie Sved. O narodaḫ... 1248. Deguines (H. Cahit B.). III. 7 - 8.

Dova Soḫor Tingelik (bazı nushalarda Tingeli) ırmağının sahilinde[1] göç - kafile gördü. Bu kafilede bir siyah çadırda gayet güzel kız bulunuyordu. Bu kız Alankua* idi. Dova Soḫur bu kızı beğendi ve kardeşi Dubun Mergene bu kızı alıverdi...[2]".

Bizim "Çengiznâme"lerde Çengiz'e atfedilen hikâyeler Mogol rivayetlerinde Buduncar'a atfolunuyor. "Çengiznâme" ile Mogol rivayetlerini mukayese ederken şahsî adlarının farkına bakmazsak motiflerde hiç bir fark kalmıyor.

"Çengiznâme"ye göre Dubun Bayan'ın vefatından sonra, Alankua semavî bozkurttan gebe oldu. Bu kurt gökten nur-ışık olup girmedi. Dubun Bayan'dan olan oğulları Alankua'yı oynaşlıkla itham ediyorlar.

— "Kocasız gebe olan kadın olur mu!? sakalun denilen hayvanmısın, ki su içip gebe kalasın; mina (bazı nushalarda mani) denilen kuş musun, ki güneş sıcağından gebe olasın; kavun karpuz musun ki kocasız çekirdek yetiştiresin; tavukmusun ki, küle yuvarlanup yumurtlayasın; kır anası (bazı nushalarda Kur ana) mısın ki köpük yeyip hamile olasın!?..." dediler.

Bu motif Reşideddin'de ve Mogol rivayetlerinde vardır. Çengiz Hanın (Mogol rivayetlerine göre Buduncar'ın) kardeşlerile avcı olarak dağlara gitmesi ve orada kuşu avlamakla geçinmesi, onu aramaya giden kabile beylerinin nehir etrafında pek çok kuş tüyleri bulmaları "Çengiznâme" de Mogol rivayetlerinde olduğu gibi mevcuttur[3]. Bu motif Reşideddin'de bulunmuyor.

Alankua'nın oğullarına nasihatları Mogol rivayetlerinde de tıpkı "Çengiznâme"lerdeki gibi yazılmıştır.

"Çengiznâme"nin başında "Akdeniz"in zikredilmesi yeni bir unsur olsa gerektir. "Yuan-Çao-Bi-şi"de "semavî bozkurt ile maral tingiş nehirine geldiler" diye başlıyor. "Cengiznâme"nin Ülemalik dediği "govasa maral"ın mahzeni olduğunda şüphe yoktur.

"Çengiznâme"nin bir nushasında ışık ve kurttan doğan çocuğa (Çengize) anasının "Mani" diye ad vermesi[4] çok calibi dikkattır. Bu ihtimaldir ki Oğuznâmenin yahut diğer bir sülâle menkıbesinin manihaist Türkler tarafından söylenen rivayetin tesiri olabilir.

Gelecek makalemizde "Çengiznâme" nin metinlerinden parçalarla bu mevzua ait bibliyoğrafi malûmatı yazacağız.

[1] Tingelik yahut Tikelik ırmağının adı Çengiznâmelerde de geçiyor (Cihanşin neşri s. 12; Paris kütüphanesi nushası 100; rusça tercemeden s. 131.)

* Alan Hoa.

[2] Yuan-Çao-Bi-şi (Palliadiy), 23; Altan Topçi, 120; Sanang Seçen, 51 - 61

[3] Yuan-Çao-Bi-şi, 27 - 28; Altan Topçi, 122.

[4] T. Orenb. Uç Arch. Kom. XIX s. 127.

MİR ALİ ŞİR HAKKINDA FARSÇA BİR HİKÂYE*

(Doğumu 10 Şubat 1441 - Ölümü 3 İkinci kânun 1501)

Ülkü Mec. C. XVI. Şubat
1941. Sayfa: 482

Birçok eski yazma islâm eserleri vardır, ki geçmiş asırların ve Eski sahiplerinin izlerini yaprakları arasında muhafaza ederler. Bir hâdisenin tavsifi, mühür izleri, bazan da bütün bir tarih bulunur ki bunlardan hiçbirinin asıl kitabın metni ile alâkası olmaz. Bir yazma eser geçmiş nesillerin bu türlü yazılariyle nekadar çok süslenmiş olursa o kadar câzibeli olur ve ebediyete dalıp giden asırların sesini bize o kadar kuvvetle işitdirir. Geçen sene Orta-Asya Üniversitesi Şark Fakültesi talebesiyle eski Taşkend çarşısında farsca metinler satın alırken, tesadüfen elime geçen eski bir kitab da bu türlü yazmalardandır. Bu kitab Mirhond'ın روضة الصفا 'sının İsmâililer ve Samanîler tarihini ihtiva eden IV. cildi idi ki, muhtelif nüshaların kıraat farkları bakımından benim için ehemmiyetli idi. Bu eserden başka bu cild içinde farsça yazılmış, Orta-Asya'ya aid vesikalar ve Hindistanlı Şeyh Ahmed Farukî Serhendi'nin (1553 - 1624) مکتوبات شریف inin birinci cildinden eksik bir nüshası da mevcuttu. Daha iyi araştırmadan sonra anlaşıldı ki, bu kitap XIX. asrın başlarında Semerkand veya Buhara'da yazılmış olup, daha birkaç risale ve eserleri ihtiva etmektedir. Ömer Hayyam'ın Rubâiyat'ı, Ömer Hayyam; Nizamülmülk ve Hasan Sabbah'ın mekteb arkadaşlığı hakkında söylenen meşhur rivayet - ki, bu üç arkadaşa beyaz nikablı Orta-Asya peygamberi Mokanna da ilâve edilmiş -; mensûr Şahnâme'den parçalar, bizim Hükümdar Süleyman'ı hatırlatan fal kitabı vesaire bu cümledendir. Ömer Hayyam'ın *Rubâiyat*ının bu risaleler meyanında bulunması meşhur İran şairinin Orta-Asya'da okuduğunu göstermektedir[1].

Gelişi güzel toplanan ve türlü şahıslar tarafından yazılan bu risaleler ve makaleler arasında " عنوان یافتن میر علی شیر " başlıklı bir

* A. A. Semenov'un Nouvelle personne de Mir-Âli-Chir Nevaî (Bulletin de l'Université de l'Asie Centrale, liv. 13, pp. 177 - 186) adlı yazısının tercümesidir.

[1] 1254 Hicrîde Hokand'da yazılmış Ömer Hayyam Rübaiyat'ından Jukovski istifade etmiştir. (Baron Rosen şerefine neşredilen المظفریه s. 340).

"Rübaiyat Ömer Hayyam, Bidil'in divânı ile beraber çok nefis olarak Taşkend'de 1911'de bastırılmıştır.

yazı dikkatimi celbetti. Pürüzsüz farsça olan bu hikâyenin yerli tacik ifade tarzı ve halk üslûbiyle yazılması, bablara ayrılması ve her bab: dıñlayıñız şimdi sözü vezirin Gül adlı sevgilisinden işitiñiz... sözü ile başlaması gibi hususiyetler gösteriyor ki, bu hikâyenin menşe'i Orta-Asya'dır; ihtimal ki çayhânelerde ve gep gibi içtimalarda okunmuşdur.

Burada bu hikâyenin tercümesini veriyorum. Bab isimlerini ve her babın başında dinleyicilerin dikkatini celbetmek maksadiyle söylenen imdi dinleyiniz... gibi cümleleri, çok meraklı bu tarihî hikâyenin tabiî akışını haleldar ettikleri için, nakletmiyorum.

"Sultan Hüseyin, Semerkand tahtına çıktığı zamanda Karşı eyâletinde, Sebzvar denilen bozkırda Mir adlı genç, pek âlim ve âkil bir kimse vardı. Günün birinde Mir uşaklarına sürülerinden en semiz ve iri bin baş koyun ayırttı ve bunları Karşıya sevkettirdi. Kendisi de atına binerek Karşı'nın koyun pazarına gelip davarlarını tüccarlara arzetti. Tüccarlar pazarlığa başladı. Mir ise tüccarlara şöyle bir hitabda bulundu

— "Ben bu koyunları zenginlere ve kasaplara satmıyacağım. Ben bunları yoksullara veresiye satacağım" dedi.

Yoksullar geldi. Mir bu yoksulların her birine birer koyun verdi. ve yüksek sesle bunlra "dostlarım, size şartım budur: bu koyunların parasını sizlerden Sultan Hüseyin'in ölümünden sonra istiyeceğim" dedi. Bu sözleri söyledikten sonra atına binerek kendi bozkırlarına döndü.

Bu hâdise Sultan'ın hafiyelerinden gizli kalamazdı. Hafiyeler bunu kâğıt üzerine tesbit ederek Sultan Hüseyin'e jurnal ettiler. Jurnalı okuyan Sultan Hüseyin köpürdü ve pürhiddet yasavullardan[2] birini yanına çağırıp derhal Karşı bozkırına gidip Mir adındaki genci Semerkand'a getirmesini emretti. Yasavul, Sultan'ın emrini yerine getirdi. Karşı bozkırındaki genç zengini buldu. Mir bu misafirin maksadını bilmiyordu. Memnuniyetle kabul ederek varınnan yoğunnan ağırladı. Yemekden sonra yasavul: — "Zengin delikanlım, Sultan, sizin huzura gelmenizi emir buyurdular" dedi.

Mir derhal atına bindi, yasavul'la beraber Semerkand'a yöneldi. Şehire geldiler. Yasavul, istenilen adamı getirdiğini Sultan'a arzetti.

[2] *Yasavul* kelimesi Buhara Hanlarının resmî dilinde hususî bir memuriyetle gönderilen memur anlamına gelir.

Sultan'ın emri ile Mir'i huzura çıkardılar. Sultan, karşısında gayet güzel ve çok nâzik bir delikanlının tâzimle durduğunu gördü. Sultan ona oturmasını emretti ve

— "Filân tarihde Karşı pazarında koyun satan sen misin?" diye sordu.

Mir: — "Evet, sultanım!" dedi. Sultan

— "Niçin bu koyunları peşin para ile satmadın da, ben öldükten, sonra parasını almak şartiyle veresiye verdin? Benden ne fanalık gördün? benden ne gibi haksızlık gördün?" dedi.

Mir tâzimle yeri öpdü ve özür dileyerek: — Âlemin penahı sultanım, sizden kimse haksızlık ve zulm görmemişdir. Sizden huzur ve emniyetten başka bir şey görülemez. Bendenizin yaptığım iş, sırf size karşı bir sadık tab'anızın ve uşağınızın derin bağlılık duygusunu ifadeden ibaretti" dedi.

Sultan "yaptığınız bu iş ne gibi sebeblere müsteniddi?" diye sordu. Mir izah etti

— "Böyle bir garib şartla benden koyun satın alan kismseler Sultan'ın sıhhat ve âfiyeti için Tanrı'ya gece gündüz dua edeceklerdir. Tâ ki alacaklı adam gelip de onlardan koyun karşılığı olan parayı istemesin".

Delikanlının kendisi gibi cevabı da Sultan'ın hoşuna gitti ve saray adamlarına dönerek

— "Çok güzel söylüyor. Vezir olmaya lâyik olan bu adam, yazık ki, kimbilir, bozkırın nerelerinde yaşıyor" dedi ve kâtibini çağırıp Mir'i vezir tâyin ettiğine dair ferman yazılmasını emretti. Ferman yazıldı. Sultan mühürünü basıp Mir'in başına koydu[3]. Bütün Emirler yeni veziri tebrik için koşuşdular. Sultan Hüseyin, Semerkand surlarının dışındaki güzel ve büyük yeşil bir bağını bütün arkları ile beraber Mir'e bağışladı. Bununla, geniş bozkırlarda büyümüş ve güzel havada terbiye görmüş olan delikanlının dar şehirde sıkılmamasını, serbest kır havasını teneffüs etmesini istedi. Sultan'ın bu lütfundan istifade ederek Mir her sabah bağa gidip akşamları şehire dönüyordu. Böylece aradan bir müddet zaman geçti. Sultan'ın te'siri altında delikanlı daha

[3] Sarığına sıkıştırdı demektir. Son zamanlara kadar Orta-Asya Hanlıklarında bir âdet vardı: her memur, terfiine dair verilen fermanı herkesin görebileceği bir surette sarığına sıkıştırır ve böylece üç gün gezerdi. Bu âdet, bizim hükümet emirlerini neşrimizin yerini tutardı.

ince terbiye aldı; o esnada Mir'de şiire karşı bir heves uyandı, istidadı inkişaf etti.

میر علی شیر هوائی لقب بولدی نوائی

Bir gün Mir - Âli - Şir Nevâî âdeti veçhile şehir dışındaki bağına giderken, bir evin damında duran gayet güzel bir kız tesadüfen gözüne ilişti. Kız o kadar güzeldi ki, parlaklığından güneş bile utanır, bulutlar arkasına saklanırdı. Bu dilber başını kaldırıp yıkanmış çamaşırları asmakla meşguldü. Mir - Âli - Şir, bu güzelin aşkının ağına düştü, nereye gittiğini unuttu; bağın yolunu şaşırdı; dönüp dolaşıp güzel kızın bulunduğu haneye geldi ve kapısını çaldı. Evde bulunan kızın babası kapıyı açdı ve gelenin Sultan'ın veziri olduğunu görünce çok hayret etti, atını avluya alıp kendisini de evin en şerefli yerine oturttuktan sonra büyük misafirin ziyaretinin sebebini sordu. Mir - Âli - Şir "baba, oturunuz!" dedi; ev sahibi oturduktan sonra öteden beriden konuşarak nihayet ziyaretinin sebebini izahla: "— Beni evlatlığa kabul ediniz!" dedi.

Ev sahibi böyle bir teklif karşısında hayrete düştü ve:

— "Bu teklifinizi canla başla kabul ediyorum. Fakat kızımın da ne diyeceğini öğrenmek gerektir" dedi. Böyle diyerek harem dairesine gitti. Kızına

— "Kızım, çamaşır asarken seni Sultan'ın veziri görmüş sana âşık olmuş. Şimdi bize gelerek evlâdlığa kabul etmemi benden rica ediyor. Sen buna ne dersin?" dedi. Kız çok akıllı ve dânâ bir evlâddı. Babasına :

— "Baba, eğer vezir beni cariyeliğe kabul ederse, ben kendimi ona cariye olarak teslim ediyorum" dedi.

Ev sahibi misafirinin yanına gelip kızının sözlerini arzetti. Mir - Âli - Şir kemerini çözüp müstakbel kaynatasının eteğine bin altın döktü ve "bu meblağ bana karşı çıkıp kapıyı açdığınızın ve evinize kabul ettiğinizin karşılığıdır. Kızın kalınlığı (ağırlığı) ise ayrıca verilecektir" dedi.

Mes'ud nişanlı doğru Sultan'ın sarayına gelerek bütün geceyi büyük saadetinin heyecaniyle geçirdi.

Sabah oldu. Ufukda güneş yükseldi. Davul ve zurnalarla padişahın "herkes ava hazırlansın!" emri ilân ediliyordu. Ferraşlar acele acele çadırlarını, sayevanlarını topluyor, hayvanları yüklüyorlardı. Av alayı toplandıktan sonra Sultan'la veziri arab atlarına binip hareket ettiler. Konuşa konuşa gidiyorlardı. Yol, vezirin nişanlısının evi

bulunan sokakdan geçiyordu. Mir'in nişanlısı Gül ise Sultan'ın ava çıkacağını işitmişti; alayı seyretmek ve sevgili nişanlısını görmek arzusu ile pencereden bakıyordu. Bu arada Sultanın gözleri evin penceresine ilişti, vezirin nişanlısını gördü ve güzelliğine hayran oldu. Vücudunda bir ürperme hissetti. Avdan saraya dönünceye kadar ve bütün gece kızın hayali bir an gözlerinin önünden gitmedi. Ertesi sabah Sultan'ın huzuruna çıkan "Kadı kelân" (başkadı) Sultan'ı çok düşünceli ve heyecanlı buldu. Sultan onu görür görmez "ey şeriatpenah, başıma garip bir iş geldi. Bundan nasıl kurtulacağımı bilmiyorum" dedi.

Başkadının bu işin ne olduğu sualine Sultan şu cevabı verdi "Dün bir sokaktan geçiyordum. Filânın evinin penceresinde fevkalâde güzel bir kız gördüm. Bu dilbere aşık oldum; onu gördüğüm dakikadan beri rahatım kaçtı. Şu kızı bana isteyiniz!".

Kadı kelân kızın babası molla Salih'in evine geldi. Sultanın başına gelenleri birer birer anlattı. Molla Salih de bunu kızına söyledi.

Kızcağız

— "Ancak deveyi iki defa keserler. Ben, iki defa kesilecek deve değilim. Binaenaleyh Sultan'ın teklifini reddediyorum" dedi.

Molla Salih kızının sözlerini kadı kelân'a anlattı, o da Sultan'a arzetti. Bu sözü işiten Sultan büsbütün yanıp tutuştu. Sultan bu vaziyette iken vezir Âli - Şir - Nevaî ona yaklaşdı ve selâm vererek şu şiiri okudu

پادشاه بارکا هت از ملك پرور باد
داد و عدالت درسرای آخرت معمور باد
الهی تابود افلاکت و انجم
نکردد نام نیکست از جهان کم

"Ey padişahların zübdesi, kederin sebebi nedir? kader size ne yaptı?" dedi.

Sultan, bize malûm olan hadiseyi anlatarak

— "Vezirim, akıllı ve dânâ vezirim ava giderken bir evin penceresinde fevkalâde güzel bir dilber görmüştüm. O saatten beri rahatım kaçtı. Hiç bir şeyle avunamıyorum. Kızı istemeye Kadı kelân'ı göndermiştim, red cevabı ile geldi. Şimdi bu meseleyi halletmek sizin elinizdedir. Siz de halledemezseniz ruhumun keder ve elemi ilel'ebed devam edip gidecektir" dedi. Mir-Âli-Şir meselenin mahiyetini anladı. Fakat Sultan'a hiçbir şey duyurmadı ve ağzından bir söz kaçırmadı. Sultan'ın emrine itaat ederek Molla Salih'in evine geldi.

—"Kader bizim arzumuza tâbi değildir. Her şey Allah'ın isteği ile olur. Allah'ın emri ile sizin kızınızı Sultan'a istemeğe geldim" dedi.

Molla Salih yine kızının yanına geldi ve

—"Ey gözümün nûru evlâdım, Allah'ın emri ile vezir seni Sultan'a istiyor. Ne dersin?" dedi.

Kız babasına şu cevabı verdi

— "İki defa kesilecek deve olmadığımı size söylemiştim. Ben vezirin cariyesi olmağa söz verdim. Sultan'ın teklifini reddediyorum."

Molla Salih kızının bu cevabını Mir - Âli - Şir Nevaî'ye söyledi. Âli - Şir

—"Ben Sultan'ın ekmeği ve tuzu hakkı için muhabbetimi feda ettim" dedi. Molla Salih tekrar kızının yanına gelerek vezirin söylediklerini bildirdi. Kızcağız çok ağladı ve nihayet ben vezirin teklifini bir şartla kabul edeceğim" dedi. Mir-Âli-Şir kızın şartını kabul edeceğine dair söz verdikten sonra kız iki parça kâğıda bir şeyler yazıp babasına vererek "Vezir çarşıya gidip bu iki tezkereyi filân attara versin. Attarın vereceği şeyleri bana getirsin!" dedi. Mir-Âli-Şir kızın emrine itaat ederek çarşıya gitti. Tezkerelerin yazıldığı attarı buldu. Attar birinci tezkereyi okuduğu zaman güldü, ikinci tezkereyi okurken de ağladı...

Attar istenilen ilâçları ayırdı ve kızın yazdığı kâğıtlara sararak Mir-Âli-Şir'e verdi.

Mir-Âli-Şir kızın evine geldi. Babası vasıtası ile attarın verdiği ilâçları kıza teslim etti. "Baba, -dedi kız- perdeyi çekiniz de veziri buraya çağırınız". Babası kızın dediğini yaptı. Kız perde arkasından Mir-Âli-Şir'e hitaben:

— "Vezir, size benim teklif ettiğim şartı kabul ettiniz değil mi? dedi. Vezir:

— "Evet, şartınızı kabul ettim" dedi.

— "Öyle ise şu ilâcı yutunuz" diyerek tezkereye sarılmış ilâçlardan birini Mir-Âli-Şir'e uzattı. Mir-Âli-Şir de ilâcı derhal ağzına attı ve yuttu ve diğerini de kendisi yuttu. Kız geniş bir nefes alarak "Allah'a şükürler olsun, şimdi ben müsterihim. Sultan'a söyleyiniz benimle evlenebilir" dedi. Vezir ayağa kalkarak kapıya doğru bir iki adım atmıştı. Bunu gören kız tekdirli bir sesle "vezir, bu ilâçların ne olduğunu sormadan nereye gidiyorsunuz? Sizin aldığınız ilâç sizi çocuk-

suz yapmıştır. Benim aldığım ilâç ise beni kırk gün sonra mezara götürecektir. Şimdi Allah'a ısmarladık!" dedi.

Mir-Âli-Şir-Nevaî inleye inleye ağlayarak Gül'ün yanından çıktı. Saraya gelip Sultan'a evlenme teklifinin kabul edildiğini arzetti. Sultan derhal düğün yapılmasını emretti.

Zavallı Gül'ü Sultan Hüseyin'e nikâhladılar. Sultan gerdeğe girdi. Gül o kadar güzeldi ki dünyada böyle bir güzeli daha kimse görmemişti. Huri gibi bir dilberdi. Sultan'ın önünde tâzimle eğilerek:

—"Âlemin padişahı, cariyenizin size bir ricası vardır" dedi. Sultan "söyleyiniz!" dedi. Gül

—"Cariyeniz üzerindeki hakkınızı almak için kırk gün sabır etmenizi istirham ederim" dedi. Sultan, güzelin ricasını reddedemedi; kırk gün mühlet verdi. Gül'ün her isteği yerine getiriliyordu. Böylece otuzbeş gün geçti. Zehirli ilâç tesirini gösterdi, Gül hastalandı yatağa düştü. Bunu duyan Sultan çok müteessir oldu; kederinden sarayında duramadı, ava çıkmağa karar verdi. Sultan'ın bu kararını öğrenen Gül, Mir-Âli-Şir-Nevaî'ye gizlice haber göndererek bir bahane ile ava gitmemesini ölüme mahkûm olan sevgilisinin vasiyetlerini dinlemek üzere yanına gelmesini rica etti. Mir-Âli-Şir bu ricayı kabul etti. Sultan'ın emrini getiren *Mahrem* geldiği zaman Mir-Âli-Şir hasta gibi yatağına uzanmış bulunuyordu. *Mahrem*'e dedi ki

—"Sultan'a arzet: ben çok rahatsızım. Ata binecek halde değilim"

Sultan ava gitti.

Gül, cariyelerinden birinin vasıtası ile Mir-Âli-Şir'i, kadın kıyafetine sokarak odasına getirtti ve yanına çağırarak:

—"Biliyor musunuz, vezir -dedi- benim ancak beş gün ömrüm kalmışdır. Benim size söyliyecek son sözüm ve ricam şudur: sizinle birleşmesi nasib olmayan ben zavallıyı öldükten sonra tabutumu siz kaldırınız. Hayatımda elime değmek nasib olmayan elleriniz, hiç olmazsa nâşımı kaplayan tabutuma nasib olsun... Her cuma günü sabah namazından sonra ruhumu yâdetmenizi de ayrıca istirham ederim" dedi.

Gül bu vasiyetini bitirir bitirmez avluda bir kargaşalık koptu; koşuşanlar oldu. Meğer Sultan Hüseyin Baykara ânî olarak avdan dönmüş ve harem dairesine doğru gelmekte imiş. Mir-Âli-Şir ne yapacağını şaşırdı. Harem dairesindeki cariyeler ve hademeler daha tedbirli çıkdılar: "Vezir, çabuk şu kazana gir!" diye av köpeklerine yemek pişirilen kapaklı büyük kazanı gösterdiler. Vezir kazana girdi;

üzerine kapağı kapayıp iki köle dışarıya çıkarmakta iken Sultan'la yüzyüze geldiler. Sultan köpek yemeklerinin nasıl şey olduğunu merak ederek kapağı kaldırmıştı, kazanın içinde vezirini gördü. Sultan bir şey demeden tekrar kapağı kapayarak harem dairesine girdi. Köleler kazanı dışarıya bırakdılar. Âli-Şir-Nevaî evine dönmeden doğruca Serseri Dervişler tekkesine (Kalenderhâneye) gitti. Tanıdığı bir dervişe "kardeşim, beni himâye et, hırka ve külâhını bana ver" dedi. Dervişin külâh ve hırkasını giyip Mekke'ye yöneldi.

Sultan Hüseyin Baykara sevgilisini çok fena ve ümitsiz buldu: kederinden ağlayarak kendi odasına döndü.

İstirahate çekilen Sultan vezirini istedi. Fakat *Mahrem*'ler veziri bulamadıklarını Sultan'a arzettiler. Velîlerin *ilmi kerâmet*'i ile Mir-Âli-Şir'in izi keşfolundu. İz Kalenderhâne'ye gidiyordu. Mahremler derhal kalenderhâneye koştular. Dervişlerden biri "Âli - Şir - Nevaî elbiselerini benim hırka ve külâhımla değişdi. Derviş olarak Mekke'ye yöneldi" dedi. Araştırmanın neticelerini Sultan'a bildirdiler.

Sultan Hüseyin Baykara bu hikâyeden çok meyus olarak kendi eliyle Mir-Âli-Şir'e şu mektubu yazdı

"Mir - Âli - Şir, biliyorsun ki ben sensiz duramam. Benim kalbimi kırarak Mekke'ye gitmek neye yarar? Bu mektubumu aldığın gibi gel ve kalbimi teselli et. Bu, Kâbe'yi tavaf etmekten daha sevablı olacaktır. Baki selâmlar.".

Bu mektup Sultan'ın şatır'larından *(badpay*larından).[4] en sür'atlisi ile Âli-Şir'in arkasından gönderildi. Şatır koştu. Biraz sonra bir tepeye çıkarak etrafı gözden geçirirken ileride giden veziri gördü. Derhal yan tarafa saparak vezirin önüne çıktı; yol üzerine mektubu bırakıp kendisi bir yere saklandı. Âli-Şir-Nevaî yoldan geçerken yerdeki mektubu gördü, derhal alıp okudu ve münderecatından hayrete düştü. Tam o sırada *badpay* gizlendiği yerden çıkıp vezire selâm

[4] *Badpay* yahut şatır'lar Orta-Asya Hanlıklarında Hanın (emirin) cuma namazına çıktığı zamanlarda ve diğer tantanalı merasimlerde kullanılırlardı.

Şatır'ların kendilerine mahsus kıyafetleri vardı: zerdava derisinden pervazı olan yüksek mavi kadife külâh, tarçinî cepken, yalın ayak üzerine uçları yukarı kıvrık papuç giyerlerdi, ellerinde bir kısa değnek bulunurdu. Şatır Emîrin önünden koşar ve "zât'-ı devletlerini Allah adaletten ayırmasın, yardımcı olsun!" diye bağıra bağıra giderlerdi.

Bununla beraber şatırlar acele yapılması istenilen emirlerin yerine gönderilmesinde de kullanılırlardı.

verdi. -"Bu mektubu sen mi getirdin?" diye sordu. *Badpay* da "evet" dedi. Ali-Şir "yürümekten ayaklarıma karasu indi, tekmil kabardı. Bu vaziyette seni nasıl takip edebilirim?" dedi. Badpay seni omuzlarıma alır Sultan'a kadar götürürüm, zira Sultan'ın emri böyledir" dedi. Bu sözlerle hemen Mir-Âli-Şir-i sırtına aldı ve koşa koşa yola revan oldu. Bir müddet sonra Semerkand'a geldi. Sultan Hüseyin vezirini sabırsızlıkla bekliyordu. İki dost birbirine sarılarak öyle ağlaştılar ki etraflarında sıralanan âyân ve ümerâdan müteessir olmayan ve gözleri yaşarmayan kimse kalmadı.

Gül'ün hastalığının otuz dokuzuncu günü idi. Sultan Hüseyin o kadar üzüldü ki sarayda duramadı; çok sevdiği bağına giderek bir bodruma kapandı. Gece ve gündüzü ağlamakla geçirdi. Ertesi sabah Gül "biz Allah'ın kullarıyız, hakikatte ona döneceğiz" sırrına mazhar oldu. Yerdeki hayatını bitirip ebediyete kavuştu. Bütün Emîrler ve âyân Âli-Şir-Nevaî'ye gelip Sultan'a bu elîm haberi eriştirmesini rica ettiler. Şunu hatırlatalım ki Gül'ün bulunduğu oda bir servi ağacının altında idi.

Mir-Âli-Şir-Nevaî bu kederli haberi vermek için Sultan'ın bağına geldi; Sultan yer altındaki hücresine kapanmış, kimseyi kabul etmiyordu. Nevaî kapıya gelip yüksek sesle şu mısraı söyledi

سرو نینك سایه سینه کل سولدی نیتسالك کرك

Sultan bu mısraı işitti ve şu mısraı ilâve etti

سرودین تابوت یاب کفن ایتاك کرك

Bunu söyliyerek hücresinden çıktı:

Sultan Hüseyin ile Mir-Âli-Şir ağlaşarak yekdiğerine sarıldılar. Ağlaya ağlaya saraya döndüler. Gül'ün nâaşını defin ederek beka yurduna teslim ettiler.

Mir-Âli-Şir, Gül'ün vasiyetini mukaddes bir emanet telâkki etti, tabutunu mezarına kadar omuzlarında taşıdı; son nefesine kadar her cuma sabahı onun ruhunu yâdederek fâtiha okudu.

Okuyanlar, dinleyenler bu geçmişlere dua etsinler, ibret alsınlar diye bu hikâye bize onlardan yadigâr kaldı. Âmin, Yarabbelâlemin! 1251 H.".

* * *

Herat Temürileri'nin XV. asırdaki parlak devrini yaşatan bu iki büyük şahsiyetin hayatından alınan tarihî hikâye işte budur. Hüseyin Baykara ile Mir-Âli-Şir Nevâî'nin hayatlarında bu hikâyeye

az çok benzeyen bir vakıa (episode) olmuş mudur, yahut bu, san'atkârane uydurulmuş bir menkibeden ibaret midir, bilmiyoruz. Bu hikâyede, Ebu Said Bahadır'ın büyük Emirlerinden Kiçkene Bahadır'ın oğlu, asrının en yüksek muhitinde terbiye görmüş edip ve şair Nizameddin Mir-Âli-Şir-Nevaî Karşı çölünün çobanı veya koyun tüccarı, onun mektep arkadaşı, âlimler, şairler ve sanatkârların hâmisi Sultan Hüseyin Baykara da Semerkand Beyi olarak gösterilmiş ve Karşı çobanı ile Semerkand Beyi tesadüf eseri olarak tanışmışlardır. Şüphesizdir ki bütün bunlar bir sanatkârın muhayyilesinin mahsulüdür.

Ne olursa olsun, edebî sanat izlerini taşıyan bu hikâye kendi kahramanlarına karşı derin ve samimî sevgi duyguları ile meşbûdur; şarka mahsus romantizm, heyecan ve hâleti ruhiyeyi in'ikâs ettirmektedir. Bu türlü hikâyeler şarkın sade ve bununla beraber çok orijinal hayatının ifadeleridir. Mir-Âli-Şir'e dair böyle bir hikâyenin Çağatay edebiyatında bulunup bulunmadığını bilmediğimiz gibi, Mir-Âli-Şir'in mufassal hal tercümesine dair, meşhur tarihçi Hondemir tarafından yazılan مكارم الاخلاق [5] ile de bir alâkası olup olmadığını bilmiyoruz! Bununla beraber halk edebiyatı mahsulü olan veyahud halk edebiyatını andıran bu hikâye* gösteriyor ki, Herat Temürîleri'nin en parlağı olan Hüseyin Baykara ve onun meşhur şair veziri Mir-Âli-Şir'in hâtıraları Orta-Asya'da asırlarca yaşamıştır.

Mir-Âli-Şir devrine yakın olan Çağatay müelliflerinden Sultan Babur'ın verdiği malûmata göre, Mir-Âli-Şir hiç evlenmemiş, tek bir evlât babası olmamış, hattâ evinde halayık bulundurmamış, tek başına ömür sürmüştür [6].

Bizim romantik hikâyemizde Mir-Âli-Şir Nevaî'nin sevdiği kadına karşı gösterdiği alâka ve duyduğu heyecanın tavsifi مجالس العشاق da "büyük şairin Beke adında bir delikanlı ile macerası"na dair Hüseyin Baykara'nın verdiği malûmatla tezad teşkil ediyor [7]. Mir-Âli-Şir'in vefatından sonra Sultan Hüseyin'in verdiği bu hicâb âver vak'ayı bizim hikâyemiz kat'i olarak reddetmektedir.

[5] Bk. Rieu Ch. Cat. of. the Persian MSS, I, London 1879, p. 367.

[6] Baber Nâme (İlminski neşri) S. 214.

[7] مجالس العشاق ın Kaumpor tab'ında bu macera çıkarılmıştır ("Mecalis-ül-uşşak"ın Hüseyin Baykara tarafından yazıldığı çok şüphelidir. A. İ.).

* Halk dilinde son zamanlara kadar bilinen ve anlatılan bir hikâyedir. A.İ.

KÜÇÜK NOTLAR

1. İT BAŞLI ULUS EFSANESİ

Belleten, C. XIII, S. 49
Ocak 1948.

Kuzey ve Doğu Türklerinin folklorunda "İt başlı, sığır ayaklı" bir ulus bulunduğu hakkında çok yaygın bir efsane vardır. Başkurtlarda ve Sibirya Türklerinde bu efsaneyi bilmiyen yoktur. XIII. yüzyılda da bu efsanenin çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır. 1245 yılında Papa Innocent VI. tarafından Moğolistan'a gönderilen Plano Karpini Moğol seferlerinden bahsederken Moğol ordusunun Kuzeyde Samogit'lere ve "İt başlı, sığır ayaklı" bir kavme rasladıklarını işittiğini kaydetmektedir (A. İ. Malein tercümesi, Petersburg 1911, s. 25). P. Karpini bu efsaneyi Kıpçak bozkırlarında yahut Baskatir (Başkurt) ülkesinde işitmiş olsa gerektir. Ebulgazi Han savaş için toplanan Özbek kalabalığını tasvir ederken "İt başlı, sığır ayaklıdan başka ne varsa hepsi orada..." diyor. (Demaisons basımı, s. 279; Rıza Nur Terc. sah. 294). Oğuz destanın da hikâye edilen İt Barak Han menkıbesi de bu "İt başlı ulus" hakkındaki efsanenin yankısı olsa gerektir.

Bu efsane, destan veya mitoloji motifi olarak eski Yunan edebiyatında da görülmektedir. M.Ö. IV. yüzyılın sonlarında yaşamış olan gramerci ve destan şairi Rodoslu Simmiy bir destanında (Apollon) şöyle diyor: "Adamlarının yarısı köpek olan garip bir kavim gördüm. Güzel omuzlarında çeneleri kuvvetli olan köpek kafası taşırlar. Bunlar köpek gibi havlarlar, başka fanîlerin dilinden anlamazlar"[1].

Bu "İt başlı ulus" efsanesini Çin kaynakları da biliyor. "Han sülâlesi hükümdarlarından Than - gen'in padişahlığının beşinci yılında yani Milâdi 506 yılında Phu-an ülkesinden bir adam denizde sefer ederken rüzgârın sürüklemesiyle bir adaya düşmüş. Sahile çıkarken Orta Çin ahalisine benziyen adamlar görmüş, fakat dillerini anlıyamamış. Erkekleri insan suretinde olmakla beraber köpek kafalı idi. Sesleri köpek havlamasına benziyordu..." (Hyacinth, II, 53).

[1] Zapiski İ. R. Archeolog. Ob. tom VII. fas. III - IV, sah. 391.

"İt başlı ulus" hakkındaki bu efsanenin kaynağı çok eski çağlarda olsa gerektir. M. Ö. IV. yüzyılda Rodoslu Simmiy tarafından yazılan efsane ile M.S. VI. yüzyılda Çinli vak'anüvis tarafından nakledilen efsane arasındaki benzerlik dikkati çekmektedir. XIII. yüzyılda bu efsaneyi Kıpçak bozkırlarında işitmiş olan Plano Karpini buna inanarak kaydetmiştir. Bu efsanenin İskit efsanesi olması mümkündür.

2. İSKİTLERİN SAVAŞ BELGESİ VE XI. YÜZYIL TÜRKLERİNDE BEÇKEM

Arrian, Büyük İskender'in seferleri hakkında 166 - 168 yıllarında yazdığı *Anabazis* adlı eserinde İskit savaşçılarını şöyle tavsif ediyor : "İskitlerin savaş belgeleri ejderdir ki muayyen uzunluktaki sırıklar üzerinde dalgalanır... Atlar rahat durdukları zaman türlü renkteki paçavraların aşağıya sarkık bulundukları görülür. Harekete geldikleri zaman rüzgârın esmesiyle adları geçen yaratıklara (ejderlere) çok benzerler. Süratlı hareket ettiklerinde ıslık sesi çıkarırlar... Bunlar yalnız keyif veya düşmanları korkutmak için değil, fakat askerlerin birbirlerine saldırmamalarını da temin içindir"

Mahmud Kâşgarî (Divanü Lugat-it Türk, I. 401; Besim Atalay tercümesi S. 483) "Beçkem" kelimesini şöyle izah ediyor: Beçkem -alâmet. Savaş günlerinde yiğitlerin (muhariplerin) belge olmak üzere takındıkları ipek parçası ve dağ sığırı kuyruğu. Oğuzlar buna perçem derler".

Mahmud Kâşgarî bu izahında "Beçkem" in atlara takıldığını söylemiyorsa da, Karahanlı İslâm Türklerin Budist Uygurlar üzerine saldırdıklarını tasvir eden şiirden bunun, tıpkı İskitlerden olduğu gibi, atlara takıldığı anlaşılmaktadır

Beçkem urup atlaka (atlara)
Uygurdaki tatlaka (tatlara)
Oğrı yavuz tlaka (itlere)
Kuşlar gibi uçtumız

Arrian'ın tavsifine göre İskit "beçkem"i "ejder" gibi imiş. Türklerin "beçkem"i de ipek kumaşlardan ve dağ sığırı kuyruğundan ibaret olduğuna göre uzaktan "yılan - ejder" gibi görünmüş olacaktır.

Altaylı şaman (kam)'ların törende giydikleri cübbede paçavralardan ve uzun ipliklerden yapılmış yılan - ejder sembolleri bulunur. Bunlar şamanın savaştığı kötü ruhları korutmak için cübbeye takılmışlardır. Arrian'ın tavsif ettiği İskit beçkemi ile şamanın kötü ruhlara karşı zırh ödevini gören cübbesi arasında bir benzerlik olup olmadığını, kesin olarak iddia etmek mümkün değilse de, Mahmut Kâşgarî'nin haber verdiği "beçkem"in İskit devrinden kalma bir gelenek olduğu muhakkaktır.

3. BARAK EFSANESİ

Mahmud Kâşgarî "Barak" kelimesinin açıklanmasında şöyle diyor : "Barak - çok tüylü köpek. Türklerin inandıklarına göre, kerkez (النسر) kuşu kocayınca iki yumurta yumurtlarmış, bunların üzerine otururmuş, yumurtanın birisinden barak (tüylü köpek) çıkarmış. Bu barak köpeklerin en çok koşanı, en iyi avlayanı olurmuş. Öbür yumurtadan da bir yavru çıkarmış; bu, son yavrusu olurmuş" (Cilt I, s. 315); B. Atalay tercümesi, s. 377 - 378).

Bu efsanenin başka bir rivayeti Soyot-urenha Türklerinde (Kuzey - Doğu Moğolistan'da) Yakovlev tarafından tesbit edilmiştir. Urenha'ların inandıklarına göre ular (Megaloperdix altaica) denilen kuş hayatında üç nesne doğurmuş; barak (köpek), urgan, balta[3].

Başkurtların Salcuvut, Katay ve Barın boylarında (Ural dağlarının doğusundaki sahada) işittiğimiz bir efsaneye göre, Kuzgun kocayınca iki yumurta yumurtlar, birisinden *tuygun* denilen tüylü köpek, birisinden de *şonkar* denilen av kuşu çıkarmış. Bu yaratıkların her ikisi de hanlara yaraşan av köpeği ve av kuşu olurlarmış.

XI. yüzyılda Mahmud Kâşgarî tarafından nakledilen bu barak efsanesinin çağdaş Türk uluslarındaki yankısı bizim bilgimize göre bu kadardır.

[3] Izvestiya krasn. P/O vostaçno - sibirs. otdela İRGO,: 1902, C. I, Fas. III, Sah. 50.

TÜRK DESTANLARINA GENEL BİR BAKIŞ

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı.
Belleten 1954 Sah. 189.

و الترك بعض الناس الا انهم
اقوى و اصالب فى الكريهة مكسرا

İbn Hayyus

كه آن ترك در جنك راژدهاست
دم آهنج و در كينه ابر بلاست

Firdevsî

1 § Eski Türklerde büyük ve müşterek bir destanın bulunduğuna şüphe yoktur. Orhon Yazıtlarının dili yüzyıllar boyunca işlenmiş, gelişmiş millî destan dilinin bir örneğidir. Kâşgarlı Mahmud'un "Divanü Lûgat-it-Türk"ündeki Alp Er Tonga ağıtından alınan parçalar, Balasagunlu Yusuf Hacib'in "Kutadgu Bilig"inde bu kahraman hakkında verilen bilgi Alp Er Tonga destanının XI. yüzyılda Türkler arasında çok yaygın olduğunu göstermektedir. Kâşgarlı'nın naklettiği ağıt parçaları, şüphesizdir ki, Alp Er Tonga destanının ancak bir faslından alınmıştır. "Divanü Lûgat-it-Türk"te Alp Er Tonga ağıtından başka da birçok kahramanlık beyitleri vardır. Bu beyitlerden bazıları Karahanlıların müslüman olduktan sonra müşriklerle savaşlarını anlatmaktadır. Her halde bu beyitler X. yüzyılın olaylarına ve kahramanlarına aittir. Müslüman Türklerin Arslan Tigin Gazi kumandasında müşrik Yabaku Türkleriyle yaptıkları savaşları anlatan beyitler bu cümledendir. Yabakular, Bodraç Bügü adlı bir beyin veya hanın idaresi atlında bulunuyorlardı. Kâşgarlı'da bu savaşları tasvir eden şu beyitler vardır

Bodraç yine kudurdu — *Yiğitlerini seçti*
Ordusunu döndürdü — *Tekrar gelmek üzere toplanıyor*
Tanyeri ağarırken yürüyelim — *Bodraç'ın kanını isteyelim*
Basmıl beyini yakalım — *Kahramanlar toplansın*

Budist Uygurlarla müslüman Türklerin savaşlarını anlatan beyitlerden

Gemi içre oturup — *İli suyunu geçtik biz*
Uygurlara karşı yönelip — *Mınlak kendi açtık biz*

Belge vurup atlara
Hırsız yavuz itlere
Serçelerce aktık biz
Puthaneler yıktık biz
Geceleyin bastık biz
Perçemleri kestik biz
Uygurdarki tatlara
Kuşlar gibi uçtuk biz
Kentler üzre çıktık biz
Putlarına sı....k biz
Pusuları kurduk biz
Mınlık erlerini biçtik biz

Aşağıdaki beyitlerin Türk - Tangut (Tüngüt) savaşlarını anlatan destandan alınmış olduğu bellidir

Tangut askerlerini üşümüş iken vurdu
O, kişilerin işiyle alay etti
Atlarını askerlerini armağan etti
Tutsak olup baş eğdi

Katunsini bağırdı, çağırdı
Kanı aktı, çağladı
Tangut beyi hile yaptı
Kardeşleri "oh olsun" dediler
Tangut beyi ile düşman oldu
Boyunlarından kızıl su aktı
Ölüm sepetine vurdu
Düşmanları sevindi

Kâşgarlı bunlardan başka da kahramanlıklar anlatan birçok beyitleri, türlü kelimelerin açıklamasında, tanık olarak getirmektedir. Bunların hangi devre, hangi olaylara ait olduğunu tayin etmek mümkün değildir. Fakat bir destandan alındığına şüphe yoktur. Meselâ

Öfkem geldi uğradım
Alplar başını doğradım
Hakanın çadırı kuruldu
Düşman ot gibi biçildi
Arslan gibi kökredim
İmdi beni kim tutar
Tuğ dikildi, nöbet vuruldu
Nereye kaçarsa o tutar

Alplar çağrıştılar
Bütün silâhlariyle savaştılar
Birçok başlar yuvarlandı
Kuvvetleri gevşedi
Alplar yaman kabarıyorlar
Sakallarından tutup çekişiyorlar
Alplar kıyak öldürüşüyorlar
Birbirini övüyorlar
Yan gözlerle bakıştılar
Kılıç kına güç girdi
Bu yüzden düşman yavaşladı
Kılıç kına güç sığdı
Öçlerini almak için didişiyorlar
Göğüslerinde ateş yanıyor
Birbirine arka oluyorlar
Düşünmeden ok atıyorlar

Gerek Kâşgarlı'nın, gerek Yusuf Hacib'in en büyük Türk kahramanı olarak Alp Er Tonga'yı andıklarına göre X - XI. yüzyıllarda Alp Er Tonga destanı çok yaygın ve meşhur olmuştur. Her iki müellifin birbirinden habersiz oldukları halde, Alp Er Tonga'yı İran destanındaki Turan kahramanı Efrasyap saymaları bir tesadüf eseri değildir. Alp Er Tonga hakkında Yusuf Hacip şöyle diyor

Bu Türk beglerinde atı belgülüg
Tonga Alp er irdi kutı belgülüg
Bedük bilgi birle öküş erdemi
Biliglig, ukuşlug, budun ködremi
Ne ödrüm, ne ködrüm ne ersig eren
Ajunda tetig er yidi bu cihan
Tejikler ayur anı Efrasyap
Bu Efrasyap tutdı iller talap

(Bütün Türk beyleri içinde Tonga Alp Er geniş bilgisi ile birçok fazilet sahibi idi. Bilgindi, anlayışlı idi. Ne kadar seçkin, meziyetli kahramanları bu cihan yedi, mahvetti. Farslar ona —Alp Er Tonga'ya— Efrasyap derler. Bu Efrasyap yağma ile dünyayı tuttu).

İran destanları, ihtimal ki "Şahnâme", Türkler arasında yayıldıktan sonra bu destanlarda Turanlı kahraman olarak gösterilen Efrasyab'ın Alp Er Tonga'dan başka biri olamıyacağına umumî bir kanaat hasıl olmuştur. Alp Er Tonga'ya Farsların Efrasyap dediklerini Türkler Fars kitaplarından öğrendiklerini Yusuf Hacip söylüyor:

Tejikler bitigde bitimiş munı
Bitigde yok erse kim ukgay munı

(Bunu Farslar kitapda yazmışlardır. Kitapda bulunmasa bunu kim anlar).

Kâşgarlı Mahmut, Alp Er Tonga yahut Arslan Tigin Gazi destanlarından parçalar almakla yetinmiyor, Büyük İskender'in Türk hakanı Şu ile karşılaştığını anlatan "Altın Kan" hikâyesini de naklediyor (B. Atalay çevrimesi, III, 412 - 416).

Kâşgarlı'nın naklettiği hikâyelerden, eserinin orasına burasına serpiştirdiği kahramanlık şiirlerinden anlaşılıyor ki, Türklerin Büyük İskender'le ve eski İranlılar'la olan savaş ve münasebetlerini aksettiren eski bir Türk destanı XI. yüzyıla kadar Türk saz şairleri tarafından söylenmiştir. Fakat bu devirde, İran-Turan savaşlarının doğur-

duğu eski İran destanlarını topluyarak Firdevsî dünya edebiyatının şaheserlerinden birini meydana getirdiği halde, Turanlılar'ın kahramanlıklarını terennüm eden destanları toplıyacak bir Türk bulunmamıştır...

2 § Eski Türk destanı Alp Er Tonga adı çevresinde mi, yoksa Oğuz Kağan adı çevresinde mi teşekkül etmişti? Yoksa her iki kahramanın adları çevresinde ayrı ayrı iki destan meydana gelmiş miydi? Bu meseleyi çözmek güçtür. Motiflerinin eskiliğine ve Oğuz oğullarının Gün Han, Gök Han, Ay Han, Yıldız Han, Tağ Han, Deniz Han gibi tabiat kültünü andıran adlarına bakarak Oğuz destanını en eski Türk destanı saymak mümkündür. Meselâ, Oğuz Han'ın, babası Kara Han ile mücadelesi büyük Hun hakanı Mete (Mav-dun) ile babasının mücadelesine benzetilmektedir. Sinolog Hyacinth, Ebulgazi Han'ın "Türk şeceresi"ndeki Oğuz menkıbesiyle Çin kaynaklarındaki Mete (Mav-dun) hikâyesini karşılaştırarak bu hikâyelerin aynı kaynaktan gelmiş olduklarını kabul etmektedir (I, 26-27). Oğuz destanındaki Boz Kurt unsuru da çok eski bir unsurdur. Fakat Oğuz destanında eski motif ve unsurların çok bulunması onun çok eski çağlarda teşekkül etmiş olduğunu isbat için yeter değildir. Çünkü XIV. yüzyılda yaşamış olduğunu bildiğimiz tarihî kahramanların çevresinde teşekkül etmiş olan destanlarda bile eski destanları motif ve unsurları bulunur. Destan şairi tarîhî bir kahramanın hayatını ve onun zamanındaki olayları tasvir ederken, eski destanların kalıntılarından faydalanır ve eserini eski efsanelerle süsler. Destanlar, eski bir şehir harabesi üzerinde veya yakınında meydana getirilen yeni bir şehire benzerler. Bu şehrin yapılarını incelersek, türlü çağlarda yıkılmış şehrin kalıntılarından yapılmış yepyeni binalar veya yeni binaların duvarlarında eski binaların süs ve kitabelerini görüyoruz. Yeni çağlarda teşekkül etmiş destanlarda da en eski destanların motif ve unsurlarına rastlamak mümkündür.

Eski Türk destanı, çağdaşları olan başka uluslarda olduğu gibi, milletin kozmogonisini, inanışlarını, tarihini, edebiyatını, hattâ yasalarını içinde toplıyan bir dergi mahiyetinde olmuştur. Böyle bir vasıftaki Hun - Türk destanı bir devirde Alp Er Tonga adı çevresinde toplanmış, sonra Göktürk - Oğuz devleti kurulduktan sonra Alp Er Tonga adı yerine Oğuz Kagan adı geçmiş olabilir. Bu gibi olayları yakın devrin tarihinde de görmek mümkündür. Bayındır boyuna

mensup olan Akkoyunlular devrinde Oğuzlar'ın destanî hikâyeleri (Dede Korkut hikâyeleri) Bayındır Han adı çevresine toplanmıştır. Oğuz destanı XII. yüzyılda muhakkak ki manzum idi. Bu devirdeki destancıların Oğuz destanını mensur hikâye olarak anlatmalarına imkân yoktu. Büyük göçebe boylardan kurulan birliklerin uzun mensur hikâyeler dinlemeye tahammülleri yoktur[1]. Reşidüddin Tabib'in büyük tarihindeki "Tarih-i Oğuz ve Türkân ve hikâyât-i cihangir-i ū" başlığını taşıyan kısmı işte bu manzum Oğuz destanının Moğol istilâsından sonra Farsçaya çevrilmiş kısmıdır. Bu çevirmede ara sıra raslanan Türkçe kelime ve cümleler ("ala atlu, as donlu)" bu destanın Oğuz boyuna mensup bir destancı şairden alındığına şüphe bırakmıyor. Reşidüddin bu destanın çevirmesinden, ihtimal ki, ancak "tarih" mahiyetindeki kısımlarını almış, görenek, inanış, efsaneleri anlatan kısmını atmış olabilir. Bu destanda eski Oğuz hakanlarından birinin adı olarak "Tuman" adı geçmektedir. Dikkate değer ki, Çin yıllıklarına göre, büyük Hun hakanı Mete'nin babasının adı da Tuman (ölümü M.Ö. 209) ve Gök Türk İmparatorluğu'nu kuran İlhan'ın adı da Tumın (535 — 553) idi. Oğuz destanı bu büyük hakanların adını mı muhafaza ediyordu?

XVII. yüzyılda Ebulgazi Bahadır Han'ın yazdığı "Şecere-i Terâkime"de Oğuz destanından bir kısımdır. Bunun esası Reşidüddin Tabip'ten alınmış olabilir, fakat bazı parçalarının Türkmen folklorundan alındığına şüphe yoktur. Bu kitabı istinsah eden Türkmen hocaları da asıl Ebulgazi Han nüshasında bulunmıyan Türkmen rivayetlerini eklemişlerdir. Türk Dil Kurumunca yayınlanan Molla Kurban Geldi Kayî nüshasındaki manzum parçalar ve baş tarafına eklenen "Orunnâme" (Oğuz boylarının toplantılarda oturacakları yerleri ve savaş parolalarını tayin eden destan) bu cümledendir.[2] Bu manzumelerden birinde Salur Kazan'nın Peçeneklerle savaşlarından bir epizod anlatılıyor ki, olay şüphesiz tarihîdir. Peçenekleri Oğuzlar X. yüzyılın başlarında Hazar ile Aral arasındaki yurtlarından çıkarmışlardı. Buna göre, Salur Kazan'nın peygamberden 300 yıl sonra yaşamış olduğu hakkında Oğuznâmenin verdiği bilgiyi de tarihî gerçek olarak kabul etmek gerekir.

[1] Çağdaş göçebe Kazak-Kırgızlarda mensur hikâye ve romanların derhal nazma çevrildiği görülmüştür.

[2] "Orun" hak. bk. Abdülkadir (İnan) Orun ve Ülüş meselesi (TH ve İKT. Mec. I, s. 121 - 133), bk. bu kitap.

Dede Korkut kitabındaki on iki hikâye de eski Oğuz destanının oniki epizodundan başka birşey değildir; büyük Oğuz destanının kırıntılarından Akkoyunlu Oğuzlarında Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da, XIII. ve XIV. yüzyıllarda elimizdeki son şeklini almış olsa gerektir. Oğuz boylarının daha Moğolistan'da bulundukları zaman Korkut adıyle bağlı Oğuz destanı teşekkül etmiş olsa gerektir. Buret Moğollar'da bir Ḫurḫut oymağı bulunmaktadır.[3] Bu oymağın adı bizim Korkud'u hatırlatıyor.

Uygur harfleriyle yazılmış olan Oğuz Kağan destanı Reşidüddin Tabip rivayetinin müslüman olmıyan Türkler (belki Uygurlar) arasında tesbit edilen bir varyantıdır. Reşidüddin Tabip rivayetinde Boz Kurt unsuru bulunmadığı halde bu rivayette Boz Kurt önemli yer tutmaktadır; Türk ulusunun savaş parolası (uran'ı) bu destana göre "Gök Börü" (Boz Kurt)tır.

Oğuz Kağan, ulusuna büyük ziyafet çektikten sonra, şöyle diyor:

Ben sizlere oldum Kağan
Alalım yay ile kalkan
Damga olsun bize "buyan"
Boz Kurt olsun bize uran[4]

Bu destanda Boz Kurt birkaç yerde geçiyor.

Uzunköprü'de bulunup H. N. Orkun tarafından yayınlanan manzum Oğuz destanı diline bakılırsa Harezim'de yahut Saray'da (yine Harezimli birinin kalemiyle) yazılmış olsa gerektir. Bu destan Reşidüddin Tabip rivayetinin küçük bir parçasının nazma çekilmesinden ibarettir. Bu manzumede Oğuz Han'ın müslüman olmasına önem verilmiştir; Moğollar'la gelen Türk göçebeleri arasında müslümanlığı yaymak için yazılmış olabilir.

Türk zümrelerinden Kıpçaklar içinde Moğol istilâsından zonra Çingiz adı çevresinde teşekkül etmiş ve "Çingiznâme" adıyle toplanmış destanlar çok eski destan unsur ve hikâyelerini ihtiva etmektedir. Hikâye şöyle başlar :

" .Yafes'e Ebulca Han derler. Ebulca Han oğlu Bakır Han, Bakır Han oğlu Ovuz Han, onun oğlu Gök Han, onun oğlu Gur Han, onun oğlu Karak Han, onun oğlu Künü Mergen, onun oğlu

[3] G. Potanin, Oçerki S. - Z. Mongolii, IV, 23.

[4] W. Bang ve R. Rahmeti. Oğuz Kağan destanı, s. 16-17.

Ucam Buğrıl, onun oğlu Sam Savcı, onun oğlu Seneke Burun, onun oğlu Kaçu Mergen, onun oğlu Kaçuman, onun oğlu Karavman, onun oğlu Tumavul Mergen, onun oğlu Duyun Bayan, onun oğlu Çingiz Han. "

Destanı tesbit eden adam gûya, giriş olarak, Çingiz'in şeceresini veriyor. Bu şecerede dikkate değer adlar Ovuz Han ve Gök Han'dır. Demek oluyor ki, destancı Çingiz'i Oğuz Han'ın oğlu Gök Han'ın neslinden saymaktadır. Bunun sebebi basit: Moğol itsilâsından sonra eski Oğuz destanı ve daha eski destanların parçaları yakın zamanın kahramanının adı çevresinde toplanıp yeni bir destan olarak meydana çıkıyor.

Bu destan —hikâyede eski Hun— Uygur menkıbesi, Çin yıllıklarında yazıldığı gibi, anlatımaktadır.

Bu menkıbe şudur

"Evvel zamanda Ak Deniz'de Malta denilen bir şehir vardı. Bu şehrin Altın Han adlı hanı vardı. Hatunun adı Kürlev idi. Bunlardan bir kız dünyaya geldi. Bu kıza Ülemalik adını verdiler. Bu kız o kadar güzeldi ki, gülerek baksa kurumuş ağaç yapraklanırdı, çorak yere baksa otlar biterdi, öyle mümtaz doğmuş bir candı.... Yanında Orduhan adlı dayısı vardı. Bir gün dayısına "bu saraydan başka dünya var mı?" diye sordu. Dayısı "dünya dışarıdadır. Ay ve güneş denilen iki nesne vardır, dünya bu iki nesne ile aydınlanır" dedi..... Kız pencereyi açıp güneşe baktı ve bayıldı. Güneş ışığından gebe oldu. Altın Han ve hatun bundan utanıp kızı bir gemiye bindirip Tün denizine salıverdiler...[5]"

Bu menkıbe, şüphesizdir ki Çin yıllığında yazılmış olan Hun-Uygur menkıbesinin aynı olamazdı, arada iki bin yıl süren kültür değişmesi vardır. Çin kaynağındaki menkıbe şudur:

"Hun hakanının olağanüstü güzel iki kızı vardı. Hun büyükleri bu kızları tanrı sayarlardı. Hakan "bu kadar güzel kızları kişi-oğlu ile evlendiremem. Ben onları tanrıya bağışlayacağım" dedi. Başkendin kuzeyinde büyük bir saray yaptırdı ve kızlarını o saraya kapattı, "Tanrım, bu kızları kabul et" diye Tanrı'ya yalvardı... Bir müddet sonra saray çevresinde bir kurt peyda oldu. Küçük kız

[5] "Çingiznâme" hak. bk. Abdülkadir İnan. Çingiznâme (Azerb. Y. Bilgisi. 1934, III, 9-14; 131-135).

bu kurtla evlendi ve bir çocuk doğurdu... Uygur sülâlesi bu çocuktan türedi [6]".

Gao-li sülâlesi Fuyüy Hakan'dan türemiştir. Bu hakan su tanrısının kıziyle evlendi. Bu kızı bir saraya kapattı. Bir gün güneş ışığı bu kızın üzerine dokundu. Kız bu ışıktan kaçtı. Fakat ışık onu takip etti. Kız bu güneş gölgesinden gebe oldu... [7]"

"Çingiznâme"nin saraya kapatılan güzeli Ülemelik efsanesinde, Hun-Uygur menkıbesinde rastladığımız "kurt" bulunmıyor. Fakat bu destanî hikâyenin biraz sonraki kısmında, Alangova * efsanesinde ışık ile beraber Boz Kurdu görüyoruz.

Alangova kocasız gebe olmuştu. Alangova gebeliğini "bana günışığı olup iniyor, kurt olup çıkıyor" diye açıkladı.

" bundan sonra üç kişi-Kıpçak Kara bey, Türkmen Kel Mehmet Uraduç bey, Alangova'ya sezdirmeden gizlice (Alangova'nın çadırını) beklediler. Tanyeri ağarmıya yaklaştığı zaman gökten parlak bir ışık indiğini gördüler.... Bir müddet sonra bu ışık yılkı yeleli boz kurt (yılkı yallı kök börü) olup çıkageldi. Bu üç kişi bunu açıkça gördüler..."

Çingiz Han ve ataları hakkındaki Moğol rivayetinde Boz Kurt efsanesi, Türk rivayetlerindeki gibi yaygın ve uzun değildir. "Moğolların gizli tarihi"nde "Boz Kurt" Çingiz'in ancak ilk atası olarak zikrolunuyor.

Çingiz Han'ın ceddi yüksek Tanrı'nın takdiriyle yaratılmış bir Boz Kurt idi, eşi beyaz bir dişi geyik idi. Onlar denizi geçerek geldiler. Onon nehrinin kaynağı ile Burhan - Haldun dağı çevresinde yerleştiler. Bataçihan adlı bir oğulları oldu [8]". Moğol destanları bundan fazlasını bilmiyor.

"Türklerin "Çingizgâme"sinde Oğuz destanında bulunan ağaç ve kuş unsurları da vardır. Oğuz destanına göre, Oğuz boylarının her birinin bir kuşu bulunduğu malûmdur. Dede Korkut hikâyelerinden anlaşıldığına göre, ağaç, beylerin (herhalde boyunun) işareti olmuştur. Kahraman Basat, Tepegöz'e "atam adın sorsan kaba ağaç, anam adın dersen kağan arslan" diyor. Dede Korkut her hikâyenin sonunda dua ederken "gölgelice kaba ağacın kesilmesin" diyor.

[6] Hyacinth, I, 248 - 249.
[7] Hyacinth, II, 54.
* Alan Ho'a.
[8] Ahmet Temir, Moğolların Gizli Tarihi, s. 3.

"Çingiznâme"ye göre Çingiz her boya işaret olarak, bir ağaç tayin ediyor.

"Çingiz Han kendisini arayan beylerine, her birine ayrı ayrı, damga, kuş, ağaç, uran (savaş parolası) verdi. Buduncar oğlu Kıyat'a "senin ağacın çam, kuşun sungur, uranın uracan, damgan palan olsun. Ondan sonra Kongrat oğlu Sengle'ye "senin ağacın elma ağacı, kuşun şahin, uranın Kongrat, damgan ay olsun v.b..."

"Oğuz destanı"nda Kanglı boyunun adı hakkındaki efsane "Çingiznâme"de de Çingiz'e nisbet edilmektedir. Oğuznâmeye göre "Oğuz, babası ve amcalariyle savaşıp Hotene kadar illeri yağma etti. Alınan ganimeti herkes hayvanların üzerine yüklerken bir akıllı adam araba yapıp malları bunun üzerine yüklüyor. Türkçede arabaya "kanglı" denildiği için bu adama Oğuz Han "Kanglı' adını veriyor. Kanglı boyu bu araba icat eden adamın neslindendir (Reşidüddin rivayeti).

Uygur harfleriyle yazılan rivayette bu efsane şöyle anlatılmaktadır :

"Oğuz Kağan'ın askerlerine, yanındakilere ve halkına öyle büyük bir ganimet düştü ki, yüklemek ve götürmek için at, katır ve öküz az geldi. Oğuz Kağan'ın askeri arasında tecrübeli, becerikli bir adam vardı. Onun adı Parmaklığ Çosun Bilig idi. Bu becerikli usta bir araba yaptı. Arabaya cansız ganimetleri yükledi. Arabanın ön tarafına canlı ganimetleri koydu. Onlar çektiler, gittiler. Oğuz Kağan'ın yanındakiler ve halk bunu görüp şaşırdı. Onlar da araba, yaptılar. Bunlar arabayı çekerken (durmadan): 'Kanga, kanga' diye bağırıyorlardı. Onun için onlara Kanga adını koydular. Oğuz Kağan arabaları gördü güldü ve: "kanga kanga ile cansız canlı yürütsün; sizin adınız Kangaluğ olsun" [9]. dedi.

"Çingiznâme"deki rivayete göre, ilk defa arabayı icat eden adamın adı Baylın oğlu Kaldar bey idi. Bu rivayet aynen şöyledir

"Işık ve Boz Kurt'tan peyda olmuş Çingiz kardeşleriyle bozuşup Kürlen denilen dağa çıktı ..... Altı boyun beyleri toplanıp Alangova'dan Çingiz'in bulunduğu yeri öğrenip onu aramıya gittiler... "Boz atlı, ak donlu, altun kalpaklı, altun sadaklı, Cebrail gibi köklü Çingiz'i tanıdılar... Dokuz boydan gelen on adam, Çingiz'i buldukları için, atlarını azat ederek salıverdiler. Bunlara Çin-

[9] W. Bang ve Rahmeti Oğuz Kağan destanı, s. 26.

giz "beni nasıl götüreceksiniz?" dedi. Beyler ne ile götüreceklerini bilmediler, şaşırdılar. Kaldar bey "ben bir hüner göstereceğim" diyerek araba yaptı. Arabacıların piri kimdir? derlerse Kaldar bey demelidir."

Bu rivayette Kanglıya raslanmıyor.

Uygur rivayetinde Oğuz Kağan, Altun Kağan ile savaşıyor. Çingiznâme'de Altun han güzel ilâhî kız Ülemalik (ihtimal ki Moğol destanlarındaki Govamaral?) körklünün babasıdır. Uygur rivayetine göre, Altun Kağan Oğuz Kağan'a baş eğmiş, çok armağan sunmuştur. W. Bang ve Rahmeti, bu -Altun Kağan için şu notu veriyorlar: 'Altun Kağan Yuçen (Kin)lerin hükümdarı olsa gerek... Bu sülâle 1234 senesinde Moğollar tarafından kovulmuştur. Müellif Altun Kağan ile Çürçet Kağan'ın aynı olduğunun farkında olmıyarak Yuçen'leri sonradan bir daha 'Çürçet' şeklinde gösteriyor (s. 40, not 116)".

İki ad taşıyan aynı ülkenin veya şahıs ve sülâlenin ayrı ayrı şeyler olarak geçmesi destanlarda, hattâ tarih kitaplarında bile, olağan şeylerdir. Bununla beraber, Altun Kağan adı veya unvanı Türkler ve Orta-Asya'da yaşamış olan başka uluslar arasında Kin sülâlesinden çok önce dahi, destanî bir ad olarak, yayılmış bir ad olsa gerektir. Kâşgarlı Mahmut, İskender zamanına ait bir olayı tasvir eden hikâyede Altun Kan adlı bir dağdan bahsetmektedir (DLT, III, terc. 416). XVI. yüzyılda Güney Moğolistan'da Tümet ulusu tarafından kurulan kuvvetli bir Hanlığın Hanı An-di (1532 — 1585) "Altun Han" unvanını almıştı. Özbek Hanı Şeybanî Muhammed'in bir muammasında Altun Kağan adı geçmektedir (Şeybanî Divanı, Topkapı Sarayı nüshası).

Oğuz Han destanlariyle Çingiznâme'nin karşılaştırmalarından anlaşılıyor ki XII-XIV. yüzyıllarda Kıpçak Bozkırlarında ve eski Uygurlar bölgesinde yaşıyan Türk ulusları arasında çok eski bir destan kalıntıları dağınık halde bulunmuş; sonra Çingiz adı çevresinde toplanıp Çingiznâme'yi meydana getirmiştir. Dikkate değer ki, Oğuz Han gibi Çingiz de müslüman kahramanı oluvermiştir (ak atlı, Cebrail gibi körklü).

Reşidüddin Tabib'in tesbit ettiği Oğuznâme'nin Oğuzların müslüman olduktan sonra söyledikleri destandan alınmış olduğuna şüphe yoktur. Eski Oğuz destanında bulunduğuna şüphe olmıyan Boz Kurt efsanesi Reşidüddin Tabib'te yoktur. Hattâ Moğol rivayeti

olarak kaydettiği Ergene-Kon efsanesindeki Börte Çine'yi bir şahıs adı saymıştır. Halbuki Börte Çine Moğolca Boz-Kurt demektir. Eski Türk ve Moğol rivayet ve geleneklerini iyi bilen Ebülgazi Bahadır Han gerek "Şecere-i Türk"de, gerek "Şecere-i Terâkime"de Boz-Kurt efsanesinden bahsetmiyor; ona göre de Börte Çine bir kişi adıdır. Dikkate değer ki, İslâm tesirine hiç rastlanmıyan Oğuz Kağan destanında dahi Boz-Kurt ata değildir, ancak Oğuz Kağan'a yol gösteren klavuz, arkadaştır.

Kurban Ali Halidî'nin tesbit ettiği bir Başkurt rivayetine göre Kurt, Başkurtların atalarına kılavuzluk etmiştir. Bu rivayet şöyledir: "...Hacı Molla Zahireddin nam seyyahın nakline binaen Başkurt isminde vechi tesmiye: zamanı mazide ecdadımızdan üç adam kış seferinde yol şaşırıp kalmışlar iken, ittifakan kurdun izine düşüp il bulmuşlar. "Bizler kurdun iziyle geldik, bize kurt başçı (rehber) oldu" dediklerinden bu üç zatın furuuna başçısı (rehberi) kurt olan adamların nesli demek siyakında Başkurt deyüp bu nam evlâdlarına lakap olup kalmış. Ehali Başkurdun ecdadı işbu üç zatmış. El-uhdet-ü ala-r-ravî" [10]. Ebu Sa'id Abdülhay Gerdizî'nin "Zeyn-ül-ahbar"ında tesbit edilen Türk efsanelerinden Kurda dair ancak bir işaret vardır: "Türklerin atası olan Yasef hastalanmıştı. Onu karınca yumurtası ile tedavi edip kurt sütiyle beslediler. Türklerin az kıllı (köse) olmalarına karınca yumurtası, tabiatlarının yaman olmasına kurt sütü sebep olmuştur" [11].

Eski Türk destanının en önemli motiflerinden biri olan kurt efsanesini müslüman tarihçilerle Budist-Uygur kültürüne mensup olan okur-yazar adamlar daha makul bir şekle sokmıya çalışmış olsalar gerektir.

Moğol istilâsından sonra tesbit edilen Ergene-Kon efsanesi eski Türk destanının, muhakkak ki, bir epizodundan ibaretti. Bu efsanede kurtarıcı demirci ile Boz-Kurt unsurları Türk tarihindeki büyük bir olayı tasvir eden destana, süs olarak, eski bir destandan alınmıştır. Bu büyük olay Türkler'in Juan-Juanların egemenliğinden kurtulup büyük Gök-Türk hakanlığını kurmaları olmuştur. Destan şairi bu olayı tasvir ederken, Aşine sülâlesine ait ne kadar efsane ve tarihî

[10] W. Barthold, Otçet, s. 80 (metin), 103-104 (terc).

[11] Anton Schiefner. Heldensagen der Minussinischen Tataren, St. Petersburg, 1859, s. 207.

rivayetler varsa hepsinden faydalanmıştır. Aşine sülâlesi hakkında Çin kaynağı şu efsaneyi naklediyor: "Türkler'in ilk atası Batı denizinin batısında bulunuyordu. Bunun ulusu Hunların bir bölümü olup Aşine adını taşıyordu. Bu Aşine boyu komşu uluslardan biri tarafından yok edildi; bunlardan ancak bir oğlan kaldı. On yaşlarındaki bu oğlana acıdılar. Ayak kolunu kesip bir kamışlıkta bıraktılar. Bu çocuğu dişi kurt besledi. Düşman han çocuğun yaşadığını işidip öldürmek için adamlarını gönderdi. Kurt çocuğu alıp Altay dağlarının ortasına geldi. Her tarafı dağlarla kapalı bir mağarada on çocuk doğurdu. Bu çocuklar evlendiler, her birinden bir boy türedi. Bunlardan biri Aşine boyu idi. Aşine'nin boyu büyüdü. Bir müddet geçtikten sonra Aşine boyu Asen-çe denilen birinin idaresinde bu mağaradan (dağlıktan) çıktı" (Hyacinth, I, 256 - 257). Çin yazarı bu rivayeti, şüphesiz, Türkler'in destanî rivayetlerinden almıştır. Bununla beraber, şu gerçek tarihî olayı da yazıyor: "536 yılında İli Han Tumın, Türk devletini kurduktan sonra, Cucen Hanı'nın kızını istedi. Cucen hanı Türk elçisine hakaret etti. "Türkler benim demircilerimdir. Kızımı istemiye nasıl cesaret ediyorsunuz" dedi. Türkler bir müddet önce Cucen'lere tabi olup Altay'da onlar için demircilik yapıyorlardı" (Hyacinth, I, 266). Bir boyun başka bir düşman boy tarafından yok edilip ancak bir çocuk bırakılması çocuğun kurt tarafından beslenmesi Türk destanının en eski motiflerinden biridir. Milât'tan 119 yıl önce Batı ülkelerini gezerek Çin İmparatoru'na rapor veren devlet adamı Çjan-Ken şöyle diyor "Hun ülkesinde bulunduğumda işittim ki, Usun hanı Gunmo unvanını taşıyor. Bu Gunmo'nun babası Hunların batısındaki bir ülkeye sahiptir. Gunmo'nun babası bir savaşta Hunlar tarafından öldürüldü. Yeni doğmuş olan Gunmo'yu kırlara attılar. Kuşlar çocuğu sineklerden koruyor, dişi kurt sütiyle besliyordu. Hun hakanı buna şaştı, bu çocuğu Tanrı saydı, onu kendi terbiyesine aldı, büyüttü. Babasının ülkesini ona geri verdi" (ayni eser, III, 12-13).

3 § Çin yıllıklarındaki, İslâm tarihçilerinin eserlerindeki Türklere ait rivayetlerin çoğu Moğol istilâsından sonra yaşıyan tarihî kahramanların destanlarına kadar sokulmuştur. Meselâ XIV - XV. yüzyıllarda Altun Ordu ve Çağatay uluslarında gelip geçen Edige, Toktamış, Çora Batır gibi tarihî kahramanların destanlarında bile eski destanların kalıntıları vardır.

Destanlar eski görenekleri, gelenekleri, geçmiş ataların dünya görüşlerini, tıpkı ayna gibi, aksettirirler. Müslüman Türklerin gazi-kahramanlarının kâfirlerle savaşlarını, yaşayışlarını tasvir eden destanlarda bile evlenme, doğum, ad verme, ölüleri gömme, yas törenleri, askerlik, savaş, barış, av töre ve yasalarını anlatan kısımları İslâm destanının kalıntılarından başka birşey olmıyan Dede Korkut hikâyelerinde tasvir edilen Oğuz gazilerinin inanışları, dünya görüşleri İslâmdan önceki kahramanlarınkinden farksızdır. Oğuz gazileri eski Türk kâhinlerinin kopuzunu kutlu sayıyor, "mere, kâfir, Dedem Korkut kopuzu hürmetine çalmadım. Eğer elimde kopuz bulunmayaydı, ağam başı için, seni bir pare kılırdım" diyor. Bu gazilerin yas törenleri VII. yüzyılda Orhon boylarında yaşamış olan Gök-Türkler'in yas törenlerinden farksızdır. Kahramanların ölümünden sonra bindiği atın kuyruğu kesilerek kurban edilir; yaslı kadınlar yüzlerini parçalıyarak ağlarlar, erkekler sarıklarını yere vururlar... Deli Domrul adlı bir kahraman ölüm meleği ile savaşıyor, kavga ediyor. Oğuz gazilerinin en büyük kahramanı Salur Kazan beg "kurdun yüzü mübarek" diyor; "sası dinli kâfirlerle" savaşan bu gazi çok eski devirden kalma yasaya uyarak Oğuz boylarına evini barkını yağma ettiriyor...

Ad verme töreni de en eski destan devrinin hâtırasıdır. Elimizdeki Türk destanlarından anlaşıldığına göre, destan devri yaşamış Türkler'de ana-babanın çocuklarına verdikleri ad gerçek ad sayılmamıştır. Bir genç savaşta veya avda yiğitlik gösterdikten sonra babası bütün boyu toplar, büyük düğün yaparlardı. Gencin gösterdiği yiğitlik takdir edilirse, boyun kâhini ona bir ad verir, genç de boyun gerçek üyesi olurdu. Dede Korkut hikâyesinin kahramanları da boy kurumunun bu yasasına riayet etmişlerdir. Destancı şöyle diyor: "o zamandabir oğlan baş kesmezse, kan dökmezse ad komazlardı".

Müslüman Türklerden Kırgızların Manas destanı eski devirlerin hayatını aksettirmesi bakımından başka destanlar arasında ayrı bir yer tutmaktadır. Bu destanın şimdiye kadar tesbit edilen kısımları bile en az bin yıl önceki büyük Türk devletlerini kuran ulusların hayatını, görenek, geleneklerini gözümüzün önünde canlandırmaktadır. Manas destanının bir faslı olan "Han Kögütey yogu"nun 1860 yıllarında Velihanoğlu Çokan tarafından tesbit edilen şekli bize Orhon Yazıtlarını hatırlatıyor. Bu rivayette Han Kögütey ulusuna şöyle diyor :

"Benim gözlerim yumulduğu zaman vücudumu kımızla yıkayınız. Etlerimi kemiklerimden keskin kılıçla sıyırınız. Bana zırhımı giydiriniz... Başımı doğuya doğru koyunuz, Mezarıma gelecek olan kadınlara kumaşlar dağıtınız. Kara Sart türbemi yapsın, kullanacağı tuğlaları seksen keçi yağiyle terbiyelesin. Aşımı veriniz...

Beylerim, ulusum, sözlerime kulak veriniz: sizlere sıçan kapaniyle kuş avlattım, serseri dolaşıyordunuz sizi topladım, topluluk kurdum, dağılmış boyları topladım il yaptım. Benim ölümümden sonra ulusum tekrar dağılmasın. Ulusuma bakınız, topladığım il dağılmasın. Yaya gezenlerine at, çıplak gezenlerine giyim veriniz..."

Manas destanının bu parçası İslâmdan çok önceki defin ve yas (yog) törenini tasvir etmektedir. XIX. yüzyıl müslüman Kırgızlar için böyle yas ve defin töreni ancak destan devrinin hâtırasıdır.

Altay'lıların destanlarında eski devrin hâtıralarına daha çok rastlamak mümkündür. Sagay'ların "Ay Mergen ve Altın Kuş" destanında Ak Han'ın atı ve karısiyle beraber gömüldüğü anlatılmaktadır (Proben, II, 423 - 424). "Katay Han ve Buzalay Mergen" destanında Katay Han'ın oğluna vasiyeti, ölümünden sonra atı, karısı ile beraber gömüldüğü tasvir edilmektedir.

Altay destanlarının tasvir ettiği tarih merhalesi VII. yüzyılda yaşamış olan Gök - Türkler devrinde bile çok eski bir geçmişin hâtırası sayılmış olacaktır.

Destan kahramanlarının Tanrı, peri kızlariyle evlenmeleri motifi de XV. yüzyılda teşekkül eden destanlara kadar sokulmuş bulunmaktadır. Çin yıllıkları Türkler'in büyük atasının yaz ve kış tanrılarının kızlariyle evlendiğini hikâye ederler. Oğuz Kağan destanına göre, Oğuz Kağan ışık içinden çıkan bir kızla evlenmiştir. Uygurlar'ın hakanı Bugu Han geceleri gökten inen bir kızla evlenmiştir. XV. yüzyılda teşekkül ettiği anlaşılan "Edige ve Toktamış" destanına göre, Edige'nin büyük atası kuğu kuşu suretine girebilen bir peri kızla evlenmiş, sonra bu kız onu bırakıp uçup gitmiştir. Dede Korkut kitabındaki "Tepegöz" Oğuz çobanının kanatlı peri kiziyle münasebetinden doğmuştur. Altaylılar'ın "Kögütey" destanının kahramanı Kuzgun Kara Batır kadınlarından biri ay kızı Altun Tana, biri de güneş kızı Gümüş Tana'dır[12].

[12] Kögütey, "Academia" yayınlarından, Moskova 1935.

Destan motiflerinin bir çoğu uluslar arasında ortak veya gezici motifler olduğu malûmdur. Meselâ, Ergene-Kon efsanesindeki kurtarıcı demirci motifi bunlardan biridir. Bizim için önemli olan cihet bu motiflerin çok eski çağlarda Türk destanlarında bulunmasıdır. Dünya uluslarının destanlarında müşterek motif sayılan "kurtarıcı demirci" motifinin Türk destanında da bulunması tarihî bir olayın yankısıdır. Juan-Juan'lar tarafından esir alınarak Altay'a maden ocaklarında çalıştırılan bir Türk boyu V. yüzyılda ayaklanarak kurtulmuş olduğu Çin yıllıklarında yazılmıştır. Bu olayın destanına Boz-Kurt efsanesinin de karıştırılmış olması ayaklananların kurt başlı bayraklarının hâtırası olabilir[13].

4 § Destanlara göre alplar çok eski çağlarda, dünya yaratıldığı zamanda yaşamışlardır. Kırgızların Manas destanına göre, bütün dünya ulusları "yer yer olduğu, su su olduğu zaman", müslüman ve kâfir olarak, iki bölüğe ayrılmışlar, Manas ve çağdaşları da o zaman ömür sürmüşlerdir. Altaylı Kaç'ların Soyun Alp destanı şöyle başlıyor

Yerin ilk yaratıldığı,
Akan kırmızı bakırın durulup
Sertleştiği çağda,
Akar suların ilk defa akmıya başladığı
Ak kavakların ilk defa bittiği çağda
Ak denizin kıyısındaki
Dağın yamacına
Alp Soyun çadırını kurmuştu...[14]

Altaylı Şor'ların "Kan Mergen" destanı bu alpın ulusunun yaşadığı zamanı şöyle anlatıyor

Pek eski çağda idi bu...
Şimdiki nesilden önce,
Eski nesilden sonra olmuştu bu...
Kaşıkla yer bölündüğü,
Kepçe ile su üleşildiği,

[13] Gök-Türkler ve Uygurlar kurt başlı sancak kullanmışlardır. Uygur hakanı bir zaferden sonra Çin komutanını 756 yılında kurt başlı sancağına saygı göstermiye zorladı (Hyacinth I, 388). XVII-XVIII. yüzyıllarda Ruslarla savaşan Başkurtlar da kurt başlı sancak kullanıyorlardı (. İ. Vitevski, Nepluyev i Orenburgskiy Kray, s. 124-128).

[14] W. Radloff, Proben, IX, 182.

Yer yer olup yaratıldığı,
Yer yarılıp ağaçlar bittiği,
Ağaçlar yarılıp
Tomurcuklandığı,
Kayın ağacı yapraklar açtığı çağda
Bu ulus yaşamıştı...[15]

Destanlardan birinde "yağız yer yaratıldığı zaman Kır atlı Kır Cutay türemişti" deniliyor[16].

Destanlarda kalıplaşmış olarak sürüp gelen bu sözler, Orhon Yazıtlarındaki "üste mavi gök, altta yağız yer yaratıldıkta, ikisi arasında kişi oğulları yaratılmış, kişi oğulları üzerine babam ve dedem Bumın kağan ve İstemi kağan (hükümdar olarak) oturmuşlar" parçasını hatırlatmaktadır. Altay ve Kırgız destanlarında Orhon Yazıtlarında geçen tasvir tarzı ve ifadelerini andıran birçok parçalara rastlamak mümkündür ("alpların kanı suca aktı, kemikleri dağca yattı...", "yoksulları zengin yaptı, yaya gelenlere at verdi, çıplak gelenleri giyindirdi..." gibi).

Alpların doğumları da bayağı kişilerin doğumuna benzemez. Alpların çoğu Tanrı'ya kurban sunarak dinî törenler yaptıktan sonra türemişler, doğarken avuçlarında kan veya başka bir işaret tutarak dünyaya gelmişlerdir. Kırgız destanının kahramanlarından Manas, Kançora, Külçora böyle doğmuşlardır. "Moğolların gizli tarihi"ne göre Çingiz Han "avucunda aşık kemiği kadar kan tutarak doğmuştu[17]".

Alplar daha çocukken avlara, savaşlara gidiyorlar. Hele Altay destanlarının Alpları yedi - sekiz yaşlarında hayata atılıyorlar. Tarihî unsurları daha çok olan Bozkır destanlarında yiğitlik çağı ondört yaşta başlar[18]. Kırgız destanı Manas'ın kahramanlığını şöyle tasvir ediyor :

Yakıp oğlu genç Manas,
Yalnız doğmuş er Manas,
On yaşında ok atmış,

[15] N. P. Dırenkova, Şorskiy Folklor, Moskova, 1940, s. 80 - 83.
[16] Proben, II, 444.
[17] Ahmet Temir, Moğolların gizli tarihi, s. 19 (§ 59).
[18] Orhon Yazıtlarına göre, Bilge Kağan ondört yaşında Tartuş beyi (Tarduş şadı) olmuştu.

Ondördüne basınca
Ordu devirip han olmuş.

Altaylı Kaçların bir destanının kahramanı Kan Mergen çocukken ava çıkmak ve kız aramak (kaçırmak) istiyor. Ablası ona: "boyun posun gelişsin, ağzındaki süt temizlensin, sonra gidersin" diyor. Kan Mergen şu cevabı veriyor

Alpların boyu posu
Alplarla çekişirken gelişir
Ağzındaki süt
At üstünde, seferlerde temizlenir[19].

Alpların kuvvetleri çok mübalâğa ile tasvir edilir. Alplar ata binip savaşa hazırlandıkları zaman, yalnız kişioğulları değil, tabiat bile korku geçiriyor.

Kudretinden gün korktu
Gün buluta sığındı
Ateşinden ay korktu
Ay buluta sığındı...

Gerek Manas destanında, gerek Altaylıların türlü destanlarında bu gibi mübalâğalı tavsifler klişe halinde tekrarlanır.

Alplar tanımadıkları kişi ile karşılaştığı zaman "geyiğin tüyü olur, kişinin adı, soyu olur. Adın ne?" diye sorarlar. Yabancı da kim olduğunu (meselâ, "kır atlı Cotay Alp", "sarı atlı Salay Alp", "konur atlı Alp Koıy beg" olduğunu) söyler. Sagayların "Ay Möke" destanının kahramanı Alp Ay Möke, babası Altun Ergin'in verdiği dağda avlanırken, burada başka bir yabancının avlandığını görüyor ve "geyiğin tüyü olur, kişinin adı olur. Adın ne?" diyor. Yabancı "bana kan kızıl atlı Kan Kaygalak Alp derler. Yukarıdaki Tanrı bana vız gelir. Ulu Alpları fiske vurup öldürmüşüm, küçük Alpları kamçı sallayıp öldürmüşüm" diyor.[20]

Alplar kendilerini düelloya çağıran düşmanlarını, uzak yoldan gelmişse, misafir eder, silâh seçmekte serbest bırakır. Alpların hile ve ihanet yoluna saptıkları ancak masallaşmış destanlarda söylenir. Düelloya hazırlanırken Alpların dostça konuştukları da olur. Çinli

[19] Proben, II, 534.
[20] Proben, II, 6.

kahraman Akıran Taş ile Altaylı Alp Çes-Möke karşılaşıyorlar. Selâmlaştıktan sonra Akıran Taş "ben ölürsem Çin yurdu alpsız kalır. Çin'de benden başka alp yok" diyor. Çes Möke ona "ben de ölsem sen de ölsen mavi gök yere düşmez, akar sular da çoğalmaz. Bu dünya yaratıldığı gibi kalır; senin, benim ölümümle dünya değişmez" diye cevap veriyor.[21] Kırgızların destanı Manas ile Yolay'ın düellosunda aralarında geçen konuşmayı ve yaralanan Manas'ı Yolay'ın tedavi etmiye çalıştığını anlatıyor.[22]

Genel olarak destanların tasvir ettikler alplar devrinde mertlik geleneklerine riayet edildiği anlaşılmaktadır. Dede Korkut hikâyelerine göre, Oğuz alpları "uyuyan düşmanı öldürmezlerdi". XVI. yüzyıl Türkmenleri alplar devrinin son kahramanı Köroğlu'nun ağziyle söylettikleri "delikli demir çıktı, mertlik bozuldu" vecizesiyle alplar devrinin kapanmış olduğunu belirtmek istemiş olsalar gerek.

[21] Proben, II, 17.
[22] Proben, V, 68 - 69.

TÜRK DESTAN VE MASALLARINDA "KIRKLAR" MOTİFİ

Türk Dili, Şubat 1958 C: VII,
sayı: 77, sayfa: 222-224

Türk destan ve masallarında çok yaygın olan motiflerden biri "kırk yiğit" ve "kırk kız" motifidir. Bu motifin kökeni, çok eski çağların karanlıklarında kaybolmaktadır. Karşılaştırmalı etnoloji araştırmalarına göre, bu kırklar kurumunun yüksek barbarlık kültürüne ulaşan, küçük ve büyük derebeylikleri ellerinde tutan alpların çevresinde teşekkül edip geliştiği anlaşılmaktadır. Daha ilkel kültür çağlarının hâtıralarını aksettiren Altay - Yenisey Türklerinin destan ve masallarında (bk. W. *Radloff*, Proben, I - II; A. Schiefner, *Heldensagen Minuss. Tatar*) alpların çoğu tek başına gezer, savaşırlar; onlara ancak atları ve tanrılar arkadaşlık ederler. Bu yarı tanrı yarı insan olan alpların çevresinde "kırk yiğit" kurumuna rastlanmıyor. Yüksek barbarlık kültür merhalesinde büyük göçebe boyların başındaki alplar çağını tasvir eden destan ve masallarda ise alpların yanında "kırk yiğit" ve hatunla kızlarının yanında da "kırk kız" vardı; alplar savaşlarda, eğlencelerde hattâ evlenmelerde "kırk yiğit"i ile beraber bulunurdu. "Beyrek ak otağına döndü, düğünü başladı. Bu kırk yiğidin birkaçına Han Kazan, birkaçına Bayındır Han kızlar verdiler... Kırk yerde otag dikildi" *(Dede Korkut*, 3. hikâye).

Kırgızların Manas destanında hayatları tasvir edilen alpların hepsinin yanında "kırk çora" yahut "kırk ayaş" bulunmaktadır. Manas askerlerine nutuk söylerken önce "kırk yiğit"ini çağırıyor ve önce onlara hitap ediyor.

Yakıp Han oğlu genç Manas
İşbu gece düş gördü
Sabahleyin kalkınca
Kırk yiğidin çağırdı:
Kırkın başı Kırgılım,
Bozçolak ile Çalbayım...

Alp Manas'ın rakibi Alp Yolay'ın da "kırk yiğit"i vardır. Manas ile savaş sırasında onun kırk çorası öldürülüyor. Alp Yolay şöyle diyor:

Yılkılarım sürdün sen
Kırk yiğidim kırdın sen...

Manas destanının daha eski çağlara ait epizodlarından biri olduğu, fakat sonra masallaştığı anlaşılan Han Yolay destanında bu alpı ele geçirmek için "kırk kız ile kırk yiğit" töreni yapılıyor.

Altın ordu'nun dağılışı çağında iç ve dış savaşların kahramanları olan alpların adları çevresinde teşekkül eden destanlarda da aynı motifi görüyoruz. Almanca'ya ve Rusça'ya birkaç defa çevrilen *Çora Batır* destanının kahramanlarından biri olan Ali Bey'in kırk yiğidi vardır. Bu Ali Bey tarihî şahıstır; Kırım hanı Saadet Giray'ın mirahuruydu.

Oğuz destanının parçalanıp hikâyeler biçimini aldığı *Dede Korkut* hikâyelerindeki alpların hepsinin "kırk yiğit"i bulunmaktadır. "Dirse Han oğlana beylik verdi, taht verdi. Oğlan tahta çıktı, babasının kırk yiğidin anmaz oldu. O kırk yiğit haset eylediler" *(Dede Korkut,* I. hikâye). Bu "kırk yiğit" bazı rivayetlerde alp-kahramanın kendisiyle kırk olur ki yiğitleri otuz dokuzdur ("Beyrek otuz dokuz yiğidinin üzerine geldi", kırk yerde otag dikti. Otuz dokuz kız talihlü talihine birer ok attı. Otuz dokuz yiğit okunun ardınca gitti" *D.K.* 3. hikâye). Aynı hikâyenin başka bir yerinde "(Beyrek) kırk yiğidi ile yiyip içip oturuyorlardı" denilmektedir. Salur Kazan'ın oğlu Uruz'un kırk yiğidi vardı. Bir savaştan sonra Kazan oğlu Uruz'u ararken "gördü: oğlunun elâ gözlü kırk yiğidi kırılmış" (*D.K.* 4. hikâye).

Kanglı Koca oğlu Kanturalı'nın da kırk yiğidi vardı.

Çok eski çağların hâtırası olarak "kırk yiğit" geleneği Kıpçak ve Oğuz beylerinde uzun müddet devam etmiştir. Dehli sultanı Eltutmuş'un "kırklar" denilen büyük azatlı Emirleri vardı (Fuat Köprülü, *İA.* "Balaban" maddesi). Oğuz ve Kıpçak alplarının at oynattıkları alan olan Kafkasya Derbendinde "Kırklar mezarı" denilen bir ziyaretgâh meşhurdu.

Beylerin "kırk yiğit"i olduğu gibi bey hatunlarının da "kırk kız"ı bulunuyor. Dirse Han'ın hatununun "kırk kızı" vardı (Dirse hanın hatunu... geri döndü, kırk ince kızı boyuna aldı" *DK.* 1. hikâye). Kazan Han'ın hatunu "boyu uzun Borla hatunun kırk ince

belli kızları" vardı (*DK*. 2. hikâye). Orta Türklerde çok yaygın olan "Çingiznâme" menkıbesinde adı geçen şehzade Ülemelik'in de yanında kırk kızı vardı, güneş ışığından gebe kaldığı için babası Altın Han bu kızını "kırk kız kırkını, gök güvercini, altın renkli kuzusu, tutu kuşu, sönmez çırağı ve tükenmez azığı ile" bir gemiye bindirip Tün denizine salıverdi. Destanlarımızdaki bu "kırk kız" motifi Türk bilginleri tarafından peygamberler kıssasına bile sokulmuştur. XIV. yüzyılın bilginlerinden Ankaralı Mehmet oğlu Mustafa "*Tebareke Tefsiri*" adlı risalesinde Yusuf kıssasını anlatırken "Zeliha kırk kızı kıygırdı" demektedir (*Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*, IV, 507).

Alpların yanında bulunan bu "kırk yiğit" uşak veya köle değildir. Bu "kırklar"ın hepsi bey soyundandır. Alp Kanturalı kırk yiğidi için şöyle diyor

Hey kırk eşim, kırk yoldaşım
Kurban olsun size benim başım...

Alp Beyrek kırk yiğidini esaretten kurtarmadan gerdeğe girmek istemiyor ("yoldaşlarımı çıkarmayınca, hisarı almayınca murada ermezim" diyor).

Manas'ın "kırk çorası (yiğidi)" de soylu ve seçkin alplardır. Manas bu kırklara hitap ederken daima şöyle başlıyor :

Kâfir ile müslüman illerinden
Seçip aldığım kahramanlar,
İlim ile yurdum içinden
Derlediğim, topladığım erenler...

Bey hatunlarının yanlarında bulunan "kırk kız" da karavaş ve kırnak değildir, bey kızlarıdır. Kâfir kıralı, Salur Kazan'ın hatunu Borla hatunun yanında bulunan kızlar için "kırk bey kızı" diyor (*DK*. 2. hikâye, s. 30).

Moğollar devrinde gördüğümüz "nöker" kurumu, Özbekler devrinde bildiğimiz "çehre" yahut "iç oğlanlar" kurumu eski devrin "kırklar" geleneğinin bir hâtırası olarak sürüp geldiğini gösterse gerektir. Rus knyazlerinin yanlarında bulundurdukları seçme muhafızlarına "drujina", yani "dostlar" demeleri de dikkate değer.

III. BÖLÜM

"ORUN" VE "ÜLÜŞ" MESELESİ
I - MEVKİ - ORUN HUKUKU

Türk Hukuk ve İktisat Tarihi
Mecmuası Cilt I, 1931, İstanbul

Türklerin kabile teşkilâtında en mühim rol oynayan esaslardan biri kabilelerin ve ona göre kabilelere mensup şahısların gerek büyük içtimalarda ve gerek alelâde ziyafet meclislerinde işgal edecekleri "orun-mevki" meselesidir. Bunun içindir ki göçebe imparatorluk ananelerini muhafaza etmiş olan Türk hanlıklarında hanın sarayında ve kurultaylarda kabilelerin işgal edecek yerleri (mevki-orunları) kat'i surette muayyen kaidelere rabtedilmişti.

Ananeye göre bu "orun-mevki" meselesi Oğuz yahut Çingiz gibi, efsanevî yahut tarihî, büyük hakanlar tarafından halledilmiş addolunur ve değişmez bir esas olarak telâkki edilirdi.

Oğuz boylarının (Türkmenlerin ananesine göre içtimalarda her boyun oturacak (işgal edecek) yeri, "damga"sı, "ongun"u ve hattâ ziyafet için kesilecek hayvanın etinden alacak pay (ülüş)ları da "Gün Han" tarafından tayin edilmişti. (و هم چنین معین کردکه در وقتی که طوی باشد و آش بخش کنند کدام اندام از کوشت نصیب هر شعبه باشد تادر هر ولایتی و مقامی که باشند بوقت طوی حصه هر یك پیدا بود). Bu ananenin XVII inci [1] asırda Orta Asya Türkmenleri arasında muhafaza edilen şekli Ebülgazi Bahadır Hanın [2] شجرهٔ تراکه adlı eserinde tesbit edilmiştir :

" şimdi biz 12 çadırda kimlerin "mevki" işgal ettiklerini, kimin ne gibi "ülüş" (kesilen hayvanın etinden pay) aldığını, kimin et doğradığını ve kimin atlar yanında kaldığını (seyislik yaptığını) söyliyelim :

Altın çadırda en şerefli yerde ("tör"de) Gün Han oturmuştur. Milletin en meşhur olanları, bütün kavimin ittifakı üzere, koyunun başını, sağrısını Gün Han'a takdim ettiler ve dediler ki, kim han

[1] Berezin tarafından neşredilen « جامع التواریخ رشید الدین » metni, sah. 31 (Trudy Vost. Otd. İ. R. Arch. Ob. VII).

[2] Bu eserin nüshalarından biri Taşkent Umumî kütüphanesinde mahfuzdur. (Kal katalogu No. 80). Tumanski tarafından yapılan rusça tercümesi 1897'de Aşkabat'ta basılmıştır. 1937 de Türk Dil Kurumu tıpkıbasımını çıkarmış, 1958 de A. N. Kononov tarafından işlenerek Rus İlimler Akademisince neşrediliştir.

olursa bu onun "ülüş"üdür (payıdır). Kapı yanında Irqıl-Hoca oturmuştu; ona koyunun döşünü takdim ettiler ki kim vezir olursa bu onun hakkıdır.

Sağ taraftaki birinci çadıra "Gün Han"ın büyük oğlu "Kay"ı oturttular. Ona sağ ayağın uyluk kemiğini verdiler; "Bayat" et doğradı; "Sorki" atlara baktı. İkinci çadıra "Alka-Evli"yi oturttular. Ona ön sağ ayak kemiğini verdiler. "Kara-Evli" doğradı "Lâle" atlara baktı. Üçüncü çadıra "Ay Han"ın büyük oğlu "Yazır"ı oturttular. Ona sağ tarafın kalça kemiğini verdiler. "Yazır" doğradı, "Komi" atlara baktı. Dördüncü çadıra "Dodurga, oturdu. Ona.... verdiler. "Döker" et doğradı, "Mürdeşöy" atlara baktı. Beşinci çadıra "Yıldız Han"ın oğlu "Avşar" oturdu. Ona but kemiğini verdiler. "Kızık" doğradı, "Turumcu" atlara baktı. Altıncı çadıra "Bekder" oturdu. Ona sağ taraftaki kürek kemiğini verdiler. "Karkın" doğradı, "Karaşık"[1] atlara baktı.

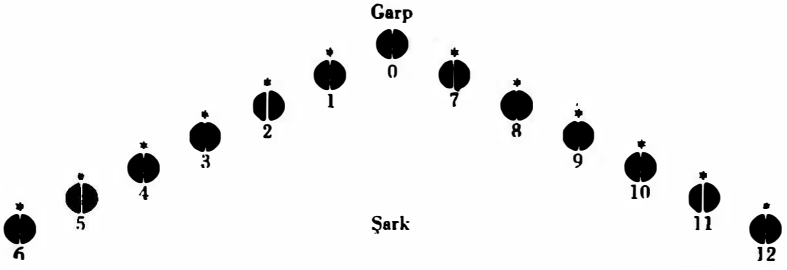
Sol tarafta birinci çadıra "Gök Han"ın oğlu "Bayındır" oturdu. Ona sol but kemiğini verdiler. "Becne" doğradı, "Kazığurt " atlara baktı. İkinci çadıra "Çavuldur oturdu, buna sol kalça kemiğini verdiler. "Çepni" doğradı, "Kaȝlı" atlara baktı. Üçüncü çadıra "Dağ Han"ın oğlu "Salur" oturdu, ona aşıklı but kemiğini verdiler "İmur" doğradı "Kalaç" atlara baktı. Dördüncü çadıra "Alayuntlu" oturdu. Ona ...?... verdiler. "Ürker" doğradı, "Teken" atlara baktı. Beşinci çadıra "Deniz Han" oğlu "Iğdır"ı oturttular, ona kol kemiğini verdiler. "Böğdüz" doğradı, Karluq" atlara baktı. Altıncı çadıra "Ava" oturdu, ona sol taraf kürek kemiğini verdiler. "Kanık" doğradı, "Kıpçak" atlara baktı[2]".

[1] Gazi-Ayintap vilâyetinde ve Suriye'de "Karaşıḫlı" denilen Türkmenler vardır. Bunlar Oğuz boylarının "Beğdili" (bekdili) boyuna mensupturlar. Dekmetaşlı Ukaş Ağa'nın söylediğine göre eskiden bu "Karaşıḫlı" kelimesi 'Karaçıklı' telâffuz edilirmiş. Galiba bu şube kendi adını Sır-derya'daki "Karaçık" dağından almıştır.

[2] Ebülgâzi-Tumanski, sah. 31-32 Ebülgazi Oğuz kabilelerinin umumi listesinde "Beğdili"yi zikrettiği halde (sah. 34) çadırlarda bunu göstermiyor. Bu mütercim yahut müstensih hatası değilse o zaman Orta-Asya'da "Beğdili"lerin ehemmiyetsiz olduğunu gösterir. Fakat benim not aldığım yeni bir شجرهٔ تراکمه nüshasında sağdaki altıncı çadırda « بکدل » oturduğu yazılmıştır ki, Tumanski bunu « بکدر » okumuş olsa gerek. Bu yeni nüshada "Alayutlu"nun payı « صول اوچچه » dir, ki Tumanski tercümesinde açık bırakılmıştır.

Bu rivayete göre Oğuz boylarının mevki(orun)leri aşağıda gösterildiği gibidir :

"Orun" ve "Ülüş" meselesi

0) Gün Hanla veziri Irkıl-Hoca; 1) Kay ve Bayat, *Sorki; 2) Alka-Evli ve Kara-Evli, *Lâle; 3) Yazır ve Yasır, *Komi, 4) Dodurga ve Döker, *Merdeşöy; 5) Avşar ve Kızık, *Turumcu; 6) Bekder ve Karkın, *Karaçık; 7) Bayandır ve Becne, *Kazığurt; 8) Çavuldur ve Çepni, *Kayılı, 9) Salur ve İmur, *Kalaç; 10) Alayuntlu ve Ürker, *Teken; 11) İğdır ve Böğdüz, *Karlık; 12) Ava ve Kınık, *Kıpçak.

XV inci asırda Anadolu'da tesbit edilen ananeye göre (Tevârih-i Âl-i Selçuq, III, Houtsma neşri, sah. 204-205) Oğuz boylarının mevkileri muayyendi. Bu anane aşağı yukarı Ebülgazi Hanın tesbit ettiği ananeye yakındır. Her halde bu anane "Reşid ed-din"den de alınmakla beraber, Anadolu'daki Oğuz boyları içinde o zaman bile yaşıyan şifahî ananenin "kitaba uydurulan" şekli olduğunda şüphe yoktur. Kabilelerden kimin kimle oturması, "töre ve yol ve ağırlamak dahi işbu tertip üzre" olması "Reşid ed-dîn" de (hattâ mufassal olan zeyli" تاريخ اوغوز و حال او kısmında bile[1] tam bu şekilde değildir. Bilhassa "Alâ'addin Keykubâd علاءالدين كيقباد ın şöleni (sah. 214-215) yalnız "Raşid ed-dîn"den mülhem olarak uydurulması kabil değildir. Umumiyetle "Yazıcıoğlu 'Ali"nin rivayetleri calib-i dikkattir.

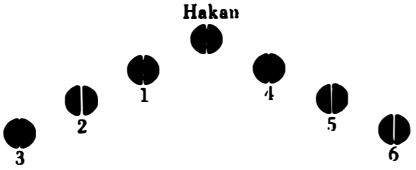
اشبو ترتيب ازره اوترمق كرك
İşbu tertib üzre oturmaq gerek
اوكلرنده موچلر طورمق كرك

[1] Bunun bir nüshası Süleymaniye kütüphanesinde مجموعهٔ حافظ ابرو da (Damat İbrahim Paşa 909), diğer nüshası da Paris Millî kütüphanesindedir (Farisî yazmalar No. 1364).

Önlerinde müçeler durmak gerek
قیمز و قرانده بو ترتیبله
Kımız ü Ḳımranda bu tertibile
آغاو اینی اراسنده ایچیله
Aga (ve) ini arasında içile
منصب و بکلك دخی بو رسمیله
Mansıb ü beglik daḫi bu resmile
اورغ و صوییله کوره ویرله
Urug ve soyuna göre virile... (sah. 205).

Eski âdetleri bu derecede canlı bir surette ifade etmek için müellifin âdet ve ananeleri yalnız kitaptan değil, yaşıyan ananelerden de sezmesi ve anlaması lâzımdır. Rivayeti yalnız kitaptan öğrenen Raşid ed-dîn ve hattâ Ziya Gökalp Bey'in bu meselcye dair söyledikleri, 'Ali ve Ebülgazi rivayetlerine nazaran ne kadar sönüktür... "'Ali"nin rivayetindeki موچلر" kelimesi de şayan-ı dikkattir. Bu kelime "Raşid ed-dîn"in rivayetinde yoktur. XV inci asırda Anadolu'da mevzubahs olan hukukî ananenin yaşamış olduğuna "'Ali"nin bu kelimeyi istimal etmesi de bir delil teşkil eder. O vakit Anadolu'da bu kelimeyi yalnız hayatî bir kıymeti olan anane yaşatabilirdi. "Ebülgazi"de olduğu gibi, bu rivayette de -eğer müstensih hatası değilse- "Raşid ed-dîn" de ismi geçmiyen mahallî kabile zikrediliyor: « یاپورلو ».

"Raşid ed-dîn"e göre Oğuz boylarının mevki tertibi bu şekilde olur.

1) Kayı, Bayat, Alka-Evli, Kara-Evli; 2) Yazır, Döker, Dodurga, Cayırlı; 3) Avşar, Kırık, Beğdili, Karkın; 4) Bayandır, Becne, Cavuldur, Çepni; 5) Salur, İmur, Alayuntlu, Ürker; 6) Bikdir, Böğdüz, Yava, Kınık.

Görülüyor ki "Raşid ed-dîn"in rivayetinde Ebülgazi rivayetindeki tafsilât yoktur. Bununla beraber "Raşid ed-dîn"in bu meseleyi "Ebülgâzi" kadar anlıyamıyacağı malûmdur.

Ebülgâzi rivayetinin daha bir hususiyeti vardır ki, Oğuz heyetine sonradan karışan diğer kabilelerin XVII inci asırdaki mevkilerini gösteriyor. Yirmi dört Oğuz boyu arasında ismi geçmiyen bu kabileler şunlardaır: Kene, Güne, Türbetlü, Keraylu, Sultanlu, Oklu, Gekli, Soçlu, Hurasanlı, Yurçu, Camçı, Turumçu, Komi, Sorki, Korcik, Suracık, Karaçık Kazğurt, Kırgız, Teken, Lâle, Mürdeşöy, Sayir. Bunlar, ananeye göre, "Oğuz Han"ın odalıklarından doğmuşlardır. Onun içindir ki bunlardan sekiz kabileyi çadırların dışarısında atlar yanında görüyoruz. Bunlardan başka Kıpçak, Kalaç, Kaŋlı ve Karlık kabileleri ki, Raşid ed-dîn rivayetinin aynı olmakla beraber (Oğuz Han bunları yolda bulmuştur), bunlar da at yanında kalıyorlar.

Mahmud Kâşgarî tarafından (دیوان لغات الترك I, 56 - 57) nakledilen Oğuz kabilelerinin listesine göre eğer burada "mevki-orun" tertibi nazar-ı dikkate alınmış ise, Raşid ed-dîn ve Ebülgâzî zamanlarına kadar "mevki meselesi"nin mühim tebeddülât geçirmiş olduğu anlaşılıyor. "M. Kâşgarî"nin Oğuz boylarının asıl ve birinci kabilesi sıfatiyle zikrettiği "Kınık قنق"lar Raşid ed-dîn ve "Ebülgazi" de soldaki altıncı mevkide (Ebülgazi'ye göre "et doğrıyan")dir. Diğer kabileler de bu suretle "mevki" değiştirmiş oluyorlar. Bununla beraber ikinci olarak zikrettiği "Kayıg قيغ" ve üçüncü olarak zikrettiği "Bayandur"lar yerlerini değiştirmiyorlar. Çünkü M. Kâşgarî zamanında "Kınık" merkezdeki hakan çadırını işgal etmiş olursa "Kayıg" sağdaki birinci mevkii ve "Bayandur" da soldaki birinci mevkii işgal etmeleri lâzımdır ki "Raşid ed-dîn" ve "Ebülgâzi"deki ananenin aynı demektir.

Şüphe yoktur ki "mevki" hukuku sülâlelerin değişmesiyle yahut aynı sülâle âzası olan bir hakanın siyasî hâdiselerden dolayı mevki itibariyle dun olan kabilelere istinat etmek mecburiyeti hasıl olmasıyle mühim tebeddülât geçiriyordu. Bununla beraber böyle "değişme"leri meşru göstermek için yine eski ananevî rivayetlere istinat mecburiyeti olduğu anlaşılıyor.

XV inci asırda "Altun Orda"da yükselen "Mangıt" kabilesi beylerinden "Edige Bey" Türk ve Moğol töresine istinat eden Çingizilere karşı islâm kisvesine bürünen "Baba Tüklâs 'Aziz بابا توكلاس عزيز" menkıbelerine istinat etmişti. XIX uncu asır bidayetlerinde yükselen Hârezm Koŋrat sülâlesinin saray müverrihi olan "Munis" Koŋrat-

ların diğer Özbek kabilelerinden mevki itibariyle yüksek olduğunu isbat için bunlara ait rivayetleri toplamıştı (فردوس الاقبال).

Anadolu'da Osman-oğullarının mensup olduğu kabilenin yükselmesini de galiba, Oğuz töresiyle tevafuk ettirmek mecburiyeti olmuştur ("Korkut Ata eyitti: ahir zamanda hanlık geri Kayıya değe ..... bu dediği Osman neslidir" Dedem Korkut). Oğuz ananesinin Orta Asya Türkmen rivayetlerinde de "Gün Han"ın sağ tarafın daki birinci çadırda büyük oğlu "Kay"ın mevkii olduğu söyleniyor (Ebülgâzi Tumanski sah. 31) [1].

Her halde bu "mevki hukuku" meselesini hanların kendi keyiflerine göre değiştirememiş oldukları malûmdur. Yalnız bazı mevki -Orunları, han, kendi arzusuyle değiştirebilirdi. Meselâ XVII inci asırda Özbek hanları yalnız اعلم ve رئیس lerden aşağı olan mevkilere istedikleri kabileleri oturtabilirlerdi [2].

Türk imparatorluklarında kabilelerin içtimalarda oturacak mevki (orun)leri meselesi Türklerin kabile ve devlet teşkilâtı tarihiyle ve örfî hukuklariyle iştigal edenler için tetkikc değer bir mevzudur. Fakat bu mevzua ait tarihî malzemeler muhtelif eski menbalarda dağınık bir halde olduğu gibi, Türk imparatorluklarının kuruluş ve dağılışında mühim rol oynıyan kabilelerin bu mevzua dair şifahî ananeleri de tesbit edilmemiştir.

* * *

Eski Türk ve Moğol kabilelerinin halitasından ibaret olan Kazak-Kırgızların örfî hukuklarına ait maddeler Rus müsteşrikleri ve hukukçuları tarafından toplanmış ve hattâ bunlar bir kaç mecelle halinde tedvin edilmiş ise de "mevki-orun" meselesine lüzumunca ehemmiyet verilmemiştir. Bu sahada da klâsik bir eser olan Grodekof'un "Sırderya vilâyeti Kırgızları, Hukukî hayat" adlı [3] kitabında da bu "orun" meselesine ait malûmat pek azdır.

[1] Bu anane Osmanlı tarihlerine de girmiştir. (Lütfi Paşa tarihiyle mukayese ediniz: İstanul 1341. sah. 21-22.)

[2] اما حق درین مقام آنست که زمام این عطیه مفوض برای ممالیك بیرای پادشاه کام روای باشد چنانچه بعض خوانین این اورون را بکنیکس دادند

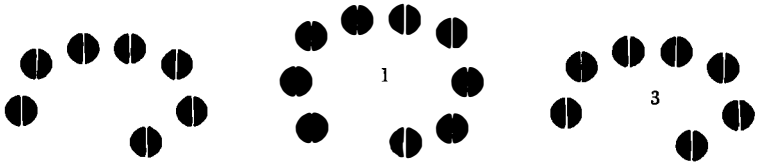
V. Barthold'un "XVII inci asırda Özbek hanları sarayında merasim" unvanlı makalesinde بحرالاسرار فی مناقب الاخبار dan nakledilmiştir (Zap. Rus. Geograf. Ob. XXXIV Petersburg. 1909 sah. 297).

[3] N. İ. Grodekof. Kirgizı i Kara-kirgizı Sır-Daryinskoy ob. Taşkent 1889.

Eski Oğuz enkazı olan Orta Asya Türkmenlerinin hukuk-ı örfiyelerini toplıyan müellifler de (meselâ A. Lomakin "Türkmen hukuku örfisi" Aşkabad 1897.) bu meseleye kat'iyen ehemmiyet vermemişler ve hukuku şer'iye ile hukuku örfiyeyi yekdiğeriyle karıştırmışlardır. Bunun sebebi de mevki hukuku meselelerinin sathî bakışta bariz bir surette yabancıların gözüne çarpmamasıdır. Şunu da kaydetmek lâzımdır ki, Ruslar örfî hukukun bilhassa pratik meselelere (cinayet, ceza, aile mesceleri gibi maddelere) taallûk eden kısmına chemmiyet vermişlerdir. Halbuki "orun" meselesi Kırgızlar'da bile gündelik hayattaki eski chemmiyetini kaybetmek üzeredir. Bununla beraber kabile ve göçebe devlet teşkilâtında mühim rol oynıyan bu "orun" hukuku ananelerinin bazı izleri Anadolu Türklerinde bile yaşadığı anlaşılıyor (kaynata evinin yukarı başına güveyinin geçmemesi gibi). Bu gibi âdet ve ananeler toplanır ve tesbit edilirse Türk hukuku ve devlet teşkilâtı tarihi için mühim maddeler elde edilmiş olurdu.

Göçebe Türk ananelerini muhafaza eden ve hukuk meselelerinin çoğu "töre" "zañ زاك" ve "yol"[1] ile tayin edilen Kazak-Kırgız Türklerinde "orun-mevki" meselesine çok ehemmiyet verilir. Bu cihet yalnız büyük içtimalarda ve kurultaylarda değil, kabile ve oymakların yaylalarda, obaların derecclerinde ve obalarda çadırların kurulmasında da riayet edilir.

Yaylada obaların mevkileri

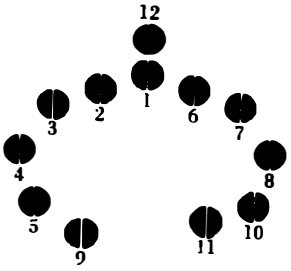

[1] Kazak-Kırgızlarda şeriat ve Rus kanunlarına mukabil olan örfî hukuk "zang", "töre" yahut "yol" kelimeleriyle ifade edilir. "Yol" kelimesi bütün Türklerde "usul" ve kaide" mânasını ifade eder. "Yazıcı-oğlu "Ali"nin rivayetinde de "Yol" ayni mânada kullanılmıştır.

Hanlar atası Oguz Han söyledi
خانلر آتاسی اوغزخان سویلهدی
Böyle töre ü erkân eyledi
بویله توره و ارکان ایلدی
İşbu resmile vasiyet kıldı ol
اشبو رسمیله وصیت قلدی اول
Ta ola oglanlarına töre yol.
تا اولا اوغللرینه توره یول
(Tevârih-i Âl-i Sel. III, 204.)

1) Büyük babanın obası; 2) büyük oğlun obası; 3) küçük oğlun obası.

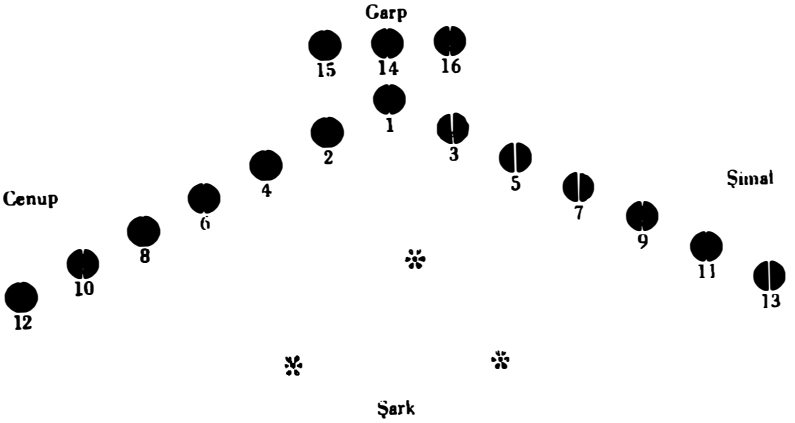
Bir obada çadırların dizilişi :

1) Obanın sahibi olan büyük babanın çadırı (biz onu vefat etmiş baba farzedelim. Bu çadırda onun en küçük oğlu oba sahibidir), 2) büyük ev sahibinin büyük oğlu, 3) büyük ev sahibinin büyük kardeşinin (yani müteveffa babanın büyük oğlunun) büyük oğlu, 4) büyük ev sahibinin büyük kardeşi, 5) onun küçük oğlu, 6) büyük ev sahibinin küçük oğlu, 7) büyük ev sahibinin ortanca kardeşi, 8-9) obanın fakir akrabası, 10) at sürüsüne bakan çoban (yılkıcı), 11) koyun çobanı, 12) misafir için.

Umumî içtimalarda (meselâ "aş" merasiminde) içtimaı toplayan kabile misafire karşı ev sahibi ve ona kardeş olan kabileler de ev sahibinin yakın akrabaları vaziyetinde bulunurlar.

Büyük içtimalarda hazırlanan çadırların vaziyeti

1 - 13 rakamlı çadırlar kabilelerin "mevki"lerine göre oturacak yerleridir (rakamlar dereceyi gösterir). 14, 15, 16 rakamlı çadırlar hocalar, seyyidler ve hanların ahfadına mahsustur. Yıldızla gösterilen çadırlar içtimaı toplayan ("aş veren") kabilenin oturmasına mahsustur. Burası mutfak vazifesini görür.

İçtimalarda toplanan herhangi kabilenin hangi "mevki"i alması içtima sahibi olan kabilenin büyükleri tarafından bütün kabile âzalarına bilhassa "yasavul" ve "bökevul vazifelerini görenlerine[1] tenbih edilir. Yasavul ve bökevulların cüz'î ihmallerinden dolayı birer kabile "yol mucibince hakkı" olan mevkiden aşağı kalırsa kavga eder, tarziye verilmezse buna sebep olan kabileye karşı düşman olarak derhal içtimaı terk eder.

Kazak-Kırgız şairlerinden Yusuf-Bek'in "Ayman-Çolpan" destanına mevzu olan Çikli Kötübar ile Tama Maman muharebesi (19 ıncı asırda) Çumekey kabilesinin yaptığı bir aş-yog merasimi esnasında "orun-mevki" meselesi neticesi olmuştur. "Çikli" kabilesinin hakkı olan mevki-çadır "Tama" kabilesi tarafından işgal edilmişti. Çumekeyler pek zengin olan Tama reisi "Maman"ı, fakir olan Çikli reisine tercih etmişlerdi. "Tama" reisi 'Kotübar, bunu yutmadı, "yol"a göre hakkını talep etti

"Magan berseñ Maman'n:ñ evin âpir-
Kiremin "yol"*ga karap izimminen*

1915 senesinde bu gibi "mevki" kavgasına bizzat şahit olmuştum. Kıpçak kabilesi tarafından yapılan büyük bir "aş-yog" merasimine bir çok kabileler toplanmıştı. Her kabile asker kıt'atı gibi, yasavul ve bökevulların göstermesiyle, mevkilerine göre çadırları işgal ediyorlardı. Nayman kabilesi de kendi mevkii olan çadırları işgal etti. Derken bunun şubeleri olan Baganalı ve Baltalı oymakları arasında mevki için kavga çıktı. Kavgayı hallettirmek için Kıpçak ve Argın beylerine müracaat ettiler ("yüğündiler"). Her iki taraf "yol mucibince kendi oymağının büyük olduğunu" isbata çalışıyordu.

Baganalılara göre: Sarı Arka bozkırlarındaki bütün Naymanları derip toplayıp eletmek (teşkil etmek) şerefi Baganalı Şuştan batıra aittir. Baltalı ise "Baganalı"nın bir baltaya satın aldığı oğlan olmuştur.

[1] Büyük "aş-yog" merasimlerinde diğer içtimalarda "yasavul" ve "bökevul"lar tayin edilir. Bunların vazifesi gelenleri mevkilerine yerleştirmek ve mevkilerine göre yemeklerini tevzi ve tertip etmektir. Bu hususta bir atalar sözü de vardır: "Az aşka yasavul bolma, köp aşka bökevul bolma".

Baltalıya göre: Baganalı elinde "baka"n (sırık) taşıyan ve Baltalının çadırını kurmakla geçinen bir yiğit olmuştur.

Hakem olan Kıpçak ve Argın Byleri babalarından intikal eden ananeye göre Baganalıyı haklı buldular ve "orun" onların lehine halledildi. Ananeye göre "Baganalılar büyük hanların çadırlarını idare etmişler, Baltalı ise hanların aşhanesine odun taşımakla mükellef olmuştur. Binaenaleyh Baganalının mevkii yüksektir."

Kazak-Kırgızların ananelerine göre "Ulu Yüz" heyetindeki en yüksek (büyük) kabilesinden ve "Orta Yüz" kabilesinin en aşağı bir kabilesi "Kiçi Yüz"ün en büyük kabilesinden büyük (yani mevki itibariyle yüksek) addolunur. Biraderzade, yaş itibariyle amcasından büyük olsa bile, "yol"u küçük sayılır.

Şayan-ı dikkattir ki kabile yahut şube (oymak) reisinin dinî otorite sıfatiyle yükselmesinden dolayı bunun mensup olduğu kabile de yükselmek isterse diğer kabile yahut oymaklar buna mâni oluyorlar. Mensup olduğu kabilenin işgal ettiği mevkie nazaran çok yükselen bu gibi reislere hocalar, seyyidler ve hanların ahfadına mahsus sırada mevki vermekle hallolunur. İsterse kabilesi de oraya "muvakkat olarak" yerleşebilir.

1920 senesinde Ulutagda Nayman-Baganalı kabilesinde böyle bir vak'anın şahidi olmuştum: Baganalı'ların 'Aktaz' şubesine mensup olan Urazaya oğlu Ahmet İşan bütün Baganalıların dinî reisi derecesine kadar yükselmiş olan bir adamdı. Mensup olduğu Tiney oymağı ise sekiz oymağın 4-5 inci derecedeki bir oymağı idi. 'Aktaz'ın kendi dahilinde icra edilen bir "aş" merasiminde Tiney oymağı, reislerinin şahsî mevkiine istinaden, 3 üncü derecedeki mevkii işgal etmek istedi. Diğer oymaklar buna itiraz ettiler. Nihayet mesele Ahmet İşan'ı ve oymağını "hocalara mahsus" olan çadırlara yerleştirmekle halledildi. Bununla da 'Tiney'lerin yükseleceğini iddia ederek itiraz edenlere beylerden biri "bu çadırlar Kazak ornu imes, Sart ornu" dedi.

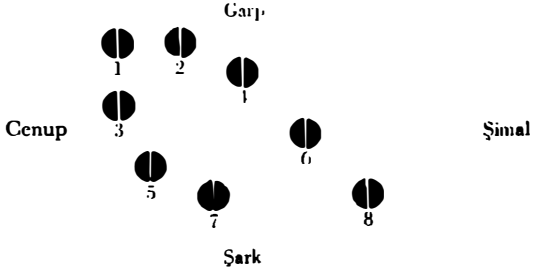
* * *

"Mevki" meselesinin Anadolu Türkmenlerinde de son zamanlara kadar yaşadığı anlaşılıyor. Gazi-Ayıntap vilâyetinde ve Suriye'de bulunan "Elbeyli"lerin beyi Mehmet Bey'in verdiği malûmata göre[1]

[1] Cenubî Anadolu'da seyahatim esnasında (Kemendepe 26 Temmuz 1930) tesbit etmiştim.

Türkmen aşiretlerinde her oymağın işgal edeceği mevki ve mekân muayyendir. Yalnız içtimalarda değil, bir alay olarak bir yere giderken yine her oymak kendi yerini bilmelidir. Aşiret beyi alayın önünde gider. Beyin sağ tarafında ikinci reis ve solunda üçüncü bey bulunur. Kalan her oymak ise alayda kendi derecesine göre mevki alır.

Türkmen aşiretlerine dair mühim etnografik maddeler toplıyan Ali Rıza (Ayintap) Bey'in "Toros'da Türk Aşiretleri" nam eseri için hazırladığı notlarda Gâvurdağı'nda bulunan Aydın aşireti obalarının kuruluşu şu şekildedir

1) Ağanın selâmlık çadırı (mutfak vazifesini de görür); 2) ağanın çocukları ve gelini, 3) ağanın çadırı, 4-7) akraba ve taallûkatı, 8)obanın en fakir adamı :

II. "Ülüş"

"Ülüş"[1] ("Raşid âd-dîn"in tâbirince" « اندام گوشت ») meselesi de "orun" hukuku meselesiyle alâkadardır. Yukarıda naklettiğimiz Türkmen rivayetinden de görüldüğü veçhile, her mevkiin kendine mahsus "ülüş"ü vardır. Bir kabilenin muayyen bir mevkie oturması kesilen hayvanın muayyen bir veya bir kaç âzasında onun hakkını göstermiş olur. Bu hak yalnız kabilenin değil, bir aile âzalarına karşı bile riayet edilir (meselâ babası berhayat olanlar kendi evlerinde baş kemiğini bile ellerine almazlar, ananeye göre güden (bağırsak) ve boyun çobanın hakkıdır. Çoban bunu talep edebilir).

"Orun" mephasında zikrettiğimiz veçhile "müçe" (ülüş) ananesi XV inci asırda Anadolu'da yaşamıştır. 'Ala'ed-din Keykubâd علاءالدين

[1] Mahmut Kâşgarî'de de bu kelime vardır: الش-النصيب؛ الش –هو تفرقة الانصباء بين القوم (1,60) Bunlardan birincisi kelimenin lûgat manası olup, ikincisi ıstılahî mânası olsa gerek.

كيقباد devrinde ise bu ananenin bir kanun (Oğuz töresi) sıfatı ile tatbik edildiği o zamanda rivayet olunmuştur (Tavariḫ-i Âl-i Selçûḳ, Houtsma III, 214-215, 217). Yukarıda zikrettiğimiz bu rivayetteki "müçeler" kelimesi şüphe yoktur ki Kırgız-Kazak ve Başkurtlarda istimal edilen "müçe" ıstılahının aynı olup ve aynı "hisse" ve "ülüş" mânalarında kullanılmıştır.

"Raşid ed-dîn"in Oğuz menkıbesinde zikrettiği" «ندام كوشت» meselesi hakkında Ziya Gökalp Bey kısmen tetkik tecrübeleri yapmıştı (Millî Tetebbular Mecmuası III, 414-424, "Küçük Mecmua" No. 7, sah 7-10 ve diğer makaleleri). Bu tetkiklerde "Ebülgâzi"nin «شجرهٔ تراكه» si ve bugün yaşıyan bazı ananelerden istifade edilmemiştir. Bununla beraber bu merasimin sırf dinî ve mistik bir mahiyet arzettiği ileri sürülmüştür. Yine ayni mesele 1860 senesinde "N. İ. İlminski" tarafından mevzuubahis edilmiştir (İzv. Rus. Arch. Obş. 1, 5). Gerek İlminski, gerek onun makalesine ilâveten yazan Lama Galsan Gamboyef bu meselenin izahına yardım için bugünkü Türk ve Moğol kavimlerinin bazı âdetlerini tesbit etmişlerdir. Fakat bunların yazdıkları bu hususî ziyafet meclislerine ait olduğundan meseleyi tamamiyle tenvir ve izahtan uzaktır. Bununla beraber İlminski, pek haklı olarak, bu âdetin "pek eskiden dinî-felsefî bir mahiyeti olmakla beraber kabilelerin cemiyetteki mevkilerini gösterdiğini" kaydetmiştir.

Kazak-Kırgızlarda kesilen hayvanın azalarından on iki azası (on iki müçe) esas addedilir[1]. Yani bir hayvan eti on iki grup olarak oturan misafirlere -işgal ettikleri mevkie göre- verilebilir.

Bu on iki aza şunlardır: I-İki kalça kemiği, II-İki aşıklı kemik, III-uyluk kemiği, IV-iki kürek kemiği, V-iki bazu kemiği, VI-kû'bere kemikleri (cem'an on iki kemik).

[1] "Müçe" on iki aza mânasına olduğu gibi bir şahsın müşterek mal üzerindeki hakkı mânasında da kullanılır. Başkurtlarda ise bu kelime düğün için kesilen hayvanın et parçaları üzerindeki hakkı ifade için kullanılır ("sübe kiyev müsehi, töş kilin müsehi, yilik yiğen müsehi"). Bu kelime Radloff Lûgatında "müşü" (Kazak telâffuzuna göre) maddesinde şu suretle izah olunuyor; 1) sekiz aza, 2) ikramiye ve mükâfat, 3) düğün hediyeleri, ki kabilenin büyüklerine verilir (IV, 2227). "Melioranski"ye göre "موجه" kelimesi VIII inci asra ait olduğu farzedilen bir kadehdeki Yenisey yazısında da "düğün hediyesi" mânasında kullanılmıştır (Z. W. O. XVI 021 - 022).

I - inci mevki hakkı:	Kalça kemiği, üç kaburga, kuyruk yağı ve ciğer parçaları, baş (kesilen hayvan at olursa sağrı ve oma kemiği "Uça").
II - inci	(aynı azalar, yalnız baş yoktur).
III - üncü	"aşıklı kemik", iki kaburga, ciğer ve kuyruk.
IV - üncü	(aynı azalar).
V-VI - ıncı	Uyluk kemikleri
VII-VIII - inci	kürek kemikleri
IX-X - uncu	Tokmaklı (bazu) kemilkler
XI-XII - inci	Kû'bere kemikleri

Bundan başka "döş" güveyinin yahut gelinin, kuyruk kemiği kızların; bağırsaklar kadınların, güden ve boyun çobanların hakkıdır.

Lama Gamboyef'in verdiği malûmata göre (İzv. Vos. Otd. R. A. O., 1, 5 sahife 129 - 130) Moğolların (Buretlerin) kemik taksimleri Türk kabilelerinin taksimlerine nazaran az çok farklıdır. Moğollar kürek kemiğini Lamalara takdim ederler. Hayvan yedi esas kısma ayrılır: dört ayak, döş, oma kemiği kısmı ve belkemikleri. Gamboyef'in kaydettiği bu âdet, eğer bütün Moğol kavimlerinde müşterek ise Oğuz boylarının "ülüş" hakkındaki ananelerinin Kazak-Kırgız ananelerine daha yakın olduğu anlaşılıyor.

Oğuz menkibesinde zikredilen "آشغلر" (aşıklı kemik) ve Kazak -Kırgızların "müçe"lerinde "kalça" (canbas) dan sonra gelen "asıktı cilik" Türk kabilelerinde ayrıca bir ehemmiyeti haizdir

1 — Kırgız - Kazaklardan biri bir çocuğu evlâtlığa kabul ederek merasim yaparken "asıktı cilik" kemiğini kendi eliyle çocuğun eline verir. Bu merasim yapıldığı zaman "evlâtlık" kendi evlâdı hukukuna malik olur. Bu "asıktı cilik" (aşıklı ilik) merasimi yapılmazsa evlâtlık aile âzası hukukuna malik olamaz.

2 — Sabık hanların ahfadı "aksöyek: akkemik" (aristokrasi) addolundukları halde bunlara "baş" verilmez, "aşıklı kemik" verilir.

3 — Dâvayı sulhla halletmek isteyen bir Yakut merasim için mutlaka bir hayvan keser; çünkü sulhetmek için "kırılmamış bir aşıklı kemik lâzımdır"[1].

[1] V. Seroşevski "Yakutı", Petresburg, 1896, sah. 438.

Kırgız-Kazak kabilelerinin "orun-mevki" ve "ülüş" (et parçası) için kavga ve gürültü yapmaları meselenin iç yüzünü anlamıyanlar nazarında pek iptidaîlik ve kabile inatçılığı yahut oburluk telâkki edilebilir. Meselenin iç yüzü ise kabilenin haiz olduğu hukuk meselesidir.

"Orun" ve "Ülüş" her kabilenin ve her oymağın kavim ve cemiyet içinde bir çok şeyler üzerindeki hukuklarını gösteren delildir; müessesedir. Yayla, av, harp ganimetleri taksim edilirken her kabilenin "orun"u ve "ülüş"ü nazar-ı itibara alınarak ona göre "pay" verilir. Mühim içtimalardan birinde "orun" ve "ülüş"ünü bir defa kaybeden kabile yahut oymak yayla mer'a av ve sair şeyler üzerindeki hukukunu da kaybetmek tehlikesine maruz kalır. Onun içindir ki her kabile bu "Orun" ve "Ülüş" haklarına ehemmiyet vermek mecburiyetindedir.

TEPSİ VE KAĞNI
MADDÎ KÜLTÜRE AİT İKİ KELİME*

Halk Bilgisi Haberleri 1 Nisan 1931 Sayı: 18

1 — "Tepsi" kelimesi, menşei maçhul olmakla beraber pek eski zamanlardan beri Türkçe'de müstameldir.

Bu kelime «ديوان لغات الترك» te Türkçe kelimelerden addolunarak «تفسی» şeklinde (تفسی الخوان . 38 III و ایقلغ تفسی ای خوان ذو قصفه) 1,354 yazılmıştır.

8 inci asrı hicride telif edilmiş olduğu zannedilen arapça-türkçe lûgat kitabında[1] bu kelime «تابشی» şeklinde yazılıp «الصحن» kelimesiyle tercüme edilmiştir.

Radloff lûgatinde (III, 1115, 1119, 1118) bu kelimenin telâffuzu Çağatay, Osmanlı, Baraba, Altay, Teleut ve sair Türk lehçelerinde tepsi, tepçi, tepşi şekillerinde olup aşağı yukarı aynı mânada kullanıldığı gösterilmektedir.

Radloff Lûgatında gösterilmeyen lehçelerden Başkurt (bilhassa Şarkî Başkurt) lehçesinde «تەپشی» kelimesinin "yemek teknesi" ve "çamaşır teknesi" mânalarında kulanıldığını da gösterebiliriz. Ürenha-Tuba lehçesinde aynı mânada müstameldir.

Görülüyor ki bu kelime bütün Türk kavimlerinde aşağı yukarı aynı mânada kullanılır.

Aynı kelime tepşi şeklinde sahan, leğen, ibrik, oluk, tekne manalarında Moğollarda da vardır[2].

Kelimenin menşei meselesine gelince profesör Brockelmann, Kâşgarî'nin «تفسی» kelimesini her nedense "tevşi" okuyarak acemce (pers) addetmektedir[3].

Muhterem profesörün bu hususiaki delillerini bilmiyoruz. Her halde yeni acemcede bu kelimenin «تبشی» şeklinde bulunması

* Bu mühim mevzua dair söz söylemeğe selâhiyettar olmadığımı itiraf ederim. Bu notlarımı neşirden maksadım bir iddia, bir nazariye serdetmek değil, selâhiyettar kimselerin fikirlerini öğrenmektir (Abdülkadir).

[1] Bu eser Kilisli Muallim Rifat Bey tarafından tetkik ve istinsah edilmiştir.

[2] J. E. Kowalewski: Dictionnaire Mongol-Rus-Français, III 1703.

[3] Brockelmann: Mitteltürk. Wortschatz, s. 205.

itibariyle acemce olduğuna delil sayılmaz. Profesör Kowalewski ise yukarıda zikrettiğimiz Moğolca lûgat şeklini kaydetmekle beraber Tibetçe olduğunu iddia etmiştir. Anlaşılan "tepşi" yahut "tepsi" kelimesi, Türk ve Moğollardaki manasiyle Tibetçede de vardır. "tepsi" (yahut "tepşi") kelimesi, menşei ne olursa olsun, pek eski zamandanberi Türklerde kullanılan bir kelime olmuştur.

Eski Türk dinî ananelerini saklıyan şamanî Türklerde kurban ve diğer dinî âyin merasimi esnasında kullanılan kapkacaklar arasında "tepşi" ayrıca bir ehemmiyeti haizdir. Bazan "tepsi" yaş ağaç dallarından yapılır ve merasim nihayetinde bu "tepşi" kurbanın bakıyeleriyle ateşte yakılır[1]. Kurban âyinlerinde "tepşi"nin ehemmiyeti Anohin'in şu kaydından da anlaşılır. Hayvanın etini mensek yanındaki tencerelerde pişirirler. Pişirilen etin bir kısmını parça parça doğrayarak mahsus sahana (ki "tepşi" derler) koyarlar. İlâhiler okuyarak bir kepçe ile "tepşi"den alıp mensek üzerine atarlar"[2]. Teleut"larda "tepçi tepçiledi" cümlesi "kurban verdi" mânasında kullanılır (Radloff, III, 1115). Verbitski'nin eserinde nakledilen bir Altay ilâhisinde "Yayık han'ın bir sıfatı olarak "kuzu tepşilü" denilir ki, burada da tepşi kurban mânasındadır[3].

Malûmdur ki eski dinlerde ilâhların adları değişmesine rağmen merasim ve âyinlerin maddî şeylerle merbut kısmı hep eski şeklini muhafaza eder (demir devrinde taş bıçakla kurban kesmek gibi). Bu cihetten bakılırsa "tepsi" Türk kavimlerinde pek eski zamandan beri kurban kültünde istimal olunduğu ve kelimenin de zannolunduğu gibi yabancı menşeden olsa bile, çoktan türkleştiğini zannedebiliriz.

Kırım, Çağatay ve Anadolu Türkçelerinden başka bütün diğer Türk kavimlerinde ve Moğollarda "tepsi" denilen şey madenî olmayıp ağaçtan yapılan tekne ve tabaktır. Bazan, yukarıda zikrettiğimiz veçhile, yaş ağaç dallarından da yapılır ve âyin esnasında kullanılır. Şüphe yoktur ki bildiğimiz "tepsi"nin en iptidaî şekli de bu olacaktır.

[1] Belter Türklerinin "Tanrı-Semaya kurban" âyinlerinde "tipşi" yaş ağaç dallarından yapılır ve merasimin en ananevî kısmında kullanılır (Maynagaşof, "Beltirlerde semaya kurban" (publication du Musee d'Antrop. et d'Ethnog. de l'Academie des Sciennes de Russie. 1916, III, 98).

[2] A. W. Anuchin, Materialı po şamanistva u altaytsev. (Publication du Mus. d'Antr. et d'Etnog. de l'Academie des S. de Russie. IV, 2p. 32).

[3] W. İ. Verbitski, Altayskie İnorodtsı, Moskva 1893 P. 53.

Cenubî Yenisey sahillerinde yaşıyan Türk kabilelerine ait olup Minusinsk müzesinde muhafaza olunan üç tane "tepsi" mösyö Yakowleff[1] tarafından aşağıdaki suretle tavsif edilmiştir:

"Tipşi ağaç teknedir ki tencereden et suyu boşaltmak, et doğramak ve (misafirlere) et takdim etmek için kullanılır. Biri beyzî-yüşşekil diğeri köşelidir. İki tarafında sapları vardır. Uzunluğu 30 - 50, derinliği 2 - 8 santimdir." [2].

II. Kağnı. "Divan-ı Lugât et-Türk"te قنكلى (III, 280), "Rabgûzî"de "قانغلى" eski Osmanlı metinlerinde "قانكلى" şeklinde tesbit edilen bu kelime[3] bugün Anadolu'da "kağnı", Koybal, Sagay ve diğer Yenisey Türklerinde "Kanga" diye telâffuz edilir.

Divan-ı Lûgatteki "قنكلى" kelimesini Profesör Brockelmann "iki tekerlekli araba" diye izah ediyor ki, metinde böyle bir cümle yoktur. Galiba Profesör bu izahını Radloff lûgatinden (II, 84) almıştır[4]. Eski zamanlarda bu kelime Radloff'un izah ettiği gibi yalnız iki tekerlekli arabaya mı, yahut en eski Türk ve Moğol göçebelerinde kullanılan dört tekerlekli büyük "çadır araba"lara da mı denilmiş olduğunu bilmiyoruz. Bugün ise cenubî Yenisey Türklerinde "Kanga" ile "araba" aynı mânada müradif kelimeler olarak kullanılır. Dört tekerlekli bir "Kanga"nın modeli Minusinsk müzesinde mevcuttur[5].

Türk kavimlerinin "araba" ile ne vakit aşina olduklarını bilmiyoruz. Fakat her halde Hunların M.ö de ve ahfadı zamanında (M.ö. III - II nci asırlarda) arabayı bildikleri, Çin mehazlarına nazaran, muhakkaktır (Hyacinth, Sobranie Sved. O narodah. I, 24, 30). Gerek Hun ve gerek Moğol devrinde bir kısım Türk ve Moğol boylarının dört tekerlekli "araba-çadır"ları olduğu malûmdur[6].

Arabanın icadı ve keşfine dair orta Türkler arasında söylenen bir efsane vardır. Bu efsaneye göre arabanın mucidi ve araba usta-

[1] E. K. Yakowleff, Etnogr. Obzor inorod. naseleniya yujnogo Yeniseya. Minusinsk, 1900 ("Opisanie" kısmında sah. 30).

[2] Aynı eser sahife 82.

[3] Bu kelimeyi gösteren lûgat kitaplarına dair kitabiyat malûmatı almak için Dr. Caferoğlu Ahmet Bey tarafından neşredilen "Ebu Hayyân" a ilâve ettiği lûgatçede qanlı kelimesine bakınız.

[4] Ş. Sami Kamusunda "kañlı" tekerlekli demektir denilmiştir.

[5] Yakowleff, mezkûr eser, sah. 80 (Opisanie kısmı).

[6] Bizans menbalarına göre Gök-Türk hakanı bir at tarafından çekilebilen iki tekerlekli altın taht üzerinde oturuyordu.

larının piri kanglı kabilesine mensup Kaldar Bey adında biridir[1]. Arabanın "kanglı~kağnı" isminden habersiz olan Başkurt ve Kazaklarda bile bu efsanenin maruf olması dikkati caliptir.

Ebülgazi'ye göre bu araba icadı Oğuz Han zamanında oldu. "Oğuz Han galip geldi ve o kadar ganimet aldı ki yükletecek hayvan bulamadı. Orduda hünerli bir kimse vardı. Bir araba yaptı. Herkes onun gibi arabalar yapıp malları yüklettiler. Arabaya "Kank" dediler. Evelce arabanın ne kendisi, ne de adı yoktu. "Kank" denmesinin sebebi yürürken gank gank etmesidir. İcad eden adama da 'Kanklı" adını verdiler. Kank kabilesi bunun neslindendir[2].

Bu efsane yalnız halk iştikakı üzere olmayıp tarihî bir esasa müstenit olsa gerektir. İhtimal ki bu arabalar Orta-Asya'ya, gerek garpten ve gerek şarktan olsun, "Kank" ve "Kanklı" gibi kabileler vasıtasiyle gelmiş olabilir. İhtimal ki "kank" kelimesi kanklı kelimesinden daha eski olup araba ile göç ettiklerinden, yahut orduda arabalı kıtaları teşkil ettiklerinden dolayı "kanklı" tesmiye edilmiş olabilirler. Her halde "kağnı" kelimesi Türk maddî kültürü bakımından tetkike değer bir kelimedir.

[1] Destân-ı nesl-i Çingiz Han'a göre "Kaldar bey" Çengiz'in on iki beylerinden biri olup Çengiz Han için araba icat etmişti (Kazan tab'ı, 1300, s. 16).

[2] Ebülgazi "Şecere-i Türk" Desmaisons neşri s. 18; Rıza Nur Bey tercümesi, s. 22. Bu rivayetin baş tarafı Reşideddin'de de mecuttur (Berezin neşri = T. W. O. VII, 22.

AL RUHU HAKKINDA

Türk Mitolojisinde Kötü bir Ruh
(*al, albastı, albız, almız, albış, abası*)

Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya
Dergisi Temmuz 1933, sayı. 1

Türk hurafelerinde Masal ve destanî hikâyelerinde eski ilâh -ruhlardan bir çoklarının bugüne kadar yaşadığını görüyoruz. Eski şamanlıkta devam eden Yakut, Altay ve Yenisey Türklerinin akidelerinden başka, bin seneden beri islâm dininde bulunan Türklerde bile eski an'anelerin izlerine tesadüf ediyor, bazan da bu an'anelerin pek canlı bir surette yaşadığına şahit oluyoruz.

Gerek Şaman ve gerek İslâm Türklerin halk hurafelerinde bugüne kadar yaşıyan ve mühim rol oynıyan ruhlardan biri *Al* yahut *Albastı*dır. Karakter ve seciye itibariyle bütün Türk hurafelerinde aynı ruh olan bu *Albastı, Al karısı, Albastı* (garp Türkleri); Albastı (bütün Orta Türklerde; Albız (eski Osmanlı metninde)[1]. Albıs (Uranha-Tuba) Almıs (Altaylarda); Abası (Yakûtlarda).

Eski Sümerlerin *Al* ve *Alu*larile bir olduğunda şüphe olmıyan bu ruh hakkındaki hurafeler araştırmağa değer bir mevzudur.

* * *

Kırgız-Kazak Türklerinin hurafelerine göre *Albastı* iki nevi olup biri *Kara Albastı* ve diğeri de Sarı Albastı'dır. *Sarı Albastı*'lar hoca ve *baksı* (Şaman)ların okumasiyle defolup giderler. *Kara Albastı* ise kendisini görmek iktidarına malik olan ocaklı adamdan başka kimseden korkmaz. *Sarı Albastı* sarışın bir kadın suretindedir. Bazan keçi ve tilki suretlerine de girer. Bu ruh loğusalara musallat olup ciğerlerini alır ve götürüp suya atar. Baksılar yahut ocaklı adamlar Albastı'yı yakalayıp ciğeri yerine koymağa mecbur ederler. "Albastı"yı yakalıyan *baksı* eline kopuz alarak şu türküyü söyler:

"Ey, Albastı *zalim*
Koy ciğerini yerine
Zavallının canını iade et,
Sözümü tutmazsan,

[1] Edirneli Nazmi Divanında *albız* şeytan kelimesi yerine kullanılmıştır. Köprülüzade Fuat "Millî edebiyatın ilk mübeşşirleri" İstanbul 1928 s. 13.

Bana hürmet etmezsen,
Gözlerini çıkarırım...."

Bu suretle merasim yapılırsa *Albastı* ciğeri yerine koyar ve ölen loğusa da iyileşirmiş. *Baksılar Albastı*'yı, ekseriya, keçi görüyorlar.

Kara Albastı yahut *Kara* ciddî ve ağır başlı bir ruhtur. *Sarı Albastı* ise hoppa, mekkâr ve şarlatandır. Ekseriya insanları hile ve aldatmakla ele geçirir. Bazan insana dokunmıyacağına söz verir ve uzak bulunur. Lâkin daima fırsat bekler ve nihayet kolayını bulup bir zararını dokundurur.

Miropiev'in eserinin[2] nihayetinde, neye ait olduğu izah edilmemiş bir *baksı* duası vardır. İçindekilerden anlaşıldığına göre bu da *Albastı*ya karşı, loğusa yanında yapılan merasim esnasında okunan, *baksı* ilâhisidir. Bu merasimde, galiba loğusanın ciğeri yerine koyun ciğeri veriliyor

"*Ey, şeytanlar, şeytanlar,*
Bu ciğeri alınız,
Buna kanaat ediniz,
Bu kadını öldürmeyiniz,
Zararınızı dokundurmayınız.

Koyun ciğeri size kâfi değil mi?
Bu koyun ciğerini ciğer saymıyor musunuz?
Eğer böyle ise, elime kılıç alırım,
Hesapsız ruhlarımla
Size hücum ederim...."

denilir.

Albastı, tüfek sesinden korkar. Loğusa *Albastı* olursa tüfek patlatmak âdettir. Demircilerden ve ocaklı adamlardan da korkar; öyle muktedir demirci ustalar ve ocaklılar vardır ki, bunların bir mendil veya külâhı *Albastı*'yı korkutmak için kâfi gelir. *Albastı* muhtelif suretlerde görünmekle beraber aslında bir sarı kızdır.

Başkurtların *Albastı*'ya dair hurafeleri de Kazak-Kırgızlarınki gibidir.

Kazan Türklerinin hurafelerine göre *Albastı* şerir bir ruhtur. Meskûn olmıyan evlerde ve sahralarda bulunur. Muhtelif suretlerde görünür; yolcuların yolunu şaşırtır, uykuda basar.

[2] Mehazlar, makalenin sonunda gösterilmiştir.

Uluğ Kem nehrinde bulunan Tuba - Uranha şamanî Türklerin akidelerine göre, *Albıs* evlenmiyen bir kızdan töremiştir; kumsal yerlerde ve kayalarda bulunur, keçi gibi bağırır. *Albıs* kızlara musallat olur ve hasta yapar. Muktedir şamanlar ilâhiler okuyup *Albısları* defederler. Şaman dualarında *Albıs*lar sarı kız olarak tavsif olunur (Altı sarı Albısların).

Altaylıların akidesine göre *Almıs* bir kötü ruhdur. "Erlik"in âvanından ve hademelerindendir.

Fergana Özbeklerinin hurafelerinde şeytan, ecine, dev ve perilerden maada bir de *Albastı* vardır. *Albastı*'yı pejmürde, dağınık saçlı bir kocakarı suretinde telâkki ederler. Loğusayı yalnız bırakmazlar, ecinenin boğmasından korkarlar.

Taşkent'te Sevzar-deha Tahtapul kapısında *Albastı* = *Alvastı* köprüsü vardır. Oradan gelip geçenlerin pejmürde bir kocakarı suratı gördükleri söylenir.

Yakut Türklerinin akidelerine göre isim ve karakter itibariyle bizim *Albastı*'yı andıran *Abası* denilen ruhlar vardır. Abası'lar *İççi* ve *Ayı* ruhlara mukabil kötü ve obur ruhlardır. Bundan maada *Albas* sözü de vardır ki aldatmak, hile ve kadın şamanın büyüsü mânalarında kullanılır. *Abası*'ların mümeyyiz vasıflarından biri insanın *kutu* (ruhu)nu alıp götürmektir (Diğer Türklerde Albastı yahut *Al karısı* insanın ciğerini alıp götürür).

Anadolu Türk hurafelerinde de aynı ruhun mühim rolünü görüyoruz. "Alkarısı" ve "albastı" hastalığı tesmiye edilen bu ruh, loğusa kadınlara musallat olur. Bazan yalnız kalan loğusanın yanına peri kızları gelerek loğusanın ciğerini alır giderler ve bu suretle loğusayı *albasar*'mış. Loğusanın ciğerini alıp suya bırakırsa loğusa ölürmüş. Doktor Kunoş'un notuna nazaran "çocuk doğduğu vakit loğusaya acıklı bir haber söylenirse korku, teessürden mütevellit hale yahut hastalığa *albastı* tâbir olunur. " Hurafeye göre "Alkarısı" tüfek sesinden, ocaklı adamlardan, demirden ve kırmızı renkten korkar. Bunun içindir ki loğusa yatakta iken başına beyaz yaşmak ve kırmızı tül bağlarlar. Kırmızı altın takarlar, loğusaya kırmızı şeker hediye götürürler, (bazan bunun hilâfına kadının gözüne kırmızı şey göstermezler). Bazan bu *Alkarısı* dağ kayalarında ve nehir sahillerinde bulunur. Geçen yolculara her türlü oyun oynarlar ve fena sesle bağırırlar. Öyle ocaklı adamlar vardır ki bunların mendil veyahut tak-

kesi loğusaların odasına konulursa *albastı* olmaz. *Alkarısı* sarışın bir kadındır.

Erzurum ve Erzincan vilâyetlerinde işittiğim bazı rivayetlere göre "Alkarısı" ahırlarda bulunur ve at yelesini örmekten hoşlanır. Loğusaları korkutan ve ciğerlerini götüren ruh ise "Albastı" olmayıp "Karakura" denilen bir ruhtur.

Görülüyor ki bütün Türk kavimlerinde "Albastı" aynı bir kötü ruhun ismidir. Bu ruhun loğusa kadınlara musallat olması şekli Kırgız, Kazak ve Anadolu Türklerinde bütün teferruatiyle aynı şekildedir. ("Loğusanın ciğerini alıp götürmesi ve suya atması", "ocaklı adamlardan korkması, tüfek sesinden kaçması"). Kazak-Kırgızlarda keçi suretinde görünen bu ruhun Uranha-Tuba Türklerinde keçi sesi ile bağırması ve Anadolu Türklerinde "fena sesle bağırması" gibi teferruat da şayanı dikkattir. Bütün Türklerde bu ruh dişidir; hoppa hilekâr ve yalancıdır.

Uranhaların şaman dualarında zikredilen ve kayalarda bulunan altı sarı *Albası*, Kazak-Kırgız ve Başkurtlarda *sarı kız* suretinde olan bu ruh kültü ile Anadolu Türklerinin Sarı kızlar[3] efsanesi de münasebettar olabilir. Erzurum ve Erzincan hurafesine göre *Albastı* at yelesini örmekten zevk alırmış. Yenisey Türklerinden *Kaç* Türklerinin inanmalarına göre at yelesini örmek kaya ve dağ ruhunun (dağ izinin) en sevdiği eğlencedir.

Kara Kırgızların inanmalarına göre loğusalara musallat olan ruh gene *al*'dır.

Loğusanın *Kara* yahut *karabastı*'dan korkusu ve bu *Kara*'yı defetmek için *Kara Bakşı* çağrıldığı Manas destanının devamı olan Yolay Kaan destanında da görüyoruz.

Kara Bakşı bar edi
Karabaskan katındın
Evliyası bar edi...

Kara Bakşı loğusaya gelen cinlere hitap ederek :

Alıstan kelgen al-bı deymen
Raktan kelgen can-bı deymen...

[3] Mudurnuya 3 saat mesafede. Yazılar deresinin biraz yukarısında "Göncek" köyü civarında "Sarıkayalar" yahut "Sarı kızlar kayası" denilen kaya vardır. Yerli ahalinin akidesine göre bu kayalarda "Sarı kızlar" varmış. Bu kayaya ait efsane Pertev Naili Bey tarafından tesbit edilmiştir.

diyor ki buradaki *Al* bizim bahsettiğimiz *Al*'dır. Bu son cümleyi Radloff uzaktan gelen er *(alp)* diye tercüme ediyor ki şüphesiz yanlıştır. *Albı* kelimesindeki *bı* sorgu soneki olan "mi" den başka bir nesne değildir.

Bu hülâsamızdan görülüyor ki *Al (Albastı, Albas, Albız, Almıs)* denilen mevhum "ruh" hakkında bütün Türk kavimlerinde aynı inanmalar mevcuttur. Şüphesizdir ki bu inanma ve an'ane Türklerin Orta-Asya'da birlikte yaşadıkları zamana aittir. Türklerle eski zamandan beri komşu yaşıyan kavimlerde de bu *Al* hakkında inanmalar varsa da Türklerdeki gibi yaygın değildir[4].

Al ruhu tarihten önceki zamanlarda, tarihî devirlerde tasavvur olunduğu gibi, şerir bir "ruh" olmamıştır. Bu "ruh" eski Türk panteonunda kuvvetli belki hami (koruyucu) tanrılardan biri olmuştur. Bugünkü Türk inanmaları onun *şerir* bir ruh olduğunu gösterdiği halde bazı emareler de onun bir zaman *hami* ruh olduğunu bildirmektedir

1 — Uranha-Tuba Türklerinin şaman dualarında kam bu ruha "kaya yerlerde yaşıyan atlı Sarı Albıstarım" diye hitap ediyor ve yardım soruyor[5]. Kazak-Kırgız baksıları da, galiba, bu ruha "tuv dediği derde derman olan ey Sarı Kız, gel" diye çağırıyor[6].

2 — "Al" kelimesinin ateş kültiyle alâkalı olması bilhassa bu ruhun en eski devirlerde *hami* ruh, ateş ve ocak ilâhesi olduğunu göstermektedir[7].

Yakut Türkleri aile ocağı ateşine *Al-ot* diyorlar[8]. Türklerle en eski zamandan beri komşu yaşayan Moğollar da ateşe *gal* diyorlar. "Alev" kelimesi de (Orta ve Doğu Türklerinde "yalın", "yalkın"

[4] Profesör Dümeselin verdiği malûmata göre Gürcülerde de "Ali" denilen bir şerir "ruh" bulunduğuna dair inanma vardır. Gürcü muharrirlerinden N. Lomori bu mevzu üzerine "Ali" adlı bir hikâye de yazmıştır (hususî mektubundan). Yezd ve Kirman parslarının "Al" hakkında inanmaları A. Houtum - Schinder tarafından tesbit edilmiştir. ZDMG. XXXIV. s. 85).

Radloff Proben, IX s. 193.

[6] A. Divayev İz oblasti Kirgiz. Verovaniy Kazan 1899, s. 5.

[7] Troşçanski, Evolyutsıya Çernoy Veri u Yakutov, 1907, s. 50.

[8] Türkçede peygambere "yalavaç = yalvaç" denilmesi de ateş ilâhı *(al, yal = yalın)* kültleriyle bağlı olabilir. Eğer Sümer metinlerinde adı geçen ateş ruhunun *Al, Alu* şeklinde okunması doğru ise bu kültün rahibi *Alu* + cı olacaktır ki *alavcı, yalavcı* nihayet "*yalvaç*" olmuştur.

bu kökten çıkmıştır. Altay ve Yenisey kamları âyin ve merasimleri de *Alas* diye bağırırlar ki, samî dinlerin *amin* kelimesi yerindedir.

Al kelimesinin ateş kültiyle bağlı olduğunu gösteren bir emare de bütün Türk kavimlerinde yaygın olan *Alaslama* merasimidir. Alaslama Orta ve Doğu Türklerde ateşle temizleme ve takdis merasimidir.

Başkurtlarda *alaslama* bir kırmızı renkli parçavrayı ateşleyip hastanın başı etrafında *alas, alas* diye çağırıp çevirmekten ibaret olan bir tedavi usulüdür. Altay ve Yenisey Türklerinde şamanî merasim esnasında tütsü içinde ardıç veyahut başka bir "mübarek" ağacı yakmaktır. Kırgızlarda da *alaslama* Başkurtlardaki gibidir[9].

Anadolu Türklerinde *alazlama* Radloff'un izahına göre kızgın demirle dağlamaktır (Lûgat, I, s. 365). Anadolu halkıyatına dair son yıllarda toplanan malûmata göre *alazlama*'nın tamamile eski şamanlık ve ateş kültü ile sıkı bağlı bir merasim olduğu anlaşılmaktadır.

Anadolu halkıyatına dair çok kıymetli maddeler toplayan ve değerli tetkiklerde bulunan M. Şakir Bey'in neşrettiği malûmata göre *alazlama* bir tedavi usulüdür. Bunun için kırk bir tane al renkli keten bezinden okuya okuya parmağa bir ip yumağı yapılır.. sonra bu yumaklar ateşte yakılarak tekrar bir al bez üzerine bunların külü konur ve bununla alazlanır[10] Anadolunun bazı yerlerinde *alazlama* akşam karanlığında ilk yanan (görülen) ışığa bakarak yapılır.

Altay kam ilâhilerinde ateşe *Alır Ot, Al Yalgın* diye hitap olunuyor[11].

Görülüyor ki "Al" ruhu efsanesi pek derin bir geçmiş çağlarda ateş kültü ile bağlı olmuş ve hami bir tanrı sayılmıştır[12]. Bu *tanrı*'nın sukûtu zamanımızdan altı bin yıl önce başlamıştır. Sümerlerin *Al*

[9] Kırgızların *alaslatmak* kelimesi hakkında Radloff'un verdiği izah eksiktir. Bu izaha göre *alaslamak* hediyeyi baş etrafında çevirip vermektir (yani takdis ederek vermektir. Lûgat, I, s. 365). Halbuki *alaslamak* bilhassa ateşle olur.

[10] M. Şakir, Halk hekimliği ("Bartın" 1932, sayı 346).

[11] Anuhin, Altay şamanlığına dair maddeler, sahife 98-99.

[12] Maku hanlığında yaşıyan Aliilâhî Karakoyunluların akidelerine göre *Almas* cihan padişahının oğlu, bir rivayete göre de, Allah'ın yanındaki dört meleğin biridir (V. Gordlevski. Kara-Koyunlu. İz. Ob. İzsl. i izuç. Azerbaycan'a 1927. No. 4, s. 8-9). Bu *Almas* Altay ve Yenisey Türklerinin *Almıs*'ını adnırıyor. Âli kültünün Türklerden intişarı da eski Türk ateş tanrısı al adını andırmasına medyun olabilir.

ruhunda bile bu ikilik başladığını görüyoruz: Ateş tanrısı olan bu *Al* aynı zamanda *iğva* perisidir[13].

Türklerin en eski devirlerden beri *albayrak* kullanmalarının bu *Al-Ateş* kültü ile bağlı bir an'ane olacağı hatıra geliyor. Kazak-Kırgızlar bayrak kelimesi yerine *Ƴalav* kelimesini kullanırlar ki *alav*'dır. *Al* ruhunun adiyle *Al* renginin münasebeti şüphesizdir. Türk hurafelerine göre *ruh*'lar, *ak*, *kara*, *sarı*, *kuba*-esmer diye renklere ayrılırlar. *Albastı* ile beraber *Karagastı* da vardır. Her halde *al* rengi de ruhlardan birinin rengini göstermiştir. Şamanizimde "ruh"lar şerefine bayraklar (altaycada *ƴalama*) dikmek âdettir. *Al* ruhunun "hami ruh" sayıldığı devirde bunun şerefine dikilen bayrak ateş rengine yakın bir renkte olmuştur. Bizim fikrimize göre Türklerin *albayrak*'ları *Al* ruhunun ateş tanrısı ve hami ruh sayıldığı devirden kalma bir hatıradır ki yedi, sekiz bin yıllık demektir.

Hülâsa: Bugünkü Türk inanmalarında yaşıyan *Al* şerir bir ruh olarak tasavvur olunur; yol şaşırtıcı, yalancı, hilekâr sayılır.

Aldanmak, aldatmak, aletmek, allak-bullak, alık gibi kelimeler bu *ruh*'un sükutundan sonra türemiş olan kelimelerdir.

En eski zamanlarda bu *ruh* ateş tanrısı, *hami ruh* olmuştur.

Türk kültürü tarihinde büyük bir inkılâp neticesinde olsa gerektir ki bu *hami ruh* düşmüş ve kötü ruhlar sırasına geçmiştir. Bu düşme devrinin pek eski zamanlarda olmasına rağmen *Al*'ın takdis edildiği devri hatırlatan an'anelerin hâlâ yaşadığını görüyoruz

Alkamak[14] = Takdis etmek (altayca, kırgızca),
Alkış = Tebcil, tebrik (bütün Türklerde),
Al ot = Aile ocağı ateşi (Yakutlarda),
Al ot = Azametli ateş (Altay kamlarının ilâhilerinde),

[13] Hilaire de Barenton, L'Origine des langues des religions et des peuples. I'aris 1932. p. 16.

Bugünkü Çuvaşlarda *albastı* şerir bir ruh sayılmasına rağmen prof. N. Marr bu kelimeyi "ğor-mo-d" ermenice *ar-maz*, gürcüce *tar-mo-d* gibi iyi *ruh*lar ifade etmiş olan kelimelerle bir menşeden geldiğini ileri sürmektedir (N. Marr, Vichap, Leningrad, 1931, s. 47-48): Çuvaş, Çermis ve eski Bulgarların *keremet*leri Çağataycada da *keramet* mukaddes ağaçtır) eğer arapça "keramet" ten değilse, N. Marr'ın zannettiği gibi *ğor-mo-d* ten olabilir; fakat *albastı* kelimesinin menşeini Sümerlerin *Al*, *Alu*, *Alal* kelimelerinde aramalıdır.

[14] *Alkamak* kelimesinin zıddı kargamak kelimesidir. Bu kelimelerden birinde *al* ikincisinde *kar*(a) olması da dikkati çeker.

Alas = Alazlama = Ateşle arığlama âyini yapma,
(Al renginin bütün Türklerce mukaddes sayılması)
gibi kelimeler *Al* tanrısının *hami ruh* sayıldığı devre ulaşan bir an'anenin devamından başka bir şey olmasa gerek.

Bu makale için istifade edilen eserler

1 — A. Divayev Etnografiçeskiy Material (Sbornik Material. po statistiki Sır-Dar. obl., V. shf. 38-48.)
2 — A. Divayev, O proischojdeniy Albasta (İz. Ob. Archeol., İstoriy İ. Etinografiy pri Kazansk. Univers., IV, 226-233).
3 — Katanov, Pisma, Petersburg, 1899, shf. 7.
4 — Katanov, Opıt Uryanchaysk. Yazıka, Kazan, 1903, shf. 127, 150, 435, 875.
5 — Katanov, Pisma iz Sibiri i iz Vos. Turkestana, Petersburg 1893 shf. 29.
6 — W. Radloff, Proben, IX, (muhtelif shf, bilhassa - 16, 31, 45, 163, 165, 193.
7 — Koblev, Mifologiya Kazanskich Tatar, Kazan, 1910, shf. 18 - 19.
8 — Kustanayev Hudabay, Etnografiçesikiyc oçerki Kirgız... Taşkent 1894, shf. 35 - 36, 42, 43.
9 — V. Nalivkin, Oçerki bıta jenşçin osed. naseleniya Firganı, Kazan, 1886, shf. 146 ve 171.
10 — Miropiev, Demonolog. razskazı Kirgizov (Zapiski İmp. R. Geog. Ob. po Otd. Etnografiy, X, 1888, shf. 10-11 ve 50).
11 — F. Poyarkov, iz oblasti Kirgiz. verovanyi (Etnog. Obozr.).
12 — S. İ. Rodenko, Başkırı, 11, shf. 306.
13 — Troşçanski, Evoliutsiya çernoy verı u Yakutov, Kazan, 1907, *abası* shf. 24, 69; *al ot* shf. 50; *An Alay Hatun* shf. 47.
14 — V. M. İonov, K voprosu obizuç. do-hristiansk. verovanyi Yakutov, (Sbornik Muz. Antropologiy i Etnog., V, 1).
15 — N. Pantusov, Tarançin. Bakşı, 1907, (şaman âyin ve merasimlerinde *tuğ* ve *bayrak* hakkında shf. 37-38 ve muhtelif sahifelerde).
16 — S. Malov, Şamansto u Sartov Vost. Turkestana (Sbornik Muz. Ant. i Etnog., V., şaman merasiminde *tuğ* ve *bayrak* shf. 6, 8).
17 — D. Maynagaşev, Jertvoprenoşenye Nebu u Belterov (Sb. Mus. Ant. i Etnog. III, "yalama" shf. 91 - 102).

18 — N. Hanikov, Opisanie Buharskogo Hanstva, Pertesburg 1843, shf. 207.
19 — F. J. Kun, Predvaritel. otçet po eksped. v Ur'janchaysk. Zemlü (İzv. Vos. Sibir. Otd. İ. R. Gcog. Ob. 1903, tom N I *albıs* hakkında).
20 — G. Grjimailo, Zapadnaya Mongoliya i Ur'anch. Kray. Leningrad 1926, III, 1 shf. 134.
21 — Kalaçev, Neskolko slov o pocziy Telegetov (Jivaya Starina, IV, 489 - 500).
22 — İ. İbrahimov Etnografiç. Oçerki kirgiz. Naroda (Russkiy Turkestan, Moskova 1872, II. shf. 122).
23 — A. Houtum - Schindler, Die Parsen in Persien, ihre Sparche und einige ihrer Gebräuche (Z. D. M. G. 36. shf. 85)
24 — Hilaire de Barenton. L'Originc des langues des religions et des peuples, Paris 1932, shf. 16
25 — N. Marr, Le Vichap, Leningrad 1931, slıf. 48
26 — Hâmit Zübeyr, Doğumla alâkadar bazı âdat ve hurafeler (Türk Yurdu, 1927, sayı 33, shf. 228 - 230).
27 — Şerif Necati, Loğusa hakkında Albastı hastalığı (Halk Bilgisi Haberleri No. 5 shf. 8).
28 — Baba Sait, Anadolu'da Alevî zümreler (Türk Yurdu, 1926, sayı 24 shf. 484 - 487 (Anadolu'da sarı kızlar efsanesi).
29 — Abdülkadir, Birinci ilmî seyahate dair rapor, İstanbul 1930, shf. 43 - 45.
30 — M. Şakir, Halk hekimliği (*Albastı*) Bartın, 1932, sayı 321; *alazlama* ibid 346.
31 — Meszaros Osmanlı halk hurafeleri (K. Szemle, *Albastı* sayı VII. 1906, shf. 55).

Lûgat kitapları

1 — Radloff, Türk lûgati, *albastı*, *al*, *alas*, *alaslamak*, *alazlamak*, *yalav*, *yalavçı* kelimeleri.
2 — M. Kâşgarî, Divanü Lûgatit-Türk, al kelimesi.
3 — E. K. Pekarski, Yakut Lûgati, *abası*, *albas*, *al* kelimeleri.
4 — Verbitski, Altay ve Aladağ Türk lehçeleri, *al*, *yalama* kelimeleri.

ONGON VE TÖS KELİMELERİ HAKKINDA

Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya
Dergisi Temmuz 1934 - Sayı II

İlmî edebiyatımızda totem karşılığı olarak *Ongon* yahut *Ungun* kelimesi, yanılmıyorsak, ilk defa merhum Ziya Gök Alp tarafından kullanılmıştır. Avrupa Türkiyatçılarından Houtsmada Oğuz Boyları hakkında yazdığı bir makalesinde bu kelime ile anılan kuşların totem olabileceğini kaydetmişti[1]. Oğuznâmelerin yeni bir şeklinden başka bir şey olmıyan Çengiznâmelerde de, güya Çengiz Han'ın muhtelif Türk kabilelerine alâmet ve nişan olarak birer kuş verdiğinden bahsolunuyor. Prof. Bastian bu kuşların da totem olabileceğini Houtsma'dan önce mevzuubahs etmişti[2]. İçtimaiyattaki totem kelimesi karşılığı olarak Ongon kelimesi haklı veya haksız yayılabilir. Bununla beraber Ongon kelimesinin eski türkçede kullanılıp kullanılmadığı, kullanılmamışsa bunun yerine hangi kelimenin kullanıldığı araştırmağa değer bir mevzuudur.

Biz bu makalemizde buna dair bir araştırma yapacağız.

* * *

Üstat Ziya Gök Alp'a göre "Ongon kelimesi eski Oğuzcada totem demektir" Türk medeniyeti tarihi S. 46. Bir müverrihimiz daha kat'i olarak "Eski Türkler toteme Ongon diyorlardı" diyor. Bu hükümlerinde ne gibi vesikalara istinat ettiğini bilmiyoruz. Bizim tetkiklerimize göre *Ongon* Mogolca bir kelime olarak görülüyor. Eski Orta Asya Şamanlığını muhafaza eden Türk ve Moğol oymakları atalar kültü ile bağlı türlü putlara taparlar. Bunlar insan, kuş ve başka hayvanlar şeklinde basit heykeller yahut bayrak gibi şeylerdir. Her Şaman'ın evinde bir kaç put bulunur. Bu putlara bütün Moğol kabileleri *Ongon* diyorlar.

Ongon kelimesi islâm edebiyatında ilk defa Reşid-üd-din'in Cami-üt-Tevarih'inde görülür. Selçuknâmelerde bazan imlâ değiş-

[1] Houtsma, Die Ghuzenstämme (Wien. Z. f. K. d. M. 1888. II. 229 - 231).

[2] Bastian, Rechtsverhältnisse bei Verschiedenen Völkern der Erde. Berlin 1872. S. 164.

tirilerek kullanılan bu kelime, Reşid-üd-din'in eserinden geçmiş olduğunda şüphe yoktur. Reşid-üd-din'den önceki zamanlara ait kaynaklarda bu kelimeye rast gelinmiyor. Çağatay Türklerinde *Ungun* kelimesinin alâmeti farika ve damga mukabili olarak kullanılması (Zenker, 132 ve ondan naklen R. 1, 1645) eski Türklerde kullanıldığına delil teşkil etmiyeceği aşikârdır. Ongun kelimesini (Ongmak) kökünden gelen Ongun ile yaklaştırmak suretile izaha çalışmak halk iştikakcılığından farklı olmıyan bir yoldur.

Ongon nedir? Moğollarda eski Şamanizmin bakiyesi *Ongon Kültü* budizmin kabulünden sonra, Lamaların şiddetli mücadelelerine rağmen hâlâ yaşamaktadır.

Ongon kültü Moğol âlimlerinden Banzarof'a göre atalar kültünün devamından ibarettir. Bu kültün menşei ceddiâlâya tapmaktır. Sonra bütün kuvvetli ölüleri hamii ruh diye itikat Ongonların adedini çoğaltmıştır[1]. Ongonlar insan, kuş ve başka hayvanlar şeklinde yapılan heykeller-putlar olup her biri bir muayyen ruhu temsil eder. Moğollarda bütün putlar ve mukaddesattan sayılan suretler umumiyetle *Ongon* tesmiye olunur. Bunların arasında eski meşhur Kamların adını taşıyanları da vardır. Bazısı hayvan adını taşır, Borâtların en maruf putları, *Teke-Ongon*, *Boga-Ongon* ve *Babahan-Ongon (ayı ongon)*-dur[2].

Şarkî Sibirya kabilelerini tetkik eden Busse "Moğol ve Tunguzların akidelerine göre Ongon denilen putlar hami ruhları temsil ederler. Bunlar bütün tabiattaki hâdiselere hakimdirler" diyor[3].

Ongon kültüne ait tetkikler gösteriyor ki, Dorci Banzarof'un dediği gibi bu kült ceddiâlâ ve ölüler kültünün bakiyesinden başka bir şey değildir[4].

Tös yahut *Töz* nedir? Moğolların Ongon tesmiye ettikleri putları Şamanlıktan kalan Yenisey ve Altay Türkleri *Tös*, *Töz*, Lamayizm tesiri altında bulunan Tuba, Uranhay Türkleri, Moğollarla karışık

[1] Banzarof, Çernaya Vera (Siyah din), S. 30 - 33.

[2] Agaputof, Hangalof, Materialı dlya İzuçeniya şamanstva. (İzw. Vos-Sibirsk. O. R. G. O. XIV. 1883, Sahife: 26-27).

[3] Busse, Spisok slov bıtovogo znaçeniya.. (Zapiski İmperat. Rus. Geograf. ob. 1880, IV., S. 227).

[4] Mançular Çin'i zaptettikten sonra Şakyamuni ile Suan Di'yi (M. E. III üncü asırda yaşayan Çin vatanperveridir) "*Ongon*" olarak kabul etmişlerdir (Jakinof, Kıtay, IV, Petersburg 1848, S. 58 - 59).

yaşadıkları halde, "eren" Yakutlar ise "tangara", "emeget" diyorlar. Orta-Asya ve Sibirya'daki Türk ve Moğol kabilelerini yıllarca tetkik eden Potanin "aile ocaklarına mahsus ev putlarını moğolca adile ongon tesmiye ediyorum. Bu putların moğolcada umumî bir adı Ongon'dur. Türklerde ise bu putlar için moğolcadaki *ongon* kadar yaygın bir kelime yoktur[5]". diyor.

Bununla beraber Altay ve Yenisey oymaklarının *töz, tös* kelimeleri epeyce yaygın olduğu görülmektedir. Töz'lere ait akide ve an'aneler tıpkı Moğollarda olduğu gibidir[6]. Bunlar büyük ölülerin, bilhassa Şamanların şerefine yapılır. Altaylarda her oymağın *aru tözü* vardır. Bu *töz* ekseriya kabileye mensup büyük ve kemerli bir kamın yahut kabilece ceddiâlâ sayılan dağ, hayvan veya bir efsanevî şahsın adını taşır. Altayların akidelerine göre âlemi idare eden ruhlar-ilâhlar iki türlüdür: 1) *tözler* (harfiyen mebde, menşe demektir). Bunlar mahlûk değillerdir; ezelden mevcut ruhlardır. 2) Yayağan neme'ler (yaratılmış ve sonradan var olmuş nesneler). *Tözler* yine ikiye ayrılırlar: 1) *Arutözler*, 2) *karatözler*, ülgen: *arutöz*, erlik ise *kara töz*dür.

Altayların *töz* yahut *tös* dedikleri putların kültü ile bağlı olduğu Kamların okudukları ilâhilerden açık görülmektedir. Kam gerek ana ve gerek baba tarafından olan ecdadına *tözüm* diye hitap ediyor[7]. Gök tanrılarından birinin adı da *Töz Han*'dır[8]. Bu semavî *Töz*

[5] Oçerki S. Zapat. Mongoliy IV, 123. Mamafih *Ongon* kelimesi Altay ve Aladağ lehçesinde bir dağın adı olarak mevcuttur (Verbitski, Altay ve Aladağ Türk lehçeleri lûgati, 221).

[6] Rubruk kendi seyahatnamesinde bir Uygur-Budist rahibi ile olan musahabesini yazmıştır. Bizim mevzuumuzu tenvir için mühim bir vesika olan bu musahabeye ait parçasını buraya aynen naklediyoruz: "Uygurlar bir Allah'a inanırlar; insan ve yahut başka cisim suretinde tasvir edilmesini kabul etmezler. Öyle ise niçin bu kadar çok putlarınız var? diye sualime rahip: "Biz putlarla Allah'ı tasvir etmiyoruz, bizimkilerden biri ölürse oğlu, karısı ve yahut başka biri onun heykelini yaptırır ve buraya mâbede koyar. Biz de onu ölünün hâtırası olarak saklar ve hürmet ederiz" diye cevap verdi. Allah'ı bir diye itikat etmek itibarile Moğollar da bunların mezhebindedirler. Fakat Moğollar ölülerinin heykelini keçeden yaparlar." (Rubruk seyahatnamesi Malein tercümesi Petersburg 1911 S. 108. Ebülgazi Hanın (Şecerei Türk, S. 8) Kogurçak hakkındaki mütalâalariyle de mukayese ediniz.)

[7] Töz'lere hitaben okunan ilâhiler Radloff'un (Proben) külliyatının I, II ve IX uncu ciltlerinde, Anuhin'in (Altay şamanlığına dair mevat) adlı eserinde toplanmıştır.

[8] Radloff, Aus Sibirien, I. 361-362

Han göklere çıkmış "ceddiâlâ"lardan biri olsa gerektir. Samî dinlerin Nuhuna benziyen *Yayık Han* da Tufandan sonra göklere çıkmış ve Akyayık adını almıştır. Kam âyin ve merasimlerinde *Yayık Han*'ın ehemmiyeti büyüktür[9]. Bunun şerefine *töz* yapılır. Altaylılar Yeniseyliler dağların ve hayvanların bazılarını *Töz* sayarlar. Bunların *Töz* sayılması da ceddiâlâ olduklarına inandıklarındandır[10]. Anuhin'in verdiği malûmata göre, dağ tözlerini takdis âdetini Altaylılar yedi babadan kalma âdet sayarlarsa da, *töz*ün yer ile bir zamanda yaradılmış olduğuna kaildirler. Kam dualarında Bukan dağına hitaben okunan ilâhide

Yetti öbökö paşurup kalgan
Aru tözibiz Abu - Kaan
Yer püderde yayalıp kalgan tözibiz

deniliyor ki "yedi babamız tapmış olan mukaddes tözümüz Abukan'sın; yer yaratıldığı zaman yaratılmış tözümüzsün" demektir[11]. *Abukan* bir dağ adı olmakla beraber Baba Han demektir ki ceddiâlâ sayıldığında şüphe yoktur. Teleut kabilesinin hamisi sayılan *Tileg Töz* adından anlaşıldığı üzere Teleut kabilesinin ceddiâlâsıdır[12].

Menşe, mebde, esas (eski akideye göre ceddiâlâ) mânalarını ifade eden töz kelimesinin bir çok sözlerimizin de kökü olduğunu tahmin ediyoruz.

tös-töz - (Altay ve Yenisey lehçelerinde ve uygurcada) esas, her şeyin alt tarafı, kökü.

tös - töz - (Altay Yenisey lehçelerinde) 1)konmak için yeni bir varis kam arıyan ölü kamın ruhu-hamisi; 2) ölen kamın canı; 3) ölen kamların ruhunu temsil eden tılsımlardır (Rad. III 1289-5). Bu kelime Divanü-lügatit-Türk'te asıl, menşe manasınadır (Anıñ tübi tözi kim), metinlerinde de aynı mânada kullanılıyor.

tös, tüs (Kazan) suret yüz, canlı hayvanların resmi (R. III 1292). Kazanlı, Kırgız ve Başkurtlarda babadan kalma şeyleri hâtıra-andaç olarak saklıyanların" atalarımızın *tözü tösü* diye saklıyoruz" demeleri eski *töz* kelimesinin ifade ettiği babalar namına yapılan putlar için söylenen an'anevî sözün devamından başka bir şey değildir. Fark şu kadar ki bugün bu *töz* kelimesi ancak bir hâtıra mânasını ifade eder.

[9] Anuhin Materiali po şamanstvu Altayzev, 13.
[10] Radloff, Proben, IX, 605 (metin).
[11] Anuhin mez. eser, 17.
[12] Proben IX, 593 te bu *töz'e* okunan dua vardır.

tüs - tüz — (Uygur, Çağatay ve sair lehçelerde) sima, renk, kıyafet (R. III. 1575). "Tüs" kelimesinin bu mânada kullanılması da put-heykel mânasını ifade eden *töz* ile bağlı olduğunu gösterir.

tüs — (Çağatay) soy, nesep, aile (Şeyh Süleyman, ve P. d. Courteille.)

töz kelimesinin *r*'li şeklini alırsak daha mühim neticeler elde edebiliriz

tür, tür — (muhtelif lehçelerde) üst taraf, evin veya çadırın kapıya mukabil şerefli mevkii (Rad. III, 1249, 1555) Altay ve Yenisey kabilelerinin takdis ettikleri (Töz) ler evin veya çadırın en şerefli yerinde bulunurlar, şüphesiz ki "ceddiâlâ"nın heykeli yahut onun namına yapılan put (töz - tös) pedcrşahî devirde, bizim bugün *tör* dediğimiz yere konulmuştur. Kırgızlarda gelinler çadırın törüne (üst tarafa) geçmezler; kaynata "ervahlar" için kurban keserek, mahsus müsaade vermedikçe gelinin *tör'e* ayak basması kat'i surette yasaktır. Başka kabileden evlenen güveyin de vaziyeti gelin gibidir. Kaynata müsaade etmedikçe güvey kadının mensup olduğu kabilenin sayılı çadırlarının *törüne* geçemez. *tör* kelimesinin *töz* kelimesiyle ve *Töz* ceddiâlâ külü ile münasebettar olduğunu bu adet gösterse gerektir.

Törkün - Kırgızcada müstamel *törkün* ve bunun töremesi olan kelimeler de (R. III. 1256) şayanı dikkattir. *törkün* baba evini ziyaret eden (kadın için) demektir. Divanü lûgati-Türk'de kelimenin mânası هو مجمع العشيرة و بيت الام و الاب diye izah edilmiştir.

(1,368). Daha eski zamanlarda *türkün* kelimesi "ceddiâlanın *Tör*'ün-*Töz*'ün bulunduğu mâbet" mânasını ifade etmiş olacaktır.

töre, törü~tör — kelimesi ceddiâlâ kültü ile bağlı olan *töz* kökünden gelirse "babalardan kalma örf, âdet, kanun" mânalarındaki *töre, törü* kelimeleri de bu kökle bağlı olacaktır.

töre (Altay'da eski destanlarda) halk, kavim (R. III. 1253). Bir ceddiâlâya = *töz'e* mensup halk, kavim.

töremek — hallolunmak, zuhur etmek (muhtelif lehçelerde). Bir *Töz ceddiâlâ*'dan neşet etmek mânasiyle.

törüngey — (Teleut) ilk yaradılan insan (Radl. III. 1253) "ceddiâlâ *töz~tör*" ilk yaradılmıştır.

töröl — (*Teleut* ve sair lehçelerde) kabile, akraba, menşe (Radl. III. 1253). "Bir *tör~töz* den neşet edenler" mânasiyle.

tüs — (Uygur, Çağatay ve sair) kıyafet, renk, sima (R. III. 1575).

tür — Nevi, cins, sima.

tör kökünden yapılan kelimeler, Yakut dilinde de doğuş, menşe, baba, kabile, kavim gibi mânaları ifade ederler.

törüt ese — ceddiâlâ (ekseriya bunun yerine öbüge, ebege kelimeleri kullanılır).

törüt — (*tördüm, tördü* de denilir) kök, menşe.

törüt — kabile, kavim.

törüppüt — ata, ana (valideyn).

törüt — doğurmak [13].

Hülâsa ve netice:

Eski Türkler, Moğolların *Ongon* kelimeleri yerine *tör* veyahut *töz* kelimesini kullanmışlardır. Bu kelimenin en eski mânası "ceddi âlâ" (mebde, menşe, asıl) olmuştur. Totemcilik devrinde "ceddi-âlâ" tanılan kuş ve sair hayvan ve nebatatı bu kelime ile anmışlardır. Sonra putperestlik devrine "ceddiâlâ' şerefine yapılan heykellere ve tılsımlara *töz* yahut *tör* denilmiştir. Baba kültü'ne ait *put-tös'lerin* bir hâtırası olarak "abak" kelimesi Kırım lehçesinde (put, sanem R. I. 620) ve *abakı* kelimesi Divanü Lûgati-Türk (I, 122: fena gözlerden korumak için bostanlara konulan korkuluk) saklanmıştır. Bu kelimelerdeki "*abakı*" babacığım demek olduğu malûmdur. (Divanın aynı sahifesindeki *Atakî* - doğrusu *atakay* olacak - kelimesile mukayese ediniz). Altay ve Yenisey Türklerinde en meşhur *töz*lerden biri de *Aba Tös*'dür ki, diğer lehçelere göre *Baba Tös* demektir.

[13] Yakutça kelimeler Pekarski'nin "Rus - Yakut Lûgatçesi" adlı kitabından alınmıştır.

TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE HALK EDEBİYATINDA KADIN

Türk Yurdu Cilt 4 No. 22, 1934

Türk, dünya yaradılışı mitolojisine göre kâinat yaratılmadan evvel âlem, *tâlay* yâni denizden ibaret idi. Bu âlemde yalnız Kayra Han Ülgün ata vardı. Ülgün ata yalnızlıktan usanmıştı. "Ne yapayım? ne yaratayım" diye düşünüyordu. "Önünde ne varsa tut!" ilhamı doğdu. O vakit denizde "Akine" yani beyaz anne göründü: - "ittim - bitti!" = yarattım oldu!" de! dedi kayboldu. Ülgün Ata, Akine'den işittiğini tekrar etti. Bütün benliği "ittim-bitti!" ilhamiyle doldu. Artık kâinatı yaratıyordu. İşte millî Türk dünya yaradılışı efsanesine göre erkek ve kadir-i mutlak olan merhametli Ülgün Ata tanrı bu güzel kâinatı Akine'den aldığı ilham ile yarattı. "Akine" olmasaydı erkek tanrı Ülgün Ata ilhamsız kalır, hiç bir şey yaratmağa muktedir olamazdı. Ahlâkın esası olan doğruluk ve metaneti de Ülgün Ata Akine'den öğrenmişti

"Var olan şeyi yok diyen, yok olur; hiç bir vakit bu şey olamaz deme!"...

Ülgün âlemine muhalif olan karanlık tanrısının ismi Erlik olması dikkati çekicidir. Bu âlemde kuvvetli ilâheler yoktur. Ufak ilâheler olsa bile, gayet ehemmiyetsiz kuvvetlerden ibarettirler. Bu ilâhelerin vazifesi insanların yolunu şaşırtmak, maskaralık etmek gibi çocukça alaylardır. Nur âlemi olan ülgün âleminde ise kuvvetli ilâheler vardır. Orhon Âbidelerinde ismi geçen merhametli Umay bu güne kadar Şaman Türklerde çocuklar ve hayvan yavruları hamisi olarak takdis olunur. İl inesi İnkey ve Ana Maygıl nur âleminin kuvvetli ilâhelerindendir. İnsanların saadet ve refahını temin eden aile tanrısı Ateş ilâhedir. (Ot-ine, ot ana, Ot ine ailenin daimî hamisidir) Şaman duası ve himnlerinin en samimî ve şairane olanları bu ilâheyi takdis eder[1].

[1] Yakut Türklerinde Ot ata şekline girmiştir. Bununla beraber ateş ilâhı muzır ilâhlar istidadına mâlik olan Abası - Albastı ruhlarından madud olmuştur. Ata olduğu gibi iyi merhametli ruhlar âleminden ayrı düşmüştür. Ot Ata'nın hemşiresi ise merhamet ilâhesidir.

Ecram-ı semaviye içinde en merhametlisi ve hayatın menbaı olan Güneş de ilâhe (Gün ine)dir. Hayatımızda güneşe göre ehemmiyeti çok olmayan soğuk yüzlü Ay ise ilâh (Ay Ata)dır.

Türk dünya yaradılışı efsanelerinde dokuz seciyeli, yalan söyler yılan gibi zehirli tek kadın vardır. Targın Neme (İlk Âdem)i Südün ârun (mukaddes yer)den çıkaran bu kadının belâsıdır. Fakat bu efsanenin yahudi, hıristiyan ve islâm hilkat-i âlem rivayetleri tesiriyle vücut bulduğu aşikârdır. Millî Türk mitolojisi kadınlığı takdis ediyor. Şaman âyinlerinin bazısına evli kadınların iştirak hakkı yoktur. Bunlar uzaktan seyrederler. Kızların ise erkeklerden farkı yoktur. Evli kadınların büyük merasime iştirak edememesi ekzogamia usulü hükümferma olduğundan dolayı-kabile tanrısına yabancı kadın sayılmasından olabilir. Kazak-Kırgızlarda dışarıdan alınan kadın kabilenin yahut obanın büyük babası mirası olan ev- çadırın ateş yakılan yerinden yukarı geçemez. Çünkü bu evde ceddiâlânın ruhu bulunduğuna inanılır. Dışarıdan alınan kadın -gelin- bu ruha hürmete mutlak mecburdur. Halbuki kabilenin kızlarının yahut şeriat usulünde kabile içerisinden alınan kadınların ceddiâlâ ile münasebetleri erkeklerden farklı değildir.

Şaman Türk kadınlarının büyük âyinlere iştirak edemeyişi de, son zamanlardaki gibi, necs sayıldıklarından değil, belki kabile tanrısı (ekseriya ceddiâlâ) huzuruna gelinin hürmeten çıkmamasından ortaya çıkmış olması pek muhtemeldir.

Altay silsilesinde kadın adını taşıyan bir dağ vardır. Bu dağın garip bir hali var, ki dağdan hava değişmelerinde ağlar gibi bir ses gelir. Bu dağ, Altay Türklerinde kadın hakkında söylenen bir çok şairane destanlara mevzu olmuştur. Bu destanlarda kadının sadakati, harpte öldürülmüş zevcine ağlaması, tanrıdan kıyamete kadar ağlamak için dağ yapması ricaları terennüm olunur. Bu Kadındağı Altay Türklerinin kadınlık şerefine diktikleri bir âbidedir. Tepeleri daima karlarla kaplı kadının siyah bulutlar, dumanlar altında kaldığını gören, ağlamasını işiten her Altaylı Türk kadınlığının sadakati ve nihayetsiz muhabbeti önünde secde eder.

Umumen Altay destanlarında kadınların mevkii büyüktür. Kahramanlar karısının yahut hemşiresinin sadakat ve gayreti sayesinde ölümden, felâketten kurtulur. Destanî kahramanların denilebilir, ki hepsi annelerinin yahut hemşirelerinin terbiye ve nezaretinde büyürler.

İlk yol gösteren hamileri anne yahut hemşireleri olur (Altayn Sayin Salam Ay Möke ve diğer destani hikâyeler).

Kadın, at ve demir kahramanlarının daimî yoldaşları ve kuvvet menbalarıdır. Altay destanları hakkında araştırmalarda bulunan Prof. Katanoff bu noktaya ayrıca dikkat etmiştir.

Karakırgızların Manas destanlarında kadın evin talih ve namusunun muhafızı olarak tasvir edilir. Kahramanları, ciddiyet ve soğuk kanlılıklarını kaybederek namussuzca bir iş yapacakları dakikalarda kadın kurtarır. Kadın sözüne kulak asmadığı gün kahramanın ölümüdür. Kadının sadakatinde ve aile yuvasına muhabbetinde hiç hudut yoktur. İl içinde kadın namusunu lekeleyecek dedi-kodular kadının mevkiini sarsamaz. Kocasının vefatında çok genç dul kalan kadınlar evlenmekten imtina ediyorlar. Türk yasa ve töresine göre kadın kabilesinin malı olmasına rağmen tekrar evlenmek istemeyen kadınlar icbar edilmiyorlar. Belki ölmüş kocasının haiz olduğu bütün hukuka varis oluyorlar.

Kazak - Kırgızların Koblandı destanındaki[2] kadın bir ilâhe, bir hamidir. Kahramanın dünyada en büyük arkadaşları kadın ile atıdır. Atına hitap ederken kadını hakkında "senin sevgili annen! bizim sevgili annemiz!" diyor. Koblandı bütün zafer ve galebelerinde kadınına ve onun beslediği ata medyundur.

Başkurt ve Kazak - Kırgızların "Kuzukörpeç ve Bayan" destanlarında[3] kadın bir melek olarak tasvir olunur. Kadının gösterdiği fedakârlıklara nazaran erlerin fedakârlıkları aşağı kalıyor. Bazı rivayetlerde güzel bayan sevdiği için kurban oluyor. Bazı rivayetlerde Kuzukörpeç bayanın fedakârlığiyle muradına nail oluyor. Umumen Şarkî Türk halk edebiyatında kadının mevkîi büyük ve muhteremdir. Maamafih kadınlık şeref ve namusuna hiyanet eden kadının cezası da dehşetlidir. Çapkın kısraklar kuyruğunda cezalarını buluyorlar. Fakat böyle kadın gayet seyrek bulunur.

Oğuz Türklerinin destanı olan Dede Korkut'da kadın mevkîi dikkati çekicidir. Prof. Barthold bu eser hakkında yazdığı makalede diyor ki :

"Destanda kadınların içtimaî mevkîi yüksektir. Birden fazla evliliğe bir işaret olsun yoktur. Her bir kahramanın bir kadını vardır.

[2] Koblandı destanı hakkında Vambery Çağatay lehçesinde bahsetmiştir.

[3] Rus müsteşrikleri tarafından Başkurt "Romeo-Juliet"i denilen bu destanı 1812 yılında rusçaya tercüme edilerek neşrolunmuştur.

Dirse Han evlâdı olmadığından dolayı karısına çok darılıyor. "Bu ayıp sende midir? bende midir?" diyor. İkinci kadınla evlenmek fikri hatırına gelmiyor... Kadınlara bu suretle muamele ve âli idealizm kaba bedevî hayat realizmiyle uymuyor. Anlaşılan burada "Avrupa, bilhassa romantik Trabzon sarayı tesiri olmalıdır". ("Arkeyoloji Şark Şubesi yazıları" cilt 8 s. 208). Barthold'un son sözlerine elbette iştirak edemiyoruz. Bu yüksek idealizm'i biz Trabzon saraylarından uzakta Oğuzlara nazaran daha ibtidaî, kaba hayatta yaşayan Altay Türkleri destan ve mitolojisinde vazıh surette görüyoruz. Dede Korkut hikâyelerinde kadın erkeklerin yaptıklarını yapabilmek iktidarına maliktir. Kanturalı'nın (s. 91) evlenmek istediği kız bir kahramandır. "Baba, ben yerimden durmadan o durmuş ola, ben karakoç atıma binmeden o binmiş ola. Ben Kanlu kâfir iline varmadan o varmış, bana baş getirmiş ola".

Duha Koca oğlu Deli Dumrul hikâyesi yüksek bir şiirdir.

Azrail ile mücadelesinde mağlup olan Deli Dumrul ölmeğe mahkûmdur. Deli Dumrul çok yalvardıktan sonra Tanrı Azrail vasıtasiyle "ben onun canını azad ettim. Yerine diğer bir can versin!" dedi. Dumrul babasına müracaat etti, babası mal ve mülkünü bütün servetini feda ettiği halde canını vermedi, can tatlıdır, oğlum! dedi. Annesine gitti. Annesi de can tatlıdır, oğlum! dedi. Nihayet Dumrul ümidini keserek helallaşmak için karısına geldi. Karısı "Ben canımı vereceğim. Azrail benim canımı alsın seni bıraksın!" dedi. Dumrul razı olmadı. Nihayet bunlar Tanrı'ya "canımızı alacaksan beraber al! bırakacaksan beraber bırak!" diye ağlaştılar. Tanrı "bunların muhabbetlerinden hoşlandı. Azrail'e, bunları bırak! o ihtiyar baba ile annenin tatlı canlarını al!" dedi.

Azerbaycan rivayeti olan Köroğlu destanında kadın-Nigâr Hanım -hakikaten bir merhamet ilâhesidir. Köroğlu gibi dağlarda gezen kır atından başka bir şey sevmeyen bir kahramanın Nigâr Hanım karşısındaki vaziyeti tasvir eden sahifelerde (Meclis V) eşkiya kahramanının ruhunda taşıdığı Türk asaletinin tecelliyatını görüyoruz. Zayıflar ile mücadeleden imtina ve tahkire cesaret eden kervan başını affetmesi, Nigâr Nanım'ın "sen benimle beraber bulunduğun zaman tâ Çambel'e kadar sivrisineği bile rahatsız etmiyeceksin!" şeklindeki emrine itaat etmesi, Köroğlu'nun kadın ve sefahate düşkünlüğünden olmayıp Türk töresinin, Türk ruhunun taleplerine itaatinden olduğu vazıh bir surette görülür. Bu ruhun tecelliyatı (Meclis

VIII) Ahmet Paşa kerimesi Perizad Hanım'ın "Çamlı bel"e götürüldüğü vakit Köroğlu'nun Nigâr Hanım'dan utanarak hareme varmaktan ictinab etmesi, onun müsaadesini almadan, düğün yapamaması da, töreye hürmetinin açık delilidir.

Yeni Türk edebiyatında Türk kadınının karakter ve ruhuna seciye ve benliğine ait ne gibi tahlil ve tetkik yapılmıştır; Türk kadını edebiyata ne suretle in'ikâs etmiştir?

Bu suallere tenkidî edebiyatımız ne şekilde cevap veriyor, bilmiyorum. Reşat Nuri Bey'in "Çalı Kuşu", "Akşam Çüneşi"ndeki Jülidesi, Şükranı, "Gizli el"deki Senihası, Halide Edip Hanım'ın kahramanları eski Türk kadınının hangi müspet ve menfi seciyelerini taşıyorlar?

Çelik gibi sert eski Türk yasa ve töresi, bir çok dinlerin ve medeniyetlerin tesirleri, kadınlarımızın ruhunda, seciyelerinde ne gibi izler bırakmışlar ve Garbin asrî medeniyeti tesirleri ne şekilde tecelli ediyor, bunlar erbabı için tetkike değer meselelerdir.

Türklerin medeniyet ve din değiştirmeleri bazı müverrihlerin naklettikleri gibi kumanda ile olmuş bitmiş vakalardan ibaret değildir. Hanların iradesinde iki yüz bin çadır halkının bir günde islâmiyeti kabul etmesi, bir başbuğ veya Hanın rüyasından sonra memleketinin Buda dinine girmesi gibi haberler Türk yasa ve töresinin asker ve il teşkilâtlarındaki sert kaidelerini tavsif yolunda söylenen mübalâğalar olabilir. Bu gibi vakalar büyük buhranların yıllarca devamından sonra yeni medeniyetin galebe ve zaferi olarak kabul olunabilir.

Diğer milletler gibi Türklerin de millî ruh ve millî vicdanları vardır. Diğer milletlerde olduğu gibi Türklerin de bir medeniyet ve dinden diğerine göçtükleri devirde kendi dahillerinde mücadeleler, yekdiğerine muhalif olan din ve medeniyetlerin yekdiğeriyle imtizacına ve aralarında tevafuk ve ahenk husulüne kadar, ruhî ve hissî buhranlar geçirdiklerinde şüphe yoktur. Fakat bu mücadele ve buhranlar "yasa ve töre"de mazbut il teşkilâtı kaidelerine kul olan Türk milletinde açık bir şekilde belirmemiş olabilir. Çin medeniyetinin istilâ devresinde Türk elinin ne gibi facialı buhranlar geçirdiğini bize Orhon âbideleri söylüyor. İslâm medeniyetini kabul ettikleri zamanda da yalnız kumanda ile iş bitmiş değildir. Hârezmşâh Muhammed ile validesi Türkân Kadın arasında sessiz devam eden mücadelelerin şeriat ile yasa mücadelesi olmadığını kim iddia edebilir ?

Hârezmşâh Muhammed'in İslâm dinine hakikî manasiyle mensup Horasan ve Harezm askerlerine, Türkân Kadın'ın yarım Şamanî Kañlı - Kıpçak göçebelerine istinad ettiğine dikkat edilirse her halde burada şeriat ile yasanın, hiç olmazsa, gayrî şuurî bir surette çatışmalarını görebiliriz.

Türk milleti dahilinde medeniyetler mücadelesinin fecî neticelerinden en büyük hissenin kadınlık hesabına düştüğünde şüphe yoktur.

"Yasa ve Töre" ile İslâm medeniyeti mücadelelerinin merkezinde kurban olan tarihî kadın simalarını biliyoruz. Şair-i âzam Abdülhak Hâmid Bey'in "İlhan", "Turhan" "Tayıflar geçidi" ve "Ruhlar"ına mevzu olan "Bağdat Kadın" bu faciaların tarihte malûm ve mazbut olanlarındandır.

Facia, şairin tasvir ettiği gibi yalnız romantik bir muhabbet yahut müstebit Hakanın keyfî bir arzusu meselesi değildir. Türk yasasiyle kurulmuş Moğol devletinin ve hâkim unsur olan Moğol ve Türk kütlesinin ruhunda şeriat ve yasa medeniyetleri büyük buhran doğurdu. İlhanî devletini sarsan bu mücadele "Bağdat Kadın" "Satı Bey Kadın" "Dilşad Kadın" meseleleri şeklinde tecelli etti.

Hülâgü devletinin en son Hakanı olan Ebu Sait Han'ın bütün tarihinin başlangıç ve sonu olan, kendi ailesinin ve Sulduz kabilesinin hailelerine sebep olan, Hülâgü sülâlesini bir eliyle gömerek diğer eliyle Celâir sülâlesini meydana getiren vakaların kahramanı nihayet hamam avlusunda koyun gibi kesilip sokağa bırakılan Bağdat Kadın kimdir? Mesele Bağdat Kadın'ın şahsında değil, kimin kızı olmasındadır.

Bağdat Kadın, Allah rızası için Mekke ve Medine yollarını tamir eden, mukaddes toprakta misafirhaneler, kervansaraylar yaptıran kum çöllerinde kuyular kazdıran, Medine'de Cennet ül Bakî gibi mübarek bir yerde kendisi için kabir hazırlayan Emir Çoban ile kendi idamına ait Han yarlığı sadır oldukta "Ben yasa ve töre kuluyum. İtaat lâzımdır" diyen (Çoban Noyan)ın kızı idi.

Hakan Ebu Said'in "Bağdat Kadın"ı yasa ve töre esaslarına istinaden talep ettiği vakit, şer'i nikâhın kudsiyetini tahkir günahından korkan Emir Çoban şeriat namına töre ve yasaya isyan eden kendi oğlu Rum diyarı valisi Timurtaş'ı ayak ve ellerine zincir vurarak Hakan huzuruna götürmüş yasanın en müthiş maddelerinin tatbikini talep etmişti. Bağdat Kadın işte şu Noyan'lık ile "emir"liği,

"şeriat" ile "yasa ve töre"leri ve bunların mücadelesinden doğan tezadları ruhunda taşıyan Çoban'ın kızı idi.

Çoban ve ailesinin hailesi İlhaniler devletinin sükûtu tarihinde istitrat kabilinden bir vakıa değil, bütün vukuatın ruhu olan millî hars buhranının tecelli ettiği merkez noktasıdır. Türk yasa ve töresiyle İslâm - İran medeniyetinin son çarpışmaları Bağdat Kadın, Dilşad Kadın, Satı Bik Kadın vakaları suretiyle İlhaniler tarihine geçti. Bağdat Kadın faciasında biz birinci sima olarak erlerden Emir Çoban'ın şeriat ile yasa arasında samimî bir imanla sallandığını gördüğümüz gibi, kadınlardan da Ebu Sait Han'ın validesi Haciye Kadını görürüz.

Haciye Kadın bir eline şeriat alarak ülema sınıfı ile, diğer eline "yasa" alarak Oyrat ve Celâyir Beyleri, saray bakşı ve şamanları ile birleşerek memleketi kaynatıyordu. İşte bu mücadelenin en canlı noktası kadın hukukuna taalluk eden şeriat ve yasa maddeleri idi.

Demek istiyorum ki, pek çok dinleri ve medeniyetleri başından geçiren, bu medeniyet ve din mücadelelerinin daima merkezinde bulunan Türk kadınlığının ahval-i ruhiyesi Batı milletleri kadınlığından değil, diğer Doğu milletlerinin kadınlığından başka olmalıdır. Garplaşmış Türk kadını, asrî terbiyelerine rağmen, ruhunun derin köşelerinde mutlaka bu binlerce yıl tarihin izlerini taşıyacaktır.

Türk milleti tarihin garip değişmelerine ve en büyük buhranlara maruz kaldığı zamanlarda, Türk kadınlığı ruhunun derin ve mukaddes köşelerinde Türklüğü muhafaza etmek kuvvetini bulmuştur. Türk ili, Türk vatanı ve Türk milletini o mukaddes kuvvet yaratmıştır.

Batı medeniyetine geçmekte olduğumuz bu devirde millî hars ve millî ruhumuzun büyük bir buhran geçirmekte olduğuna şüphe yoktur. Fakat Türk kadınının Türk'ün mukaddesatını kalbinin mukaddes mihrablarında muhafaza edebileceğine şanlı tarihi kefildir.

KAZAK-KIRGIZLAR'DA "YEĞENLİK HAKKI" VE "KONUK AŞI" MESELELERİ*

Türk Hukuk Tarihi Dergisi
1941-42 c. I, s. 27

Kazak-Kırgızlar'ın örf ve âdetlerine göre yeğen (ciyen) ile dayıları *tagay nagaçı* arasındaki münasebet ve *konuk aşı* (konak ası) meseleleri tetkike şayan mevzular teşkil ederler. Burada bu iki meselenin mahiyetini bahis mevzuu edeceğim.

Türk boylarının eski kabile ve il (devlet) teşkilâtını ve içtimaî münasebetlerini öğrenmek için tek canlı kaynak - Kırgızlar'ın kabile teşkilâtı, kabilenin kabilelere ve fertlerin kabilelerine ve kabile âzalarına karşı ahlâkî ve hukukî münasebetlerini tayin eden ve nesilden nesile şifahî olarak nakledilen *törü*[1] ve *zang*[2] larıdır.

Kazak - Kırgızlar'ın örfî hukuklarına dair esaslı maddeleri ve tetkikleri ihtiva eden mühim bir eser vaktile Sırderya vilâyeti valisi bulunan General Grodekov tarafından yazılmıştır[3]. Bundan sonra Dobromislov, Torgay vilâyeti Kazak - Kırgız bey (biy)lerinin kararlarına istinaden bir etüd yazmıştır[4]. Bununla beraber bu eserlerde Kırgız - Kazak hayatının ancak resmî Rus memurunun gözile görülebilecek tarafları ve Rus kanunlarının ve yahut şeriat ahkâmının yerleştiği mıntıkalardaki âdetler tesbit edilmiştir. Meselâ General Grodekov'a malûmat veren Torgay Bey[5] "âdet ve örf domuzun

* 4 Mart 1942 tarihinde Türk Hukuk Tarihi Enstitüsü'nde okunmuş olan bir tebliğ'in metnidir.

[1] *Töro* Kazak-Kırgız dilinde prens, hüküm, karar, örf ve âdet mânalarına gelir. Bey'in hükmüne razı olanlar "Töröñö kulduk = Hükmüne kulluk" ederler.

[2] *Zang* örfi hukuk (droit coutumier) mânasına gelir. Bu ıstılahın uygurcası *yang*'dır. Uygurca alış-veriş vesikalarında *el yañınça* sözü "el kanununa göre" yerinde yazılmıştır (Bakınız Radloff, Uigurische Sprachdenkmäler, 1, 7, 10, 27, 29, 34, 51, 70 sayılı vesikalar).

[3] Kirgizi i Kara-Kirgizi Sırdaryinskoy oblasti. Tom I. Yurid bıt. Taşkent, 1889.

[4] Sud u Kirgizov Turgayskoy oblasti, Kazan, 1904.

[5] Grodekov'un zikrettiği Torgay Biy, Sırderya Kıpçaklarının ("Bestamgalı Kıpçak") *Bultun-Çaçtı* oymağına mensup bir beydir. Bu Kıpçaklarda 1920'de

öz çocuğudur" demiş, Evliya Ata beylerinden Omur Bey ise "şeriat âdetten önce gelir" diye söylemiştir (s. 23-24).

Ruslar tarafından yazılan eserlerde umumiyetle amelî cihetler düşünülmüş olduğundan örfî hukukun eski izlerine (meselâ döğün âdetleri, gelinin kaynata ve kaynanasına, kayın biraderlerine, güveyin de kadının kabilesine karşı olan münasebetleri gibi) ehemmiyet verilmemiştir. Halbuki bugünkü hukukî telâkkilerin menşe'i *(genese)* meselesi tetkik edilirken içtimaî hayatın ufak âdetlerine bile ehemmiyet vermek lâzımdır.

Grodekov birçok örf ve âdetlere ait materyalleri toplamış ise de tahlil ve izaha lüzum görmemiştir. Meselâ "Konuk aşı" meselesinin ehemmiyetini kaydetmeden " cebren almak korkusundan ileri gelmiş bir âdet" diye geçmiştir. Bununla beraber *Grodekov*'un eserinin bu sahada yazılan en kıymetli mesai olduğunu da kaydetmemiz lâzımdır.

Kazak - Kırgızlar, Moğolistan Altaylar'ından Volga kıyılarına, Afganistan ve İran sınırlarından Tobol - İrtiş havzasına, Pamir'den Ural dağlarına kadar uzanan geniş sahayı işgal ederler. Nüfuslarında, son istatistik malûmata göre [6], altı milyona baliğ olduğu anlaşılmaktadır. Çok geniş sahaya yayılmış olmalarına ve altı milyonluk kalabalık bir kavim teşkil etmelerine rağmen Kazak - Kırgızlar tek bir lehçe ile konuşurlar; *zang* ve *töre*lerinde de fark yoktur. Bu vahdetin birçok sebepleri vardır. En mühimleri bütün Kazak - Kırgız boylarının mümessillerinin iştirakile *aş* (ölü hâtırasına verilen ziyafet) merasimlerinin ve zengin düğünlerinin sık sık yapılması, güzel yaylaların, birbirinden çok uzak bulunan kabileler arasında müşterek bulunmasıdır. Bunlardan Başka "akın" denilen sazşairleri, *seri* ve *sal* denilen centilmen şövalyeleri kendi kabilelerinin kudret, servet ve asaletini terennüm etmek ve yaymak için bütün Kazakistan'ı durmadan dolaşarak lehçe, örf ve âdet birliğine hizmet etmişlerdir. Bütün Kazak - Kırgızlar kendilerinin Alaç adlı bir cedd-i-âlâdan türediklerine ina-

bulunduğum esnada Abdullah Niyaz Bey'den aldığım malûmata ve müşahedelerime göre Sırderya Kazak-Kırgızlarının şeriat ahkâmına çok bağlı olduklarına kanaat hasıl ettim. Bunların fikrine göre Sarı Arka Bozkırları'ndaki Kazak-Kırgızlar "cahiliyet" devrinde yaşamaktadırlar.

[6] M. Tınçbay- Kırgız-Kazak Kavminin Tarihine Ait Maddeler. Taşkent, 1925.

nırlar. İçtimaî teşkilâtının, *töre* ve *zang*larının bu cedd-i-âlâ tarafından kurulduğunu iddia ederler.

Kazak - Kırgız içtimaî teşkilâtının en mühim altı unsuru vardır: 1) Uran; 2) Damga ve en; 3) Şecere; 4) Ekzogami; 5) Barımta; 6) Yol. Bahis mevzuu etmek istediğim "yeğen" ve "konuk aşı" meselelerinin anlaşılabilmesi için bu altı unsurun mahiyetlerini kısaca izaha lüzum görüyorum:

1 — *Uran*, kabile âzalarını birbirine tanıtan paroladır. Her kabilenin kendine mahsus uranı vardır. Meselâ 830 bin büfuslu[7] Nayman kabilesinin uranı *Kaptagay*'dır. Herhangi bir yerde biri (Kaptagay" diye çağırırsa her Nayman oğlu çağıranın yardımına koşmağa mecburdur.

Her boyun kendine mahsus *uranı* olduğu gibi bütün Kırgız - Kazak kavmi için müşterek *uran* da cedd-i-âlâ diye inandıkları *Alaç*ın adıdır. Kazak - Kırgız bir yabancı ile (Kırgız kavminden olmayan birile) kavga ederse derhal *Alaç!* diye haykırarak hücum eder. *Alaç! uranı* nı işiten her Kırgız - Kazak oğlu çağıranın yardımına koşmağa mecburdur. Halk şairi *Alaç* uranı hususunda şöyle diyor

Alaç dep uran işitilse kim kayrılmaz, kanına?.

Uran işitip de gelmiyen uruğdaşa herkes nefretle bakar, hattâ kabileden koğarlar.

At yarışlarında biniciler kendi kabilesinin *uranını* çağırırlar[8]. Bununla, koşu atının kangi kabilenin malı olduğunu ilân ve zuhur edebilecek kavgaya karşı kabilenin birliğini temin etmiş olurlar.

2 — Damga *(tangba)* ve *en*. Her kabilenin kendisine mahsus damgası[9] ve en'i vardır. Damga atlara vurulur; mezar taşlarında ve

M. Tınçbay, Kırgız - Kazak Kavminin Tarihine Ait Maddeler, Taşkent, 1925, sah. 61.

[8] At yarışlarında binicilerin *uran* çağırışı *Manas* destanında tasvir edilmiştir: "Bir at Kangay!" diye bağırıyor, bir at "Altay!" diye çığırıyor... Bir at "Oyrat!", bir at da "Kırgız!" diye uranını bildiriyor. Hâlâ "Alaç"ı çağıran görünmüyor.." (Radloff Proben, V. 185).

[9] Uran ve Damga, kabile içtimaî teşkilâtındaki büyük ehemmiyetinden dolayı Türk destanlarında da derin iz bırakmıştır. Oğuz Han destanında :

Damga bizge bolsun buyan
Kök böri bolsıngıl uran

denilmektedir (Bang ve R. Rahmeti, Oğuz Kağan destanı).

"Çingiznâme" destanında *damga uran, ağaç, kuş* alâmetlerinin Çingiz Han tarafından verildiği söylenmektedir. "Çingiznâme"nin bu kısmı Alman hukuk âlimi

yaylalardaki kayalarda görülür [10]. *En* ise atların kulaklarına, kesmek suretiyle, vurulan nişandır. Bakarî hayvanlar için kabile *en*'i mecburî değildir; her oba (avul) ve hattâ her aile istediği şekilde *en* vurabilir.

Kabile damga ve *en*'inin yalnız at sürülerine mahsus olması at sürülerinin kabilenin müşterek malı olduğu devrin hâtırası olsa gerektir. Kısrak sütünden yapılan Kımız'ın da bütün *alaç*'a *ortak aş* sayılması bunu teyit eder mahiyettedir. Türk kavimlerinin bakarî hayvanları ehlileştirmeleri şahsî mülkiyet mefhumunun belirmeye başladığı bir devirde olmuş olsa gerektir.

3 — *Şecere.* Her Kırgız - Kazak mensup olduğu kabilenin hiç olmazsa kaba taslak şeceresini *uran* ve *damgasını* bilir. En az yedi göbeğe kadar babalarını sayar ve bunlardan türeyen soydaşlarını tanır. Kabile içinde ileri gelenleri, bilhassa "biy" olanlar "altı Alaç"ın bütün kabilelerini", kendi tâbirlerile, "elile doğurmuş gibi bilmeli ve yerli yerine kondurmalı"dır.

Şecerenin chemmiyetinden Grodekov da bahsetmiştir. Ona göre "misafirin şeceresine dair verdiği malûmat onun hüviyetini isbat eden vesika yerini tutmaktadır" (mezkûr eser, s. 27 - 28).

Kazak - Kırgız'larda kabileye bağlılık o kadar kuvvetli idi ki Taşkent, Orenburg, Omsk, Kızılcar (Petropavlovsk) gibi büyük şehirlerde yerleşen ve tamamile şehirli gibi görünen Kırgız - Kazakları'nın dahi uran, tamga ve şecerelerini unutmamışlardı. Mezkûr şehirlerde yerleşen Kazak-Kırgızlar'ın kabilelerine olan bağlılıklarını senelerce müşahede ettim. Bununla beraber şehirli ve şehir civarına

Bastian'ın da dikkatini celbetmişti (Prof. Dr. Bastian. Rechtsverhältnisse bei verschiedenen Völkern der Erde. (Berlin 1872. sah. 164). "Çingiznâme"deki bu rivayet hiç şüphesiz bir Türk rivayetidir. "Çingiznâme'nin Mogolca eşi olan "Yuan-Çao-bi-şi" de böyle bir rivayet yoktur.

[10] Yaylalarda görülen damgaların en şayan-ı-dikkat olanları 1925'de Kırım ilmî heyeti tarafından Abuzlar köyü civarında büyük bir kayada keşfedilen damgalardır. Bu damgaların sayısı 60 kadar olup muhtelif 60 kabileye ait olduğu anlaşılmaktadır. (Osman Akçoraklı, Kırım'da Tatar damgaları, Bahçesaray 1925, s.6). Bu damgalar Osman Akçoraklı'nın da kaydettiği gibi, güzel Abuzlar yaylasından müşterek faydalanan kabilelere (daha doğrusu 60 kadar muhtelif boylara mensup oymaklara) aittir. Her halde bu damgalı kayalar, damgalarını vuran kabileler için tapu senedi hizmetini görmüştür. Başkurtlar son zamanlara kadar imza yerine kabile damgalarını koyarlardı. Hattâ okur yazar adamlar bile damga resmini koyduktan sonra "Tamgam saldım" demekle iktifa ederler ve adlarını yazmağa lüzum görmezlerdi.

yerleşen *catak* (göçebeler bunlara böyle diyor) [11] lar, şecerelerini çok iyi ezberleyen bir yabancı tarafından aldatılabilirler [12]. Bozkırlarda ise böyle "sahte hüviyet vesikası" ile uruğdaş sayılmağa imkân yoktur.

Rus hükümeti kabile teşkilâtını kaldırmak için bir asırdanberi uğraştı. İlkönce Çengiz sülâlesine mensup Hanlar'ın otoritesini kırmak maksadiyle, Speranskiy tarafından hazırlanan "Bozkır vilâyetlerinin idaresine dair kanun" 1824'de icra mevkiine konuldu. *Ortacüz* bir kaç *Aga Sultanlık* dairelerine ayrılarak bazı dairelere kara halktan (karadan) Aga Sultanlar seçildi (meselâ Argın - Atigaylar'ın büyük bir kısmı Atıgaylı Toktamış Bey'i "Aga Sultan" seçtiler). Bu kanuna rağmen "Kazakçılık" (*zang* ve *töre*) devam etti [13].

Gerek M.M. Speranskiy'nin hazırladığı 1824 kanunu ve gerek Türkistan Kazak - Kırgızları için çıkarılan 1867 kanunu Kazak - Kırgızlar'ın hayatında pek az değişiklik vücuda getirmiştir.

Speranskiy'nin 1820'de Rus devlet adamlarından birine yazdığı mektubunda "genç hukukçular, Kanun-ı esasî düşüncelerine kapılarak onu yeni icat edilmiş bir makine tasavvur ederler ve kurulduğu gibi kendi kendine yürüyüp gidecek zannederler..." [14] sözleri daha ziyade kendisinin hazırladığı 1824 kanununun mukadderatına ait bir kehanet olmuş denilebilir.

Kazakçılık denilen örf, âdet ve an'aneleri son yıllara kadar devam ettiren kabileler, benim bildiğime göre, Nayman - Baganalı merkezî Ulutav, Kiçitav) ve Kıpçak - Karakoylu ve Argın kabileleridir. Bu kabilelerde son zamanlara kadar Rus hâkimiyetinin baskısı görülmemişti [15]. Bu vaziyet Karakoylu (= Karakoyunlu)lar'la Baganalılar'da Sovyet devrine kadar devam etmişti.

[11] *Catak* (catmak, yatmak masdarından) yerleşik, angesessen, angesiedelt demektir (Radloff, WB. IV, 45). Bu kelime Divan-ı Lûgat-it-Türk'deki *yatgag* kelimesinin yeni şekli olsa gerektir (cilt III, 32, tercüme III, 42).

[12] Bu satırları yazanın bizzat tecrübesiyle de anlaşılmıştır.

[13] Karadan han olmuş Toktamış Bey'in oğlu Hacı Hüseyin mollanın rivayetine göre Toktamış *aga sultan* olduktan sonra Abılay Han'ın oğlu Veli Han'ın dul karısı ağlamış ve Karadan han çıktı aramıza kan dökülecektir" demiş imiş (1914'de Omsk'te tesbit edilmiştir).

[14] Brockhaus-Yefron Ansiklopedisi c. XXX, s. 192.

[15] 1896'da Kırgız-Kazak Bozkırların'da tedkikler yapan Ribakov bir makalesinde şu sözleri yazıyor : "Kazak-Kırgız Bozkırlarında Rus hâkimiyetini temsil eden yegâne Rus, kabile reisinin kâtibidir. O da bulunmazsa Rus hâkimiyetinin emaresi görülmez. ("Jivaya Starina" 1897, sah. 164).

Rus kanunlarına göre, ağır cezayı müstelzim cinayet işliyenler, Kazak-Kırgız Beyleri'nin Kurultay'ında muhakeme edilemezler. Buna rağmen Kırgız - Kazaklar'ın kendi aralarındaki cinayetlerin de Rus mahkemelerine intikal ettiği pek ender görülmüştür. Rus mahkemesine intikal eden bazı cinayetler bile dönüp dolaşıp Kırgız - Kazak Beyleri'nin huzuruna gelir. Çünkü Rus mahkemesinde kabilenin namus ve şerefini korumak maksadile yalancı şahit olmak meşru sayıldığından, Rus hâkimleri dâvanın içinden çıkamazlar. Bazan müddeiler de *kun* almak maksadiyle katili kürek cezasından kurtarıp Beyler Kurultayı huzuruna getirmeği daha faydalı bulurlar[16].

4 — *Ekzogami*, kabile birliğinin şubeleri *arıs*'ları içinde evlenmek kât'i surette yasaktır. Bu ekzogami dairesinin en küçüğü yedinci göbek babanın torunlarından teşekkül eder. Kabile teşkilâtının eski *töre* sine sadık kalan kabileler 9 ve hattâ 12 nci göbeğe kadar evlenmeğe müsaade etmezler. Bir *arıs*'ın iki ekzogami dairesine ayrılması dikkate şayan bir tetkik mevzuu teşkil eder[17]. Ekzogami kabile hayatının dayandığı mühim esaslardan biridir. Bahis mevzuu edeceğimiz yeğenlik hakkı da bu *ekzogami* müessesesinin ilk devirlerinden kalma an'aneye dayanır.

5 — *Barımta*, Avrupa etnoloji edebiyatına *baranta* şekilinde geçmiştir. Çağataycada *baranta*, Orta-Asya yerleşik Türk lehçelerinde *Barimta* telâffuz olunur. Radloff bu ıstılahı *çapul*, *yağmagirlik*, "der Raubzug" diye tercüme etmektedir (WB. IV). Dikkate şayandır ki *Radloff* "sartça" da tesbit ettiği *Barımta*yı 'Rehin, das Pfand' diye tercüme ediyor ki (WB. IV. 1482), bizim müşahedelerimize göre, en yakın mâna da budur.

Kırgız - Kazak hayatını tetkik eden yabancı araştırıcılar *barımta*yı "yağma, gasp, çapul" diye tarif ederler. Kazaklar'ın hayatını, dilini, örf ve âdetlerini en iyi araştıran Radloff bile *barımta*'nın çok ince

[16] Muhtelif Kazak-Kırgız boylarında yaptığım tedkikler göstermiştir ki, Çarlık zamanında kabileden koğulmıyan ve kabile ile münasebetini muhafaza eden tek bir Kazak-Kırgız kürek cezasına ve hattâ ağır hapis cezasına mahkûm olmamıştır. Uzaklara sürgün edilen Kırgızlar'ın ekserisinin mahkeme kararıyle değil, idarî tedbir olarak sürüldüklerini öğrendim. Bu gibi "sürgün"ler de sürüldükleri yerlerdeki Kırgızlarda misafir olarak rahat geçinirler. Rus vilâyetlerine sürülenleri de kabilesi himaye eder.

[17] Kazak-Kırgız ekzogamisi için Bk. A. İnan Baganalı-Nayman boyunda ekzogami ("Çınar" mecmuası 1941, sayı 3 - 4, 6 - 7).

taraflarına nüfuz edememiştir. İslâm Ansiklopedisinde *baranta* maddesini yazan Barthold da Radloff'un mütalâasını nakletmekle iktifa etmiştir.

Kardeşçe, iyilikle konuşarak ve yahut pek de nüfuzlu olmayan bir hâkimin hükmile müddeialeyhten hakkını alamıyan Kazak - Kırgız mütearrızın veya onun akrabasının malından zorla, kendi hakkından fazla miktarda alır. Bu malı müddeialeyhteki hakkı mukabilinde rehin olarak tutar[18]. Meselâ bir Naymanlı bir Kıpçaklı'dan hakkını alamazsa, Kıpçak kabilesine mensup herhangi bir Kazak-Kırgız'ın hayvan sürüsünden hakkını bir kaç misli fazlasiyle alıp obasına getirir[19]. İşte buna *barımta* denilir. Bu *barımta* neticesinde Kıpçaklar kendi soydaşlarını Nayman'ın hakkını vermeğe mecbur ederler. Bazan *barımta*ya karşı *barımta* ile de mukabele edilir. Bu gibi karşılıklı barımtalar ilin bozulmasına sebep olabilecek tehlikeli bir şekil almağa başlarsa, her iki kabilenin Beyleri, aksakallıları ve nüfuzlu ağaları derhal işe müdahale ederek durdururlar, dâva "halk Beyleri'nin hâkimlerinin fevkalâde kongresi"nde (Rus kanunlarında çerezvıçaynıy s'ezd narodnıh sudey-biev' dir. Radloff "gemeinsame Beratung von Bi'en" diye tercüme ediyor) halledilir.

Rus müellifleri tarafından yazılan eserlerde *barımta* yağmagirlik hırsızlık, soygunculuk diye tarif ediliyorsa da Kazak-Kırgızlar için neşredilen kanunlarda bu içtimaî hâdisenin *zang* ve *töreye* göre bakılması kabul edilmiştir.

Sovyet hükümeti bile bu *barımta* meselesini birden kesip atamamış olduğu anlaşılmaktadır. Sovyet merkez icra komitesinin 16.X.1924 tarihli kararile *barımta* iki nev'e ayrılmıştır: Cinaî ve âdî. Adî dediği bizim bahis mevzuu ettiğimiz *barımta*'dır[20].

[18] *Barımta* kelimesini profesör K. K. Yudahin, başka türkologlara nazaran daha doğru izah etmiştir. Ona göre *Barımta* = Haksızlık edenin veya onun hısım akrabalarının hayvanlarını götürmek maksadiyle yapılan akındır, ki iddia edilen hakkı temin (garantie) şekillerinden biridir (Kırgız-Rus. Slovar, 71).

[19] Radloff misal olarak Kirey ve Karatay kabileleri arasındaki *barımta*'yı zikrediyor (Kutadgu Bilig, I, s. LIV). Ben büyük ve küçük barımtalarına şahid olduğum Kıpçak ve Nayman kabilelerini misal olarak alıyorum. *Barımta* meselesi için yine bakınız: *Grodekov.* Kirgizı i Kara kirg.. sah. 170 - 171 ve 198 - 199.

[20] Örfî hukuka müstenid diğer münasebetler de Sovyet hükümetinin 9.11. 1925, 25.X.1926, 1.VI.1927 ve 14.X.1927 tarihli kararlariyle izah edilmiştir: Anlaşılan Sovyet hükümeti, "İnkılâb kanunları"nı cezrî surette tatbikine rağmen, örfe müstenid hukuk telâkkilerini ortadan kaldırmak için epeyce uğraşmağa mecbur olmuştur.

6 — *Yol* (col). Büyük dâvaları halletmek selâhiyetini haiz olan Beylerin (Biy) *Yol* bilmeleri lâzımdır. *Yol* nesilden nesile ağızdan nakledilen bir sürü kaide ve usullerden ibarettir. Rivayete göre bu *Yol* önce Kasım Han (1500-1520), sonra İsim Han[21] tarafından ilân edilen *töre* ve *zang*'dır. Bunlara Kasım Han'dan kalan *kaska* (aydın) *yol*, İsim Han'dan kalan *eski yol* da denilir.

Bu Hanlar'dan sonra Tavke Han (1710-24) Sırderya havzasında vaki *Kültübe* (= Kültepe) denilen yerde bir Kurultay toplamış ve "Kasım Han'dan kalan kaska yol, İsim Han'dan kalan eski yol"a bazı kaideler ilâve etmiştir[22]. Bu Kültübe Kurultayı'na *Ulu cüz*'den Töle Biy, *Orta cüz*'den Kaz davustı (sesli) Kazı Bek, *Kiçi* (küçük) *cüz*"den Aytek Biy ve bunlardan başka dört büyük Bey iştirak etmiştir. Eski törcyc yeni ilâveler hazırlamıştır. Bundan dolayıdır ki bu *ilâvelere Ceti cargı* (Yedi yargu) denir. Bu kaideler tesbit ve tedvin edilmemiş ise de kısa cümlelerle atalarsözü olarak tertip edilmiştir ki bu güne kadar umum tarafından kabul edilmektedir[23], bahis mevzuu etmek istediğimiz *Yeğen hakkı* ve *Konuk aşı* ("Ciyendik", "Konak ası") meselcleri de Kazak-Kırgız kabile teşkilâtının zaruret olarak kabul ettiği haklardır.

I. *Yeğen* (Kazak-Kırgızca *ciyen*) Kazak-Kırgızlar'da umumiyetle Şark Türkler'inde kızdan, yakın ve uzak kız akrabadan doğan çocuklardır[24]. Oğuldan, uzak ve yakın erkek akrabadan doğan çocuklara "Yeğen" denilmez. Yeğen, evlenmede ekzogami usulü hüküm sürdüğüne göre, başka kabilenin çocuğudur, yani babası yabancı kabileye, hiç olmazsa yabancı arıs'a mensuptur. Kabile (yahut arıs) içinde evlenilmediğine görc kabile dahilinde "yeğen" olmasına imkân yoktur.

[21] Abulgazi Bahadır Han, 1628'de Türkistan'a gelerek bu İsim (İşim) Han'a iltica etmiştir (Şecere-i Türk, Demaisons neşri s. 306).

[22] Makovetskiy "Kırgızlar'ın örfi hukuklarını öğrenmek için materyaller" adlı eserinde eski âdetlerle Tavke Han zamanında tertip edilen örfî hukuku tefrik ediyor (Grodekov, Kirgizı i Kara-Kirgizı Sır-Daryinskoy oblasti, s. 23-24).

[23] Aynı eser, s. 23-24.

[24] *Yegen* kelimesi muhtelif Türk lehçelerinde *yeyen, cihen, ciyen*, yakutçada *sien* telâffuz olunur. Mogolca "cıga" dır. Yegenden doğan çocuklara yeyençer, ciyençer, Yakutçada siençer, Mogolcada cigencer denir. Eski metinlerde yegen kelimesine ancak has isim olarak tesadüf ettik. "Divan-i Lûgat-it-Türk" de (cilt I. s. 337; tercüme I, s. 402) *çıkan* kelimesi vardır ki "Halanın (teyzenin) çocuğu" diye izah edilmiştir. Yakutlarda *sien* başka bir de *sıgan* ıstılahı vardır : 'Başka kabileye mensup uzak akraba' demektir.

Kazak - Kırgız anasının kabilesine yeğen olduğu gibi, o kabilede yeğene *tagay* (türkçede dayı, yakutçada *taay*) yahut *nagaçı* olur.

Erkek yeğenin dayıları (Anasının babası, kardeşleri ve hattâ annesinin mensup olduğu bütün kabile) üzerinde bazı hakları vardır:

1 — Dayılarının malından üç defa çalabilir. Buna kimse itiraz edemez.

Eğer yakın dayılarından çalamazsa uzak dayılarının mallarından, gönlünü kovduğu şeyi çalabilir. Bunun karşılığını yakın dayıları öderler. Bununla beraber bu *yeğenlik hakkı* bazı tahdide tâbidir. Yeğen, dayılarının istihsal âletlerini, kabilenin şerefini yükselten koşu atlarını dayılarının mesleği avcılık ise, av köpeği ve tüfeğini çalamaz. Çalarsa iade etmeğe mecburdur. Zaten *yol* bilen yeğen bunlara dokunmaz [25].

2 — *Yeğen*, anasının kabilesine mensup birinin düğün, aş (ölüler hâtırasına verilen *yog* ziyafeti), kımız bayramı (kımız murunduk) gibi umumî ziyafetlerde kendi kabilesinin (yani babasının kabilesinin) haiz olduğu mevki (orun) ve pay (ülüş) haklarından[26] daha fazlasını talep edebilir.

Ciyençer (yeğenin çocuğu) yeğen hakkını kullanamaz. Bunun izahı da ekzogami usulüne dayanır. Çünkü *ciyençer* yeğen olan kızın oğlu da olabilir, ki bu kız yeğen anasının kabilesine mensup birile de evlenebildiğine göre anasının dayıları yerine geçiyor demektir. Eğer *ciyençer* üçüncü kabileye mensup ve yahut erkek yeğenin oğlu ise mesele biraz değişir. Bu gibi *Ciyençer*ler yeğenlik yaparlar, mühim olmayan şeyleri çalarlarsa buna *baznalık* (teklifsizlik, naz) denir; mühim şeyleri çalarlarsa hırsızlık sayılır.

*Ciyençer*le babasının dayısının dayıları arasındaki münasebet "Kasım Han'dan kalan aydın yol (töre)" de tasrih edilmemiş olsa gerektir, ki Kazak-Kırgız Beyleri'nin bu meseleye dair verdikleri malûmat biribirini tutmuyor.

"Yeğenlik hakkı"nın menşe'inin ekzogaminin ilk devirlerinin karanlıklarına kadar gittiği muhakkaktır. Şark Türk lehçelerinde dünürcü

[25] Bu "töre" 1914'de İrtiş havzasındaki Atıgay-Kabay beylerinden Koca Ahmet Kodar'dan tesbit edilmişti. Sonra İşim ırmağı sahilinde Tıçkan Ötkül (Sıçan geçidi) denilen yerde Atıgay-Karavul kabilesinin bir kolu olan "Urus"lara mensup Sıddık Molla ve Nayman-Baganalı beyi Kambar oğlu Arslan tarafından verilen malûmatla kontrol edilmiştir.

[26] Mevki ve pay (hisse) meselesi için bakınız: Abdülkadir, "Orun" ve "Ülüş" meselesi (Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası, I, s. 33-221). bk. bu kitap.

ve görûcülere *Yavçı* (yağı-düşman kelimesinden) denilmesi, "yeğen yedi yad", "yeğen yedi düşman", "ciyençerder" yedi yad "togaçardar" [27] dokuz yad gibi atalar sözü çok mânidardır.

"Yeğen hakkı" meselesinin tetkiki bize gösteriyor ki çok eski zamanlarda yeğen babasının kabilesine mensup olduğundan babasının kabilesi tarafından yağmaya uğrayan kabileye yani anasının kabilesine, tabiatile düşman mevkiinde bulunmuştur. Sulh yoluyla evlenme âdet olduktan sonra yeğen (yani kızın evlâdı) in de, erkek evlâdın çocukları gibi, anne babasının kabilesi üzerinde bazı haklara malik olduğu kabul edilmiş olsa gerektir. Yeğenlik hakkının menşe'ini izah ederken bu ciheti dikkat nazarına almak icap eder.

II. *Konak aşı* (misafir yemeği). Konuklara yemek, gölüklerine (at, deve, öküz gibi binitlerine) yem ve ot vermek Kazak-Kırgız töresine göre, ikram değil, konuğun *ata muras* = ata miras hakkıdır. Konuk aşı vermiyenler misafir tarafından dâva edilebilir. Bu âdete riayet etmiyenler ceza (ayıp) olarak at, ton vermeğe mahkûm edilirler. Ceza olarak alınan at, ton misafirin kendisine değil; mensup olduğu kabileye (daha doğrusu kabilenin büyüğüne) aittir. Konuk aşı vermiyenlere karşı misafirin *barımta* hakkı vardır [28].

Konak aşı hakkını *yol* şöyle izah ediyor

"Alaç'ın altı oğlu babalarının mal ve mülkünü aralarında taksim ederken konak evini (misafirlere mahsus çadırını) ve misafirlere verilen aşı *Alaç* ahfadının ortak malı olarak bırakmışlar. Konak aşı ve Konuk yatağı bütün Kırgız-Kazaklar'ın müşterek malıdır. Vermiyenden zorla alınır".

Konuk aşının misafirin içtimaî mevkiile mütenasip olması da şarttır. Meselâ misafir için toklu kesmek lâzımken oğlak kesilirse mevki (orun) ve payına (ülüş) ehemmiyet veren Kazak-Kırgız derhal bu çadırı bırakıp gider ve *barımta* hakkını muhafaza eder.

"Konuk aşı" nın kabile hayatını devam ettiren Türk kavimlerinin hepsinde misafirin hakkı telâkki edildiği anlaşılmaktadır. Seroşevskiy'nin tetkiklerine göre "Şimalî Yakutlar'da misafirin yatak ve

[27] *Togaçar*, başkurtçada *cigençer*'ın çocuklarına denir, ki yeğenin torunu demektir.

[28] Konuk aşı (Konak aşı) meselesinden dolayı *barımta* yapıldığını 1914'de Akmola vilâyetinin Omsk kazasında Teke denilen göldeki yaylada Argın-Atıgaylar'da müşahede ettim. Misafirin yalnız *barımta* ile kanaat etmeyip, ev sahibinin kışlık evine giderek pencerelerini de kırmış olduğunu öğrenmiştik.

yemek mukabilinde para teklif etmesi ev sahibine karşı hakaret telâkki edilir... Misafir ev sahibinden yemek talep edebilir. Yakut seyahata giderken yanına hiç bir şey almaz. Çünkü ona bulunduğu her yerde yedireceklerdir. Yakut yolda tesadüf ettiği kuru ot yığınından, kime ait olursa olsun, ot alıp atına yedirmek hakkını haizdir. Fakat beraber götürmesi caiz değildir"[29] Yakutların bu gibi âdetlerine, Seroşevskiy "karşılıklı sigortaya benzeyen bir âdet" diyor[30].

[29] Seroşevskiy, Yakutı, I, Petersburg 1896, s. 441.
[30] Aynı eser, s. 442.

DOĞU TÜRK VE MOĞOL FOLKLORUNDAKİ "EDRENE" KELİMESİNE DAİR

DTCF. Dergisi, C. I - 5, 1943

Kazak - Kırgız, Kalmuk - Moğol epopelerinde kahramanların yayını, Başkurt lehçesinde ise umumiyetle bir nevi yay anlamını ifade eden edrene kelimesinin menşei nedir?

Profesör G. J. Ramstedt 1936'da neşrettiği "Kalmuk Sözlüğü"nde Kalmuk halk edebiyatında ve yazı dilinde tesbit edilen adrenä kelimesini şöyle izah ediyor : "Okun kirişe dayanan kalın ucu(?), kahramanın büyük atış yayı, krş. başkurtça ädrine = gerilmiş kirişli bir yay"[1]. Müellifin gösterdiği kaynaklara göre, bu kelime Kalmukların eski epopelerinden Dzangar'da bulunmaktadır. Ramstedt bu kelimeyi Başkurtça ädrinä kelimesiyle karşılaştırmakla iktifa etmiştir.

Bu güne kadar malûm olan Türk lehçeleri sözlüklerinde yay mânasına gelen ädrine kelimesi ancak Başkurt lehçesinde tesbit edilmiştir ki, Radloff bu kelimeyi "gerilmiş kirişli bir yay = ein Bogen mit gespannter Sehne,, diye izah etmiştir (WB, I, 861).

Son yıllarda neşredilmiş bir Başkurt sözlüğünde edrene kelimesi "kemik ve kurt siniriyle kaplanmış yay" diye izah edilmiştir[2].

Bir türlü yay mânasına gelen aderena ~ edrine ~ edrene kelimelerine dair sözlük kitaplarındaki malûmat bundan ibarettir. Etnografya edebiyatında da bu yaya dair aydınlatıcı malûmata tesadüf edilmiyor. Başkurt etnografyasına dair pek önemli bir eser yazan S.İ. Rudenko da av aletlerini tavsif ederken Katay Başkurtlarının kullandıkları yayın edrine olduğunu kayıt ve resmini vermekle iktifa etmektedir[3].

Kalmuk destanlarında anılan ve okçu Başkurtlarda en kıymetli yay sayılan edrene ~ edrine'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci paytahtı olan Edirne'nin adiyle adlanan bir yay olduğu türkolog ve

[1] Kalmückisches Wörterbuch, Helsinki 1936. s. 2 a.

[2] Nuri Tahir, Başkurt Lûgati, Ufa, 1929, s. 15.

[3] S. İ. Rudenko, Başkırı, Opıt etnologeçeskoy monografii, II. Leningrad 1925, s. 15.

mongolistlerden kimsenin hatırına gelmemiştir. Bir türlü kıymetli yay ifade eden "edrene„ kelimesinin etimolojisi hâlâ karanlık sayılmaktadır.

* * *

Kalmuk destanı Dzangar'da "kahramanın atış yayı„ ve Başkurtlarda "kemik ve kurt siniriyle kaplanmış yay„ demek olan edrene~ädäränä kelimesinin menşeini doğu türklerinin folklor meteryallarının tetkiki bize pek açık göstermektedir.

Sır - Derya kıyılarında tesbit edilen Kazakça "Adil Sultan„ destanında[4] şu parça vardır

üç casına kelgende	üç yoşına geldiği zaman
Adil Sultan, cas sultan	Adil Sultan genç sultan
çamırkandı, çamlandı	hiddetlendi, azabageldi
çın temirdi çarlandı	hakikî demiri kullandı
edrene'sin tizine salıp kurdu	şimdi Edirne (denen) yayını
indi otkan cerdi	dizine koyup kurdu
esik esik col etti	attığı yeri eşe eşe yol etti
er tizinden kan etti	erlerin dizine kadar kan vurdu
tutkalından şart ketti	Sultanın çektiği yay kabzasın-
tartkan cayı (yayı) sultandın[5].	dan kırıldı

Bu destanda edrene, Başkurtça ve Kalmukçada olduğu gibi, doğrudan doğruya yay mânasına kullanılmıştır ki yay mefhumunu ifade eden arkayik bir kelime zannolunur. Orta-Asya Kırgız-Kazakları eski kahramanların "edrene" denilen bir türlü yay kullandıklarını yalnız destanlarından bilirler, İrtiş havzasındaki Kırgız-Kazaklar ise "edrene" nin Başkurt icadı olan yay olduğunu söylerler.

EDRENE'nin EDİRNE şehrinin adını taşıyan, orada veya dolaylarında yapılan yaylardan başka bir şey olmadığını Adil Sultan destanının Kögenni Kıyat'ta tesbit edilen Kırım rivayetindeki şu parça pek açık göstermektedir.

"Kırım hanlığında Adil sultan (adlı) genç sultan (prens) vardı. On yaşına geldi. Ona İstanbul'daki Sultandan ferman geldi: Acem şahın fethini senden isterim, dedi.

[4] Adil Sultan destanının konusu 1578 yılında 30 sonteşrinde vaki Türk-İran savaşında iranlılara esir düşen Kırım şehzadesi Adil Giray'ın macerasıdır. (Bak. Abdülkadir, Orta Türk destanları ve Kırım.: Adil Sultan. Emel dergisi, 1931, sayı 5 ve 11), bk. bu kitap.

[5] Zarif Taşkendî "Edebiyat-ı Kazakıye" Kazan 1909, s. 9 - 18.

Balyemezden top al
Tobrucadan at al
Edirne'den cay (yay)al
Baba'dan uzun ok al[6].

Bir acem Adil Sultana şöyle diyor:

"*Adil Sultan efendim*
Balyemezden topuñ yok
Tobrucadan atıñ yok
Edirne'den cayıñ yok
Baba'dan algan okun yok..."[7].

Başkurtça'da edrene, kalmukçada adɐrɐnä söylenen bu kelime Kırım rivayetinde, son zaman söyleyişine göre, Edirne şeklindedir. Şüphesizdir ki Kırımlılar bu yayın Edirne yayı olduğunu unutmamışlardır.

Kırım rivayetindeki "Baba'dan uzun ok al,, mısraındaki "Baba" nedir? Bunun da Edirne çevresindeki Babaeski olabileceği hatıra geliyor. Her halde XVI. asırda Türkiye mamulâtından olan Edirne yayı Başkurt ve Kırgız ülkelerinde Balyemez'in topundan ve "Baba"nın okundan daha çok tanınmıştır.

Edirne'de yapılan yayın XVI. asırda "edrene ~ edrine,, adıyla yayılması o zaman bu şehrin adı Edrene telâffuz edildiğini gösterse gerektir. XVII. asır şairlerinden Nef'inin

Edrene şehri mi bu ya gülşen-i me'va mıdır
Anda kasr-ı padişahî cennet-i âlâ mıdır

beytindeki "Edrene,,nin sırf vezin icabı değil, o zamanki telâffuza da uygun olduğunu kabul etmek mümkündür.

[6] Radloff, Proben, VII, s. 215.
[7] Ayni eser, 219.

"ADAŞ" ve "SAĞDIÇ" KELİMELERİNİN EN ESKİ ANLAMLARI

Türk Dili Belleten 1945,
Seri III, Nr. 1-3, 1945

Bir çok kelimeler vardır ki tarih öncelerinin derin karanlıklarında kaybolan inanma, yaşayış ve sosyal şartların kalıntıları ("içtimai müstahasler"i) halinde bugüne kadar sürüklenerek gelmişlerdir. Zaman geçtikçe sosyal şartların, yaşayış ve istihsal tarzlarının değişmesine uygun olarak sosyal münasebetlerin ve inanmaların yepyeni biçimler almasına rağmen eski kelimeler yeni şartlara ve muhite göre yeni anlamlar alarak yaşamakta devam etmişlerdir. Bu bakımdan eski boy adları (Oğuz, Kıpçak, Karluk, Kanglı, Peçenek, ve başkaları) gibi) ve eski çağlardaki topluluklarda boyların boylara, fertlerin fertlere karşı ödev, yakınlık, kardeşlik ve dostluk ilgilerini ifade eden terimler dikkate değer en önemli öge (unsur)lerdir. İlkel çağların boy ve ve kabile kurumlarında birinin başka biri tarafından yad, il, ana, baba, kardeş, yiğen, dayı, baldız, yenge, dost, arkadaş, yoldaş, eş, dünür, bacanak, kayınbaba... sayılması ve böyle tanınması ona karşı bütün münasebeti ve ödevlerini tayin etmiştir [1].

Kabile ve aşiret hayatını idameye yarıyan şartların meydandan kalkması neticesinde, köy (ziraat) ve şehir hayatına geçen kavimlerin eski terimleri yeni anlamlar ifade etmeğe başlamıştır. Eski devirlerde muayyen ve tek bir anlam bildiren terimler, eski ödevlerini kaybederek, birbirinin yerine kullanılmağa başlamış sinonim, hendiadyoinler [2] meydana gelmiştir, meselâ ilkel devirde eş, tuş, adaş teng, koldaş, böşüg terimleri, hiç şüphe yoktur ki, her biri ayrı anlam bildirmiş, eşin eşe, adaşın adaşa... karşı ödevlerini ve ilgilerini tayin etmiştir. O çağlarda eşe karşı olan münasebet ve ödev adaşa, tuşa ve saireye karşı olan ödev ve münasebetlerden ayrı olmuştur.

[1] Yakınlık ve akrabalık ifade eden terimlerin karşılıklı selâmlaşma ve nezaket (adab-ı muaşeret) icabı meydana gelen kelimeler olduğunu iddia eden Mac Lennan'ın "mutual salutation" faraziyesinin hiç bir ilmî kıymeti olmadığı malûmdur.

[2] Hendiadyoin'ler için bk. Dr. Saadet Çağatay, Uygurcada hendiadyoinler (Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. yıllık Çalışmaları. I, 1942).

Bir çok kelimelerin menşeini ancak arkeoloji araştırmalarında elde edilen bilgiler sayesinde kavrayabiliyoruz. Meselâ doğu Türk diyeleklerinde "misafir geldi" yerine "konak tüştü" denir. Buradaki "tüştü" ancak "konak", yâni konuk = misafir kelimesiyle beraber söylenir. "Misafir" yerine ağa, baba, Ahmet... gibi kelimeler söylenirse "tüştü" denilmez, "geldi" denir. Arkeoloji araştırmaları göstermiştir ki eski Altay kavimlerinde -genel olarak eski Orta-Asya'nın orman kavimlerinde- barınaklar çukur içinde bulunmuş, kapısı (inilecek, düşülecek yeri) damında olmuştur. Demek ki barınağa damdan "düşmüşler"dir. Konukseverlik geleneği sürüp gelen kavimler de, bu geleneğe bağlı olduğundan, "konuk düştü" klişe halinde muhafaza edilmiştir.

Bazı kelimelerin menşeini ilkel insanın düşünce tarzını dikkat nazarına almak suretiyle bulabiliriz. Meselâ bugün soyut (mücerret) kavram bildiren "öfke" (hiddet), "öfkele-" (hiddetlenmek) kelimelerinin menşeini ilkel insanın her olayı müşahhaş olarak ifade etmiş olduğunu (tefekkür tarzını) incelemekle aydınlatabiliyoruz: Öfke (eski türkçede öwke, öpke) "akciğer"dem-ektir. İlkel insana göre "hiddet" olayının akciğerin kabarmasiyle meydana geldiği düşünülmüştür. "Merhamet, şefkat" anlamları "karaciğer" demek olan "bağır" kelimesiyle ifade edilmiştir. Bugünkü Türk lehçelerindeki "bağrına basmak" sözü bu ilkel düşüncenin dilde saklanan kalıntısıdır. "Korku, dehşet" anlamları da "öd patlamak", "yürek yarılmak" sözleriyle anlatılmıştır.

Bazı kelimeler ilkel klan devirlerinde hâkim olmuş kültürlerle bağlı olduklarından, eski Türk ve genel olarak eski Orta-Asya kavimlerinin inanma ve âyinlerini incelemeden bu kelimelerin etimolojilerini ve ana köklerini meydana çıkarmak imkânsızdır. Meselâ doğu Türk lehçelerinde "küpe" karşılığı olan "sırga" kelimesini alalım. Bu kelime muhtelif Türk lehçelerinde "ızırga, isarga, isirga, ıtarga "biçimlerinde görülür. Türkçeden Rusçaya "userga, serga" şeklinde geçmiştir (Dal. IV, 178). Bu "sırga" kelimesinin etimolojisini eski Orta Asya ve Sibirya kavimlerinin evlenme törenlerine ve göreneklerine ait materyalleri incelemeden yapmak mümkün değildir. Bu kelimenin "ısır-" kelimesinden türediğini eski ilkel göreneklerin kalıntılarını muhafaza eden bazı boylarda nişanlılara birbirinin kulaklarını, hakikî veya sembolik olarak, ısırtma âdetiyle aydınlatabiliriz [3].

[3] "Küpe=sırga"nın etnografik önemi hakkında bk. Profesör Fuat Köprülü

Eski Oğuzlarda da, bu göreneğin izi olsa gerektir ki, Oğuz yiğidi nişanlısını ısırır ('dişliyor') ve yüzük takıyor (Dedekorkut), Kilisli yayını s. 43, Orhan Şaik s. 29).

Genel olarak şunu diyebiliriz ki kelimelerin köklerini aydınlatmak, etimolojilerini yapmak için yalnız fonetik ve morfoloji bakımlarından çözüm yeter sayılamaz. Çünkü bu bakımlardan yapılan çözümler dilin tarihsel çevresini aşamaz; halbuki kelimelerin kökleri tarihten önceki devirlerin karanlıklarına kadar uzanır. Hele kabile adlarının, sonra büyük kabile birliklerinin sosyal kurumlarında terim olarak kullanılan kelimelerin ve muhtelif aygıt ve silâh isimlerinin etimolojileri ancak tarih, arkeoloji, etnografya ve etnoloji bilimlerinin yardımiyle aydınlatılabilir.

Türkçedeki adaş ve sağdıç kelimeleri de bu sıraya giren kelimelerdendir. Biz bu yazımızda bu iki kelimenin menşei sorununu bahis konusu etmek ve bazı faraziyeler ortaya koymak istiyoruz.

"Adaş" kelimesi son asırlarda "isimdeş" anlamını almış ve birçok Türk lehçelerinde bu anlamiyle kullanılmağa başlamıştır. W. Radloff bu kelimeyi muhtelif Türk lehçelerinde tesbit ederek dört anlamı olduğunu kaydetmiştir: 1) isimdeş, 2) dost, arkadaş, 3) sevgili, 4) Şor lehçesinde "küçüklere söylenmesi yasak söz" (WB, 1, 484). Radloff, Sözlüğünde bu kelimenin etimolojisini "at + taş" şeklinde izah ediyordu. Sonra, bu kelimenin etimolojisini "Moğolistan'da Eski Türk Yazıtları" adlı eserinde, "-daş" -eki münasebetiyle, "at + eş" göstermiştir. Radloff'a göre "-daş -taş" eki "kad + eş, at + eş" kelimelerini hecelere yanlış olarak "a+taş" ka+taş biçiminde ayırmaktan meydana gelmiştir [4]. Büyük türtkoloğun bu mütalâası esas itibariyle doğru ise de aldığı misaller ve hecelerin yanlış ayrılmasına dair ileri sürdüğü mütalâa hiçbir delile müstenit değildir. Biz burada "-daş" ekinin kuruluşundan bahsedecek değiliz. Bu ekin bir lokatif eki ile "eş" kelimesinden (-da+eş) teşekkül ettiğinin ilk önce Profesör W. Bang tarafından isbat edilmiş olduğunu [5] kaydetmekle iktifa ediyoruz.

Dede Korkut kitabına ait notlar.. ("Azerbaycan Yurt Bilgisi" dergisi cilt I. s. 17-21). "Kulak ısırma" âdeti hakkında bilhassa s. 20.

[4] W. Radloff. Die alttürkischen. İnschriften der Mongolei (Neue Folge), St. Petersburg 1897, s. 54.

[5] W. Bang Turkologische Briefe aus dem Berliner ungar. Institut, Ungarische Jahrbücher. Bd. VII, 1927, s. 41 (not 3.) "Daş" eki hak. bk.
Dr. Ahmet Caferoğlu, Türkçe'de "daş" lâhikası. İstanbul 1929. krş. B. Atalay. Ekler ve Kökler. İstanbul 1941. sah. 82.

"Adaş" kelimesine, 19 uncu asırdan itibaren yazılan Türkçe sözlüklerin çoğunda "isimdeş" (gûya "ad+daş") anlamı verilmektedir. Bazı sözlüklerde "arkadaş, dost" anlamları bu kelimenin ikinci derecedeki anlamı olarak gösterilir. Eski kaynaklarda "adaş" kelimesi "arkadaş, dost" anlamından başka bir anlam ifade etmez. Yalnız Codex Cumanicus'ta "ataş" kelimesine "isimdeş" anlamı verilmektedir ki, batıdaki Kıpçaklarda daha XIII. asır sonlarında bu kelimenin eski mânası unutularak halk etimolojisine dayanan "isimdeş" anlamı yerleşmiş olduğu anlaşılıyor. En eski Türk yazıtlarından Yenisey âbidelerinde "adaş" dost, arkadaş mânasınadır: "Altmış er adaşıñız, elig er edgü eşiñiz" =altmış er sadık dostunuz, elli er iyi eşiniz (arkadaşınız) [6]. Eski Uygur metinlerinde de bu kelime her yerde "dost, arkadaş" anlamınadır: "İsimdeş anlamına gelen tek bir "adaş" kelimesi yoktur. F.W.K. Müller'in neşrettiği Uygur metinlerinde "adaş" kelimesi hep "sadık dost" anlamına gelir

"...Birle kavışmış kadaş, yegen, takay, adaş böşük edgü ögli kim bar ersar ang kininte öngi adrıltaçılar ol" (Uigurica III. 33). Bu cümledeki adaş böşük hendiayoin'ini Müller "arkadaş, sevigili, dost = Genosse, Geliebte, Freund" diye tercüme etmiştir [7]. Uygurcada "adaş"ın ödevi ve ne olduğu bilhassa Uigurica IV 'de (s. 46. satır 53-71) pek açık ifade edilmiştir. Bu parçadan anlaşıldığına göre "adaş" sadık dost" arkadaştır; "isimdaş" demek değildir.

Kudatgu Bilig'de "adaş" kelimesi sık sık geçer. Fakat hiç bir yerde "isimdeş" anlamına değildir. Meselâ

Adaş tuttı Ay Toldı edgü kişi
Küsemiş atı erdi edgü işi
Angar açtı Ay Toldı köngli sözi
Ne ermiş tilegi ne ermiş özi

Aytoldı, Küsemiş adlı bir iyi adamı adaş (dost) tuttu. Ona gönlündeki sözü, dileğinin ne ve kendisinin kim olduğunu açtı (Mısır nüshası, 19; Fergana, 47). Bu parçadan pek açık olarak görülüyor ki

[6] W. Radloff. Die alttürkischen Inschriften. Sp. B. 1895. 350, 395 krş. H. N. Orkun "Eski Türk Yazıtları, III, 135".

[7] Dr. Ahmet Caferoğlu "Uigurica III de kezalik adaş bugünkü mânasında kullanılmaktadır" ("daş lâhikası", s. 10) diyorsa da, sahife ve satırı gösterilmesdiğinden bu mânada kullanılan "adaş" kelimesini bütün kitabı harf harf aradığımız halde bulamadık, her halde bir zühul eseri olsa gerektir.

Aytoldı'nın "adaş tuttuğu" adamın adı Küsemiş idi. Odgurmış adlı zahit ve hekim bir adam Ögdülmiş adlı birine "adaş" diye hitap ediyor. (Meselâ Mısır nüshası s. 194, 284) ki "isimdeş" olmadıklarında şüphe yoktur.

"Kutadgu Bilig" de "adaş, koldaş, eş, tuş" terimleri hep "dost" anlamı için kullanılmıştır; fakat bunların dostluk derecelerinde, o zaman bile, fark olduğu görülür.

Ya eş tuş okıglı ya koldaş adaş
Ulug ya kiçig tut yakın kap kadaş (M. 272).
Adaşıg kadaşıg yırak ya yakın
Tözük aşka ünde küdezgil hakın (M. 275).
Bularıg yime edgü tutgıl, kadaş
Tilese kadaş tut tilese adaş (M. 259).
Adaş koldaşım tip inanç boldaçı kim
Anı beg kılıp men özüm kul kılayı (M. 390).

Türk dilini, görenek ve geleneklerini çok iyi bilen Kâşgarlı Mahmut "adaş" kelimesini heryerde Arapça "sadık" kelimesiyle tercüme etmektedir. Bu kitabı Türkçeye çeviren bilgin Besim Atalay bu kelimeye "arkadaş, dost" anlamını vermiş ve karşılık olarak bugünkü "adaş" kelimesini yazmaktan sakınmıştır (Divan-i Lûgat-it-Türk tercümesi 1. 61, 149, 155). Sağdıç" kelimesi de Arapça aynı "sadık" kelimesiyle tercüme edildiği halde B. Atalay bugünkü "sağdıç"ı yazıyor.

"Adaş" kelimesi yeni lehçelerden Yakutçada, bu lehçenin fonetik kanununa uygun olarak, "ataş" biçiminde eski anlamiyele-yani "dost", arkadaş" anlamiyle- muhafaza edilmiştir; "isimdaş" anlamiyle hiç bir ilgisi yoktur (Pekarski, s. 190); eski Türkçedeki "d" sesini "y" yapan lehçelerde "adaş" kelimesi "ayaş" biçiminde '(İbni Mühenna'da "ahitleşen, dostlaşan kimse" Abdullah Battal, "İbni Mühenna Lûgati" 13; Arapça metin: el-muahid ve el-muvahi s.145; Kırgızcada "dost" Yudahin s. 19; Radloff WB, 1 S. 217) eski mânasiyle muhafaza edilmiştir. "Adaş" kelimesi en eski anlamına yakın bir anlam ile Tarançı folklorunda muhafaza edilmiştir. Nikola Pantusov tarafından tesbit edilen bir folklorda "adaş" kelimesi "oynaş dost" demektir ("Tarançı Halk Edebiyatı Nümuneleri" metin s. 121, Rusça tercüme 166).

Kara Kırgız lehçesinde bu kelime ("ayaş" biçiminden ayrı olarak) Yakutçada olduğu gibi, d/t tebadülü ile "ataşkan, dost" terkibinde muhafaza edilmiştir ki "yeminle bağlı dost" demektir (Yudahin, 57).

Bütün bu sözlük ve metinlerden görülüyor ki "adaş" kelimesi Ortaçağlarda "isimdeş" anlamiyle hiç bir ilgisi olmayan, fakat "dost" anlamına gelen bir kelime idi. Fakat bu kelimenin eski anlamındaki "dost" ne biçim bir "dost" idi? "Adaş" olan fertlerin yahut (Yenisey yazıtlarındaki "altmış adaş" gibi) grupların birbirlerine karşı ödevleri ve ilgileri ne idi? Bu soruların karşılığını vermek güç olmakla beraber geçmiş bir devirde "sağdıç" ile "adaş"ın aynı kavramı ve aynı anlamı ifade ettiğini kesin olarak söylemek mümkündür.

"Sağdıç" kelimesi Oğuz grupunda bugüne kadar düğün (evlenme) geleneğinde "güveye arkadaşlık eden kimse" anlamiyle muhafaza edilmiştir. 14 - 15 inci asırlarda da bu anlamiyle kullanılmış olduğu malûmdur

Bedehşan şahı hem anda geldi
Güyegüye (de) anda sagdıç oldı.

Gülef ruh şah süvar oldı atına
Rile sağdıcı hamama niyetine[8]

Ebu Hayyan "sagtuç" kelimesini "güveyin arkadaşıdır ki düğünde adamlara (misafirlere) hizmet eder" diye izah ediyor (Dr. Ahmet Caferoğlu Kitap el-İdrak Li-lisan al-Atrak, s. 59).

Kâşgarlı Mahmut "sağdıç" kelimesini, "adaş"da olduğu gibi "sadık" kelimesiyle tercüme ediyor. Türkçe tercümede "sağdıç dost" anlamları verilmiştir (C. I, 455, C. III. 374).

Eski Türk yazıtlarında "sağdıç" kelimesine açıkca tesadüf edilmiyor. Talas yazıtlarında bu kelimeye benzetilen bir söz bulunduğu iddia ediliyorsa da şüphelidir. (Bk. H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, II, 134, 136). Uygurca yazmalardan birinde Profesör W. Bang bir kelimeyi sagdıçlıg diye okumuş ise de anlamını aydınlatmanın güç olduğunu kaydetmiştir. Bununla beraber bu kelimeye "mensup ve müteallik, ait" anlamını vermiş (TT. IV. 6, 44) ve bu anlam

[8] S. E. Malov. Uygurskiye rukopisi.. (Zapiski instituta Vostokovedeniye. 1, 1932, s. 144).

Ahmet Caferoğlu tarafından "Uygur Sözlüğü" ne alınmıştır. Profesör S. Malov, bu kelimenin "Divanü Lûgat-it-Türk"teki (C. I, 151) savdiç (yani sepet, kab) olacağını ileri sürmekte[9] ise de bu mütalâa şüphelidir.

Her halde "sağdıç" kelimesinin etimolojisi karanlıktır. Bununla beraber bu kelimenin Orta-Asya kavimlerine mensup bir grupta, ihtimal ki Oğuz boylarında[10], "adaş" terimi yerine kullanılmış olduğunda şüphe yoktur.

Sağdıç" teriminin "güveye arkadaşlık eden dost" anlamiyle bugüne kadar muhafaza edilmesi[11], Yakut Türkçesinde "ataş" kelimesinin bir şey değiştirmek suretiyle dost olmak geleneğine[12] dayanması ve İbni Mühenna'nın "ayaş" kelimesini "ahitleşen dostlaşan kimse" diye izah etmesi "adaşlık-sağdıçlık" müessesesinin Ortaçağı Orta-Asya kavimlerindeki "anda" müessesesinin protipi olduğuna hükmetmek imkânını vermektedir. Herhalde "adaş" âdi bir "dost" değildi.

Tarihten önceki devirlerde bile önemini kaybeden bir çok ilkel kurumlar vardır, ki biz bunlar hakkında bugün yaşayan ilkel insanların hayatına dair toplanan materyellerle bizim destanlarımızı masal ve geleneklerimizi eski zamanlardan kalma görenekleriniizi karşılaştırma suretiyle bir fikir edinebiliyoruz. Bunu da bir misalle gösterelim. Eski Türk metinlerinde ve sözlüklerinde "ka", kap ve aynı zamanda kardeş anlamına gelir (Divanü Lûgat-it-Türk I, 407; III, 146) Kâşgarlı'nın dediği gibi "ka", "kap" kelimelerinin "kardeş" anlamını ilkel insan ancak "kap" ile ifade etmiştir. Bunu biz Doğu Asya'da hâlâ ilkel yaşayış tarzını devam ettiren Gilyakların "khal" terimiyle karşılaştırmak suretiyle kavrayabiliyoruz. Gilyak'lar "akraba, kabile" mefhumunu "khal" (harfi harfine: "kap torba, zarf" demektir) kelimesiyle ifade ederler (L. Sternberg - Gilyaki, sah. 22).

[9] B. Atalay bu kelimeyi "sağda+eş" (sağlık ve hayat eşi) diye izah ediyor ("Ekler ve Kökler. s. 86).

[10] Krş. Dede Korkut (Kilisli, 5. 152; Orhan Şaik Gökyay. S. 105): "İki kardeş birbirine sağdıç oldular".

[11] Dr. Hâmit Zübeyr Koşay. Türkiye Türk düğünleri üzerine mukayeseli malzeme, s. 76, 93, 123, 127 v.b.

[12] Bir şey değiştirmek suretiyle "dost" olmak, evrensel (cihanşümûl) bir görenektir. (R. Kedrina. Guguk kuşunu "vaftiz" ve "defin" merasiminin kardeşleme ile ilgisi. Etnog. Oboz. 1912, NO = 1-2, Sah. 104, 128).

"Kutadgu Bilig" de "kap" ve "kadaş" (hendiadyoin) beraber söylenmektedir :

Ya eş tuş okıglı ya koldaş adaş
Ulug ya kiçig tut yakın kap kadaş [13] (Mısır, 272)

"Adaş" ve "Sağdıç" terimlerinin tarihten önceki devirlerde ne gibi bir "dost" ifade ettiğini, o devirlerde bunun yalnız "ad" hecesinin kendi başına bir anlamının ne olduğunu kestirmek güçtür. Bununla beraber biz "sağdıç" kelimesiyle bağlı gelcneklerin ve bunların muhtelif ilkel kavimlerin gelenek ve göreneklcriyle karşılaştırmanın verdiği bir ışık sayesinde tarihten önceki devirlerin karanlıklarına dalabiliriz.

Oğuz boylarının "sağdıç"ı (yani düğünde güveye arkadaşlık eden kimse" anlamiyle) başka Türk boylarının hepsinde muhtelif isimlerde yaşamaktadır. (Başkurtlarda "güvey bölgesi", Kırgızlarda "güvey yiğidi", Doğu Türkistan'da "güvey adaşı" v.b.), öte yandan da Çağataycada "adaşçı" kelimesinin "Kılavuz, rehber" anlamına gelmesi (Şeyh Süleyman sözlüğü' s. 7) bu geleneğe bağlı olsa gerektir. Her halde çok eski devirlerde "adaş" ve "sağdıç" evlenme müessesesi ile bağlı bir terim olmuştur. İhtimal ki tarihî devirlerden önceki ilkel evlenme müessesesinin yasasına göre bu terimler grup halinde evlenenleri ifade etmiş olabilir [14].

Bu müessesenin dağılışından sonra bu kelimenin hemşirelerini değiştirme yoluyla evlenenlere verilmiş olduğunu Yakutçadaki "atas-" (bir şey değiştirmek yoluyla arkadaş, dost olmak) kelimesi anlatmaktadır (Seroşevski, Yakutlar, s. 551). Türk boylarından bazı oymaklar bu "hemşire değiştirme ile evlenme " göreneğini son zamanlara kadar muhafaza etmişlerdir. Bu göreneğin boy yasasına göre mecburî olduğu bir devirde böyle evlenenler birbirine "adaş" olmuşlardır.

[13] Bu terim bizi, akrabalık için babanın önemi olmıyan "ana erki" çağına kadar götürmektedir.

[14] Kazak-Kırgızlarda son zamanlara kadar muhafaza edilen "kurdaşlık" geleneğinin de bu devrin bir hatırasını taşıdığında şüphe yoktur. Kazak-Kırgız'cada "yaşıtlar" anlamına gelen "kurdaşlar" birbirinin eşleriyle (karılariyle) aşırı şakalar yapabilirler; hattâ "sen benim karımsın, kurdaş değil miyiz?" derler. "*kur* Kazakçada "kuşak, deyre, çevre" anlamlarına gelir. Başkurtlarda bir âdet vardır: İki adam birbiriyle, mahsus merasimle "ortak" olurlar. Kadınları da birbirine "ortak" diye hitap ederler. Çocuklarından birini "ortak çocuk" sayarak evlendirme masraflarını beraber çekerler. Hocalar bu görenekle mücadele ederlerdi.

Bu âdetin Havai adasındaki yerlilerde tesbit edilmiş olduğunu biliyoruz. L. Morgan bu biçim evlenmeyi ifade için Havaililerin "Punalua" (yakın arkadaş, ortak, dost) [15] kelimesini terim olarak etnolojiye sokmuştur. Her halde tarihten önceki ilkel devirlerde "adaş" Havaililerin Punalua'sını yahut ona yakın bir anlamı ifade ediyordu. "Karşı dünürlük" bir gelenek olarak bugünkü Kazak-Kırgızlarda görüldüğü gibi "Divanü Lûgat-it-Türk" müellifine de malûm olduğu naklettiği şu parçadan anlaşılmaktadır :

Tüngür kadın bolıştı
Kırkın takı koluştı
Emdi tişim kamaştı
Aldı Turumtayımnı

"(Karşılıklı dünür kayın oldular. Kızlarını da birbirinden istediler. Şimdi dişim kamaştı. Turumtay'ımı aldı" (Divan-ı Lûgat-it-Türk III, 88, tercüme 110).

Bütün bu gelenekler çok eski bir devirde Orta-Asya kavimlerinin de "Punalua aile" merhalesinden geçtiklerini o devirde "adaş"ın (daha eski çağlardaki anlamı ne olursa olsun) "punalua" anlamiyle kullanılmış olduğunu hatırlatmaktadır.

Eski Oğuzcadaki "adaklu" (nişanlı), Kazak-Kırgız lehçelerindeki "ataştır~atastır-" (nişanlamak). Çağataycadaki "ata-" (nişanlanmak), Yakutça'daki "atastır-" (bir şey mübadelesiyle dost olmak), Altaycadaki "adandaş-" (dostça beraber çalışmak) gibi bir sürü kelimelerin adaş (ad-eş) kelimesinin kökü olan "ad"le ilgili olduğunda şüphe yoktur. Fakat bunların "adaş" kelimesinin muhtelif kültür çevrelerinde ve muhtelif devirlerde ifade ettiği anlamlarla bağlı olduklarını gözönünde bulundurmak gerekir.

Oğuzcada "kurban" anlamına gelen "adak" terimi de (krş. Altaycada "ada-" kurban vermek, Verbitski s. 3) yine bu "adaş-lık" gelenekleriyle bağlı olabilir. Eski devirlerdeki bütün sosyal müesseselerin kurbanlı dinî âyin ve merasime tâbi olduğu düşünülürse "adaş tutma"nın da bir kurbanlı âyinle yapıldığına hükmetmek gerekir. Bu fara-

[15] Havaililerin "punalua family" sine çok benzeyen aile şekli Leon Sternberg tarafından sahalin Gilyaklarında tesbit edilmiştir. Gilyakların "navh" terimi Havaililerin "punalua"sının tam karı şılığıdır. (L. Stenberg. Sahalin Gilyakları. "Etnog. Oboz. "Kn. XVII, 1893, No. 2, Sah. 7).

ziyemizi Ortaçağın "anda" ve "evlâtlık edinme" müesseselerinde gördüğümüz merasim ve âyinler teyit etmektedir.

Çok eski ilkel çağların karanlıklarında yaşamış olan klanların fertler için şahsî "ad = isim" mefhumunu bilmediklerini kabul etmek gerekir. O devirlerde klanların biribirinden ayırt edilmeleri de "ad isim"leriyle değil "damga-nişan"lariyle olmuştur. Şahsî "ad" hususî mülk'ün meydana gelmesi ve klan ve boy kurumlarının dağılmaya yüz tutmasiyle önem kazanmaya başlamıştır.

Olabilir ki bir devirde "ad" sözüyle "kurban âyiniyle vurulan damga, nişan" anlatılmıştır.

Hülâsa: adaş~ayaş~ataş terimleri en eski devirlerde "isimdeş" anlamını değil, fakat bir nevi "dostluk" anlamını ifade etmiştir. Eski ilkel sosyal kurumların çözülüşünden sonra "sadık dost" anlamına gelmiş, nihayet halk etimolojisinin marifetleriyle attaş-isimdeş olmuştur.

GÖÇEBE TÜRK BOYLARINDA EVLÂTLIK MÜESSESELERİYLE İLGİLİ GELENEKLER

D.T.C. Fakültesi Dergisi, cilt: VI, Nr. 3, 1948

1. Orta-Asya göçebe kavimlerinde evlâtlık edinme müessesesi ve onunla bağlı gelenek ve görenekler hakkında şimdiye kadar, bizim bildiğimize göre, ciddî bir inceleme yapılmış değildir. Orta-Asya ve Sibirya göçebe ve yarı göçebe kavimlerinin içtimaî müesseselerini inceliyenler, ellerindeki pek mahdut ve eksik materyallere dayanmışlardır. Rus hukukçularından ve yüksek idarecilerinden bazıları bu materyallerden faydalanarak Rus sömürgelerinde çalışacak memurlara ve yerlilere mahsus mahkemelerde iş görecek adliyecilere rehber olmak üzere Yakut, Kırgız, Kalmuk, Buret ve kısmen Kafkasya kavimlerinin aile, evlâtlık ve miras mesleleriyle ilgili örf hukuklarına dair eserler yazmışlardır. Fakat bütün bu çalışmalar etnoloji sahasında yapılması icabeden inceleme ve araştırmaların ancak başlangıcını teşkil ederler.

2. Malûm olan bir gerçektir ki, bir kavmin dilini ve halk edebiyatını bütün incelikleriyle öğrenmiyen bir yabancı etnografın örf, âdet ve geleneklere ait tesbit ettiği materyaller daima kontrole muhtaçtır. Bir kavmin dilini ve halk edebiyatını bilen etnograflar bile oymaklarda muhafaza edilmekte olan çok "mahrem" geleneklere nüfuz edemezler. Hele yabancı seyyahların yol notlarını çok şüpheli materyaller olarak kabul etmek gerektir. Yakutların aile kurumu ve boy teşkilâtı hakkında Seroşevski tarafından yazılan eser ("Yakutlar") bir zamanlar önemli kaynak sayılmıştı. Halbuki bu eserin neşrinden 18 yıl geçtikten sonra Yakut ailesine dair Seroşevski'nin verdiği malûmatın çoğunun yanlış olduğu bu sahada tam yetkili olan Ionov tarafından isbat edildi (Jivaya Starina, 1914, S. 317-372).

Göçebe kavimlerden yetişen folklor ve etnografya meraklısı aydınlar da, bugünkü cemiyetlerin ahlâk telâkkilerine aykırı olan örf ve gelenekleri tesbit etmekten çekinirler; ırkdaşlarının "gülünç" veya "gayrı ahlâkî" âdetlerini yabancılara bildirmeğe "millî duygu"-

ları mâni oluyor. Meselâ Grodekov'un muhbirlerinden biri ("Sırderya eyaleti Kırgızları ve Kara-Kırgızlar" sahife 98) Sexual hospitalite hakkında sorulan suale "böyle şey olmak değil, düşünülemez bile" demiştir (Grodekov'dan naklen Alfred Hudson, Kazak Social Structur. New Haven 1938, S. 48). Çokan Velihanoğlu, Kazak-Kırgız ve Kara-Kırgızlar'ın örf ve âdetlerinden bahsederken Kara-Kırgızlar'ın her türlü "uygunsuz" geleneklerini tesbit ettiği halde, kendi kabilesi olan Kazak-Kırgızlar'ın "uygunsuz" âdetlerini açığa vurmaktan çekinmiştir. Meselâ "Kızoynak", "Kurdaşlık hakkı", "yenge ile küçük kayın birader arasındaki münasebetler"den bahsetmiyor. Halbuki Velihanoğlu'nun Kara-Kırgızlar' da müşahede ettiği "uygunsuz" âdetlerin hepsi Kazak-Kırgızlar'da da vardı.

İşte bu millî veya kavmî gururdan doğan "hissiyat" bir çok örf ve âdetlerin bütün çıplaklığı ile tesbit edilmesine engel oluyor. Halbuki bu "mahrem" âdet ve örfler etnolojisinin birçok karışık ve karanlık meselelerini çözmiye ve aydınlatmağa yararlar.

3. XIX. yüzyılın başlarından şimdiki zamana kadar Orta - Asya göçebe kavimlerinin örf ve âdetlerini tetkik eden etnografyacıların tesbit ettikleri materyallerden faydalanarak eski Türk ve Moğolların içtimaî müesseseleri ve bu müesseselerin menşeleri hakkında bir çok etüdler yapılmış ve türlü nazariyeler ortaya konulmuştur. Bu etüdlerin çoğunda metod bakımından iki türlü önemli aksaklık görülmektedir : 1. Tesbit edilen gelenek ve âdetleri çok eski devirlerden beri değiştirilmeden muhafaza edilmiş gibi kabul etmek; 2. Bir içtimaî müessesenin tarihi ve menşei tetkik konusu olarak alındığı zaman, yalnız o müessese ile sıkı bağlı âdet ve geleneklere önem vererek, bu müessese ile çok eski devirlerde ilgisi olması muhtemel olan başka âdetleri, tetkik konusu çerçevesinden dışarı bırakmak.

Metod bakımından birinci nevi aksaklık örnekleri birçok etüdlerde görülebilir. Burada bizim konumuzla yakından ilgili olan bir iki örnek göstermekle iktifa edeceğiz. Çarlık Rusyasının en ileri gelen sosyoloji bilginlerinden etnografya profesörü N. Haruzin (Yurid. obıçayı Yakutov. Etnog. Oboz. 1898, No. 2, S. 41) Yakutlar'ın ancak yakın akrabadan evlâtlık edindiklerini kaydetmektedir ki, bunun eski bir âdet olduğunu kabul ettiği anlaşılmaktadır. Evlâtlık müessesesi konusu üzerinde önemli bir etüd yayınlayan Prof. Dr.

Ahmet Caferoğlu da bu metod aksaklığından kurtulamamıştır. Bu etüd başından sonuna kadar şu mütalâaya dayanmaktadır :

"En eski Türk hayat tarzını ve dilini aynen muhafaza eden Yakutlar, Türk teamül hukuku bakımından da orijinalitelerini tamamen muhafaza etmişlerdir. Buna göre evlâtlık müessesesinin en orijinal tipini bütün teferruatı ve şekilleri ile Yakutlar'da bulmak imkânına malikiz" (Türk Hukuk ve İktisat tarihi, Mec. II. s. 100).

Malûm olan bir gerçektir ki "en eski Türk hayat tarzını aynen muhafaza eden" bir Türk boyu mevcut değildir. "Çoktan yıkılmış, dağılmış eski içtimaî müesseselerin ancak enkazlarını, geleneklerini az veya çok muhafaza etmiş Türk boyları" bahis konusu olabilir. Bu bakımdan Yakutlar, eski Türk müesseselerinin kalıntılarını, şamanizm gelenekleri müstesna, diğer göçebe Türk boylarından daha çok muhafaza etmiş değillerdir. Hele Türkler'de evlâtlık edinme müessesesinin eski şeklini ararken, XIX. yüzyılda müşahede edilen Yakut hayatı pek az bilgi vermektedir. Evlâtlık meselesi miras meselesiyle bağlı olduğu için, kabile hayatı ve teşkilâtının inhilâlinden sonra yeni hayat şartlarına ve yeni hukuk telâkkilerine uydurulmuştur. Aynı durumu, İslâmî aile hukuku ve Rus kanunları yürürlükte olan Kırgız-Kazaklar'ın bazı boylarında da görüyoruz. Yakın akrabadan evlâtlık edinme âdeti işte bu yeni hayat şartları neticesinde meydana gelmiş yeni bir âdettir.

Bu giriş ile Orta-Asya kavimlerinde evlâtlık edinme müessesesini inceleyen kaynakları ve materyalleri dikkatle kullanmanın lüzumuna işaret etmek istedim.

4. Muhtelif Türk kavimlerinde evlâtlık edinme ile ilgili tören, hukuk münasebetleri ve gelenekler birçok etnografyacılar tarafından tesbit edilmiştir. Bu etnografyacıların çoğu tören ve geleneklerden ziyade bu müesseseden doğan hukuk münasebetlerine önem vermişler ve bu münasebetlere göre evlâtlık edinmenin daha eski şekli hakkında mütalâalarda bulunmuşlardır. Halbuki bu müessesenin eski şeklini son zamanlardaki hayat şartlarının doğurduğu hukuk münasebetlerine göre değil, sırf bir gelenek olarak devam eden törenlerde "içtimaî müstehase" halinde yaşıyan unsurlara göre aramak gerektir. Tetkiklerinde sırf hukuk münasebetlerini gözönünde tutan bilginler, Türk kavimlerinde evlâtlığın ancak yakın kardeşlerden alındığına ve bunun eskiden kalma bir kaide olduğuna hükmetmişlerdir. Meselâ

profesör N. Haruzin "Yakutlarda hukukla ilgili âdetler" [1] adlı etüdünde şöyle diyor :

"Kabile teşkilâtı yasasına göre yabancı şahıs kabile üyesi olamaz. Binaenaleyh yabancı kabileden erkek çocuk evlâtlık olarak alınamaz. Ancak kız çocuk alınabilir. Evlâtlık, babalığının soy adını taşır, onun ekzogami dairesinden evlenemez". N. Haruzin'in mütalâasına göre, "evlâtlığın ancak yakın akrabadan alınması" kabile teşkilâtı yasası icabı olarak kabul edilmektedir. Bu mütalâanın yanlışlığını ileride göreceğiz.

Yakut teamül hukukuna ait en önemli kaynakların verdiği malûmat Ahmet Caferoğlu'nun yukarıda adı geçen değerli etüdünde hülâsa edilmiştir (S. 100-108). Bu kaynakların hiç birinde Yakutlar'ın ancak yakın akrabadan evlâtlık edindiklerine dair kayıt yoktur.

Kazak-Kırgızlar'da evlâtlık edinme âdet ve töreni hakkında en mufassal malûmat Grodekov'un "Sırderya eyaleti Kazak-Kırgızları ve Kara Kırgızları" adlı çok önemli eserinde verilmiştir. Buna göre evlâtlığa Kırgız dilinde "ençiles bala" (yani "mülkte hissesi olan çocuk") denir. Evlâtlık, öz evlâdın bütün haklarına malik olur. Ana ve babasının rızasiyle evlât alınır. Çocuk değiştirme ancak akraba arasında olur. Evlâtlık alınırken, şöyle bir tören yapılır: "Bozkaska" (yani alnında bir işareti olan boz koyun) kurban kesilir; tanıklar hazır bulunur. Kurbanın "aşıklı kemiği"ni aksakal (yani soyun ihtiyarı) çocuğun eline verir. Evlâtlık çocuk, orada bulunanlara göstererek bu kemiğin etini yer. Kız evlâtlığa "oyluk kemiği" vermek de mümkündür. Evlâtlık analığının göğsüne dokunur. Bu evlât olma sembolüdür. Evlâtlık, kovulursa ona kalın (yani evlenme masrafı) veya *ençi* (muayyen bir hisse) verilir. Evlâtlık kabilesini değiştiremez; öz babasının kabilesine mensup sayılır. Bununla beraber babalığının kabilesinden evlenemez" (Grodekov, Kirgızı; Kara-kirg..., s. 37-38).

Kazak - Kırgızlar'ın türlü boyları arasında ve birbirinden uzak bölgelerinde on yıldan fazla süren müşahedelerimize ve Kazak - Kırgızlar'ın eski töre, görenek ve geleneklerini çok iyi bilen Nayman, Kıpçak, Argın, Kanglı ve Alçın beylerinden tesbit ettiğimiz malûmata göre, evlâtlık edinmeye ait Kazak-Kırgız töre ve geleneklerini şöyle hülâsa edebiliriz :

[1] N. Haruzin: Yuridiçeskiye obıçayi Yakutov. (Etnog. Obozreniye 1898, Kn. XXXVII, No. 2, S. 41).

1. Evlâtlık yakın akrabadan alınırsa, törene ehemmiyet verilmez. Çocuk dünyaya geldiği saatte anasından uzaklaştırılır ve analığın bulunduğu çadıra götürülür. Analık gîya lohusa imiş gibi yatakta bulunur ve doğum temsili yapar. Lohusa ve çocuk için yapılan tören bu evde yapılır. "Bozkaska" kurban kesilir. Çocuğun beşiğine "aşıklı kemik" konulur.

2. Uzak akrabadan, fakat kendi soyundan alınan evlâtlık için babalığın yakın akrabaları toplanır, çocuğa babalığın külâhını giydirirler. Analığın sütünü emzirirler, yahut emme temsili yaptırılır. Ocağa yağ parçası atılır. Saçı saçarlar. Bozkaska kurban kesilir.

3. Evlâtlık ekzogami dairesi dışından alınırsa, tören çok mutantan olur. Babalığın yakın ve uzak akrabaları toplanırlar. Bozkaska, bazan beyaz deve, alnında işareti olan (töböl) at kurban kesilir. Çocuğun eline kurbanlığın "aşıklı kemiği (asıktı cilik)" verilir. Kemik kırılmamış olacaktır. Evlâtlığın öz babasına ve soydaşlarına hediyeler (at - ton) verilir. Evlâtlık, babalığın ayakları arasından geçirilir ve analığının yahut babalığının soyundan ihtiyar bir kadının memesini emer yahut koklar.

4. Evlâtlığın hukukî durumu :

a) Çocuklarını evlâtlığa verenler geri alamazlar; b) Evlâtlık gerek öz babasının ve gerek babalığının ekzogami dairesinden evlenemez; c) Evlâtlık öz evlâdın bütün hukukuna maliktir; d) Evlâtlık edindikten sonra, babalığın erkek çoçuğu dünyaya gelirse, evlâtlığın öz babası oğlunu geri istemek hakkını haizdir; e) Öz evlâdı tartdetmek hakkı gibi, evlâtlığı tardetmek hakkı da yalnız babalığın değil, kabilenin hakkıdır, f) Evlâtlık, haklı olarak tardedilirse, öz evlâdın hakkı olan "at-ton" (yani elbise ve binecek at) alır ve kendi boyuna döner.

Evlâtlık edinme geleneklerine göre " Kız evlâtlık " için tören yapmak mecburiyeti yoktur. Kız evlâtlık yalnız yakın akrabadan alınır. Umumiyetle kız evlâtlık edinme çok yeni zamanda âdet olmuştur.

5. Evlâtlık edinme müessesesinin eski şekli hakkında mütalâa dermeyan etmek için, söylediğimiz veçhile XVIII-XIX. yüzyıllarda tesbit edilen örf hukukuna ait materyallerin verdikleri malûmat kâfi değildir. Çünkü bu yüzyıllarda göçebe boyların aile hayatını ilgilendiren örf ve töreleri, bir yandan Rus ve Çin kanunlarının, diğer yandan da şeriatın tesiri altına düşmüş bulunuyordu. Bundan

dolayıdır ki, biz bu müessesenin eski şekli hakkında bir fikir edinmek için itimada değer kaynakların ancak törenlerde ve folklorda muhafaza edilen eski unsurlar olduğuna kaniiz.

Yukarıda tavsif edilenKazak-Kırgız töreninde yaşatılan eski unsurlar tahlil edilirse görülecektir ki, eski devirlerde evlâtlık ancak yabancılardan, yani kabilenin ekzogami dairesi dışından alınmıştır. Bunu ispat eden unsurlar şunlardır :

a) Evlâtlık edinme için yapılan törende baba çadırının ocağına çocuğun eliyle yağ parçası atılması.

b) Kesilen kurbanlığın "Bozkaska", yani alnında leke ve işaret bulunan hayvan olması;

c) Evlâtlığa "aşıklı kemik" verilmesi;

d) Evlâtlığın, analığının memelerini emmesi veya sembolik olarak dokunması. Törende yaşatılan bütün bu unsurlar ata (cedd-i âlâ) ruhu veya boy koruyucusu sayılan ruhun şerefine yapılan şamanî âyin ve kurban törenlerinde görülen unsurlardır.

İlkel zihniyete göre cedd-i âlâ, kendi soyunun içerisine kendi kanından olmıyan bir yabancının sokulmasını istemez. Yabancı (yad) herşeyden önce düşmandır. Cedd-i âlâ şerefine yapılan kurban âyinine yabancı iştirak ettirilmez. Fakat ilkel devrin ağır hayat şartları, boy ve soyun kuvvetlenmesini, büyümesini inkırazdan kurtaracak tedbirlerin alınmasını talep etmiştir. Hayat şartlarının talebiyle ata (cedd-i âlâ) kültünün talepleri arasında meydana gelen bu tezadı, kabile geleneklerinin muhafızı olan kam (şaman) halletmek yolunu tutmuştur. O da "cedd-i âlâ" ruhunu veya kabile hâmisi sayılan ruhu evlâtlığın öz soyundan olduğuna inandırmak, yahut soyuna alınmasına müsaadesini almak için âyin yapmak.

Ekzogami yasasına riayet eden boyların düğün âdetlerinde muhafaza edilen bazı unsurlardan anlaşılıyor ki, cedd-i âlâ ruhu, öz soyuna sokulan yabancı kadınlardan bile hoşlanmamıştır. Gelin, kayın babasının ocağına secde eder ve yanan ateşe yağ parçaları atar; çocuk doğuncaya kadar kayın baba çadırının kapısı yanında oturmağa mecburdur. Kocasının mensup olduğu oymağın adını (yani "cedd-i âlâ" adını) söylemesi yasaktır. Güveyler için de böyle yasaklar vardır. Çünkü o da karısının kabilesine yabancıdır.

Kesilen kurbanlığın "bozkaska" olması da bu törenin çok eski devirlerden kalma bir gelenek olduğunu göstermektedir. "Bozkaska"

eski şamanizm kurbanıdır. Profesör Zelenin, bu kurbanı totemcilik devriyle ilgili bulmaktadır[2]. Alnında bir işaret bulunan hayvanların, ruhların müstesna iltifatına ve lûtfuna mazhar oldukları için, bir damga (işaret) taşıdıklarına inanılmıştır.

Evlâtlık edinme töreninde çocuğa kurbanlığın aşıklı kemiğinin verilmesi, kabileye alınan yabancı ile cedd-i âlâyı barıştırma sembolüdür. Yakutlar'da düşman kabileler barıştıkları zaman aşıklı kemik mübadelesiyle barışı teyit ederler. Büyük düğünlerde bu kemik yabancı misafirlere verilir (Seroşevski, Yakutı, 438; Yakut düğünü. Jiv. St. IV, 366). Ekzogami yasasına bağlı kalan Başkurt boylarında bu kemik "yeğen"in (yani kız evlâdın çocukları) hakkı telâkki edilirdi. "Yeğen" ise, ekzogami yasasına göre yabancıdır; bununla beraber dayı olan kabile üzerinde bir çok hakkı vardır.

Evlâtlığın, analığının veya evlâtlık edinenin soyundan bir kadının göğsüne dokunması veya memesini emmesi çok eski bir devrin, ihtimal ki anaerki topluluğunun, hâtırasıdır.

Evlâtlık edinme töreninde muhafaza edilen bu unsurlar çok eski devirlede evlâtlığın ancak ekzogami çevresi dışında, yabancı kabileden alındığını göstermektedir. Gerek Yakutlar'ın ve gerek Kırgız-Kazaklar'ın bu müesseseye ait âdetlerini tesbit edenler, "evlâtlık babalığının kabilesinden evlenemez" maddesini ehemmiyetle kaydediyorlar ki evlâtlık akrabadan alınmış olsaydı, bu kayda lüzum görülmezdi. Diğer cihetten, eski devirlerde evlâtlık edinmekten maksat kabilenin büyümesi, kuvvetlenmesi olduğuna göre akrabadan, yani kabile içinden, evlâtlık edinmenin mânası yoktu.

6. Evlâtlık edinme töreninde muhafaza edilen unsurlardan çıkardığımız neticeyi destanlarda muhafaza edilen eski unsurlar da teyit ediyor. Kırgızlar'ın Manas destanında evlâtlık edinme birkaç yerde tasvir ediliyor, meselâ :

a) Kalmuk Hanı'nın oğlu Almanbet, Manas'ın babası ve anası tarafından evlâtlık olarak kabul ediliyor. Manas'ın anasının memelerinden süt akıyor. Bir memesini Manas emiyor, birini de Almanbet emiyor. Böylece Kalmuk prensi Manas'la kardeş oluyor (Radloff, Proben, V. 60 - 61).

[2] Zelenin, Kult ongonov v Sibiri, M.L. 1936, sah. 302, 309. "Bozkaska" hak. yine bk. Çokan Velihanoğlu, Soçinenıya, sah. 17.

b) Yolay oğlu Bolat, düşmanlarından kurtarılmak için, halası tarafından başka bir kabileye kaçırılıyor ve Köçmes adlı bir zengin tarafından evlâtlık ediniyor. Evlâtlık edinme töreni şöyle tasvir edilmektedir: Köçmes Bay'ın karısı dokuz oğul anası idi. Bolat'ı gördükten sonra memesinden süt geldi. Kocasına "bu çocuğu evlât edinelim" dedi. Yatağına yattı, "gebeyim, çocuk doğuracağım" dedi. Kara şamanı çağırdılar "Lohusa"ya lâzım gelen her şeyi yaptılar. Nihayet çocuk "doğdu", Köçmes Bay'a müjdelediler. Büyük düğün yapıldı (Proben, V, 467 - 69). Manas destanındaki bu törenlerde babalığın rolü görülmüyor: evlâtlık analık tarafından kabul ediliyor ve en önemli unsur da süttür.

c) Manas'ın oğlu Simetey düşman çocuklarını "kardeş" yapmak için anasının memesini emzirdi (Proben, V, 318).

d) Yakutlar'ın rivayetine göre, Borogos boyunun beği (toyon Lögöy) yabancı bir boydan evlâtlık almış ve ölümünden sonra bu çocuk boyun beyi olmuştu (Seroşevski, Yakutlar, 453).

Destanlarda tavsif edilen evlâtlık edinme âdetleri gösteriyor ki, eski devirlerde evlât sahibi olanlar dahi yabancıyı evlâtlık almışlardır. Eski boy teşkilâtı için, yukarıda kaydedildiği veçhile[3], evlâtlık edinmekten maksat çoğalmak, büyümek olduğuna göre, böyle olması tabiî idi. Ocağını söndürmemek, neslini devam ettirmek maksadiyle evlâtlık edinmek ocak ve ailenin daha çok tekâmül ettiği çağlarda belirtmiştir.

7. Eski toplulukların yerine gelen yeni topluluklarda evlâtlık edinme müessesesinin bağlı bulunduğu aile müessesesinde miras, şahsî mülk hakları gibi çok mütekâmil değişiklikler neticesinde yeni hukuk telâkkileri ve münasebetleri meydana geldi; "akrabalık" mefhumu çok dar bir daireye inhisar etti. Durum böyle olunca, evlât sahibi olanlara evlâtlık vermenin "uşak" ve hizmetçi vermekten farkı olmıyacağı kanaati yerleşti. Evlâdı olmıyanların da ancak "akraba" dairesinden evlâtlık almaları âdet oldu. Satın almak yoliyle "evlâtlık" edinme gibi âdetler işte bu yeni topluluklarda görülmüştür. Kazak-Kırgızlar'ın evlâtlık anlamını ifade için kullandıkları "Ençiles bala" (yani mülkte hissesi bulunan çocuk) terimi de, şüphesizdir ki, bu devirde icadedilmiş yeni bir terimdir. Son yıllarda yazılan bir Kazak-

[3] Prof. Dr. A. Caferoğlu, Türk teamül hukukunda evlâtlık... (Türk Huk. ve İktisat Mec. C. II, 108 - 109).

Kırgız sözlüğünde bu terim şöyle izah edilmektedir: "ençiles bala - şekil bakımından babalığın mülküne ortak, hakikatte ise ücretsiz çalıştırılan uşak" (Begaliyev ve Gavrilov, Kazakça-Rusça Sözlük, s. 108). Bu izah, Kazaklar'da boy teşkilâtının çözülüşünden sonraki evlâtlıkların durumu bakımından aşağı yukarı doğru sayılabilir. Hiç şüphe yoktur ki, boy teşkilâtının kudretli çağında bütün kabile üyeleri arasında, nazarî de olsa, tam müsavat bulunuyordu. Boya mensup biri diğerine "uşaklık" etmezdi. Çin kaynaklarının verdikleri malûmâta göre, Orta - Asya kavimlerinden Vu-huanlar yüz ve bin çadırlık cemaatlere ayrılarak oymaklar teşkil ederlerdi. Bunlarda uşaklık yoktu; büyüklerinden en küçüklerine kadar herkes kendi işini kendi görür, birbirine uşaklık etmezlerdi (Hyacinth, I, 152). Eski Türkler'de "hizmetçi" ve bu günkü anlamiyle "uşak" mefhumunu ifade eden terime raslamıyoruz. "Uşak" eski Türkçe'de "çocuk" demektir. Kazak-Kırgızlar "hizmetçi" yerine "yiğit" kelimesini kullanırlar. Destanlarda "kul" ve "küng"den başka "uşak"dan bahsedilmiyor. Bazı lehcelerde tesadüf edilen "yalçı" (ücretle çalışan) terimi varsa da, yeni şartlar içinde meydana gelmiştir.

Yeni anlamiyle "uşaklığın" kabile hayatında nasıl meydana geldiğini "zengin Boylıt ile yoksul Bordoy" adlı bir Yakut hikâyesinden tahmin etmek mümkündür. Bu hikâyede Yoksul Bordoy'un kendisini uşaklığa teslim töreni tavsif edilmiştir. Yoksul Bordoy zengin Boylıt'a "beni uşaklığa al" diyor. Boylıt "seni alacağım, babanı ve kardeşlerini besliyeceğim. Fakat sadakatle hizmet edeceğine and iç" diyor. Bordoy derhal kemikten yapılmış bıçağını çıkarıp serçe parmağını kesiyor ve kanıyle kayın ağacı kabuğuna damgasının resmini yapıyor. Sonra kanlı bıçağını yalıyarak "bu günden itibaren uşağın oluyorum" diyor (Potanin, Oçerki S. Zap. Mongolii, IV, 641; Seroşevski, Yakutı, s. 471).

Bu hikâyede tavsif edilen tören eski "anda" törenine mahsus unsurları ihtiva etmektedir. Yeni içtimaî ve iktisadî şartların meydana gelmesiyle boyun kendi içinde beliren "uşaklık" gibi bir "bid'at"ı meşru göstermek için eski "anda" ve "evlâtlık" müesseselerinin geleneklerine dayanmak mecburiyeti hissedilmiş olsa gerektir.

Yakut lehçesinde "uşak" mefhumu "hammaççıt uol" (yani "kımıldıyan oğul") kelimesiyle ifade edilir; uşak, Yakutlar'ın aile karşılığı olarak kullandıkları "kergen"in üyesi sayılır.

8. Eski Uygur vesikalarından anlaşıldığına göre bu kavimde satın alma yoliyle evlâtlık edinme âdet olmuştur[3]. Fakat bu âdetin eski evlâtlık edinme müessesesiyle ilgisi olmadığı muhakkaktır. Çocuk alım satımına ait senetlerin üslûbu ve dili eski evlâtlık müessesesinde kullanılan üslûp ve dil değil, şehirli ve kasabalı büyük tüccarların ve çiftçi zenginlerin konuştuğu dil ve üslûptur. Bu senetlerle satın alınan çocuklar "evlâtlık" dan ziyade emekleri daha ucuza mal olan uşaklar ve işçilerdir.

Uygurlar'ın içtimaî teşkilâtlarını, evlâtlık edinme için eski geleneklere dayanan tören yapıp yapmadıklarını bilmiyoruz. Her halde Uygur tüccarı için "tören"den ziyade yazılı ve mühürlü senetler daha kıymetli olmuştur. Bununla beraber daha unutulmamış geleneklerin zoriyle satın aldıkları çocukların "uşak"lığını, "evlâtlık" adiyle meşru göstermeğe mecbur olmuşlardır.

Bu vesikalardan birinde oğulluğa verilen çocuğu babalık, miras meselesinde öz evlâdı ile müsavi tutacağını taahhüt ediyor (ZİV, 1932, I, s. 138 - 139); demek oluyor ki, öz evlâdı olan Uygurlar da evlâtlık edinmişlerdir. Bir vesikada oğlunun babalığına doğru hizmet edeceği hakkında kayıt vardır. Bütün bunlar gösteriyor ki, Uygur vesikalarından eski evlâtlık müessesesi hakkında fikir edinmek güçtür. Şehir hayatı ve çok gelişmiş tarım kültürüne malik olan Uygurlar'da eski geleneklerin ancak silik izleri kalmış olacaktır; uşaklığı "evlâtlık" perdesi altında saklamak temayüllerini de eskiden kalma "kabile gururu" geleneği ile izah etmek mümkündür.

9. Evlâtlık edinme müessesesinin kölelik olduğu hakkında bir nazariye vardır[4]. Fakat kölelik müessesesi insanlık tarihinde yeni bir içtimaî hâdise olduğuna göre evlâtlık edinme müessesesinin menşei olabileceği şüphelidir. Etnografya araştırmalarından edindiğimiz bilgilere dayanarak bu müessesenin menşeini çok eski devirlerde, ihtimal ki anaerki çağında, meşrû sayılan "döl alma" âdetinde aramak lâzım geldiği kanaatindeyiz.

Eski Romalılar'da ve Araplar'da çok açık olan bu âdetin, Orta-Asya göçebe kavimlerinde de gizli kapalı olarak muhafaza edildiğini biliyoruz.

Arap müelliflerinin verdikleri malûmata göre, bu âdete استبضاع denirdi.

[4] Prof. Dr. A. Caferoğlu, aynı makale, s. 99.

Bu âdet şöyle izah edilmektedir: "Cahiliyet devrinin nikâh şekillerinden biri de şu idi: Koca, karısı ay başından kurtulur kurtulmaz ona "git, falanla münasebette bulun" derdi. Gebe kalmadıkça ona yaklaşmaz, gebelik anlaşıldıktan sonra isterse tekrar münasebette bulunurdu. "Döl alma" necip bir çocuk elde etmek maksadiyle yapılırdı. Döl, kahramanlık civanmertlik gibi vasıflariyle tanınmış yüksek adamlardan istenirdi. Buna استبضاع nihâhı denirdi"[5] "Okyanus" müellifi الاستفحال kelimesini izah ederken "Hindistan'da Kâbil alec'lerinin, yani asla bir din tutmayan taifenin kendi zevceleri içre erkek salıvermelerine itlâk olunur; oraya Arap'tan iri yarı biri geldikte dölünü almak için deyyusluk eder" (Cilt III, sahife 311) diyor[6]. Bu müellif döl alma âdetini "dinsiz"lere atfederek aynı âdetin Araplar'da da bulunduğunu sükûtla geçiyor.

Eski avcı ve göçebe Orta-Asya kavimlerinin bazı aşağı zümrelerinde bu "döl alma" âdetinin bulunduğunu etnografyacılar tarafından toplanan materyallerden anlıyoruz. Daha XIX. yüzyılın ortalarında Kara-Kırgızlar'da bu âdetin bulunduğu hakkında Kazak-Kırgız rivayeti vardıı. Bu rivayete göre Abılay Han'ın torunu Kenesarı'yı esir alan Kırgızlar güzel kızları vasıtasıiyle âsî prensin dölünü almak istediler. Fakat Kenesarı dölünü vermekten imtina etti ve öldürüldü. Yakutlar'ın zevcelerinin başka biriyle münasebetten doğan çocuğu öz evlât olarak kabul etmesi, kocası uzun müddet evinden ayrılan kadınların "gayrı meşru" çocuklarını kendi evlâdı sayması[7], "döl alma" âdetinin "meşru" sayıldığı bir devirden kalma geleneklere dayanır.

Bu âdet hakkında eski Oğuzlar'da da bir hâtıra bulunduğu Dede Korkut'un bir hikâyesinden anlaşılmaktadır. Salur Kazan'la beraber Abhazlar'a esir düşen Oğuz çobanı, Abhaz melikine şöyle diyor: "Mere kâfir, Kazan'ın anası ihtiyarlamıştır, oğul vermez; döl almak istersen kara gözlü kızın varsa götür, Kazan'a ver[8]. "Oğuz ozanı"

[5] Şükrü el-Alusî, بلوغ الادب فی احوال العرب Bağdat, 1314, C. II, s. 3 استبضاع hakkında yine bk. النهایه لابن الاثیر Mısır basması, 98 - 99.

[6] Betris el-Bustani'nin محیط المحیط ında da aynı izah vardır. c. II, sah. 1578.

[7] Bu âdete dair mufassal malûmat için Prof. A. Caferoğlu'nun yukarıda mezkûr etüdünde bk. sah. 103-104.

[8] Kilisli, 34; O. Şaik Gökyay, 22.

döl alma, âdetini biliyor, fakat, asîl insanların iğrendiği bu âdeti, Abhaz kâfirlerine atfediyor.

"Döl alma" âdetinin bazı eski Türk boylarında bulunduğunu ortaya koymak tarihî kaynakların Türk kadınlarının afifliği ve namusluluğu hakkında verdikleri malûmatlara uymamaktadır. Daha şamanlıktan ayrılmamış olan Oğuz boylarının kadınlarından bahseden İbn-Fadlan, örtünmedikleri halde iffetli olduklarını söylüyor[9]. XI. yüzyıl müelliflerinden Gardizî "malûmdur ki Türk kadınları pek pakize olurlar" (معلوم است که زنان ترکان سخت پاکیز باشند) diyor[10]. Plano Karpini ve Marko Polo gibi Avrupalı müellifler de aynı sözleri tekrarlamışlardır.

VI. Yüzyıl Gök Türk örf ve âdetlerinden bahseden Çinli vakanüvislere göre "birisinin karısiyle gayrı meşru münasebette bulunanlar idam olunurdu"

Doğruluğunda hiç bir şüphe olmıyan bu tarihî haberler ataerki (pederşahi) ailenin en mütekâmil safhasında bulunan hakan ve yabguların karargâhları çevresinde -zamanına göre kültür merkezlerinde- bulunan boylara aittir. Bu çevrede bulunan boylar, asâletli boylar olup "ilin sağrısı" ("memleketin bel kemiği") sayılmışlardır ki, bunlar "döl alma" gibi âdetleri çok eski devirlerde, tarihin karanlık dehlizlerinde bırakmışlardır. Fakat ormanlık ve dağlık bölgelerde ilkel yaşama şartlarını henüz değiştirmiyen bazı oymaklar son devirlere kadar çok eski gelenklerin izlerini muhafaza etmişlerdir.

Türk kadınlığının ismet ve iffeti hakkında tarihî kaynakların verdiği haberlerle son yüzyılda toplanan etnografya materyalleri arasındaki tezatlar ancak böylece izah edilebilir.

Bu makalemizde ileri sürdüğümüz mütalâaları şöyle hülâsa edebiliriz

1. Evlâtlık, eski devirlerde ancak yabancı boylardan alınmıştır. Orta-Asya ve Sibirya göçebe kavimlerinin evlâtlık edinme törenlerinde muhafaza edilen unsurlar bunu isbat ediyor.

2. Evlâtlık edinme müessesesinin menşei kölelik müessesesi değil, iptidaî topluluklarda "meşru" sayılan "döl alma" âdetidir. Bu âdet çok ilerlemiş tarihî devir topluluklarında (Romalılar'da, Araplar'da) bile açık olarak tatbik edilmiştir.

[9] Prof. A. Z. Velidi Togan, İbn-Fadlan's Reisebericht, metin 11, terc. 21, Exk. 21, a.

[10] W. Barthold, Otçet, 81, 90.

ESKİ TÜRKLERDE VE FOLKLORDA "ANT"

Dil ve Tarih-Coğrafya Fak.
Dergisi Cilt VI Nr. 4. 1948

I. ANT KELİMESİ

1 "Ant" kelimesi bütün İslâm-Türk kabilelerinde müşterektir. Şamanist Türklerden Yakutlar "andıgar" (Pekarskiy, Yakut sözlüğü, 107; tercüme, 21), Çuvaş'lar ise andiçmek yerine "antah-" (Aşmarin, Çuvaş dili sözlüğü IV, 52, Orta-Asya kavimlerinden Kalmuklar, Yakutlar gibi, "andagar" (G. J. Ramstedt, Kalmükisches Wörterbuch, 10) derler. Eski ve yeni sözlüklerde "ant" ve "andagar" kelimesi arapça "half" (حلف), yemin (يمين) kasem (قسم); farsça sûkend (سوكند); almanca Eid, Eidschwur kelimeleriyle izah edilmektedir. Mahmut Kâşgarî (DLT, I, 45, 206; tercüme, 42, 243) "and" kelimesini Arapça *half* (حلف) ile izah ediyor. Bugün kullandığımız "andiç-" yerine "andık-" kelimesini veriyor ki, bu kelime çağdaş Türk lehçelerinden altaylı Tölös'lerde "beraet kazanmak, şüpheyi izale etmek" anlamına gelir (Radloff, WB, I, 235). Maniheist Uygurların da "andiçmek" yerine "andık-" kullandıkları bir tövbe duasından anlaşılmaktadır (. . . . *yime neçe igideyü antıkdımız erser* = yine nece yalan yere andettik ise; v. Le Coq, Chuastuanift 100). Bu filoloji araştırmalarından anlaşılıyor ki, eski devirlerde "ant" kelimesi daha çok yaygın olmuştur.

II. TARİHTE ANT TÖRENİ

2. Eski Türklerin andiçme töreni hakkında tarihî malûmat M. Ö. I. yüzyıla aittir. Bu malûmat Hun (H'yung-nu) hakanı Huhanye ile Çin elçileri Çan ve Mın arasında akdedilen karşılıklı dostluk ve kardeşlik muahedesi münasebetiyle Çin vakanüvisleri tarafından kaydedilmiştir. Bu muahedeyi teyit eden and formülü rahip Hyacinth tarafından şöyle tercüme edilmektedir: "*Han ve Hunlar bir sülâle teşkil ederler: nesiller boyunca birbirini aldatmaz, biribirine saldırmaz, hırsızlık vukuunda biribirine bildirirler. Hırsızları cezalandırırlar, zararları öderler, iki taraftan birine düşman saldırırsa askerleriyle yardım*

ederler. Bu andı kim bozarsa Tanrı'nın cezasına çarpılsın, nesiller boyunca bu andın cezası altında inlesin." Çin elçileri Çan ve Mın, Hun hakanı Huhanye ve boy başbuğları, No-Şuy ırmağının doğusundaki Hun dağı'na çıktılar ve bir beyaz at kurban kestiler. Hakan seferlerde kullandığı (en değerli) kılıcını eline alarak ucunu şaraba batırdı ve bu antlı şarabı *Yüeçi hanı*'nın kafa tasından yapılmış kapla içti. Çan ve Mın, Çin'e döndükten sonra saraydaki devlet adamları böyle bir ağır ant yükü altına girdikleri için elçileri tekdir ettiler ve bu anttan kurtulmak için Tanrı'ya kurban sunmayı teklif ettiler[1].

VIII. yüzyıla ait olaylardan bahseden yine bir Çin kaynağı Uygurlarla Çin komutanı arasında yapılan bir andlaşma töreni'ni şöyle tavsif ediyor; Çinli komutan şöyle dedi: "*Tan sülâlesinden Gök oğluna onbin yıl; Uygur hakanına da onbin yıl. Her iki hükümdar karşılıklı barış içinde bulunsunlar; hangisi bu sözleşmeyi bozarsa savaşta canı çıksın, soyu sopu yok olsun.*"

Ant şarabı getirildiği zaman Uygur başbuğları "*senin andınla ant ediyoruz*" dediler[2].

VI. Yüzyılda yaşıyan Avarlar hakanına isnad edilen bir *ant formülü* Bizans tarihçisi Menander tarafından kaydedilmiştir. Bu ant *Bizans* ile *Avarlar* arasındaki sözleşmeyi teyit için içilmiş ant idi. Menander'e göre, Avar hakanı Bayan şöyle andiçmiştir: "*Sava üzerinde köprü kurmakla Romalılara karşı zarar vermek niyetinde isem ben* Bayan *mahvolayım; bütün Avarlar mahvolsun; gök üstümüze yıkılsın, gök tanrının ateşli okları bizleri öldürsün, dağlar ve ormanlar başımıza yıkılsın*; Sava suyu *taşarak bizleri yutsun*[3]."

İslâm müellifleri, Türklerin görenek ve geleneklerinden bahsederken and konusuna da temas etmişlerdir. X. yüzyılın ilk yarısında eserini yazan İbn-ül-Fakih'e göre "Türkler bakırdan yapılmış bir put önünde yemin ederler. Putun önünde su dolu bir kap bulunur. Suyun içine altın ve bir avuç buğday atarlar. Kabın altında bir tane kadın şalvarı bulunur. Yemin eden "andımı bozarsam kadın

[1] Hyacinth, Sobraniye sved. .....I, 78 - 79.

[2] Aynı eser, I, 401 - 402.

[3] Hüseyin Namık Orkun, Türk Hukuku Tarihi (Adliye Vekilliği neşri), Ankara 1935, birinci kısım, sah. 23 (Menander, Exc. Legat. sah. 130'dan naklen).

şalvarı giyeceğim olsun, beni buğday gibi biçsinler, yüzüm altın gibi sararsın" der[4].

XI. yüzyıl müelliflerinden Gardizi Türk karyelerinden bahsederken şöyle diyor: "...Üçüncü karye *(Daluganc(?)* bir dağ yakınındadır. Türkler bu dağa taparlar ve bununla and içerler; bu dağ Tanrının makamıdır derler " و اینده بکوه‌ئ دیکست وتقرب کنند ترکان بدین کوه و سوکند خوردند بدین کوه وچنین گویند که این جای رب العزة است نعوذ بالله عما یقولون "[5]

Eski Türk görenek ve geleneklerini çok iyi bilen Mahmud Kâşgarî temür (demir) kelimesini açıklarken ant formüllerinden biri olan "gök kirsin, kızıl çıksın" cümlesini naklederek Türk and. hakkında şu malûmatı veriyor: "Bu sözün başka bir anlamı vardır. *Kırgız, Yabaku, Kıpçak* ve daha başka kabilelerin halkı andiçtiklerinde yahut ahitleştiklerinde kılıcı çıkararak yanlama öne korlar. "Bu gök kirsin, kızıl çıksın" derler ki, sözümde durmazsam (yani yalan söylersem) kılıç kanıma bulansın demir benden öcünü alsın demektir. Çünkü onlar demire tâzim ederler"[6].

XIV. Yüzyıl bilginlerinden Ebu Hayyan'a göre Türkler yemin ederken "andiçtim" "*Sencer başı için*", "*Sencer gözü için*", *Sencer canı için*" derlermiş. Bunlara şu malûmatı da ilâve ediyor: "*Beylik* kitabında diyor ki, bizim memleketimizde bu yeminlerden hiçbirini kullanmazlar. Herhangi birimiz yemin edecek olursa kıbıt hesabında yetmiş akdinde (?) büktüğü gibi şahadet parmağını tırnağına yetiştirmiyecek surette büker ve "bu anttır, filân işi yapmadım" yahut "yapmam" der. Bu suretle yalan yere yemin edilmediği gibi yeminden sonra da bozan olmaz. Bu yeminin mânası "eğer yalan söylersem bunun gibi kambur olayım" demektir[7].

1173 (milâdi 1759-60) yılında Kırgız-Kazaklarla Kalmuk-Torgavut'lar barış antlaşması yaptılar. Bulanık denilen su kıyısında gök kaşka (alnında bir işaret bulunan) boz aygır, kara başlı koç kurban kesip ellerini kana batırdılar, böylece antlaştılar. O zaman antlaşma böyle olurmuş[8].

[4] A. Zeki Velidi (Togan) Meşhedskaya Rukopis İbn-ül Fakih'a, (İzvestiya Akademii Nauk, 1924, sah. 241).

[5] W. Barthold, Otçet o poyezke v Sred. Aziyu (ZİAN, VIIe serie, tom I, N, 4), 1897, sah. 102, 125.

[6] M. Kâşgarî DLT, 1, 302; Besim Atalay terc. 362.

[7] Dr. Ahmet Caferoğlu neşri, İstanbul 1931. sah. 146 (metin), 177 (tercüme).

[8] Kurban Ali Halidî, Tevarih-i Hamse-i Şarkî, Kazan, 1911. sah. 256.

III. FOLKLORDA "ANT"

3 — Kuzey-doğu kavimlerini tetkik eden etnografyacıların "ayı andı" tesmiye ettikleri ant töreni Yakut, Altay, Salcak Türk boylarında tesbit edilmiştir. Ant içecek Altay ayı derisi üzerine oturup burun deliklerini öper; Altaylılar ayının canilere ceza verecceğine inanırlar. Yenisey kaynaklarında yaşıyan Salcak'lar yemin ederken "gün, ay görüyor" diyerek tüfek namlusunu yahut bıçak yüzünü yalarlar. Sonra ayı kafası bulunan kaptan su içip "bu suyu içtiğim gibi ayı beni yesin" der[9]. Altaylı Telengit'lerde ant içen adam eski zamandan kalma çakmaklı tüfek tutup "işte ay, işte güneş, işte silâh! ben bu silâhı yalıyorum. Eğer suçlu isem güneşi gözüm görmesin! Bu silâh beni öldürsün!" der. Eski zamanda tüfek yerine ok ve yay kullanılırmış[10].

Yakutlarda en maruf ant "ayı andı"dır. Ant içecek olan Yakut'un evine ayı kafası getirilir ve yanan ocağın önüne konur. Ateş üzerinde bir kapla yağ bulunur. Ant içecek adam ateşe karşı dizleri üzerine oturup "eğer yalan söylersem bu yağ karnımı delsin. Ayı beni yesin. Ayı kafasını ısırdığım gibi o da beni ısırsın". diyerek kafayı ısırır[11].

O. Busse'nin verdiği malûmata göre Yakut'lar da ant töreninde kılıç yahut tüfek gibi silâhları öpmek âdeti vardır. Buret'ler ise süngü ucunu öperler[12]. Yakut'ların ant formülleri (andagar tıl) bir çok folklorcular tarafından tesbit edilmiş olduğu halde bunlarda her hangi bir silâh adına rastlanmıyor. Bu formüllerde ateş, ayı yahut at kafası, muhtelif tanrı ve koruyucu ruhlar zikrolunmaktadır. Yakutların ant formüllerinden en uzunu S.V. Jastremski tarafından "Yakut Halk Edebiyatı Örnekleri" adlı eserinde verilmiştir[13]. Bu formülün tercümesi şöyledir: "Bu alevli ateş babamızın önünde aygır (yahut ayı) kafası üzerine otururak yukarıdan aş (yemek) dökerek ant ediyorum: yakdığım ateş hiç bir zaman sıcaklık göstermesin ve yanmasın!

[9] G. Potanin, Oçerki S. -Zap. Mongolii, IV, 39.

[10] A. Kalaçev, Poyezdka k Telengitam na Altay (JS, 1896, IV, 485).

[11] Haruzin, Ayı andı (Etnog. Obozr. 1898, No, 3 sah. 5).

[12] O. Busse, Spisok slov bıtovogo znaçeniya (Zap. R. Georgr. Ob. Po. otd. etnografii 1880, t. III. S. 228).

[13] Obraztsı narodnoy literaturı Yakutov (Trudı kom. Po isuç. Yakut. ASSR, 1929, tom VII, sah. 213).

Yer sahibi (ilâh) doğan çocuklar, beslenen hayvanlar lûtuf etmesin! Doğan çocuklarımız beşiksiz (harfiyen: "yuvasız"), beslenen hayvanlarımız ağılsız kalsın!

Kara (karanlık) orman sahibi Bay Barılah Toyon iyi avlardan mahrum etsin!

Ḫotun İeyeḫsit hiç bir türlü talih (col) ve kısmet etmesin!

Yaratıcı Ak efendi (Ürüng Ayii Toyan) dedemiz ve Cesegey efendi babamız, eğer ben yalan söylüyorsam, lûtuf ettiği evlât ve hayvanlardan mahrum etsin! Eğer söylediklerim yalan ise, gören iki gözüm kör olsun! İşiten iki kulağım tıkansın! Söyler dilimden mahrum etsin! Tutar ellerim tutmaz olsun! Yürür ayağım yok olsun - ben de torba gibi sürükleneyim (harfiyen: "sürüklenip kalayım")!

Bütün akranım ve benim gibiler beni tahkir etsinler! Yaşdaşlarım bana küfretsinler!

Bu aydın dünyada (harfiyen : "güneş yerinde") yaşamayayım! Sözlerimin hakikat olduğuna andediyor ve ateşe döktüğüm yemekten yiyorum" [13].

Yine bir Yakut ant formülü V.L. Priklonski tarafından tesbit edilmiştir. Bu formül Şamanlık (oyun) mesleğine yeni kabul edilen genç Şaman'ın kabilesine ve ruhlara doğrulukla hizmet edeceğine dair verdiği anttır ki bir nevi *Juramentum promissorium*'dur.

V. L. Priklonski'nin verdiği malûmata göre, bu tören ihtiyar bir Şaman'ın idaresi altında yapılır. Genç Şaman bir dağ tepesine çıkarılır törene çok halk toplanır. Dokuz delikanlı ve dokuz kız, genç Şamanın sağında ve solunda yer alırlar. Genç Şaman'a şaman cübbesi giydirilir. Eline de at kıllariyle süslenmiş bir asâ verilir. İhtiyar Şaman çok uzun olan ant formülünü söyler, genç Şaman da bunları tekrarlar. Çok uzun olan bu ant formülünün birinci kısmı şöyledir : "Düşkünlerin koruyucusu, yoksulların babası, öksüzlerin anası olacağıma söz veriyorum. Yüksek dağ tepelerinde bulunan ruhlara saygı göstereceğime, onlara canla başla hizmet edeceğime andiçiyorum. Bu ruhların en büyüğü, en kudretlisi, üç cins ruhlar üzerinde hâkim olan, dağ tepesinde yaşıyan ve şamanların "Suostugannah Ulu-toyor" dedikleri tanrıya, onun büyük oğlu Uygul-toyon'a karısı, Uygul-hatun'a, küçük oğlu Keke-Çuorantoyon'a onun karısı Keke Çuoran-hatun'a ve bunların sayısız aile üyelerine ve uşaklarına saygı göstereceğime ve hizmet edeceğime ant içiyorum. Bu ruhlar insanlara türlü has-

talıklar gönderirler; ben bu hastalıkları sarı at kurban ederek iyi etmeğe söz veriyorum...[14]".

4. İslâm-Türkler arasında şer'î kaza makamları asırlardan beri fıkıhın kabul ettiği yemini tatbik etmişlerdir. Bununla beraber eski ant gelenekleri, İslâm Türklerin hayatında ve folklorunda derin izler bırakmıştır. Hele eski Türk boy teşkilâtını muhafaza eden Kırgız-Kazaklar çok eski ant müessesesi geleneklerini son yıllara kadar muhafaza etmişlerdir. Şeriatçı hocalar bu gelenekleri ortadan kaldırmağa muvaffak olamamışlardır. Ancak pek yakın zamanlarda bazı kabilelerde Kuran üzerine camilerde yemin ettirmek âdeti yayılmağa başlamıştır.

Kırgız-Kazaklarda andın muhtelif şekilleri etnograflar tarafından müşahede ve tesbit edilmiştir. Bunlardan pek maruf olanları, kılıç, tüfek, b.çak yalamak, çoban değneği (kuruk) ve kamçı sapı üzerinden atlamakla ant içmektir[15]. Andın daha dehşetli olmasını istiyen dâvacılar müttehemin kefenlenerek mezarda "yalan söylersem canım çıksın!,, demesini teklif ederler[16]. Demircinin körüğü üzerine ant içmek âdeti de tesbit edilmiştir.

Kırgız-Kazak'ların eski âdetleriyle mücadele eden bir hoca tarafından 1841 'de yazılıp 1879 'da Kazan'da yayınlanan bir manzumede[17]. Kırgız-Kazakların "şeriate uymıyan" antları şöyle tavsif ediliyor. "At sürüleri, çobanın değneği ve kılıcının sapı üzerinden atlamaz; demircinin körüğünü ulu sayar, servet ve samanını körüğün lûtfu sanır; iki adam dâvalaşırsa itham edilen adam ant içerek göğe bakıp tırnağını yalar. Yine "işte şu mezara var, tüfeğe (elini) vur, haksız isen tüfek seni vursun, diyerek tüfeğini ulu sayar"[18]

Silâh üzerine ant Başkurt'larda en büyük antlardan sayılır. Silâh üzerine yemin etmeğe mecbur edilen suçlu derhal itiraf eder ve ant içmeğe yanaşmaz[19].

[14] V. L. Priklonski, Tri goda v yakutskoy oblasti (Jivaya Starina, 1891, IV, 50-52).

[15] Grodekov, Kirgizı i Kara Kirgizı Sır-Daryinskoy obl. 212-213; 224.

[16] İ. Dobromislov, Sud u Kirgizov, Kazan 1904, s. 6.

[17] Kıssa Kazaknıng ahvalini beyan eder, Kazan 1871.

[18] And töreninde "tırnak yalamak" Lob-nor kıyısındaki Türklerde de müşahede edilmiştir (N. Katanoff, Sredi türkskih plemen, S. 11).

[19] S. İ. Rudenko, Başkırı, Leningrad 1925, sah. 309.

Anadolu Türklerinin ant müessesesiyle ilgili folkloru şimdiye kadar iyi öğrenilmiş değildir. Buna rağmen bazı folklorcularımız tarafından eski ant gelenekleri izlerine rastlanmıştır. M. Zeki, Konya âdetlerinden bahsettiği bir makalede şu malûmatı veriyor: "Yine eski Türklerde bıçak atlamak âdeti vardı, büyük teke bıçağı bulunmazsa değnek atlarlardı. Bıçak söylenmesi icabetmiyen en mühim iş için atlanırdı. Ortaya bir kılıç getirilerek bu sırrı saklıyacağım yahut bu işi göreceğiimden bu bıçağı atlıyorum" der, atlardı. Bu en büyük yemindi. O iş mutlaka görülür, o sır mutlaka saklanırdı. Bıçağı atladıktan sonra (söz verdiği) işi görmiyen, (sırrı) saklamıyan en âdi adam sayılırdı" [20].

"Dede korkut" hikâyelerindeki Oğuz kahramanlarının ant formülleri de "kargış"dan ibarettir; mushaf üzerine "el vurup ant içmek" ancak XII. hikâyede zikrolunuyor ki, son devirlerde aldığı mâna iledir.

Alp Kazan'ın inagı, Beyrek Kazan'a âsi olmıyacağına şöyle ant ediyor: "Ben Kazan'ın nimetini çok yemişim, bilmezsem gözüme dursun! Kara koç kazılık atına çok binmişim, bilmezsem bana tabut olsun! güzel kaftanlarını çok giymişim, bilmezsem kefenim olsun! al bargâh otağına çok girmişim bilmezsem bana zindan olsun!" [21].

"Beyrek and içti: Kılıcıma doğranayım, okuma sançılayım, yer gibi kertileyim, toprak gibi savurulayım sağlıkla varacak olursam Oğuz'a gelip seni helâllığa almazsam" [22].

"Oğuz yiğidin öfkesi kabardı: kılıcını çıkardı, yeri çaldı, kertti. Kerttiğim yer gibi kertileyim, toprak gibi savrulayım, kılıcıma doğranayım, okuma sançılayım, oğlum doğmasın, doğarsa on güne varmasın bey babamın kadın anamın yüzünü görmeden bu gerdeğe girsem" [23].

5. Eski topluluklarda "gerçek" ile "yalan"ı "suçlu" ile "suçsuz"u ayırdetmek için "tanrı yargısı"na (Ordāl, Gottesurteile, Gottesgericht) başvurulurdu. Tanrı yargısının iptidaî şekilleri itham edilen adamı düelloya çağırmak, kızgın demirle yakmak, zehir içirmek ve saire gibi denemeler olmuştur. Tanrı yargısının bu kaba şekilleri

[20] M. Zeki, Konya âdetleri (Halk Bilgisi Haberleri, 1931, sayı 16, sah. 75).
[21] Kilisli neşri, sah. 167-168; Orhan Şaik Gökyay, sah. 116.
[22] Kilisli, s. 53; O. Ş. Gökyay, s. 35.
[23] Kilisli, s. 106; O. Ş. Gökyay, 72.

Avrupa'da XIII. asrın sonlarına kadar tatbik edilmiştir. Tanrı yargısının daha mülâyim şekli İslâmiyetin zuhurundan önce Araplarda tatbik edilen mübahale (مباهله), Türk kavimlerinde tatbik edilen ve mahiyeti itibariyle Arapların mübahalesiyle aynı olan "karganma" (lânetleme)dir. Dâva bakıldığı esnada ansızın gelen misafirlerin hakemliğine başvurmak ve onun verdiği karara başeğmek "tanrı yargısı"nın, zamanına göre, en makul şeklidir. Bu gelenek Yakut'ların bir kolu olan Dolganlarda son yıllara kadar devam etmiştir[24]. Kutlu sayılan misafirlerin hakemliğine müracaat edildiğini biz kendimiz Kırgız-Kazaklarda müşahede ettik[25].

En eski devirlerde "ant" kelimesi bir yabancı ile kardeşleşme ve dostlaşmayı teyid için yapılan töreni ifade etmiştir; bugünkü anladığımız mefhumu ifadeye yarıyan bir terim olarak kullanılması çok sonraki devirlere aittir. Gerek tarih kayıtlarından ve gerek folklor materyallerinden pek açık olarak anlaşılmaktadır ki, eski devirlerde "suçlu" ile "suçsuz"u "gerçek" ile "yalan"ı ayırdetmek için "Tanrı yargısı"na müracaat edilirken "ant içmemişler", fakat "karganmışlar" yani kendi kendilerinin, evlâtlarının, soyu sopunun üzerine tanrının lânetini (kargışını) çağırmışlardır. "Yalan söylüyorsam gözüm kör olsun, evlâdımın ölüsünü öpeyim!..." gibi "ant"lar eski devirlerde tatbik edilen kargışın kalıntılarıdır ki, bugün ancak folklor materyali kıymetini haizdir.

"Tanrı yargısı"na müracaat edilirken "kargış" İslâmiyetten önceki Arap yeminlerinden biridir. Araplar buna mübahale (مباهله) yahut ibtihâl (ابتهال) derlerdi. Necranlı Hıristiyan Araplarla peygamberin İsa hakkındaki münakaşaları münasebetiyle "mübahale" Kur'an'da zikredilmiştir[26]. "Mübahale" karşılıklı lânetleşme (karganma) demek olup Araplar böyle yapılan lânetleşmenin yalancının

[24] A. A. Popov. Materiali po rodovomu stroyu Dolgan (Sovetskaya Etnografiya 1934, No. 6, sah. 136).

[25] Yabancı bir misafirin geldiği gün ev hanımı yahut gelinlerinden biri oğul doğurur yahut başka bir beklenmiyen iyilik olursa misafir "kutlu konuk" sayılır.

[26] "Sana gelen ilimden sonra artık her kim seninle münakaşaya kalkarsa haydi de: gelin oğullarımızı ve oğullarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarınızı, kendimizi ve kendinizi çağıralım, sonra can ve gönülden *ibtihal* ile dua edelim de Allah'ın lâ'netini (kargışını) yalancıların boynuna geçirelim" (Âl-i İmran suresi, 59. âyet). Kalmukçada *xaral* (kargış) - lânet, ant, yemin anlamına gelir (G. J. Ramstedt, Kalm. Wörterbuch. 168).

boynuna geçeceğine inanırlardı. Bu inanma Araplarda ve Türklerde olduğu gibi muayyen bir kültür merhalesinde, başka kavimlerde de olmuştur. Meselâ İslâvlarda yemin mânasını ifade eden *Klyatva* kelimesi de aslında "kargış" demektir.

Yukarıda naklettiğimiz ant formüllerinin hepsi "kargış"lardan ibarettir. Eski devirlerde buna "ant" denilmemiştir.

IV EN ESKİ DEVİRLERDE ANT

6. En eski devirlerde "ant" yukarıda zikrettiğimiz veçhile, yalnız devletler, kabileler veya şahıslar arasında yapılan kardeşleşme ve dostlaşma törenini ifade etmiştir. Bu tören, Türk folklorlarındaki tavsiflerinden anlaşıldığına göre, şöyle olurdu: İki yabancı kardeşleşmeğe ve dost olmağa karar verirlerse soydaşlarının huzurunda kollarını keserek bir kaba *(ant ayağı*'na) kanlarını akıtırlar. Aralarına kılıç, ok veya başka bir silâh koyarak bu kaptaki kana kımız, süt veya şarap karıştırarak beraber içerlerdi. Sonra silâhlarını yahut atlarını veyahut hemşirelerini değiştirirler, böylece "antlı adaş" olurlardı[27]. Moğol devrinde bu törenle dostlaşmış olanlara "anda" denilmiştir. "Anda" terimi Türk lehçelerinden ancak Kırgızcada (dünür)" kelimesiyle birlikte "kuda + anda = kudanda" (= dünür + kardeş), Kırgız-Kazakça'da "kudandalı" (= dünür olanlar[28] şekillerinde muhafaza edilmiştir.

Bu "ant töreni" hakkında ilk malûmat Milât'tan önce V inci asırda Herodot (IV, 70) tarafından verilmiştir. Bu malûmata göre İskitler ant içerken kendilerini hafifçe yaralarlar, kanlarını bir kaba damlattıktan sonra silâhlarını o kana batırırlar ve her iki taraf dualarını [ant formüllerini olacak] tekrarlıyarak bu kaptan içerlerdi. Milât'tan sonra II. asırda yaşamış olan Samosatlı Lukian, İskit Toksarid'i (Toxaris) şöyle konuşturuyor: "[İskitlerde] dost olarak biri seçildiği zaman beraber yaşamağa, gerekirse biri başkası için ölmeğe büyük ant yapılır. Gerçekten de biz böyle yaparız; parmaklarımızı keserek kanımızı bir kaba akıttıktan sonra kılıçlarımızın ucunu bu

[27] "Adaş" terimi için bk. A. İnan Adaş ve sağdış kelimelerinin en eski anlamları, ("Türk Dili Belleteni", Seri III, sayı 1-3, sah. 41-45). Bk. bu kitap.

[28] K. K. Yudahin, Kırgızca-Rusça sözlük, Moskova 1940, s. 395; Begaliyev-Gavrilov, Kazakça-Rusça sözlük, 1938 sah. 190.

kana batırarak bu kaptan içeriz. Sonra bizi hiç bir şey ayıramaz" [29]. İskitlerin dostlaşma (anda) törenlerinde görülen kan karıştırma unsuru Türk boylarında tarih boyunca devam etmiştir; hattâ Osmanlılar devrine ait edebiyatta kan yalaşıp dost olma motifine rastlıyoruz. II. Bayazıt devri şairlerinden Mesihî'nin Ali Paşa hakkında yazdığı mersiyede :

Subhudem bir acep ugraş oldu
Her taraf lagze-i sabaş oldu
Dil paşa ile peykân-i adu
Kan yalaştı ve kardaş oldu

Birinci Selim devri şairlerinden Ahî'nin bir şiirinde

Okların can almaga tirinle yoldaş oldular
Sinelerde kan yalaştılar karındaş oldular [30]

Osmanlı İmparatorluğu'na giren İslâvlarda, bilhassa Bulgarlarda, kan yalaşıp kardeş olma âdeti, papazların yasak etmelerine rağmen son zamanlara kadar devam etmiştir [31].

Gerek bu tarihî malûmattan ve gerek folklor materyallerinden açık olarak anlaşılıyor ki, en eski devirlerde ant ancak dostluk ve kardeşlik kurmak için tatbik edilmiştir, *kargış* ise gerçekten yalanı ayırt etmek için yapılan müstakil bir tören olmuştur. Bununla beraber ant törenleriyle yapılan dostluk ve kardeşlik kargış formülleriyle de teyit edilmiş olacak ki, sonraları kargış töreniyle ant töreninin karışmasına sebep olmuş ve *kargış*'tan ibaret olan törene de ant denilmiştir.

Kabile teşkilâtının çok kuvvetli çağında antlı dost olma töreni fertler arasında değil, fakat boy başbuğları tarafından kabilelerinin iştirakiyle yapılırdı. Böylece iki boyun kanları ve silâhları birleşmiş olurdu. Manas destanının kahramanlarına göre antlı dostlar "göğüslerinde canları, ağızlarında dilleri-sözleri, gemlerde atları, bohçada giyimleri bir (yani ortak) olan" kimselerdir [32]. Kırgız'lar bu gibi dostlara "antlı adaş" derler ki, eski türkçede "andlıg adaş" denirdi [33].

[29] V. V. Latışev, İzvestiya drevnih avtorov o Kavkaze i o Yujnoy Rossii (Zapiski İmp. R. Arkh. Ob. VII, s. 552).

[30] Necip Asım, Türk Tarihi, İstanbul 1316, sah. 60-61.

[31] S. Bobçev, O pobratimstve i posestrimstve (Jivaya Starina, 1892, III, s. 34-35). Bulgarların bu âdeti Ahiçelebi, Tatarpazarcık ve Karahasan bölgelerinde tesbit edilmiştir (aynı makale, sah. 36).

[32] Radloff, Proben, V. sah. 32.

[33] Kutadgu Bilig'de: "Ukuş ol sanga edgü andlıg adaş".

"Moğolların gizli tarihi" Temuçin'le Camuha'nın dostluklarını hikâye ederken onlara şu sözleri söyletmektedir : "Kadim zamanki ihtiyarların sözlerini duyduk. Buna göre, dost olan kimselerin hayatı ve canı bir olur. Onlar birbirini terketmezler, birbirinin hayatını korurlar"[34].

V. TÜRLÜ ANT TÖRENLERİNDE GÖRÜLEN UNSURLARIN İZAHI

7. a) KAN Kardeş veya dost olmak istiyenlerin kanlarını bir içkiye karıştırıp içmeleri eski antlaşmanın en önemli şartlarından biri olmuştur. İptidaî zihniyete göre kan ve can aynı şeydi; kanları birbirine karışan kimselerin hayat ve ölümleri de birbiriyle bağlanmış olduğuna inanılırdı. Bundan dolayıdır ki kardeşleşme andı töreninde kan en önemli unsur olmuştur. XVIII. yüzyılda Şamanist Kalmuk-Torgavut'larla yaptıkları barış antlaşmasında müslüman Kazak-Kırgızlar bile kurbanlık koyunun kanına ellerini batırmak suretiyle, bu kan karıştırma âdetini sembolik olarak yerine getirmişlerdir (§2). Bir Yakut hikâyesinde tasvir edilen sadakat anında da kan unsurunu görüyoruz. Bu hikâyeye göre kendisini uşaklığa teslim eden bir Yakut, sadakatle hizmet edeceğine ant içerken, kemikten yapılmış bıçağiyle serçe parmağını kesiyor ve kaniyle kayınağacı kabuğuna ant işaretini yapıyor[35]. Kan yalaşıp kardeş olma âdetinin eski Osmanlı edebiyatındaki yankısını ve papazların mücadelesine rağmen, Bulgarlarda son zamanlara kadar devam ettiğini yukarıda zikrettik (§6).

b) SİLÂH Kılıç, yatağan, mızrak, balta, ok Türklerin gerek "anda" ve gerek "kargışlı ant" törenlerinde görülen en önemli unsurlardır. Folklor materyallerinden anlaşıldığına göre Türklerde dostlaşma andı yalnız silâh üzerine de olmuştur. Manas destanının devamı olan Kan Yoloy destanında "bir okunu çekti, aldı, aralarına koydu -kıyametlik dost oldular". denilmektedir[36]. Galip kahramanın kılıcı

[34] Dr. Ahmet Temir, Moğolların Gizli Tarihi, sah. 53 (s. 117).

[35] G. Potanin, Oçerki S. Zap Mongolii, IV, sah. 641-642; A. İnan, Göçebe Türk boylarında evlâtlık müesseseleriyle ilgili gelenekler, (Ank. Üniv. D. T. C. Fa. Dergisi, c. VI, sayı 3, sah. 134). Bk. bu kitap.

[36] W. Radloff, Proben, V. 376. Kırgız-Kazak rivayeti olan Alp Bamsı destanında iki kahramanın aralarına kılıç koyup dost oldukları zikredilmektedir (Abubekir Divayev, Alpamış Batır, Taşkent 1902, sah. 18). Kırgızlarda dost olmak is-

altından geçmek de itaat ve sadakat andı sayılmıştır. Oğuz beyi Beyreg'in düşmanı Yalancı oğlu Yalıncuk "...Beyreg'in ayagına düştü, kılıcı altından geçti, Beyrek dahi suçundan geçti" [37].

Çoban değneği kılıç, yay, ok, balta, bıçak, son zamanlarda tüfek ve başka silâh ve aygıtların ant töreninde birinci derecede önemli unsur sayılmaları iptidaî toplulukların istihsal hayatlarında oynadıkları rollerle izah edilebilir. İptidaî insan için bunlar yalnız âlet değil, fakat bir koruyucu ve besleyici ruhu temsil eden fetişlerdir; her âletin kendine mahsus bir koruyucu ruhu vardır. Yalan yere ant içilirse bu koruyucu ruhun darılacağına inanılırdı.

c) KARŞILIKLI HEDİYE ALIP VERME : Silâh at,giyim v.b. nesneleri değiştirme âdeti Türk ve Moğolların anda törenlerinde en önemli unsurdur. "Moğolların Gizli Tarihi" Temuçin'le Camuha'nın ilk dostluklarını şöyle anlatıyor : "İlk defa aralarında dostluk (anda) tesis ettikleri zaman Temuçin onbir yaşında idi. O zaman Camuha, Temuçin'e karaca bacağından elde edilmiş bir oyun kemiği (aşık) vermiş ve Temuçin'den de, içine kurşun dökülmüş başka bir oyun kemiği (aşık) almış, bu suretle dost olmuşlardı". Her ikiside büyüdükten sonra kuşaklarını değiştirmek suretiyle dostluklarını tazelediler [38]. Oğul ve kızlarını evlendirme (dünürlük) suretiyle kardeş olan Buret' ler kuşaklarını değiştirerek birbirini öperler; böyle dünürlük tesis etme âdetine "böḫö andaldaha", yani "kuşak değiştirme" denir [39]. Aynı zamanda Buretlerde "anda"-dost demektir. Halhas'larda ise "anda" müessesesi tamamiyle unutulmuş, "anda kelimesi ancak "değiştirme" mânasına gelen "andaldaqa" kelimesinde muhafaza edilmiştir [40].

Aynı âdet Bulgarlarda da tesbit edilmiştir. S. Bobçev'in verdiği malûmata göre iki Bulgar kardeşleşmek isterse şimşir ağacı dallarından buket yaparak birbiriyle değiştirirler. Sonra kollarını kanatarak

teyen iki kimse aralarına yalın kılıç koyarak, çıplak göğüslerini birbirine dokundurmak suretiyle, kucaklaşırlar (Grodekov, Kirgizı i Kara Kirgizı Sır-daryinskoy obl. 41-42).

[37] Dede Korkut, Kilisli, 66; Orhan Ş. Gökyay, 44.

[38] Dr. A. Temir, Moğolların Gizli Tarihi, sah. 52-53.

[39] M. Hangalov, Svadebnıye obryadı Unginskih buryat (Etnog. Obozreniye, 1898, No 1, sah 41).

[40] T. A. Bertagayev, Zapadno-buryatskiy dialekt na meterialah leksiki (Ak. N. SSSR XLV N. Marru, 1935,h. 151-152).

yalaşırlar [41]. Hediyeler alıp verme (birşey değiştirme) ile dost ve kardeş ("anda") olma âdetinin İskit ve Türk kavimlerinin egemen oldukları sahada çok yaygın bir âdet olduğu anlaşılmaktadır. Bu âdetin eski "anda" törenine giren unsurlardan biri olduğuna hükmedebiliriz.

d) BİR NESNEYİ KERTME Dede Korkut hikâyesinde tesbit edilen Oğuz andında kılıçla yeri kertmek âdetini gördük (4§.). Manas destanının kahramanlarından Almanbet düşmanlarından öç alacağına ant içerken "bıçağıyle yere çapraşık çizgiler çizdi, bıçağını tekrar kınına soktu" [42]. Aynı motifi Edige destanında da buluyoruz. Toktamış handan öç alacağını anlatmak için elindeki yoğurdu dilim dilim kesti ve karıştırdı [43]. Oğuzların *beşik kertme yavuklu* tâbirlerindeki *kertme* kelimesi de "anda - dünür" olma âdetinin cari olduğu devrin hatırasıdır. Eski zamanda Yakutlar dostluklarını bir ağacı kertmekle teyit ederlerdi [44]. Ağacı yahut yeri kertmenin ant ve sadakat unsuru olduğunu tarihî kayıtlar da teyit ediyor. Orta - Asya kavimlerinden Wuhuan'lar hakkında Çin kaynağı şu malûmatı veriyor : "Bunların âdetinde sadakati göstermek için kertilmiş çubuk kullanılır. Yazıları olmadığı halde kimse ahdine aykırı hareket etmeğe cesaret edemez" [45].

e) AYI KAFASI VE DERİSİ Altaylıların ve Yakutların ant (kargış) töreninde görülen bu unsurlar totemcilik devrinden kalma âdettir. İptidaî zihniyete göre, totem canileri, yalancıları sevmez, onları cezalandırır. N. Haruzin'in verdiği malûmata göre "totemleri kaplan olan Bengal Santal'ları en muhteşem ant törenlerini kaplan derisi üzerinde yaparlar" [46]. Bütün kuzey kavimlerinde ayıya karşı saygı gösterme âdeti vardır. Bu âdet Sibirya Taygalarından Norveç köylülerine kadar yayılmıştır. Altaylılarda ve Yakutlarda ayı adı tabu sayılan kelimelerdendir; yakutlar ayıya *öbüge* (büyük baba)

[41] S. Bobçev, O pobratimstve i sestrimtsve (Jiv. Starina, 1892, III, sah. 34). Haç yahut başka bir nesne değiştirme suretiyle kardeşleşme âdeti Rus köylülerinde de görülmüştür (Jiv. Staria 1912, I - II, sah. 109).

[42] W. Radloff. Proben, V. sah. 35.

[43] P. M. Melioranskiy neşri metin, sah. 9-10 (Zapiski İRGO. XXIX. cildinc "Soçineniye Çokana Çingizoviça Valihanova (Zap. İRGO, XXIX. s. 240 rusça tercüme).

[44] Seroşevski, Yakutı. 551, not 1.

[45] Hyacinth, I, 152; Prof. W. Eberhard, Vuhuan'lardan bahsederken "Çentek çubuk kullanırlar; yazıları yoktur" diyor. "Çin'in şimal komşuları" Ankara 1942, s. 48 (sadakattan bahsetmiyor).

[46] N. Haruzin, Etnografiya, IV, s. 82.

yahut *tıa toyono* (dağ efendisi), Altaylılar da *aba* (baba), *kayrahan* (büyük han) derler. Totemci kuzey kavimlerinde ayı Bengal Santallarının kaplanı yerini tutmuş olsa gerektir.

Yakutlar ayı kafası bulunmadığı zaman at kafası üzerine ant içerler.

Bu da Yakutların menşeleri hakkında söyledikleri bir efsane ile izah olunur. Bu efsaneye göre Yakutların ilk ataları yarısı at yarısı kişi şeklinde bir yaratık olup gökten inmiştir[47]. Umumiyetle Türk kavimlerinde atların kafatasları yere atılmaz, fakat bir sırığa geçirilerek dikilir. Bu âdet Altaylardan tâ İstanbul'a kadar gelmiştir. Çin kaynaklarına göre aynı âdet Gök Türklerde de vardır[48]. Eski Türk şamanlığında at kafatasının mübarek nesne sayılmış olduğu şüphesizdir.

f) TIRNAK YALAMAK Bu âdet şimdiye kadar ancak Kırgız-Kazaklarda ve Lob-nor Türklerinde tesbit edilmiştir (4§. ve not 18). Bu âdetin izahı güçtür. Her halde bu âdet tırnaklı (yırtıcı) bir totem üzerine yapılan kargış andı töreninin yankısı olsa gerektir. Bazı kuzey uluslarında ayı pençesi ve dişleri üzerine ant içme âdetine rastlanmıştır (N. Haruzin, Etnografya, IV, 82 - 83).

Muhtelif ant törenlerinde müşahede edilen bu eski unsurlardan anlaşılıyor ki, iptidaî devirlerde *ant* (yani dostluk ve kardeşlik tesisi için yapılan tören) ve k a r g ı ş (yani gerçek ile yalanı ayırt etmek için yapılan tören) iki ayrı müessese olmuştur. Sonraları birbirine karıştırılmıştır. Mukaddesat üzerine ant içme âdeti yayıldıktan sonra kargış formülleri ancak folklorda muhafaza edilmiştir. Bununla beraber Şamanist Türklerde kargış son yıllara kadar "tanrı yargısı" mahiyetini "ant" ismi altında muhafaza etmiştir.

[47] H'yung-nu'lardan bir grup olan ve ata benziyen kavim hakkındaki Çin haberleriyle krş. (W. Eberhard, Çin'in şimal komşuları, s. 70).

[48] W. Eberhard, mez. eser, sah. 86.

ESKİ TÜRKLERDE TESLİM VE İTAAT SEMBOLLERİ

Zekî Velidi Togan'a Armağan İstanbul 1950 - 55 Maarif Basımevi.

Eski Türklerde sefere çıkmak, barış yapmak, düşmanı teslim almak gibi önemli içtimaî olaylar muayyen bir törenle tesit edilmiştir. Bu törenlerin en eski şekillerini tavsif eden tarihî belgelere malik değiliz. Bununla beraber bu törenlerin bazı kalıntı ve kırıntıları tarihî eserlerde ve folklorda muhafaza edilmiştir. Biz bu makalemizde teslim ve itaat törenine ait unsurlar olduğu anlaşılan âdetlere işaret edeceğiz. Külâhını çıkarıp koltuğu altına almak, kuşağını çözüp boynuna asmak, galibin silâhı altından geçmek eski Türklerde teslim ve itaat sembolü sayılırdı. Bunlardan en önemlisi mağlubun galip huzuruna girerken, teslim ve itaat sembolü olarak, boynuna kuşağını veya silâhlarını asmak âdeti idi. Türk ve Moğol ulusları islâmiyeti kabul ettikten sonra bile asırlarca bu âdeti muhafaza etmişlerdir. Zahireddin Babur, Kalât kalesi savaşında kazandığı zaferi ve düşmanlarının teslim oluşlarını anlatırken "Zünnun Argun Kalâtı Mukim'e vermişti. Mukim'in adamlarından Ferruh Argun ile Kara Bulut Kalât'ta bulunuyorlardı. Ok kılıflarını ve kılıçlarını boyunlarına asarak geldiler. Günahlarını bağışladık" diyor[1]. Her halde bu adamların kılıçları kuşaklarına veya kemerlerine bağlı bulunuyordu.

Çok erken islâmlaşmış olan Selçuklularda teslim ve itaat sembolü olarak boynuna kefen sarmak âdeti bulunduğunu görüyoruz ki, eski devirlerdeki kuşak asmak âdetinin islâmlaşmış şeklinden başka bir şey değildir. İbn Bibi (Selçuk Tarihi)nin hikâyesine göre, hapiste bulunan Sultan Alâeddin Keykubad'ı Oğuz beyleri hükümdar yapmıya karar verdiler. Geçmişte bu sultanın iğbirarını celbetmiş olan emir Seyfeddin Aybe, sultanı hapishanede ziyaret ederken kılıcını çözüp kütvale verdi ve "yüzünü mezellet yerine kodu ve gözlerinden yaşı revan olup koltuğundan kefenin çıkarıp boynuna doladı ve kütvale verdiği kılıcı alıp sultanın önüne kodu"[2]

[1] Baburnâme (Reşid Rahmeti Arat terc. s. 172).
M. Th. Houtsma neşri, 111-191; farsca aslı faksimile s. 206

Abulgazi Han, Esfendiyar Han'a tabi Türkmenleri imha etmeyi tasarlarken adamlarına şöyle diyor: "Türkmenleri kıralım. Esfendiyar Han'ın huzuruna varıp boynumuza futa (kuşak) asarak arz kılalım..."[3].

"Boynuna kuşak asıp yalvarmak" motifi Türk folklorunda çok yaygın bir motiftir. Kırgızcada "moyunga kur (kuşak) salmak" tam teslimiyet göstermek demektir[4]; "boto (futa) salınmak" merhamet dilemek demektir[5]. Manas destanında bir kahramanın "boynuna kuşak koyup" beyine yalvardığı tasvir ediliyor. "Kaplan doğmuş delinin açığı yaman geldi. Yanındaki kırk arkadaşı sızlanarak kalkıverdiler, sakalları darmadağın oluverdi. Almanbet boynuna kuşak (boto = futa) asıp yalvardı."

Kabılan tugan tentektiñ
açuu caman keldi deyet,
canındagı kırk çora
tura kondu sırkırap,
sakalı ketti burkurap
Almanbet turdu calınıp
moynuna boto salınıp...[6].

Kazakların "Kuzu Körpeç" destanında da aynı motifi görüyoruz. Sarıbay Han avlanırken yanlışlıkla bir gebe meralı öldürüyor. Buna pişman olarak "sarı başlı ak koyun Allah'a adak edip ve boynuna kemerini asıp (Allah'a) yalvardı".

ak sarı bas Aldaga koyun aytıp
moynuna kisesin sap calındı endi[7]

Bu Kazak destanındaki Sarı Bay Han'ın Allah'a ibadeti Çengiz Han'ın Burkan Haldun dağında dağ ruhuna yaptığı ibadetden

[3] Şecere-i Türk (Desmaisons neşri, s. 298-299).

[4] K. K. Yudakhin, Kirgizsko-Rus. Slovar, Moskova 1941. s. 96 (türkçe ter. 133).

[5] Aynı eser, s. 400 (Türkçe terc. 522).

[6] W. Radloff, Proben, [metin V, 149] Radloff'un almanca tercümesi (s. 150): "Da erhob sich Alman Bet, und umarmte ihn flehend..." yanlıştır.

[7] Radloff, Proben III metin, 223. Bu mısraların almanca tercümesi de (ein weissgelbes Haupt Gott darbietend, sprach er..) yanlıştır. Radloff bu mısradaki "koyun" (yani koyununu) kelimesini "koyup" okumuş ve böylece "ak" sarı baş (lı) koyununu" yerine "ak sarı başına koyup" anlamıştır. "Ak sarı başlı koyun" şamanizmde en makbul adaktır.

farksızdır. Çengiz Han'ın bu ibadeti "Moğolların Gizli Tarihi"nde şöyle tasvir edilmiştir: Temuçin (Merkitlerin elinden kurtulduktan sonra) güneşe bakıp saçı saçtı ve "Burkan Haldun'a her sabah tapmalıyım. Neslimin nesli böyle bilsin" diyerek kuşağını boynuna astı, külâhını eline takıp göğsünü açtı, dokuz defa secde etti [8].

Altın Ordu hanlarından Berke hanın müslüman olduktan sonra boynuna sicim takıp Allah'a yalvardığı hakkında bir hikâye Tabakat-i Nâşirî müellifi Minhac Cüzecanî tarafından kaydedilmiştir. Onun verdiği malûmata göre, babası Batu'nun yerini elde etmek maksadiyle Kıpçak ve Saksın diyarından Tamgaç memleketine giden Sartak orada büyük kaan Mengün han tarafından i'zazla geri gönderilmişti. Oradan döndükten sonra Batu'nun yerine hanlık tahtına geçmiş olan amcası Berke'yi ziyaret etmedi. Berke ona adam gönderip kendisi Sartak'ın babası yerinde olduğunu ve ziyaretine gelmediğinin sebebini izah etmesini talep etti. Sartak ise kendisinin hıristiyan olduğunu, müslüman yüzünü görmenin kendisine uğursuzluk getirdiğini söyledi. Bu haber müslümanlar hükümdarı Berke'ye yetiştirildikten sonra o bir çadıra girdi, boynuna sicim geçirip kendisini zincirle çadıra bağladı. Allah'a tam bir teslimiyet göstererek Sartak'a beddua etti. Üç gün ve üç gece böyle Allah'a, âdetteki âyinleri yaparak, yalvardı. Dördüncü gün Sartak öldü [9].

[8] Moğolların Gizli Tarihi S. 103 (A. Kozin, Sokrovennoye Skazaniye, M. 1941, sah, 98: Erich Haenisch, Die geheime Geschichte der Mongolen, III, S. 25-1 Ahmet Temir, Mogolların gizli tarihi, Ankara 1948, s. 41.

[9] Tabakat-i Naşirî metin, Kalkutta basımı 1763-1894. s. 441-450. Bu metin Kalkutta neşrinde çok yanlış basıldığından, elimizde kitabın başka bir nüshası bulunmamasına rağmen, doğru zannettiğimiz şeklini buraya ilâve ediyoruz

چون باتوخان در گذشت ازوی پسری ماند سرتاق در غایت تعدی و تعصب با مسلمانان. سرتاق از ولایت قپچاق وسقسین عزیمت خدمت منکوخان کرد تابذریعهٔ منکوخان بجای پدر باتو بنشیند چون بیلاد طمغاج برسید منکوخان اورا با اعزاز باز گردانیدند. چون بنزدیك عم (خود) بلکا (برکا) خان رسید اعراض کرد و راه بگردانید و بنزدیك عم خود نیامد. بلکاخان کسان بنزدیك سرتاق فرستاد من ترا بجای پدر باشم چرا بیگانه وار میگذری و بنزدیك من نمی آیی چون فرستادگان نزدیك سرتاق پیغام بلکاخان تبلیغ کردند سرتاق ملعون جواب دادکه تو مسلمانی ومن دین ترسائی دارم روی مسلمان دیدن شوم باشد لعنه الله کثیرة. چون این حدیث نا صواب بدان پادشاه مسلمان بلکاخان رسید تنها در خرکاه رفت رسن درگردن خود کرد و یك زنجیر درخرگاه محکم گردانید وپای استاده و بتضرع هرچه کاملتر و ابتهال هرچه تمامتر می گریست و می زارید و میگفت خداوندا اگر دین محمدی وشریعت اسلام حق است انصاف من از

"Boyuna sicim takma"nın eski Oğuzlarda esaret ve kulluk sembolü sayılmış olduğu Dede Korkut hikâyelerinden anlaşılmaktadır. Salur Kazan'ın oğlu Uruz'un hikâyesinde esareti anlatmak için

Kıl sicim ak boynuma takıldığını...
Kara kıldan sicim boynuna takılu
Ak boynunda kıl urgan takılu

cümleleri söylenmektedir[10].

Galibin kılıcı altından geçmek de eski Oğuzlarda teslim ve itaat sembolü sayılmıştır. Dede Korkut hikâyesi kahramanlarından Bamsı Beyrek'e karşı suçlu olan Yalıncık, Beyrek'in ayağına düşüp kılıcının altından geçiyor; Beyrek dahi onun suçundan geçiyor[11].

سرتاق بستان ، سه شبانروز هم برین منوال بعد از ادای فرض می زارید و می نالید و تضرع میکرد تا چهارم روز که سرتاق ملعون بدان منزلگه رسید اورا اجل دررسید حقتعالی درد شکم بروی مؤکل کرد و بدوزخ رخت .

[10] Kitab-i Dede Korkut, (Kilisli, 79, 80, 83; O. Şaik Gökyay 52, 34, 55).
[11] Aynı eser, Kilisli, 66; O. Ş. Gökyay, 44.

G Ü V E Y

Türkiyat Mecmuası Cilt IX

Türkçede *güvey* ve *güveyi* 'damat' kelimesinin eski Türk (Kök Türk ve Uygur) metinlerindeki şekli *küdegü*'dür. Bu kelimeye ilk defa Uyuk Turan kitabesinde raslanır[1]. Eski Türkçedeki bu kelime, mânasını aynen muhafaza etmekle beraber, bugünkü Türk lehçelerinde *küzä* (Şor, Sagay, Koybal, Kaç), *küyä* (Tobol, Tara, Küyerik), *küyö* (Kırgız), *küyöü* (Kazak), *kiyeü* (Kazan, Başkurt, Tümen), *küyäw* (Karaim), *güyü* (Kırım), *güwä* (Gagavuz), *küyä, küyü* (Altay), *kütüö* (Yakut), *küre* (Çuvaş) diye telâffuz edilmektedir. 'güvey' mânasını ifade eden Moğolca *kürgen* ~ *küregen*, Tonguzca *küreken* kelimelerinin de mezkûr dillerde *küdegü* kelimesinin aldığı şekil olduğunu sanıyoruz.

Bütün Altay dillerinde müşterek bir kökten geldiği düşünülen *küdegü* ve *küregen* kelimelerinin iştikakı mes'elesi Türk ve Moğol dilleriyle meşgul olanların dikkatini çoktan beri çekmektedir. *küdegü* ve *küregen* kelimelerinin bilhassa G. J. Ramstedt ve N. Poppe tarafından yapılan iştikakları dikkate değer. Ramstedt *küdegü* kelimesini Moğolcada 'zevcenin küçük kardeşi ('jüngerer Bruder der Frau') mânasına gelen *kür degüü* kelimesiyle izah etmektedir[2]. Poppe'nin iştikakı da aşağı yukarı böyledir. Ona göre, Altay dilleri arasında Moğol dili Ana-Altay dilinin hususiyetlerini Türkçeye nisbetle (Kök Türkçe de dahil) daha çok muhafaza etmiştir; iştikakı meçhul sanılan birçok kelimeler ancak Moğolcanın yardımiyle izah edilebilecektir. Poppe bu iddiasına misal olarak *küdegü* kelimesini alıyor ve bu kelimeyi Moğolca 'küçük kayınbirader' ('jüngster Scwager') mânasına gelen *küri degüü* kelimelerinden, r sesinin kaybolmasiyle yapılmış bir mürekkep kelime diye izah ediyor[3]. W. Bang *Vom Köktürkischen zum Osmanischen* adlı araştırmasında *-gu* ekini incelerken *küδegü* ve

[1] W. Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Petersburg, 1895). s. 307.

[2] G. J. Ramstedt, *Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte: KSz*, XVI, s. 81.

[3] N. Poppe, *Altaisch und Urtürkisch: UJ*, VI, s. 117 - 118.

küregen kelimelerine de temas ederek Ramstedt'in izahını kaydetmekle iktifa ediyor[4].

Yukarıda adları geçen araştırıcılar *küdegü* ve *küregen* kelimelerinin iştikakını izah ederken, Türk ve Moğol dillerinin yalnız fonetik kanunlarını göz önünde tutmuşlardır. Halbuki, bu dillerdeki akrabalık ifade eden kelimelerin iştikakını araştırırken, eski Türk ve Moğolların evlenme müessesesiyle bağlı âdet ve törelerin de göz önünde bulundurulması icabeder. Âdet ve töreye göre, *küdegü*'nün (>*güvey* -in), zevcesinin ailesine ve kabîlesine karşı birtakım vazifeleri vardır ki bunlar çok eski bir içtimaî merhalenin bıraktığı izleri taşırlar; bu izlerden birini *küdegü* (>*güvey*) kelimesinde de görmek mümkündür. Bize göre, *küdegü* kelimesi *küδ-* veya *küdez-* 'gütmek, korumak, çobanlık etmek' kökünden *-e-gü* nomen actoris ekiyle teşkil edilen[5] bir isimdir ve 'çoban' demektir. *küregen* kelimesinin de bu kökten (**küδegen* >*küzegen* >*küregen*) türemiş olacağı hatıra gelmektedir.

Mukayeseli etnologya tetkikleri pek açık gösteriyor ki, eski kavimlerde *exogamie* yasasına dayanan ve barış yoliyle kurulan aile müessesinin tekâmül yolunda geçtiği bir merhalede, güvey alacağı kızın ailesine bir müddet hizmet etmekle mükellef olmuştur. Göçebe kavimlerinde istihsal tarzının en mühimi çobanlık olduğuna göre, güveyden istenilen hizmetin hayvan sürülerini gütme, yani çoban olma olacağı tabiîdir. Eski İsrailoğullarında bu âdetin bulunduğunu Ahd-i atîk'ten öğreniyoruz (Çıkış II, 16 - 21: Musa ile Midyan kâhini hikâyesi). Eski Türklerde güveye hizmet ettirme âdetinin bulunduğuna dair tarih kaynaklarında sarih bir kayda raslamadık; Türklerle komşu olan Orta-Asya kavimlerinde ise bu âdetin yaygın olduğu, Çin vak'anüvislerinin kayıtlarından anlaşılmaktadır. Dung-hu yahut Vu-huan

[4] W. Bang, *Vom Köktürkischen zum Osmanischen* III.: *APAW*, 1919, s. 45 - 46.

[5] *-gu, -gı* eki hakkında Bang'ın adı geçen eserine (s. 48.) bakınız. *küd-* kökünün *küde-* olarak genişlemesi, ilk bakışta, kaideye aykırı görünüyorsa da, bu gibi genişleme hâdiseleri tesbit edilmiştir: *yor-~yorı-, bür-~bürü-, kur-~kura-, kaz-~kazı-* gibi. Bu hâdise hakkında Hasan Eren'in *Beiträge zur türkischen Wortforschung* adlı yazısına (KCsA, III, s. 137-138) bakınız.

küdez- kelimesi de 'korumak, beklemek, muhafaza etmek' mânalarını ifade eder; Arapça *hafız, mahfuz* kelimeleri müellifi meçhul bir tefsirde *küzezigli* ve *küzezilmiş* (Türk ve İslâm Eserleri Müzesindeki 73 sayılı Tefsir'de *küdezilmiş*) kelimeleriyle tercüme edilmiştir (ayrıca Kaşgarlı *Divan*'ına [II, s. 71. ve III, s. 32] bakınız). IX asır Oğuz boylarında İbn Fadlan'ın işittiği *küδerkin* unvanı da bu *küδez-* kelimesiyle alâkalı olabilir.

adını taşıyan bir kavmin âdetine göre, güvey bir müddet kayınbabasının hizmetinde bulunurdu [6]. Proto-Moğol oldukları tahmin edilen Şiveğ kavminin âdetine göre, erkekler alacakları kızın ailesine üç yıl hizmet ederlerdi [7]. Fusan kavminin evlenme yasasına göre, erkek kızın evine girer, kapı arkasına bir kulübe yapar, avluyu temizler, hizmet ederdi. Bir yıl sonra kıza kendisini beğendirebilirse evlenir, beğendiremezse koğarlardı [8]. Çin kaynaklarının kayıtlarından anlaşılıyor ki, eski Orta-Asya kavimlerinde güvey, alacağı kızın ailesine bir müddet hizmet etmeğe mecburdu. Türk ve Moğollarda bu eski âdetin ancak izlerine raslanmaktadır. M. Xangalov tarafından tesbit edilen bir Buryat efsanesine göre, "eski zamanda güvey kızın evine giderdi, sonra kızın güveyin evine gelmesi âdet oldu„ [9]. XII. asır Moğollarında güveyi nişanlısının evine bırakmak âdetti. Moğolların gizli tarihi'nin verdiği malûmata göre, Day-seçen kızını Temüçin'e nişanlarken Yesügey Bahadır'a: "Ben sana kızımı veriyorum. Giderken oğlunu damat olarak bırak" dedi. Yesügey Bahadır oğlunu damat olarak bıraktı [10].

XIV. asır Moğollarında güveye "uşak" gibi bakmak geleneğinin unutulmadığı büyük hakanın elçisi Akbuka ile Calayır'lı emîr Hüseyin Küregen arasında geçen bir tartışmadan anlaşılmaktadır. 715 yılı cemaziyelâhır ortalarında (eylûl 1315) Akbuka Kıyat büyük elçi olarak Tebriz'e geldi. Emîr Hüseyin Küregen, Arran'dan Tebriz'e döndü. Akbuka şerefine verdiği ziyafette Hüseyin Küregen oturduğu yerden Akbuka'ya kâse sunmak istedi. Akbuka kızdı: "Sen *unagan bogol*'sun *(vassal)* ve kölesin. Nasıl olur da oturduğun yerden (ayağa kalkmadan) sunduğun kâseyi kabul ederim. Diğer taraftan sen kadim nizamı (yasayı) ve töreyi unutmuşsun. Yasaya göre, kürgen (damat) kabilenin (yani kayınbabasının mensup olduğu kabîlenin) hizmetinde

[6] Hyacinth - Biçurin, *Sobranie svvdĕniy o narodax obitavşix v Sredney Azii...* Sankte teresburg, 1851. I, s. 152-153.; W. Eberhard, *Çin'in şimâl komşuları*, Ankara, 1942. s. 48.

[7] Eberhard, s. 60.; Hyacinth, *ayn. esr.* II, s. 95.: "nişanlısı çocuk doğuruncaya kadar güvey kayınbabasının evinde kalır."

[8] Hyacinth, *ayn. esr.* II, s. 52.

[9] M. Xangalov, *Svadebnıe obryadı, obıçai, poverya i predaniya (Êtnografiçeskoe Obozrĕnie* 1898, s. 39 - 40).

[10] *Yuan-çao-bi şi* 66. § (Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi.* Ankara, 1948. s. 21).

uşak gibi olmak gerektir" diyerek bağırıp çağırdı. Hüseyin Küregen şu cevabı verdi: "Emîr (Akbuka) hal-i hazırda elçi olarak gelmiştir, Çengiz kabîlesinin yasasını tatbike değil" [11]. Bu vak'adan anlaşılıyor ki, bir kabîleden kız alan o kabîlenin bütün âzalarına "damat" sayılırdı. Hüseyin Küregen'in evlendiği kızın Akbuka'ya olan yakınlığı Kıyat kabîlesine mensup olmasından ibaretti. *Exogamie* yasasına son zamanlara kadar riayet eden Kazak ve Başkurt boylarında da bir aileye güvey olan kimse bütün kabîleye güvey sayılırdı. Güveyi kayınbabasının evinde bir yıl alıkoymak âdetinin XIII. asırda Harezm Türklerinde de bulunduğunu Cüveynî'nin bir kaydından öğreniyoruz. Bu kayda göre, Semerkant hanı Osman Karahan Harezmşah Muhammedin kızıyle Ürgenç'te evlenmişti. Düğün çok uzun sürdü. Nihayet Osman memleketine dönmek istedi. Fakat Terken Hatun "Türk resmine göre güveyin, izaz ve ikram edilmek üzere, kayınbabasının evinde bir yıl kalması gerektir" diyerek gitmesine müsaade etmedi [12].

Gerek melike Terken Hatun'un bahsettiği "Türk resmi", gerek Day-seçen'in Temüçin'i "güvey olarak" evinde alıkoyması, eski zamanlarda çok yaygın olan güveyi bir müddet çalıştırma âdetinin az çok ilerlemiş topluluklarda muhafaza edilmiş şekillerinden başka bir şey değildir. Daha az gelişmiş topluluklarda ise güveye hizmet ettirmek âdeti büsbütün ortadan kalkmış değildir. Altay Türklerinden Televüt, Telengit ve Şorlarda bu âdet son zamanlara kadar müşahede edilmiştir. Şorlarda kız istemeğe gelen dünürlerin kızın babasına yahut akrabasına söylemeleri gereken muayyen formüller vardır; bu formülde ilk çağların hâtıraları muhafaza edilmiştir:

[11] *Cami' at-tavarih* zeylinde: جمادی الاخر سنهٔ ۷۱۵ ایلچی بزرك اقبوقا نام از استخوان قیات برسالت بتبریز رسید و امیر حسین کورکان از اران باز گشته بتبریز بود اورا طوی کرده خواست که نشسته اورا کاسه کیرد اقبو قابرنجید و عربده آغاز کردکه چون تو اونکوبغولی چکونه نشسته کاسه از تو بستانم و دیکر آنك شما یاساق و یوسون قدیم فراموش کردید چه رسم کورکان آنست که بخدمت اروق بنده وار بایستد. امیر حسین بجواب کفت که امیر اکنون بر سالت آمده است نه بیاسامیش اروق جنکزخان (V. G. Tiesenhausen *Sbornik materialov otnosyaxşcısya k istorii Zolotoy Ordı*. Moskva-Leningrad, 1941. II, s. 244; Rusça tercümesi: s. 140).

[12] 'Alā ad-Dīn 'Aṭā' Malik b. Muḥammad Cuvaynī, *Tārīḫ-i Cihānguşā*. II, s. 124. (Gibb. Mem.): و سلطان عثمان چون کار زفاف تمام کرد و بانصراف با مقر عز مایل شد ترکان خاتون برسم ترکان که بر سبیل اعزاز و اکرام تا مدت یك سال تمام دامادرا باخانهٔ او نکذارند بمراجعت سلطان عثمان رضا نداد.

tilim kuda polzın
tizem küze polzın
taga şıksañ
tayagıñ polāy
suga kirseñ
çölegiñ polāy
idibisseñ
ejiktegi idiñ polāy
çıskırbıssañ
közeñ polāy

'Dilim dünür olsun, dizim güvey olsun, dağa çıksan dayağın olayım, suya girsen dayanağın olayım, koğarsan eşikte itin olayım, çıkarırsan maşan olayım' demektir [13].

Son zamanlara kadar boy teşkilâtı geleneklerini muhafaza etmiş olan Kazaklar arasında yoksul güveylerin kızın evinde "yiğit olarak" çalıştığını biz kendimiz Irtış boylarındaki Argın-Atıgay ve Kancagalı boylarında müşahede ettik. Bu âdet İ. D. Starınkeviç tarafından da tesbit edilmiştir [14]. Yakut rivayetlerine göre, Yakutların ilk atası Omogon-Bay bir yabancıya, yıllarca hizmet ettirdikten sonra, kızını vermiştir [15].

Kazaklarda (bilhassa Sarı Arka'daki Nayman, Arğın, Kıpçak ve Alçın boylarında v.s.), Ural dağlarının doğusunda yaşıyan Başkurtlarda (Salcuvut, Katay, Barın, Tabın ve Beketin boylarında) güvey zevcesinin kabîlesinden her hangi bir kimseye misafir olarak geldiğinde, çadırın veya evin ancak kapısı yanında oturabileceğine dair gelenek vardır. Başkurtlar *kiyev örlükten ötmes* (yani 'güvey tavandaki kiriş hizasından öteye geçemez') derler. Bu geleneğe Kazaklar kesin olarak riayet ediyorlarsa da, Başkurtlar ancak şaka olsun diye söylerler. Başkurtlarda *kiyevge kül taşıt, atına da otun* diye bir atalar sözü vardır.

Kırgızların Manas destanındaki bir parça da güveyin çobanlık yaptığı devrin yankısı olabilir. Bu parçaya göre, Manas, Temir Han'ın

[13] N. P. Dırenkova, *Perejitki materinskogo roda u altayskix tyurkov (Sovetskaya Êtnografiya* 4(1937), s. 35 - 38).

[14] N. D. Starınkeviç, *Forma zaklyuçeniya braka u tureckix plemen Sibiri (Sbornik Muzeya Êtnografii i Antropologii*, IX, s. 232. not 1).

[15] M. Ovçinnikov, *Iz meterialov po êtnografii yakutov (Êtnograficeskoe Obozrênie* 1897, s. 148; Almanca tercümesi için W. Radloff'un Die *Jakutische Sprache* (St.-Pétersbourg, 1908) adlı eserinin 78-79. sahifelerine bakınız.

kıziyle evleniyor. Gerdeğe girdiği gece kız "babamın çobanlarının adı Manas'tır" diyerek Manas'ı koğuyor ve şöyle diyor

Sen kay Manassıñ bileyin
atakem Temir Kan'dıñ
bu dünösü yar ede,
yılkısında yürüçü
ol yılkısın bagıçı
Manas attü kulu bar.
Koy kaytarıp yürüçü
koyçu kulduñ atı bar
dagı Manas boluçu
töö kaytargan kulu bar
atı Manas boluçu...[16]

Destan şairi bu çoban Manas'larla kahraman güvey Manas'ı ayırdediyorsa da, bu yeni devrin telâkkisine göre uydurulmuş ve destana sokulmuş yeni bir unsur olsa gerektir. Temir Han'ın bütün çobanlarının adlarının Manas olmasına imkân yoktur.

Hülâsa: *güvey (< küdegü)* kelimesinin iştikakını araştırırken biz bu kelimenin en eski mânasının ne olabileceğini düşünerek güveyle alâkalı olan folklor maddelerini, âdet ve töreleri, kelimenin *küs-* kökünü tetkik ettik. Netice olarak, *küdegü* kelimesinin en eski mâanasının 'çoban' demek olacağını bir faraziye olarak ileri sürebiliriz.

[16] W. Radloff, *Proben.* V, s. 99-100.; Almanca tercümesi s. 101.

TÜRK DÜĞÜNLERİNDE *EXOGAMİE* İZLERİ

Türk Dili ve Tarihi Hakkında
Araştırmalar I. 1950

Türkler tarih sahnesine pederşahi[1] ve *exogomie* yasasiyle aile kuran bir kavim olarak çıkmışlardır.

Çin kaynaklarına göre, M.Ö. III. asırda Hun hükümdarları muayyen bir boydan evleniyorlardı[2]. Buna nazaran Hunlarda, meselâ şimdiki Kırgızlarda olduğu gibi, *qarşı quda* 'karşılıklı dünür olma' âdeti vardı. Etnografya araştırmalarından anlaşılmıştır ki, hep bir boydan kız alma âdeti muayyen bir boya kız verme, yani karşılıklı kız değiştirme âdetiyle bağlıdır. Hunlarda bu âdetin bulunduğu Ci-hov-şan adlı bir prens hakkındaki hikâyeden çok iyi anlaşılmaktadır. Bu hikâyeye göre, Hun hükümdarı Hülü-çüan-çü (M.Ö. 68 - 60) öldükten sonra oğlu Ci-hov-şan yedi hükümdarın zulmünden korkup, Vu-şan-mu beyi olan kayınpederinin yanına gitti. Vu-şan-mu beyi Hun hükümdarının akrabasından birinin kiziyle evlenmişti[3]. Demek ki Vu-şan-mu beyi Hun hükümdarı sülâlesiyle hem güvey, hem de kayınpeder idi. Hunlarda üvey ana ve yenge ile evlenme (leviratus) âdeti de *exogamie* yasasının icaplarında dı. Aynı âdetin Kök Türklerde, Uygurlarda ve Kırgızlarda da bulunduğunu biliyoruz. Yenisey kitabelerinden birinde *yatta tünürime adrıldım* "yad eldeki dünürümden ayrıldım"[4] kaydı da gösteriyor ki o devirde dünür yad elden olurdu.

Bu âdetin müteakip asırlarda da kuvvetle devam ettiği anlaşılıyor. Hattâ Oğuzlar Anadolu'ya geldikten sonra *exogamie* yasasına riayet etmişlerdir. Dede Korkut hikâyelerinden anlaşıldığı gibi, İç-

[1] N. P. DIRENKOVA, Perejitki materinskogo roda u altayskix tyurkov: Sovetskaya Êtnografiya 1937 4 19.

[2] YAKİNOF, Sobranie svedeniy o narodax, obitavşix v Sredney Azii. Sankt-Petersburg, 1851. I, 15. s.

[3] YAKİNOF, a. e. I, 68. s.

[4] W. RADLOFF (Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. St. Petersburg, 1895. 316. s.) bu cümleyi "Von meiner Schamanentrommel im Jat (?) bin ich getrennt„ diye tercüme etmişti.

Oğuz beyi Kazan'ın dayısı Taş-Oğuz beyi Oruz idi. Beyböyrek ile nişanlısı Banu Çiçek birbirini tanımıyorlardı. Kazan beyin oğlu "yad kızı helâlime destur versin„ diye vasiyet ediyor; Deli Dumrul "yad kızı helâlim var„ diyor[1].

İslâmiyeti kabul edip yerleşik hayata geçmiş olan Anadolu Türklerinin düğün âdetlerinde, eski göçebe hayatı devrine ait *exogamie* geleneklerinin izlerini çok açık ve kuvvetli bir şekilde görüyoruz. Meselâ kızların düğün türküleri "yad ellerden„, "el oğlundan„ şikâyetlerle doludur. H. Z. Koşay tarafından neşredilen Türkiye Türk düğünleri üzerine mukayeseli malzeme (Ankara, 1944) adlı eserde bu çeşit türkülerden örnekler verilmiştir :

[155. s.] *Analar besler hurma ile*
El oğlu[2] *döğer yarma ile*
El oğluna[2] *oldum yalvarma ile*
Git kızım sağlıklarla
Sil gözünü yağlıklarla

[172. s.] *Odun alır kucağına*
Varır elin[2] *ocağına*
El oğlunun[2] *kucağına*
Ney ney n'eyleyim aman

[181. s.] *Esvap yuduğum taşlar*
Gölgelendiğim ağaçlar
Gidiyorum arkadaşlar
.....
Gidiyorum elinizden
kurtulayım dilinizden...

[239. s.] *Alın, yeşilin aldı mı*
Seni boylara, yadlara[2] *verdi mi?*
[190. s.] *Babamın tütünü eğrice tüter*
El oğlunun[2] *sözü mıh gibi batar*
[180. s.] *Bunda ayrılık var ölümden beter*[2]

[1] Oğuz han destanına göre, Oğuz han amca kızlariyle evleniyor. *Exogamie* yasasına aykırı olan bu rivayetin islâm devrinde sokulduğuna şüphe yoktur. Bu rivayetteki "Kara hanın kardeşleri" sözlerini "kardeş kabîleler„ diye anlamak da mümkündür.

[2] Tarafımızdan aralıklı olarak dizdirilmiştir.

Bu yanık türkülerin, *exogamie* devrinin hâtıraları, bir boydan yabancı bir boya, yad ellere giden kızların bıraktıkları akisler olduğuna şüphe yoktur.

Exogamie yasasının hâlâ yürürlükte olduğu Altay ve Yenisey Türk boylarının, Kazakların ve Başkurtların düğün türkülerinde keza yad ellerden şikâyet edilmektedir.

Karagas kızı şöyle ağlar :

Adam tēn-men!
Araganı altı taqşa
İjip-algaş sadıp-ıtqan!
İjem tēn-men!
Araganı iñi taqşa
İjip-algaş sadıp-ıtqan!
Öske yerge perip-itti
Öskelenjig polu-perdi...[1]

Başkurt kızları düğünün son gününü, yani kızın güvey köyüne gideceği günü, matem gününe çevirirler. Ölülere ağıt söyler gibi gayet yanık ahenkle kırk-elli kız bir ağızdan türkü söylerler ki buna *sindev* derler.

Yifek bilbeü, qunduδ börk hin aldırδıñ ataqay!
Altı ala baytalga hin hatqahıñ ataqay!
Yifek şarşaw, tülki ton hin algahıñ inekey!
Altı ala hıyırga hin hatqahıñ inekey!
Kümüş iyer, kök aygırhin algahıñ agaqay!
Kilgen de yawşı qaytmaδ mini hin berdirdiñ agaqay![2]

(Şahsî notlarıma istinaden.)

[1] Radloff, Proben. IX, 641-642. s. Tercümesi:
Atam denilen beni altı kadeh rakıya sattı
Anam denilen beni iki kadeh rakıya sattı
Yad ellere verdiler beni
Kendileri bana yad oldular...

[2] Tercümesi :
İpek kuşak, kunduz börkü sen almışsın atam ay!
Altı ala kısrağa sen satmışsın atam ay!
İpek çarşaf, tilki kürk sen almışsın anam ay!
Altı ala ineğe sen satmışsın anam ay!
Gümüş eyer, gök aygır sen almışsın ağam ay!
Gelen "yavçı" gitmez miydi sen satmışsın ağam ay!

Kazakların düğün türkülerinden car car[1] da bu çeşit türkülerdendir.

Yakutlara göre *qïs ağo omuqqa anallăx qïl buollağa* "devuşka vsegda bıvaet dostoyaniem inoplemennıx" [2].

Çağdaş islâm Türklerden *exogamie* yasasına kesin olarak riayet eden uluslar Kazaklarla Başkurtlardır. Bunlarda evlenme yasak olan soy dairesi en az yedinci göbek atanın erkek torunlarından teşekkül etmiş soydur. Fazla çoğalmıyan soylarda bu yasak dokuz ve hattâ on iki göbeğe kadar devam eder. N. İ. Grodekov tarafından toplanan malzemeye göre,[3] Kazaklarda "akrabalık„ kırk göbeğe kadar sürüp gider. Bununla beraber, yedinci göbekte evlenmeğe müsaade edilir. Kırgızlar ise, beşinci göbekte evlenmeği tecviz ederler. Son zamanlarda ikinci göbekte bile evlenmeler olmağa başlamışsa da, bu gibiler hakkında "âdeti (*zañ*) bozuyorsun„ diye sitem ederler. Halmuhammat adlı bir beyin sözüne göre, bu gibi adamlar yurttan kovulur.

Başkurtlar XVIII. asırdan beri yerleşik, yahut yarı-yerleşik yaşadıkları ve Orenburg mahkeme-i şeriyesine tâbi oldukları halde, *exogamie* yasasına hâlâ riayet ederler. Dağlı Başkurtlar XIX. asrın başlarında bile bu yasağa aykırı hareket edenleri öldürürlermiş [4]. Kazaklardan ve Başkurtlardan şehirlere yerleşenler bile sırf bir gelenek olarak, yakın akrabadan evlenmezler.

Yakutlarda bu yasak dokuzuncu göbeğe şâmildir [5].

Anadolu Türklerinin de uzaktan evlenmeyi tercih ettiklerini biliyoruz.

Halbuki eski devirlerde evlenme yasağının çok daha geniş bir daireye şâmil olduğu muhakkaktır. Bu devirlerde evlenme, kız kaçırmak ve yağma etmek yoliyle olmuştur. Nitekim Yakutlarda ve Altay Türkleri arasında son zamanlara kadar evlenme ancak kız kaçırma ile "meşru izdivaç„ sayılmıştır. Yakutlarda evlenmeğe karar veren delikanlı, kendi soyuna mensup bütün gençleri toplar ve büyüklerinin huzurunda kam âyini yaptırırdı. Akına gidecek atların bağlandığı kazıkların dibine tulumlarla kımız konulur ve kam da bu kı-

[1] Radloff, Proben III. 7-12. s.

[2] Pekarskiy, Slovar'.

[3] N. İ. Grodekov, Kirgizı i karakirgizı Sır-Daryinskoy oblasti. Taşkent, 1889, I, 27-30. s.

[4] Spravoçnaya knijka ufimskoy gubernii 1883 g. Ufa, 1883. 374. s.

[5] V. L. Sĕroşevskiy, Yakutı. St. -Petersburg, 1896. I, 434-435, 506. s.

mızları, atların koruyucusu olan *ıtıq* (< *ıdıq*) ruhuna saçı ederdi [1]. Altay Türkleri arasında bugün de erkek ve kız tarafları kendi aralarında sözleştikleri halde, delikanlı kendi soyundan olan yiğitlerle beraber giderek kız kaçırır [2].

Mamafih kız kaçırma ve yağma etme yoliyle aile kurma âdeti devamlı huzursuzluğa sebep olduğundan bu meseleyi barış yoliyle halletmek içtimaî bir zaruret olmuştur. Yakut düğünlerini çok iyi tetkik eden Seroşevskiy "Yakut düğünü bir barış merasimini andırmaktadır„ diyor. Bütün Türk düğünleri hakkında aynı hükmü vermek mümkündür. Çünkü bütün Türk düğünlerinde *symbolique* "savaş" unsuru ile gerçek barış unsuru yanyana bulunuyor.

Exogamie yasası tatbik edilen Türk boylarında kız istemek için muayyen sözler vardır. Altay Türkleri arasında "dokuz nesil önce aramızda savaş vardı; şimdi biz barış yapmağa geldik„ [3] sözü vardır ki, eski çağlarda kızın yağma edilerek kaçırıldığını, şimdi ise "barış" ile gelin istendiğini bildirmesi itibariyle dikkate şayandır.

Kırgızların Manas destanında eski usulün hâtırası olarak yağma ve kaçırma ile evlenmeden bahsedildiği gibi, barış yoliyle, yani kalın ödeme yoliyle evlenme de tasvir edilmektedir. Manas, babası Yakıp hana şöyle hitabediyor

Şoruq'tuñ qızın Aqılay
Olyolop aldım qorgondon,
Qız alganday bolbodum,
Qız qoynun körbödüm
Qan ata Yaqıp qan

[1] M. Ovçinnikov, İz materialov po êtnografii Yakutov: Êtnograficeskoe Obozrênie XXXV, 85-87.

[2] V. İ. Verbitskiy, Altayskie inorodtsı. Moskova, 1893. 84. s. Eski Türk destanlarında ve masallarında her kahramanın kırk arkadaşı bulunduğu söylenir. Bu kırk yiğit ekseriya kahramanla beraber hep birden kırk kızla evlenirler. Kazaklarda ve eski Başkurtlarda müşahede edilen "kurdaşlık" müessesesi (yaşıtların birbirinin karısına karşı pek senli benli bulunmalarını tecviz eden müessese) bir boyun yaşıt yiğitlerinin birleşip kız kaçırıp evlendikleri ilk *exogamie* devrinin hâtırası olsa gerektir. "Kurdaşlık" müessesesi şimdiye kadar etnografya edebiyatında tesbit ve tetkik edilmiş değildir.

[3] Verbitskiy, a. e. 81. s.

Argımaq atın tistegin
Attanıp qıstı istegin[1] *!*

Yakıp han, kız ararken, bir çobanın çadırında misafir oluyor ve ona seyahatinin sebebini şöyle anlatıyor :

Menim Batır Manas balam bar
Qayıp'tıñ qızın Qara Börük
Qarmap algan taladan,
Şoruq'tuñ qızın Aqılay
Olyolop aldı qorgondon,
Qıs alganday bolgon yoq,
Aygaş atım tistedim
Manas'qa sulū qıs istedim[2].

Manas'ın "yağma ederek kız aldım; fakat kız almış gibi olmadım„ sözü, yağma ile evlenme devrinin kapanıp sulh yoliyle aile kurmanın daha iyi olduğunun anlaşıldığı devrin ifadesidir. Manas kalın vererek evleniyor. Fakat düğün esnasında yine iki taraf savaşıyor. Gelin, yine ganimet olarak alınıyor. Manas'ın kırk yiğiti de kırk kızı yakalayıp kaçırıyorlar[3]. Pederşahi ilk aileye "meşruluk„ veren "kaçırma„ ve "yağma„ sulh yoliyle evlenme devrinin düğünlerinde *symbolique* olarak devam ettirilmiştir.

Esasen bütün Türk düğünlerinde kız ve güvey tarafları arasında, *symbolique* olarak "savaş" ve sonra "barış" yapıldığı müşahede ve tesbit edilmiştir[4].

Meselâ Anadolu Türk düğünlerinde bu "savaş" unsurunun devam ettiğini görüyoruz. Bulgar Dağı yürüklerinin düğünleri hakkında şu malûmat verilmektedir. Nişanlanacak oğlan kızın evine geldiği zaman kızın kardeşleri ona temiz bir dayak atarlar. Oğlanın babası çobanına

[1] Radloff, Proben. V, 77-78. s. Tercümesi : Şoruk'un kızı Akılay'ı kaleden yağma ederek aldım; kız almış gibi olmadım. Han baba, atına bin, bana kız arayıp bul!

[2] Radloff, Proben. V, 81. s. Tercümesi: Oğlum Manas, Kayıp'ın kızı Kara Börk'ü kırda yakalayıp aldı; kız almış gibi olmadı. Şoruk'un kızı Akılay'ı kaleden yağma ederek aldı; kız almış gibi olmadı... Atıma binip oğlum Manas'a kız aramağa çıktını.

[3] Radloff, Proben. V, 99-105. s.

[4] Başkurtların ve Kazakların muhtalif boylarında pek çok düğünlerde bulunmuş ve hepsinde "savaş" ve "barış" merasimlerini hatırlatan âdetleri ben de müşahede etmiştim.

koyun sürdürür. Nişan bayrağı gelir. Kızlar da ağıt söylemeğe başlarlar. Ağıtı müteakip kızın kardeşleri oğlan tarafını tahkir ederek taşlarlar. Kız tarafı galip gelirse nişan yapılmaz[1]. Malatya'da oğlan tarafı düğüne geldiği zaman kız tarafı kapıyı kaparlar, bahşiş almadan kapıyı açmazlar. Köylerde mahalle gençleri *sapancalık* namiyle hediye isterler ve alayı durdururlar[2]. Kastamonu köylerinde kız alacak taraf elliden fazla atlı olarak gelirler ve silâh atmağa başlarlar[3].

Birçok çağdaş Türk uluslarının düğün âdetleriyle alâkalı tâbirleri, pederşahi aile müessesesinin *exogamie* yasası çerçevesinde kız yağma etmek suretiyle kurulduğunu pek açık göstermektedir. Meselâ Başkurt Kazak ve Altay lehçelerinde güvey ve kız ailesi arasında aracılık eden adama *yavçı (yüçı)* denilmektedir ki "akıncı muharip„ mânasını ifade eder[4]. Anadolu Türkleri arasında bu adama *Görücü* yahut *dünürcü* ve bazı yerlerde elçi denilmektedir. *görücü* eski zamanlarda gizlice kız arıyan ve kaçırmağa fırsat hazırlıyan casustu. Yakutlarda görücü olarak *tüngün körüççü* tam silâhlı üç muharip gelirdi[5]. KAŞGARLI'ya göre, Oğuzlar görücüye *yorıgçı* derlerdi (II, 47. s.). Kazak ve Altay lehçelerinde *yoruqçu* kelimesi yine "akıncı, çapulcu" mânalarına gelir. *Coruqçu bası colda kalır* diye bir atalar sözü vardır ki "çapulculukla geçinen adam başını yolda kaybeder" mânasını ifade eder.

Başkurt düğünlerinde *yaraş qazanı* denilen bir âdet vardır. Buna göre, kalın malı tamamiyle ödendikten sonra, kızın ailesince güvey tarafından gelenlere ziyafet vermek lâzımdır. *Yaraş qazanı* Başkurtçada "barış kazanı" mânasına gelir.

Barış, kalın tediye etmek suretiyle olmuştur. *Kalın* yahut *kalıñ* kelimesi bütün Türk dillerinde müşterek bir kelimedir. Bununla beraber Kırgızlar ve Başkurtlar bunun yerine *süyek satımı* (*süyek* "kemik"), Yakutlar *sulū* derler. *Süyek satımı* boydan birinin yabancı bir boya satıldığını, kalın malı da onun karşılığı olduğunu ifade eder. *sulū* kelimesi ise eski Türkçede "fidye-i necat" mânasına gelen *yolug* kelimesinin Yakutça şeklidir. Kız kaçıran boyun cezadan kurtulması

[1] Koşay, a. e. 58-61. s.

[2] Koşay, a.e. 245. s. "Sapancalık„ âdeti kız kaçırmağa gelenlere karşı sapanla taş atıp müdafaa yapıldığı devrin hâtırasıdır.

[3] Koşay, a.e. 238. s.

[4] Verbistkiy, Slovar'.

[5] V. Sěroşevskiy, Yakutskaya svad'ba: Jivaya Starina 1894, 365-366.

için verilen mal demek oluyor. Eski devirlerde kalın malı, öldürülen bir boy âzasının diyeti gibi, boyun ortak malı idi. Kalın malı boy âzaları tarafından ortaklaşa ödendiği gibi, kız için alınan kalın malı da ortaklaşa taksim edilirdi.

Kalın malı tediyesi merasimine Altay Türkleri *yaraştıq* derler ki, sulh mukavelesi yapmak demektir[1]. G. J. RAMSTEDT'e göre, *kalın* kelimesine ilk defa Sucı kitabesinde raslanmaktadır[2] V - VI. asır Uygurlarının kalın malını nasıl ödedikleri ve bu münasebetle yaptıkları merasim bir Çin kaynağında tasvir edilmiştir. Buna göre, kalın malını kızın akrabası alıyordu[3]. Herhalde kalın malı ödiyerek evlenme Türklerde çok erken çağda teessüs etmiş olsa gerektir. Bununla beraber, çok muhafazakâr olan aile müessesesi, *symbolique* de olsa, kaçırma ve yağmayı izdivaca "meşruluk„ veren unsurlar olarak düğün merasiminde saklamıştır.

Barış yoliyle dışarıdan evlenme zarureti hâsıl olduktan sonra kız kaçırmanın iki boy, yahut iki ulus arasında anlaşmazlıklara sebep olmamasını sağlamak için kızın boyuna mensup birinden, sonraları kızın kendisinden, "rızalık" gösteren bir nişan almak âdeti ortaya çıkmıştır. Böylece "nişan„ âdeti ve izdivaca "meşruluk" veren bir unsur olarak evlenme merasimine sokulmuştur.

Çin kaynaklarının verdikleri haberlere göre, nişan âdeti Orta-Asya uluslarında çok eski devirlerden beri mevcuttu. I-lov boyunun âdetine göre, nişanlı kız saçlarına bir tüy takardı[4]. Şı-veğ boyu "sözleşmeden sonra kızı kaçırırdı„[5]. Arap kaynakları da Türklerin evlenme âdetlerinden bahsederken *mehir* 'kalın' verdiklerini ve nişana benziyen âdetlerini zikrederler. YAKUT'a göre, nişanlanma delikanlı tarafından kızın açık başına bir elbise atmak suretiyle olurdu[6]; başka bir müverrih ise „„evlenmek istiyen Türkler kızın açık

[1] Direnkova: Sovestkaya Êtnografiya 1937 4: 25.

[2] G. J. Ramstedt, Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei: JSFOu XXX 3: 1 - 9.

[3] Yakinof, a.e. I, 249-250. s.

[4] W. Eberhard, Çin'in şimal komşuları. Ankara, 1942. 35. s.

[5] Eberhard, a.e. 59 - 60. s.

[6] Yakut, Mucem-ül-buldan. Mısır, 1906. II, 379. s.: ومن سنتهم ان البنات البكور مكشفات الرؤس فاذا أراد الرجل أن يتزوج ألقى على رأس احد اهن ثوبا فاذا فعل ذالك صارت زوجته لا يمنعها منه مانع .

Ayrıca A. Z. Validi Togan'ın Faḍlān's Reisebericht (Leipzig. 1939) adlı eserine (١١ ve 128 - 130). s.) bakınız.

başına mendil korlar; kız mendili kabul ederse rızalık nişanı sayılır" diyor[1]. Altay Türkleri arasında delikanlı, kaçırmak için sözleştiği kızdan nişan olarak bir mendil alır[2].

Türk düğünü, aile müessesesi tekâmül vetiresinde muhtelif safhalar geçirdikten sonra, her safhada meydana gelen âdetleri içine alarak, muhtelif ve birbirine aykırı unsurlardan mürekkep bir merasim haline gelmiştir. Bu merasimi teşkil eden unsurlardan en mühimi *exogamie* ve kız kaçırma devrindeki âdetleri temsil eden unsurlardır.

[1] A. Z. Validî, Meşxedskaya rukopis' İbn-ul'-Fakixa: İzvestiya Ross. Ak. Nauk 1924, 241.

[2] Verbitskiy, a.e. 84. s.

TÜRK FOLKLORUNDA SİMURG VE GARUDA

Türk Dili 1953, cilt: 2, Sayı: 19
Sayfa: 473 - 415

Türk edebiyatına Simurġ efsanesi, bir motif olarak, İran edebiyatından geçmiştir. İslâm-İran edebiyatındaki Simurġ *İslâm Ansiklopedisi*'nde V. F. Büchner tarafından yazılan "Simurgh" maddesinde incelenmiştir

Türk kavimlerinin folklorunda, destan ve masallarında uzun bir epizod olarak önemli yer alan Simurġ efsanesini, yalnız İran edebiyatından geçmiş saymak pek te doğru olamaz. Bu efsanenin İslâmdan önce Türk kavimleri arasında yayılmış olduğunu tahmin etmek mümkündür. İslâm İran edebiyatı eski Türk masalındaki kuşun adı (Tuġrul, Alp Kara Kuş v.b. gibi) yerine Simurġ'u şokmuş olsa gerektir.

Başkurt folklorunda "Semrük" iki başlı bir kuş olarak tasvir edilir. Bir başı kişi başı gibi olup kişi dilince konuşur. Çar'ın arması olan iki başlı kartal işte bu "Semrük" kuşunun resmidir. "Mengü suyu" nu içmiş, ölmez. Kaf dağının tepesinde yaşar. Göllerde bulunan ejderhaları kapıp Kaf dağına atar.

İslâm kültüründen az müteessir olan müslüman Kırgızların Er Töştük destanında, bir epizod olarak, Alp Kara Kuş masalı vardır. Radloff tarafından tesbit edilen bu destanın 1775. mısraından 1945. mısraına kadar Alp Kara Kuş (= Simurġ) efsanesi devam ediyor. Bu efsaneye göre Er Töştük bir seferinden yurduna dönerken "yer ortası" Kaf dağına geliyor. Tepesi göklere ulaşmış büyük çınar ağacının üzerinde Alp Kara Kuşun yuvasını görüyor. Yuvada iki yavru ağlıyor: çünkü bir ejder bu yavruları yemek için ağaca çıkmaktadır. Er Töştük ejderi öldürüyor. Bu ejder Alp Kara Kuşun düşmanı imiş; neslini imha etmeye çalışır, her yıl yavrularını yermiş. Er Töştük ejderi parçalayıp yavrulara yediriyor, onlarla konuşuyor..... Bir müddet sonra Alp Kara Kuş fırtına, kasırga koparıp yuvasına geldi ve Er Töştük'e iyilikler yaptı (Radloff, *Proben*, V, metin s. 578 - 585). Uzun uzadıya anlatılan bu masalın teferruatını nakletmeye hacet yoktur. Önemli olan şey masaldaki esas unsurlardır. Bu unsurlar Alp

Kara Kuş ile ejder düşmanlığı ve uçarken fırtına ve kasırga koparmasıdır. Müslüman olmıyan (şamanist) Türklerin destanlarına sokulan Kaan Kerede, Kaan Kere yahut Ulu Kara Kuş efsanesinde de aynı unsurlar bulunuyor. Şamanist Altaylıların "Kögütey" destanındaki Kaan Kerede masalı Kırgız folklorundaki Alp Kara Kuş masalının en yakın varyantıdır.

Altaylıların Kögütey destanı 3128 mısradan kurulmuş ve çok fazla mitolojik unsurlar ihtiva eden bir destandır; Kırgızların "Er Töştük" destanına, bu bakımdan, yakın durmaktadır. "Er Töştük" destanı eski bir devirde büyük "Manas" destanının ancak bir epizodunu teşkil etmiş, sonraları ondan ayrılarak bir destan yahut, Kazaklarda olduğu gibi, masal olmuştur. Kögütey destanı da eski bir Altay - Türk destanının bir parçasından ibaret olsa gerektir.

"Kögütey destanı" Altaylı M. Yutkanoğlu tarafından tesbit edilmiş ve başka bir Altaylı Tokmaşov tarafından rusçaya tercüme edilerek 1953 yılında "ACADEMİA"nın Folklor serisinde yayınlanmıştır (*Altayskiy epos-Kögütey*). Türkçe metni şimdiye kadar yayınlanmamıştır. Kögütey adına biz "Manas" destanında da raslıyoruz. Bu destanın en büyük baplarından birinde Kögütey hanın yog (matem) merasimi tasvir edilir.

Kögütey'deki masalda Simurġ veyahut Alp Kara Kuş yerine Kaan (yani hakan) Kerede geçiyor. Müslüman Türklerin folkloruna Simurġ adı İran'dan geldiği gibi, şamanist Türklerin folkloruna "Kerede" adı Hind mitolojisinden geçmiştir. Kerede, en eski Hind mitolosisindeki tanrı Vişnu'nun biniti olan ilâhî kuş GARUDA'nın Türkleştirilmiş şeklidir. Kögütey destanındaki Kaan Kerede efsanesi yukarıda hülâsa ettiğimiz Kırgız masalına çok benzemektedir. Destanın kahramanı Kara Atlı Kuzgun Kara Batır'dır. Kaan Kerede bu kahramanın kayınbabası Kara Atlı hanın at sürüsünden alacalı taylarını çalıp götürmüştür. Kara Atlı Kuzgun Kara Batır bu tayları geri almak için Kaan Kerede ile savaşmıya gidiyor. Ay gidiyor, yıl gidiyor, nihayet Altay dağlarının en yüksek noktasına çıkıyor. Burası gök ile yerin birleştiği yerdir. İşte burada çok kalın gümüş bir kavak ağacının tepesinde Kaan Kerede'nin yuvasını ve iki yavrusunu görüyor. Yavrunun biri hıçkıra hıçkıra ağlıyarak "beni bugün yedi başlı ejder yiyecek" diyor; ikinci yavru ise "ben yarına kadar, daha bir gün yaşıyacağım" diyerek gülüyor. Kaan Kerede ile savaşınıya gelen Kuzgun Kara Batır bunların haline acıyor. Yavruyu yemek üzere denizden çıkan yedi başlı ejderi

öldürüyor. Yavrular Kuzgun Kara Batır'a analarının nasıl geleceğini, yuvaya gelen yabancıyı yutabileceğini anlatarak onu, tıpkı Kırgız masalında olduğu gibi, saklıyorlar. Bir müddet sonra fırtına, kasırga kopuyor, yağmur yağıyor... Kaan Kerede geliyor. Yavrularını sağlam bulan ana çok seviniyor. Yavrular ona kendilerini kurtaran ve ejderi öldüren Kuzgun Batır'ı gösteriyorlar. Kaan Kerede ile Kuzgun Kara Batır dost oluyorlar. Kaan Kerede çaldığı alacalı tayları Kuzgun Kara Batır'a geri veriyor... Kuzgun Kara Batır yurduna dönerken yolda rakipleri tarafından öldürülüyor. Kaan Kerede onu "meñgü suyu" (abı hayat) ile diriltiyor (*Kögütey eposu*, s. 109, 110, 130-145, 150 - 151).

Sagayların "Altın Pırkan" destanının kahramanı, Kaan Kerede ile savaşıyor (W. Radloff, *Proben*, II, metin s. 98, 122). Kaçların Kır atlıg Kartıga Mergen destanında Kaan Kere bu kahramana hizmet ediyor (*Proben*, II, s. 496 - 497).

Yakut destanlarında bu Kaan Kerede, Yakut dilinin fonetiği icabı olarak, Ḫarday şeklini almıştır. Sergey Yastremski tarafından tesbit edilen Kara Atlı Kulun Kulustur masalında Ḫarday şeytanî bir kuş olarak tasvir edilmektedir (*Yakut halk edebiyatı örnekleri*. s. 68).

Hind'in Garuda efsanesinde de ejder ve abıhayat önemli unsurlardır. Gerek İran Simurġ'unun ve gerek Kırgız Alp Kara Kuş'u ile Altay Kerede'sinin ilk kaynağının Hind'in "Garuda"sı olduğu muhakkaktır. Bununla beraber Türklerin kendilerine mahsus bir büyük kuş (ihtimal "Tugrul" veya "Songur") efsanesi de bulunmuş olacaktır.

CODEX CUMANİCUS BİLMECELERİNE DAİR

Kopuz 15 Haziran 1939
Sayı : 3

Codex Cumanicus'ta Kırk altı (Prof. Németh'e göre kırk yedi) bilmece vardır. Bugüne kadar bu bilmeceler üzerinde maruf türkolog âlimler epeyce meşgul olmuşlardır. İlk önce Codex Cumanicus'un nâşiri Géza Kuun, sonra Radloff, Bang, Németh ve en son olarak Maloff bu bilmecelerin transkripsiyonunu ve tercümesini neşretmişlerdir[1]. Maloff'un tercümesinde Radloff'un neşredilmemiş olan son tercümesinden de istifade edilmiştir. Buna göre Maloff'un tercümesi altıncı tercüme demektir.

Prof. Németh çok kıymetli etüdünü, "muhakkaktır ki bunu(yâni Codex Cumanicus'u) yazan rahip Kumancayı bizim hepimizden daha iyi biliyordu" cümlesiyle bitirmiştir. Maloff da Németh'in bu cümlesini aynen tekrarlamaktadır. CC bilmecelcri üzerinde çalışacak her türkolog bu sözleri daima haklı bulacaktır. Çünkü bu bilmeceler gösgösteriyor ki, CC müellifi Kumanların aşağı tabakasına kadar inmesini bilmiş, yalnız bilmecelerde kullanılan ve dar bir muhite mahsus kelimeleri bile anlamaya ve tesbit etmeye muvaffak olmuştur.

Biz bu notlarımızda yukarıda adları geçen türkologların tercümelerinde şüpheli gördüğümüz noktalara işaret etmek istiyoruz. Maksadımız, bu bilmeceler üzerinde çalışacak selâhiyetli zatların dikkatini bazı noktalara celbetmekten ibarettir.

[1] Géza Kuun, Codex Cumanicus, Budapest, 1880 (Kuun 50 bilmece saymıştır. Sah. 143-148); Radloff, Das türk. Sprachmaterial des Codex Cumanicus, Petersburg, 1887 sah. 2-5; W. Bang, Über die Rätsel des Cod. Cumanicus (Sitzungsber. d. kgl. Preuss. Akad. d. Wiss. 1912, XXI s. 334 - 353. Yazma nüshanın bilmeceleri ihtiva eden iki sahifesinin fotoğrafisi. Bang 46 bilmece saymıştır). Németh, Die Rätsel des Cod. Cumanicus (ZDMG) LXVII, s. 577-608. Németh 47 bil. saymıştır); S. Maloff K. istorii i kritike Codex Cumanicus (Bulletin de l'Acad. des Sciences de l'Un. des RSS, 1930, No. 5 sah. 347-375). Merhum Necib Asım da Kıpçak türkçesine dair makalesinde bu bilmecelerden altı tanesini tercüme etmiştir (Edebiyat Fakültesi Mecmuası, 1332 sayı 4, sah. 380-383).

I. BİLMECE

1. Tap tap tamızık
2. Tamadırgan tamızık
3. Kölegesi bar
4. Köyedırgan tamızık[2]

Ol Köbelek

Bu bilmecenin birinci satırını Prof. Németh çok vazıh (ganz klar) buluyor ve (erfasse nur, es ist eine Flamme); Bang ise (knisterknaster Feuerbrandt diye tercüme ediyor. Maloff'a göre Németh'in tercümesi doğru olup yalnız "tamızık" kelimesini "alev" kelimesiyle değil, "damla" kelimesiyle tercüme etmek lâzımdır. İkinci satırın tercümesinin Németh'e göre (eine Flamme, die man erfassen kann) olması muvafık görülüyor. Maloff'a göre damlayan damla'dır. Bu cümlelerdeki "tap tap" Profesör Németh'in tercüme ettiği gibi "tap"-(yâni bulmak) mastarından emir sigası (İmperativ)dır. Birinci "tamızık" ise ne damla, ne de Flamme veya Feuerbrandt'dır. Bu kelimenin mânası bilmece demektir. Uranha lehçesindeki "tıbızık" ve Kâşgari'deki "tabzuk" (c. I. s. 384) kelimesinin b/m tebadülü için söylenen şeklinden başka bir şey değildir.

Németh'in ikinci satırdaki "tamadırgan" kelimesine tabadırgan (man erfassen kann) mânasını vermesini Maloff kabul etmiyor ve "bu kelimedeki b/m tebadülünün izahı güçtür" diyor ki bizim "tıbızık" ve "tabzuk" kelimeleriyle bu bilmecedeki "tamızık" kelimesinin aynı kelime olduğunu iddiamıza da Maloff'un bu mütalâa ve itirazı variddir. Fakat, muhtelif Türk lehçeleri ve Türk dil tarihi mütehassıslarından olmasına rağmen Maloff'un bu itirazı yersizdir.

Bize göre birinci cümlenin tercümesi :

"bul, bul, bulmaca (bilmece)"

(Azebaycanca: "tap tap tapmaca") olmalıdır. Böyle başlıyan bilmeceler Türk kavimlerinde çoktur. Meselâ

Bilmece bildirmece
Ayak üstü kaydırmaca

[2] Birinci ve ikinci satırların okunuşunda ihtilâf yoktur. Üçüncü satır Bang'a göre: "*Kolege a (tar ??)*"; Németh'e göre: "Kölegesi bar"; Maloff'a göre "*Kölegesip*"dir.

Bilmecemi bil
Ensesinde dil...[3]

İkinci satırdaki "tamadırğan tamızık" cümlesinin tercümesi, Maloff'un izah ettiği gibi, "damlayan damla" demek olsa gerektir.

Bilmecenin üçüncü satırını Németh'in okuyuşu (Kölegesi bar) bilmecenin çözümüne göre daha münasip görülmektedir. Üçüncü satırdaki "Köyedırgan tamızık" Maloff'un tercüme ettiği gibi "yanacak olan çıra" demektir. Bize göre bilmecenin tercümesi şudur :

Bul, bul! bulmaca, (ki)
damlayan damlacıktır.
Gölgesi vardır ( )
Yanacak (bir) çıradır.

O kelebek

Birinci tamızık bilmece, ikinci tamızık damla, üçüncü tamızık çıra demektir. Yâni bu bilmecede kelime oyunu yapılmıştır.

Kopuz : 15 Temmuz 1939, Sayı : 4

II. BİLMECE

Prof. Németh'in transkripsiyonuna göre (S. 580) :

Biti, biti, bitidim,
Beş agaçga bitidim,
Könesuwum yuwurdum,
Kök yibekim çırmadım
Ol kınadır

Bang'ın ve Radloff'un son tercümesi :
Bang'da "*ben bir mektup (bir mektup) yazdım*" şeklindedir.

Yaz, yaz! Ben yazdım[4]
Beş ağaca ben yazdım
Civa ile yoğurdum
Gök ipekle sardım.
O kınadır

[3] Hamamizâde İhsan. Bilmeceler, İstanbul, 1930, No. 110, 674.
[4] Bang, 337.

Maloff da bu tercümeyi kabul etmektedir.

Prof. Németh bu bilmecenin ilk iki satırını *Ben ağaçta neşvünema bulmuşum* (bitmişim)" diye tercüme etmek istemiştir. Fakat bu tercüme doğru değildir.

Bu bilmeceye dair şunu da kaydedelim ki, Başkurt kadınları tırnaklarına kına bağlarken üzerine yaprak sararlar. Bilmecedeki Kök yibek'in de kına üzerine sarılan yaprağa işaret olduğu muhakkaktır.

Bu bilmeceye muvazi Anadolu bilmecesi şudur

Yeşil koydum akşamdan
Kırmızı çıktı sabahtan
Fındık kadar yoğurdum
On parmağı verdim doyurdum[5]

III. BİLMECE

tä kara kula yuvşapdır
Ol işlik

Bu bilmecenin birinci kelimesi okunamıyor. Her halde buradaki "tä, Bang'ın dediği gibi Lokativ eki olacaktır. Bilmecenin çözümü olan "işlik (asıl nüshada yşlik)" anlaşılmadığı için metnin tercümesinde ihtilâf vardır. Bang'a göre Yuvşap kelimesi Yavaş okunmalı ve munis (zahm), itaatli, sâkin (folgsam) diye tercüme edilmelidir. Bilmecenin çözümü olan "yşlik" kelimesi de "iglik" okunmalı ve allık (rote Schminke) diye tercüme edilmelidir.

Prof. Németh'in okuması ve tercümesi zorlamadan ibarettir: "cahil kulağa yumuşaktır o ıslık. (Für ungebildete Ohren ist es angenehm. Auflösung: der Pfiff) diyor.

Maloff "Yuvşap" kelimesini "Yuvsap" (=Yıkanmak isteyip) ve "İşlik" kelimesini de "Yeşlik" (Yaşlık) okuyor. Buna göre bilmecenin mânası ve çözümü şöyle oluyor

Gölde kara kula (atlar) yıkanmak istiyorlar.
O ağlama.

Radloff'un son tercümesi ise "Kara kula (öküzler, koyunlar) geviş getiriyorlar - o işlik (işle uğraşan)".

Bütün bu tercümeler şüphelidir. Maloff ve Németh'in okumaları yanlıştır. Bizim fikrimize göre Bang'ın okuyuşu, bilmecenin çö-

[5] Hamamizâde İhsan, Bilmeceler No. 747, 757, 761.

zümü olan "İşlik" kelimesi müstesna, doğrudur, hakikata yakın olan tercüme de Radloff'undur. "Yuvşa-" kelimesinin mânası "geviş getirmek" (Radloff, WB, III. 567) olduğu gibi Kazak-Kırgızcada "cuvsa-" (Bigaliyef, Kazakça-Rus. sözlük, s. 95) istirahat etmek (at hakkında) demektir.

"Kara kulam cuvsaptur" şeklinde söylenen bilmeceyi Kazakistan'da işitmiştim. Fakat çözümünü hatırlıyamıyorum. Kuman bilmecesinin çözümü "Yışlık" (Kara orman] olmak ihtimali hatıra geliyor.

IV. BİLMECE

İtip itip ırgamas (= kımıldamaz)
İçindeki çaykalmas (= çalkanmaz)
Ol uru

Bu bilmecenin metni çok vazıhtır. Yapılan tercüme doğrudur :

Wenn du es auch stösst und stösst,
So wird's doch nicht bewegt,
In seinem Innern wankt es nicht
(wörtlich wird's nicht bewegt[4].

Fakat bütün mütercimler bilmecenin çözümü olan "uru' kelimesinin ne ifade ettiğini anlamamışlardır. Bang bu kelimeyi "uruk" okuyor ve "tohum (Samen)" diye tercüme ediyor. Radloff da son tercümesinde bunu kabul etmiştir (Maloff, s. 353). Bu çözümle bilmece arasında münasebet olmadığını Bang da fark etmiştir. Prof. Németh ise "ur (Geschwulst)" olabileceğini ileri sürmüştür (s. 581).

Bu bilmece bu güne kadar Başkurtlarda söyleniyor, çözümü de "uru" yani "kuyu" demektir. Şarkî Başkurtlar kuyu kelimesini ancak buz deliği (Eisloch) mânasına kullanırlar, diğer Türk lehçelerindeki "Kuyu" Ş. Başkurtçada "uru"dur.

V BİLMECE

Silaīsin yağı/m/ silkip bolmas
Sırma tonu/m/ bügüp /bol/mas
Ol yu /murtka/

En son ve doğru tercüme Maloff'undur. Ona göre :

Vaşak kürkümü silkmek, imkânsız
Sırma elbisemi bükmek imkânsız

Bu bilmecedeki "yağı" kelimesini Radloff, Bang ve Németh yağ+ı (m) okumuşlar ve "Fett" yahut "Öl" diye tercüme etmişlerdir. Bu kelimeyi Maloff doğru izah ediyor. Ona göre bu kelime "yagı" (=yakı, yaku) dur. Bütün Türk lehçelerinde mevcut olduğu gibi M. Kâşgarî de (III, 18: يقو-المطر) de yağmurluk mânasına gelir. Maloff'un izahı şüphesiz doğrudur.

VI. BİLMECE

Ak küymening avzu yok
Ol yumurtka

Bu bilmecedeki *Küymening* kelimesini Bang *küy-mening* okuyor. Bana göre Bang'ın "Küymö, Küme" kelimeleriyle mukayesesi ve "Frauenjurte" diye izahı şüphesiz doğrudur. "Köyme" eski Başkurt dilinde de (masal ve hikâyelerden anlaşıldığına göre) "Küyme" gemi veya araba üzerine kubbe şeklinde yapılan gelin çadırına denmiştir. Buna göre Bang'ın "Küy, mening" diye "Küy" ve "mening" (=benim) şeklinde okuması yanlıştır. "Avzu" kelimesine de "m" ilâvesine lüzum yoktur.

Prof. Németh'in okuması (Ak Küy, memi, avzu yok") ve tercümesi ("Es ist weiss, hat keinen Bart und Mund") yanlıştır.

Bu bilmeceye muvazi olan diğer bilmeceler:

Ay dalada ak otav avzı murnu çok
otav[6].
(Bozkırda ak otağ ağzı burnu yok
otağ)
Ak Künbet kapısı yok
Bir kubbe gördüm, elledikçe paralanır
Bir acayip Kubbe gördüm bassam alnı yarılır[5]
Bir ak üy bar kireyin deseng esigi cok[7]
(Bir ak ev var gireyim desen kapısı yok)
Ay talada ak sandık, ozu murdu cok sandık[8]
(Bozkırda ak sandık ağzı burnu yok sandık).

[6] Magcan Cumabayoğlu, "Tartu" (Kazak-Kırgızca). Taşkend, 1924 s. 205 (Maloff, sah. 356).

[7] Maloff, 356 (Kazak Kırgızca).

[8] İbid. 356 (Karakırgızca).

A. SAMOYLOVİÇ. Altay Türklerinde kadınlar diline mahsus sözler (Dil ve Edebiyat 'Yazık i Literatura" mecmuasının III üncü cildinden ayrı basım).

Eski Ekzogaminin ve pederşâhi toplumsal yaşayışın izi olduğunda şüphe olmıyan bir âdet, doğu Türklerinde ve orta Türklerden Kırgız-Kazaklarda hâlâ canlı bir surette yaşamaktadır. Bu âdet, gelinlerin kocasının ailesine, hattâ kabîlesine mensup olan akrabalarının adını söylememeleridir. Geline, kaynanasının ve kayınbaba tarafından olan bütün akrabalarının yalnız adlarını değil, bu adlara benzeyen bütün kelimeleri söylemek yasaktır. Meselâ, kocasının akrabasından birinin adı *Aydemir* olursa gelin de *ay* ve *demir* kelimelerini söyliyemez. Halbuki, bu gibi türkçe adlar doğu ve orta Türklerde pek çok bulunmaktadır. Binaenaleyh, bazı gelinler için *balta, bıçak, koyun, at, kılınç, doğan* ve bu gibi bugünkü hayatta söylenmesi gereken sözler yasak oluyor. Kadınlar bu gibi yasak kelimeler yerine bunların müteradiflerini yahut uydurma bir kelime kullanırlar. Meselâ, ay yerine *yaruk, demir* yerine *pulat, balta* yerine *çabat (çap- = kesmek), bıçak* yerine *keser, koyun* yerine *mañrama* (melemekten), *at* yerine *ulak* yahut *binit, kılınç* yarine *karu* veyahut bunlara benzer bir söz kullanırlar. İşte bu âdet neticesinde bu Türklerde kadın sözleri meydana gelmektedir.

Kırgız, Altay ve Sagay kadınlarının yasak kelimeleri başka bir kelime ile değiştirmekteki maharetleri şayanı hayrettir. En heyecanlı dakikalarda bile yasak kelimeleri müteradifleri yahut o kelimenin mefhumunu anlatacak bir kelime ile değiştirebilirler. Bunların maharetlerine dair pek çok fıkralar söylenir.

Kurt, koyun, tüfek, ırmak, orman, bıçak kelimelerini söylemesi yasak olan bir genç kadın ırmak yanında bir kurdun koyunlardan birini yakaladığını görmüş ve "*sarkırama*" (ırmak)'nıñ öteki, *gölgelinin* (ormanın) bu yanında *uluma* (kurt) *mañrama* (meleme'den koyun)yı yakalamış. Tars eder tüfekle *keseri* bıçağı getiriniz!" diye bağırmış. Bu fıkra Kırgız, Altay ve Sagay Türklerinde -azçok farklarla- söylenir.

Kayınbabası yahut kocasının akrabasından birinin adı Mehmet olursa genç kadın kelimei şahadeti okurken bile "Lâilâheillallâh bey-

babam adlı resulullâh" diyor. Kazakistan'da seyahatim sırasında bunu çok işittim.

Profesör Barthold, "Uluğ Bey'in adı Mehmet Taragay olduğu halde nasıl ve neden "Ulug Bey, diye meşhur olduğunu" bir türlü izah edememiştir[1]. Halbuki Türk boylarındaki kadın sözleri ve bununla bağlı an'aneleri tetkik edenler için bunun izahı pek basittir: *Mehmet Taragay* Timur'un babasının adı olduğundan kadınlar için söylenmesi yasak bir kelime olmuştur. Bunun içindir ki Mehmet Taragay'ın adı ancak Uluğ Bey ile değiştirilebilirdi.

Türk kabilelerinin âdet ve an'anelerini tetkik eden türkiyatçıların en az ehemmiyet verdikleri mevzu bu "kadın sözleri" ve buna bağlı an'anelerdir. Gelinlerin akraba adını söylemeleri yasak olduğundan dolayı Kırgız, Kazak, Başkurt, Karakalpak, Altay, Sagay ve sair Türk oymaklarına mensup kadınların hepsinde bu kadın sözleri vardır. Halbuki, bunlar ancak Kırgız-Kazakların kadın sözleri hakkında ufak tefek bilgi verilmiştir[2]. Altay ve Sagaylara dair ise ancak bir iki kayıttan başka bir şey yoktur[3].

Profesör Samoyloviç'in söz konusu ettiğimiz makalesi işte bu konuya dair yeni bir tetkik tecrübesini ve materyalini ihtiva ediyor.

Samoyloviç'in verdiği bilgiye göre, Altay lehçesinde lûgat kitaplarına girmeyen, *pay* kelimesi vardır ki kadın lûgatini bu kökten yapılan payla sözüyle ifade ederler. Kadınların yasak kelimeleri yasak olmayan kelimelerle değiştirerek konuşmasına "yayla-yat" diyorlar. Bu kelime, galiba yalnız kadın sözüyle konuşmayı değil, bütün âdet ve örfe riayet etmeği ifade etse gerek.." (s. 223).

Samoyloviç bu *pay* kelimesini Teleütçe *payman*-ihtiyat etmek, sakınmak (Radloff. IV. 1221); Sagayca *pay*- işaret meclisi, düğün, ihtişam; Sagay ve Koybalca "paylak"-bayram, işüişret yapmak; Şorca *payga*- düğün, alay; Özbekçe *peyge*- at yarışı, Çağatayca *bayka*- bayram yapma; Kırgızca *beyge* yarış, koşu; Yakutca *maygı*- Örf, âyin kelimelerinin bir kökten geldiğini tahmin ediyor (S. 223-224).

[1] "Ulug Bey ve zamanı" (Akdes Nimet Kurat tercümesi) S. 38.

[2] Radloff, Aus Sibirien, I. s. 314; A. Samoyloviç, "Kazak-Kır. kadın dilinde yasak sözler" Jivaya Starina. 1915 s. 161-162; Grodekov. Kirgizı i Kazak kirgızı Sırdaryinskoy oblastı.

[3] Meselâ: Radloff-Katanoff "Proben" IX, 303 (tercüme), 329 (metin) Profesör Samoyloviç'in makalesinde bu mevzua dair son yıllarda neşredilen bir iki makale zikredilmiş ise de biz bunların münderecatını bilmiyoruz.

Profesörün bu tahmini doğru ise *bayram* kelimesinin de Türkçe olduğu tahakkuk etmiş olacaktır.

Makalede Altay Türk kadınlarının kullandıkları kırk iki yasak kelime tesbit edilmiştir. Bu kelimeleri tetkik edersek görürüz ki bunların bir kısmı müteradifdirler: "uy" yerine inek; "adaru", "balarısı" yerine aru; "at" yerine yılkı; "yılkı" yerine at; "nohta" kelimesi yerine yular gibi.

Bir kısmı mâna yakınlığı olan *diş* yerine *azu* "azı"; *yılkı* yerine *mal*; *baş* yerine *tepetaş*; *say* yerine çakıl gibi kelimelerdir. Kadınların yasak olan kelimelerin arkaik müteradiflerini bulup kullanmaları calibi dikkattir. Meselâ *kaymak* kelimesini söylemesi yasak olan oymakta kadın, *özömö* kelimesini kullanıyor, ki şüphesiz bu kelime arkaik *ürün* ak, beyaz kelimesinin bozuntusudur. Anadolu köylerinde süt, kaymak ve ayran gibi şeyleri ifade eden *ürün* kelimesinin yaşaması da kadın lûgatinin muhafazakârlığına borçludur. Profesör Samoyloviç özömü kelimesini Altay kadınlarının komşu Soyot Türklerinden alarak kullandıklarını yazıyorsa da (S. 225) doğru olmasa gerektir. Nohta kelimesi yerine kullanılan *yular* kelimesi de bu cümledendir. Anadolu'da yular, Yakutlarda *sular*, Soyotlarda *çular* şeklinde yaşayan bu kelime orta Türklerde unutulmuştur. Altay Türklerinde ise bu kelimeyi yasak bir kelime ile değiştirmek için kadın lûgati yaşatıyor.

Muhtelif Türk boylarında kadınlar tarafından kullanılan sözlerin toplanması eski Türk toplumsal hayatını inceleme ve Türk dilinin çeşitli lehçelere ayrılmadan önce kullandıkları müşterek kelimelerin köklerini bulmak için zengin maddeler verecektir.

TÜRKLERDE VE MOĞOLLARDA DEFİN MERASİMİ MESELESİNE DAİR *

W. BARTHOLD

Belleten Sayı 43, 1947

Göçebe kavimler tarafından Orta-Asya ve Karadeniz bozkırlarında, geçmiş zamanın hâtıraları olarak, bırakılan anıtlar, bilhassa kurganlar ve Rusça'da kamennaya baba = taşnine ** diye tanınan heykeller uzun müddet bilginler için muamma olmakta devam etti. Bu anıtların açıklamasında görülen güçlükler, başka arkeolojik materyellerin açıklamasında da olduğu gibi, yazılı kaynaklarla ikmal etmek imkânının bulunmamasından ileri geliyordu. Bu kurganları ve *taşnine*'leri tarihte malûm olan kavimlerden birine nispet vermek için bunların kesin veya nispî tarihini tayine yarıyan hiçbir malûmata malik bulunmuyorduk; bugünkü göçebelerin tetkiki ve bozkırlarda eski zamana ait muhafaza edilen rivayetler dahi katî bir netice vermiyordu.

1889 yılında meydana çıkarılan ve 1893 yılında deşifre edilen Orhon yazıtları sayesinde Orta-Asya arkeolojisi üzerinde inceleme yapanlar ilk defa olarak tarihi (date) kesin olarak malûm olan materyelleri elde etmiş oldular ki, bu anıtın muayyen ve tarihî bir kavme ait olduğunda hiç şüphe yoktur. Bu keşifle birçok meselelerle beraber, N. İ. Veselovskiy'nin 1915 yılında neşrettiği "Taşnineler meselesinin bugünkü durumu" adlı makalesinde[1] gösterdiği gibi, *taşnine*'ler adiyle malûm olan ve Moğolistan'dan Karadeniz steplerine kadar yayılan erkek ve kadın heykelleri —ki bu heykeller göbekleri hizasında ellerinde bir kadeh tutarlar— meselesi de kesin olarak halledilmiş oldu. Orhon anıtlarının keşfinden sonra biliyoruz ki bu heykellere yazıtlarda *balbal* denilmektedir. Bunlar Türkler tarafından ölülerin hâtırası için konulmuşlardır. Önceleri bu heykel-

* ZWO. dergisinden alınmıştır. C. XXV.

** Rahmetli Ragıp Hulûsi Özden "kamen-baba" terimini "taşnine" diye tercüme etmişti, biz de bu tercümeyi kabul ettik. Rusça "kamennaya baba" harfiyyen t. kadın, karı demektir.

[1] "Zapiski İmp. Odesskogo Ob. istorii i Drevnosti" dergisinin XXXII. cildinden ayrı basım.

ler ölünün hayatta iken öldürdüğü düşmanları tasvir eden heykellerdi; sonraları, başka maksatlarla da dikilmiş olsalar gerektir; çünkü erkek tasvir eden heykellerle yanyana kadın heykelleri de bulunuyor ki bunların ölünün kendi heykeli olması da mümkündür. Orhon yazıtlarını bırakan kavim ilk defa Milâdî VI. yüzyılda tarih sahnesine çıkıyor; işte bu tarih, bahis konusu olan tipteki heykeller için *terminus post quem* oluyor. Rubruk'un anlattıklarından biliyoruz ki, daha onun zamanında, yani XIII. yüzyılın ortalarında, Güney Rusya bozkırlarında yaşıyan, Ruslara *Polovtsi*, Batı Avrupalılara *Koman* adiyle malûm olan Kıpçaklar, böyle heykeller dikiyorlardı. Elimizdeki malûmata göre XIII. yüzyıldan sonra bu gibi heykeller dikilmemiştir.

Türk defin âyini ve merasimini tetkik edecek müstakbel araştırıcılar için kat'i olarak tarihlenen Orhon anıtları ve Veselovskiy'nin [2] haklı olarak "klâsik" saydığı Rubruk'un Kıpçak defni tavsifi başlıca hareket noktası olacaktır. Türkoloji ilmi, Veselovskiy'nin de kaydettiği gibi, bu meselenin halli için pek az şey yapabilmiştir. *Taşnine* denilen heykellerin Türkler tarafından ölünün hayatta iken öldürdüğü düşmanların tasvirleri olarak konulduğu işaret edilmiş ise de, bu âdetin menşei, heykellerin tipleri, bu tipin raslanan başka insan heykelleriyle münasebeti meseleleri şimdiye kadar halledilmiş değildir. Yapılması bugün mümkün olan iptidaî çalışmalara bile başlanmamıştır. Çinli ustaların iştirakiyle yapılan Orhon anıtlarının başka yerlerde bulunan *taşnine*'lerle mukayeseli tavsiflerine de malik değiliz. Böyle bir tavsif, hangi teferruatın Çinli ustalar tarafından yapıldığını ve hangilerinin bozkır gelenek ve görenekleriyle bağlı olduğunu belki açıklıyabilirdi. Yalnız Orhon yazıtlarında değil, fakat Yenisey yazıtlarında da raslanan [3] *balbal* kelimesi Türkçe sayılmamakta ve Çince ile izah edilmek istenmektedir. Taşnine'lerin muayyen bir tip defin ile bağlı olduğunu açıklıyacak arkeolojik tetkikler de yapılmamıştır.

Veselovskiy'nin kaydettiğine göre [4] Avrupa Rusya'sındaki bütün *taşnine*'ler, kurganlar (höyükler) kaldırılmışlardır; Orta-Asya'da bir-

[2] Kamennıya babı (Taşnineler), sah. 17 ve b.

[3] Tsch. M. a yazıtı (6, 4), krş. Radloff. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, s. 393 f. Krş. Moğolistan antikaları, tablo XCIII, burada bu kelimeyi ancak rötuş yapılmış estampajda farketmek mümkündür.

[4] Kamennıya babı, s. 27.

çok *taşnine*'ler hâlâ yerlerinde (in situ) bulunsalar gerektir; fakat bunlar da, A. V. Adrianov'un kaydettiğine göre, mezarlardan ayrı, tek başlarına bulunuyorlar; ancak Moğolistan sınırı dahilinde Adrianov, bu heykelleri mezar höyükleri yanında görmüştür[5]. G. N. Potanin'e göre[6] ise bu gibi haller Moğolistan'da dahi nadirdir. Nihayet Orhon yazıtlarını bırakan kavmin defin merasimleri hakkındaki haberler, bilhassa Çin haberleri, daha eski ve daha sonraki devirlerde yaşıyan göçebe kavimlerin defin merasimine ait haberlerle karşılaştırılmamıştır. İlmî eserlerde bu meseleye dair ancak münferit notlar vardır; elde mevcut bütün materyellerden toplu halinde kimse faydalanmamıştır.

Bu şartlar dahilinde Orta - Asya göçebe kavimlerinin defin merasiminden bütün şümuliyle bahsetmenin, elbette ki, vakitsiz olduğu muhakkaktır. Bizim bu makalemizin hedefi, N. İ. Veselovskiy tarafından yazılan makaleyi ancak bazı *done*'lerle ikmal etmekten ibarettir. Bu *done*'ler evvelâ - zaman itibariyle son göçebe olup *taşnine*'ler dikmiş kavme, yani Kıpçaklara, ikinciden - bütün göçebeler arasında yüksek siyasî kudret elde etmiş olan Moğollara aittir. Moğollar hakkında, Kıpçaklara nispeten, daha çok malûmata malik bulunmaktayız.

Rubruk, Kıpçakların alelâde definlerinde bulunan şeyler arasında birinci olarak mezarın üzerine yapılan kurganı (höyüğü), ikinci olarak ölü şerefine dikilen ve yüzü doğuya bakan heykeli saymaktadır. Zenginler ise başka türlü defin olunurlardı; onların mezarları üzerine sivri tepeli türbe yahut tuğladan bir kule, bazan da taştan bir ev yapılırdı. Rubruk'un seyahatinden biraz önce ölen bir Kıpçağın mezarı çevresinin dört cihetinde sırıklar konulmuş, ve bunlara, her cihete dörder olmak üzere, on altı tane at derisi asılmış bulunuyordu; ölünün hıristiyan sayılmasına rağmen mezarın

[5] Zapiski R. Geogr. Ob. umumî coğrafya bölümü c. XI. s. 415'te "1881 yılında Altaylara ve Sayan ötesine seyahat" adlı makale. S. R. Mintslov (ZWO, XXIII, s. 300) cilt II diye yanlış göstermiştir. A. V. Adrianov'un son eserinde (Batı Altay arkeolojisine dair. İzvestiya İmp. Arkeolg. Kom., fas. 62, 1916, sah. 45 ve 49) kurganlar yanında (Kara İrtiş yakınlarında bir yerde) bulunan iki taşnine'den bahsediyor; kurganlardan birinde kazı yapılmışsa da hiçbir sonuç elde edilememiştir.

[6] Oçerki S. Zap. Mongolii (Kuzey-batı Mogolistan eskisleri), II, s. 62.

yanına kımız ve et konulmuştu[7]. Rubruk, Kıpçak defnini tavsif ederken yerli terimleri söylemiyor; bu boşluk, galiba, şimdiye kadar *taşnine*'ler hakkında yazanların dikkat nazarlarına çarpamamış olsa gerektir; bu boşluk XIV. yüzyıla ait olup Venedik elyazması Kıpçak dili sözlüğüyle kısmen ikmal edilmektedir. Bu sözlükteki defne ait terimler Almanca izah edilmiştir[8] ki, Radlof'un sözlerine göre, Alman yahut Macar misyonerleri tarafından toplanan materyeller arasındadır[9]. Bu sözlükte "kurgan,, kelimesi "en gihoft grab" yani "mezar üzerine yapılan höyük (tepe),, diye izah edilmektedir. Kurgan kelimesi yaşıyan Türk lehçelerinde ve yazı dilinde, tâ Orhon yazıtlarından itibaren "kale, istihkâm,, anlamına gelmektedir; bütün lûgat kitaplarında ve bu cümleden Radloff'un "Türk lehçeleri sözlüğü tecrübesi,, adlı eserinde hep bu anlamla izah edilmiştir. Bununla beraber Radloff, sözlüğünün neşrinden önce çıkardığı Codex Comanicus[10] tetkikinde "kurgan,, kelimesini "Grabhügel,, yani "mezar tepesi" diye izah etmişti[11]. Bu kelime Rusça'ya, galiba, Kıpçak dilinden olsa gerek, bu anlamla geçmiştir; Orta-Asya'da mezar tepesine "tepe" yahut "tübe" denir. Kıpçak sözlüğünde "kurgan" kelimesinden sonra "iv" kelimesi getiriliyor ve "des toden hws" yani "ölü evi" diye izah ediliyor. Görünüşe bakılırsa genel Türkçedeki "ev" anlamına gelen kelime kastolunuyor ki Orhon yazıtlarında äb, Radloff sözlüğünde[12] öy, üy (muhtelif lehçelerde äb, äp, äv, eb, ü, üg, üğ, şekillerinde)dir. Kıpçakçada bu kelime ile Rubruk'un zikrettiği taş türbeevler ifade edilmiş olsa gerektir.

Iv kelimesiyle bir sırada "der toden huw" anlamına gelen keşene kelimesi vardır. Orta Almanca'da huw kelimesinin tam anlamı bence meçhuldür, uzmanlardan izahat almağa da muvaffak

[7] V. de Rubruk, Doğu ülkelerine seyahat, A. İ. Malein tercümesi, Petersburg, 1911, sah. 80.

[8] Codex Cumanicus, ed. Comes Geza Kuun. Budapestini 1880, p. 222.

[9] Das türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus, Petersburg, 1887 (Mem. de L'Acad. t. XXXV, N. 6) s. 1.

[10] Radloff Sözlüğü, II, 570, 940.

[11] Das türk. Sprachm., S. 29. R. M. Melioranskiy (Moğol devrinden önce Rus yazı diline alınan şark kelimeleri, sah. 14) eski türkçedeki *kurgan* kelimesinin farsça كورخانه kelimesinin tesiriyle yeni anlam aldığı hakkındaki fikri "kabul edilebilir" saymıştır.

[12] Radloff Sözlüğü, I, 1171, 1335, 1799.

olamadım; sözlüğün naşiri Kont Kuun bu kelimeyi *fossa*, yani çukur[13] diye tercüme ediyor ve kazıntı altaicuma'ya dayanıyor, fakat notlarında[14] des toden huw (sic) tâbirini tumulus kelimesiyle tercüme ediyor ki, galiba bunu Haufen kelimesine yaklaştırmış olsa gerektir. W. Radloff[15] käsänä okumuş ve Grabhügel diye tercüme etmiştir. Käsänä kelimesi Kazak - Kırgızlarda şimdiye kadar türbe (mozole) anlamına gelir; ezcümle Sırderya eyaletinde Perovski (Akmesçit) bucağında "Arık Tümen" istasyonundan 4-5 kilometre mesafede Kök Käsänä türbesi vardır[16]. Bu kelimenin, yerli Kırgızlardan birinin tahmin ettiği gibi[17], Farsça "kâşane"den bozulmuş ve Kıpçaklara geçmiş olması mümkündür; Rubruk'un zikrettiği tuğladan yapılmış türbe böyle tesmiye edilmiş olsa gerektir.

En çok dikkati celbeden son terim olan *sin* kelimesidir ki, des toden Bilde, yani "ölünün sureti" diye izah olunmuştur; bu kelimenin *taşnine*'leri ifade ettiği aşikârdır. G. N. Potanin'in kaydettiğine göre *sın* kelimesi Çuvaşça ve Tatarcada yüz, resim, suret demektir (kaynak olarak Zolotnitskiy'nin "Çuvaş sözlüğü,, gösterilmektedir), Altayca ve Soyotça'da erkek geyik (sığın) demektir[18]. XVIII. yüzyıl bilgin seyyahlarından Falk, Yenisey yazıtlarını (resimli taşlarını) tavsif ederken *sıntaş* terimini Hirschfelsen (sığıntaşı), yani "geyik resmi bulunan taş,, ve "at taş" "at sureti bulunan taş" anlamına kullanmıştır[19]. Potanin tarafından Moğolcadaki kisaçilo (hösöçulu) nun müradifi olarak nakledilen Kırgızca *sıntaş*[20] kelimesi, şüphesizdir ki, "suret, resim" anlamına gelen[21] "sın" ile "taş" kelimesinin Kırgızca telâffuzu olan "tas" kelimelerinden teşkil edilmiştir. V. A. Kallaur'un sözlerine göre, Merke yakınında üzerinde *taşnine* bulunan bir kurgan (höyük) Simtübe tesmiye olunur ki bunun da sıntübe (sın-

[13] Codex Cum., 222, 262.

[14] Aynı yer, s. 365.

[15] Das türk. Sprachm., S. 31; Radloff Sözlüğü, II, 1174.

[16] Protokoli Turk. Krujka Iyub. arheologii (Türkistan arkeoloji meraklıları derneği zabıtları), VI, 98 ve b.; XIII, 26.

[17] Aynı yer, XIII, 12.

[18] Oçerki S. -Zap. Mongolii II, dördüncü baba ait not 4 (sah. 20).

[19] Falk. Beiträge zur topogr. Kenntniss des Russ. Reiches, 1, 349. Krş. A. S. Uvarov, Trudı I. Arh. S'yeza, sah. 503; N. İ. Veselovskiy, Kamennıya babı, sah. 4, not I.

[20] Oçerki, II, 64.

[21] Radloff Sözlüğü, IV, 628.

tepe) kelimesinden tahrif edilmiş olması çok muhtemeldir. Aynı müdekkikin sözlerine göre Evliyaata bucağında bulunan *taşnine*'lere de sımtaş denir ki bu da *sıntaş*'dan muharref olacaktır (müellif bunlara "suret taşı" denildiğini de kaydediyor); Talas ırmağının aşağı taraflarında bulunan mahalle dahi sıntaş denilmektedir ki "bu mahal vâdide bulunan iki arşın yüksekliğindeki bir taş münasebetiyle bu adı almıştır" [22]. Bütün bunlardan şu neticeyi çıkarmak mümkündür: bu heykelleri (taşnineleri) diken en son kavim bunlar için şimdiye kadar muhafaza edilen *sın* terimini kullanmıştır. Bütün Türk lehçelerinde raslanan ve temiz Türkçe olduğu anlaşılan bu kelimenin en eski Türk yazıtlarında Çinceden geldiği iddia edilen *balbal* kelimesiyle neden değiştirildiğini anlamak güçtür. Görünüşe bakılırsa bu balbal kelimesi de bozkırlarda epeyce geniş sahaya yayılmış olsa gerektir. Bununla beraber bu kelime yaşıyan Türk lehçelerinin hiç birinde eski mânasiyle muhafaza edilmemiştir. V. A. Kallaur'un sözlerine göre, Evliyaata bucağında bir şehir harabesi içinde bulunan küçük bir saha *balbal* tesmiye edilmektedir [23]; ihtimaldir ki bu saha *taşnineler* bulunan mezarlara benzediği için bu *balbal* adını almış olabilir. Karadeniz bozkırları göçebelerinde *balbal* kelimesi kullanılmış olup olmadığı şimdilik malûm değildir; bu meselenin müspet veya menfi şekilde halledilmesi Radloff [24] ile Melioranskiy'nin [25] Rusya'da put anlamına gelen *bolvan* kelimesinin —ki bu kelimeye İgor alayı destanında raslanır— Türkçe *balbal*'dan muharref olduğu hakkındaki iddialarının red veya ispat edilmesine bağlıdır. Kıpçak sözlüğüne bakılırsa bu eserin telifi esnasında *balbal* kelimesi Kıpçak lehçesinde bulunmuyordu; fakat buna bakarak İgor alayı destanı çağında bu kelimenin bulunmadığına hükmedilemez.

Taşnine heykellerine karşı dinî saygı gösterilmesi hakkında Rubruk hiçbir şey söylemiyor; umumiyetle onun eserinde Nizamî'nin verdiği dikkati çeken malûmatı teyit edecek hiç bir done bulamıyoruz. Nizamî'nin verdiği malûmat benim Orta Asya'va birinci seyahatime dair raporumda nakledilmiştir. Burada bir suvarinin put (heykel)

[22] Protokoli Turk. Krujka Lyub. Arh., III, 9 ve b.

[23] Protokol zased. Turk. Krujka L. A. 29 ağustos 1897, ilâve, sah. 3. Krş. N. M. Melioranskiy ZWO, XII, 4.

[24] Die altt. İnschr. der Mongolei, S. 235.

[25] "İgor alayı destanında Türk unsurları" (1902), sah. 8 ve b. Türk unsurları hakkındaki ikinci makalesi (1905), sah. 13 ve b.

yanından geçerken kendi okluğundan bir ok çıkarıp onun (yani heykelin) okluğuna koyduğu anlatılmaktadır[26]. Bu teferruat dikkatimizi çekmektedir; sonraları, Moğollar devrinde dikilen heykellerde dahi ok konulmuş okluklar bulunduğunu göreceğiz.

Taşnine'ler hakkında yazılı edebiyatta dikkat edilmiştir ki, Rubruk, Avrupa Rusyası dışında heykellerden bahsetmiyor[27]. Rubruk, Kıpçaklar ülkesinin doğusunda ancak taşla örtülü büyükçe sahalardan ibaret mezarlar gördüğünü söylüyor; bu mezarların bazısı daire, bazısı da dörtken şeklinde olup dünyanın dört ciheti *uzuntaşlar*'la sıralanmış bulunuyordu. Görünüşe göre bahis konusu olan bu mezarlar, G. N. Potanin tarafından teferruatiyle tavsif edilen muhtelif tipteki kereksurlar olacaktır[28]. Bizim bildiğimize göre, Rubruk'un bu hikâyesiyle bu çeşit mezarların *terminus ante quem*'i tayin edilmektedir. Bazı kereksur'ların yakınlarında *taşnine*'ler bulunmaktadır, fakat bunlar, G. N. Potanin'in sözlerine göre, pek nadirdir[29] Rubruk böyle kereksur'lara raslamamış olsa gerektir.

Muhtelif kavimlerin etnografik, kültürel ve tarihî sebeplerden dolayı defin merasimlerindeki benzerlik ve ayrılıklar, çok dikkatli olmasına rağmen, Rubruk tarafından ortaya konulamazdı. Bu meseleye dair vakalar ancak şimdi izah edilmeğe başlanmıştır. Uygur Hanı şerefine IX. yüzyılda dikilen Karabalgasun anıtının[30] yanında *taşnine*'lerin (heykellerin) bulunmaması dikkate değer. Bunu Uygurların Manihaizmi kabul etmeleri ve yeni dinin tesiriyle izah etmek de güçtür; Uygurların bu dini kabul etmeleri çok eski değildi; bu yeni dinin defin merasimini değiştirecek kadar muvaffakiyet göstermesi için henüz müsait zaman geçmemişti. Umumiyetle göçebe kavimlerde yeni din defin merasimini kolay kolay kaldıramıyordu;

[26] W. Barthold, Otçet, sah. 20, not 4.

[27] V. A. Mustafin, Protokoli Türk. Krujka, III, 19.

[28] Moğollar mezar höyüklerini Kırgızlara ait sayarlar; höyüklere verdikleri "ḫırgıs ūir" adı da bundan dolayı olsa gerektir (bu isim Ramstedt'te Zwei uigurische Runenschriften, S. 40).

[29] Oçerki S. -Zap. Mongolii. 1165. S. A. Mintslov'un ZWO, XXIII'deki Uryanha ülkesinde görülen pek çok kurganlar (sah. 295) ve pek ender bulunan *taşnineler* (sah. 300) hakkındaki sözleriyle krş.

[30] Sbornik trudov Orhons. ekp. deki bu anıtın tavsifi ile krş., 1, 4, vb. W. Radloff, Die altt. Inschriften, S. 283: yine "Moğolistan antikaları atlası" tablo XXVIII, XXX.

Rubruk'un hikâye ettiği Kıpçak defini de bunu göstermektedir. Manihaizmi kabullerinden önce Uygurlarda *taşnine* (heykel) dikmek âdeti bulunmuş olsaydı din değiştirdikten yarım asır sonra dahi bu âdet muhafaza edilmiş olurdu. Ramstedt tarafından keşfedilern Uygur hakanı mezarında da *taşnine* bulunmamıştır. Bu hakan Uygurların Manihaizmi kabul etmelerinden önce 759 yılında ölmüştü [31]. Türk olmıyan kavimlerden hiçbirinin bu tip heykeller yaptığını bilmediğimiz gibi, *taşnine*'ler dikmek âdetinin de bütün Türklerde müşterek bir gelenek olduğunu ispat edecek delillere malik değiliz.

XIII. yüzyılda meydana çıkan Moğollar, selefleri olan Uygur Türklerinin tesiri altında bulunuyorlardı; bundan başka o zamanki Çin devlet sisteminin kuvvetli nüfuzunu da görüyoruz. Cengiz'den önce Doğu Moğolistan'ın en kuvvetli hanı olan Kereyit hanı ve oğlu Çin ünvanı taşıyorlardı ve bu unvan bunların şahsî adlarını bile unutturmuştu. Aynı Moğollar Baykal ötesindeki ormanlı kavimlerde muhafaza edilen iptidaî Şamanizmin nüfuzu altında bulunuyorlardı; Uygur ve Çin kültürlerinin tesirlerine rağmen Cengiz torunlarının definlerinde öyle âyin ve merasim yapılıyordu ki, bunlar Türk göçebeleri için çok eski çağların kalıntıları olarak telâkki edilmiş olacaklardır.

İlk kaynaklarda bulunan haberlerin tenkitli tetkikleri elimizde bulunmadığından Moğolların, hiç olmazsa Moğol hanlarının defin merasiminin mükemmel tasvirini yapmak imkânsızdır. Kaynakların nispeten çokluğu böyle bir tetkiki kolaylaştırıyorsa da malzemenin dağınıklığı ve pek mütenevvi olması bu işi güçleştiriyor. Meselâ, İran Moğol hanlarının definlerine ait hikâyelerinde öyle teferruat vardır ki, Moğolistan hanlarının definlerine ait rivayetlerde bu teferruat yoktur ve aksine Moğolistan hanlarının definlerine ait teferruat İran kaynaklarında bulunmaz; "bütün Moğol İmparatorluğunda hanların defin merasimi aynı olmuştur; aynı merasimin teferruatı münferit kaynaklarda tesadüfen zikredilmemiş olacaktır" diye bütün bu haberleri bir kül halinde birleştirmeğe hakkımız olup olmadığını da kestiremiyoruz.

[31] Anıtın tarihi hakkında G. J. Ramstedt, Zwei uigur. Runenschriften, S. 45. Uygurların mani dinini kabul ettikleri tarih hak. E. Chavannes ve P. Pelliot JA. II. 1 (1913) 199.

Hanedana mensup Moğolların bütün Moğol İmparatorluğunda müşkülâtla erişilecek yerlerde, bilhassa yüksek dağ tepelerinde defin edildikleri hakkında bütün kaynaklar müttefiktir; han mezarları asker müfrezeleriyle korunan yasak yerdi; bu müfrezede bulunanlar bile han mezarının nerede bulunduğunu bilmiyorlardı; han mezarına hiçbir işaret konulmazdı. Han mezarı, yasak yer olduğundan, her yerde aynı terim ile Türkçe *kuruk* kelimesiyle ifade edilmiştir ki, kurık ve guruk şekillerinde yazılır[32]. Moğol devrinden önce *kuruk* kelimesinin kullanıldığına dair ancak bir misal bulabildim; bu misal 1068 - 1080 yıllarında Semerkant ve Buhara'yı idare eden Şems-ülmülk Nasır hakkında Nerşehî'nin hikâyesinde bulunuyor. Şems-ülmülk, Buhara'nın güneyinde, şimdiki namazgâhın bulunduğu yerde, toprak satın almış, burada malikâne kurarak *kuruk* tesmiye etmiştir. Bu malikâne yüksek duvarla çevrilmiş ve çevresi bir mil, yani 2 - 3 kilometre kadar bir sahayı içine almış idi; duvarın içinde hanın at sürülerine mahsus otlak, saray, güvercinlik ve yabani hayvanlara mahsus park vardı[33]. Türkçe terimin gösterdiği veçhile *kuruk* mefhumu Karahanlılar tarafından işgal ettikleri sabık hilâfet idaresine giren yerli halklardan alınmamış, fakat Uygur alfabesi ve Kutadgu Bilig'de raslanan başka kültür kelimeleriyle beraber[34] Doğu - Asya bölgesine Karahanlılar ve daha sonra Moğollar tarafından getirilmiş ve bu terimler, kültürlü Doğu Türkleri'nden olan Uygurlardan alınmıştır.

Moğol devrinde İslâm Orta-Asyası'nda kuruk kelimesiyle yabancıların girmesi yasak olan bütün yerler ifade edilmiştir[35]. Hususî mülk olan toprak, bilhassa hükümdara ait malikâne, saray, harem dairesi *kuruk* sayılmıştır. Han mezarlarının muhafızlarına *kurukçu* denildiği gibi, hanın harem dairesinin kapıcılarına da *kurukçu* denirdi. Moğolistan'da Cengiz Han'ın ve bazı torunlarının meza-

[32] Meselâ Reşideddin'de قوريق kelimesi Berezin neşri TWO, VII, 59; yine orada غروق sah. 191; Quatremère neşrinde sah. 416; Blochet'de Sah. 592 ve vb.

[33] Nerchakhy, ed. Schefer, p. 27 sq. (غورق) Krş. W. Barthold, Turkestan, II, 112.

[34] Ezcümle "karşı" kelimesi dikkate değer. "Saray" anlamına gelen bu kelimeye islâm müelliflerine ancak Moğolca bir kelime olarak malûmdu. Halbuki bu kelime Kutadgu Bilig'de raslanıyor. Krş. Radloff Sözlüğü, II, 207 ve b.

[35] Krş. Budagov Sözlüğü, II, 52 ve b., Semerkand kuruğu hak. Babur'da İlminskiy neşri, sah. 60; Beveridge neşri, sah. 48 burada metin eksiktir.

rına *büyük kuruk*[36], Moğolca *yehe kuruk* denirdi. Moğolca sıfat olan *yehe* kelimesinin kullanılması gösteriyor ki *kuruk* kelimesi han mezarı anlamiyle Moğolca'ya da geçmiştir; bununla beraber bu anlamiyle Moğolca'da yerleşememiştir. B. Vladimirtsov'un haber verdiğine göre, şimdiki Moğolca'da *ḫurıg* kelimesi "yasak yer", bilhassa hanın ikâmetgâhı anlamına gelir. Türkistan'a ve Moğolistan'a sokulan Uygurca *kuruk* kelimesi pek muhtemeldir ki Çin devlet teşkilâtı tesiri ile gelen bir mefhumu ifade için kullanılmıştır; bununla beraber sonraları Ön-Asya despotizm'i gelenekleri tesiri altında meydana gelen aynı mefhumu ifade eden Arapça kelimeyi öğrenmişlerdir. Abbasî halifelerin Bağdat'taki sarayları *harem*[37] kelimesiyle ifade olunurdu. Bu kelime Türkistan'da kullanılan *kuruk* kelimesinin hukukî terim sıfatını ortadan kaldırdı[38].

Kuruk kelimesinin Cengiz Han'dan önce Moğolistan'da kullanılmış olduğunu Reşideddin'in bir hikâyesinden anlamak mümkündür; ona göre Kereyt Hanı Van Han'ın "kuruğunun bir kısmı" düşmanları tarafından yağma edilmişti[39]. Yağma edilen bu yerin hanın otlağiyle sürüleri mi, yahut Reşideddin'in eserini Rusça'ya tercüme eden Profesör Berezin'in tahmin ettiği gibi[40], Hanın "yasak ormanı" mı, yoksa bütün muhteviyatiyle beraber hanedanın mezarları mıydı, metinden anlaşılmıyor. Yasak olan yalnız hanın mezarı değil fakat onun şahsî adı için dahi *kuruk* kelimesi kullanılırdı; Çağatay öldükten sonra "Çağatay" adı kuruk ilân edildi ve bu adı taşıyanların başka ad almaları mecburî oldu[41]. Cengiz han tarafından Tangut ülkesinin istilâ edildiği yıl doğduğu için Ögedey'in beşinci oğluna Kaşi adı verilmişti, çünkü Tangut ülkesine Kaşi denirdi (Çince He-si, yani "büyük ırmağın batısındaki ülke"); bu şehzadenin ölümünden sonra "Kaşi adı kuruk oldu", bu ülkeye de yalnız Tangut denildi[42]. Plano Karpini'nin "ölünün adını üç göbeğe kadar söyle-

[36] Blochet'nin neşrinde قوروق يكه sah. 336 ve b.

[37] Yakut, II 255, 2. Kramer, Kulturgeschichte, II, 57.

[38] W. Barthold, K istorii oroşenii Turkestana (Türkistan Sulama tarihine dair) sah. 31.

[39] TWO, VII, 126.

[40] TWO, V, 99.

[41] Aynı yer, V, 47; VII, 59.

[42] Blochet neşri Reşideddin, sah. 7. Bu ülkenin adı hakkında ibid. sah. 597, burada خوشی kelimesinin transkripsiyonu ve بزرك مغرب دودخانه diye yanlış tercümesi. Benim İzvestiya Georg. Ob. dergisindeki makalemle krş. cilt XXXV, 703.

meğe kimse cesaret edemez"[43] dediği sözler bu göreneğe ait olsa gerektir. Türk göçebelerinde ölülerin adını söyleme yasağının bulunduğunu gösteren misallere, bizim bildiğimize göre, raslanmamaktadır.

Umumiyetle Moğollarda ölüler kültü ve onunla bağlı Şamanî âyinler göçebe Türk kavimlerine nazaran daha iptidaî ve daha barbarca karakter taşımakta idi. İ. N. Veselovskiy'nin inandırıcı bir surette ispat ettiği veçhile[44] Türklerle Moğolların defin âdetlerinin esasında aynı Şamanî fikir (idée) bulunmaktadır, ki hanın öldürdüğü veya onun için öldürülen adamlar öteki dünyada ona hizmet edeceklerdi. Orhon Türkleri'nde bu fikrin yankısı olarak han tarafından öldürülen adamların heykelini (balbal) dikmek âdeti vardı; Moğollarda ise bu fikir hanın öldüğü yerden mezarına kadar nâşını götüren alaya raslanan adamları öldürmeleriyle ifade olunurdu. Marko Polo'nun sözlerine göre, böylece öldürülen adamlara "bizim hakanımıza hizmet etmek için öteki dünyaya git!" diyorlardı[45]. Mönke Han'ın ölümünden sonra böylece öldürülen adamların sayısı 20.000 kişiye baliğ olduğunu Marko - Polo temin ediyor. Bu haberin hakikate uygun olduğunu sanmıyoruz; çünkü o zaman Moğol göreneği herkesçe malûm idi; bundan başka, Moğollar, Hanın ölümünü müteakip derhal ferman neşrederek yolların kapanmış olduğunu bildirirler ve herkesin kasabalarda veya bozkırlarda bulunduğu yerde kalmasını emrederlerdi[46]. Binaenaleyh cenaze alayının geçeceği yolda fazla halkın bulunabileceğini sanmak güçtür.

İslâm kaynaklarında Moğol cenaze alayının heyeti ve dış görünüşü hakkında hiçbir malûmat bulamamamızın sebebi de bu âdet ile izah edilmektedir. Bu kaynaklarda ancak ölünün sandukaya konulduğu ve yola çıkarıldığı kaydedilmektedir. Palladiy[47], birkaç Çin kaynağına göre, çok mufassal malûmat nakletmektedir; fakat onun naklettiği hikâyenin bazı teferruatı şüpheyi dâvet etmektedir. Bu hikâyeye göre, sandukayı hoş kokulu ağaçtan yaparlardı; ölüye elbise giydirirler, yanına da altın kap kacaklar ve başka şeyler, ezcümle

[43] Malein tercümesi, sah. II.

[44] Kamennıya babı, sah. 25 ve b.

[45] Minayev tercümesi, sah. 87. D'Ohsson bu âdeti hükümdarın ölümünü gizlemek maksadiyle diye yanlış izah etmiştir (I, sah. 381).

[46] Reişdeddin'deki Güyük hanın ölümü hakkındaki hikâye ile krş. Blochet neşrinde sah. 250 ve b.

[47] Trudı Pekin. missii, IV, 251 ve b.

çaydanlık, korlardı. Halbuki o zamanda Moğollar'da çaydanlık, muhakkak ki, yoktu. Moğol hanıyla beraber kıymetli eşya gömüldüğü hakkında İslâm edebiyatında ancak bir haber buluyoruz ki o da 1265 yılında ölen Hülâgu'nun defnine dair Vassaf'ın hikâyesindedir; güya Hülâgu ile beraber pek çok altın, gümüş ve mücevherat gömülmüş imiş[48]. Bu mesele Moğol hanlarının çağdaşları için dahi açıkça malûm değildi; Plano Karpini ölülerle, bilhassa hanın ölüsü ile, Moğollar'ın çok altın ve gümüş gömdüklerini söylüyor[49]; Rubruk ise, bu mesele hakkında —galiba Plano Karpini'nin sözleri münasebetiyle olsa gerek— "ölülerin mezarına hazine gömdüklerini ben bilmiyorum„ diyor[50].

Palladiy tarafından toplanan *done*'lere göre tabuta dört çenber geçirilirdi ve ak keçe ile halıdan yapılan katafalkaya konurdu. Hanın ölümünden üç gün sonra cenaze alayı hareket ederdi; en önde at üzerinde kadın Şaman gider, yedeğinde çok zengin süslenmiş eğerli bir at bulunurdu; yolda her gün koyun kurban edilirdi. Bundan sonra Palladiy, doğrudan doğruya mezara gelindiğini ve ölünün defin edildiğini söylüyor. Reşideddin'in mufassal surette bahsettiği han ordusundaki ağıt merasiminden hiç bahsetmiyor. Diğer hanlarda olduğu gibi Çengiz Han'ın da, dört büyük (baş) kadının sayısına göre dört büyük ordası (karargâhı) vardı. Ölü her gün sıra ile bir kadının bulunduğu karargâha naklolunurdu; bütün merasim üç ay devam etmişti[51]. Mönke Han'ın cenaze merasimi tasvir edilirken aynı şeyler söyleniyor, bununla beraber teferruat olarak tabutun taht üzerinde bulunduğu ilâve olunuyor[52].

Palladiy, bir "Moğol rivayeti"ni naklediyor, ki bu rivayete göre, hanların mezarı *Kerülün*'e giden yol üzerinde bulunan Dolonnor kuzeyindeki Tas dağı civarında idi. Reşideddin ise büsbütün başka bir yeri gösteriyor; ona göre hanların mezarı Burḫan-Ḫaldun'da idi; bu dağa "Budda undur" da denirdi[53]. Moğol destanından anlaşıl-

[48] Vassaf, taşbasma sah. 52. Krş. d'Ohsson, His. des Mongols, III, 407.

[49] Malein tercümesi, sah. II ve b.

[50] Aynı yer, sah. 80.

[51] TWO, XV. 144 ve b.

[52] Blochet neşri, sah. 336.

[53] Blochet'nin "le grand Bouddha" diye başarısız tercümesiyle krş.; bu tercüme kelimelerin sırası bakımından da reddedilmektedir; Moğolların "Buda" adını bu şekilde kullandıklarına da misal yoktur. "Undur" kelimesinin Reşideddin'de isim olarak izah edildiğine de bk. TWO, V, 97; VII, 124.

dığına göre, bu dağ Tola ırmağından Onon[54] ırmağına giden yol üzerinde bulunuyordu. Yuan-çao-bi-şi'nin tarihi Süy-sün Burḫan dağını Gentey'de Onon ırmağının kaynağı olan Telerçji (telergi de yazılır) dağının aynı saymaktadır[55]. Rus edebiyatında benim bildiğime göre Onon ırmağının yukarı başlarına, yani kaynaklarına kadar, buradan da Gentey dağları üzerinden Kerülün kaynaklarına kadar ancak bir gezinti zikredilmektedir ki, o da Dorjitarov'un seyahatidir. Bu seyahatin mufassal tavsifi elimizde yoktur; neşredilen şey, ancak seyyahatte gidilen yolun plânından ibarettir. Bu plânda ırmağın kaynaklarında sıcak maden suları ve daha yukarısında avcıların çadırları bulunduğu zikredilmektedir[56].

Moğol rivayetine göre, Burḫan-Ḫaldun kültü daha önce, Çengiz zamanında, meydana gelmiştir; Cengiz'in mezariyle ilgisi yoktu. Bu rivayete göre, Moğolistan'ı ele geçirmek için yapılan savaşlardan birinde Çengiz Han bir başarısızlık neticesinde bu dağda saklanmış; düşmanları dağı üç defa dolaşıp aradıkları halde onu bulamamışlardı. Çengiz Han böylece kurtulduktan sonra bu dağa kurban sundu, dokuz defa yükündü, kımızdan saçı saçtı; bu kurtuluşun hâtırası olarak bu dağa kurban sunmalarını torunlarına vasiyet etti[57]. Çengiz Han zamanından önce dahi Burḫan-Ḫaldun dağında orman bulunduğu söyleniyor[58]. Rivayete göre bu dağda münferit duran bir ağaç vardı; Çengiz Han bu ağacın altında gömülmesini arzu etmişti. Ölümünden sonra Çengiz Han bu ağacın altında gömüldü ve bu ağacın çevresinde aynı yıl içinde öyle sık orman peyda oldu ki "eski kurukçular" bile münferit ağacın yanına, Çengiz'in mezarına, nasıl varılacağını bilememişlerdir[59]. Hanların gömüleceği yer, umumiyetle orman kültü ve ağaç dikme ile tayin edilmiş olsa gerektir. Plano Karpini ve arkadaşları bir çalılık yanından geçmişlerdi; bu çalılar Ügedey Han tarafından "ruhunun istirahati için" dikilmiş idi; buradan bir dal kesmek ölüm cezası tehdidiyle yasak edilmişti[60].

[54] Trudı Pek. missii, IV, 53 ve b.

[55] Aynı yer, 143. Men-gu-yü-mu-tszi müellifi (P. S. Popov tercümesi, sah. 347) ayni dağı Tola ırmağının güney kıyısında gösteriyor.

[56] Krş. Zapiski Sibir. Otd. İmp. Rus. Geogr. Ob. VIII, 148.

[57] Trudı Pek. missii, IV, 52.

[58] Reşideddin'in hikâyesi TWO, V, 66, ve b., VII 83 (bilhassa 85).

[59] TWO, XV, 144 ve b.; metin, sah. 191 ve b.

[60] Malein tercümesi, sah. II. N. İ. Veselovskiy'nin JMNPr, 1916, No. 7, kısım II, s. 95'teki sözleriyle krş.

Yazık ki bu çalıların bulunduğu yer kesin olarak gösterilmiyor; pek muhtemeldir ki Plano-Karpini yukarı İrtiş havzasındaki dağın yanından geçmiştir; Reşideddin'e göre Ögedey Han'ın kuruğu burada bulunuyordu[61]. 1291 yılında İran Hanı Argun'un gömüldüğü yerin Moğolca adını d'Ohsson "Avize" okumuştur; bu kelimeyi Our (yani orman) okumak daha doğru olsa gerektir[62]. Mezarlık üzerinde orman yetiştirmek ölünün gömüldüğü yeri belirsiz etmek için en iyi çare idi; bununla beraber, Veselovskiy'nin kaydettiği gibi, gerek Çin kaynağında ve gerek Plano Karpini'de tavsif edilen definde mezarın ot (yeşillik) ekmek suretiyle örtüldüğü , bundan sonra mezarı bulmanın mümkün olmadığı söylenmektedir[63].

Plano Karpini'nin sözlerine göre Moğollar yalnız hanları değil, fakat büyük adamları da "gizlice kırlarda" defnederlerdi[64]. Bununla beraber bu âdetin bütün Moğol kavminde ne dereceye kadar müşterek ve bunun ne dereceye kadar Moğolların ırkî hususiyetleri olduğunu söylemek güçtür. Mezarlar üzerinde kurganlar yapmak âdeti bu gizli defin âdetiyle çok ayrılık göstermektedir; Moğol rivayetlerine bakılırsa kurganlarda defin âdeti de Moğollara yabancı değildi. A. N. Pozdneyev'in zikrettiği bir yuvarlak kurgan, Moğolların rivayetine göre, Kubilay Han'ın çağdaşı olan Mañlay Bahadır'ın mezarı sayılmaktadır[65]. Diğer cihetten biz Türk hanlarının mezarlarının halka malûm olup olmadığını ve bu mezarlara işaretler konulup konulmadığını da bilmiyoruz. Orhon ilmî seferî heyeti tarafından Bilge Han anıtı yanında yapılan kazılarda mezar çukuru bulunmamış, buna göre W. Radloff şu neticeye varmıştı: "Ölen Türk hanları ve prensleri şerefine dikilen bu anıtlar mezarlardan uzak yerlerde yapılan yoğ merasimi hâtırasına dikilmişlerdir"[66]. Orman-

[61] Buraya tekabül eden metin Blochet'nin neşrinde yoktur; Umumî kütüphanenin yazma nüshasının V, 3, 2, sah, 1060 ile krş.; burada dağ hakkında: آنرا بولداق قاسر کویند و همواره پر برف باشد و این زمان آنرا ایکه او ایر میخوانند وازان کوه ییسون موران و ترکان اوشور نرو (؟) می‌آید و در رودخانهٔ اردش میریزد وازان کوه تا اردیش دو روزه راه باشد وچاپار در حدود آن رود خانه قشلاق میکند Mezarlığa "İhe (Yehe) bir (büyük orman)" denildiği kuvvetle sanılabilir. Bu kelimenin başka türlü kıraatiyle krş: Raverty, Tabaqat-i-Nasiri, p. 1143.

[62] D'Ohsson, IV, 58; Vassaf'ın taşbasmasında, sah. 245 اوکیر.

[63] Kamennıya babı, 12.

[64] Malein tercümesi, sah. 10 aşağıda.

[65] Mongoliya i Mongolı, II, 311.

[66] Sbornik Trudov Orhonskoy ekspeditsii, IV, 7.

larda yaşıyan bugünkü Türk - Moğol şamanistlerinde görülen bir defin âdeti hakkında Moğol devrine ait yazılı kaynaklar bir şey söylemiyorlar. Bu âdet ölüleri, bilhassa kamların naaşlarını ağaçlar üzerinde oda yahut sedir gibi bir şey yaparak dallar arasına asmaktır[67]. Moğol destanında geçen bir sözün bu âdete işaret etmiş olması mümkündür; bu söz, Çengiz Han'ın rakibi Camuha öldürüldükten sonra yapılan "mutantan defin merasimi" hakkındaki rivayette geçer[68]. B. Vladimirtsov'un bana anlattığına göre bu destanın Moğolca aslında harfiyen "kemik kaldırmak" tâbiri kullanılmaktadır.

Dikkate değer ki İslâm kaynakları hanın defin merasiminde insan ve hayvan kurban edildiğini umumiyetle söylemiyorlar; yalnız Vassaf'ın[69] Hülâgu Han'ın defni hakkındaki hikâyesinde Hanla beraber gayet güzel giyinmiş birkaç güzel kızın müceyherleriyle mezara gömüldükleri söylenmektedir. Plano Karpini[70] ile Marko-Polo[71] ancak atlar, Sanan-seçen ise atlarla develer kurban edildiğini söylüyorlar; Sanan-seçen bu âdetin adının hayılga olduğunu da zikrediyor[72]. Ölü için insan kurban etme, istisnaî bir olay olarak, Moğollar'da XVI. yüzyılda görülmüştür. Sanan-seçen'in naklettiği hikâyeye göre Moğol hükümdarı Molon Hatun biricik oğlunun ölümünden sonra bu şehzadeyi öteki dünyaya teşyi etmek üzere yüz çocuk ve yüz tay boğazlamağa emir vermiştir[73]. Kurbanların kemikleri yakılırdı;

[67] Krş. G. N. Potanin, Oçerki S-Zap. Mongolii, IV, 36-38 (Altaylılar, Uryanhalar ve Alar Buryatları hakkında); Soyotlar (Uryanhalar hakkında yine S. R. Mintslov'ta, ZWO, XXIII, 294; yine Gerdizî'nin Furi kavmi hakkındaki sözleri "Otçet o poyezdke v Sr. Aziyu" sah. (metin) 87, (terc.) III. XVI. asır Osmanlı müellifi Seyfî (C. Schefer, Histoire de l'Asie Centrale, p. 302) Kırgız'lar hakkında da ayni şeyi (ihtimal ki tarih kaynaklarından alarak) söylüyor. Leyden yazma nüshasına göre (No. 917, sah. 22) metin şudur: آدمارى اولنده طپراغه دفن ايتمزلر يوكسك آغاچلر واردر تابوق ايله اول آغاچلره چيقاريب قورلر كوكلرى چوروپوب توكلنجه طورور.

[68] Trudı Pek. missii, IV, 114.

[69] Taşbasma, sah. 52; d'Ohsson, III, 407; Katrmer, sah, 416.

[70] Malein tercümesi, sah. II. Bununla beraber yine orada ölünün sevgili kölesi hakkında bir hikâye vardır. Bu hikâyeye göre köleyi ölünün altında yatmaya üç defa mecbur etmişler ve ölünün altında o kadar uzun müddet yatırmışlar ki, "can çekişmeye" başlamıştır; bu işkenceyi atlattıktan sonra onu serbest bırakmışlar; bu köle maruf adamlardan olmuş; görünüşe göre işkenceye dayanamıyan köle efendisiyle beraber gömülürdü.

[71] Minayev tercümesi, sah. 87.

[72] Ssanang - Ssetsen, Scmidt tercümesi, sah. 235.

[73] Aynı yer, sah. 249.

kadınların kurban kemiklerini "ölü ruhlarının istirahatları için„ yakmak üzere topladıklarını Plano Karpini bizzat görmüştür. Çin kaynağının dediğine göre mezarlık yanında, mezardan 5 *li* (yani $2^1/_2$ kilometre) mesafede üç memur bırakılmıştı; bunlar üç yıl devamınca her gün bir çukurda kurban yakarlardı[74]. Vassaf'ın hikâye ettiğine göre[75] Argun Han'ın ölümünden sonra kendi onluğuna (Moğolca arbaten terimi kullanılıyor) giren[76] emirler onun mezarına üç güne kadar her gün yiyecek göndermişlerdi. Reşideddin'in Çengiz Han için üç ay ağıt yakıldığı hakkındaki sözleri, cenaze alayının ölümün üçüncü gününde hareket ettiği ve üç yıl boyunca her gün kurban kesildiği hakkında Çin kaynağının hikâyesi, mezara üç gün yiyecek gönderildiği hakkında Vassaf'ın sözleri, ölünün sevgili kölesine üç defa işkence edildiği hakkında Plano Karpini'nin anlattıkları Moğolların üç sayısına önem verdiklerini tahmin ettirmektedir.

Ölülerin diriler üzerindeki hâkimiyeti hakkında Moğolların tasavvurları bize az malûmdur; ölülerin adını söylemekten ve bıraktıkları eşyadan korkmaları ve bundan başka Çengiz Han'ın rakibi Camuha'yı kendine koruyucu ruh edinmek için kanını akıtmadan (boğdurarak) öldürmesi[77] ve umumiyetle Han sülâlesine mensup olanların kanlarını akıtmadan idam edilmeleri[78] ölülerin diriler üzerinde hâkimiyetleri bulunduğuna dair Moğollar'da tasavvurun mevcut olduğunu göstermektedir. Hanlar mezarlığının bekçiliğinin Şamanlık kudretleriyle tanınan Ormanlı Uryankıt kavminden olan adamlara verilmesi de ölülerden korkmağa ve onların gönüllerini alma lüzumuna inanmalariyle izah edilse gerektir. Reşideddin'in anlattıklarına göre Ormanlı Uryankıt'lar yıldırımdan korkmazlardı, şimşek ve gök gürlemesine karşı bağırıp çağırırlardı, halbuki başka Moğollar yıldırımdan korkarlar ve evlerinde otururlardı[79]. Bütün bir kabilenin Şamanlık kudretine malik olduğuna dair başka bir misale Orta - Asya tarihinde raslıyamadım.

[74] Trudı Pek. missii, IV, 252.

[75] Taşbasma, s. 248; d'Ohsson IV, 58.

[76] Metinde هربانن; kelimenin önsesi hakkında bk. P. M. Melioranskiy, Arab-Filolog o mongolskom yazıke, ZWO, XV, 162.

[77] Trudı Pek. missii, IV, 114.

[78] Nayan'ın idamı hakkındaki Marko - Polo'nun sözleriyle krş. (Minayev tercümesi, sah. 112).

[79] Two, V, 141, VII, 186 ve b.

Hanın mezarından başka ölümünden sonra olduğu gibi muhafaza edilen karargâhı da kuruk sayılırdı. Her karargâhta hanın hatunlarından biri ölünceye kadar yaşardı. Plano Karpini[80] Alagöl'ün doğusunda bulunan Cuci karargâhını zikrediyor (Reşideddin ise bu karargâhı İrtiş'te gösteriyor)[81]. Plano Karpini'ye göre Tatarlar "hanların ve beylerin ölümünden sonra karargâhlarını yıkmazlar, kaldırmazlar, bunların idaresini kadınlarından birine verirler; hanlara ve beylere verdikleri hediyelerin bir kısmını bu kadınlara verirler". Bu karargâhtaı daha biraz güneyde, Emil ırmağı kıyısında Güyuk'ün karargâhı bulunuyordu[82]; Rubruk[83] bunun yanından geçti, hattâ geri dönüşünde bu karargâhı gördü; fakat, anlattığına göre, kılavuzları "bu karargâha yanaşmağa cesaret edemediler". Hanın kadınları da öldükten sonra, galiba, bu karargâhlarda sülâleye mensup kimse bulunmuyor, yüz kişi muhafız olarak bırakılıyordu. Palladiy'nin ifadesine göre bu muhafızlar "ruhlara tıpkı dirilere olduğu gibi" hizmet ederlerdi[84].

Reşideddin'in sözlerine göre[85] *büyük koruk*'da Çengiz Han'ın dokuz ordası (karargâhı) bulunuyordu; bunlardan dördü büyük kadınlara, kalan beşi de başkalarına aitti. Kubilay'ın torunu Temur (1294-1307) zamanında bu karargâhları Temur'un kardeşi Kamala idare ediyordu. Bu mezarlıkta Çengiz Han'dan başka Tuluy, Mönke ve Arık Boga gömülmüşlerdi; Reşideddin'in sözlerine göre "onların tasvirlerini yapıp daima (önlerinde) kokulu şeyler yakarlardı". Kamala kendisi için burada bir puthane de yapmıştı.

Moğol devrine ait bütün edebiyattan ancak mezkûr hikâyede Han mezarlığındaki, ihtimal ki han karargâhındaki, heykellerden bahsedilmektedir. Moğol çadırlarında putların bulunduğundan bütün seyyahlar bahsederler. Rubruk'un sözlerine göre[86] keçeden yapılmış kuklalar ev sahibinin başı üzerinde asılı bulunur ve "ev sahibinin kardeşi„ tesmiye olunurdu; karısının başı üzerinde asılı

[80] Malein tercümesi, sah. 51.
[81] Blochet neşri, sah. 131.
[82] Aynı yer, 251.
[83] Malein tercümesi, sah. 113 ve b.
[84] Trudı Pek. missii, IV, 253.
[85] Blochet neşri, sah. 593 Krş. D'Ohsson, I, 383; Barthold, O poyezdke v Sr. Asiyu, sah. 20, not 3.
[86] Malein tercümesi, sah. 71.

bulunan kuklaya da "ev kadınının kardeşi,, denirdi. Plano - Karpini[87] ve Marko Polo[88]'nun sözlerinden anlaşıldığına göre aile putları kadınlar tarafından keçe, ipekli ve çuhadan yapılırdı. Plano - Karpini[89] bunlardan başka bir putun karargâh önündeki arabada bulunduğunu kaydediyor, fakat bu putun mzekûr materyellerden yapılıp yapılmadığı metinden anlaşılmıyor. Plano Karpini'ye göre her gün öğleyin bu put, tanrıya tapar gibi taparlardı ve Moğollara tâbi başka kavimlerin büyüklerini de buna tapmağa zorlarlardı; Çernigov kontu Mihail'in idamı da "Çengiz'e tapmadığı için" diye izah edilmektedir. Hayatta olan hakanın kapısında, yani karargâhın güney tarafında, bulunan tasvir Çengiz Han'ın tasviri sayılmıştır. Bekçilerin "ruhlara tıpkı dirilere gibi hizmet ettikleri" ölmüş hanların karargâhlarında, Çin kültürünün tesiri altında, keçe kuklalardan daha mükemmel heykeller yapılmış olması mümkündür.

Cengiz Han'ın tasviri ve karargâhının daha sonraki mukadderatı hakkında bazı haberleri Sanañ seçen'de buluyoruz, fakat bu haberler pek kısa, kısmen de efsanevidir. Moğol kavmi Çengiz Han'a ait gerçek tarihî vakaları ve gömüldüğü yeri (mezarını) çabuk unutmuştur. Burḫan-Ḫaldun dağı Sanañ-seçen'de ancak Moğollar'ın mitolojik atalarına dair hikâyelerde zikrolunur, bulunduğu yer hakkında ise ancak "Baykal'dan uzak değil" denilmektedir[90]. Gentey dağı ayrıca zikrolunuyor ve Burḫan-Ḫaldun dağı ile birleştirilmiyor; görünüşe bakılırsa Burḫan-Ḫaldun adı, galiba mitolojik bir ad olmuştur. Çengiz Han'ın defni hakkında deniliyor ki, arabaya konulan ölüsünü İḫe (yeḫe) Ütek denilen yere "Altay Han'ın gölgeli tarafı ile Gentey Han'ın güneş tarafı arasına" götürdüler; cesedi arabadan indirmeğe uğraştılarsa da boş yere çalıştılar, yerinden kaldıramadılar; böylece Çengiz Han'ı araba ile beraber gömdüler; ona tapmak üzere buraya beş ak ev yaptılar[91]. Bundan şu neticeyi çıkarmak mümkündür : Moğollar Çengiz Han'ın mezarını Gentey dağlarının güneyinde gösteriyorlardı. Schmidt'in kaydettiğine göre bu hikâyedeki "Altay" adından şimdi bu adı taşıyan dağları anlamak mümkün değildir.

[87] Aynı yer, s. 7.
[88] Malein terc., sah. 88.
[89] Malein terc., s. 8.
[90] Sanang Ssetsen, sah. 57, 59.
[91] Aynı yer, sah. 109.

Dikkate değer ki, daha Marko Polo[92] hanlar mezarlığının bulunduğu dağı "Altay" tesmiye ediyor ve bu dağı Bargu yahut Baykal ötesi ovasının güneyinde, yani Gentey dağının bulunduğu yerde, gösteriyor. "Altay'ın gölgeli tarafı" Sanañ-seçen'de daha başka bir yerde, Kubilay Han'ın saltanatı hakkındaki hikâyede zikrolunuyor; bu hikâyeye göre "Altay'ın gölgeli tarafında" Kubilay Han Arulunsagan-balgasun ve Erçügin-lan-ting-balgasun adlı şehirler[93] kurdu. Bundan anlamak mümkündür ki, Çin sınırındaki Güney Moğolistan şehirlerinden bahsedilmektedir.

Böylece Çengiz Han'ın dokuz karargâhı sekiz tane ak eve veya ak çadıra çevrilmiştir; yukarıda zikrettiğimiz veçhile Sanañ-seçen bunları Çengiz Han'ın mezarı yanında gösteriyor ve aynı zamanda Çengiz Han'ın mezarında bekçilik eden Uryankıtlardan bir karargâh yahut bir *orda* teşkil eden sekiz evin bekçileri olan Ordos'ları ayırdediyor[94]. (Schmidt, Ordos kabilesine ve sahasına bu adın verilmesine bunun sebep olduğunu tahmin ediyor][95].

XV. yüzyılda Moğolistan Oyrat'lar tarafından istilâ edildiği zaman Aday Han, Çengiz Han'ın ordasına sığındı, fakat yakalanarak öldürüldü. Oyrat başbuğu Togan-Tayşı *orda*'nın duvarını ve ak evleri kılıçla vurarak parçalanmağa başladı, sonra [bunun kefareti olarak] Çengiz Han'a kurban sundu. Togan-Tayşı buradan uzaklaşmağa başladığı zaman Çengiz Han'ın okluğundaki büyük bir okun hafifçe deprendiği görüldü, aynı dakikada Togan-Tayşı bayılarak yere yuvarlandı; elbiselerini çıkardıkları zaman iki kürek kemiği arasında bir ok yarası gördüler, Çengiz Han'ın okluğundaki büyük okda da kan bulundu[96]. Bu efsanede zikredilen okluk, pek muhtemeldir ki, Nizamî'nin Kıpçak *taşnine*'leri hakkında söylediği hikâyedeki okluklar gibi Çengiz Han'ın heykeline bağlanmış veya asılmış bulunuyordu.

Rubruk'un dahi dikkat ettiği veçhile[97] Moğol çadırlarının ve karargâhlarının kapıları güneye karşı yönelmiş bulunuyordu; karargâhların kapıları önüne konulan heykellerin de yüzleri her halde

[92] Minayev tercümesi, sah. 87 ve 92. Meng-gu-yü-tszi'nin sözleriyle de krş: Orhon'la Tola'nın karıştığı yerin kuzey-batısında "bütün dağların düğümü Altaydır" sah. 347.

[93] Ssanang Ssetsen, sah. 115.

[94] Aynı yer, sah. 191 ve Schmidt'in notu, sah. 407 ve b.

[95] Aynı yer, sah. 389 ve b.

[96] Ssnang Ssetsen, sah. 151.

[97] Malein tercümesi, sah. 71.

güneye karşı konulmuş olacaktır; *taşmine*'lerin yüzleri ise, malûm olduğu veçhile, doğuya bakmaktadır. Eski Doğu kültü yerine Moğollar Güney kültünü kabul etmişlerdi. İşte bu Güney kültü, Moğolları, Moğol devrinden önceki Türklerden katî olarak ayırdetmektedir; bu fark dilde dahi kendini göstermiştir. Orhon Türkleri dünyanın dört yanını tayin ederken doğuya bakarlardı, böylece sağ yan-güney, sol yan-kuzey olurdu. Moğol yazı dilinde sağ yan-batı, sol-yan-doğu sayılmaktadır[98]. Bu farkı Moğollarla Türkler arasındaki ırkî hususiyetlerden ileri gelen fark saymağa hakkımız olmasa gerektir. Doğan güneş kültü ile bağlı Doğu kültü muhtelif kavimlerde geniş ölçüde yaygın olmuştur; bu kültün izlerini gerek Hindo-Avrupaî ve gerek Samî kavimlerin dillerinde bulunuyoruz[99]. Çin kaynakları Orta-Asya'nın muhtelif menşeli kavimlerinde bu kültün bulunduğunu kaydetmişlerdir. Türklerin ataları sayılan Hunların Hakanı doğan güneşe tapmak için her sabah karargâhından çıkardı[100]; her halde Türk olmıyan "Doğu barbarları" (dun-hu), Uhuanlar yuvarlak çadırlarda yaşarlar ve çadırlarının kapıları doğuya karşı idi[101]. Dinî âyinlerde, bilhassa defin merasiminde yüzü güneye çevirme âdeti, malûm olduğu veçhile, Çin'de ve Çin nüfuzu altında bulunan kültür sahalarında, meselâ Kore ülkesinde, müşahede edilmektedir[102]; buna göre Doğu kültünün Çin kültürü tesiriyle giren Güney kültü tarafından sıkıştırılarak bozkırlardan çıkarıldığını tahmin etmek tabiî olur. Güneye tapma âdetini biz, göçebe kavimlerden ilk önce Hıtay'larda, yahut Çinlilerin tesmiye ettikleri gibi Kidan'larda görüyoruz. Kidanların yükselmesinden ve Çin tipi devlet kurmalarından çok önce telif edilen "Kuzey hanedanı tarihi" ne göre bu kavim ataları şerefine kurban sunarken "bütün kış ayları süresince güneye bakarak yiyiniz" derlerdi[103]. Bu kayda bakılırsa Güney kültünün Moğolistan'da yayılması Kidanlar hâkimiyeti devrinde (X - XI. yüzyıllarda) başlamış olmalıdır. Çengiz

[98] N. İ. Veselovskiy de buna işaret ediyor, Kamennıya babı, sah. 19.

[99] W. Barthold, Die historische Bedeutung der alttürkischen İnschriften, s. 11 (W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge). Sami kelimeler ve Hind kelimeleriyle karşılaştırmaları hakkında bk., meselâ, W. Gesenius, Handwörterbuch über das Alte Test., 10 tabı.

[100] Hyacinth, Sob. sved. v.s. 1, 16.

[101] Aynı yer, 151.

[102] Krş. Opisaniye Korei (Kora tavsifi), I, 388 (Maliye Bak. neşri).

[103] Hyacinth, II, 91.

Han zamanında bu kült Moğollara tâbi bütün bozkırlarda devletin resmî kültü olmuştu; bir zamanlar Moğol İmparatorluğu çevresine giren bütün Orta-Asya Türk ve Moğol göçebeleri çadırlarının kapıları şimdiki zamanda güneye karşı olmadığını sanmak güç olur. Güney kültünü kabul ederken Moğol hanlarının kendi kavimlerinin dinî görüşlerine dayanıp dayanmadıkları meselesi izah edilemiyor. Doğan güneş kültünün yalnız Türk kavimlerine mahsus olmayıp Moğol Şamanizminde de bulunduğuna dair işaretler vardır. Moğollar hakkında İbn-ül-Esir[104] "güneş doğduğu zaman ona taparlar" diyor; Banzarov "Kara din" yani Şamanizm hakkında yazdığı eserde aynı sözleri söylüyor[105]. Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasiyle meydana gelen siyasî ve kültürel hareketlerin dışında kalan Türk ve Moğol boylarında Doğu kültünün izlerini bugün dahi buluyoruz. W. Radloff'un müşahedelerine göre Altaylılar kurban ettikleri atın başını doğuya çevirirler[106]; Seroşevskiy'in verdiği malûmata göre Yakutistan'ın hücra yerlerinde evlerin kapıları muhakkak doğuya karşı açılır[107]; Şamanist Buryatların kapılarının doğuya karşı konulduğunu B. E. Petri söylemektedir[108]. B. Vladimirtsov'un bana anlattığına

[104] Torinberg neşri, XII, 235. krş. W. G. Tisenhausen, Sbornik materyalov, otnos. k istorii Zolotoy Ordı, sah. 9 ve b. İ. A. Djavahov'un bana anlattığına göre XIV. yüzyıl anonim Gürcü tarihçisi de ayni şeyi söylemiştir; bu kaynağa göre Moğollar "güneşin doğduğu tarafa karşı bakarlar" ve "her sabah güneş doğarken" üç defa yükünürlerdi (Kartl. Tsohovreba çariçe Mari elyazmaları E. Takayvili neşri, sah. 550 ve 597). Ayni kaynak hakkında İ. A. Djavahov ve B. Vladimirtsov'un makalelerine bk. İAN 1917, 1483 ve b.

[105] D. Banzarov, Çernaya vera (Kara din), sah. 14. Japon bilgini Ryuzo Torii'nin (The ancient city of Shang-Ching, Kokka, Heft 249, Teil I u. ff.) dikkate değer, fakat pek te açık olmıyan notu ile krş. Bu notu H. Münsterberg'in Chinesische Kunstgeschichte, II, 38'den naklen alıyorum.

[106] W. Radloff, Aus Sibirien, 2-te Ausgabe, II, 25. Krş. Potanin, Oçerki S. -Zap. Mongoli, IV, 79. not. Altaylıların iptida kulübelerinin, yani mahrut biçimindeki çadır kapılarının hangi cihete baktığı hakkında gerek Radloff'ta, gerek başka seyyahlarda malûmat bulamadım. G. N. Potanin "Moğolların çadırlarının kapısı güneye bakar" diyor (Oçerki S. -Zap. Mongolii, II, 108). Altay müdekkiki A. V. Adrianov ancak kütüklerden yapılan dört köşeli çadır-kulübelerden bahsediyor ve "kapı güneye bakan duvarın güney-doğu tarafındaki köşesine yakın yerinden açılır" diyor (Zap. R. Geogr. Ob., XI, sah. 296). Mahruti biçimdeki kulübelere Ardrianov rastlamamıştır (Aynı yer, 356).

[107] V. L. Seroşevskiy, Yakutı, I, 207.

[108] 5 nisan 1913 senesinde Coğragya Kurumu'nun etnoğrafya bölümünde okunan rapor. Rapor sahibinin anlattığına göre çadırın dayandığı dört direkten

göre yaşıyan Moğol lehçelerinde dört ciheti ifade eden kelimeler Moğol yazı dilindeki anlamlarından başka anlam ifade ediyorlar; *barun* (yani sağ taraf) kelimesi yazı dilinde batı mânasına geldiği halde bazı Moğol lehçelerinde Orhon Türk yazıtlarında olduğu gibi, "güney" demektir.

Budizmin tesiri altında Moğolistan'da Şamanî âdetler, bilhassa defin merasim ve âyinleriyle ilgili gelenekler pek çabuk kaybolmuştur. XVII. yüzyılda, yani Budizmin kabulünden sonra, Sanañ-seçen'e göre, Çengiz Han'ın ak evi (burada ancak bir ev, yani bir çadır zikolunuyor), yeni bir yere "dost prensler" ülkesine nakledilmiştir[109]. Bu yer, Huan-he[110] ırmağının kolu olan Ulan-moren ırmağına dökülen Çjamnak çayı olsa gerektir; şimdi, burada, "büyük ecen ḫoro" teşkil eden iki ak ev (çadır) bulunuyor ki, bu ḫoro kültü Potanin tarafından tavsif edilmiştir[111]. Burada "altın ehram"ın naklinden bahsolunuyor; Schmidt'in kaydına göre[112] bu ehramda Çengiz'in yahut başka bir hükümdarın kemikleri bulunduğu metinden anlaşılmıyor. Scmidt bu münasebetle Tibet'te Buda azizlerinin kemiklerini ihtiva eden altın ehramları zikrediyor ki, bu âdetin Budizm karakterine işaret etmek istiyor. Çengiz Han'a ait kemiklerin bir rivayete göre bakır, bir rivayete göre gümüş tabut içinde, arka taraftaki çadırda muhafaza edildiğini G. Potanin'e söylemişlerdir. Gentey dağının güney tarafında -ihtimal ki Kamala'nın puthanesi bulunan yerde- 1654 yılında kurulan bir Buda manastırı vardır[113]. A. M. Pozdneyev, Gentey dağlarına her yıl saygı töreni yapıldığını, bunun için de burada posta istasyonu kurulduğunu söylüyor[114]; bu törenin tavsifini Moğolistan'a dair

biri pusulanın gösterdiğine göre tam doğuya karşıdır, kapı ise güney-doğuya bakar, fakat Buryatlara göre kapı doğuya karşıdır.

[109] Ssanang-Ssetsen, sah, 281.

[110] Bulunduğu mahal hakkında A. Batorskiy, Mongoliya, sah. 132.

[111] "Pominki po Çingiz-hane (Çengiz hanı anma töreni)" adlı makale (İzves. İ. R. Geogr. Ob., t. XXI den ayrı basım).

[112] Ssanang Ssetsen, s. 420.

[113] A. M. Pozdneyev, Mongoliya i Mongoli, I, 493.

[114] Aynı yer, 463, Krş. "Her yıl ilkyaz ve güz aylarındaki kurbanlar" hakkında Mengu-yü-mu-tszi, sah. 347. 1899 yılında Rus sefer heyeti tarafından bulunan "Çengiz han yolu", ihtimal ki Gentey'e ulaştıran yoldu. Bu yolu sefer heyeti Tola havzasından Kerülin havzasına giderken bulmuştur (Coğrafya Kurumu tarafından bastırılmakta olan A. D. Rudnev eserine bk., sah. 19). Başka bir "Çengiz han yolu" hakkında (bu yol Kemçik'den Sayan dağları üzerinden Yenisey havzasını takip eder) bk. R. Mintslov. ZWO, XXIII, 304 ve 311.

yazılan edebiyatta bulamadım, her halde bu törenin Çengiz Han'ın hâtırası ve gömüldüğü yer ile bağlı olacağını sanmak güçtür. Mengu-yü-tszi müellifi başka bir yazılı kaynaktan alarak Batı Moğolistan'da, Sagarı[115] dağının yamaçlarında, Kobdu ırmağı yakınlarında bulunan bir taş heykel hakkında hikâye naklediyor: güya bu Çengiz Han'ın heykeli imiş. Bu "Moğol halk elbisesi giymiş bir insan heykeli" idi[116]. İnsan heykellerine (Moğolca ḫoşo-çulu) dair G. N. Potanin tarafından toplanmış malûmata bakılırsa[117] bu heykel şimdi yerinde yoktur (Dayin-gul gölünün güneyinde bulunan Dayin-Batır heykelini mezkûr heykelin aynı saymak mümkün olmasa gerektir)[118]. Eğer bu heykelin Moğol hanlariyle ilgisi varsa (ki çok şüphelidir). Çengiz Han'a değil,[119] burada hükümdarlık eden Ügedey torunlarından birine ait olabilir.

Moğolistan dışında kurulan han kurukları islâm tesiri altında Moğolistan'da Budizm tesiriyle unutulanlara nazaran, daha çabuk unutuldular. Bunlara dair malûmat pek azdır. Ekseriya kurukların durumu hakkında hiç birşey söylenmeden yalnız hanların gömüldükleri yer gösterilmekle iktifa olunuyor; ancak Vassaf, galiba yanlış olarak, Moğol âdetince dahme, yani türbe yapıldığını söylüyor[120]. Altın-Orda hanlarının gömüldüğü yer olarak Ural (Yayık) ırmağının aşağı kıyısında[121] bulunan Saraycık şehri gösterilirdi. Tohtogu Han'ın defni hakkında Ebülgazi'nin[122] söylediklerinden anlaşıldığına göre Moğol hanları daha İslâmiyeti kabul etmelerinden önce burada gömülürlerdi. 1333 yılında buradan geçen İbni Batuta, Han mezarlarından bahsetmiyor. 1580 yılında Saraycık şehri Rus Kazakları

[115] Kobdo ırmağı yakınlarında bulunan böyle bir dağ adı, galiba, Rus edebiyatında yoktur; A. Batorskiy'nin Mongoliya adlı kitabının isimler cetvelleriyle G. E. Grumm-Grjimailo'nun Zap. Mongoliya eserlerile krş.

[116] Men-gu-yü-mu-tszi, sah. 449.

[117] Oçerki S. -Zap. Mongolii, II, 64 ve b. Kobdo civarındaki isimler hakkında Sah. 67 ve 71.

[118] Aynı yer, 72.

[119] Uryanha ülkesindeki heykeli "Çengiz han" tesmiye ettikleri hakkında krş. ZWO, XXIII, 299 ve b. ve tablo V, resim 1. Türk tipinde olan bu taşnine, galiba, Moğollarla ilgili olmasa gerektir.

[120] Taşbasma, sah. 52 ve 245. Reşideddin'in goruk غروق kelimesini Quatremère'in faransızca tombeau ile tercümesi, elbette, yanlıştır, sah. 417.

[121] Krş. ZWO. XXI, 047.

[122] Demaisons neşri, sah. 174, tercüme, sah. 183.

tarafından tamamiyle tahrip edildi, hattâ ölüleri mezarlarından çıkarıldı[123]. Nogayların Edige ve Toktamış destanlarında bulunan Saraycık hakkındaki mısraa P. Falev dikkatimi celbetti; bu mısrada hanların Saraycık şehrinde gömüldükleri ve han kemiklerinin mübarek ve dokunulması yasak olduğu söylenmektedir[124]. Sonraları müslüman olan hanlar müşrik atalarının mezarları üzerine İslâm tipinde türbeler yaptılar[125]. Meselâ Buharalı Abdullah Han'ın 1582'de Sarısu ve Uluğdağ bölgelerine yaptığı seferin tavsifinde Cuci Han mezarı zikredilmektedir[126]. Tarihi rivayetlerin böylece tahrif edilmesinden ötürü defin merasimine ait İslâm müelliflerinin eserlerinde getirilen Moğolca terimlerin tam anlamını tayin etmek çok güçtür; bu terimlerin anlamları şimdiki Moğollara dahi malûm değildir. Meselâ, Arab Filolog'da القبر (mezar) anlamına gelen توكن[127], yahut Evliya Çelebi Seyyahatnamesi'ndeki mezarlık anlamına gelen شنب تلى ، شنب ve مزارجيلر[128] bu gibi terimlerdendir.

Bozkırlarda en son olarak müşrik tipinde yapılan yapı *obo* denilen (taş ve toprak yığınından ibaret) höyüklerdir ki bilhassa Moğollarca bu kült sayılmaktadır. Malûm olduğu veçhile bu *obo*'ların çoğu defin töreni ile ilgili olmayıp ancak yol belgesi olarak yapılmışlardır; ekseriya dağ geçitlerinde bulunurlar. Bu *obo*'lardan tek bir tanesinin yapılışı hakkında tarihî malûmata malik bulunuyoruz: Mirhond'un hikâye ettiğine göre Uluğ Bey 1425 yılında Orta-Asya Moğollarına karşı yaptığı seferde Buralgu denilen yerde, "işaret vazifesi görmesi için, yüksek ve sağlam bir yapı yaptırdı ki Türkler buna *Obo* diyorlar"[129]. Bununla beraber *obo* kelimesinin kurgan defniyle

[123] Karamzin, İstoriya G. R., IX, 224, not 663.

[124] M. Osmanov, Nogayca ve Kumukça metinler, sah. 47 قان سويه‌كى كيه ديب قانلاردى قويغان سرايجق Kırgızca كيه‌لى kiyeli kelimesini krş. Budagov Sözlüğünde, II, 183. Radloff Sözlüğü (II. 1343) "kiye-uğursuzluk getiren; felâket alâmeti".

[125] Misaller krş. ZWO, XXIII, 2.

[126] عبدالله نامه Asya müzesi yazma nüshası 574 page, varak 334 b, yine Trudı WO, X, sah. 307, 316 ve b.

[127] P. M. Melioranskiy, Arab Filolog o mongolskom yazıke, sah. 89 ve 110.

[128] Evliya Çelebi metni İstanbul basması, II, 292, V. D. Smirnov antolojisi (Obraztsoviya proiz. osmanskoy literaturı). sah. 96. Yine krş. W. Barthold, Etnogr. Otozreniye, 84-85. kitap (1910), sah. 40. Şimdiki Moğolların buluş ("eski mezar") kelimesiyle de krş.

[129] Mirhond'un metni Uluğ Bey ve zamanı adlı eserime ilâve edilecektir.

bağlı olduğunu gösteren misallere de raslanır; meselâ, Velihanoğlu'nun verdiği malûmata göre, Uluğ tagın batı kısmındaki Edige kayasının tepesindeki "İdige Obası" denilen *oba* İdige'nin mezarı sayılmaktadır[130]; mümkündür ki *oba* terimini bazan da *taşnine*'lerle bağlı görmüşlerdir. V. V. Sapojnikov Kara İrtiş ırmağının doğusunda vaki bir yere, seyahatini tavsif ederken, "iki taşnine" heykelini zikrederek bu heykellerin "bu mahallerin "Kara Oba" tesmiye edilmesine sebep" olduğunu söylüyor[131].

[130] Ç. Velihanoğlu eserleri, N. İ. Veselovskiy neşri, sah. 224.

[131] V. V. Sapojnikov, Mongolskiy Altay, Tomsk 1911 (Tomsk Universitesi Haberleri 44. kitap) sah. 167.

TÜRLÜ TÖRENLERDE TERS GİYME ÂDETİ

Türk Folklor Araştırmaları 116. sayı, Mart 1959 5. c.

Bazı törenlerde, hele yas töreninde, giyimi ters giymek âdetine "Tarihte ve bugün Şamanizim" adlı eserimde temas etmiştim (s. 199). Anadolu Türklerinde bu âdet, bizim bildiğimize göre ilk defa, İbn Batuta tarafından tesbit edilmiştir. İbn Batuta Sinop'ta bulunduğu sırada İbrahim Bey'in anasının cenaze töreninde bu âdeti müşahade etmiştir (İbn Batuta Seyahatnamesi Şerif Paşa terc. 1. c. s. 357).

Altay dağlarında yaşayan Kuznitsk Şamanist Türk göçebelerinin kadınları yas tutarken elbiselerini yedi gün ters giyerler (Verbitski, Altayskiye inorodtsı s. 11).

Kırım sultanlarından meşhur "Adil Sultan" destanında anası Dânâ Biğim'in ağıt söylerken "elbiselerini ters giyip ağladığı" söylenmektedir.

"Şamanizm" kitabımda bazı Başkurt boylarında müşahede ettiğim yağmur dualarında mollaların ve duaya iştirak edenlerin elbiselerini ters giydiklerini yazmıştım (s. 199 ve not 3).

Halbuki yağmur duasında (istiska'da) görülen bu âdetin islâmiyetle yayıldığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber bu âdetin, yani bazı hallerde elbiseyi ters giymenin islâmdan önce de Araplarda mevcut olduğu bilinmektedir (I. Wellhausen, Reste Arabischen Heidentums, s. 196).

Bir Seydişehirli vatandaştan işittiğime göre buranın ahalisi yağmur duasında "ellerinin tersiyle dua ederler ve çocukların pabuçlarını ters giydirirler"miş.

IV. Bölüm

TÜRK ŞAMANİZMİ HAKKINDA

Türk Yurdu No. 19 Temmuz 1926 C. 4, S. 25

Ural-Altay ırkının garp şubesine mensup olan Şimalî Asya kavimleri -Türkler, Moğollar, Tonguz'lar - eski zamanlarda iptidai Şamanizm dininde idiler. Bunlardan Tonguz kabilelerinin, Mançu'lardan maadası, bu gün de Şamanidirler. Mogollar Tibet tesirinde Buda dinini kabul etmişlerdir. Bunlardan Baykal Gölü civarında sakin yalnız Boryatlar Şamanizme sadık kalmışlardır. Şarktaki vatanlarını bırakarak Garba ve Cenuba doğru muhaceretlerine devam eden Türklerin ekseriyeti ise çoktan islâmiyeti kabul etmişler ve bütün cihana karşı İslâmiyeti ve onun medeniyetini temsil etmişlerdir. Şamani dininde olan Türkleri biz Türkün eski vatanı Altay'da görüyoruz. Bunların dini de müteaddit dinler tesirine maruz kalmıştır. Maamafih Türk Şamaniliğinin esaslarını yalnız Altay Türklerinde buluruz. İslâmiyeti çoktan kabul etmiş olan medenî Türklerin etnografyası bu güne kadar iyi öğrenilmemiş ve eski Şamanizm bakiyelerinin ne kadar kısmı islâmî bir şekilde yahut âdat ve örf suretinde devam edip durduğu vazıh bir surette tayin edilmemiştir. İslâmiyeti son asırlarda kabul etmiş veyahut eski zamandanberi İslâm olmakla beraber siyasî ve yevmî hayatlarında eski Türk anane ve yasalarına sadık kalmış göçebe Türklerde Şamanizmin bir çok akide ve ananelerinin, islâmiyete rağmen, hüküm sürdüğünü görüyoruz. Hıristiyan addolunan Çuvaş, Yakut ve bazı Sibirya Türkleri gibi, Budist addolunan Sayanlılar tarafından da Hıristiyan ve Buda âyinleri ismiyle bir çok Şaman merasimi yapılmakta olduğunu Etnografya âlimleri kaydediyorlar. Türk etnografya ilmi ilerledikçe, bin senelik İslâm Türklerinin de bir çok şamanî âdatını, akidelerini muhafaza ettiklerinin meydana çıkması muhtemeldir. Bu ihtimale kuvvet veren emareler meydandadır. "Anda" gibi pek eski bir Şamanî âdetin Anadolu çocuk oyunlarında tezahür etmesi, Osmanlı edebiyatında vazıh surette izler bırakması pek calib-i dikkattir.

Eski Türklerin Şamanizme -millî dine- sadık kalmalarının sebebi ibtidaîlikleri, Buda ve diğer Çin mezahibinin derin felsefelerini kavrayabilmek istidadından mahrum olmaklıkları değil idi. Medenî

Çin saraylarına yakından aşina olan Bilge Hakan'ın Buda ve Lautsizm mâbedleri bina ettirmek istediği vakit veziri olan Tonyukuk: "Buda ve Lautsizm dinleri Türkleri harap edecektir; Türk kaybolacaktır" diye mâni olmuştur. Bundan anlaşılıyor ki bir zamanlar Türkün kendi dini kudret ve şevketi, Çin harsının temsil kuvvetine karşı az çok mukabele edebilmiş, Türklüğü muhafazaya yegâne âmil olmuştur.

Türkün eski hayatından, kahraman sahifelerinden tarihî romanlar, Türklük ruhu tecelli eden nefis resimler yalnız Türkün eski tarihini, dinini ve teşkilâtını öğrenmek neticesinde meydana gelebilir. Bunlar meydana gelmedikçe "Türk Hars"ı sağlam bir temele istinat edemez; Bayron kadar kudretli şairimiz, Rafael kadar istidatlı ressamımız olsa bile eserleri "Türkiyeli Sanatkâr" eseri olarak kalır.

Türk Şamaniliği, balâda zikrettiğimiz gibi, din olarak bütün âyin ve merasimleri ile dualizm olmak üzere, Altay Türklerinde muhafaza olunmuştur.

Altaylıların akidesine göre kâinat bir çok tabakalardan terekküp etmiştir. Bu tabakalar yekdiğerinden güya az bir mesafe ile ayrılmıştır, ki ibadet merasimi icra ederken "Kam", "Şaman" bunların birinden diğerine bir sıçramakla geçebilir.

Yukarı âlem olan on yedi tabaka semayi âlem-i nuru, aşağıda bulunan yedi veya dokuz tabaka âlem-i zülematı ve cehennemleri teşkil eder. Nur âlemi ile karanlık âlemleri arasında insanların meskeni olan arz bulunur. Şu suretle arz ve ahalisi bu iki mütezad âlemin arasında ve icray-ı tesirlerinde duruyor. Yukarı âlem iyi ervahlar, merhametli Tanrılarla doludur. Bunlar insanları halkederler, himaye ve merhamet gösterirler. Güneş insanın en büyük dostudur ve bütün hayatın menbaı odur. Aşağı âlem ervahı şerire meskenidir. Bu ervah-ı şerire insanlara zarar verirler. Bütün vazifeleri insan oğlunu karanlık âlemine celbetmekten ibarettir,

Nur ve ziya âleminin büyük Tanrısı "Han Ülgen"dir. Bazan "Kayra Han" da denilir. Karanlık âleminin ise "Erlik Han"dır. "Ülgen" bütün dua ve himenlerde müşfik, rahim ve hami olarak tavsif olunur. Bu tanrıya kurban vermek merasimi gayet nadir olur. Çünkü o kurbansız da merhametlidir. Ama her bir delikanlının evlenirken "Ülgen"e attan bir kurban ("ıdık—iyik") kurban vermesi lâzımdır. Bu "Idık" mukaddes addolunur. Kadınların ona binmesi memnudur. Merasimi ilk baharda icra olunur. Şaman ibadet ve âyinlerinin bütün teferruatı bu âyinde tezahür eder.

"Erlik Han"a her bir hücumu vaktinde kurban verilir. Bu şerir ilâh için ne gibi hayvan olursa olsun kurbanlık olabilir. Hayvan bulunmazsa rakı ve şarap ile de onu kandırmak mümkündür. Himen ve dualarda "Erlik Han" gayet müthiş olarak tavsif edilir :

Bindiği beygir siyah argımak (Arap atı), döşeği kara kunduz derisindendir. Beli o kadar şişmandır ki, hiç bir kuşak yetmez. Boynu o kadar şişmandır ki, insanın kucağı yetmez. Göz kapakları bir karış, bıyıkları ve sakalı simsiyahtır. Yüzü kan gibi... saçları dim dik durur. Hiç bir kuvvetin kaldıramadığı şeyleri kaldırır... İnsan göğsünden kovası, yeşil demirden kılıcı var, omuzları gayet geniş, yüzü simsiyah, siyah saçları dalgalanır, mutbağı topraktan, evinin duvar başları merdivenlerden, damı siyah demirden yapılmıştır. "Erlik Ata" dokuz öküze biçimsiz eyerler vurmuş kollarını sıvayıp erleri yıkar, eyer bağlarından tutarak beygirleri yıkar ve yer...

"Ey Erlik Ata! ne için mahlûkatını helâk ediyorsun?! ne için mahlûkatına dehşet salıyorsun? simsiyah yüzlü, kömür gibi siyah çehreli idin.. Ey Erlik. Bizim atamız sen idin... Nesilden nesle, zamandan zamana uyumadan seni yâd edelim! evlâd be evlâd sen bizim muhterem beyimiz olsaydın! arkasına eşyalarını yüklemiş, siyah ipekten dizginli siyah argımağa binmiş kara yılandan kamçısı var. Ey Atam Erlik Han, benim önüme gülerek gel!"

İşte karanlık tanrısı "Erlik Han"ı bu surette tasvir ve ona dua ederler.

Bütün kâinatta en büyük âlem "Kan Korbuztan Tanrı" namındadır, ki bunun ilâhı "Ülgen Han" tarafından tayin olunan Mangizin Matmas Burhan'dır. Bu âleme dair arz "Altın Tilekey" namındadır. Cehennemi ise "Mangizin-Tuçiri-Tamug"dur. Müekkili "Patman Kara"dır. Mutavassıt âlem "İzreyn Korbuztan Tanrı"dır. İlâhi Bilgeyn kır atlı torun Musikay Burhan"dır. Arzı "Altun Çarka", cehennemi "Tupken Karatamug" ve müekkili "Patman Karakçı"dır.

Bizim âlemimiz en küçük ve aşağı âlemdir. "Kara Tanrı: Siyah sema" tesmiye olunur. Büyük Tanrısı "Mayderi Han"dır. Bizim arzımızın cehennemi "Tepten Karatis" ve onun müekkili "Girey Han"dır.

İnsanlara en yakın olan tanrılar "Yer su" ilâhlarıdır. Bunlar Altay kabilelerinin oturduğu yerlerdeki coğrafî (dağ, sahra, nehir, çay) isimleri taşıyorlar: "Altay Han", "Abakan Ata", "Bey", "Katun" gibi, "Yer su" ilâhlariyle insanlar bilâvasıta münasebette buluna-

bilirler. Semavî ve zulmet tanrılariyle âdi insanlar doğrudan doğruya münasebete giremezler. Bunlara müracaat için kudretli bir vasıta lâzımdır. O vasıta da "Kam" (Şaman rahibi)dir. Kamların kuvve-i ruhaniyesi tahsil ve talim vasıtasiyle değil -babadan evlâda intikal oder, irsîdir. Dinin bütün esrarı, ilâhların hayatı, isimleri, şecereleri yalnız kama malûmdur. Merasim-i diniye icra ederken "Kam" mahsus elbise giyer. Âyin icrasının büyük şartlarından biri de "Davul" (Altayca tünür, yahut *tür*) dur. Bu davulun bir tarafı müteaddit resimler, mistik işaretlerle doludur. Ay, güneş, yıldız, mukaddes, hayvan, ağaçlar tersim olunmuştur. Kamların büyük kısmı kendi dinine, ilâhlarına ve dualarının tesirine inanmış insanlardır. Vecd haline geldikte garip ve harikulâde şeyler yapmağa istidat gösterirler.

Şaman, dualarında bazan kendi aczini, zaafını itiraf ederse de ekseriya kudret ve azametinden bahseder. Bilhassa şerir tanrılara karşı aczini hiç bir vakit itiraf etmez. İbadete başlarken Şaman ekseriya şu duayı okur :

Âyin icra etmekle yaşayan benim
Galebe ve zaferle yaşayan benim davulumdur.
Bir akşam gelir, ben ibadet eder ve ölürüm, Ey Ulu Tanrı!
Fecr ışığı zuhur edene kadar
Ben düşmanları mağlûp eder ve ölürüm!
Benim görmediğim ve bilmediğim hiç bir şey yoktur...
Geziyorum ve mukaddes âyin icra ediyorum
Hasta olsam bile...
Hastaların önünde dururum dua ederim
Ey Büyük Tanrı! bundan fazlasını ben yapamam
Ben daima dua ederim.. bütün cihanı dolaşır ve dua ederim!
Ey Yüce Tanrı!
Bindiğim hayvan "sığın"dır.
Yakın ve uzaklarda âyinler icra ederek geziyorum, Ey Ulu Tanrı!
Yüce semalarında yıldızlarını daima görüyorum
Daima seni, Ey Yüce Tanrı, üzerimde diye bakarım!..

Şaman âyin ve merasimleri müteaddit Tanrıların vazifeleri, Altay ve civarının coğrafî vaziyeti mufassal bir surette tavsif ve tasvir edilmedikçe dua ve himenlerinin mânalarını anlamak çok müşkildür. Altaylıların hayatı ve akidelerindeki bu ilhâmlarla insanlar arasında tayin olunan münasebet anlaşılmadıkça bu himenler mânasız lâ-

kırdılar gibi görünür, bununla beraber eski Türk kısa terkiplerini andıran bu himenler Cenup Türkçesine gayet serbest tercüme edilmedikçe aslında bulunan mânaları ifade edemez. Bu müşkülâta rağmen biz burada aslından mümkün olduğu kadar, inhiraf etmeden bir kaç dua ve himeni okurlarımıza takdim etmeğe cesaret ettik.

ÜLGEN HAN'a

Üç merdiven üzerinde gezen ey mukaddes Han!
Üç ocağı var, ey ulu Ülgen!
Üzerimizde mavi renkli, parlak sema görünüyor
Havada bulutlar uçuyor.
Aylar, seneler yürümekle başına çıkılmaz geniş sular...
Şevket ve azamet sahibi olan atam Ülgen!
Ajbaltasının yüzünü yapıyor
Altundan tuynaklar tertip eder...*
Müteaddit sesler çıkaran milletler yaradan, ulu Ülgen!
Sürü sürü hayvanlar veren ulu Ülgen!
Sen bizi reddetme
Yavuzları bize musallat etme
Görünmez (şeytan)e bizi gösterme
Göze görünenler (insanlar)e bizi bastırma!

Ülgen"e bazan "Kayra Han" diye hitap ederler. Umumen "Kayra Han" Ulu Han, muhafız melek mânalarında istimal olunur.

Bindiği at siyah arabî attır
Daima içtiği su siyah rakıdır
Sabah ve akşam gezer
"Yoğuz" (Oğuz) Han'ın torunu
"Yarka" Hanın yeğeni
Eşiğin sağ ve sol taraflarında
Muhafaza edici atam Kayra Han!
*Çook! işte sana kurban, Kayra Han!***

* *Altın tuynak* - at sürüsü.

** Çook ve "Alaş" ibadet vaktinde tekrar edilen kelimelerdir, ki "Âmin!" yerine kullanılır.

ATEŞ TANRIYA

Çook! işte sana kurban!
Otuz başlı ot (ateş) annem
Kırk başlı karı annem
"Çook!" dediğim vakit kabul ediniz!
"İşte sana!" dediğim vakit merhamet ediniz!
Beygir götüremez eyer hediye
Alas! alas!
Yer "arz" göteremiyecek eyer hediye
Üç yakası var ağır hediye
Ev dairesi kadar hediye
Beygirine örtü olsun
Alas! alas!
Ey mukaddes Ülgen Hanım!
Ateş, alas!

Ateş ilâhisinin diğer bir sureti:

"Ey melikem ey annem "ateş"! sen "Hangay" ve" Gur Hatu Han" dağlarının tepesinde biten akkavak ağacından yaratılmışsın! Sema yerden ayrıldığı vakit doğmuşsun; sen anamız Ötüken kademinden zuhur etmişsin; Tanrılar padişahı tarafından halk olunmuşsun! annem "ateş"! senin pederin sert çelik, validen çakmak taşı ve cedd-i alâların akkavak ağacıdır. Senin nurun semaya erişir, arzın altına kadar gider! ateş! sen semavî zat eliyle taştan çıkarılmış "Uluken" melike eliyle bakılmışsın! sarı başlı koyundan alınmış sarı yağları sana kurban ediyoruz ! sağlam ve neşeli oğlun, güzel gelinin var! ey daima semalara bakan ateş! biz sana fincan fincan rakı, kova kova yağ takdim ediyoruz.. Güvey ve geline ve bütün halkımıza sıhhat ve asayiş ver! sana secde ediyoruz!.."

Şamanilerin "Yer-su" tanrılarına söylenen dua ve himenleri gayet çoktur. Bu tabiat evlâdı için insanı azametiyle şaşırtan dağlar, geniş sahralarda ayrı bir manzara teşkil eden tepeler, gürültü ile akan nehir ve çaylar, göçebeler için nimet menbaı olan otlak ve çayırlar hesapsız "iδi=ilâh"larla doludur. Bunların bazılarına şükran beyan etmek ve bazılarının şerrinden kurtulmak için dua okurlar. Bu dualarda dağlar, nehirler, göller, tepeler hep zî-ruh olarak tecelli eder.

ALTAY HAN'a

Boynuna altundan çıngırak asmış..
Altundan yaradılmış oğlanları hayran edip
Ateş için çıkan, ey hanım Altay!
Boynuna gümüşten çıngırak asmış
Kırk beş kahramanı hayran ederek
Güreşe "mübarezeye" çıkan ey hanım Altay!
Demirden özengiler kıran
Altay Han'ın babası
At göremiyecek büyük ey Payzın Han!
Demir gibi uzatılmış Altay Han!
Şerit gibi dalgalanmış Kangay Han!
Tepesi bem-beyaz olan ey Han Altay!
Yağmurlu günlerde bize penâh ol!
Yolcu olduğumuzda bize yol ver!

TİLEKEY HAN'a (Tilekey: Kürre-i arz)

Ey benim yukarıda ve aşağıdaki Tanrılarım!
Ey mukaddes "Tilekey"im!
Sen benim âlemimsin, padişahımsın,
Bana rahmetini gönder!
Ey benim öküzüm! alnında beyaz var siyah öküzüm!
Gözlerin ve burunun maden bacalar gibidir
Siyah güllerin yanında dağ kayalarında biten otları yoldur sen,
Kırmızı gül yanında bulunursan! gel, acele et, bana yardım et!
Ey atam sema tanrı, ey padişahım sema tanrı!
Ey annem yer tanrı! merhamet et!
Ben bir zayıf Şamanım:
Ölücü ve bayılıcı bir bendeyim!
Ebedî karlarla mestur kalan ey benim ak ormanlarım!
Benim zayıf ve aciz başım daima size secde eder.
Ey padişahım Akorman!
Eteklerine sarılırım, taş ve ağaçlarına tırmanırım!
Padişahım aşağı "dolan kara" "ve yukarı dolan kara"!
Her iki tarafa bu azametli nazarlarınız ne vakte kadar devam edecektir?

Benim okuduğum duaların nihayeti ne vakit gelecektir?
Nehirler sahilinde bitmeyen mukaddes otlarını yiyerek
Oturuyor ve dualarımı okuyorum..
"Ucan" nehrinden su içerek oturuyor ve yavaş yavaş ileri hareket ediyorum.
Ey Tanrı, ben günahlıyım!..

Şaman dualarının en garipleri merasim icra ederken "semalara çıktığı, ilâhlara seyahat ettiği" vakit vecd halinde söylediği himenlerdir.

Bu merasimde büyük tanrıdan en küçük tanrılar (iδiler)a kadar dualar himenler okunur. Kabilenin hamisi olan müteaddit kuşlar, ağaçlar, cedd-i alâlar zikrolunur. Bu dualarda zikrolunan millî ervah ve cinler tarihin derin meselelerine taallûk eder ve bu duaların ehemmiyeti de okundukları merasim ve şerait içerisinde görülür.

UMAY İLÂHESİ HAKKINDA

Türkiyat Mecmuası : İkinci cilt 1926 - 1928

"Orhun âbideleri"nde zikredilen "Umay" ilâhesi Türklerin millî ilâhelerinden midir, yoksa diğer kavimlerden mi gelmiştir? Bu mesele hakkında bir şey söylemek bizim iktidarımız haricindedir. Bu ilâhenin İranlıların "Homay-homa" (همای هما) lariyle alâkadar olabilmesi birden bire hâtıra gelebildiği gibi, Hintlilerde aynı isimde bir ilâhe bulunduğunu da bir yerde görmüştük. Diğer medenî kelimeler ve ıstılahlar bir kavimden diğerine intikal ettiği gibi, ilâhlar ve ilâheler, dinî âyin ve ananeler de, çok defa, seyyardırlar. Fakat bizim için en mühim olan nokta, "Umay" ilâhesinin pek eski devirlerde Türklerin millî ilâhelerı sırasına geçerek tâ son zamanlara kadar şamânî Türklerde "Umay kültü"nün muhafaza edilmesi cihetidir. "Umay" ilâhesi, malûm olduğu veçhile, en eski olarak "Orhun âbideleri"nde mezkûrdur. Burada "Bilge Kağan" validesini "Umay"a teşbih ediyor

"*Umay teg ögüm katun kutınga inim Kül Tigin erat boldı*"

("Umay"a benzer kadın anam talihine küçük biraderim Kültikin er namını aldı")

Bu cümle üzerinde gerek "Radloff[1] ve gerek "Meliyoranskiy"[2] "Umay"ın ilâhe ve çocuklar hamisi ruh olduğunu söylemişler ve bu hususta mehaz olarak yalnız "Verbitskiy"nin "Altay ve Aladağ lehçeleri lûgati" adlı eserinden istifade etmişlerdir (s. 472).

"Orhun âbideleri"nden sonra "Umay", Mahmud Kâşgarî'nin "Divan-ı Lûgat üt Türk"ünde zikrolunur: اماى شى يخرج من بطن المرأة بعد الولادة كالحمقه قيل انه صاحب الولد فى البطن و فى المثل « امايقا تبنسا اوغل بولور » (umayka tapınsa oğıl bolur) ، معناه من خدم ذلك تحد الولد النساء يتفالن بذلك diye tarif edilmiştir (c 1, s. 111). "Mahmud Kâşgarî" gibi bir islâm âlimi, elbette, "Umay bir ilâhedir" diyemezdi. Maamafih "Sahib ül Veled", "يتفألن بذلك" ve bilhassa Umaya taparsa (ibadet ederse) oğul olur" ibareleri "Mahmud Kâşgarî" zamanında bile "Umay kül-

[1] Radloff: Moğolistan'daki eski Türk yazıları, Petersburg 1895, s. 104.

[2] Meliyoranskiy: Kültigin şerefine dikilen âbide, Şark şubesi yazıları, XII, s. 117.

tü" ananelerinin o vakitki islâm Türkler arasında da muhafaza edildiğini gösterebilir. Bugünkü Şamanî Türklerde de, aşağıda görüleceği veçhile, "Umay", "Sahib ül Veled"dir. "Altun göl" civarında (Abakan nehrinin sağ sahilindeki dağlar arasında) bulunan kitabelerin birinde "bu atımız umay beyimiz" yazılıdır[3]. Bu kitabenin "Umay Bey" namında bir beyin kabir taşı olduğu anlaşılmıştır. Bundan, eski Türklerin "Umay" ismini çocuklarına dahi vermiş oldukları anlaşılır ki, çok mânidardır.

Bu günkü Şamanî Türklerdeki "Umay" ilâhesi hakkında malûmat, bize malûm olduğuna göre, en evvel rahip Verbitskiy tarafından verilmiştir. Mumaileyh, daha Orhun âbidelerinin keşfinden evvel neşrettiği lûgat kitabında, Altaylıların "Umay" yahut "Umay inesi" denilen bir ilâhesinden bahsederek: ("Umay inesi" yahut "Umay" çocukların ve hayvan yavrularının hamisi olan bir ilâhe-ruhtur) diyor[4]. Maamafih Verbitskiy ve Radloff Altay diniyatına ait yazdıkları eser ve makalelerinde bu ilâheden bahsetmemişlerdir.

Katanoff tarafından toplanıp Radloff'un "Türk Halk Edebiyatı nümuneleri" külliyatında neşrolunan (9. cilt, s. 565) metinlerde aynen şu cümle mevcuttur: "*pis pastap ülgen adamnan töreende ımay icemeñ kada tüstir pu iki kazıñ*". Katanoff buradaki "ımay"ın "Umay" olduğuna dikkat edememiş, binaenaleyh "ölken adamnan" cümlesini "büyük aziz adamın" diye tercüme ederek "ımay" kelimesini de "yava=Havva" ile tercüme etmiştir (Cilt 9, s 552 tercüme). Bize göre doğrusu budur: "biz ibtida atamız "Ülgen"den türediğimiz vakit bu iki kayın ağacı "umay" ile beraber gökten inmiştir". Bu kadar vazıh ve kolay bir ibarenin Katanoff gibi bir Türkiyatçı tarafından anlaşılmamasına sebep, ihtimal ki, şamanların bu ilâheyi hıristiyanlardan işittikleri "yava: Havva" ile karıştırarak söylemeleridir.

Aynı eserde (metin s. 575, tercüme 562) defin merasiminden bahsedilen yerde: "*Parçan kizi nan kelgende aragı izerde aragını törzeri iis kadap nanıdır, ımay ice zeri...*". (*kizi* için bk. IX. c.) Tercüme: "Barça (adamlar mezardan) geldikten sonra rakı içerken rakıyı tör tarafına (evin yukarı başına) köşeye üç defa püskürürler (bu) anamız

[3] Radloff, Moğolistan'daki eski Türk yazıları "Die alttürkischen Insch. der Mongolei s. 359, 337).

[4] "Altay ve Aladağ lehçeleri lûgati, Kazan 1884, s. 472, Radloff da "Lûgat"ında aynen o ibareleri nakletmiştir (1, 1788).

"Umay" tarafına(dır)". Katanoff burada da "Umay"ı Havva ile tercüme ediyor. "Umay" ilâhesinin hâtırasının Yakutlarda da muhafaza olunduğunu, Troşçanski'nin Yakutlarda "siyah dinin tekâmülü" nam eserine Naumof tarafından ilâve edilen makalede (s. 178) görüyoruz: "Yakutlarda bir ilâh vardır ki" Ogu ımıta" diyorlar. Harfiyen çocuk ımısı demektir. Bu "çocuk ımı"sı bir kuş gibi çocuk üzerinde öter ve bununla mezkûr çocuğun nesli bereketli olacağını haber verirmiş". İşte Orhon âbidelerinde ve "Divân-ı Lûgat üt Türk"de ismi geçen "Umay"ın, bugünkü Şamanî Türkler arasında muhafaza olunan hâtırası, şimdilik bildiğimize göre, bundan ibarettir.

A. V. Anohin: Altay Şamanlığına ait maddeler. - "Şuralar ittihadı ulûm akademisinin Antropoloji ve Etnografya Müzesi Mecmuası", cilt IV, 2; Leningrad 1924.

Türkiyatçı merhum Radloff'un talabesinden Anohin'in bu yeni eseri, "Altay" ve umumen "Türk" Şamanlığiyle uğraşanlar için pek kıymetli bir menbadır. Radloff, Verbitskiy, Katanoff, Potanin, Ebu Bekir Dibayef, Troşçanski, Sereşkovski, Pantusof, A. Samoyloviç, S. Maloff ve diğer bir çok âlimlerin bu sahadaki mütemadi mesaisine ilâve edilen bu eser, son senelerdeki Türkiyat hareketlerinin, etnografi sahasındaki en mühim neticelerinden biri sayılmaya lâyıktır. Eserin Radloff ve Barthold gibi âlimler tarafından takdir edilerek Profesör S. Maloff gibi selâhiyet sahibi bir Türkiyatçının nezareti altında neşredildiğini de ayrıca kaydedelim.

Eserin münderecatı şundan ibarettir: Profesör S. Maloff'un mukaddemesi; I. Ruhlar ve ulûhiyetler hakkında; II. Yer ve insanın yaradılışı hakkında efsaneler; -III Ölülerin ve Şamanların ruh ve canları hakkında; IV. "Körmes" lere kurban; V. Şamanın elbisesi ve diğer malzemeleri; VI. Dua ve ilâhiler (metin ve tercüme); VII. Altay kamlarının şeceresi ve ecdat kültü.

Bunlardan I-III üncü babların münderecatı, Altay şemanlığına ait yazılan eserlerden (bilhassa Verbitski ve Radloff eserlerinden) de malûm idi. Maamafih Anohin bu meseleleri de, Profesör Maloff'un kaydettiği gibi (mukaddeme, s. III), ahenkdar bir şekilde sistemleştirmiş, hattâ bir çok yeni şeyler de ilâve etmiştir. Bu ilk bablarda şayanı dikkat olan malûmat, Altay İlâh ve Ruhlarının "kam" dua ve ilâhilerinden istifade edilmek suretiyle, tavsif edilmesidir (s. 4-17). Bu eserin, bugüne kadar bu mevzua ait yazılan eserlerden bir kaç noktada mümtaz hususiyetleri vardır ki, bunların en mühim olanı da, çok dikkatli bir transkripsiyonla metinleri kaydederek, onların mükemmel tercümesini vermesidir. Bu ise hiç te kolay bir iş değildir.

Malûmdur ki Şamanilerin hilkat-i âlem ve uluhiyete dair akideleri gibi, ibadet ve âyin esnasındaki merasimleri de kat'i ve muntazam bir usule tâbi değildir. Halbuki, semavî dinlerde, ibadetlerin muayyen vakitleri, muayyen dua ve ilâhileri vardır; ibadet merasimini icra eden ruhanî, bütün âyinleri kitaplarda yazılan kaidelere göre ifa eder; muayyen kaideler, asırlarca, âyin üzerinde hâkim olur; imamın, papazın ve hahamın ibadet ederken ne okuyacağı, müminlere daha evvelce malûmdur. Lâkin Şamanî âyinleri, zahiren bir dereceye kadar muayyen kaidelere tabi olmakla beraber, münderecat itibariyle, hattâ Şamanilere bile pek az malûmdur. Çünkü, okunacak duaların ekserisi, âyini icra eden Kam'ın ilhamına tabidir. Kudretli ve ilhamı mebzul kam, seleflerinin okuduğu zikir ve ilâhileri ezberlemek ve merasimde tekrar etmekle mükellef değildir. O, merasimlerin her birinde ayrı ve yeni dualar icat edebilir. Kam = Şaman'ın kuvvei şiiriyesi ne kadar kuvvetli olursa, dua ve ilâhileri de o nisbette kuvvetli olur. Seleflerin ilâhî ve dualarını tahrif etmek günahından Kam'ın hiç korkusu yoktur. Bununla beraber istiğrak halinde bulunan Kam'ın ilâhilerini kaydedebilmek şöyle dursun, vazıh surette işitmek bile kabil olmuyor. Çünkü, merasimden sonra, kam ne söylediklerini tekrar edemez. Çünkü o, yalnız istiğrak halinde değil, belki bütün âyin ve merasim devamınca, ruhun ilhâm ettiği ilâhileri tekrar etmekten başka bir iş yapmadığını söyler. İşte bunun içindir ki kam dua ve ilâhilerini doğru kaydetmek ve mükemmel şekilde tercüme edebilmek, çok müşkül bir meseledir. Altay Şamanlığını ve lehçesini cidden çok esaslı surette öğrenen Verbitskiy bile Şaman ilâhilerinin metinlerini tercümesiz olarak neşretmiştir ("Altay gayrı Rusları", Moskova, 1893). Transkripsiyonu da âdi Rus harfleriyle olduğundan[1], oradaki bir çok kelime ve cümlelerin mânaları hiç anlaşılamıyordu. Radloff ise "Altay Şamanlığı" hakkında yazdığı klâsik mahiyetteki meşhur eserinde (Aus Sibirien, II, s. 1-67) bu gibi duaların yalnız tercümeleriyle iktifa etmiştir. Aynı müellifin "Türk Halk Edebiyatı nümuneleri"nin Şamanî Türklere mahsus olan I ve II nci ciltlerinde ise dua ve ilâhiler pek azdır. Yalnız IX. cilt ("Katanoff tarafından toplanan metinler), Şaman dualarını ihtiva etmek itibariyle pek zengin olmakla beraber, bunlar, Anohin'in eserinde

[1] Verbitskiy, "Altay ve Aladağ lehçeleri lûgati" adlı eserinde ise Şamanizm kültüne ait kelimeleri ve metinleri mükemmel transkripsiyon ile yazmış ve tercüme etmiştir. Maatteessüf burada Erlik tavsifinden (s. 52) başka mühim metin yoktur.

olduğu kadar sistemleştirilmiş bir şekilde değildir. İşte bu sahadaki —büyük dikkat, mesai ve gayret talep eden— şu noksan, Anohin'in himmetiyle ikmal edilmiştir.

Altay kamlarının elbise, davul ve diğer malzemeleri hakkında verdiği mufassal malûmat (s. 33-65) da bu babta eşsizdir. Bu güne kadar Altay kamlarının kıyafeti hakkında bu derecede mufassal malûmat elde bulunmuyordu. Bu eseri, bu mesele hakkındaki sair eserlerden ayıran diğer bir hususiyet de, topladığı metinleri okuyan kamların şecerelerini gayet mükemmel bir şekilde kaydetmesidir, ki eserde verilen metinlerin mânalarını daha iyi ve daha vazıh bir surette anlamak için bu cihet pek mühimdir. Profesör S. Maloff'un da pek haklı olarak takdir ve kaydettiği bu hususiyetler, diyebiliriz ki, Altay Şamanizmine ait şimdiye kadar yazılan bütün eserler arasında Anohin'in bu eserini birinci dereceye yükseltmiştir.

Erlik için yapılan hususî merasimdeki ilâhiler (s. 84-91) de bu güne kadar, bizim istifade edebileceğimiz eserlerde, bu derecede mükemmel ve mufassal olarak malûm değildi[2]. Potanin bu ruh hürmetine yapılan merasimi bir dereceye kadar tasvir etmiş ise de, bir kaç satırdan başka metin kaydetmemişti ("Şimal-Garbî Moğolistan hakkında taslaklar" Petersburg 1883, c. IV, s. 64). Radloff'un neşrettiği metin ise çok kısadır (Aus Sibirien, I. 341); hattâ Verbitskiy'nin lûgat'inde kaydolunandan on yedi mısra eksiktir. Bununla beraber, bu metinler Verbitskiy'nin son on mısraı müstesna olmak üzere, dua ve hitap mahiyetinde olmayıp, Erlik Kaan'ın tavsifinden ibaret idi. İşte bu metinlere ilâve olarak Anohin'in eseri Erlik kültüne ait yeni mükemmel metinler (160 mısradan fazla) veriyor. Yer-su ve bilhassa Altay kültüne ait metinlerde, bu güne kadar edebiyatta tesadüf olunmıyan bir vuzuh mevcuttur. Elbette, Radloff'un "Türk Halk Edebiyatı nümuneleri"nde (C. IX) Yer-su ilâhlarına hitaben okunan ilâhiler metni, kemiyet itibariyle ondan daha fazladır. Maa-

[2] Altay Şamanlığına dair verilen kitabiyat malûmatına göre, Erlik şerefine yapılan merasim hakkında Verbitskiyi'nin "Tomskiye Yeparhiyalniye Vedomosti" mecmuasında (1886 senesinde No. 22, s. 2-12) bir makalesi olduğunu (Profesör Serjey Maloff'a göre mufassal malûmat, mukaddeme, s. 71) biliyoruz. Maatteessüf bu mecmuayı Rusyanın haricinde değil, hattâ dahilinde bile bulmak bugün pek müşküldür. 1919 senesinde bu mecmuayı - ihtimal ki kütüphanelerin pek karışık zamanları olduğundan - hattâ Moskova'daki : Rumyantsof müzesi kütüphanesinde bile bulamamıştım.

mafih bu ilâhiler Anohin'in metinleri kadar kalbleri teshir ve cezbedemiyor. Altay'a hitaben söylenen ilâhiler, Anohin metinlerinde tabiat evlâdının ruhunun derin köşelerinden samimî bir imanla coşan ve ağızlarından kendi kendine dökülen lâhutî nağmelerden ibarettir. Bunlar, iptidaî ve sihrî efsunlar mahiyetinde şeyler değil, tekâmül etmiş bir ruhun takdis ettiği mevcuda karşı hudutsuz muhabbetlerini terennüm eden hakikî ilâhi şiirlerdir (s. 83 - 84, 91 - 93).

Profesör S. Y. Maloff tarafından yazılan mukaddeme de başlı başına bir eser addolunabilir. Bu mukaddemede, Şamanizme ait şimdiye kadar Rus edebiyatında mevcut eserler hakkında kitabiyet malûmatından başka, bu mühim mevzuun Rus âlimleri tarafından tetkiki tarihine dair verilen mufassal izahat da bilhassa mühimdir. Hülâsa, Anohin ve onun bu yeni eseriyle, "Şûralar İttihadı Ulûm Akademisi" Türkiyat sahasında ilim dünyasına yeni bir âlim ve yeni bir eser kazandırmış oluyor.

ALTAY ŞAMANLIĞINA AİT MADDELER[1]

A. V. ANOHİN

Ülkü Dergisi 1940-41
cilt XV-XVI. Sayı : 85, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 95,

I. RUHLAR VE İLÂHLAR HAKKINDA

Şamanist Altaylıların tasavvurlarına göre ruhlar üç dairede yaşarlar: yer altında, yer üzerinde ve gökte. Yeraltı ruhlarını ekseriya *Körmös*, Gök ruhlarını *Kuday*, yer ruhlarını *Yer-su* yahut *Altay* tesmiye ederler. Altaylılar bütün ruhları iki zümreye ayırırlar: 1) Tös (harfiyen: esas, menşe, mebde demektir), yani ilk ruhlar, ezelden beri mevcut olanlar. 2) Yayān neme (harfiyen: yaradılmış nesne, mahlûk demektir), yahut kısaca neme (nesne) yani sonradan vücut bulan ruhlar. Bundan sonra gene ruhlar aru (pâk, temiz) veya kara (habis) zümrelerine ayrılırlar. Buna göre ruhlar: 1) *arutös*, 2) *karatös*, 3) *aru neme*, 4) *kara neme* tesmiye olunurlar. Bu son iki zümre -yâni arunеme ve karaneme- lere umumî bir ad olarak *Körmös* denir. Bu körmös'ler hakikatte geçmiş zamanlarda ölmüş şamanların canlarıdır. Bunlar da iki zümreye ayrılırlar: 1) *Ozogı tay adalar* ki anne tarafından büyük babalar (dayı atalar) demektir. 2) *Kan adalar* ki baba tarafından olan babalar demektir. Bununla beraber *körmös* kelimesiyle ebedî olan *kara tös*'ler tesmiye olunur.

1. "Tös" denilen ruhlar :

A — Karatös (yahut *kara Körmös*): Erlik, bu zümreye dahildir ve Altaylıların akidelerinin merkezini teşkil eder.

1) Erlik[2] (Yek karatös, menfur karamebde) Altaylılar en ağır ve elemli felâketleri (Katu yobol, aç kıyal), meselâ: salgın hastalıkları (kızamık, kızıl, tifo: yadış ve tavar öletleri gibi felâketleri)

[1] A. V. Anohin. Materialı po şamanstvu u Altaytsev (Publications du Musée d'Anthropologie et d'Ethnog. de l'Acad. des Sciences de Russie. Volume IV, 2. 1924).

[2] Erlik Han kuvvetli han demektir. Uygur. Buda metinlerinde Yama, yâni yeraltı hükümdarı,bu Erlik kelimesiyle tercüme olunur. Bugünkü telâffuz Moğolların uygurca kelimeyi telâffuzlarına göredir. Bugünkü Sibirya Türkleri Erlik kelimesini Moğol telâffuzuna uydurmuşlardır.

Erlik'in faaliyetiyle alâkadar bilirler. Onların akidelerine göre Erlik kurban vermeye mecbur etmek için insanlara hastalık ve başka felâketler gönderir; eğer insan bununla da Erlik'in istediğini vermezse öldürür.

Erlik insanın canını alır (ölöttön tın algan), yeraltı âlemine (altıngı oron) götürür, muhakeme eder ve kendisine elçilik-uşak (Erlik piding elçizi) yapar bazen, Erlik, bu uşağı ile insanlar üzerine salgın hastalıklar gönderirler. Erlik'in insana ve canına karşı bütün münasebeti hakkında Altaylının akidesi bundan ibarettir.

Altaylılar her zaman, bilhassa hastalık hüküm sürdüğü zamanlarda Erlik'ten pek korkarlar. Onun adını bile söylemekten sakınırlar, kısaca kara neme demekle iktifa ederler. Onu küstah, utanmaz (kaal Erlik), somurtkan, inatcı (pos Erlik) diye tavsif ederler. İnsan Erlik'in bu kadar tahakkümü altında bulunmasına rağmen onu aldatmağa imkân bulur; ona karşı bazı yakışıksız muameleler de gösterebilir. Kurban vermekle insan Erlik'in gönlünü bulmak, onu yumuşatmak için çalışır. Bununla beraber kurbanı da samimî değildir. Böyle olduğu halde ondan taleplerde bulunur :

Bu parılgım slerge tabışsın	Bu kurbanım siz(ler)e ulaşsın
Pajım ezen yatsın	başım esen sağ yatsın
Kaya körüp alkatpagar	ters bakıp bizi ağlatma (alkamak-dua ve ilâhi terennüm
Üç yılga amır yatsam,	etmek)
Paza parılgıgar paza aa yetsin	Üç yıl müreffeh ve rahat yatarsam (yaşarsam) nezrederim ki)
Yakşı kaminiñ küçün alattan edeger	Yine kurbanlar ona yetişsin (ulaşsın)
	(Çünkü) iyi kamın bile gücünü alıcı ediniz!

İnsan Erlik'e karşı böyle hürmetsizcesine muamelede bulunmakla kalmıyor, daha fazlasını da yapıyor. Ona arık, zayıf, hattâ bazen hasta hayvanları kurban eder. İyi tös'ler şerefine kesilen kurban derilerini mahsus yapılan kazıklara astıkları halde, Erlik'e verilen kurban derilerini kendileri kullanırlar. Kurban merasimi için kullanılan kazık, sırık ve sair malzemeyi eğri büğrü ve biçimsiz ağaçlardan intihap ederler. Erlik'in aç gözlülüğünü azaltmak için bir çare olarak bazen *taylgayı*[3] köpeküzümü (togonok), akdiken (pele) ve bıtrak gibi

[3] Kurban merasimini icra etmek için mahsus hazırlanan yer (müterc.).

dikenli çalı ve otların yanında kurarlar. Altaylıların akidelerine göre, Erlik dikenli çalılardan korkar. Kurban artıklarının ve tayılganın oba (ayl) dan uzak ve pek de makbul sayılmayan şimal (arka yan) tarafında, karanlık bir köşedeki çöplük üzerinde bulunmasına dikkat ederler.

Togonoktuñ tölüzi pirigip
Togus sööktü mardı
Köpek üzümünün fidyesi birikerek
Dokuz kemikli (kurbanın kafa ve parçaları) paçavra (Erlik'e kurban) olsun

Şamanlar, okudukları dualarda Erlik'i "kayrakan" tesmiye ederler. Bazı türkologlar bu kelimeyi merhametli hakan[4] diye tercüme ediyorlarsa da doğru değildir. Doğrusu keskin, kesici[5] yâni insanlara ızdırap vermeye ve işkence etmeye hattâ öldürmeye her an için müheyya olan demektir. Bundan dolayıdır ki insanın canını da Altaylılar "iplik", dayanıksız, (nesne) tesmiye ederler. (*uçuk tındı bıçıp salgan*-iplik gibi canı halk etmiş) dualarda Erlik'e baba (Erlik Ada) ve insan ruhunun hâliki (*özör tındı bıçışkan*-yaşatmak için can yaratan) diye hitap ederler.

Şaman dualarında Erlik'in kıyafeti ve dış görünüşü de tavsif edilir. Bu tavsife göre Erlik atlet vücutlu bir ihtiyardır. Gözleri ve kaşları kömür gibi kara, dizlerine kadar uzanan sakalı çataldır. Domuzun azı dişlerine benzeyen bıyığı kıvrılarak kulaklarına asılmıştır. Çenesi tokmağa, boynuzları ağaç köklerine benzer; saçları kıvırcıktır (*yelbir çaştuu pos Erlik*-yelpaze gibi saçlı, inatçı, somurtkan Erlik).

Erlik yeraltı diyarında *(altıngı orōn* yahut *alıs yer)* kara çamurdan yapılmış sarayda oturur. Bir rivayete göre Erlik'in sarayı kara demir - den olup etrafı duvarlarla çevrilmiştir. Erlik'in karargâhı dokuz ırmağın Doymadım (Toybodım) ırmağına döküldüğü yerde kurulmuştur. Doymadım ırmağının suyu insanoğlunun gözyaşlarından ibarettir. Başka bir rivayete göre Erlik'in karargâhı abra ve yutpa denilen korkunç canavarlarla dolu olan *Bay Deniz* (Bay *Tengis)* kıyısındadır.

Doymadım ırmağının üzerinde at kılından bir köprü kurulmuştur. Erlik hakanlığında sayısız bir çok ölülerin canları yaşar *(Kan-*

[4] Keş. Kayrakkan (sevgili mânasına gelen "Kayran" ile "Kaan" dan?) Koruyucu Melek. (W. Radloff WB, II).

[5] Aşağıda verilen malûmata göre iplik gibi ruhu, can ipini Erlik kesiyor.

çanıñ pajın algan, kamık pajın yuunatkan nice nicelerin başını almış bütün başları yığmış toplamış). Bu canlardan bizi Erlik dünyasından kaçmaya cesaret edip köprüye ayak basarsa derhal kıl kopar, kaçak da Doymadım ırmağına yuvarlanır. Meş'um ırmağın dalgaları küstah kaçağı tekrar Erlik sahiline atar.

Doymadım ırmağının kıyılarında yeşil baldırlı, beyaz göğüslü, büyük kayığa benzer çenli korkunç canavarlar vardır. Bunlara *Yutpa* denir. Yutpa'lar Erlik sarayının bekçileridir.

Erlik'e giden bir yol vardır; fakat bu yol *puudak* denilen engellerle doludur. Şamanlar âyin yaparken Erlik huzuruna bu yoldan gidebilirler. Bundan başka, Şamanlar Erlik'in sarayına *(örgö)* girmeye ve Erlik'le konuşmaya da muvaffak olurlar. Erlik küreksiz kara kayıkta gezer; yağız rahvan ata yahut yük hayvanına (kölkö) ak alınlı öküze biner.

Erlik kızıl, kanlı yemekle beslenir ve ciğer kanını içer, yeme ve içme zamanı akşam vakti gök yüzünün kızardığı zamandır.

Erlik namına put yapılmaz. Erlik büyük kara ruh (kara yaan tös) sayılır. Onun hatırı için kapının sol tarafında, bulaşık suyu konulan kabın durduğu yerde âyin yapılır. Şamanistlerin akidelerine göre şerir ruhlar (yaman körmös) kapının sol tarafına ve bulaşık suyunun yanına toplanırlar.

2) Erlik'in oğulları (Erliktiñ uuldarı-Kara tös)

Erlik'in yedi, diğer bir rivayete göre dokuz oğlu vardır: demirbaşlı kara oğullar (temir paştuu kara uuldar) denir. Bunların şahsî adları da vardır. Fakat bir Şamanın söylediği isim diğer Şamanın söylediğine uymaz; her Şaman kendisinin inandığı rivayete göre tesmiye eder. Bu isimler çok mürekkep olur ve her ruhun hususiyetini gösterir. Birinci rivayete göre Erlik oğullarının adları :

1 — Taş pilektüü Pay-Maattır (Taş bilekli Bay Bahadır).
2 — Karaş
3 — Yes pilektüü Kerey Kaan (pirinç bilekli Kerey Hakan).
4 — Uçar-Kaan
5 — Yabaş-Kaan
6 — Kömür-Kaan
7 — Şeedey Kaan

İkinci rivayete göre

1 — *Erliktiñ yılanduu Karaş* (Erlik'in yılanlı Karaş)

Katuu sınduu Kaan-Karaş,
Piyik sınduu Piy-Karaş.
(Sert yapılı Hakan Karaş
Büyük vüçutlu Bey Karaş).

2 — *Taş pilektüü Maattır* (Taş bilekli Bahadır)

3 — *Yetti oduuluu,*
Yes pilektüü Kerey Kaan
Şıñgay Kaan tözi
(Şıñgay Hakan neslinden
Yedi otağlı
Pirinç bilekli Kerey Hakan)

4 — *Köölöktüñ kak sayu*
Kömür Kaanıñ kök tömön
(Gömleğinin her dikişinde
"Kök tömön" (bulunan) Kömür Hakan) [6]

5 — *Paspas pazar Padış-pökö*
Küler tartkı, yer tartkı,
Küler çapkı, yer çapkı,
Paspak yudar padış-piy.
(Yürür yürümez (harfiyen "basar basmaz") Padış pehlivan
Demir kaşağı toprak kaşağı
Demir kapan toprak kapan
Değirmen taşlarını yutan Padış Bey).

6 — *Aburaluu* [7] *köl-yayık*
Aldanışkan Şıñay-Kaan
("Abura"lı göl-tufan
Altüst eden Şıñay-Kaan).

7 — *Padış Kerey*
Kıygı yok kır keme,
Kanadı yok kuva sal.
Padış-Kerey.

[6] "Kök tömön" sözünü Anohin "Mavi alt, aşağı" diye tercüme ediyor. Fakat bu tercümeden hiç bir şey anlaşılmıyor. İhtimal ki "Kök-tüme" (mavi boncuk) gibi bir sözün yanlış tesbiti olabilir. (A. İ.).

[7] "Abura" yahut "abra" efsanevi bir canavar. Şaman elbisesi tavsifine bak.

(Küreği yok dağ gemi
Kanadı yok buz sal.
Padış-kerey)

8 — *Aygır yalduu Piy-Yabaş (aygır yeleli bey yabaş)*

9 — *Kattu sınduu Temir-Kaan,*
Tulku sınduu tulunduuu,
Tuduş temir yarınduu
Adam Erlik ayrılgan
Kızarar kanı yok,
Kayılattan tını yok
(Yusyuvarlak saç örgülü,
Som demir yağrınlı
Ata Erlik'ten ayrılmış
Kızarır kanı yok.
Kayacak (ölecek) canı yok.
Sert vücutlu Temir Hakan),

Erlik oğulları "Erlik beyin elçileri" (Erlik piydiñ elçizi) tesmiye olunurlar. Fakat burada "elçi" müdür mânasına gelir, çünkü bunlar Erlik âlemindeki, yerin altındaki (altıngı oron) ve üstündeki (pu yerde) bütün fena ruhları idare ederler. Bilhassa yer üzerindeki şerir ruhların (yaman körmöstör, yerdiñ neme) idaresi bunların elindedir.

Altaylıların tasavvurlarına göre şerir ruhlar bütün yeryüzüne dağılmıştır. Şaman dualarından anlaşılıyor ki bu ruhlar, şahsî hususiyetlerine göre, "obur ruhlar (yek yahut aza)", "Ölüm ruhları (aldaçı)", geçmiş babalar ruhu (ada öökö)" diye muhtelif zümrelere ayrılırlar. "Geçmiş babalar ruhu" şöyle tavsif edilir :

Közü yok - sokkorlor	*Gözü yok- körler*
Peli yok pertikter	*Beli yok-sakatlar*
Yanmajı yok sınıktar,	*Kalçası yok-kırıklar*
Pel söögi pertikter	*Bel kemiği sakatlar*
Kaburgazı kayşkaktar	*Kaburgası eğriler*
üye söögi oyşkaktar	*Boğum kemikleri bükülenler*

Altaylıların söylediklerine göre şerir ruhlar inzibata pek de riayet etmezler. Aralarında kavga, ihtilâf ve savaşlar olur. Bunlar, fevkalâde aç gözlülük ve oburlukla temayüz ederler. Bunlar, dip diri insanı lokma gibi yutarlar. Biri hastalanırsa Altaylılar "şerir

ruh yemektedir" (körmös yep-yat), biri ölürse "şerir ruh yemiş (körmöz yegen) " derler. Vücutta hasıl olan her türlü yaralar (paluu) şerir ruhun ısırmasiyle (körmöstüñ tiştegeni) izah edilir. Şerir ruhlar yalnız insana zarar etmekle kalmıyorlar, çok aç gözlü olduklarından Erlik'in payını yiyerek onu da zarara sokarlar.

Ölülerin canları da şerir ruhlar zümresinden sayılır. Bunlar kabilelere (söök) ayırlırlar ve alaylar teşkil ederek dünyadaki torunlarının obaları etrafında dolaşırlar. Bazan, aç gözlülük sevkiyle yabancı oymakların obalarına da akın ederler. Bu canlar -ruhlar çok hilekâr ve sokulgan nesnelerdir: kapıdan girmezlerse delik bulup eve girerler ve yemek için insanlara saldırırlar.

Şerir ruhlar arasında inzibat ve nizamı temin etmek için Erlik kendi bahadır oğullarını yer yüzüne gönderir. Bunlar, yavuz muhafızlar (katuu kuyak) sıfatiyle ev kapılarını şerir ruhların yersiz hücumlarına karşı korurlar (ejigine katuu yaman kelze kuyaktap yat). Bundan dolayıdır ki Erlik oğullarını "kapının zırhı" (ejiktiñ kuyagı) tesmiye ederler.

Erlik'in bahadır oğulları bekçilik ederek kapının iki söğesi (ekiyaagı) yanında bulunur ve eşik (pozogo) istikametinde öteye beriye gezinirler. Bazan de avluya (kürentik) kadar gelirler. Şerir bir ruhun yaklaştığını duyar duymaz derhal onun üzerine saldırır ve kuvvetli elleriyle yakalayıp daima kaynamakta olan dört kulplu tunç kazana (tört kulaktuu küler kazan) atarlar. Habis ruh bu yeraltı cehenneminin ağzında (yer taamınıñ uuzı) küstahlığının cezasını görür.

Her kabile (söök) Erlik oğullarından birinin veya ikisinin kapılarında bekçilik ettiklerine inanır ve bunlara karşı saygı gösterirler. Erlik oğullarından Karaş, Kerey-Kaan, Temir-Kaan, Padış-Piy ve Pay-Maattır adları bilhassa kapı bekçileri sıfatıyle anılırlar.

İnsan Erlik oğullarını kendisine hayırhah bilir; onlara karşı saygı gösterir. Bununla beraber onların gazabından ve kahrından korkar.

Bazı Şamanlar'ın anlattıklarına göre Erlik oğulları babaları için yapılan kurban âyinlerinde Şamanlara rehberlik ederler, yeraltı dünyasına giderken yol gösterirler ve Erlik'le Şaman'ın müzakerelerinde vasıtacılık yaparlar.

Şamanlar'ın tasavvurlarına göre, Erlik'in oğulları *Kara tös*'lerdir. Her kabile Erlik oğullarından birini kendine *tös* tutarak hürmet eder;

başka kabilelerin *tös*'üne karşı lâkayıttır. Bu *tös*'ler şerefine yapılan kurban âyin ve merasimleri esas itibariyle Erlik'e yapılan âyinlerden farksızdır, ancak bazı motifleriyle ayrılır. Bunlara verilen kurbanlık hayvanların da Erlik'e verilen hayvanların haiz oldukları hususiyetlere malik olmaları şarttır.

Erlik Oğullarının yeraltı dünyasındaki rolleri pek de vazıh değildir. Bunlar yeraltı dünyasındaki gölleri, ırmakları, deniz ve deniz canavarlarını idare ederler. Her birinin otağ (oduu)ları vardır.

Erlik oğullarının vazifelerini Altaylılar Rus Hükümeti memurlarının vazifelerine benzetirler ve onları "stanovoy pristav"[8] gibi telâkki ederler *(oşkoşlo stanaboy pristap)*.

Taş pilektüü Pay Maattır'ın dokuz kızı vardır :

Maattırdıñ togus kızı — *Bahadırın dokuz kızı*
Yeltek kara çaçtuular, — *Dalgalanan kara saçlılar,*
Yeltek kara püdüülüü — *Yaradılıştan kara kırıtkanlar*
Togus türley karalar. — *Dokuzu da müsavi karalar.*

Bahadırın kızları kapıcı sayılır, Şaman dualarında bunlar kara yılana benzetilir (Kara yılan kıstar).

Erlik oğullarından yalnız Karşıt namına put (çaluu) yapılır. Bu put dokuz şerit ve kara bez (kara pös) den ibarettir; ev içerisine, kapının sol tarafına konulan bir sırık üzerine asılır.

3) Erlik'in kızları (Erliktiñ kıstarı).

Bir rivayete göre, Erlik'in iki kızı vardır. Birinin adı Sekiz gözlü Kiştey ana (Segis köstüü Kiştey ene) diğerinin -Erke Solton (nazlı sultan)dır.

Bir başka rivayete göre, Erlik'in dokuz kızı (Erlik piydiñ togus kızı) vardır. Bu kızlar yeraltı dünyasında, Şaman dualarında "oyın yeri (oyun yer)" yahut "kaygan sarı oyuk, harmanlı kuru, düz, çıplak (yılgayaktuu sarı oyık edirgendüü kuu taktak)" tesmiye edilen mahalde yaşarlar.

Erlik'in kızlarının muayyen bir vazifeleri yoktur; vakitlerini eğlence ve oynamakla geçirirler. Âyin esnasında Şamanın yolu[9] bazan bulunduğu yere uğrar. O zaman bu kızlar şamanı yatak odalarına çağırır ve bütün kurbanların ve *tös*'lerin kendi hakları olduğuna Şa-

[8] "Stanovoy pristav" eski Rus polis teşkilâtına göre "mıntaka polis âmiri" idi. (A. İ.).

[9] Şaman âyin esnasında yer altına ve göklere seyahat eder (A. İ.).

manı kandırmaya çalışırlar. Eğer Şaman bunların cilvelerine aldanıp sözlerine kanarsa Erlik veya diğer bir *tös* tarafından öldürülür.

Şaman dualarında tavsif edildiğine bakılırsa Erlik'in kızları pek de cazibeli değildirler.

Tomugu yok tolgoştor,
Şalbarı yok şaltandar,
Yelim kara keptüler,
Yeltek kara çaçtuular,
Peş orolgon tuluñduu,
Uyadı yok, kajañ,
Yer yarık poloktuu,
Yer mejelik emçektüü,
Köndöndörü tançpañdajıp
Emçekteri pelçeñdejip
Erlik togus tüñey kara kız

Topuğu yok elastıkî vücutlular,
Şalvarsız çıplaklar
Yapışkan kara yüzlüler,
Dalgalı kara saçlılar,
Beş örgülü, tulumlu
Hayası yok maskaralar
Yer yarığı gibi vulva'lılar
Tepe gibi tümsek memeliler,
Kıçlarını oynatıp
Memelerini sallayıp,
Erlik'in dokuz müsavi kızları

B. Arı ruhlar *(Aruu tös)*

1 Semavî ruhlar.

Şaman metinlerinden öğrenildiğine göre a) Ülgen, b) onun oğulları c) kızları ve d) vazifeli ruhlar: Yayık, Suyla, Karlık, Utkuçı semavî ruhlar zümresine girerler.

a) Ülgen-Hayır ilâhıdır; ay, güneş ve yıldızlardan yukarıda yaşar (örö turgan Kudayım). Ülgen'e giden yolda yedi, başka bir rivayete göre, dokuz engel (puudak) vardır. Bu yol ancak erkek Şamanlar için açıktır. Bununla beraber, âyin esnasında, erkek Şaman da ancak beşinci engeli (puudak) teşkil eden altun kazık'a (kutup yıldızına) kadar gelebilir, bundan geri dönmeye mecburdur. Ülgen'in altın kapılı sarayı (örgöö) ve altın tahtı (altın şiree) vardır. Ülgen, insan şeklinde tasavvur edilir (Adam ülgen piy kiji - atam Ülgen bey kişi). Dualarda ona "Beyaz parlak (Ak Ayas), "parlak Hakan (Ayas Kaan)", "gürültücü (küñürtçi)", "şimşekçi (yalgınçı)", "yakıcı (küygekçi)," diye hitap edilir.

Ülgen - güneş, ay ve bütün gök kubbesinin hâlikıdır:

Ayluu kündüü yaan yer, Aylı, güneşli büyük yeri,
Ay künüm yayagan, Ay ve güneşi yaratmış,
Adam Ülgen pıçıgan, Atam ülgen biçmiş.

Ebe kuşağını yaratmış (Eki soloñı sayılgan-(onun) iki ebe kuşağı dikilmiş); insanların ve hayvanların başını, kirpik ve göbeğini yoktan var etmiş; insanlar için yaylalar, çimenler sıcak yuvalar halketmiş.

Tulku sınduu paştıñ kudun yayagan,	Yuvarlak biçimli başın canını (kut) yaratmış
Kindiktüüdü yayap salgan,	Göbekliyi halk edivermiş
Kirbiktüüdü pıçıp salgan,	Kirpikliyi biçivermiş
Aygır malın yayap pergen,	Aygırlı at sürüsü yaratmış
Ar tebegezin pıçıp salgan	Her (yerde) otlaklar yaratıp verecektir.
Tebelüüde mal yayap peretten	Sürü yerlerinde mal yaratıp verecektir.
Tergelüüde yurt yayap peretten,	Payıtahtlı yurt yaratıp verecektir.

Ülgen Ateş (ot) in hâlikıdır.

Üç odındı küydürüp pergen,	Sıcak ateşini yakıp veren
Üç oçogıñdı kadap pergen,	Ve sacayağını (ocağını) dikip veren!
Adam Ülgen!	Atam Ülgen!

Ülgen ilâhi kudret sahibidir: yıldızları idare eder, gök gürültüsünü ve yıldırımı yaratır, yağmur ve doluyu gönderir; dolu onun salyası (silekey) dır.

Aydı kündü yalıştırgan,	Ay ve güneşi hareket ettiren
Ak puluttı ajırgan,	Ak bulutu aşıran,
Kara agaştı ootkan	Kara ağacı parça parça eden
Kalbakka, sapkakka kemdep kalgan..	Kaşık ve kepçe ile (her şeyi) hesap eden.
Yalgınçı, küñürtçi!..	Yıldırımcı, şimşekçi,
Yizirt edip iygende	Tepindiği zaman
Yer yeñis silkinet.	Yer yosun teprenir;
Yibirt edip iygende	Çatır çatır ettiği zaman
Yat kijidiñ	Yabancı kimselerin
Yal yüregi yalırayt	Yufka yürekleri (korkudan) yanar

Ülgen'in ezeli ve ebedî olduğuna, ona tapmanın başlangıcına dair Şaman dualarında şöyle denir:

Yetti adamnıñ ködürgeni,	Yedi babamın hürmet ettiği
Yer püdürde yayagan.	Yer yaradıldığı zaman yaradılmış.
Pajırganım Pay—Ülgen!	Baş vurduğum Bay Ülgen!

Ülgen'e üç, altı, dokuz veya on iki yılda bir defa âyin yapılır ve kurban olarak parlak donlu ve üç yaşında bir kısrak kesilir.

Kurban merasimi ilkbahar yahut yaz mevsimlerinde, bazan da sonbaharda yapılır. Kurban merasiminde Şamanî âyinler bütün teferruatiyle icra olunur. Âyine büyük bir kalabalık halk kitlesi iştirak eder. Kurban kesen adam, ailesi, yakınları ve misafirleri Ülgen'e lûtuf ve ihsanları için teşekkür ederler, gelecekte de merhametli olmasını dilerler. Davarların (maldıñ suzu), çocukların (kijiniñ suzu), avda muvaffakiyet (mıltıktıñ suzu), süt, arpa, otların bereketi, yaylaların asayişi ve bütün halkın refah ve rahatı için dua ederler.

Kurban âyininin umumî adı *üstügü*, yâni "semadaki" (gökte yaşayan ruh için)dir. Kurbana da *parılgı* namı verilir.

b) Ülgen'in oğulları (Ülgeniñ uulları):

Ülgen'in yedi oğlu vardır: 1) Karşıt, 2) Puura-Kaan, 3) Yajıl-Kaan, 4) Burça-Kaan, 5) Kara-kuş (=kartal), 6) Paktı-Kaan, 7) Er Kaanım.

Ülgen oğulları gökte yaşarlar. Bunlar da, babaları gibi iyi ruhlar, kudaylar zümresine dahildirler. Onlar Ülgen'den ayrılmış (ayrılgan) oldukları halde[10] babalarına müsavi değildirler.

Her kabile (söök), Ülgen oğullarından birini kendisi için koruyucu ruh sayar. Buna göre, Ülgen oğulları Altaylılar için, Ülgen'in kendisi gibi temiz ve iyi ruh (*Aruu tös*) lardandır. Bu ruhlar için tıpkı Ülgen'e yapılan âyin ve kurban merasimi yapılır ve aynı dualar okunur.

Ülgen oğullarından Altaylılar arasında bilhassa *Karşıt* maruftur.

Ülgen oğulları namına put (*tös*) yapılmaz.

c) Ülgen'in kızları (Ülgeniñ kıstarı) Ülgen'in dokuz kızı vardır. Bunlara "afif kızlar" (ak kıstar-kıyandar)" denir; has isimleri yoktur.

Âyin esnasında bazı Şaman (kam)lara bu kızlar telkinatta bulunurlar.

Ay kulagıma, kiji polup Ay (gibi) kulağıma, kişi (gibi) olup söylerdiniz!.

Aydıp peretten edeger!

Bu kızlar namına kukla biçiminde putlar yapılıp Şaman cübbesinin (manyak) beli üzerine sıralanır.

d) Yayık (vasıtacı ruh):

[10] Bu ayrılış fiziki mânada olsa gerektir, yâni Ülgen'in vücudundan parça halinde ayrılmışlardır. *Yayık* hakkındaki *Ülgen'in ölüşü, ay ve güneşin parçası* cümlesi bunu gösterir.

Bütün vasıtacı ruhlar arasında *Yayık* birinci mevkii işgal eder. O, Ülgen vücudundan bir parça olup semavî ruhtur :

Ayas kaanıñ üleji	Parlak Hakanın (Ülgen'in) ülüşü,
Aydıñ künüñ ülüü.	Ay ve güneşin parçası.

Yayık, yerde insanlar arasında yaşar. Ülgen, onu insanları fenalıklardan korumak, hayat vermek için göndermiştir. Bundan dolayıdır ki dualarda Kuday adiyle anılır. Yayık'ın başlıca vazifeleri Ülgen'le insanlar arasında vasıtacılık yapmaktır.

Ülgen piydiñ yarlıkçızı	Ülgen beyin emirleri (muhbiri)
Kızıl pulut kuyuluu,	Kenarı kızıl buluttan
Kızıñıluu tiskindüü	Dizgini ebemkuşağından
Kuba yalgın kamçıluu	Kamçısı şimşekten (olan)
Teñerede til alışkan Ak-Yayık!	Gökten haber alan Ak Yayık!

Yayık, Altaylılarca çok sayılan bir ruhtur. İlkbaharda, davarların ve kısrakların ilk sağılan sütü ile bulguru karıştırap lapa (potka) yapıp Yayık'a saçı (libation) saçarlar. Bu merasime "Yayık kaldırma (Yayık çigarar)" denir. Bu merasimde gelecek yıl için lûtuf ve ihsan temenni ederler.

Üstügü âyiniyaparken Şaman Yayık'ı çağırır ve onun refakatin de kurbanını Ülgen'e götürür. Yayık'ın yardımı ve rehberliği olmaksızın Şaman göklere Ülgen huzuruna çıkamaz. Yayık namına beyaz kumaştan tasvir (put) yapılır; bu puta beyaz şeritten baş, kulak, el, ayak ve kuyruk konulur. Ayaklarına kızıl şerit dikilir. Bu putlar (kuklalar) yirmi veya otuz kadar olur. Hepsi beyaz kıldan örülen bir ipe sıralanarak evin arka tarafındaki iki huş (kazıñ) ağacı arasına gerilir.

Üç üyelüü Ak-Yayık,	Üç boğumlu Ak Yayık,
Altın kırluu Ak-Yayık!	Altın kenarlı Ak Yayık!

d) Suyla :

Suyla, insanın yerdeki muhafızıdır. Gözleri at gözlerine benzer (at karaktuu kaan-Suyla); otuz günlük mesafeden görür. Bazı Şamanlar Suyla'yı at gözlü kartal *(at karaktuu mörküdüm)* şeklinde tasavvur ederler.

Suyla semavî ruhlar zümresine dahildir; "Ay ve güneşin kırpıntısı (ay künüñ kırkını)" tesmiye olunur.

Onun rolü insanın hayatını murakabe etmek ve insanın hayatındaki değişiklikleri haber vermektir. Bundan dolayı da ona "İki dilli kekeme han (eki tildüü Kaan-kele)" denir.

Âyin esnasında Suyla Şaman'ın göklere ve yeraltı dünyasına seyahatinde yoldaşlık eder ve Yaylık'la birlikte Şamanın kurbanını o veya bu yere götürür.

Suyla'ya rakı serperler (arakı çaçar); başka türlü kurban vermezler.

e) Karlık

Karlık, Suyla'nın mesai arkadaşıdır; bir Şamanın ifadesine göre Suyla ile Karlık arasındaki münasebet ve yakınlık karı koca arasındaki münasebete benzer. Kurban âyini yaparken Şamana yoldaşlık eder. Âyin esnasında Karlık namına, duman çıkmak için çadır veya ev üstünde bırakılan delikten (tündük) su serperler.

f) Utkuçı

Utkuçı (harfiyen: "güler yüzle karşılayan") gökte yaşar. Ülgen'in yegâne ve en yakın elçisidir (Ülgen piydiñ elçizi). *Üstüngü* denilen kurban âyinini yaparken Şaman ve ona rehberlik eden Suyla, Karlık ve Yayık göklere Ülgen huzuruna giderler. Ülgen bunları karşılamak için Utkuçı'yı gönderir. Yolcuları Utkuçı göklerin beşinci dairesinde, Altın Kazık'da (Kutup Yıldızında) karşılar ve Ülgen'in iradesini bildirir. Şaman'ın getirdiği kurbanı alıp altın kapıdan içeriye dalar ve Ülgen'in tahtına sunar.

Altın Kazık'da Şamana bir kaz (kas) verilir; yolcular bu kaza binerek yeryüzüne dönerler.

g) Yer veyahut Dağ ruhları:

Altaylılara göre dağ ruhları tamamiyle müstakil bir zümredir; Ülgen ve Erlik'le münasebetleri yoktur. Bu ruhlar insana iyilik yapar, refah ve saadet bahşederler; saygısızlığa karşı da ceza verir ve hastalık gönderirler.

Hayvanların çoğalması, sağlık, umumî emniyet ve şerir ruhların (aza, yek) uzaklaşması hep bu ruhlar tarafından verilen nimetlerdir.

Kün ebirbes Küler-tuum,	Güneş dolaşmaz tunç dağım,
Ay ebirbes Altın-tuum,	Ay dolaşmaz altın dağım,
Aydap yadar malga piyan pergen,	Sürü sürü mallara (hayvanlara) bereket vermiş
Kindigibiske kir salbazı kandii?	Göbeklerimize kir (pas) bırakmasan ne olur?
Kirbigibiske yaş salbazı kandii?	Kirpiklerimizi yaşartmasan ne olur?

Altaylıların, dağ ruhlarına dair tasavvurlarında vuzuh yoktur. Şekil itibariyle insana mı, yoksa bir canavara mı benzediğini kestiremezler. Bu ruhlar insanın kalbine ancak kendi mevcudiyetlerini telkin ederler (ebeltip yat).

Dağ ruhlarının yaşadıkları yer kişi oğlunun yaşadığı yer dairesidir. Başka ruhlar gibi gökte veya yer altı dünyasında yaşamazlar. Bundan dolayıdır ki Altaylılar dağ ruhlarını üç zümreye ayırırlar : Yer- Su (yâni yer ve su ruhları), Yezim tayka (yâni cümudiyeler ruhu) ve Altay (yâni dağ ruhları).

Bu ruhların umumî adı "ee" yâni sahip ve Yezim-piy'dir. Bu ruhlar kat'i bir şekilde şahıslandırılır ve muayyen bir yere, o veya bu dağa, ırmağa, göle ve kayaya sahip olduklarına inanılır. Şu suretle bu ruhlar mahallî ruhlar sayılırlar.

Bundan dolayıdır ki dağ, ırmak ve göl adları Altaylıların nazarında yalnız coğrafî isimler değil, fakat o yerin sahibi olan ruhun adıdır. Meselâ Abu-Kaan, Süt-köl, Ülemen, Ak-Kaya vesaire yalnız dağ, göl, ırmak, kayaların adı değil, canlı varlıklar ve Altaylıların taptığı ilâhlardır. Bunlar insanların dualarına cevap verebilirler; lûtuf ve ihsan sahibi oldukları gibi, kahretmek de ellerinden gelir. İnsana benziyen bu varlıkların çoluk çocukları da vardır.

Abu-Kaan dağının iki kızı vardır. Bu kızların her ikisi de Yelbis adını taşırlar.

Bu ilâhi varlıklara Altaylı şöyle dua eder :

Sümer - Ulan taykam	Sümer Ulan dağım
Süt - kölüm, Sümer-taykam!	Süt gölüm, Sümer dağım!
Altın yargı perzin	Altın hükmünü versin,
Agar pajım amır etkey!	Beyaz başımı esen eyliye!

Dağlar, ırmaklar göller de şu cevabı verirler :

Undubay, taştabay!	Unutma, bırakma (beni)
Agar yuurtuñ amır yatsın!	Ak yurdun esen yatsın!

Her dağın, göl, ırmak ve kayanın bir altın kapısı, altın tahtı ve at bağlamak için altın kazığı vardır.

Altın ejigiñneñ çıgıp	Altın kapından çıkarak
Ay bozogoñdı altap yadım	Ay eşiğinden atlıyorum

Altın örgööñö tabışsın tep, (Kurbanım) Altın sarayına erişsin diye,

Altın çakkıña puulalzın tep Altın kazığına bağlansın diye.

Her dağ ruhu ancak kendisine ait olan mıntakaya hâkimdir; diğer mıntakada bulunan ruhlarla münasebeti yoktur.

Altaylı her kabile (söök) o veya bu dağı, ırmağı, kaya ve gölü kendi soyunun hâmisi telâkki eder; onu arı ruhlardan (aruu tös) sayarak tapar. Kabile tös'lerinin sayısı epeyce çoktur. Bu arı (temiz) ruh sayılan coğrafî mevkilerin bir çoğu Altay sınırları dışında bulunurlar. Meselâ Sümer Ulan, Moğolistan'da; Alaş ve Sütgöl Kemçik ırmağı sahilinde; Kanım, Yenisey kıyılarındadır.

Dağ ruhlarına tapma âdeti çok eski devirlerde başlamış ve bugüne kadar devam etmektedir. Bununla beraber Altaylılar bu âdetin yedi nesilden beri devam ettiğini, tös'lerin ise yerle beraber yaratıldığını söylerler.

Yetti öbökö pajırıp kalgan Yedi babamız (sana) ibadet etmiş

Aruu tözibis Abuu-Kaan Arı ruh Abu Kaan!

Yer püderde yayalıp kalgan tözibis Yer bittiği zaman yaradılmış ruhumuz

Altaylılar dağ ruhlarına kanlı kurbanlar verirler (kısrak öldürürler), saçı (libation) olarak bulgur karıştırılmış süt serperler.

Dağ ruhlarına verilen kurban âyini, *Üstügü* âyininden bir gün sonra icra edilir. Bu âyinde Şaman âyinlerinde yapılması icap eden bütün şartlar yerine getirilir. *Üstügü* âyininden ayrı olarak dağ ruhlarına kanlı kurban verilmez.

Bu kurban âyininde mahsus ilâhiler terennüm edilir. Bu ilâhilerden anlaşıldığına göre, Şaman kurbanı alıp, Yayık, Suyla ve Karlık adlı ruhların refakatinde yedi engeli yahut kapıyı (puudak yahut süzgek) geçer. Bundan dolayıdır ki dağ ruhlarına terennüm edilen ilâhiler "Yetti ejiktüü yerim-suum (yedi kapılı yer ve suyum)" tesmiye edilir.

II. YERİN VE İNSANLARIN YARADILIŞI HAKKINDA EFSANELER

Üzerinde yaşadığımız yeri Altaylılar "Çın Yer (hakikî yer)" tesmiye ederler. Bu yerin altında ebedî karanlığın hüküm sürdüğü

diğer bir yer vardır, ki burasına *altıngı oroon* (alttaki mahal) yahut *alıs yer* (uzak yer) denir.

Hakiki yer bugün ikinci devresini yaşamaktadır. Bu ikinci devre Altaylılara göre, tufan (Yayık) dan sonra başlamıştır. Tufan (Yayık) hakkında Altaylılar şu rivayeti naklederler :

Tufan olacağını ilk olarak demir boynuzlu, gök (tüylü) bir teke (temir müüstü kök-tekke) haber vermişti.

Gök teke yedi gün yer yüzünü dolaştı ve bağırdı.

Yedi gün zelzele oldu.
Yedi gün dağlar ateş püskürdü.
Yedi gün yağmur yağdı
Yedi gün fırtına oldu ve dolu yağdı.
Yedi gün kar yağdı

Bundan sonra müthiş soğuk oldu. Yedi aziz kardeş vardı. Bunlar tufan olacağını bildiler. Bu kardeşlerin büyüğüne Erlik, diğer birine de Ülgen denirdi. Ülgen ilâhi kudret sahibi olup nomçı (kitap ehli) adını almıştı.

Yedi kardeş gemi (kerep) yaptılar[1]. Her cins hayvandan bu gemiye birer çift aldılar.

Tufan çekildikten sonra Ülgen gemiden bir horoz (takaa) salıverdi. Horoz soğuktan öldü. Sonra bir kaz salıverdi. Kaz gemiye dönmedi. Üçüncü defa olarak Ülgen bir kuzgun (kuskun) salıverdi. Kuzgun da gemiye dönmedi, çünkü bir lâşe bulup yemeğe başlamıştı...

Yedi aziz kardeş gemiden çıktılar. Ülgen, "nom" yâni hikmet kitabından aldığı kuvvetle insan yaratmağa girişti. Alın fincan içine gök çiçek (kök çeçek) koydu. Kardeşi Erlik bu çiçeğin bir parçasını çalıp gene bir insan yarattı.

Ülgen kardeşine darıldı ve onu tel'in ederek: "Senin yarattığın kavim kara kayış kuşaklı kara kavim olsun (Kara kayş kurluu, kara albattı polzın seniñ yayagan albattıñ)!" dedi, sonra: "Benim yarattığım Ak kavim şarka, senin yarattığın kavim garbe gider" diye ilâve etti.

[1] Altaylılar bu geminin Yal Mönkü denilen yüksek dağda bugüne kadar durduğunu söylerler. Diğer bir rivayete göre Koşağaç yakınındaki Iyık dağında durmaktadır.

Kara kavim deriden davul icat ederek yer yüzünde ilk defa şamanî âyin yaptı.

Diğer bir rivayete göre, Ülgen insan vücudunu yarattıktan sonra Kuday'a yüksek ulûhiyetin huzuruna can istemek için kuzgunu gönderdi. Kuzgun semaya uçtu.

Kuday, Ülgen'in istediğini verdi. Kuzgun insan canını gagaları arasında sıkıştırarak geri döndü.

Yol uzundu, kuzgun acıktı. Yer yüzünde uçarken deve lâşesini gördü. İştah onu lâşeye doğru sürüklüyordu. Fakat kuzgun dayandı, lâşenin yanından uzaklaştı, geçti... uçuyordu; aç olduğunu unutmak üzere iken gözü at lâşesine düştü. İştahı kabardı. Fakat gene kendini tuttu. Lâşenin yanından geçti. Kuzgun aç ve bitkindi.

Kuzgun son kuvvetini toplayıp uçarken bir leş daha gördü. Bu bir inek lâşesi idi. Mavi gözleri kuzgunu kendine çekiyordu. Kuzgun bu sefer dayanamadı: "Ah, ne güzel gözler!" diye bağırdı. Gagasındaki can çam ormanına düşerek dağıldı. Bundan dolayıdır ki çam, kara çam, ardıç gibi ağaçlar kışın ve yazın yeşilliklerini muhafaza ederler. Kuzgun havada uçarken gece yarısında Erlik yer altından çıktı.

Yer yüzünde bir saray (örgöö) gördü ve yavaş yavaş ona yaklaştı. Bu sarayda Ülgen'in yarattığı insan vücutları yatıyordu. Erlik'in suikastlarından korkan Ülgen buraya bir köpeği bekçi tayin etmişti. O zaman da köpek, insan gibi tüysüzdü. Erlik köpeğe: "Beni saraya bırakırsan sana *nekey* (eski kürk) veririm; soğuktan donmazsın. Hem sana öyle bir yemek veririm ki bu yemeği yersen bütün bir ay açlık duymazsın" dedi.

Köpek bu sözlere kanıp Erlik'i saraya bıraktı. Sarayda bulunan bütün cesetlere Erlik kendi canını üfledi ve "bunların hepsi benim olacaktır" dedi.

Cesetler canlandı. Bunların arasında çocuklar, delikanlılar, kızlar, kadınlar, ihtiyarlar ve kocakarılar vardı.

Yer yüzünde insanlar böylece zuhur etti.

Erlik'in bir tüfeği vardı; bu tüfek dumansız barutla doldurulurdu. Erlik her gece yeryüzüne çıkar, insanları öldürüp canlarını toplardı. Güzel kadınları aşçı (kazançı), delikanlıları da rikâbdar (köpöçi) yapardı. Ülgen kendi sarayındaki adamlarının azlığının farkına vardı; gizlice Erlik'in dumansız (sessiz) barutu yerine diğer bir barut koydu.

Erlik geceleyin gene tüfeği ile vurdu. Bu sefer tüfek öyle patladı ki Erlik korkusundan tüfeği bırakıp yer altına, cehenneme daldı.

Bundan sonra Erlik yeryüzüne çıkmaz oldu. O şimdi canlar avlamak için elçilerini göndermekle iktifa ediyor.

Bir zamanlar Erlik beyaz ata binerdi. Tanrı bu atı bir kahramanın canına karşılık olarak satın aldı. Fakat Tanrı habis ruhu aldattı: Kahramanın canı yerine karaöküz verdi ve Erlik'i bu öküze ters bindirip eline kamçı yerine balta (ay malta) tutuşturdu.

Bu rivayete dayanarak Altaylılar Erlik'e, at yerine, kara öküz veya inek kurban ederler.

III. CANLAR, ÖLÜLERİN RUHLARI VE ŞAMANLAR HAKKINDA

Altaylıların nazarında, insan ceset ve candan mürekkeptir.

Ceset dediğimiz, onlara göre, et, kemik ve kandan (kijiniñ edi, söögi, kanı) ibarettir.

Varlığın büyüme ve nefes alma gibi hayat tezahürü T ı n sözüyle ifade edilir. Tın yalnız insan ve hayvanlarda değil, neşvünema kabiliyeti olan bütün cisimlerde (nebatlarda) de vardır.

Bizim anladığımıza nazaran bütün mânasiyle cana Altaycada *süne* denir. Süne nebatlarda yoktur; ancak insan ve hayvanlarda bulunur.

İnsanın süne'si hayatında da vücudundan ayrılıp dağlarda, bozkırlarda dolaşabilir. Vücuttan ayrılıp gezinen süne'yi, Şamanlar, mükâşefe kudretine malik bazı adamlar ve nadiren de köpekler görebilirler. Süne'yi görme kabiliyeti olan adamlara *köspökçi*[1] denir.

Köspökçiler süne'yi oldukça uzaktan, hakikî insan suretinde görürler. Köpek süne'nin yaklaştığını uzaktan acı acı uluma ile haber verir. Adi adamlardan biri süne'yi görürse pek yakında öleceğine işarettir.

Canın diğer bir nevi vardır ki buna *Yula* denir. Yula insanın veya hayvanın eşidir. Yula da süne gibi, cesetten ayrılıp müstakil yaşayabilir. Rüyada gördüklerimiz işte bu Yula'dır. Şaman âyinlerinde Yula'nın rolü mühimdir; Şaman kurbanla beraber yer altına

[1] Köspökçi (kös-göz) kökünden yapılmış bir kelime olup basiret (clairvoyance), mükâşefe sahibi mânalarını ifade eder. A.İ.

(altıngı oroon) indiğini yahut semaya (teñere) çıktığını söylerken kendisinin ve kurbanının yula'sının seyahatinden bahseder.

Öteki dünyada ancak süne'nin rolü vardır. İnsanın ölümüne iki şey sebep olur: biri Erlik'in aç gözlülüğü, diğeri de Erlik'le Ülgen'in müştereken verdikleri hüküm. Bu ölüm hükmü Ülgen'le Erlik memleketlerinin sınırında bulunan Kara Kütük (Kara töñöş) denilen yerde verilir. Erlik'in aç gözlülüğü yüzünden gelen ölüm tabiî değildir, Erlik'e kurban vermekle bu vakitsiz ölümden kurtulmak kabildir. Büyük iki hükümdarın Kara töngöş'de verdikleri hüküm (Yargı) ile gelen ölümden kurtulmak imkânsızdır. Ölüm anında Süne vücuttan ayrılınca şaffaf buhar olur ve buna *Süneziniñ üzüdü* yahut sadece üzüt denir. Vücudu bıraktıktan sonra Süne başka bir dünyaya (paşka yer) gider. Orada Süne'yi Erlik'in elçisi-ölüm ruhu (aldaçı) karşılar. Aldaçı hakkında tam bir fikir verebilmek için bazı Altaylılar bunu Rusça *sotnik* (yâni: yüzbaşı) tesmiye ederler. Bu aldaçılar her yeni ölen adamın çoktan ölmüş yakınlarından birinin ruhudur. Süne ile aldaçı bir müddet çadır veya ev etrafında akrabalarının muhitinde dolaşırlar. Çocuk süne'si yedi, büyüklerin Süne'si kırk gün böylece dolaşır. Bu müddet zarfında ölü çıkan evde muhtelif tabular olur. Bu eve Şaman (kam) girmez; mübarek vücudunun aldaçı tarafından kirletilmesinden korkar. Adi adamlar da bir haftaya kadar ölü çıkan evden dışarıya eşya vermezler, dışarıdan da almazlar. Bu müddet zarfında ölü çıkan evden bir şey istemek ayıp sayılır. Kırk gün sonra müteveffanın akrabaları ruhlar bayramı (üzüt payramı) yaparlar. Bu bayram için hayvan kesilir ve eti umumî sofrada yenilir. İhtiyarlar yüksek sesle irticâlen kısa kısa dualar okurlar. Meselâ :

Artkan yurtuna, pala parkazına
Yakşı polzın, ölgön sünezine aruu polzın!
(Kalan halkına, yurduna, aziz evlâdına iyilik olsun!
ölenin canı temiz, arı olsun!) gibi.

Üzüt Payramı'nda yapılan âyinlere Şaman faal olarak iştirak etmez. Evden aldaçıyı, ardıçla tütsü yaparak, kovmak için ise ayrıca Şaman çağırılır. Tütsü yaparken Şaman şu afsunu okur :

"Aydın dünyaya gelme, şimdi tekrar çıkma! seni Alçayık çeksin! Kaba sakallı atamız Erlik seni tutsun! böyle bir fena nesneyi Tanrı yerimize göndermesin, uzaklaştırsın! bu fena aldaçıyı Erlik tutsun, salıvermesin!" Aldaçıyı kovmak için yapılan bir âyini biz Mayma ırmağının yukarı taraflarında sakin Kupañ adlı bir Altaylı-

nın evinde gördük. Bu âyin ev sahibinin kendi tarafından da yapılabilir. Şaman tarafından yapılması mecburî olan âyin değildir.

Şimdi biz tekrar, canın ahiret dünyasındaki hallerinden bahsedelim. Can, Altaylıların akidelerine göre, ebedîdir, ölmez, Altaylı kendi kendine "*möngkü bolgon tınım kandii* (ebedî olan canıma ne olacak)? diye sorar.

Her ölünün canı ahiret dünyasında "körmös" [2] olur. Erlik ve ona tâbî bütün kötü ruhların da "körmös" diye tavsif edildiğini yukarıda görmüştük. Ölenlerin ruhu da bunlar zümresine dahil olur.

Körmös'ün ahiretteki mukadderatı dünyada yaptığı amellerin iyi veya kötü olmasına göre olur. İyilikler yapan adamın ruhu bu yer üzerinde kalır (pu yerde tuyat) ve bu dünyamızın nimetlerinden istifade eder. Şu suretle bu yer yüzü iyi insanların ruhu için cennet olur. Ölülerin canları için bundan da iyi bir vaziyet tasavvur edilemez.

Bu dünyada fenalık yapan insanlarının ruhu, fenalıklarının cezası olarak, Erlik âlemine, yeraltındaki cehenneme gider (Otko parıp yat). Bu ruhlar, vücuttan ayrılır ayrılmaz Erlik'in uşağı (elçisi) olur. Bütün insanlara fenalık etmeye ve akrabalarından birini Erlik âlemine çekmeye çalışır.

Ölen adamın varisleri ve akrabaları körmös'den çok korkarlar. Ruhun muayyen bir müddet yeryüzünde dolaştığına inandıklarından dolayı bu müddet zarfında korku içinde yaşarlar. Eğer bu müddet zarfında tesadüfen başlarına bir felâket gelirse başka bir yere göçmeye mecbur olur, ve bununla körmös'lerin zararlı ve bıktırıcı hareketlerinden kurtulmak isterler. Meselâ, Üst-Anos ırmağı sahilinde sakin Sanaş adlı bir altaylı karısının ölümünden sonra Ak-Ayrı denilen yere göçmüştü. Çünkü karısının ölümünü müteakip bir çocuğu ve iyi iki atı da ölmüştü. Son zamanlarda böyle göç etmek Altaylılar arasında azalmıştır, sebebi de böyle göçlerin iktisadî bakımdan yıkım olmasıdır.

Altaylıların akidelerine göre bütün Şamanların canları yer üzerinde dolaşan körmösler zümresine dahil olurlar. Mampı adlı bir Altaylı Şamana öldükten sonra da ruhun hakikaten yerde yaşayacağına inanıp

[2] Radloff'un fikrine göre körmös kelimesi iki türlü yolla meydana gelmiştir: 1) Türkçe körmös (görünmez) yani gözle görünmeyen nesne ve, 2) Türkçe Mani metinlerindeki Hormuzda, Kormuzda'yı Altaylılar kendilerinin körmös'leriyle karıştırmışlardır. Bundan dolayıdır ki bu kelime hem ölülerin canları, hem de yer altındaki karanlık âlemin hükümdarı Erlik mânasında kullanılır.

inanmadığını sormuştuk. O, kat'i olarak "bizim dinimizde böyledir (ee, pistiñ andii yañ) diğer Şamanlar gibi öldükten sonra ben de körmös olacağım. Vücudumuz çürüyecek, ruhumuz ise yer yüzünde yaşayacaktır." diye cevap verdi.

Müteveffa Şamanların ruhlarına, (körmös'lerine) dair Altaylıların tasavvurları şöyledir:

Bütün Şamanların ruhları "temiz şey" (aruu neme) lerdir. Ölen Şamanın ruhu üç veya yedi gün sonra akrabalarını ziyarete gelir. Obanın yanında veyahut yakınında bulunan bir ormanda gecenin sükûnetini bozan hafif bir davul sesiyle Şaman, bu esrarengiz varlığını ve ziyarete geldiğini bildirir. Yukarıda mezkûr Sapır adlı Şaman'ın verdiği malûmata göre bu ziyaretinden sonra Şamanın ruhu Erlik âlemiyle olan her türlü münasebetini keser ve akrabaları tarafından temiz ruh (aruu neme)ler zümresine idhal edilir. Şamanın ölümünden sonra onun tasvirini (çaluu) hazırlarlar, ve ev sahibi tarafından çağırılan Şaman, bu çaluu'ya temiz şarap (arakı) serperek bu merasime mahsus ilâhileri okur. Bu merasimden sonra Şamanın tasviri evin en iyi yerine asılır ve ölen Şamanın ruhu (aruu neme) olur.

Müteveffa Şaman'ın hayali Altaylı'yı her yerde -evde, dağlarda ormanlarda ve rüyasında- takip eder. Bu hayal, Şaman'ın ölümünden üç, beş veya yedi sene sonra bile görülür. Altaylı ölen Şaman'ın sesini ve konuştuğunu işitir. Ruh ondan kurban ister; dinlemezse korkutur ve hastalıklar gönderir. Şamanın akrabaları ruhun bu sırnaşık hayalinden korunmak için ona *kaçılguu* yahut *saba* hazırlarlar ve onun tasvirini yapıp temiz ruh (aruu neme) ler zümresine sokarlar. Şamanlıkta çok ehemmiyetli olan körmös'ler gurubu böylece husule gelmiştir.

Bütün ruhlar zümresini, "insanın et ve kanından olan ruhlar" tesmiye etmek kabildir. Bu zümreye dahil körmös'ler öz ve kan kardeş ruhlardır. Herhangi bir Altaylı ailenin şeceresini tetkik edersek baba veya ana tarafından bir Şamana dayandığını görürüz. Her Altaylı, baba ve ana tarafından yedi babaya kadar şeceresini vazıh olarak bilir. Yedinci babadan önce gelen ecdadın adını anmaktan korkar. Bunların akidesine göre, yedi babadan önceki babaların adlarını anmak Rus Çarı'na karşı saygısızlık sayılmaktadır. Çünkü

onlar Oyrat hakanlığına tâbi idiler[3]. Bu meselede bilgi sahibi olan ihtiyarlar, bilhassa sükûtu tercih ederler. Şecereler pek vazıh olarak gösteriyorlar ki bir aile tarafından "aruu neme" sayılan ruhlar, bu ailenin kardeş, amca, hala, bacanak gibi akrabalarından veya büyük babalarından biridir.

Her ailede aruu neme sayılan körmüs'lerin sayısı üç ile altı arasındadır; bütün körmöslerin adedi ise bir kaç yüzü bile geçer. Körmös'ler her aileye hem erkek, hem kadın tarafından gelir. Yâni, her yeni evlenen erkek ve kadın kendi ailelerine ait körmösleri birleştirirler. Erkek ailesine ait körmös tasvirleri kadınlar tarafına, bir sırığa asılır. Şu suretle iki aileye ait körmösler ilk defa olarak birleşirler. Bundan sonra gelen oğullar ve torunlar evlenirken baba ve analarının, körmös'lerine kadınlarının körmös'lerini ilâve ederler, ki böylece devam edip gider.

Körmös'ler hakkında sorulduğu zaman Altaylılar "bu babamın körmösü, bu anamın (pu adamnıñ körmözü, pu enemniñ)" diye kaydetmeden geçmezler.

Altaylılar muhtelif kabile (söök) gruplarına ayrılırlar. Her kabile bir kaç yüz nüfustan ibaret olur. Buna rağmen hiç bir kabile kendi kabilesi dahilinden evlenemez; muhakkak başka kabileden evlenmesi lâzımdır. Bu kaideyi bozanlara, meselâ hıristiyanlığı kabul edip kabileden evlenenlere, dehşetli kızarlar ve "neden kilise kan karıştırmaya müsaade ediyor?" diye hayret ederler. Her kabilenin kendisine mahsus "ruh"ları vardır. Bu ruh (körmös) lar da kabilenin prensiplerine tâbidir: iki kabilenin akrabalık tesis etmeleriyle "ruh" ları da kardeş olurlar. Bundan dolayıdır ki Tonjoondor kabilesinde Çaptılar kabilesinin körmös'lerini ve Çaptılar da Tonjoondorların körmös'lerini görmek pek tabiidir.

Buna bakılırsa bir ailede pek çok körmös tasvirlerinin toplanması lâzım gelirdi. Fakat böyle bir kalabalık görülmüyor. Altaylılara göre körmös'lerde gelişi güzel tensikat yapmak pek de günah sayılmaz. Bu tensikat o veya bu körmös'e karşı beslenen sempati ve antipati ile alâkadardır. Ekseriya kadın tarafından gelen körmös'ler

[3] Altaylıların bu izahları Rus memuru olan Anoxin'in hatırı için olduğunda şüphe yoktur. Manas destanında adı geçen Akpadişah, Radloff'un hatırı için, Kırgız şairi tarafından Rus Çarı'na çevrilmiştir (Bakınız: Proben, V, mukaddime, s. XIII; almanca tercüme s. XIV) (A. İ.).

atılır. Bunlar aile reisi olan erkek tarafından pek de sayılmazlar. Meselâ, Çiçke Çargı ırmağı sahillerinde sakin Astın adlı bir köy muhtarı, kadını tarafındaki körmös'lerin adlarını bile bilemiyor ve bunları Rusça olarak "pridanoe Jeni-kadının cihazları" diye tesmiye ediyordu. Bununla, kadın tarafındaki körmös'lerin kadının diğer eşyasiyle beraber getirdiği çeyizden başka bir şey olmadığını anlatmak istiyordu.

Altaylılar, körmös'leri büyük ve küçük diye ikiye ayırırlar. Büyük körmös'leri ulu tesmiye ederler; küçükler için hususî bir isim yoktur. Bunlar meyanında *taydalar* (ana tarafından olan babalar) ve *kan adalar* (baba tarafından olan babalar) müstesnadır. Babaları temsil eden bu nevi körmös'lere umumî olarak *ozogı adalar* (geçmiş babalar) denir.

"Altay kişi" ve "Maymalar kişi" oymak (söök) larında en maruf olan *körmös; kürmüş'dür* Tuba kişi (ormanlı Altaylılar) oymağında ise *Kanım*'dır [4].

Bu iki körmös müstesna bir vaziyette bulunuyorlar: bunlar, gelin tarafından kocasının evine getirilmez; kendi kabilesinden ayrılmamak ancak bu iki körmös'ün hakkıdır.

Ev veya çadırdaki körmös'lerin en ehemmiyetli sayılanları *Kürmüş* ve *Kanım*'dır. Bu iki Körmös'ün tasvirleri en saygılı yerde, diğer tasvirlerin merkezinde bulunur.

Çok eski ruh-körmös (ozogı kam) lere dair Altaylılarda menkibeler (yürüm) söylenir. Bu menkibelerde, kısa olmakla beraber geçmiş kamların (ozogı kam) kerametleri mevzuubahsedilir.

Meselâ, Şaman (kam) Tostogoş hakkında şu menkibe söylenir : Zamanının hanı kamıştan kulübe yaptırarak içerisine Tostogoş'u kapatmış ve ateş verdirmiş. Şaman Tostogoş alevler içindeki kulübenin duman deliğinden uçarak havaya fırlamış, sağ ve salim kurtulmuştur.

Kadın Şamanlardan Kanaa, Kemçik'deki (bugünkü Soyot ülkesindeki) Alaş ırmağı sahillerinden Altay dağlarında vaki Kopşu ırmağı sahiline uçarak gelmiş ve orada yerleşmiştir.

Kaçı adlı bir Şaman bir yaz günü dualarının kuvvetiyle kar ve buz parçaları gibi dolu yağdırmıştır. Âyin esnasında Tanrı'nın tahtına

[4] Ülgen'in yedinci oğlu da Kanım adını taşımaktadır.

kadar yaklaşmış ve bundan dolayı kendisine Tanrıoğlu lâkabını almıştır.

Bu gibi menkibeler Altaylı ihtiyarların hâtıralarında yaşar. Muhtelif yerlerde de bu menkibelerin türlü rivayetleri söylenir.

Ruh-kömös'leri Altaylılar "bistiñ kudaylar (bizim Tanrılar)" diye tesmiye ederler.

Körmös'ler kendi iradelerini muhtelif hastalıklar, umumiyetle insan ve hayvanlara felâketler, göndermekle bildirirler.

Altaylılarda, komşuları Moğollarda olduğu gibi halk tıbbı mevcut değildir. Onlar ot, tuz ve saire gibi şeylerle tedavi usullerini bilmezler. Her hastalıkta ruhların iradelerinin tezahürlerini görürler.

İhtiyar bir Şaman Yastakop kendisi gibi ihtiyar ve zayıf karısını göstererek "ruhların yirmi senedenberi bu kadına işkence ettiklerini, kendi dua ve ilâhilerinin müessir olmadığını gördükten sonra diğer bir meslekdaşını çağırmak mecburiyetinde kaldığını" anlattı ve yarım yamalak, Rusça "ne olacağını Tanrı bilir!" diye ilâve etti.

Pupıylañ adlı diğer bir Şaman da bize körmös'leri hakkında malûmat vermekten çekindi; çünkü ruhları üç gündenberi onu rahatsız ediyorlar, başını ağrıtıyor, ateşler içinde kıvrandırıyorlarmış.

Aşiyaktu ırmağında Kara Mamak obasında bir kadın hasta yatıyordu; körmös'ler ona göz ağrısı göndermişlermiş. Bizim gözümüzün önünde Şaman bu kadın için bir âyin yaptı (kamladı), Ondiyek adlı körmös'e şarap sundu.

Kuyum ırmağının yukarı taraflarındaki bir obada gebe bir kadın doğuramıyor, üç gündenberi kıvranıyordu. Buna, Moştoy adlı bir Şamanı getirip okuttular. Şaman iki gece okuyup körmös'lerin gönderdiği hastalığı kovdu.

Kedemey adlı bir Şaman, kendi anlattığına göre, akıl hastalığına mübtelâ olmuş, beş sene deli olarak yaşamış, baygınlık geçirdiği zamanlarda körmös'lerini adlariyle çağırırmış. Çağırdığı bu körmös'lerin hastalık gönderdiklerine kendisi, karısı ve anası inanıyorlardı.

Çiçke ırmağı kaynaklarında Şarkop adlı bir Altaylı'yı gördük. Görünüşte çok sağlam olan bu adam ruhen hasta idi. Günlerce kendi kendine konuşur, kolunu başını sallar, bazan Şaman ilâhileri terennüm ederdi. Dimağ hastalığı devam ettiği müddetçe müthiş ter dökerdi. Kendisine hitap edildiği anda derhal kendini toplar ve aklı başına gelirdi. Bu hastalığına bir çare bulmak ümidiyle bizim yanımıza gelmişti.

Kuyum ırmağı kaynaklarındaki bir obaya mensup Çöçüş adlı bir Şaman sar'ası tuttuğu bir anda gizlice evinden kaçmış, iki gün dağlarda, bayırlarda dolaşmış, nihayet onbeş kilometre uzakta bir ırmağın sahilinde çıplak halde ölü olarak bulunmuştu. Altaylılara göre onu körmös boğmuştu.

Çuy yolu üzerindeki Çibit mıntakasında yaşayan Kuytuk adlı bir kadın Şaman körmös'lerden şikâyet ediyordu: Ruh-körmös'ler evine sokuluyor, kol ve ayaklarını ısırıp rahatsız ediyorlarmış.

Bu inanmalara göre, kan cihetinden akraba olan ruh-körmösler ekseriya insanlara fenalık yapan kötü ruhlar rolünü oynuyorlar. Bununla beraber, bu vaziyet Altaylı ile onun ruhları arasındaki münasebetin devamına mâni olmuyor.

Altaylı kendi körmös'lerinin, yâni geçmiş baba ruhlarının istibdat ve inadlarına itirazsız itaat eder; bununla beraber onların kötülüğünden kurtulmak için çareler arar. Ruhlar, Altaylı'nın akidesine göre, felâket-meselâ hastalık- göndermekle insanlardan fidye-i necat ve hediyeler isterler. Bu fidye-i necat ve hediyeler onlara kurban olarak sunulur. Bu kurbanların mahsus bir adı da vardır ki Toluu denir.

Kurban âyininden sonra hastanın iyileşmesi Toluu'nun ruhlar tarafından kabul edildiğine alâmet sayılır. Bu alâmet herkesi sevindirir ve neşeli saatler yaşatır. Yukarıda adı geçen ve lohusaya çağırılan Şaman Moştoy bizi çok neşeli karşıladı ve hiç bir şey sormadığımız halde "dualarından sonra lohusanın sağ, salim kurtulduğunu" anlattı. Karısının hastalığından şikâyet eden ve okutmak için diğer bir meslekdaşını çağırdığını anlatan Şaman Yastakop da ikinci defa bizi gördüğünde "önce yatağından kalkamıyan karısının kamlandıktan sonra iyileştiğini ve kendisini çok iyi hissettiğini" sevine sevine anlatıyordu.

Bize anlattığına göre, Şaman Mampıy bir çok hastalara okumak ve kurban âyini yapmakla şifa bahşetmiş ve musallat olan körmös'leri kovmuştur.

Fakat kurban vermekle her zaman hasta iyileşmiyor; bazan aksine fenalaşıyor. Buna rağmen, hasta, Şamanın tedavisini bırakmıyor; duaları çoğaltıyor, daha kıymetli hayvanlar kurban ediyor. Böylece, zengin hastalar kurbanlık hayvanın sayısını yediye, fakirler ise beşe kadar çıkarırlar. Bazan hasta bu merasim ve kurbanlarla bütün servetini kaybeder. Uzun süren hastalıklarda Altaylılar Rus

bakıcılarına da müracaat ederler; hastalıktan kurtulmak ümidiyle tenassur edenler de bulunur.

Körmös'ler yalnız fenalık değil, iyilik de yaparlar. Diğer kötü ruhlarla mücadelede yardımlarını esirgemezler.

Altaylıların akidelerine göre, insanın çevresi bu akrabalık (kan) bağlılığı olan ve aruu neme zümresine dahil körmös'lerden başka diğer kötü ruhlarla da sarılmıştır. Bu ruhların insanlara fenalık yapmaktan başka işleri yoktur. Altaylılar bu ruhları (yaman körmöstör) kendileriyle akrabalık münasebeti olan aruu körmös'lerden kat'i olarak tefrik ederler. Bu kötü körmös'ler, ölülerin canlarıdır. Asıl vatanları yeraltındaki dünya (altıngı oroon) olmakla beraber bütün yer yüzüne dağılmışlardır. Altaylılar bu ruhların adlarını söylemekten bile sakınır, ve onları "yerin nesnesi" (yerdiñ neme) tesmiye ederler. Bu kötü ruhlar bilhassa evin çevresinde dolaşır, fırsat buldukça eve girmeye çalışırlar. Eve girdikten sonra temiz ruhlar (aruu neme) dan kaçıp bohça, karyola ve saire gibi ev eşyasının arkasına saklanırlar.

Kötü körmös'ler dikenli nebatı sevmezler; gök gürlediği ve şimşek çaktığı zaman karanlık yerlere dökülüverirler.

Bu kötü ruhlar-Erlik'in ordusunu teşkil ederler; doğrudan doğruya Erlik'in idaresi altında bulunurlar. Aç gözlü Erlik insanların canlarını avlamak için bu ruhları yer yüzüne gönderir; çünkü o, hâlik olması itibariyle insanların canlarının kendisine ait olduğu iddiasındadır. Fakat kötü ruhlar ekseriya kendi keyifleri için insan canını yemekten çekinmezler.

Bu kötü ruhlar meyanında unvan sahibi olan şahsiyetler de vardır, meselâ Ak Yayzañ adlı ruh eski Kırgızların başbuğlarından biri olmuştur.

İşte bu kötü ruhlardan insanları korumak için aruu körmös'ler mücadele eder, evden kovarlar; insanın içine girip işkence etmeye başlarlarsa Şaman onları aruu körmös'lerin yardımı ile def eder.

Evin ve ailenin koruyucusu olan aruu körmös'leri Altaylılar "evin muhafızı (alançıktıñ sakçızı)" tesmiye ve şu veya buna benzeyen bir dua ile ona hitap ederler :

Ermen agaş eelüü,	Kızıl ağaç sahipli
Üç üyelüü Pay-Kürmüş!	Üç boğumlu Bay Kürmüş
Ada bolup sakıgan,	Ata olup koruyan

Aygır bolup küdüp kalgan	Aygır olup (sürüler) güden
Altı ayraŋ kuyagı!	Altı çatalın (çadırın) zırlı (koruyucusu)
Yazı yerdiŋ yamanına yol perbeytten	Yazının kötüsüne yol vermiyorsun!

Aruu körmös'ler yüksek ilâhlar ve diğer ruhlarla insan arasında vasıtacılık ederek büyük hizmet gösterirler.

Üç âlemin ruhları ile Altaylı ancak aruu neme zümresine dahil kendi ruhları vasıtasiyle münasebette bulunabilir, başka türlü münasebete imkân yoktur. Aruu neme'ler Altaylının hayatında çok mühim rol oynar: aileye hastalık ve hayvanlara kıran gelirse bunlara müracaat eder; yola, ava, fındık toplamaya, yahut başka bir işe giderken dahı bunlara ibadet eder. İlkbahar ve yaz mevsimleri Altaylı'nın kalbinde Ülgen'e onun oğullarına, saygılı körmöslerine ve dağ ruhlarına karşı şükran ve minnet hissi doğurur.

Aruu körmös'lerin vasıtacılığı Şaman âyinlerinde bilhassa açıkca görülür.

Şaman âyini daima bu aruu körmös'lerin tasvirlerine rakı ve şarap serpmek (arakı çaçar yahut çaçılgı) ile başlar. Bu saçı (çaçılgı) merasimi, mahsus dâvet edilen Şaman veyahut bizzat ev sahibi tarafından yapılır. Şarap veya rakı serperken şu duayı okurlar

Askan kazanıŋ ürsü, çök!	Asılmış kazanın çorbası, çök [5]
Açuu aştıŋ takuu, çök!	Acı aşın parçası, çök!
Kalbak-pıla suzunduu, çök!	Bir kaşık kadar su, çök!
Kara arakı sugattuu, çök, Kayrakan!	Suvatı kara rakı olan çök!
Ak-İt purul piske poluş, çök!	Boz Ak İt bize yardım et, çök!
Ak manyagı, tögülgen,	Ak manyağı dökülmüş
Alt'on kozo yüktengen.	Altmış tef yüklenmiş
Ülbürektüü kuş-pörük,	Ülbürekli kuş külâh
Üç üyelüü ak manyak, çök!	Üç boğumlu ak manyak, çök
Ak çaçılga teŋdelip.	Ak çaçılga denklensin,

[5] Şaman dua ve efsunlarında öyle kelime ve terimler vardır ki tercümesine imkân yoktur. Metinlerde geçen bu gibi kelime ve terimler ancak izah edilebilir. Bu metinde geçen kelimelerin izahı şudur: *Çök* Şaman dualarında bir nidadır, amin! demek gibi bir söz; *manyak* Şaman'ın âyin yaparken giydiği cüppe; *Ülbürek* dağ kurbanı âyinine iştirak edenlerin külâhlarını süsledikleri kartal tüyü, *çaçılga* saçı, libation; *sugat* hayvanları sulayacak yer; *purul* bozrenk; *Ak-İt* bir ruhun adı (A.İ.).

Azuuluu tomdolup,	Azılı kurban olsun,
Munañ alıp amsap tur!	Bundan alıp tadına bak!
Askan kazanıñ tadızı!	Asılmış kazanın tatlısı!

Bundan sonra en mutantan diğer bir âyin başlar. Bu âyinde Şaman, aruu körmös'leri, gizlice konuşmak için dâvet eder. Bu, "ruhları çağırma âyini (körmöstü kagıp yat)" tesmiye olunur[6], ve gecenin karanlığında, Şaman âyinlerine müteallik kaide ve ananeler (rituel) bütün teferruatiyle tatbik edilerek yapılır.

Körmösler geldikten sonra Şaman bunlarla gizlice musahabe eder, kendilerinin ve diğer ruhların ne istediklerini öğrenir. Âyinin bu faslı "ım sanap yat" tesmiye olunur[7]. Aruu körmösler Şaman'ın suallerine cevap vererek o veya bu ruhun merhamet ve lûtfunu celb için yapılması gerekli olan âyin, merasim ve kurbanlar hakkında malûmat verirler.

Bu musahabe esnasında Şaman, ruhların verdikleri cevapları çok alçak ve esrarlı bir sesle tekrarlar.

Aruu körmös'leri dinlemek ve onlarla konuşmak Altaylı için o kadar tabiî görülüyor ki, ortodoks ibadet ve âyinlerini anlamayanlar bize "sizin papaslar âyin yaparken ruhlar ne gibi cevap veriyorlar!" diye soruyorlardı.

"Gizli musahabe" âyini bittikten sonra Şaman, körmöslerin verdikleri malûmatı anlatmaya başlar. Hazır bulunanlar Şamanın sözlerini fevkalâde bir dikkatle dinlerler. İlk sual ev sahibi tarafından sorulur.

Şaman, körmös'lerden işittiklerini bütün teferruatiyle anlatır. Suallerin bazılarına iyi ve gönül avutucu cevaplar, bazısına da fena haberler verir.

Saydıs denilen bir obada elîm bir manzaraya şahit olduk: Ölöñçi adlı bir kadın Şaman "gizli musahabe" âyininden sonra "bu obaya körmös'ler felâket gönderecekler, aile efradından biri ölecektir" demişti. Hazır bulunanların hepsi dehşet içinde kaldılar; bir ağlaşma ve feryaddır koptu...

[6] Harfiyen: Körmös'leri sarsıyor, vuruyor demektir. Fakat buradaki kak - Şamanizm terimi olarak ruhları çağırmak; arka ve göğsünü okşamak ifade eder. Başkurt kadınları korkan çocuğu derhal kagarlar, yâni göğsüne ve arkasına vurarak sarsarlar.

[7] Harfiyen: işaret, alâmet, düşünüyor demektir.

Aruu körmös'lerin yardımı, gök ve yeraltı ruhlariyle münasebete girmek için de zaruridir. Çünkü ruhlara giden yollarda müteaddit engeller vardır. Bu engeller, âyinlerde okunan dua ve ilâhilerde bütün teferruatiyle tavsif olunmaktadır. Şaman, bu engelleri ancak aruu körmös'lerin yardımı ile bertaraf edebilir. Şamanın göklere veyahut yeraltına seyahati esnasında bu aruu körmös'ler hayat kuvveti olarak Şamanı her türlü tehlikelerden korur ve şerir ruhlarla mücadele ederler. Aruu körmös'ler Şamanın etrafını sararlar: omuzlarına, başına, kol ve ayaklarına yerleşip bütün vücudunu kuşak gibi kuşatırlar. Bundan dolayıdır ki onlara kurçu (zırh yahut çenber) denir.

Aruu körmös'ler bazı Şamanların yanında çok ve bazısında az olur. Büyük şaman (yaan kam) ların körmöslerinin sayısı ona kadar çıkar; küçük Şamanlar (kiçenek kam) ın ise iki, üç ve hattâ bir tanecik olur.

Şaman'ın koruyucu ruhlarının başında Şamanlığı tevarüs ettiği babalarından birinin ruhu bulunur. Yâni bu ruhların idaresi Şamanın kendi kanından olan bir ruhun elindedir.

Aruu körmös'lerin az veya çok olması Şaman'ın şahsî istidat ve manevi kuvvetiyle mütenasip olur. Büyük mânevî kuvvete malik olan Şaman pek çok körmös'ler çekip alabilir (tartıp yat). Onos ırmağı kaynaklarında bize şöyle bir hikâye anlattılar: Sata adlı bir kadın Şamanın bütün aruu körmös'lerini buradan 65 kilometre uzakta, Çiçke Çargı ırmağı sahilinde yaşayan bir kadın Şaman çekip almış (tartınıp kaldı); halbuki Sata kadın, haksız olarak, hâlâ şöhretini muhafaza etmekte imiş...

Çopoş ırmağı sahilinde, Balandi adlı bir Şaman'ın evinde gece toplantısında Altaylılar meşhur Şaman Taştan hakkında konuşuyorlardı. Onun şöhretine sebep ruhlarının çokluğu imiş. Şaman Balandı'nın babası ihtiyar Kortıçak bir gün Taştan'ın okuduğu ilâhileri dinlerken onun ruhlarının çokluğuna hayran olmuştur. Bunu anlatırken ihtiyar Kortıçak "Taştan o kadar çok körmös'ler çağırdı ki, bir araba yükü olur: dehşet içinde kaldım!" diye gülerek sözünü bitirdi.

Şamanizm'de böyle mühim rol oynıyan Aruu körmös'ler, Ülgen, Erlik, onların oğulları ve Yersu ruhlarına nazaran aşağı derecedeki ruhlardır. Bununla beraber bu yüksek ruhlarla münasebetleri, onlar tarafından verilen vazifeleri yoktur.

Aruu körmös'lerin varlığı yüksek ruhların varlığı ile kaimdir. Yüksek ruhlar tös (yâni esas, mebde), aruu körmös'ler ise tayanganım (yâni istinadgâhım, dayançım) tesmiye olunurlar.

Her körmös'ün bir tös'ü vardır. Eğer bir aruu körmös'ün bir *tös*'ü dağ meselâ Ak Kaya olursa, o körmös, *tös*'ü olan dağa yaslanır (yölöngön) eğer *tös*'ü göl, meselâ Altın göl ise körmös o gölde yıkanır (yunup yat).

Aruu körmös'lerin dağ ve göl ruhlarına olan mutasavver münasebetleri bilhassa Şaman dualarında pek açık olarak tebarüz ettirilmektedir.

Kökkö möñkü kırluu kışta,	Kışın hep (daima) göklere çıkan,
Kök ayas tep ayttırgan,	Mavi ayaz diye isim alan,
Teñerelülü tedirgen,	Semavî tesmiye edilen,
Ada purkan tep ayttırgan!	Ata Burhan adını alan,
Abu Kaandı tayangan,	"Abakan" (dağına) dayanan,
Altın-Kölgö yuungan.	"Altın göl"de yıkanan,
Abuugayım Sañızak!	Büyük babam, Sanızak!

IV. KÖRMÖS'LERE KURBAN SUNUMU HAKKINDA

Aruu körmös'lere iki türlü kurban sunulur: kanlı ve kansız kurbanlar. Kansız kurbanlar cümlesine girenler:

1 — Kullanılmamış taze şarap (arakı). Bu şarap *algıy* denilen hususî bir âlet vasıtasiyle ekşi sütten istihsal edilir.

Kurban niyetiyle hazırlanan şarap ev içinde kaşıkla, yazıda (kırlarda) ise bir avuç ot demetiyle, yahut ağaç dallariyle ruhlara serpilir. Bu serpme (çaçar) merasimi Şaman veyahut bizzat ev sahibi tarafından yapılır.

2 — Hayvanların (kısrak, inek ve keçilerin) ilkbahardaki ilk temiz sütleri. Süt de tıpkı şarap gibi aruu körmös'ler namına yapılan putlara serpilir.

3 — Bazı yerlerde bazı aruu körmös'lere çay kırıntısı da atarlar.

4 — Arpadan yapılan ve *saba* denilen içki :

Saba, Hakikî manasiyle, kayın ağacı kabuğundan yapılmış büyük kap demektir. Islatılmış arpa (ubut), kavrulmuş un ve su ile karışık bir mâyiye de saba denir.

Bu mâyi tahammür edinceye kadar bırakılır: tahammür edince Şamanı dâvet ederek bu mâyii aruu körmös'lere serperler. Bu serpme (libation) hastalık musallat olduğu zamanlarda yapılır. Merasimden arta kalan mayiden rakı (arakı) çıkarır ve bunu da aruu körmös'lere serperler; bundan artan rakıyı merasimde hazır bulunanlar içip bitirirler.

5 — Terkibi kavrulmuş arpa unu ve süt olan bulamaç (potko): Bu bulamaç tencere (kazan) de pişirilir. Pişdikten sonra aruu körmös'lere serperler ve kalanını da yerler.

Potko ve saba için hususî ekilen arpayı daha tarlada iken kuş ve hayvanlardan iyi korurlar. Ekseriya bu arpa tenha ve gözden uzak yerlere ekilir. Bu arpadan hazırlanan un, âdi yemekler için kullanılmaz; kurban âyini yapılmadan önce buna, zaruret olmadıkça, dokunmak bile yasaktır.

Kayın ağacı kabuğundan yapılmış kaplara karşı çok ihtiyatlı ve tazimkâr davranırlar. Bu kaplar ilâhilerde şöyle tavsif olunur

Eki yiktüü pay könök İki dikişli bay (mukaddes, bereketli gülek (- kap)

Yerdeñ piik pay saba Yerden yüksek bay saba

"Sekiz kenarlı sarı arpa (segis kırluu sarı arba)" dan istihsal edilen bulamacı karıştırmak için kullanılan değnek (*pışkı*) de mübarek sayılır.

6 — Bazı obalarda, aruu körmös'ler namına yapılan putların (tös'lerin) üzerine arpa ve buğday demetleri konulur. Bu da bir nevi kurbandır.

7 — Yeyek ve toluu

a) Yeyek - üzerine beyaz ve kırmızı şerit (yalama)ler asılmış kendir sicimden ibarettir. Şeritlerin sayısı daima muayyendir - iki veya üç dokuz (yâni 18 veya 27) olur. Sicimin tam orta yerine beyaz tavşan derisi asılır. Bu tavşan derisine "paştañı" (baştaki, önceki) denir. Tavşan derisi bulunmazsa bunun yerine dilim dilim ayrılmış geniş bir şerit konulur.

Yeyek, aruu körmös'ler namına gelir.

Yeyek, aruu körmös'ler mânasına öldürülen kurban evinin doğu tarafına dikilen iki kayın ağacına asılır.

b) Toluu - Necat fidyesi mânasına gelir. Toluu türlü türlü renkte büyük büyük şeritlerden (kara renk müstesna) tilki ve kunduz

derilerinden mürekkep olur. Kurban âyini esnasında "toluu" iki kayın ağacı arasına konulmuş sırık üzerine asılır.

Kurban âyini bittikten sonra "toluu"yu eve götürüp aruu körmös putlarının önüne kor ve bir müddet orada bırakırlar. Sonra bir deri bohçaya koyup, diğer eşya ile beraber, muhafaza ederler.

Kanlı Kurbanlar :

Aruu körmös'lere kısrak, keçi ve koyun kurban ederler. Kurban kesilmez, boğulur (purap yat.) Hayvanın ağzını burnunu tıkayıp dört ayağını dört tarafa çekerler. Kurban etini âyin yerine yakın konulan bir kazanda pişirirler. Pişmiş etin bir kısmını parçalara (çolbu) ayırıp hususî bir kaba (tepşi) koyar ve ağaç kepçe ile kurban yerine atar, ilâhiler ve dualar terennüm ederler. Merasimden kalan parçaları ve kurbanın kanından yapılmış sucukları âyine iştirak edenler yerler. Kurbanın kemikleri kırılmaz toplanıp kurban kesilen yere konulur ve ateşte yakılır.

Kanlı kurban merasimlerinde "saba" ve "potko" serpme (libation)ler de ardıç (arçın) dallariyle tütsü yapılır. Ardıç, kayın ağacı kabuğu (çobra) üzerine konulmuş kor ateşle yakılır. Kurban âyininin başlangıcında Şaman çobra'yı sağ eline alır ve bununla kurban yerini, kurbanlık hayvanı tütsüler; sonra sehpa (sañ) üzerine koyar. Âyin esnasında hazır bulunanlardan biri tütsüyü sehpa üzerinde tutar.

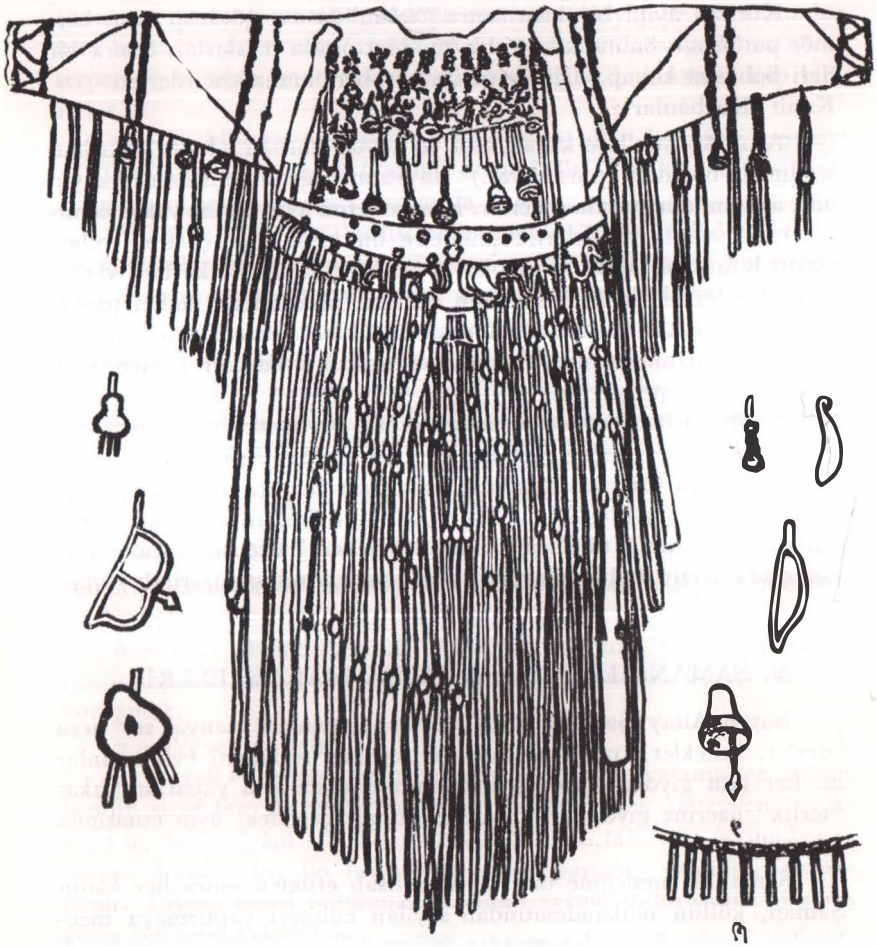
* * *

V. ŞAMAN ELBİSESİ VE BAŞKA MALZEMELERİ :

Bütün Altay Şamanları ilk senelerde âyinleri manyak'sız* icra ederler. Erkekler, kız ve oğlanlar âdi cepken (çekmen) evli kadınlar ise her gün giydikleri terlik denilen elbise ile âyin yaparlar (fakat "terlik" üzerine giydikleri kolsuz kostümü (çegedek) âyin esnasında çıkarırlar.)

Şamanlık mesleğine tamamiyle intisab ettikten sonra her kadın Şaman, kültün mukaddesatından sayılan cübbeyi yaptırmaya mecburdur. Kadın Şamanlar murdar (piiyar kiji) sayıldıklarından ancak Erlik ve Yersu ruhları mânasına âyin yapabilirler. Şaman ilm-i hâli (yañ) ne göre, bu ruhlara manyak'sız âyin yapılmaz. Ülgen'e kadın Şamanlar âyin yapmazlar. Erlik'e âyin icra etmeyen şamanlar (ak kam)

* Manyak : Şaman cübbesi.

Manyak - Şaman cübbesi ve teferruatı.

manyak kullanmazlar, bunlara "manyaksız Şaman - manyakı yok kam" denir. Bütün ruhlara (tös'lere âyin yapabilen Şamanlar (kara kam) için manyak zaruridir. Bunlara "manyaklı Şaman - manyaktuu kam" denir.

Şaman, manyakını kendi arzu ve isteği ile değil kuvvetini tevarüs ettiği ruh-körmös'ün telkini ve ilhamı ile yaptırır. Manyakın biçimi ve diğer teferruatına dair bütün emir ve talimat Şaman'a ruh tarafından verilir. Manyak üzerine kese, ağaçkakan derisi, ayı pençesi, kartal tırnağı ve saire gibi şeyler asmak da bu ruh-körmös'ün arzularını tatmin içindir. Şaman, ruhun telkinlerine riayet etmezse cezasını çeker; ruh ona hastalıklar gönderir.

Katun ırmağının bir kolu olan Kuyum sahilinde sâkin Sürtüş adlı bir Şaman bize ruh - körmös'ünden şikâyet etti. Manyak yaptırmadığından dolayı ruhu Palas ona dargınmış, "Sur'a" gönderiyormuş: Sürtüş saatlerce baygın yatar, onu ancak sun'i tedbirler ve davul sesi ile ayıltmak kabil olur.

Çuy ırmağı sahilinde sâkin Kuytuk adlı bir kadın Şaman'ın körmös'leri manyak yaptırmadığı için el ve ayaklarını ısırıp rahatsız ediyorlarmış. Bu kadının manyağını burhanist'ler[1] yakmışlardı. Bütün teferruatını ihtiva eden Şaman cübbesi *kültük manyak* tesmiye olunur.

Erkek Şaman manyakı'yle kadın Şaman manyakı arasında esas itibariyle fark yoktur. Kadın Şaman'ın manyakı, diğer kadın elbiselerinde olduğu gibi, zerafet ve süslülüğü ile temayüz eder. Bir manyakın değeri 80 - 100 ruble olur. Bu meblağ Altaylı'nın servetinin mühim kısmını, bilhassa Şamanların servetinin yarısını teşkil eder. Çünkü Şamanların ekserisi fukaradan, pek nadir olarak orta sınıftan ve zenginlerden olur.

Şaman mesleği iktisadî bakımdan Altaylı için hiç de kârlı bir san'at değildir. Bu meslek kazanç temin etmediği halde Şaman'ın mesai vakitlerini işgal eder. Aldığı ücret ve hediyeler bu iş saatlerini ödeyemez. Bazı Şamanların söylediklerine göre, üç dört gün devam eden âyin için ancak üç, beş ruble ücret verilmektedir. Bundan başka, hediye olarak, kurban etinden bir parça ve birkaç arşın kumaş

[1] 19. asrın nihayetlerinde Altaylı şamanist Türkler içinde zuhur eden bir yeni mezhep taraftarlarına denir. Bu mezhebin talimatına göre kanlı kurbanlar, davul ve manyakla âyin yapmak yasaktı.

verilir. Pek nadir olarak Şamana cepken, koyun, dana ve at verirler; fakat bu gibi hediyeler ancak hastanın sağalamasından sonra olur.

Şöhret kazanmış şamanlar mesai ücretlerini aşağı yukarı tam alabilirler. Bunlar orta yaşlı ve ihtiyar Şamanlardır. Genç erkek ve umumen kadın Şamanlar, kazançlarının azlığından dolayı, daima ailelerinin memnuniyetsizliğini celbederler. Bazan da tam kurban âyininin ortasında kadın Şamanın kocası gelip karısını tehdidle evine götürür, böylece âyini yarıda bıraktırır.

Hali vakti yerinde olan Şaman manyak'ını iki üç ay zarfında hazırlayabilir, yoksul Şamanlar ise bir, hattâ üç sene uğraşırlar. Manyak için lâzım olan malzemenin bir takımı, dinî duygular saikiyle, akraba, komşu ve dostlar tarafından teberru edilir. Erkekler malzemeyi ham halinde, kadınlar işlenmiş olarak (meselâ, iğnelik (iinelik) kese (kalta), saç örgüsü (kajañay) v.s. gibi) hediye ederler.

Manyak, kadınlar tarafından hazırlanır. Şaman'ın kendi ailesine mensup kadınlarla komşu kadınları çalışırlar. Ufak tefek işleri kızlar da yaparlar. Manyak dikmeyi ekseriya ihtiyar ve dikiş işlerinde tecrübeli (us kiji) kadın üzerine alır ve başkalarına rehberlik eder. Manyakın her parçası önce ayrı ayrı hazırlandıktan sonra birleştirilir.

Manyak üzerinde çalışırken adaba mugayir harekette bulunmak kat'i surette yasaktır.

Manyak hazır olduktan sonra sahibi olan Şaman hususî bir âyin yapar. Bu âyin için kurban kesilmez. "Yelbüü çıgarıp yat" yahut "manyak aruulap yat (manyak takdis etme, manyak temizleme)" tesmiye edilen bu âyin pek nadir olduğundan, görmek ve âyinde bulunmak için herkes koşar. Adından da anlaşıldığı üzere, bu âyin "takdis (aruulama)" âyinidir. Bununla beraber bu âyinden başlıca maksat manyakın istimale yarayıp yaramadığını "ruh"dan öğrenmektedir.

Manyakın hazırlanmasını buyuran hâmi "ruh" bu âyin esnasında manyak'ı dikkatle tetkik eder ve beğenip beğenmediğini, telkin yoluyla, bildirir. Ruhun yaptığı ihtarlar her zaman yerine getirilir; Manyak'ın eksikleri ikmal edilir, söküp yeniden dikilir; ancak "ruh" beğendikten sonradır ki manyak mukaddes cübbe sayılır ve âyinde kullanmaya yarar.

Erkek Şaman'ın manyak'ını kadın Şamanın giymesi ve bunun aksi yasaktır. Umumiyetle kadınlar piiyar kiji sayıldığından manyaka el süremezler. Manyak evlerde sandık veya bohça içinde, aruu körmös'lerin bulunduğu köşede saklanır. Başka elbiselerle, bilhassa kadın elbise-

leri ile temas etmemesine çok dikkat edilir. Bir obadan diğer obaya nakledilirken manyak'ı eğerin arka tarafına bağlarlar. Manyak'ı bir yerden diğer yere her erkek götürebilir, fakat kadın bunu yapamaz.

Âyin esnasında manyak gömlek üzerine, yazın çok sıcak havalarda ise çıplak vücud üzerine giyilir.

Şaman "yersu" ruhlarına, Erlik'e, onun oğullarına, aruu körmös'ler zümresine giren kan kardeş "ruh"lara kamlarken (âyin yaparken) manyakını giyer.

Ülgen ve onun oğulları namına "üstügü" âyinini yaparken manyak kullanılmaz; âdi çepken üzerine, eteklerine kadar uzanan, üç beyaz şerit asmakla iktifa olunur. Üç beyaz şerit asılan bu âdi cepkene "üç yalamaluu ton" denir.

Şaman cübbesi, esas itibarile, otuz parçadan mürekkep sayılıyorsa da ufak tefek teferruatı ile beraber altmış parçaya baliğ olur.

Manyak'ın esas kısımları yukarı ve aşağı dünyalara ait eşyanın tasvir veya sembolleri günlük hayatta lâzım olan şeylerin minyatürleri, hayvan ve kuş derileridir.

VI. ALTAY ŞAMAN CÜBBESİNİN ETEĞİNE KONULAN SÜSLER

a) Etek (kalça üzerine gelen) kısmının süsleri türlü renkteki mendiller *arçuul* ve yarım arşın uzunluğunda bir parça bez *bayrı pös*[1] tür. Bunları, âyini dinlemek istiyenler manyak'a kayışla bağlarlar. Bu mendiller çoğalırsa Şaman bunları alıp kendi kullanır.

b) Gelişi güzel bağlanan süsler :

1. Saçaklı, işlemeli ve puhu veya kartal tüyleri asılı bir örgü. Bu, manyak'ın kuşağına bağlanır. Hususî bir adı yoktur.

2. Kartal pençesi *mörküdüñ tabiji*

Ay kanattuu kara mörküdüm,	Ay kanadlı kara kartalım,
Agar töskö paştap yüretten,	Mukaddes tös'e rehber olup yürüyen.

3. *Arçuul*'ların altında, manyak'ın sol tarafına koyu renkli kumaştan örülmüş, her biri 3/4 arşın uzunluğunda iki kalın örgü bağlanır. Bunlardan birincisine yılan, ikincisine kör yılan (kamık) denir.

[1] *Bayrı* yarım arşın uzunluğunda bir ölçüdür.

Altın baştuu sur kamık	Altın başlı boz (renkli) kör yılan,
Altı uustuu kara yılan	Altı ağızlı kara yılan

Yılan ve kör yılan Şamana silâh vazifesini görürler. Şaman bunlarla hastaya musallat olan şerir ruhları *yaman körmöstör* kovar.

4. Ayı pençesi *ayuu tabıjı.*

VII. MANYAK'IN OMUZLARINA KONULAN SÜSLER

a) Puhu ve baykuş tüylerinden iki demet. Bu demetler omuzların üzerine konulur. *Ülberk* tesmiye edilen bu demetler iki kartalı *mörküt* veyahud iki şahini *şoñkor* temsil ederler.

Bala mörküt	Yavru kartal
Eki iinime okşop tüşken	İki omuzuma, bağırarak, inmiş.
Eki iinime boro mörküt sayılgan	İki omuzuma boz kartal inmiş.
Er aldıma akşıgan şoñkor sayılgan (=salılgan)	Tam önüme bağıran boz şahin inmiş.

Kartal ve şahin, göze görünmeden, Şamanı ve kurbanlık hayvanı *tös*'lerine götürürler.

Kurkundarın kımıngajın	Kanad kemiklerini toplarsa,
Kudaydıñ yolına yüs alıp jüretten.	Doğruca Tanrı yoluna giderler.

VIII. MANYAK'IN ÖN TARAFINDAKİ PARÇALAR

a) Manyak'ın ön kenarına kırmızı şerit dikilir; iki düğmesi *topçı* vardır: biri yakada, diğeri de kuşak hizasındadır.

b) Manyak'ın göğüs kısmında dokuz yerinden düğümlenmiş dikiş yeri bulunur. Bunlar bazan şakulî çizgiler teşkil ederler.

c) Manyak'ın eteklerinde bir sıra kumaş ve kayıştan yapılmış yedişer tane yeni manyakçıklar bulunur; bunlardan dördü keçi derisinden üçü de kumaştandır.

Bu manyakçıklara şeritler veyahut örgüler dikilir; şerit veya örgülerin sayısı kayıştan yapılanlarda altıdan dokuza, kumaştan yapılanlarda ikiden üçe kadar olur.

Kayış manyakçıkların şeritleri *arçuul* ve *bayrı*'ları bağlamaya yarar.

Kayış manyaklar *aç manyak* tesmiye olunur.

2) Şaman'ın külâhı *pörük.*

Altay Şamanlarında âyin icra ederken giymeye mahsus iki türlü külâh *(pörük)* vardır: biri manyak külâhı, diğeri de adi cübbe külâhıdır.

I. Şu veya bu sembolik süsleri bulunan manyak külâhı *kuş pörük* veya *yılan maştuu kuş pörük* yâni yılan başlı kuş külâhı tesmiye olunur. Bu külâh manyak'la beraber giyilir tek başına hiç kullanılmaz. Bir evden diğer eve nakledilirken bu külâh ters çevrilip manyakın koluna sokulur. Evlerde ise en saygılı yere, manyak'ın saklandığı köşeye, konur.

Külâha *(pörük)* yapılan süsler geçmiş şamanlar *(ozo kam)*ın külâhlarındaki süslere uygun olur. Bununla beraber külâhı hazırlayan kadınlar da bazan ilâveler yaparlar. Süslerin adedi Altaylılar'ın millî elbisclerindeki süslere tevafuk eder: millî elbiseler hususiyetlerini kaybetmiş olan yerlerde Şaman külâhı da basit olur. Meselâ Katun ırmağı'nın sol kıyısında yaşayan ve Ruslaşmamış olan Altaylılar'ın külâhları, aynı ırmağın sağ kıyısında yaşayanlarınkine nisbeten, çok süslü olur. Şaman külâhı da buna göredir.

Bazı külâhlar hendesî şekillerdeki nakışlariyle temayüz ederler. Bu nakışlar kıl veya sırma ipliklerle ve külâhın hazırlandığı malzemenin rengine göre meydana getirilir.

Her manyak'ın ancak bir külâhı olur.

II. Adî cübbe külâhı Altaylılar'ın hergün giydikleri ve kuzu derisinden yapılan külâhlara benzer; farkı pek azdır. Bu külâhın tepesine baykuş tüyünden bir demet (ülbrek) ve arka tarafına üç tane şerit (yalama) konur. Bundan dolayıdır ki bu külâha *üç yalamaluu kuş pörük* denir.

Bu külâh temiz ruh *(aruu tös)*lara - Ülgen ve onun oğullarına, *yer su* ruhlarına ve *aruu neme*'lere - ibadet ederken giyilir.

Manyaksız Şaman *(manyagı yok kam)*lar külâhlarını bilhassa beyaz kuzu derisinden yaptırırlar. Onların itikadlarına göre beyaz renk temiz ruhların hoşlarına gider.

Adi kam *(manyaktuu kam)*lar siyah kuzu derisinden yapılan külâha, âyin esnasında, üç beyaz şerit *üç yalama* ve baykuş tüyünden bir demet *ülbrek* bağlamakla iktifa ederler.

Manyaksız Şamanların külâhı evin sayılan yerinde *aruu neme* putunun altında, Şaman davulu ile beraber saklanır.

*

Manyak Külâhının Parçaları

a) Külâhın esas kısmı üç karış uzunluğunda kırmızı kumaştan olur, etrafına da üç tane düğme *topçı* konulur. Astarı kaba ve adi kumaştır.

b) Külâhın üç yerine vaşak (şülüzüñ) derisi dikilir; bunlardan biri göz, biri alın ortası, biri de ense hizasına konulur. Bu suretle külâh üç kısımdan mürekkep olur ki bundan dolayı *üç üyelüü kuş pörük* üç boğumlu kuş külâhı denir.

c) Göz üzerindeki (*köstüñ üstü*) kısımda, külâhın kenarına, saçaklara muvazi olarak, bir sıra türlü türlü boncuklardan diziler konur. Her dizide beş boncuk ve ucunda bir *yılan başı* (salyangoz kabuğu) bulunur. Dizilerin sayısı muhteliftir; beş, dokuz veya on altıdır. Bu süslere inciler *(yindiler)* denir. Bu süslerden başka bazı külâhların kulak hizasına sincap derisiyle bir büyükçe boncuk konur. Bu sincap derisine *kulak*, boncuğa da küpe (sırga) denir.

ç) Alın *(mañday)* kısmı. Külâhın tam alın hizasına birkaç sıra, *yılan-başı* dikilir; bazı külâhların alın kısmı da göz hizasındaki süslerle süslenir. *Yılan baş*'ın sayısı 19, 29 veyahud 41, dizilir ise 13 olur. Yukarıda gösterilen süslerden başka bazı külâhlara sırma kaytan *(altın utık)* ilâve olunur. Bu kaytan dokuz yerinden düğümlenerek ebem kuşağı şeklinde, diğer bir parçası da bunun üzerine dikilir.

d) Külâhın tepe kısmı beyaz koyun yününden örülmüş kalın kaytan *(yüdür)* la doldurularak zikzak şeklinde dikilir; ortasına dokuz düğüm kabartma yapılır. Bazı külâhlara yalnız dokuz düğüm koymakla iktifa olunur.

e) Külâhın ense kısmı aynı dikişle doldurulur. Bazan da uçan kuş resimleri nakşedilir.

Külâhın tepe kısmı azçok daralır; kenarına iki, dokuz veya otuz tane baykuş tüyü *(ülbrek)* dikilir.

ŞAMAN DAVULU

Altay Şamanları'nın kullandıkları davul konuşma dilinde *tüñgür* veyahut *çaluu*[1] tesmiye olunur. Hakikatte ise bu kelimeler iki ayrı

[1] Radloff'un izahına göre "*tüñür*" terimi komşu moğollardan alınmıştır; "*çaluu*" terimi ise Türkçe "çalmak" (yâni vurmak) masdarından alınmış bir isimdir. "*çaluu*" hakikî Altay terimi olup davulun ismidir; sonradan "*davul sahibi*" mânasına da gelmiş olabilir.

şeyi ifade eden terimlerdir: Tüñür davulun bizzat kendisi, çaluu ise davulun ağaçtan yapılmış sapıdır ki, ölmüş bir Şaman'ın suretini temsil eder. Her Şaman, baba veya ana tarafından olan büyük babalarından veya analarından ölmüş bir Şaman ozo kam'ın varisidir ve hâmisi ve selefi olan bu ruhun talebi ile davul sahibi olur. Hiç bir Şaman kendi arzu ve isteğiyle davul yaptıramaz, tıpkı (manyak) meselesinde olduğu gibi, ruh davul yaptırmak için Şamana telkinlerde bulunur. Mesleğe yeni giren Şaman ruhun arzularına tâbidir. onun istediği gibi davul yaptırır, şekil ve bütün teferruatı ruhun hayatta iken kullandığı davula uygun olur.

Bazı Altay Şamanları temiz ruhların (aruu neme) ve dağ Tanrılarının (yer-su) telkin ve ilhâmlariyle davul sahibi olurlar. Bu suretle elde edilen davul ilâhi hediye ve mübarek sayılır. Bundan dolayıdır ki, bu gibi davul sahibi olan Şamanlar, bunun Abuu-Kaan, Adı-gana, Kara-Kaya ve bunlara benzer yer-su Tanrılarından verildiğini söylemekle zevk duyarlar. Geçmiş Şamanların menkibelerinde de dağ ruhları (yer su Tanrıları) tarafından verilen davullar hakkında hikâyeler vardır.

Şaman, hâmisi olan ruh tarafından âyin icrasına icazet verildiğinde bir davul tedarik eder. Bu icazet zamanı 6 ile 50 yaş arasında olur. Bununla beraber 20 yaşta Şaman olanlar ekseriyeti teşkil ederler.

Davul (Tüñür)ün büyüklüğü Şamanın yaşına göre olur : Çocuk Şamanlar için küçük, büyük Şamanlar için büyük tüñür yapılır.

Erkek Şaman'ın davulu ile kadın Şaman'ın davulu arasında fark yoktur.

Davul (tüñür) daire veya beyzî şekilde olur; daire şeklinde olan davulun kutru bir arşın, beyzî şekildeki davulun ise uzun kutru bir arşın, kısa kutru 3/4 arşın uzunluğunda olur.

Davul yapmak için şu maddeler kullanılır: Ağaç, demir, bakır, deri ve kıl sicim.

Bu maddeler arasında en ehemmiyet verileni huş (kayıñ) ve sedir (möş agaş) ağaçlarıdır. Bunlara dair ananeler de mevcuttur. Huş ağacı temiz, sağlam ve evlerden uzakta bitmiş hayvanlar yaklaşmamış ve insan eli dokunmamış olmalıdır. Sedir ağacı da böyle olmalıdır. Davul, bu işin mütehassısı olan usta (us kiji) tarafından yapılır.

Yeni yapılmış davul, âyin yapılmadan önce ardıç (arçın) dumaniyle tütsülenir, üzerine de rakı (arakı) serpilir. Bu merasimden

sonra davul mukaddes şeyler cümlesine dahil olur. Dinî âyinlerde kullanılır.

Davulun değeri 15-20 ruble olur; (manyak)la beraber, evin üst başında, bir köşede saklanır. Davulun esas kısmı olan ağaç ve demir hiç bir zaman değiştirilemez; derisi ise değiştirilebilir. Biri ölen evde bulunan davul Erlik'in elçisi olan Aldaçı'nın yaklaşmasiyle kirlenmiş (yaman bolot) ve kuvvetini kaybetmiş sayılır. Böylece kirlenmiş ve kuvvetini kaybetmiş olan davulların derisi derhal değiştirilir. Bu gibi hâdiselerde davulla beraber bütün Şaman mukaddesatı da —manyak, yalama, bayrı, yayık muhafaza edilen torba da— kirlenir, "habis" olur. İhtiyatkâr Şamanlar ve ev sahipleri, hastanın öleceği anlaşıldığı dakikada Şaman'a ait eşyayı evden çıkarırlar.

Davulun derisi ateş düşüp delinirse Şaman için fena alâmet sayılır ve değiştirilir.

Davulun derisi çok kullanmakla yıpranır veya keskin bir şeyin dokunmasiyle delinirse yama ile iktifa edilir. Davuldan çıkarılan eski deri ormana götürülüp bir ağacın dalına asılır.

Manyak'la davulu başka bir obaya götürmek icap ettiği zaman başkası getirir. Şaman'ın kendisi bunu yapmaz.

Davul bir yere götürülürken çıngıraklı parçaları şeritlerle bağlanır. Âdette bu nakil bir süvari tarafından yapıldığından, davulun üzerindeki resimler aşınıp bozulmıyacak bir vaziyette süvarinin arkasına (yağmurlu havada çepkene sarılır) kuşakla bağlanır.

Her davul Şamanın ölümünden sonra ormana götürülüp, parçalandıktan sonra bir ağacın dalına asılır; Şamanın ölüsü de bu ağacın yanına gömülür. Şamanın defni esnasında hususî âyin ve merasim yapılmaz, ilâhiler de okunmaz.

Şamanlar, mümkün olduğu kadar, obadan ve yollardan uzak bir tepeye, hayvan sürülerinin yaklaşamıyacağı yere defnedilirler[2].

Ölen Şamanın vasiyeti üzerine bazı akrabası yeni davul yaptırır ve eski bir ananeye göre Şamanların evinde iki davul bulunur: bunlardan biri âyinlerde kullanılır, ikincisi de bir köşede saklanır.

[2] İslâmdan önce Kırgız-Kazaklarda da Baksı (Şaman)ların umumi mezarlıklara gömülmediği anlaşılmaktadır. Kırgız-Kazak Şairi Abay yalnızlığından, halkına söz dinletemediğinden şikâyet eden bir şiirinde:

Molasınday bakşınıñ yalñız kaldım tapçınım (Tam hakikat şudur ki baksının mezarı gibi yalnız kaldım) diyor. A. İ.

Bazı istisnai vaziyetlerde Şamanlar davul yerine *yölgö* (küçük yay) kullanırlar. Fakat yölgö ile âyinin ancak bir kısmı yapılır, tam âyin yapılamaz. Yölgö ile âyin yapabilmek için önce koruyucu ruhların arzularının anlaşılmış olması gerektir.

Bazı Şamanlar bir çok âyinlerde yalnız yölgö kullanmakla iktifa ederler. Fakat bunlar ancak kendi akrabalarının dinî ihtiyaçlarını tatmin için âyin yapan şamanlardır.

Davulun Kısımları

I. Davulun gövdesini sedir ağacından yapılan kasnağı *kaş* teşkil eder. Kasnağın (çemberi) dairesi 10-12 karış, derinliği 14-22 cm. olur. İki başı kayışla bağlanır.

Tört talaluu aba yıştıñ tübüneñ. taldap etken pu kajım! Dört köşeli büyük ormanın kökünden (dibinden) seçerek yaptığım kasnağım[3].

Davul kasnağı için sedir ağacı obadan uzak bulunan ormandan kesilir.

II. Davulun İç Kısmı :

a) Davulun iç kısmını sap iki müsavi parçaya ayırır. Bu sap temiz ve yaş huş (yaş kayıñ) agacından yapılır ve sahibi (eezi) tesmiye olunur; eezi' sap üzerine yapılan insan tasviridir ki, namına bu davulun yapıldıgı müteveffa Şamanın sembolüdür.

(Eezi'nin başı beyzî şekildedir; yüzü üzerine oyarak kaş (kabak), burun (tumçuk), ağız (uus), sakal (sagal), yapılmıştır. Göz çukuruna bakır toka konur. Bazı davullarda kaş, burun, ağız ve sakal ince kırmızı bakır levha (kaplama) ile kapatılır.

Eezi'nin göğsü üzerinden, örülmüş demir çubuk geçirilmiştir, ki buna kiriş denir. Bu demir çubuk eezi'nin kolunu (çaluudıñ kolı) yerine geçer.

Eezi'nin aşağı tarafı ikiye ayrılır, bu çatal ayakları temsil eder. Bazı davullarda bu çatal yoktur. Çatalın üzerinde, bazı davullarda,

[3] Kazak-Kırgız baksıları kopuzlarını :

Üyöñgünüñ tübünön	Söğüdün dibinden (kökünden)
Oyup algan kobuzum	Oyup alınmış kopuzum
Karagaydıñ tübünön	Çam ağac dibinden
Kayrıp algan kobuzum	Koparıp alınmış kopuzum.

diye tavsif ederler, Altay şamanları ile aynı şeyi davul bakkında söylerler. A. İ.

küçücek bir insan resmi bulunur; bu resmin âyin yapan Şaman'ın kendine mahsus ruhun (poyunuñ eezi) resmidir.

"Eezi"nin bu şeklinden başka Altaylı Şaman davullarında iki başlı (eki paştuu) "eezi" ye de tesadüf edilir. Bu başlardan biri "eezi"nin çaluudıñ bajı, ayak yerindeki baş ise Şamanın kamnıñ bajı'dır.

b) Kiriş - 3½ karış uzunluğunda bir demir çubuktur; örülmüş, (tolgomalduu toñ kiriş = örülmüş, kuvvetli kiriş) ve âdi çubuk halinde kullanılır. Bu demir kirişin her iki tarafında, omuzları (iin) temsil eden, çıkıntılar vardır. Kirişin sağ tarafına 5, sol tarafına da 4 tane (bir togus) demir parçası asılır, uzunlukları 9-10 cm. olan bu demir parçasına "çıngırak" (koñura) denir. Bunlar şerir ruhları (yaman körmöstör) kovmak için kullanılan okları temsil ederler. "Koñura" ile beraber bir veya iki ok (yebe yahut ok) asılır. Bunlar da şerir ruhları korkutmaya yarayan silâhlardır.

Okların sayısı Şaman'ın aruu tös'lerinin (yâni koruyucu ruhlarının) sayısına göre olur. Oklar Şamana tös tarafından verilir. Bazı davullarda ok bulunmaz.

c) Kirişin boyun çukuru yanına 3½ karış uzunluğunda türlü renklerde şeritler bağlanır. Bu şeritlere "Köñe" denir; bu şeritler Şamanı âyin yapmaya dâvet edenler tarafından bağlanır; sayısı muayyen değildir.

ç) "Eezi"nin yüzünün her iki tarafında orağa benziyen küçücek, 5-6 cm. büyüklüğünde, çengeller vardır. Bunlara kulak ve küpe (ay kulak, sırga) denir. Âyin esnasında Şaman bunları çıkardıkları sesler vasıtasiyle (kam kijiniñ ay kulak tıñırtı) ruhların arzu ve iradelerini öğrenir.

III. Davulun Çenberi: (tegerek)

a) Davulun çenberi geyik derisi (sıgın terezi) -istisnai vaziyette genç at derisi (maldıñ terezi)- ile kaplanır.

Deri çenberi kendir iplikle dikilir; kenarları ise başka bir iplikle kıvrılarak dayanıklı bir hale getirilir, ki buna "yaka (yakka)" denir.

b) Çenberin yukarı -"eezi"nin başı üzerindeki- kısmını örten deri altına kayın ağacı çubuğundan kesilmiş beş veya dokuz parça konur; bunlardan hasıl olan çıkıntılara 'hörgüç (örköş)' denir. Bu "hörgüçler" davulun sesini takviye ederler (rezonatör vazifesini görürler).

c) 'hörgüç'ler arasına tahtadan iki dairecik konur; buna "kırlangıç (karlıgaş)" denir. Bu iki daireye "kulak" ile "sırga (küpe")" bağlanır.

Davulun Üzerindeki Resimler :*

Davul üzerindeki resimler beyaz ve kırmızı (apagaç taş, kızıl taş) boya ile yapılır. Bu boyalar ırmak kaynaklarında bulunan yumuşak taşlardan istihsal edilir. Boyaları hazırlama usulü basittir: Yumuşak taşlar, ufak parçalara ayrıldıktan sonra, iki taş arasına konularak toz haline getirilir; sonra bu toz ıslatılıp işaret parmağı ile davul üzerine sürülerek, tecrübeli erkek ressam (yürüçi) tarafından, resimler yapılır.

* * *

Davulun İçindeki Resimler :

a) Eezi (davulun sahibi)nin resmi.

Davulu iki müsavi parçaya ayıran düz ve kalın bir çizgidir ki, yukarı tarafında baş, aşağısında ayaklar görülür. Başın iki yanında iki daire vardır, ki (kulak) bunlar güneş ve ay (kün, ay)ı temsil ederler.

b) Kiriş davul sahibinin (eezi'nin) omuzları hizasından ufkî olarak kesen bir çizgidir. Bunun üzerinde omuzları gösteren iki çıkıntı (örköş) ve altında demir parçalarını gösteren bir kaç şakulî çizgi vardır.

c) Ebe kuşağı (solongı) resmi kavis şeklinde kalın çizgilerdir. Eezi'nin sağ ve sol yanlarına tersim edilir. Solongı kavs-ı kuzah- (ebe kuşağı) demektir; her davula tersim edilir.

ç) Ebe kuşağı resminin altında (eezi) nin sapı yapılan mukaddes kayın ağacı (bay kayıng)nın resmi vardır. Umumiyetle Altay Şamanlarının inanmalarına göre kayın ağacı Tanrı'dan ayrılmıştır (kudaydang ayrılgan). Bunun için bu ağaca yıldırım düşmez.

d) Sığın (meral) resmi. Davulun derisi de resmi yapılan bu sığından alınmıştır.

e) Kirpi (kamık) resmi. Bu kirpi Erlik oğullarından Pii-Batış'ın idare ettiği cehennemler dünyasındaki göllerin sahillerinde yaşar.

* Ülkü, cilt : XVII, Sayı : 100 Haziran 1941 S. 337-343

Yılanduu, pakaluu, kamıktuı! Yılanlar, kurbağalar, kirpileri
Ker yutpaluu Pii-Batış Diri diri yutan canavarlar sahibi Bey Batış

* * *

Davulun Çenberindeki Resimler :

Davulun bu kısmında birbirini kateden çizgiler vardır. Bu çizgilerin arasına yıldızlar resmedilir. Çenberde bulunan çizgilere pildür denir ki, tezyinat demektir.

* * *

Davulun Derisi Üzerindeki Resimler :

Davulun derisindeki resimler pek çoktur. Bu resimleri, "yere müteallik resimler" ve "semaya müteallik resimler" diye iki zümreye ayırmak mümkündür.

Bu kısımdaki resimlerin en mühimi bir insan resmidir, ki eezi (davulun sahibi) denir, geçmiş bir Şaman'ın (ozo kam)ın resmidir. Davullarda "eezi" iki türlü tersim edilmektedir. Birinci tip resim kalın bir çizgi, çizginin yukarısında kafa, iki göz, kaş, burun ve ağız; çizginin altında, çenberin yanında, çatal (ayrı) vardır ki, ayaktır; kafanın iki tarafındaki çizgiler kulak ve küpe (kulak, sırga) dır.

İkinci tip "eezi" resmi: ortasında zikzak bulunan iki muvazi kalın çizgi resmin gövdesini teşkil eder; yukarı tarafında kaş, göz, burun, ağız ve sakal görülür; aşağı tarafında ayaklar ve bunların arasında küçük bir insan resmi vardır, buna da "eezi" denir. Bu, Şaman'ın rehberi olan ruh (körmös)un resmidir. Bu ruha, Elgem tesmiye olunur. Bu ruhun vazifesi âyin esnasında Şamanı istiğrak haline getirmektir.

a) Kiriş — "Eezi"yi omuzları hizasından kesen bir çizgidir. Bu çizginin üzerinde iki çıkıntı vardır ki, bunlara "omuz" (iin) denir; bundan başka "kiriş" asılı olarak, beş, altı, yedi yahut dokuz olmak üzere çıngırak (kongura) ve ok (cebe) lar tersim edilmiştir.

b) Davulun yukarı tarafında, kiriş'in üzerinde çapraz iki çizgi ile dört müsavi parçaya ayrılmış iki daire vardır ki, güneş ve ay (kün, ay) ın resimleridir. Bu dairelerin çevresinde, dışarıya doğru çıkan çizgiler vardır; bunlar ay ve güneşin ziyasını (yarkın) gösterirler. Ay, "eezi"nin sağında, güneş de solunda bulunur; bütün davullarda

böyledir; bu vaziyet ay ve güneşin yaz mevsimindeki seyirlerine uygundur. Şamanların ilm-i haline (misteriologie'sine) göre yılın bu mevsiminde kamlar göklere çıkabilirler. Güneş ve ayın yanında iki küçük daire bulunur: bunlardan biri tan (çoban) yıldızı (tang çolmon), diğeri de akşam yıldızı (enger çolmon) dır. Bu davulun güneş, ay ve mezkûr iki yıldızın bulunduğu kısmında bir çok noktalar vardır ki, bunlar da yıldızlardır. Bu noktaların sayısı onla seksen arasında olur.

Bu noktalar bazı davulların aşağı kısmında da bulunur.

Ayluu kündüü tengerem	Aylı, güneşli göğüm
Ak ayastañ ayrılgan	Ak Ayas (Ülgen) den ayrılmış

c) Solongı (ebekuşağı, eleymsema) resmi. Bu resim yay şeklinde üç, dört veya beş kalın çizgiden ibarettir. Bu çizgiler ayrıca veya eezi'nin iki yanına insan kaburgaları gibi çizilirler.

Ebekuşağının sayısı Şaman ilâhilerinden anlaşıldığına göre, üç (üç solongı) ve altmış sekiz (alton segis solongı) dir.

ç) Bay kayıng (mübarek kayınağacı) resmi vardır. Bazı davullarda bu ağaca bağlanmış kurbanlık hayvan (mal) tersim edilir. Bununla, temiz ruhlara kurban âyininin bir sahnesi gösterilmiş oluyor.

d) Sedirağacı (möş ağaş) ve onun yanında meral resmi vardır. Davulun tokmağı sedir ağacından yapılır ve meral derisi ile kaplanır.

e) Kurbanlık hayvanın bağlandığı ağacın karşısında tam âyin kıyafetiyle (cübbesi, şeritlerle süslü külâhı ile), elinde davul olduğu halde, Şaman tersim edilmiştir. Bundan başka daha bir insan resmi vardır ki, kurbanın başını tutanın (paş tutkan) resmidir. Bu resimler Şaman'ın kurbanlık hayvanı gökteki temiz ruhlara (aruu tös'lere), davul çalarak, baş tutan vasıtasiyle takdim ettiği sahneyi gösterir.

Merasimin bu sahnesi "hayvanı gönderme (mal kagıp yat)" tesmiye olunur.

f) Bazı davullarda ebekuşağı resminin altında "tayılga"[1] ya müteallik nesnelerin resimleri vardır.

g) Pakan (kayın ağacından, ucu çatallı bir sırık (kazık) 2) Yükeli (bir ucu yerde, diğer ucu pakan'ın çatalından geçirilen çok uzun sırık; buna kurban derisi asılır), 3) Yeek (aralarına ip geçirilmiş iki kazık; ipe şeritler bağlanmış ve bir erkek tavşan (aygır koyon, aygır

[1] "Tayılga" kurban yeri (mensek) demektir.

tuulay derisi asılmıştır), 4) Şongkor (songur denilen kuşun resimleri; bu resimler yeeke kazıkları üzerine yapılmıştır), 5) Tekpiş (merdiven), 6) Şiree (taht) demektir, dört kazık ve bunların üzerine konulan sırık ve çalı çırpıdan ibarettir; 7) Kazık (Kurban öldürülürken Şaman bu kazık yanında durup dualar okur).

h) Ebe kuşağı üzerinde "pura" tesmiye edilen bir resim vardır, ki uzun üç boynuzlu koç şeklinde tersim edilir. Her davulda üç tane "pura" resmi bulunur (üç pura).

"Pura" yukarı ucu çatal, şakulî vaziyette, deynekler şeklinde de tasvir olunur. Bu deyneklerin ufkî vaziyette bulunanların her iki ucu boynuz gibi kıvrılmış olur.

Arı *tös*'lere dua edilirken zikredilir.

Süt köldüng[2] *üç pura,*	Süt gölünün üç pura'sı,
Aydıng kününg yayagani,	Ay ve güneşin yarattığı,
Kaş pajıning,	(Davul) çenberinin başındaki.
Kara pura!	(Duran) kara "pura"!
Kança töskö kamdaza	Ne kadar tös'e âyin yapılırsa (yapılsın)
Mening bajıma kuyak bol!	Benim başıma zırh ol!

Altaylılar gök gürlemesini "puranın sesi" diye izah ederler.

i) Bazı davullarda kiriş'le solongı (ebekuşağı) arasında "eezi'nin" her iki tarafında Ülgen'in dokuz kızının (ağa kıstar, kıyandar'ın) resimleri bulunur. Bazı Altaylı Şamanların davullarında "eezi"nin resmi bulunmaz. Bunun yerine ay, güneş, üç "pura" üç ebekuşağı (eleyimsema), şimşek, yıldızlar, çoban yıldızı (çolmon) tersim edilir. Bu gibi resimler davulun yukarı kısmına yapılır.

VII. Davulun Tokmağı (Orbu).

Davulun tokmağı körpe kayın ağacından (yaş kayıng) yapılır. Uzunluğu 17, kalınlığı 7-8 cm. olur. Sapının ucu delinerek bir kayış (pildirge) geçirilir ve buna bir halka takılır. Âyin yaparken tokmağın elinden düşmemesi için Şaman bu halkayı koluna geçirir.

Kayışa şeritler (könge) ve örgüler (manyak) bağlanır. Bunlara üleker (süs, tezyinat) denir.

Tokmağın yüz tarafı hayvanın paça derisiyle kaplanır. Tokmağın diğer tarafı (ki buna alakan yâni avuç denir) üç veya dokuz (bir togus) halka (teerbek) ile süslenir. Bu halkalar üçer üçer sıralanır.

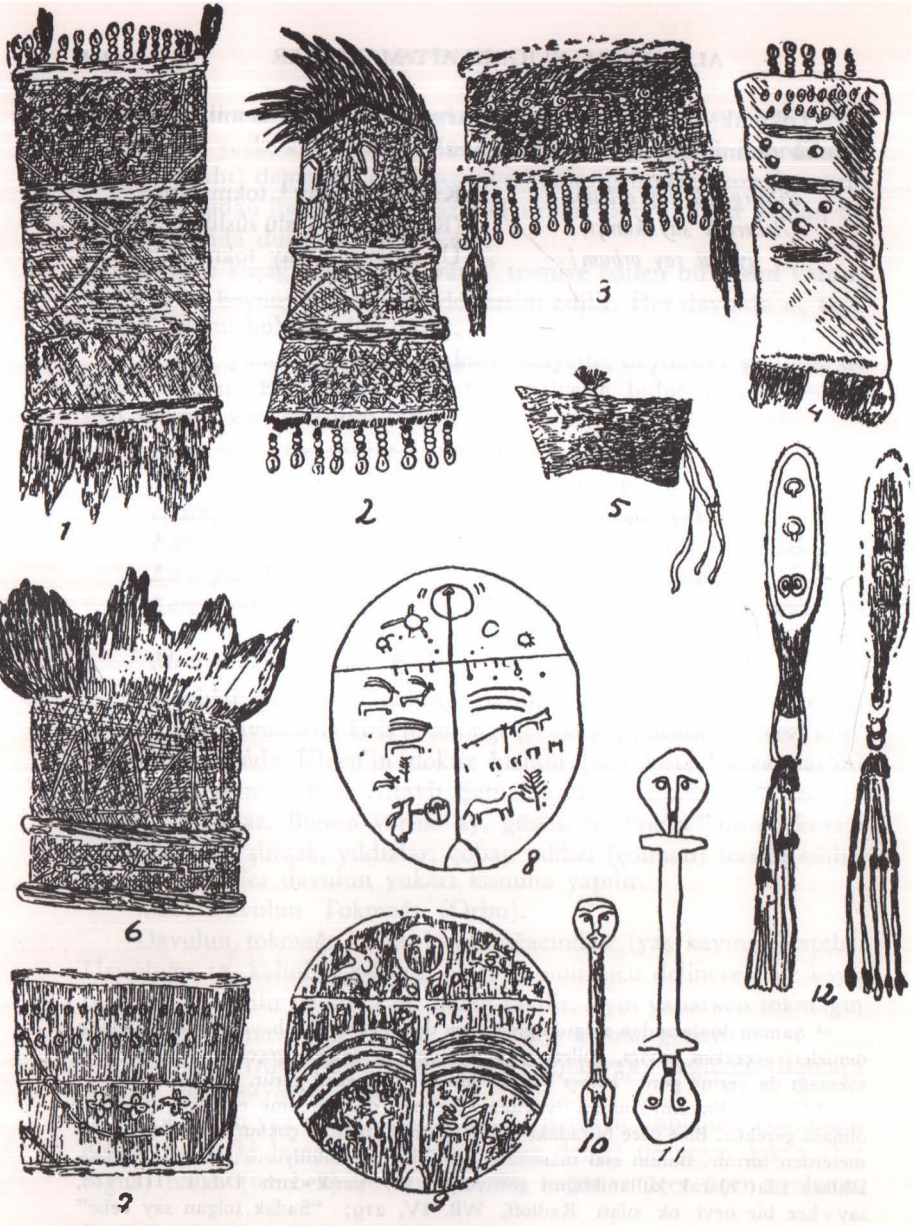
[2] "Süt Köl" (Süt gölü) Kemçik ırmağına Ak Suğ ırmağının döküldüğü yerde bir göl adıdır.

Tokmak (orbu) Şaman dualarında "kamçı" tesmiye olunur; Çünkü onunla Şaman davulu döver[3].

Pildirgelüü say orbum,	Kayışbağlı say[4] tokmağım,
Ülekerlüü say kamçı,	(Resimlerle) süslü süslü say kamçı,
Üç üyelüü say orbum!	Üç boğumlu say tokmağım!

[3] Şaman dualarından anlaşıldığına göre davul şaman'ın hayalî seyahatlarinde denizleri geçerken kayığı, çölleri geçerken devesi, dağları geçerken meralı olur, tokmağı da yerine göre "kamçı" veya "kürek" hizmetini görür. (A. İ)

[4] "say" kelimesini Anohin "yayılan, yayılmış" diye tercüme ediyorsa da doğru olmasa gerektir. Bize göre buradaki "say" kelimesi, mânası çoktan unutulmuş kelimelerden biridir. Bunun eski mânasının ne olduğunu bilmiyoruz; fakat bunun silâhlara sıfat olarak kullanıldığını görüyoruz: say yarık - zırh D.L.T. III, 118, say - kez bir nevi ok sıfatı Radloff, WB. IV, 219; "Sadak tolgan say cebe" Radloff. Proben. III, 91; "üç yüz say cıdalu yigit..." Dede Korkut, Orhan Şaik, 98. (A. İ.).

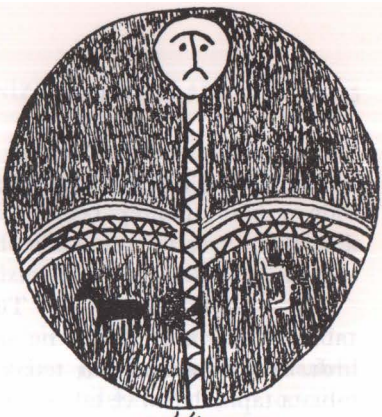
Şekil 1, 2, 3, 4, 6, 7 : Şaman'ın külâhları (pöruk).

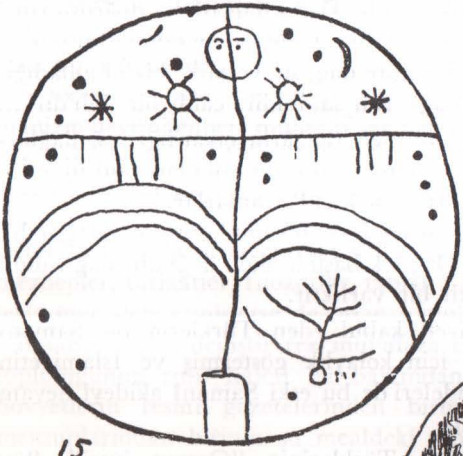
Şekil 5 : Külâh bulunmadığı zaman üç şerit (üç yalama) ve baykuş tüyleri (ülberk) ilâve ederek kullanılan âdî kalpak.

Şekil 10, 11: Eezi'nin (davul sâhibi olan rûhun), ağaçdan yontulmuş şeklidir. Davulun sapı olarak kullanılır.

Şekil 12 : Davulun tokmağı (o r b u).

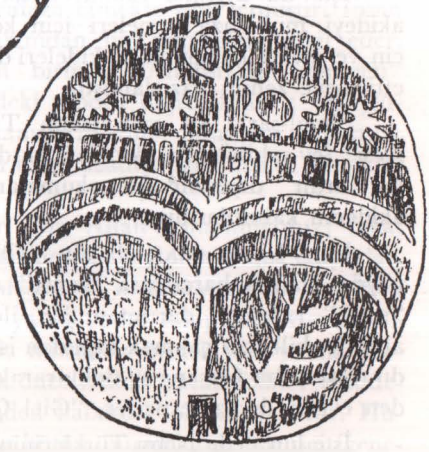

13

14

15

16

17

18

Şekil 8, 9, 13, 14, 15, 16, 18 : Şaman davulları (t ü n g ü r, ç a l v u).
Şekil 17 : Davul üzerindeki "tayılga,, resmidir. Kurban kesilen ve âyin yapılan yeri gösterir.

İSLÂM TÜRKLERDE ŞAMANİZM KALINTILARI

Doğu, Sonkânun 1943, Sayı : 4

I — Malûmdur ki eski Türkler yer, su, gök, dağ, orman gibi tabiata taparlardı. Fakat bu tapılan tapınakların hepsi canlı sayılırdı. Altay Şamanlığını tetkik eden rahip Verbitskiy Altaylıların tabiata tapmalarını ve tabiat hakkındaki nazarlarını şöyle izah ediyor:

"Altaylıların dağa, suya ve umumiyetle tabiata tapmalarını ve onlara nazarlarını izah çok güçtür. Dağ - ilâh (daha doğrusu ruh) ve su, göze görünen dağ su mudır, yoksa dağın suyun sahib i(idisi) olan ruh mudur? Altay Şamanilerine göre dağ, su vesaire bizim anladığımız gibi tasavvur edilmez "dağ" ruh sahibidir, canlı bir ilâh'dır"...

Filhakika Şamanistlere göre esen rüzgârın çıkardığı ses, dağlardaki yankı, suların şırıltısı hep mânalı sözlerdir. Bunları fâni insanlar anlamıyorlarsa da gökten ülüş alan kamlar anlarlar.

Şüphesizdir ki tefekkür, inkişaf ve tekâmül ettikçe "dağ-ilâh" mefhumu ikiye ayrılıyor: 1) Dağ tek başına ilâh değildir, dağ ruhun makamıdır, 2) Ruh müstakil bir varlıktır.

İşte bu ayrılma islâmiyeti kabul eden Türklerin bu Şamanî akideyi muhafaza etmeleri için kolaylık göstermiş ve İslâmiyetin cin ve melek hakkındaki akideleri de bu eski Şamanî akideyi devam ettirmeye zemin hazırlamıştır.

Şimal-şarkî ve şark islâm Türklerinin "Orman iyesi", "üy iyesi" (ev sahibi) gibi akideleri, su dökerken "burada iyi saatte olsunlar vardır" diye bir dua okumaları veya seslenmeleri hep bu eski akidenin kalıntılarıdır.

II — Uçuklama : Bütün Türk kavimlerinde dudaklarında peyda olan kabarcıklara "uçuk" denir. Şamanî akideye göre bu "uçuk" ruhların darılmasından ileri gelmektedir. Bunun tedavisi ateş ile-bilhassa çakmak taşından istihsal edilen ateşle- "uçuklamak" dır. Bazan bir fincana su doldurarak "uçuk"lu adamın başı üzerinden evden dışarı serperler, "Git! Çık!" diye bağırırlar.

İşte hurafede İslâm Türklerinin cahil tabakasında hâlâ yaşamaktadır. Kültür itibariyle daha yüksek olan tabakalarda bile "Uçuk"

adını muhafaza etmektedir. Halbuki şamanî akideye göre "Uçuk" adamın yağlı ağzını yalayan bir ruhtur

III — GÖÇÜRME: (Nakletme) âdeti. Eski şamanî akideye göre insanı hasta eden "ruh"u kamın marifetiyle başka bir şeye nakletmek (göçürmek) kabildir. Bu akide Şamanizm devrinin en iptidaî merhalesine ait bir hurafedir.

Doğu İslâm Türklerinde bu akidelerin son zamanlara kadar bütün kuvveti ve iptidaî şekliyle yaşadığı görülmekte idi. Anadolu Türklerinde bu hurafenin şaka olarak yaşadığını "baştan çevrilip verilen sadaka" da görüyoruz. Meselâ bir arkadaşı "yahu, şunu bana versene!" diye ısrar ederse "haydi başım sadakası olsun!" diye kafayı dolaştırıvererek şaka edenleri görüyoruz. Bu da şamanizmin bir kalıntısıdır.

Bunlara benzer birçok âdet ve inanmalar vardır ki iptidaî şamanizm devrindenberi muhtelif şekiller alarak muhtelif kültür merhalelerinde devam ederler. "Muska"ların Budist, Maniheist, Müslüman Uygurlarda kelimeler ve formüller değiştirerek devam ettiğini biliyoruz. Bu FETİŞİZM devrinin bıraktığı hurafedir. Bunun menşei Babil-Asur ve Mısır'ın en eski devirlerinde görülür. Muhtelif dinler, mezhepler, tarikatler, filozoflar, tabiat âlimleri her devirde bu akidelerle mücadele etmişlerse de insan topluluğu bu gibi hurafeleri yeni talimatlara göre değiştirerek muhafaza etmekte ısrar etmiştir. İnsan topluluğunun ruhî haleti bu bakımdan bir muamma teşkil eder. Sovyetlerin resmî gazetelerinden birinde "Allahsızlar Cemiyeti" mensuplarından birinin şu mealdeki raporu neşredilmişti : "Köylüleri topladım. Mafevkettabiata inanışları lâzım olduğunu anlattım. Allah denilen nesnenin yokluğunu uzun uzadıya izah ettim. Mujikler bana :

"— Evet, sözlerin doğrudur. Biz Allah'a inanmıyoruz; fakat bir çaresini bul: Eski bir hamamda hergün şeytanlar dans ediyorlar. Bir türlü koğamadık" dediler. Anlaşıldı ki mafevkattabiata evvelden inanışlarla mücadele etmek için yanlış yollar takip ediyoruz..." Bu rapor çok mânidardır. Hurafelerle mücadele etmek için yalnız propaganda kâfi değildir. Bunun için önce halkın bütün folklor maddelerini öğrenmek, ahvali ruhiyesinden haberdar olmak gerektir. Hurafelerle mücadele edenlerin halkın bütün hurafelerini menşei (geneses) bakımından izah etmeleri lâzımdır.

ALTAY-YENİSEY ŞAMANLIĞINDA ESKİ UNSURLAR

Orhun; 1, İkinciteşrin 1943, Sayı; 11

Eski Türk iptidaî dini olan şamanizm Altay Dağlarında ve Yenisey Irmağının ve kollarının kıyılarında yaşıyan ve iptidaî kültür basamağında bulunan Töles, Mundus, Teleüt, Koybal, Sagay, Beltir gibi Türk boylarında muhafaza edilmiştir. Şamanizm halkla beraber yaşıyan ve her devrin içtimaî durumlarından müteessir olarak değişen bir din (altayca "yang")[1] olduğuna göre "muhafaza edilmiştir" demektense "yaşatılmıştır" demek daha doğru olacaktır. Şamanizmde taassup, başka dinlere karşı düşmanlık olmadığından en eski çağlardanberi türlü dinlerin tesiri altında kalmış, yabancı dinlerden de bir çok unsurlar almıştır. Zerdüşt'ün "Hürmüztâ"sı (Kurbustan Tengere), Budizmin "Maitreya"sı (Maytarı Tengere) Altaylının panteonuna Şaman Tanrıları sıfatiyle yerleşmişlerdir. Son asırda Hıristiyanların Sen Nikola'sı ve Havvârîlerden Pavlusları da Altay Şamanları için Hıristiyanlıkla münasebeti olmıyan tös-töz (ongun) olmuşlardır.

Şamanizm bütün bu yenileşmelerine rağmen en eski esas unsurlarını muhafaza etmesini de bilmiştir. Yer-su, Gök Tanrıları, babalar (en eski ata) kültü bu unsurlardandır.

Altay Şamanlığında bir çok eski unsurlar vardır ki bugüne kadar Türkiyatçıların dikkatini çekmemiştir. Bunlardan biri Mundus ve Töles'lerin "Totoy - Bayana" kültüdür. Bu kült V. İ. Verbitskiy ve G. Potanin tarafından tavsif edilmişse de bu kültün ikinci asra ait Çin kaynaklarında görülen in'ikâsına kimse dikkat etmemiştir.

Bu kült Verbiskiy'in "Altay Gayrırusları"[2] adlı eserinin iki yerinde bahis konusu edilmiştir

"Her soy (âyin sırasında) kendi soyunu özel Tanrısına hitap ederek çağırır. Meselâ Mundus ve Tölesler dolu, yağmur, yıldırım ve şimşek Tanrısı olan Totoy - Bayana'ya şöyle hitap ederler

Buğday tarlası gibi dalgalanan,
Buz burçak (dolu) gibi dökülen,

[1] "Yang" Uygurcada usul, metod; kazak-kırgızca "zang" örf ve âdet. "Altayskiye İnorodtsı" Moskova, 1893.

Buz burçaktan (doludan) doğan
Muzigan (Buz khan) in yiğeni
Babam Totoy Tanrı!
Ay gelen yandan altın kitap tutmuş,
Güneş gelen yandan gümüş kitap tutmuş (s. 60)

Başka bir yerinde "Mundus ve Töles Soylarının Menşei" başlığı altında şu izahı veriyor :

"Bir savaştan sonra bir yerde tek bir kız diri kalmıştı. Şiddetli bir yağmurdan sonra bu kız bir dolu (mus-buz) tanesi buldu: Bu dolunun içinde iki tane buğday vardı. Dolu ile birlikte buğdayı yedi. Bundan gebe kaldı ve ikiz iki erkek çocuk doğurdu. İşte Mundus ve Töles soyları bunların çocuklarıdır. Her soyun özel Tanrısı vardır. Mundus ve Töles'lerin de soy tanrısı dolu, yağmur ve yıldırım Tanrısı olan "Atam Totoy Bayana"dır, ki en eski ataları sayılır. Buna kurban keser ve âyin yaparlar (s. 136-137). Yine aynı rivayet Radloff ve Potanin tarafından da tesbit edilmişti (Radloff, Aus Sibirien II, 33; Potanin Oçerki S-Z. Mongolii, IV, 3, 62, 69, 70).

Altaylıların bu "en eski ata" kültü Çin kaynaklarında Siyenpi'lerin hükümdarı "Tan-Şe-Hoay"ın doğuşu hakkında anlatılan menkibenin tâ kendisidir. Bu menkibeye göre: "Mo-lo-heu adlı bir Siyenpi 3 yıl cenup Hunlarının ordusunda askerlîk etti. Bu müddet zarfında karısı bir çocuk doğurarak adını Tan-şe-hoay koydu. Mo-lo-heu yurduna dönüp çocuğu görünce büyük bir öfkeye kapılarak kadını da, çocuğu da öldürmeye kalktı, kadın ise bir gün büyük bir gök gürültüsünden korkarak göğe bakınca ağzına bir dolu tanesi düştüğünü, bundan gebe kalarak 10 ayda bu çocuğu doğurduğunu söyledi" (bak: Atsız, "Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar", 1935, s. 83, Not 1; M. Şemsettin "Mufassal Türk Tarihi" İstanbul 1335, s. 88; Hüseyin Cahid tarafından tercüme edilen Deguignes'in "Hunların, Türklerin Moğolların... Tarih-i Umumisi", cilt II, s. 133; Hyacinth, 1, 168). Hyacinth'in Çin kaynaklarından naklettiği üslûba göre, Çin vakanüvisi, Deguignes ve diğer tarihçiler gibi, bunu bir masal olarak telâkki etmemiş olsa gerektir. Hyacinth bu rivayetin uydurma olduğunu metinde değil, haşiyede kaydediyor.

Her halde Mundus ve Töles'lerin bu "Buz Khan" (=Dolu Khan) kültünü Çin kaynaklarından almadıklarında şüphe yoktur. İhtimal ki bunlar, bu "en eski ata" kültünü menkibesiyle beraber Siyenpi Türklerinden tevarüs etmişlerdir.

YAKUT ŞAMANİZMİNDEKİ *İJÄ KIIL*

Türkiyat Mecmuası X, s. 213

Yakut (saha) şamanizmini tetkik eden etnografların ve din tarihçilerinin dikkatini çeken ıstılâhlardan biri *ijäkııl* ıstılahıdır. Bu kelimenin harfi harfine mânası ana-hayvan demek olmakla beraber, Yakut Şamanizminde ne ifade ettiği şimdiye kadar kesin olarak halledilmiş değildir. Garp âlimleri bu ıstılahı W. L. Seroşevskiy'nin tetkiklerinden öğrendiler. Seroşevskiy Yakut ülkesinde ve Yakut kavminde gördüklerini çok iyi tesbit etmekle tanınan bir etnograf ise de türkolog olmadığı için işittiklerini iyi izah edemediği Yakut dili ve diniyyatı mütehassıslarınca iddia edilmektedir[1]. *İje kııl* ıstılahını *ije kıla* şeklinde tesbit etmesi de bu iddianın haklı olduğunu gösterecek mahiyettedir. Yakutça'da üçüncü şahıs mülkiyet eki-türkçedeki -i, -si yerine -a, -ta olduğuna göre ije kııla "hayvan" değil, fakat "ana hayvanı" demek olur. Bu gibi yanlışları olmakla beraber bu ıstılahı ilk defa tesbit eden ve buna dair malzeme toplıyarak izaha çalışan da Seroşevskiy olmuştur. Ona Tüspüt adlı bir şaman'ın anlattığına göre *ije kııl* Şamanın hayvan şeklinde tecessüm eden canıdır. Tüspüt övünerek şöyle demiş: "benim *ijä kııl*'ımı kimse bulamaz, o Cigan dağlarında, taşlıklarda gizlenmiştir, orada yatıyor[2]".

Ziya Gökalp "Eski Türklerde İçtimaî Teşkilât" başlıklı etüdünde, Seroşevskiy'e istinaden *ije kııl* hakkında şöyle demektedir: "Yakutlarda şamanlar nasûtî (laique)lerden fazla iki ruha malik olmakla temayüz ederler. Birincisi *iye kila*'dır ki ana hayvan, yani ana totemi demektir[3]"...

[1] Meselâ, V. Ionov, Obzor literaturı po verovaniyam Yakutov, (Jivaya Starina, 1914, s. 317-372; bilhassa "ijä kııl" hakkında s. 344, 351-353). İje kııl Yakut telâffuzuna göre "inye kııl" söylenir, yazılışı ise ijä kııl'dır.

[2] V. L. Seroşevskiy. Yakutı, I, Petersburg, 1896, s. 625-626.

[3] Ziya Gökalp. Eski Türklerde içtimaî teşkilât (Millî Tetebbular Mecmuası, I, sayı 3, s. 450-451). Bu makalede "Yakutların semiyyeye verdikleri isim sib kelimesidir ki, soy sop kelimesindeki sop ile müteradiftir" denilmektedir (s. 450). Yakutçada soy mânasına gelen böyle bir kelime yoktur ve bulunmasına da imkân yoktur. Eski türkçedeki önses (Anlaut) *s* yakutçada sıfırdır (*su*-u, *süt*-üt, sen-*en* gibi). Ziya Gökalp, bir zühul eseri olarak, almanca "Sippe" kelimesini yakutça sanmış

Biz bu yazımızda *ije kııl* mahiyetini ve totem kültü ile alâkası olup olmadığını izah etmek iddiasında değiliz; maksadımız, bu meseleyi izaha yardım edebileceğini düşündüğümüz bazı malzemeye işaret etmekten ibarettir.

Yakut Şamanizmini inceleyenlerin (Seroşevskiy, Troşçanskiy İonov, Pekarskiy, Yastremskiy, Vasilyev v.b.) tesbit ettikleri malzeme dikkatle gözden geçirilir ve başka Türklerin folklor malzemesiyle mukayese edilirse bu Yakut ije kıılının daha XI. asırda Mahmud Kâşgarî'nin kaydettiği "Peri-eş" ve bu günkü Kazak-Kırgızların *arvak-eş* dedikleri hayvan-ruhı ile çok yakın ilgisi olabileceğini tahmin etmek mümkündür.

Yakutların inançlarına göre ije kııl'ın ölümü şamanın ölümü demektir. İki rakip Şamanın ije kııl'ları birbiriyle mücadele ederler, ije kııl'ın başına gelen Şamanın da başına gelir. İje kıılı mağlûp olan şaman rakibine mağlûp olur. Bu "hayvan-eş"ler hakkındaki inanç Yakutlara mahsus değildir. Bu "eş-ruh"lar ve mücadeleleri Sagay kamlarından Topçan adlı bir Şamanın Katanov tarafından 1889 yılında tesbit edilen menkıbesinde tasvir edilmektedir. Bu menkıbeye göre "Sır ırmağında 55 yıl önce Topçan adlı bir kam vardı. Bu kam bir gün âyin yaparken gördü ki Kezek Tağ denilen dağın tepesinde biri gök, biri kara boğanın (Kezek Tağdın üstünde pir kök, pir kara puğa) bir birine tos vurarak kavga ediyorlar. Gök boğa kara boğayı son derece yormuştu. Bunu gören Topçan gök boğayı vurdu, gök boğa yere yuvarlandı ve kurt suretine girip şimale doğru kaçtı. Gök boğa - kam Kecük, kara boğa ise kam Topçan idi[4]". Bu menkıbedeki iki boğa iki Şaman'ın "hayvan suretinde tecessüm eden eş" leridir ki Şamanizmdeki "ije kııl"ın benzeridir. Menkıbenin sonunda Kecük Şamanın bu hâdiseyi mütaakip yaralanarak yatağında yattığı söylenmektedir.

Müslüman Türklerden Kazak-Kırgızların en son müstakil hanlarından II. Abılay (1771 - 1783) han menkıbesinde bu "tecessüm eden ruh-eş" efsanesine rastlıyoruz. G. Potanin tarafından tesbit edilen menkıbeye göre "Abılay'ın serdarlarından Ciydebay bahadır, Abılay'ın yaptığı bütün seferlere iştirak ederdi. Askerler her zaman

olsa gerek. Bu yanlış son yıllarda yazılan lise ders kitabına kadar girmiştir (Necmettin Sadak, Sosyoloji, 1936, s. 22).

[4] W. Radloff-Katanoff. Proben, IX, 309-310 (metin), 228 (tercüme).

onun önünde bir kızıl tilkinin rehberlik ettiğini görürlerdi. Bu tilki onun "arvağ"ı idi[5]. Bir gün Abılay ona "arvağını bana göster" dedi. Ciydebay bahadır Abılay'ı bir dağın tepesine çıkardı, kendisi de aşağıya indi. Abılay dağın aşağısında bir kızıl tilki gördü. Birdenbire havada bir kartal peyda olup bu tilkiye saldırdı ve yere serdi. Ciydebay bahadır, Abılay'a "ne gördün?" dedi, Abılay gördüklerini anlattı. Ciydebay "işte o tilki benim arvağım idi, kartal ise senin arvağındır. Senin arvağın benimkinden güçlü" dedi[6]. Bu menkıbeden açık olarak görülüyor ki eş (ijä kııl) yalnız şamanlara mahsus değil, fakat büyük kimselerde de bulunduğuna inanılırdı.

Mahmud Kâşgarî "eş" kelimesini "eş sahip (arkadaş) dir; periden tâbii olana dahi 'eşlig' (eş sahibi, eşli) denir" diye izah ettikten sonra halk edebiyatından (her halde bir eski destandan) şu manzum parçayı naklediyor :

anıñ işın keçürdüm
eşin yime kaçurdum
ölüm otın içürdüm
içti bolup yüzi türi

yâni "onun işini bitirdim. Eşini kaçırdım. Ölüm zehrini içirdim, yüzünü ekşiterek içti" [7].

Kâşgarî'nin "eş" kelimesini izahı ve naklettiği bu parça bizim ije kııl konusu bakımından dikkate değer. Bu izaha göre XI. asırda doğudaki Müslüman Türkler, ihtimal ki Kâşgarî'nin kendisi dahi, bazı kimselerin cinlerden eşi olduğuna inanmışlardır. Manzum parçada galip kahraman düşmanın "eşini kaçırdığını" öğünerek söylüyor (واهربت صاحبه). Yukarıda naklettiğimiz Topçan ve Abılay menkıbelerindeki boğa, tilki, kartal unsurlariyle Kâşgarî'nin bu kıt'asındaki "kaçırılan eş"in mukayesesi Yakut ije kııl'ını izah etmeye yardım edebilecek mahiyettedir.

Kâşgarî'nin *çıwı* kelimesini izahı da dikkate değer : "çıwı -cinlerden bir bölüktür. Türkler şuna inanırlar ki: iki bölük birbiriyle

[5] Kazakça "arvak", arapça "ruh"un cemidir. Bu kelime, eski türkçede afsun, sihrî kuvvet mânasına gelen "arbağ" kelimesine benzediği için yayılmış olsa gerek; Kazak dili "ruh" kelimesini bilmez, fakat "arvak"ı bilir.

[6] Jivaya Starina, 1916 s. 66.

[7] Divanü lûgat-it Türk, I, 47; B. Atalay tercümesi, s. 48: cümlesi "*eş* arkadaş, genç kadından eşi bulunan kimseye eşliğ denir" diye tercüme edilmiştir. Şüphesiz yanlıştır. "Cin" diye tercüme eden Brockelmann haklıdır.

çarpıştığı zaman bu iki bölüğün vilâyetlerinde oturan cinler dahi kendi vilâyetinin halkını kollamak için çarpışırlar. Cinlerden hangi taraf yenerse onlardan yana çıktığı vilâyet halkı da yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilâyetin hakanı da kaçar..... Bu Türkler arasında yaygındır, görenektir[8]." Bu efsanedeki her vilâyetin "cin"leri o vilâyette yaşıyan insanların "eş"leri olsa gerektir. İptidaî şamanizm devrinde bu "eş"ler Yakut Şamanizmindeki ije kııl gibi telâkki edilmiş olacaktır.

Altay Şamanizminde "yula" denilen ruh ije kııl'ın bir varyasyonu olsa gerektir. A.V. Anohin'in verdiği malûmata göre "yula" insanın veya hayvanın eşidir. Yula cesetten ayrılıp müstakil yaşıyabilir[9].

Yukarıda naklettiğimiz Topçan şaman'ın menkıbesine benziyen bir menkıbenin de Karaca Ahmet oğlu Hacı Toğrul ile Sultan Hacım hakkında söylemiş olduğu anlaşılmaktadır. Güvercin olan Sultan Hacımı yakalamak için Hacı Toğrul doğan olup havaya ağmıştır[10].

Kahramanların "suret değiştirmeleri (hayvan, ağaç ve saire şekline girebilmeleri) "canlarını bir hayvan, bilhassa kuş suretinde saklamaları" bütün kavimlerin masallarında rastlanan cihanşümul bir motiftir. Hayvanla ilgili olan bu gibi inançların ve masal motiflerinin totem kültüyle alâkası olup olmadığı ve umumiyetle menşeleri meselesi henüz kat'i olarak halledilmiş değildir. Yakut Şamanizmindeki "ije kııl" meselesi de böyledir.

[8] Aynı. eser., III, 171; B. Atalay terc., s. 225.

[9] A. V. Anohin, Materialı po şamanstvu u Altaytsev, s. 19; türkçe terc. Ülkü dergisi, c. XV, sayı 89, s. 395. bk. bu kitabe 421. s.

[10] Abdülbaki Gölpınarlı, Yunus Emre, s. 71.

MÜSLÜMAN TÜRKLERDE ŞAMANİZM KALINTILARI

İlâhiyat Fakültesi Dergisi
1952, 1. c. — Sayı IV

Horasan ve Curcan Türklerinin, yani İran-Turan hududundaki Türklerin İslâm ordulariyle halife Ömer zamanında temasta bulunduklarına dair haberler vardır. Tabarî'nin naklettiği bir rivayete göre Curcan beyi olan Türk Sul ile Arap komutanı Süveyc (Kahire 1939 baskısı Süveyd, cüz III s. 233) ibn Mukarran hicretin 18. yılında (M. 639) bir antlaşma yapmışlardır (Tabarî, Leiden basımı sah. 2658). Bu rivayet doğru ise Türklerle Arapların karşılaşmaları Kadisiye zaferinden iki yıl sonra ve Nihavend zaferinden dört yıl önce olmuştur. Horasan'daki Türk beylerinden Nizak Tarhan ve Toharistan'daki Karluk Yabgusu Arap ordulariyle hicretin 31. yılından itibaren bazen çarpıştılar, bazen de barıştılar. Nihayet, Haccac'ın ve onun komutanlarından Kuteybe'nin sert ve merhametsiz siyasetleri Horasan'da güveni sağladı. Araplar Maveraünnehre girdiler. Buhara ve Semerkand fethedildi. Kuteybe'nin muzaffer orduları hicretin 95 (M. 713) yılında Fergane ve Taşkent üzerine yürüdü. Buhara'da bir puthane camie çevrildi.

İslâm ordulariyle ilk temasa gelen Türkler Zerdüşt, Budda, Mani ve kısmen Nesturî-hıristiyan dininde idiler[1]. İslâm dini bunlar arasında çok yavaş yerleşiyordu. Buhara ve Semerkand fethinden sonra Araplar, küçük Türk beylikleriyle değil, fakat Büyük Türk hakanlığı ordulariyle karşılaştılar. Bu Türkler şamanist idiler. Doğu Kök Türk ordusu islâm tarafından fethedilen Sogd ülkesine, yani Semerkand çevresine girdiler. Orhon yazıtlarında bu olay zikredilmektedir. Batı Kök Türk (Türgeş) hakanı Solu islâm ordularına uzun müddet,

[1] Eftalit (Ak Hun) hanı İran başkentine papaslar gönderip İran Nesturî patriği Mar Aba'dan (ölümü 552) Eftalit Nesturilerine bir başpapas tayin etmesini rica ediyorlardı (N. Pigulevskaya. Mar Aba I. Sov. Vostokovedeniye, 1948, c. I, sah. 83).

hicretin 119. yılına kadar, mukavemet gösterdi[2]. Araplar bu hakana Ebul-Muzahim, yani "süsen, vuran öküz", lâkabını taktılar.

Hicretin III. yüzyılında Maveraünnehr islâm memleketi oldu. Fergane'de ve aşağı Sırderya boylarında müslüman Türkler çoğaldı. Bununla beraber İslâmiyetin Türkler arasında yayılması ancak hicretin IV. yüzyılında oldu.

İbn Fadlan, hicretin 310. yılında, Türk-Bulgar hanlığına giderken kalabalık Oğuz boyları ve Başkurt Türkleri içinden geçmiş, bunların yaşayışlarına, örf ve âdetlerine dair mufassal malumat vermiştir[3]. Onun tavsifine göre Oğuzlar ve Başkurtlar Şamanist idiler. Ölüler kültü, su kültü, defin ve yog (matem) törenleri tıpkı VIII. asırdaki Kök Türklerdeki gibi idi. Bununla beraber İslâm dini tesiri altına girmiş bulunuyorlardı. Müslümanlara hoş görünmek için kelime-i şehadeti söylüyorlardı, "bir Tanrı" diyorlardı. Aşağı Sırdeya havzasında İslâm süratle yayılmakta idi, Selçuk Sübaşı bu Şamanist soydaşlarından ayrılıp müslümanlara katıldı, onun torunları zamanında bütün Oğuzlar müslüman sayıldı.

İbn Fadlan'ın seyahatinden 30 - 40 yıl sonra Karahanlılar devleti birdenbire Türk İslâm devleti olarak meydana çıktı. Menkıbeye göre Karahanlılardan ilk Müslüman olan Hakan Satuk Bugrahan idi (vefatı 955). Rivayete göre onun zamanında iki yüz bin çadır Türk halkı Müslüman olmuş imiş. Her halde bu Türkler arasında İslâm mürşid ve da'ileri çoktan beri faaliyette bulunmuş olsalar gerek. Bilhassa Emeviler saltanatına düşman olan partiler, Türklerin yardımına güveniyorlardı. Bu yeni müslüman Türklerin çoğu muhakkak ki Şamanistlerden idi. Budist ve hıristiyan Türklerin Timur devrine kadar mukavemet gösterdikleri malumdur.

Bugün Türk milletinin % 90'ı müslümandır. Bunların hepsi aynı tarihte Müslüman olmuş değillerdir. Hattâ aynı kavim olan Oğuzların tamamiyle islâmlaşması iki asır boyunca devam etmiştir. Kıpçak

[2] Barthold (Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler, İstanbul 1927, sah. 63) "İslâmiyet, Türklerin mezkûr üç dinin (Budda, Mani, hıristiyanlık) birini kabul etmiş oldukları yerlerde muvaffak olmuştur"diyor. Bu mütalâa pek de doğru olmasa gerek. Tarihî gerçektir ki islâm dini Şamanist Türkler arasında hiç bir yerde görülmemiş bir süratle yayılmıştır, din olarak mukavemet görmemiştir. Türklerin mukavemeti Orta-Asya'da hâkimiyeti elde tutmak için Arap devletine karşı gösterilmiştir. Hele Manihaist Türklerin sinsi mukavemetleri uzun zaman devam etmiştir.

[3] A. Zeki Velidî Togan. İbn Fadlan's Reisebericht, Leipzig 1939.

Bozkırlarının İslâmlaşması IX. asırdan XIV. asır başlarına kadar sürmüştür.

Hülâsa : eskiden Müslüman olan Türklere, Şamanist Türklerin doğudan ve şimâlden gelerek asır asır karışmaları Şamanizm âdet ve örflerinin, hatta akidelerinin, canlılığını muhafaza etmesine sebep olmuştur. Eskiden Müslüman olan Buhara uleması XVI. asırda Kazak-Kırgızları "müşrik" saymışlardır. Halbuki Kazak-Kırgızlar resmen çoktan Müslüman idiler.

Sultan Sencer zamanında Semerkand çevresine gelen Karluk Türkleri "müşrik" sayılmışlardır. Halbuki bunlar da resmen Müslüman Karluklardı. Fakat hayat tarzları, kıyafetleri, örf ve âdetleri bakımından, hicretin ilk asrından beri Müslüman olan Buhara ve Semerkand ahalisine uymuyorlardı. Bunlara iltihak eden bir seyyid hakkında Buhara âlimlerinden biri :

الیس من الفحشاء ان یلبس امرؤ	ملابس لا یرضی بها مؤمن متّق
یعز علی الدین الحنیفی ان یری	سلیل رسول الله فی زی قرلق

"Bir adamın, muttaki Müslümanın razı olmıyacağı bir elbise giymesi şer'an hoş görülmiyecek bir şey değil mi? Peygamber evlâdından bir adamın Karluk kılığında meydana çıkması İslâm dininde pek nadir görülmüş haldir" demiştir[4].

Görülüyor ki Karlukların dini değil, elbiseleri bahis mevzuudur.

X. yüzyılın ortalarında toplu olarak Müslüman olan Bulgar Türkleriyle Karahanlı devletine tabi Türklerin XI-XII. yüzyıllarda büyük şehir ve kasabalarda yaşayanların İslâm dinini epeyce benimsemiş olduklarında şüphe yoktur. Fakat köy halkı ile göçebe boyların müslümanlığı formaliteden ibaretti. Bunların müslümanlığı, XVIII. yüzyılda Kıpçak bozkırlarında göçüp konan Kazak-Kırgızların Müslümanlığı gibi Şamanizmle karışık Müslümanlık olmuştur. XI. yüzyılda, Bağdat gibi hilâfet ve İslâm kültürü merkezinde İslâm terbiyesi alan Kâşgarlı Mahmud'un "Divanü Lûgat-it - Türk"ü bu bakımdan tetkike değer bir eserdir. Eski Şamanist Türklerin "yavrular hamisi" diye takdis ettikleri "Umay" adlı ilâheyi zikrederken قیل انه صاحب الولد diye izah ediyor. Malumdur ki "sahip" hem bugünkü anladığımız mânada kullanıldığı gibi hem de "arkadaş, eş" manasına gelir. Malı-

[4] Sadruddin Ebul-Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali el-Hüseynî, Aḫbaru devleti es-Selcukiye (Necati Lûgal tercümesi), Ankara 1943, s. 66.

mud Kâşgarî eski şamanist Türklerin "yavru idisi" dediklerini arapça tam karşılığıyle صاحب الولد diye tercüme etmekle beraber ف البطن diye ilâve ederek Umay'ı ilâhelikten çıkarıp "eş" yapıyor. Bununla beraber tam olarak şamanizmdeki Umay'ı hatırlatan şu izahı veriyor : و فى المثل للنساء امايقا تبنسا اغل بولور معناه من خدم ذلك تجد الولد النساء تتفالن بذلك. Burada خدم diyor. Halbuki تبنسا kelimesi şamanizme göre tercüme edilirse عبد عظم denilmesi gerekirdi. Gerçekten "eş" (son) için Yakutlarda ve Kazak-Kırgızlarda kadınlarca bir tören yapıldığını etnograflar tesbit etmişlerdir.

Kâşgari'nin "ıdık", yani koruyucu ruhlara nezir olarak salıverilen hayvan hakkındaki izahı da şamanizmdeki izahtır. Bugün bile şamanist Türklerde *ızık* töreni en mühim dinî törenlerden biridir. Kâşgarî'nin bu izahlarından anlaşılıyor ki XI. yüzyılda müslüman Türklerde de bu âdet devam ediyordu. Kaşgarlı Mahmud bu âdeti hiç de yadırgamadan şöyle tavsif ediyor: "yünü kırkılmaz, yük vurulmaz, salıverilir, sahibine nezir içindir لنذرلصاحب Bu tavsifteki لصاحبه tam şamanizmdeki izahtır. *ızık* ruhlardan birinin mülküne verilen hayvan sayılır. Kâşgarlı ise bunu islâm dinine göre "hayvanın sahibi için nezreder" diye anlamak veya anlatmak istemiştir.

XI. yüzyılda doğudaki müslüman Türkler şamanizmdeki yog (matem) törenini de islâmiyet bakımından izah ederek yaşatmağa çalışmışlardır. Kâşgarlı Mahmud (Besim Atalay tercümesi cilt III s. 143) "Yog, ölüyü gömdükten sonra dönenlere üç veya yedi güne kadar verilen taamdır" diyor. Halbuki *yog* şamanist Türklerde "ölüler kültü" ile bağlı en büyük törenlerden biridir. Bu törende taamın yalnız dirilere değil, fakat ölülere, bilhassa ölülere, ikram edildiğine inanırlar. Mahmud'un çağdaşı olan Yusuf Hacip XI. yüzyılda telif ettiği Kutadgu Bilig'de "yog aşı"nı zikretmektedir.

Ya yogka bolur aş ölüg atıña (Mısır nüshası, 272).

Şamanizmin kuvvetle hüküm sürdüğü iptidaî devirlerde "yog aşı" yahut "ölü aşı" denilen tören ve âyin doğrudan doğruya ölüyü doyurmak ve memnun etmek için yapılmıştır. Altay dağlarının ormanlarında iptidaî yaşıyan şamanistler bugün bile bu yog âyininde ölüye "ye-iç! bize ve hayvanlarımıza dokunma!" diye hitap ederler ve ölünün bu törende hazır bulunduğuna inanırlar.

Gök Türklerde yog töreninin çok tantanalı ve muhteşem yapıldığını Orhon yazıtlarından öğreniyoruz. Burada Kültegin için

yapılan "yog" töreni tasvir edilmektedir. Bu yas törenine Kıtay, Tatabı, Çin, Tibet, Acem, Buhara, Türgeş, Kırgız hükümdarları veya mümessilleri iştirâk etmişlerdir. Bu tören defin ve cenaze töreni değil "yog aşı" töreni idi.

Aş (yog) töreni son zamanlara kadar Kazak-Kırgız Türklerinde VII. yüzyıldaki gibi bütün ihtişamı ile yapılırdı. Biz kendimiz bu törenlerde bulunduk. Kazak - Kırgızlar bu şamanizm kalıntısı olan törene islâmî renk vermişlerdir. Yüzlerce çadırlardan birinde hoca ve hafızlar Kur'an-ı Kerim okurlar; hatim indirirler. Başka teferruat hep şamanizm âdetine göre icra edilir. Ölünün mezarına kımız saçılır, et parçaları atılır, kesilen hayvanların yağlarından parçalar alınıp "tiyebersin!" ("yani "ölüye değsin!") diye ateşe atılır. Kur'an-ı Kerim okuyan hafızların sesleriyle ağıt (coktav) söyliyen kadınların sesleri birbirlerine karışır.

Birçok Rus etnografları ve türkoloğları Kazak-Kırgızların "aş-yog töreni" ni tasvir etmişlerdir. W. Radloff "Aus Sibirien" adlı klâsik eserinde (Cilt II S. 485-487) bu törenlerden birini tasvir ediyor. Bu törene beş bin kişi iştirâk etmiştir, 30 at, 150 koyun kesilmiştir. Radloff bu törenin iç yüzünü ve teferruatını görememiş olsa gerektir. Şamanizm âdetlerinden ancak ölünün bindiği atın kuyruğunu kestiklerini söylüyor. Fakat "Kırgızların defin törenlerinden başka müslümanların dehşet duyduklarını" kaydediyor. Kazak-Kırgızların "yog" törenleri Sovyet hâkimiyetinin ilk 10 yılı içinde Altaylarda devam etmiştir [5].

Kâşgarlı Mahmud birçok şamanizm âdet ve inançlarını tesbit etmiş ve hiç bir yerde "nağuzu billâh" formülünü kullanmamıştır. Anlaşılıyor ki XI. yüzyılda bu şamanizm kalıntılarına islâmî bir şekil verilmişti.

Kâşgarlı Mahmud ile Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in eserlerini yazdıkları zamanda Karahanlı Türklerinin müslümanlıkları ancak bir asırlıktı. Bu devirde şamanizm geleneklerinin çok canlı olmasına şaşılmaz. Fakat aynı ülkede bin yıl sonra yapılan araştırma ve incelemelerle şamanizmin islâm perdesine bürünerek yaşadığı tesbit edilmiştir. Dikkate değer ki yaptıkları, şamanlıktan başka bir şey olmıyan Doğu Türkistan bakıcıları (yerli tâbire göre "oyun"ları) kendilerinin

[5] S. İ. Rudenko. Oçerki bıta S.-Vostoç. Kazakov ("Kazaki" 1930, No. 15 sah. 54-56).

pirleri olarak Hazret-i Fatma'yı tanırlar. Gûya Hazret-i Fatma'ya bu sanatı Cebrail öğretmiş imiş. Resmen müslüman olan bu şamanlar, başka sanat erbabı gibi, kendilerine mahsus lonca teşkil etmişler ve bunun tüzüğü olarak bir risale de yazmışlardır. Bu risaleye "Risale-i perihan" yahut "peri hanlık risalesi" adını vermişlerdir[6]. Bu isim, eski budizmdeki "Burhan" (Buda) adının kitaba uydurulmasından başka bir şey değildir: "Purhan"ı "peri okuyan" (perihan) şekline sokmuşlar, gûya böylece islâmî bir şekil vermişlerdir. Malov tarafından tasvir edilen törenle Altay kamlarının, Yakut oyun'larının tören ve âyinleri arasındaki fark, bu müslüman şamanların "işe başladım bismillâh!" demelerinden ve Altay kamlarının tanrıları yerine peygamber ve islâm azizlerini söylemelerinden ibarettir. Doğu Türkistan'ın eski şamanları, her meslek erbabı gibi, zamanın ve muhitin icaplarına uyarak eski ilâhlarını atmışlar, bunların yerine peygamberleri, velileri sokmakla sanatlarını yaşatabilmişlerdir. Bunların parlak âyinleri, istiğrak haline geldikleri zaman yaptıkları harikalar, cahil halk için üfürükçü hocaların "üf-tüf" lerinden daha cazip olmuştur. Üfürükçülük de şamanlık kalıntısı olmakla beraber zoraki islâmlaşmaya çalıştığı için tam mânasiyle tereddi etmiş şamanlıktır. Şamanlığın gerçek mümessilleri bulunan yerlerde üfürükçülük tutunamıyor. Sözün kısası: Doğu ve Batı Türkistan müslümanları arasındaki eski şamanizmin son mümessillerinin hâlâ yaşamakta olduğu görülüyor.

Batı Türkistan müslümanları arasında da şamanizm geleneklerine rastlanır. Semerkant çevresinde bulunduğum sıralarda, hicretin birinci asrından beri islâm merkezlerinden biri olan bu beldenin yakınındaki "Çoban Ata" tepesinde yapılan bir dinî törende bulundum. Törenden sonra herkes ağaçlara paçavra bağladı. Yanımda bulunan aydın bir Özbek bana başka bölgelerdeki ziyaretgâhlar hakkında şu malûmatı verdi: 1) Usmat yanında (Semerkant'tan iki günlük mesafede) Bağmezar pınarı vardır. Pınar üzerinde tuğ asılmış, burada her yıl kurban keserler; 2) Yeni Kırgan istasyonu civarında Sadu Vakkas mezarı vardır. Çevresi bağlı paçavralarla doludur. Mezar üzerinde tuğ vardır. Paçavra bulunmazsa hiç olmazsa bir boncuk yahut atın yelesinden, kuyruğundan bir kıl bırakılmalıdır; 3) Hocai Sengi Ḫâk, taş olmuş bir velidir (halbuki üzerinde sanskritçe Buda

[6] S. A. Malov. Şamanstvo u Sartov Vostoçnogo Turkestana (Sbornik Muzeya Antropologii i Etnoagrafii, tom V, 1918, sah. 15).

formülü yazılmış bir Buda heykelidir). Buna kurban keserler; paçavralar bağlarlar; 4) Hocant şehri civarında "Evliya tirek" (yani evliya kavak) vardır. Çocuğu olmıyan kadınlar bu ağacın altında dua ederler, paçavra bağlarlar[7], 5) Ürgüt kasabası civarında Hazreti Beşir mezarı vardır. Yanındaki ihtiyar çınarağacı mübarek (kutluk) sayılır. Bu ağaca o kadar çok paçavra bağlanmıştır ki dalları görünmez; 6) Şir-Abâd kasabası civarındaki Karatağ kutlu sayılır. Dağın tepesinde bir evliya mezarı bulunduğuna inanırlar. Burası Özbek-Lakay boyunun ziyaretgâhıdır. Her yıl buraya toplanıp kurban keserler, ağaçlara yine paçavra bağlarlar. Özbekler arasında hastalara bakan ve şaman âyini yapan bahşılar da vardır.

Bu ülke hicretin birinci asrından beri islâm memleketi olmuştur. Büyük fakihler, hadîs âlimleri, islâm mücahitleri, büyük mutasavvıflar yetiştirmiş ülkedir. Buna rağmen şamanizm gelenekleri müslüman velilerin uydurma mezarlarına sığınarak bin yıl yaşamasını sağlamıştır.

Türkistan Türkmenlerinde de eski şamanizm gelenekleri purhan denilen halk hekimi tarafından devam ettirilmektedir. Türkmen folkloru toplandıkça şaman duaları ve ilâhileri meydana çıkmaktadır.

IX - XI. asırlarda İran'da, Elcezire'de, Mısır'da yerleşen Türk kavimlerinin şamanizm geleneklerini yaşatıp yaşatmadıklarını bilmiyoruz. Bununla beraber islâm dini uğrunda cihatlar yapan Anadolu ve Azerbaycan Oğuzlarının "müslümanlık"larının XIV. asırdaki mahiyeti hakkında Dede Korkut hikâyelerinden ve muhtelif tarikat şeyhlerinin menkıbelerinden öğrenebiliyoruz.

Dede Korkut hikâyelerinde şamanizm kültlerinden dağ, su, ağaç, kültleri pek açık olarak göze çarpmaktadır. Dirsehan oğlu Buğaç hikâyesinde anası oğlunun başına gelen felâketi dağ ruhundan bilmiş olacak ki "otların bitmesin, suların akmasın, geyiklerin taşa dönsün!" diye dağa hitap ediyor. Şamanizmde ruhlara karşı bazan böyle "Kargış", yani beddua da söylenir. Altaylı şamanist avda muvaffak olamazsa ormanı ruhu için yaptığı sanamı sokağa atar ve ona karşı küfreder.

Salur Kazanhan'ın oğlu Uruz ağaca şöyle hitap ediyor :

Ağaç ağaç desem arlanma ağaç
Mekke, Medine'nin kapısı ağaç

[7] Şamanist Yakut kadınları muayyen bir çam ağacına tapınarak çocuk dilerler. Bu âyin S.V. Yastremski tarafından tavsif edilmiştir. (Obraztsı narodnoy literaturı Yakutov, Leningrad 1928, sah. 200-201).

Musa Kelimin asası ağaç
Büyük büyük suların köprüsü ağaç
Kara kara denizlerin gemisi ağaç
Şah-ı Merdan 'Ali'nin eğeri ağaç

.

Eğer erdir, avrattır korkusu ağaç
Beni sana asarlarsa kaldırma ağaç

Ağaca hitaben söylenen bu sözlerden Musa Kelim, Şah-ı Merdan Ali gibi sözler çıkarılırsa Altaylı şamanistlerin mukaddes ağaçları için söyledikleri ilâhilerinden farkı yoktur[8].

Salur Kazan suya hitaben şöyle diyor :

Çığınım çığınım kayalardan akan su
Ağaç gemileri oynadan su
Hasan'la Hüseyn'in hasreti su
Bağ ve bostanın ziyneti su
Ayşe ile Fatma'nın nigâhı su
Kara başım kurban olsun suyum sana!

Bu da Altaylıların ırmak ve göl ruhlarına (yer-su'ya) söyledikleri ilâhilerden farksızdır.

Eski Oğuz boylarının hayatını, geleneklerini aksettiren Dede Korkut hikâyeleri XII - XIV. yüzyıllarda Doğu Anadolu'da yaşıyan Oğuz boyları arasında, şüphesizdir ki, çok söylenmiş hikâyelerdir. Bu hikâyeleri anlatan ve dinleyen Oğuzlar ve bu hikâyeleri kitap şekline sokan ozan-yazarlar muhakkak ki bu hikâyelerdeki hayatı yaşıyorlar, orada söylenen inanç ve âdetleri yadırgamıyorlardı. Bunlar müslüman idiler. Bizans sınırlarında i'lâyi kelimetullah için cihat yapıyorlardı. Fakat müslümanlıkları "arı sudan abdest alıp iki rekât namaz kılmak" dan (o da sıkıştıkları zaman) ibaretti. Bunların ezan okuyan müezzinleri de "tat eri" yani İranlı, yahut İranlaşmış bir softa idi. Bunu Dirse Han'ın şu sözlerinden anlamak mümkündür:

Salkum salkum tan yilleri esdiğinde
Sakallı bozaç turay sayradıkta
Sakalı uzun tat eri banladıkta...

[8] Geyikli Baba ile Orhan Gazi menkıbesinde devletlü "kavak ağaç" diye bir kavak ağacı zikrolunur (Neşrî Tarihi, sah. 168-170). Dede Korkut hikâyelerinde "kaba ağacın kesilmesin" dua formülüdür.

Yani "sabah namazına sakalı uzun acem seslendikte" diyor. Demek ki XIV. yüzyıl Oğuzlarında imamlık ve müezzinlik yapabilecek adam kendi aralarından çıkmıyordu. Bu bakımdan bu Oğuzların durumu XVIII. yüzyıl Anadolu Yürükleriyle XIX. yüzyıl Kazak-Kırgızların durumundan farksız olmuştur.

XIV. yüzyıl Oğuzlarında yas ve ölü aşı törenleri eski şamanist Oğuzların törenlerinden az farklı olmuştur. Dede Korkut'ta tasvir edilen matemde görülen yüz yırtıp, saç yolup ağlamak, bağıra çağıra ağıt söylemek, beyaz çıkarıp kara giymek, ölünün bindiği atın kuyruğunu kesmek, at kesip aş vermek tamamiyle şamanizmin ölüler kültüne mahsus âyinlerindeki unsurlardır. Oğuz kahramanı savaşa giderken yakınlarına "üç yıl bekle, gelmezsem benim öldüğümü bil, aygır atımı kesip aşımı ver" diyor. Beyrek adlı bir kahraman ölmek üzere iken arkadaşlarına "ak boz atımın kuyruğunu kesiniz!" diyor. Beyrek öldükten sonra "Akboz atın kuyruğunu kestiler. Kırk elli yiğit ak çıkarıp gök sarındılar, sarıklarını yere vurdular. Beyrek diye çok ağladılar..." Ağıt söylerken Oğuz kadınları yüzlerini yırtarlar, saçlarını yolarlardı. "Beyreğin babası sarığını kaldırıp yere çaldı. Çekti, yakasını yırttı. Oğul, oğul diye inledi. Ak bürçüklü anası büldür büldür ağladı. Gözünün yaşını döktü. Acı tırmak ak yüzüne çaldı, kargı gibi saçını yoldu.. Beyreğin yavuklusuna haber oldu. Banıçiçek karalar giydi, ak kaftanını çıkardı; güz elması gibi al yanağını yırttı... Bunu işitip Kıyan Selçuk oğlu Deli Dündar ak çıkardı kara giydi, yâr ve yoldaşları akı çıkarıp karalar giydiler. Kalabalık Oğuz beyleri Beyrek için "azim yas tuttular..."

Ölünün bindiği atın kuyruğunu kesmek âdeti Kazak-Kırgızlarda, Kumuklarda son zamanlara kadar yürürlükte olan bir âdettir. Savaşlara fedaî olarak girenler de atlarının kuyruğunu keserlerdi. Bu âdet Türkistan hanlarından Taşkent hanı Mahmut Han ve kardeşi Ahmet Han'ın, Şeybani Muhammed Han ile savaşan askerlerinde görülmüştür. Muhammed Han'ın şairlerinden Muhammed Salih Bey bu askerleri tavsif ederken şöyle diyor (Şeybaniname Vambéry neşri S. 268)

Tüzüben rezm kılur vakt esas
Asıp at boynıga bir turfe kutas
lik ölgen atının kuyruğu ol
Begleri hanlarının buyrugu ol

Her halde Özbeklerde ve Timur Çağataylarında bu âdet unutulmuş olsa gercktir ki Muhammed Salih bu kuyrukları "ölen atların kuyruğu" zannetmiştir. Bununla beraber Çağatay sözlüklerine "at kuyruğunu kesmek" anlamına "tulla-" kelimesi kullanılıyor ki "atı tul yapmak" demektir. Şamanizm matem töreninde atın kuyruğu kesildiği gibi, ölünün karısının saçları da, matem ve dulluk alâmeti olarak, kesilirdi.

Altay dağlarının şimal taraflarında ormanlık bölgelerde yaşıyan ve henüz şamanizmden kurtulamıyan Beltir Türkleri ölülerini şaman töresine göre gömdükten sonra dul kalan karısının saç örgülerini ortasından keserler[9]. Dikkate değer ki bu şamanlık törenindeki bu unsurun çoktan müslüman olan ve islâm dini uğrunda savaşan Aydın oğullarında da bir görenek olarak yaşadığını görüyoruz.

Fatihin veziri Mahmut Paşa adına yazılan "Desturname-i Enverî" de Aydın Oğlu Mehmet Paşa'nın ölümünden bahsedilirken, matem alâmeti olarak oğlu Umur beyin saçını kestiği söylenmektedir.

Hasta Mehmed beg ölür andan gider
kesti paşa saçın anda ah eder[10]

Demek ki Aydın Oğuzları XIV. yüzyılın ortalarına kadar matemde saç kesme âdetine riayet etmişlerdir. Bu âdet şamanizmde çok eskidir. İbn Fadlan bu âdeti Bulgar Türklerinde müşahede etmiştir[11].

Defin töreninde at kuyruğunu kesme âdetinin milâttan önceki III - IV. yüzyıllarda mevcut olduğunu Altaylardaki "donmuş mezar" lardan çıkarılan atların durumu göstermiştir[12]. Bu devirde atın kuyruğunu kesme yerine yelesini kesip kuyruğunu örme âdeti de vardı[13]. Bu âdet bugünkü Beltirlerin gelenecklerinde tebsit edilmiştir[14]. Gerek etnografya ve folklor ve gerek arkeoloji araştırmaları gösteriyor ki şamanizm çok muhafazakâr ibtidaî bir dindir. Türk kavimlerinin muhtelif kültür dairelerine girmelerine ve muhtelif dinlere girip

[9] Radloff-Katanoff. Proben IX, 376 (metin), 354 (tercüme).

[10] M. Halil Yınanç. Desturname-i Enverî, İstanbul 1928, s. 35.

[11] A. Z. Velidi Togan. İbn Fadlan's Reisebericht, s. 35 (metin), 80 (terc.)

[12] II. Tarih kongresi zabıtları, sah. 142-151.

[13] S. İ. Rudenko. Ulagan kazıları ("Sovetskaya Arheologiya" XI) hakkındaki raporunda mezardan çıkarılan atların yelelerinin kesilmiş, kuyruklarının örülmüş olduğunu yazıyor.

[14] W. Radloff-Katanoff. Proben, IX s. 354.

çıkmalarına rağmen en koyu şamanizm islâm dinine merkez olan yerlerde bile tutunmaktadır.

Mezarlara ve ağaçlara nezir olarak paçavra bağlamak en ibtidaî şamanizmin geleneklerinden biridir ve bütün müslüman Türklerin halk tabakası içinde dinî bir vazife imiş gibi telâkki edilmektedir. Şamanist bu "nezr"i dağ, orman, ağaç, su ruhlarına, umumiyetle "yer su" dediği tanrıya bağışlar, "yer su" ruhları merhametli ve koruyucu ruhlardır; az şeye kanaat ederler. Darılmadıkça kanlı kurban istemezler. Müslüman Türkler ise bununla bir velinin ruhundan istimdat ederler. Yani "yer su" tanrıları gerçek veya uydurma velilerin mezarlarına yerleşerek eskiden şamanlık devrinde hakkettikleri paçavraları almakta devam ediyorlar.

Ankara'dan 90 kilometre mesafede Kızılcahamam çevresinde bir maden suyu pınarı vardır. Bu pınar yanındaki çalılar paçavradan görülmüyor. Burada veli mezarı da yoktur. Bu paçavralar doğrudan doğruya "pınar izisi" ne, yani "su ruhu"na bağışlanmış nezirlerdir. Müslüman Türk bu paçavrayı dinî bir huşû ile bağlarken şamanizm âdetini yaptığının farkında değildir.

Türk şamanizminin en yaygın geleneklerinden biri yağmur, dolu yağdırma ve fırtına çıkarma yahut bunları durdurma kuvvetine malik bir taşın bulunduğuna ve bu taşın Türklerin büyük atalarından miras olarak kaldığına inanmakdır. Bu taşa Türkler "yada, cada" yahut "yat" taşı demişlerdir. Profesör Fuat Köprülü Edebiyat Fakültesi mecmuasında (1925, sayı IV, sah. 10-11) "Eski Türklerde dinî sihrî bir anane yat taşı" başlıklı bir makalesinde o güne kadar elde edilen tarihî malûmatı toplamıştır.

Dikkate değer ki bu taşın kudretine yalnız şamanist Türkler değil, fakat bir çok islâm âlimleri de inanmışlardır.

İslâm tarihçilerinden İbn'ül-Fakih 290 (m. 902) hicrî tarihinde yazdığı "Kitabü aḫbar-il-büldan" adlı eserinde, Ebü'l-Abbas İsa İbn Muhammed el-Mervezî'den rivayet ederek bu yağmur taşından uzun uzadıya bahsediyor. Halife Ma'mun bile bu taş hakkındaki hikâyelerle alâkadar olarak Horasan Emîri Nuh bin Esed'e (vefatı 841) bu taş hakkında malûmat toplamasını buyurmuş. Bu hikâyeleri rivayet eden Ebü'l-Abbas'a Samanoğullarından Emîr İsmail bin Ahmed, (892-907) müşrik Türklerle yaptığı bir savaşta Türklerin bu taşla müthiş bir yağmur ve dolu yağdırdıklarını bizzat gördüğünü

söylemiştir. Bu haberi İbnü'l-Fakih'den nakleden Yakut Hamavî bu rivayete "bu taş Türkler elinde şimdi de vardır" diye ilâve ediyor. Türklerin müslüman olduktan sonra da harplerde bu taşı kullandıklarına islâm âlimleri inanmışlardır. Bu inancı islâm dini bakımından izah etmek isteyen bir müellif, bu taşın Nuh Peygamber tarafından oğlu Yafes'e "ismi a'zam" duasını yazarak vermiş olduğunu söylüyor. Bununla şamanizmin yadasını islâm mukaddesatı arasına sokmayı düşünmüştür.

Kâşgarlı Mahmud "yat" kelimesini izah ederek "bir türlü kâhinliktir. Hususî taşlarla yapılır. Böylelikle yağmur, kar yağdırılır, rüzgâr estirilir. Ben bunu Yağma kabilesinde gözümle gördüm. Orada yangın olmuştu. Mevsim yaz idi. Bu taşla yağmur yağdırıldı. Allahu taalâ'nın izniyle yangın söndürüldü" diyor (III. cilt, s 2; tercümede s. 3).

Zahireddin Babur, düşmanları olan Özbek sultanlarında yadacılar (yağmur taşiyle yağmur yağdıran kâhinler) bulunduğunu söylüyor : "Özbek sultanları yani Şeybanî Muhammed Han ve kardeşleri) güneş akrep burcuna girince yadacılara yada yapmalarını emrederiz ve böylece onu (yani Babur'u) tâcizle mağlup ederiz diye karar verdiler" (Vakayi Babur, Reşit Rahmeti Arat tercümesi, S. 395).

XVI. yüzyılda bu Özbek Sultanları, Timur oğullarına ve Maveraünnehr Türklerine göre, henüz şamanlıktan tamamiyle ayrılmamış Türklerdi. Halbuki sonraları Maveraünnehr'de yerleşen bu Özbekler XVII. yüzyılda Kuzeydeki Kazak-Kırgız hanlarının yadacı kâhinleri bulunduğunu, bunların gerçek müslüman olmadıklarını söylediler. Özbek Abdullah Han'ın (1551-1598) tarihini yazan Buhara sarayı tarihçisi Hafız Tanış, Kazak-Kırgız sultanlarından Baba sultanın ordusundaki yadacı'nın yada taşiyle yağmur yağdırdığını nefretle zikretmektedir[15].

Yat yahut yada (cada) taşı eski Türklerde en mühim savaş silâhlarından biri sayılmıştır. Eski Osmanlıca metinlerinde geçen "yat-

[15] "Abdullahname" Kâbil nüshası, varak 266B : مخالفان با وجود آن خنکی شیوهٔ مکر وتزویر هش کرفته بعمل سنك یده استعمال نمودند VIII. asır Arap seyyahı Temim ibn Bahr de yada taşından bahsetmektedir : و من عجائب بلد الترك حصی عندهم یستطرون بها ماشاؤامن مطر وثلج و برد و غیر ذلك و امرهذا الحصاعندهم مشهور مستفیض لاینکر احد من الاتراك وهو عند ملك التغزغز خاصة لیس یوجد عند احد من ملوکهم غیره (V. Minorsky. Tamim ibn Bahr'a Journey to the Uyghurs. BSOAS. vol. XII 1948).

yarağ" daki "yat" kelimesi bu eski geleneğin bıraktığı bir "müstehase" olsa gerektir. Anadolu'da yağmur duasına ait toplanan folklor malzemeleri arasında "taşa dua yazıp suya koymak" tesbit edilmiştir ki bu da yada taşı geleneğinin bir hâtırası olabilir.

XVIII. yüzyıldan sonra yat-yada (yağmur taşı) hakkındaki inanç ve gelenekler ancak doğudaki müslüman Türklerde tesbit edilmiştir. Doğu Türkistan kamlarında "yadacı risalesi" bulunduğu malûmdur. Kazak-Kırgızlarda ise "koyunların karnında yağmur yağdıran bir taş" bulunduğuna inanç vardır[16].

Şamanist Altaylılarla Yakutlar, eskisi gibi, "yada" nın kuvvetine inanırlar. W. Radloff bir Altaylının yada töreni yaptığını görmüş ve okuduğu afsunu tesbit etmiştir[17]. Bu Altaylı yadacı bu töreni bulutlu havayı açmak için yapmıştır.

Müslüman Türklerden Kazak-Kırgızlar, başka müslüman Türklere nazaran, eski şamanizm kalıntılarını en çok muhafaza eden kavimdir. Bununla beraber islâm dininin namaz, oruç, zekât gibi emirlerini çok dikkatle yerine getirirler; garipleri himaye, öksüz ve kimsesizlere şefkat, merhamet, doğruluk gibi iyi ahlâklariyle Kazak-Kırgızlar başka müslüman kavimlerden çok üstün bulunurlar. Fakat yemin, evlenme, miras, defin töreni gibi meselelerde eski şamanizm âdetlerinden ayrılamamışlardır. Baksılarına, yani eski kamların haleflerine, inanırlar. Baksılara hizmet eden ruhların bulunduğuna, büyük baba ocağının kutsiyetine, ateşe yağ atmakla ölüleri memnun ettiklerine inanırlar. Bununla beraber hafızlara hatim indirtmeyi de ihmal etmezler.

Kazak baksılarının cemiyetteki vazifeleri hastalara musallat olan kötü ruhları kovmak, fal açmak gibi işlerdir; dinî vazifesi kalmamıştır.

Kazak-Kırgız baksıları, Altay kamları gibi, uzun saç bırakırlar. Fakat hususî "cübbeleri" yoktur. Yalnız külâhlarında puhu kuşunun tüyleri bulunur. Tören yaparken kopuz çalar. Söylediği dualar (daha doğrusu afsunlar) mevzundur. Törene başlarken söylediklerinde Allah'tan, peygamberden, şeyhlerden medet diler. Sonra adlariyle cinlerini, atalarının ve eski baksıların ruhlarını çağırır. Dikkate değer ki Kazak baksıları kendilerinin piri olarak Korkut Ata'yı tanırlar.

[16] K. K. Yudachin, Kırgızca-Rusça Sözlük, "taş" kelimesinin izahında.
[17] W. Radloff, Aus Sibirien, II, 8-9.

Kazak-Kırgızların düğün âdetlerinde pek çok şamanizm kalıntıları vardır. Gelin, kayın babasının ocağına yağ döker, yağ alevlendiği gibi ateşe karşı yere kadar eğilir.

Kazak-Kırgızların halk edebiyatı şamanizm tetkiki için en önemli kaynağı teşkil eder. Hattâ dinî menkıbe ve hikâyelerde bile şamanizm unsurları doludur. Hazreti 'Ali'nin kâfirlerle savaşlarını, Hasan ve Hüseyin'in şehadetlerini anlatan manzum hikâye ve menkıbelerde islâm kahramanlarını tıpkı Kazak-Kırgız gibi inanırlar ve düşünürler. Bunların da yardımcı ruhları vardır. Matem yaptıklarında tıpkı Kazak-Kırgızlar gibi tören yaparlar. Meselâ "Kerbelâ" faciasını tasvir eden manzum bir hikâyede Hüseyin için ruhların yaptıkları matem şöyle tasvir ediliyor

Üçüncü kat gök üstünden
Yakasını parçalayıp İsa geldi
İnleyip yaka yırtıp, feryat edip
İbrıaim'le İsmail dahi geldi[18]

Kazak-Kırgızların tasvirine göre matem alâmeti olarak peygamberler de yakalarını yırtarlar, bağıra çağıra ağlarlardı. XIX. yüzyıl başlarından beri Kazaklar arasında Hazreti Ali ve Kerbelâ faciasına ait efsanevî hikâyeler yayılmıştır. Bu hikâyelerde Hazri Ali de eski Türk masallarındaki kahramanlar gibi yedi gün uyur, düşmanla yedi gün yedi gece güreş yapar. Bazan kadın düşmanla güreş yapar, onu mağlup ettikten sonra evlenir. Kazak halk şairleri eski devirlerden kalma destanların kahramanları yerine Hamza, Ali, Hüseyin gibi islâm kahramanlarını koyarak eski millî destanlarının bir kısmını islâm büyüklerinin menkıbeleri şekline sokmuşlardır. Bu hikâyeler eski şamanizm kalıntılarına islâmî renk vermekle beraber resmî müslümanlığın Altayların içerisine kadar kök salmasında da yardım etmiştir. Bu hikâyelerin mevzuları, şüphesizdir ki, İran folklorundan alınmış, fakat sünnî Kazakların hoşuna gidecek bir şekilde işlenmiştir.

Kırgızların "Manas" destanındaki kahramanlar islâm dini için cihat yaparlar. "Kâfirin hakanı olmaktan müslümanın kölesi olmak iyidir" derler. Destandaki tâbire göre "at başı büyüklüğünde" Kur'an'-

[18] W. Radloff. Proben, III, 752.

ları vardır. Fakat destan başından sonuna kadar şamanizm gelenekleriyle doludur.

Kazak - Kırgızlara nazaran kendilerini daha iyi müslüman sanan Başkurtlar XVIII. yüzyılın ortalarında, XIX. yüzyılın Kazak-Kırgızlarından farklı olmamışlardır. 1760 yılında Başkurtlar arasında ilmî tetkikler yapan akademisyen Lepechin "Şeytan oyunu" dediği bir töreni tesbit etmiştir ki tıpkı Kazak ve Doğu Türkistan Türklerinde müşahede edilen şaman âyininden farksızdır[19]. Bundan başka dağ kültü bulunduğu da yine Lepechin tarafından tesbit edilmiştir. Onun verdiği malûmata göre Yürekdağ adlı dağın tepesine, "nezir" bağlamadan çıkmaktan Başkurtlar korkarlardı[20]. Son yıllarda Başkurtlar arasında etnografya tetkikleri yapan Rudenko'ya göre Kırktı denilen dağ Başkurtlarca mukaddes dağdır, ağaçlarına paçavra bağlarlar[21].

Kazaklar ve Başkurtlar arasında bizim yaptığımız araştırmalarla da birçok şamanizm kalıntıları tesbit edilmiştir. Halbuki bunlar XVIII. yüzyıldan beri "Mahkeme-i şeriye"ye tâbi, her kasabada, hattâ büyük köylerde bile medreseleri bulunan müslümanlardır.

Anadolu Türklerinde şamanizm kalıntıları başka müslüman kavimlerindeki kalıntılardan hiç de az değildir. Anadolu'da kaybolmakta olan eski şamanizm kalıntılarının Moğol istilâsı devrinden sonra çok canlandığı anlaşılmaktadır. Bu devirden sonra şamanizm kalıntıları örf ve âdet şeklinden çıkarak yarı şaman olan şeyhlerin kurdukları tekkelerde dinî bir unsur gibi yerleşmeğe başlamıştır.

XV. yüzyılın başlarında Anadolu'dan Semerkand'e geçen Klavijo, Erzurum çevresinde gördüğü bir köyü şöyle tasvir ediyor "Pazar günü Deliler kenti'ne geldik. Bunlar müslümandır. Zahitler gibi yaşıyorlar. Bunlara âşık diyorlar. Müslümanlar bunların ziyaretine gelirler. Bu âşıklar hastaları tedavi ederler... Bu âşıklar saç ve sakallarını tıraş eder, çıplak halde sokaklarda gezerler; gece gündüz davul çalar, türkü söylerler. Evlerinin kapılarında hilâl resmi bulunan siyah bayrak vardır. Bayrağın altında geyik, koç ve teke boynuzları asılmıştır. Sokaklarda gezerken boynuzları beraber taşırlar"[22].

[19] İ. Lepechin. Dnevnıye zapiski... (Polnoye Sobraniye uçenıch Puteşestviy po Rossii. IV, Petersburg 1822 s. 82-83).

[20] Aynı eser, s. 35-37.

[21] S. İ. Rudenko Başkırı II: s. 302.

[22] Klavijo Seyahatnamesi (Rus İlimler Akademisi yayını, 1881) s. 151-152.

"Barak Baba", "Sarı Saltuk", "Geyikli Baba", "Bektaş Veli" menkıbeleri bugünkü Altay kamlarının menkıbelerinden farksızdır. Hilmi Ziya ve Abdülbaki Gölpınarlı'nın neşrettikleri "Barak Baba risalesi" gerçek şamanist olan Altay kamlarının afsunlarından farksızdır. Onların mukaddes "Süt göl"ü bile bu 'risale'de zikrolunuyor. Menkıbeye göre Barak Baba Sarı Saltuğun yetiştirdiği bir şeyhtir. Sarı Saltuk hakkında söylenen menkıbeleri İbn Battuta'da işitmiş ve "Saltuk'un mükâşefe sahibi olduğu menkul ise de, hakkındaki rivayet şer'i şerîfe mugayir görünüyor"[23] diyor.

İbn Batuta'nın Sinop'ta gördüğü cenaze töreni de şamanizm kalıntılarını ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Onun tavsifine göre İbrahim Bayin anasının cenaze töreninde ahali elbiselerini ters giymişlerdi; başları açıktı. Ülema ise sarıklarına siyah bir şey bağlamışlardı[24]. Şüphesizdir ki bu törenin de "şer'-i şerîf" ile ilgisi yoktur. Fakat İbn Batuta buna dair bir şey söylememiştir.

Son zamanlarda toplanan etnografya ve folklor materyalleri Anadolu köylerinde birçok şamanizm kalıntılarının yaşadığını göstermektedir. Ağaçlara ve türbelere paçavra bağlamak âdeti o kadar yaygındır ki bunu bilmiyen yoktur. Al karısı denilen bir kötü ruhun bulunduğuna inanç da çok yaygındır. Al karısı, albastı hurafesi bütün müslüman Türklerde vardır. İslâm dininin şimdiye kadar kaldıramadığı ve çok zararlı hurafelerden, şamanizmin canlı kalıntılarından biridir.

Anadolu'nun bazı bölgelerinde, şamanist Yakutlarda ve Altaylılarda tesbit edilen ağaç kültü de vardır. Evlâdı olmıyan Yakut kadınının bir nevi çam ağacına tapınarak dua ettiği gibi, Beyşehir köylerinden birinde bir ihtiyar ağacın yanında dua ederek ve ağacın altından geçerek çocuk istiyen köylü kadınların bulunduğu müşahede edilmiştir.

Kurşun dökme âdeti de şamanizm geleneklerindendir; Şamanistlerde buna "kut kuyma" denir ki "kut dökme" demektir. Kötü ruhlardan birinin çaldığı kutu, yani "talih, saadet unsurunu" geri döndürmek için yapılan bir sihrî âyindir.

Şamanizmin bazı âyinleri tamamiyle unutulduğu halde kelimeleri kalmıştır. Meselâ şamanizmde hastaları alazlama (alaslama)

[23] İbn Battuta Seyahatnamesi (Şerif Paşa terc. I. cilt, 386).
[24] Aynı eser I. 357.

töreni vardır. Yağlı paçavrayı ateşle tutuşturup bir afsun söyliyerek hastanın etrafında dolaştırırlar. Anadolu'da "alazlama" ancak ateşe tutmak ve yakmak anlamında kullanılan bir kelime olarak kalmıştır.

Şamanizmde hastaları iyileştirmek için yapılan en önemli törenlerden biri "göçürme" ve "çevirme" denilen törendir. Bu tören şamanın marifetiyle bir hayvanı hastanın etrafında dolaştırıp hastaya musallat olan ruhu bu hayvana nakletmektir. Bu törene Moğolca "dzulik gargaḫu" denir.

Moğollar XVI. yüzyıldan beri resmen Buda dinini kabul etmiş sayıldıkları halde bu şamanizm törenini olduğu gibi muhafaza etmişlerdir. Eski zamanda hastayı ölümden kurtarmak için akrabadan biri hastanın etrafında döner ve kendini feda edermiş. Fakat son zamanlarda böyle fedaîler bulunmadığı için insan suretinde bir put yapıp hastanın başından çevirip suya atarlarmış[25].

XVI. yüzyılda müslüman Çağataylar arasında bu âdetin bulunduğunu "Babur-name"ye eklenen bir hikâyeden öğreniyoruz. Zahireddin Babur'un çok sevdiği oğlu Hümayun ağır hasta olmuştu. Babur Şah Hümayun'un etrafında dolaştı. Hümayun iyileşti. Babur ise üç gün sonra öldü[26].

Kazaklarda, hastanın etrafında bir hayvanı dolaştırıp kurban ettiklerini biz kendimiz gördük; bu âdete onlar "aynalma" (yani: dolaşma) derler[27].

XV. yüzyılda Anadolu Oğuzlarında bu âdetin biraz islâmlaştırılmış şeklini Dede Korkut hikâyelerinde görüyoruz. Bu hikâyelere göre Oğuz Beyi Salur Kazan, oğlu Uruz'u esaretten kurtardıktan sonra "kırk evli kul (köle) ile kırk cariye oğlu başına çevirdi azat eyledi". Baştan çevirip sadaka vermek âdeti İstanbul'da, nazar dokunarak hastalanan birinin başından tuz çevirerek ateşe atma âdeti de Anadulu'nun muhtelif yerlerinde müşahede edilmiştir.

Türkiye'de folklor tetkikleri ilerledikçe islâm dini talimatiyle alâkası olmadığı halde dinden imiş gibi ifa edilen âdet ve gelenekler

[25] A. Pozdniyev, Oçerki bıta buddiyskiḫ monastrey i budd. duhovenstva v Mongolii. S. Petersburg 1887, s. 454.

[26] "Vakayi Babur'un Hatıratı" (Rahmetî tercümesi), sah. 434.

[27] Kazak-Kırgızlar sevgi ifade etmek için "aynalayın" derler, yani "etrafında dolaşayım, döneyim, kurban olayım" demektir.

meydana çıkarılmaktadır. Bunların arasında eski yerli dinlerin kalıntıları bulunduğu gibi en çoğu Orta-Asya şamanizminden gelen unsurlardır. Bunlardan bir kısmı cemiyet için zararsız olan örf ve âdetler haline gelmiş, dinî inançlarla alâkasını kaybetmiştir. Büyük bir kısmı ise islâm dininin mukaddesatından imiş gibi kabul edilerek islâmiyetin saflığını lekeleyen, kirleten bid'atler teşkil etmiş ve cemiyet hayatı ve millî bünyemiz için de çok zararlı "müstehase" ler haline gelmiştir.

İslâm dininin gerçek talimatından habersiz olan halk kitlesi, aydın din âlimi rehberler bulunmadığı için, mânevî ihtiyaçlarını din perdesi altındaki şamanizm kalıntılariyle tatmin etmeğe mecbur oluyor. Üfürükçülük, kocakarı tedavileri, mezarlardan medet ummak, nezir olarak paçavralar bağlamak, doğum buhranlarını al karısının marifeti sanmak ve saire şamanizmin en zararlı kalıntılarıdır.

Cahiliyet devrinden kalma inançlarla ve islâm dininin talimatına aykırı görülen görenek ve gelenceklerle din âlimleri mücadele etmişler ve mücadele etmekte devam ediyorlar. Bu mücadelenin uzun tarihi ve cildler dolduran edebiyatı vardır.

Aydın genç din âlimlerimizin önemli vazifelerinden biri, belki birincisi islâm talimatına aykırı olan şamanizm kalıntılariyle mücadele etmektir. Türk halk topluluğunu bu zararlı "ictimaî müstahaseler" den kurtarmağa fen mensuplarından ziyade gerçek din âlimleri muvaffak olacaklardır.

YAĞMUR DUASI ÇÖMÇE GELİN

Halk Bilgisi Haberleri,
1 Kânunuevvel 1930, sayı : 14

Geçen seneki seyahatim esnasında "Çömçe Gelin", "Kepçe kadın" ve "Çullu Kadın" gibi muhtelif isimler taşıyan ve Anadolu çocukları arasında pek maruf olan bir merasim – ki bugün yalnız oyun halinde muhafaza edilmektedir – dikkatimi celbetmişti. Buna dair öğrenebildiklerimden "H.B.D. İstanbul Merkezi"ne takdim ettiğim "Rapor"da bahsetmiştim (Türk Halk Bilgisine ait maddeler, IV. sah. 12-14).

Bu âdet - merasimin Gaziantep vilâyetinde de çocuklar arasında pek maruf bir oyun olduğunu bu sene yaptığımız seyahatte öğrendim. Gaziantep havalisinde, bilhassa Suriye hududuna yakın yerlerde, buna "Gelin Gok" da derler ve oyun esanasında çocuklar:

"Gelin Gok, Gelin Gok,
Vermiyene gok!"

diye bağırırlar. Oyun esnasında söylenen türkü (dua)ların da aşağı yukarı geçen sene kaydettiğim türkülerin aynı olduğu anlaşıldı. Maamafih bazı köylerde bunun başka şekilleri de olduğu görülmektedir. Bunların biri şudur :

Çömçe Gelin ne ister
Çömçe Gelin su ister
Ver Allahım ver
Yağmur ile sel!
Koç koyun kurban,
Göbekli harman!
Yaz yağmuru yalancı
Gâvur kızı dilenci
Bir buğdayı beş etmiş
Altmış kazan aş etmiş
Ver Allahım, ver
Yağmur ile sel!
Koç koyun kurban
Göbekli harman!

(Gaziantep. 29 temmuz 330 dellâlbaşı Hacı Ahmet Ağa)

Bu âdet Suriye Araplarında da vardır. Buna onlar ام الغيث "Ümmül gays" derler. Oyun geceleri yapılır. Türklerde olduğu gibi icra olunur. Maamafih bunlarda 15, 16 yaşlarındaki kızlar da iştirak ederlermiş. Bu oyun-merasiminde Arapların söyledikleri dua-türkü şudur:

ام العيث غيثنا غيثنا [1]
بلليب شيث راعنا
حسنه اعرق لو سنتين يرزق (مارزق ؟)
الحنطب (الحنطه ؟) طول الباب
والشعير مالو (له) حساب
الطمتين بطاسه
ام ؟ سول رادسه ...

Bu âdetteki "Kadın kuklası" şamanî Türklerin panteonuna dahil olan "Tös" lerden bazılarına çok benziyorsa da Anadolu Türklerinden başka Türklerde buna benziyen bir merasime tesadüf edilmiyor. Galiba bu âdet ileri Asya'nın pek eski yerli zürra bir kavminden kalma bir âdet olsa gerek. Bu âdete dair bütün Anadolu, Suriye, Irak ve Azerbaycan âdetleri toplanırsa ihtimal ki bu merasimin eski dinî şekli tayin edilebilir.

[1] Bu malûmatı Telbeşar'da Demâlhalı Hamdu Ağa'dan öğrendim. Şayanı teessüftür ki türkünün metnini iyi tesbit edemediğim anlaşıldı. Mahallî arkadaşlardan bunun tashihini rica ederim.

İSLÂMLARDA MERVANÎ'LER MEZHEBİ *

W. W. BARTHOLD

Belleten 38, 1946

A. A. Semenov 1912'de "Mir İslama=İslâm Dünyası„ dergisinde neşrettiği "Şugnan İsmailîlerinin inanmalarından„ adlı makalesinde "Mervanî mezhebi mensupları"nı zikretmektedir. Bu mezhep mensupları dördüncü halife olarak, Ali'nin yerine, üçüncü halife Osman'ın en yakınlarından ve Emevîlerden dördüncü halife olan Mervan bin-al-Hakem'i (684 - 685) tanımaktadır. Bu "Mervanîler" başlıca "Çatral ve Kandjut" da bulunurlar, Afganistan'ın bazı yerlerinde de bunlara tesadüf olunur; bunlar Çatral ve Kandjut lehçelerinde (bulundukları yerlere göre) konuşurlar; ticaret maksadiyle ara sıra Şugnan'ı da ziyaret ederler; Şugnanlı'lar ise bunları iyi görmezler ve bunlar hiçbir zaman Şugnanlı'ların evinde, hattâ köylerinde bile, gece kalmazlar[1].

Bu zamanda böyle bir mezhebin bulunduğuna dair malûmat gerek islâmistik edebiyatta ve gerek Çatral Şugnan hakkında yazılan eserlerde, yanılmıyorsam, hiç de tesadüf edilmemişti. Bu (İslâm dünyasına, nisbeten son zamanlarda, XVI. yüzyılda katılan) ülkeleri ziyaret eden İngiliz bilginleri ancak Sünnî'lerden ve İsmailî'lerden, yahut yerli terime göre, Mervanî'lerden bahsederler[2].

İslâm tarihinden malûm olduğu veçhile, Abbasî'lerin hilâfet ve saltanatlarından Ali'nin hulâfa-i Râşidîn'in dördüncü ve sonuncu olarak tanındığından sonra bile Ali'yi Osman'ın katline iştirak etmiş olmasiyle itham eden ve Emevî'lerin iki şubesini –Ebu Süfyan ve halife birinci Mervan sülâlelerini– Osman'ın meşru halefi tanıyan mezhep, daha doğrusu siyasî parti uzun müddet yaşamakta devam etmiştir. Bunun neticesinde Osmanî, Süfyanî ve Mervanî terimleri meydana gelmiştir ki bu terimlerle Osman'ın sülâle ve Emevî'lerin

* Bu yazı "Bulletin de l'Academie İmperiale des Scienses" 1915 pp. 643-648 den alınmıştır. A. İnan

[1] "Mir İslâma", I. 533 ve sonraki sah.

[2] Biddulph, The tribes of the Hindoo-Koosh, Calc. 1880, p. 118 sq. G. S. Robertson, Chitral Lond. 1898. P. 35. 37, İslâm Ansik. 1, 899 da M. Longworth Dames'in makalesi.

iki şubesi ve bunlar tarafını tutanlar ifade edilmiştir[3]. Görünüşe bakılırsa Suriye'de Emevîlerin iki şubesinden birincisi, yani "Süfyanlılar" daha populer olmuştur; Taberî'nin bir hikâyesinden anlaşıldığına göre daha Mervanî'lerin saltanatları zamanında bile halk kurtarıcı olarak bir "Süfyanlı" bekliyordu[4]. Abbasî'lerin saltanatından sonra dahi bu "Süfyanlı" kurtarıcı bekleme iki asır devam etmiştir. Fakat Abbasî'lerin taraftarları bu kurtarıcı olarak beklenen "Süfyanlı"yı yavaş yavaş bir nevi "deccal"a çevirmeğe muvaffak oldular[5]. Milâdî 684-692 sıralarındaki iç savaşlar zamanında, Süfyanlı'ların sukutundan sonra birinci Mervan'ın ve oğullarının taraftarları "Mervanlı'lar" adıyla, Abdullah ibni Zübeyr'in taraftarlarına, yani "Zübeyr'liler"e karşı konuluyordu[6]. Abbasî'lerin hâkimiyeti ile son bulan mücadele "Haşim torunları" yani Peygamberin akrabası hukuku namına Mervan torunlarına karşı yapılmıştı[7]. Orta-Asya'da Emevî taraftarlarını ekseriya haricî tesmiye ederlerdi[8] (hakikatte ise haricîler gerek Emevîlere ve gerek Ali torunlarına muhalif idiler); Ebu Müslim hakkındaki bir Türkçe romanda bu kahramanın düşmanları "Mervanlı'lar,, tesmiye edilmektedir ki halife birinci Mervan'ın yahut son Emevî halife ikinci Mervan'ın taraftarları kast-olunuyor[9]. Mervan II. 750'de Mısır'da Musa'ya karşı Firavun tarafından çağrılan sahirlerin bulunduğu mahal sayılan yerde öldürüldü[10]; İslâmlar onu "Allah'ın düşmanı" Firavun'la bir görüyorlardı[11]. Kıptî hıristiyanlar Mervan (Μερουαν) adının harfleri 666 ya müsavi olduğundan onu deccal saymışlardı[12]. Bununla beraber Mısır'da iskat

[3] İ. Goldzieher, Muh. Studien II, 120 f.

[4] Taberî III, 53, 14: هو السفيانى الذى كان يذكر

[5] Krş. Mir İslâma, I, 210 ve sonrası. Mamun'un Taberî'de zikredilen sözleriyle krş. C. III, 1142, a11. Ahir zamanda "Süfyanlı"nın rolü hakkında İbn-al Fakih (Bibl. Geogr. Arab V), sah. 258.

[6] Kitab-al-Aghânî, III, 102; Taberî, II, 804.3 Kitab-al Aghanide IV, 120 de Mervaniye kelimesi "Mervan taraftarlığı" anlamına kullanılmıştır.

[7] Pın-nı-mo-huan (benü Mervan) ile P.n-ni-ki-şen (Benü Hâşim) arasındaki mücadeleye dair haberler Çin'e kadar ulaşmıştır. Krş. Hyacinth, III, sah. 272.

[8] Hattâ bugünkü Türkmen şairi dahi halife Yezid I. nin taraftarlarını haricî tesmiye ediyor (A. Samoyloviç, Abdu-s-Sattar Kazı, SPb. 1914, s. 5).

[9] Fleischer'in mütalâası da böyledir, Codd. Arab. Lips. p. 525 b.

[10] İstahri'da Bibl. Arab. I, 53.

[11] Taberî, III, 50, 8-9.

[12] C. H. Becker, Enz. des İslâm, II. 6.

edilen sülâleye taraftar olanlar da vardır. Mes'udî'nin (Milâdî X. asır) sözlerine göre Mısır'ın ve Habeşistan'ın kültür sahalarından altı günlük mesafedeki vâhaların sahibi ve müellifin muasırı Abd-ül-melik ibni Mervan "Mervanî mezhebinde„ (Mervaniyy-ül-mezhep) idi [13].

Mes'udî kendi zamanında da Emevîler lehinde ve onların hilâfet hakları hakkında yazılan tandanslı (tendancieuse) kitaplar bulunduğuna dair bazı bilgiler vermektedir[14]. Fakat Suriye ve Mısır dışında "Mervanî mezhebi"nin mevcudiyeti hakkında, galiba, hiçbir malûmat yoktur. Mervan II. hakkında onun kendi vatanında, Kürdistan'da bile (o bir Kürt kızından doğmuştu) muhafaza edilmemiştir; halbuki Mervan II. (744 - 750) halifeliğine kadar onbir yıl (733 - 744) Kuzey Mezapotamya'yı, Ermenistan'ı ve Azerbaycan'ı idare etmişti ve onun babası Mehmet[15] burada İslâm dininin ve Arap hâkimiyetinin yerleşmesi için büyük hizmetler etmişti[16]. XI. yüzyılda Kürdistan'da hükümet süren Mervan sülâlesi[17], XI. yüzyılda yaşıyan başka bir Mervan'dan türemiştir. Kürdistan'daki islâmiyete karşı olan mezhep kendisini bu Mervan'a değil, Emevîlerin birinci şubesine ve halife Yezit I. ye (680 - 683) nisbet vermektedir, ihtimal ki bu nisbet yezidîye kelimesinin yanlış halk iştikakından[18] ileri gelmiş olabilir. X. yüzyılda, coğrafyacı Makdisî'nin[19] Esfehan'da gördüğü Emevî taraftarları birinci şube, yani Muaviye sülâlesi taraftarları idiler; Mervan ve onun sülâlesi hakkında Makdisî bir şey söylemiyor.

Tarihî malûmatın durumu böyle olduğuna göre A.A. Semenov'un Orta-Asya'nın bir karanlık köşesinde bu zamanda bile yaşıyan Mervanî mezhebini meydana çıkarması ilim bakımından çok büyük önemi haizdir. Benim teklifim üzerine, bu mezhep mensuplarının hayatı ve âkideleri hakkında mufassal malûmat toplamak için A. A. Semenov tarafından tedbirler alınmıştı; yazık ki bu tedbirler başarılı sonuçlar

[13] Mes'udî, Prairies d'or, III, 51. Goldzieher'in (Muh. Stud. II, 121, No: 3). Makrizi'nin "Hitat"ından aldığı (I' 236) Mes'udî'nin metnine aittir.

[14] Prairies d'or, VI, 56-57; Bibl. Geogr. Ar. VIII, 335-337.

[15] Tabarî, III, 51, 11.

[16] Mervan babasına varis olarak değil, pek genç bu vazifeye tayin edilmiştir. (Taberî, II. 1562); babasından miras olarak ancak Van gölünde balık avlama iradını almıştır (Belasori, 200, 5).

[17] Bunun hakk. Bk. St. Len-Pul, Musulman sülâleleri, W. Barthold terc. sah. 96.

[18] Bk. Marr, ZWO, XX. 143 ve son.

[19] Bibl. Geogr. Arb. III, 399.

veremedi; elde edilen malûmat İsmailî mezhebine mensup Şugnanlı Haydar Şo adlı bir âlimin Mervanîler hakkında Farsça yazdığı risaleden ibaret olmuştur. Bu risaleden görüldüğü veçhile müellif, Mervanî'lerle doğrudan doğruya temas etmemiş, malûmatını ikinci elden almıştır. Risalenin böyle bir evsafta olmasına rağmen bu risaledeki malûmatı, mütehassıslar için bu mezhep hakkında müracaat edilecek başka bir kaynak bulunmamasından dolayı, burada neşretmeği (A. A. Semenov'un 21 - 22 şubat tarihli mektubiyle bildirdiği müsaadesi ile) faydalı buluyorum.

Mezhep kendi namını Abbasîler tarafından hal'edilen ikinci Mervan'dan almıştır. Bununla beraber, müellifin tasavvuruna göre, bu Mervan, Emevî sülâlesinin varisi değil, fakat aşağı halk tabakasından olup yükselmiş ve hilâfet iddiasına kalkışmış, çağdaşları tarafından da halife olarak kabul edilmiş bir kimsedir. Bu Mervan gayur, zeki (زیرك) ve cesur (dilâver) fakat fakir, paraya muhtaç bir adamdı. Bunun daimî meşgalesi haberler toplamak (سخن چینی), yani fena havadis yaymak (gammazî) idi; böylece o, foyası meydana çıkarılmadan önce, yüksek ve önemli bir mevki kazanmağa muvaffak oldu. Yavaş yavaş para topladı ve pek çok adamı kendine itaat ettirdi. [20] O zamanda İslâm cemaatleri, Peygamberin dediği gibi, birbiriyle kavga eden 73 mezhebe ayrılmış bulunuyordu; bundan faydalanan Mervan kendisini Ali'nin yerine dördüncü halife ilân etti. İslâmlardan birçok kimseler kendi atalarının katili diye Ali'den nefret ederlerdi; Muhammed zamanında islâmiyeti kabul etmiyen herkesi Ali, Zülfikar kılıciyle zorla müslüman yapardı [21]. Ali'ye karşı olan bu düşmanlık Mervan'ın iddiasına iyi bir zemin hazırlamıştır. Fakat şüphe şöyle bir sual meydana attı: "Birçok zamanlar geçtikten sonra" ve peygamberi hiç görmemiş bir adamın halife olması mümkün müdür? [22]. Bu itiraza Mervan "eğer bu itiraz varit ise Muhammed'i de peygamber demek doğru olamaz, çünkü "Peygamberlik"in menşei, Muhammed'den binlerce yıl önce yaşamış olan Âdem'dedir. Mervan'ın fikrine göre

[20] Mervan'ın böylece tavsifi, bunun hakkındaki malûmatın "Mervanîler" den değil onlara düşman olanlardan alındığını gösterir.

[21] Umumiyetle Orta Asya'da Ali'yi İslâmiyeti silâhiyle yaymış olan bir bahadır olarak tasavvur ederler.

[22] Bu sözler ancak Mervan II. ye ait olabilir. Mervan I. Peygamberi hatırlardı; Hüdeybe (628) andlaşmasına ait rivayetlerin bir kaynağı da onun hikâyeleridir. (Tabarî, I, 1529, 9 1534,15; 1549,14; 1551,5; 1619,15).

zorba (cebbar) olan Ali'yi dördüncü halife diye kabul etmek mümkün değildi[23]; sabık üç halifeye benziyen Mervan'ın kendisi dördüncü halife idi[24]. Bundan sonra Ali'nin düşmanları dördüncü halife olarak Mervan'ı kabul ettiler ve ona biat ettiler; uşaklarının ve askerlerinin (hadem ü haşim) sayısı çoğaldı ve devleti sağlamlaştı. Mervan'ın diğer faaliyeti hakkında bu risalede malûmat yoktur. Ancak, saltanatı zamanında birkaç kitap yazıldığı, müellifin de bunları okumadığı kaydedilmektedir; bu Mervanî'lerin dili ne Arapça'dır ve ne Farsça'dır; müellifin iddiasına göre bunların konuştuğu dil Yakup ve Yusuf Peygamberlerin konuştuğu dil, yani Yahudicedir.

Bundan sonra mezhebin talimatı hakkında malûmat verilmektedir. Bunların iddiasına göre Ali'nin halifelik hakkını inkâr etmeleri Kur'andaki لعنت الله على الظالمين (VII. sure 42; XI. sure 21) âyetine istinad etmektedir[25]; Ali de bu zalimlerdendi. Ali'yi kim halife ve imam bilirse onun Allah'a ve Peygamber'e imanı tam değildir; zamanında Ali'yi, korkularından imam ve halife tanımışlardı ve bu korku atalarından torunlarına geçti.

Mervanîler Allah'a, Peygamber'e ve Kuran'ın Allah'tan indirilğine inanırlar, fakat orucu ve namazı farz diye tanımazlar. Namaz, onlara göre, ihtiyarîdir, istiyenleri namaz kılarlar, fakat namazları Sünnîlerin namazından azçok farklıdır (hergün altı vakit namazları vardır, hepsi yirmi dört rekât olup 17 si farz, 3'ü de veterdir). Namaz Allah'ın emri değil, Peygamberin sünnetidir; halbuki insanlar Peygamberin kulu değil, Allah'ın kuludur, Peygamberin kendisi de Allah'ın kuludur. Peygamber, Allah'a Kur'an gönderdiği için ibadet etmiş, halbuki diğer insanlar bu nimete erişmiş değillerdir, namaz kılmağa da mecbur değillerdir. Bu mezhebin başka dinî ibadetlerinden biri olarak ancak sünnet[26] zikrolunuyor; Mervanî'lerin erkek ve kız çocukları sünnet ettikleri kaydedilmektedir.

Haydar Şo'nun verdiği malûmata göre, "Mervanîler,, başlıca Suriye'de, Hicaz'da, Siyistan'da, Efganistan'ın dağlık (Kûhistan)

[23] Galiba bu müellif (yahut onun kaynağı) halifelerin dörtten fazla olmıyacağına ve bu akidenin Mervan zamanında da böyle olduğuna kanidir.

[24] Risaledeki sözü, görünüşe göre, böyle anlamak gerektir: چونکه من نیز یکی از آنهم که بودند

[25] Risalede bu âyet yanlış yazılmıştır; ala'den sonra القوم kelimesi konulmuştur.

[26] Risalede *hutne* yerine *hatne* yazılmıştır.

bölgesinde ve Hindistan dağlarında bulunurlar; bu zamanda Mervanîler, Kâbil'in dağlık bölgesi müstesna, her yerde pek az kalmışlardır.

A. A. Semenov Pamir bölgesi müfrezesi komutanına müracaat ederek Mervanîler hakkında malûmat istemiş ve Şugnan Mervanîleri'nin kendilerini "Yezidî" ismiyle de tesmiye ettiklerine ve halife olarak Ali'nin yerine "Muhammed'in sabık kâtibi" Mervanı dördüncü halife tanıdıklarına dair malûmat almıştır. Bu malûmatta, Muhammedin kâtibi Muaviye veyahut Osman'ın kâtibi Mervan I. hakkında kitaplarda verilen haberlerin aksi olup olmadığını kestirmek müşkildür.

Son söz olarak şunu diyebiliriz ki İngiliz müdekkikleri Mervanî'lerin incelenmesine dikkat etmeleri yahut büyük Britanya ile Rusya arasındaki sağlamlaşan dostluk münasebetleri Çatral ve Kancut bölgelerine Rus Türkistanı'ndan müdekkikler gönderilmesine imkân verilmesi arzuya şayandır.

ESKİ TÜRKLERİN İNANÇLARI HAKKINDA BİR KAÇ SÖZ*

K. INOSTRANTSEV

Belleten, Cilt XIV, Sayı 53 (Ocak 1950)

Eski Türklerin ve genel olarak Altay uluslarının ateşperestliği ile eski İranlıların ateşperestliği arasında, bazı bilginlerin fikirlerine göre[1], münasebet bulunmaktadır ki eski Türklerin ve İranlıların ateş kültüne dair kaynaklarda verilen malûmatı kaydetmek faideli olur. Mazdeizm'de ateşin önemi çok büyük olduğu için bir çok inanmaların bu külte bağlı bulunduğunu, örnekler vermek suretiyle, bir makalemde göstermiş, bundan dolayı da bu dine "ateşperestler dini" de denildiğini[2] kaydetmiştim. Şamanizmde ateşperestlikle ilgili bir çok törenlerin bulunduğu malûmdur: ateşe kurban sunma, ateş vasıtasiyle temizleme ve buna benzer törenler gibi.

Asılsız olarak Mes'udî'nin eseri sayılan "kitab el'acâib velgarâib"[3] adlı kitapta ve Ahmed b. Hamdan b. Şabibe al-Harranî'nin kozmografyasındaki[4] eski Türklerin ateş alevlerine bakarak fal açtıkları hakkında verilen malûmatı, mezkûr kaynaklar az tanındığı için, buraya kaydedilmeğe değer buluyoruz. Bu iki eserin İbrahim

* "Sbornik Muzeya Antropologii i Etnog." dergisinin 1918 yılı V. cildinin I. fas. 152-153 sahifelerinde basılmıştır.

[1] Rus ilmî edebiyatında bu gibi mütalea, malûm olduğu veçhile, D. Banzarov tarafından ortaya atılmıştı; yakın zamanlarda çıkan şu eserlerle krş. V. F. Troşçanski, Yakutlarda kara dinin tekâmülü, Kazan, 1902, s. 49-50, V. Velihanov, Soçineniya, Petersburg, 1904, s, 15.

[2] Bk. Materialı dlya kulturnoy istorii Sasanid. Persii. Fal işaretleri ve inanmalar, Petersburg, 1907, 9, 35, 101-103 (ZVOIRAO, XVIII, 121, 147, 213-215).

[3] L'Abrégé des merveilles, traduit de l'arabe d'apres les manuscrits de la Bibliotheque Nationale de Paris par le Baron Carra de Vaux, Paris, 1898, 125 (bu eser hakkında yine bk. C. Brockelmann, Geschichte der arabischen Litteratur, I, 143).

[4] Asya Müzesi yazmaları, N 603 (bk. Bar. V. Rosen, Notices sommaires des manuscrits arabes du Musée Asiatique, St. Petersbourg, 1881, 175-177; bu eser hak. dahi bk. Brockelmann, op. cit, I, 512 ve II, 130 ve 706).

İbni Vasıfşah'ın "Yerin garibeleri hakkında kitap" [Kitāb cevāhir al buḥūr ve vakāyi'al-umur ve 'acā'ib ad-duhūr] adlı kitabiyle ilgisi vardır. Bu eserlerin daha eski müşterek bir kaynağı, bulunduğu ihtimal ki bu kaynak Mes'udî'nin "Aḫbār az-zamān"ı, olduğu tahmin edilmektedir.

Bu kaynaklarda Türklere dair şu malûmat vardır : "Türklerin büyük hükümdarlarının[5] malûm (muayyen) bir günü vardır ki kendisi için büyük bir ateş yakılır. Bu ateşe kurban sunulur ve dualar okunur[6]. Bu ateşin üzerinde büyük alevler yükselir. Bu alev yeşilimsi renkte olursa bereketli yağmur ve iyi mahsul olacaktır; beyaz renkli alev görülse kıtlık olacaktır; kırmızı renkte olursa savaş olacaktır; sarı olursa hastalık ve salgın olacaktır; siyah olursa hükümdarın ölümünü yahut uzak yolculuğu[7] gösterir". Buna Çin kaynaklarındaki bir haberi de ilâve edelim[8]. Bu habere göre, rengi ne olursa olsun, mızrakların ucunda peyda olan ateş başarılı savaşa işaret sayılırdı. Bu haberin ait olduğu ulus Türk ulusu olması pek mümkündür[9].

Türklerden bahseden Arap coğrafyacıları bunlar arasında ateşperestlik, mazdayizm dinini tutanların bulunduğunu zikrederler. Bunu başka bir makalemde bahis konusu etmiştim[10]. "Mecusî,,' farsça "ateşperest", kelimesinin kullanılması dikkate değer. Menşei Süryanî olan[11] bu kelime ile bu müellifler yalnız İranlı ateşperestleri değil, fakat başka bazı kavimleri de kastederlerdi, bu kavimlerden

[5] Harranî'nin metninde خاقان ile الملك الاعظم tefrik edilmektedir; Carra de Vaux tercümesinde: "leur grand roi s'appelle Khâkan".

[6] Carra de Vaux tercümesinde şu ilâve var "le roi vient, puis s'arrete en endroit d'ou il domine le feu. II murmure quelques paroles".

[7] Carra de Vaux tercümesinde şu ilâve var: "quand ce dernier cas se presente, le roi de hâte de partir et de revenir".

[8] Asya Müzesi yazması N 603, f. 15 lb- و للملك يوم معلوم يوقد له فيه نار عظيمة و يقف عليها و يتكلم .جهنم فير تفع فى تلك النار و هج عظيم فان كان الى الخصرة كان الغيث و الخصب و ان كان الى البياض كان الجدب و ان كان الى الحمرة كان الحرب و ان كان الى الصفرة كان المرض و الوباء و ان كان الى السواد دل على فوت الملك او على سفربعيد .

[9] Hyacinth, Sobraniye svedeniy...., III, 93.

[10] Bk. JMNP, 1909, Mart, 104 (Batı Avrupa edebiyatı da burada gösterilmiştir).

[11] Th. Nöldeke, Persische Studien, II, SBWAW, phil. hist. Classe, CXXVI 1892, 37 (aramice مغوشا kelimesinden, eski farscadaki magus'dan yeni farsçada da rastlanır.).

bilhassa Dokuz Oğuzları bunlardan sayarlardı. Yukarıda zikredilen makalemde bundan bahis etmiştim. Dikkate değer ki bazı Arap müellifleri Macarları, İslavları ve Rusları ateşperest olarak gösterir[12]. Eski Arap müelliflerine göre "ateşperest" ve "mecus" kelimeleri aynı mânaya gelirdi. Norman Wiking'lerine, "ateşperest„ olduklarından dolayı, "mecus„ denildiği bunu isbat eder :

IX. yüzyılda İspanya halifesinin Normanlara gönderdiği elçi (bu haberi XII — XIII. yüzyıl müelliflerinden İbn Dihya veriyor) Normanlar hakkında "mecuslar" yani "ateşperestler" diyor[13]. Bu müelliflerden bazıları, islâmiyeti kabul etmelerinden önce Peçeneklere ve Tuna Bulgarlarına da "mecus" derlerdi[14]. Bu müellifler muhtelif Türk uluslarının ve hattâ küçük boyların dinlerinden bahsederken birbirinden ayırd ederlerdi[15].

[12] Meselâ bk. İbn Rusta, Bibl. geogr. arab., VII, 143 ve 144 (D. A. Chvolson, İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madjyarah, Slavyanah i Russah İbn Rusta, St. Petersburg. 1869, sah. 27 ve 30); yine bk. A. Kunik ve Baron v. Rosen, İzv. al-Bekri i drugih avtorov o Rusi i Slavyanah, I (Zapiski Ak. Nauk, XXXII. cildine ilâve No. 2) SPb. 1878, s. II ve 30. Krş. Kunik, İzvestiya al-Bekri i drugih avtorov o Rusi Slavyanah, II, SPb., 1903, sah, 152 ve 166.

[13] R. Dozy, Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le moyen âge, II, II3, 1881, 253 suiv. bilhassa s. 270-271 ve Appendice, LXXVI suiv. bilhassa LXXXII - LXXXIII. Dozy tarafından ileri sürülen iddiaya rağmen (ib., 271, n. 1) bu açıklamanın hakikata uygun olduğunda şüphe etmek için bir esas görmüyorum. Dikkate değer ki bu Arap haberi, İslâm müelliflerine göre İran mazdaizminin ayrıcı vasfı olarak, mazdaistlerde ana ve öz hemşireleriyle evlenme göreneği bulunduğunu da "mecus" adına ilâve ediyor. bk, Dozy, op., cilt., 271 ve LXXXIII.

[14] A. Kunik ve Baron v. Rosen, op. cit., 43, 45, 59, 64.

[15] Meselâ bk., İbn-Rusta, op. cit., 139, 140 (D. A. Chvolson, op. cit., 17 ve 20); benim JMNP dergisindeki makalemde zikredilen donne'lere de bk. 1909, Mart, 104.

TÜRKLERDE SU KÜLTÜ İLE İLGİLİ GELENEKLER

Fuad Köprülü Armağanı s. 249 - 253
1953

Yer - su kültü, Köktürk kitabelerinden anlaşıldığına göre, VIII. yüzyılda Türk İmparatorluğunda devletin resmî kültlerinden biri olmuştur. Bu kitabelerde yer-su, tıpkı bugünkü şamanistlerde olduğu gibi, yanyana zikredilmektedir[1]. İslâm müelliflerinden Gerdizî, İrtiş boyunda yaşıyan Kimekler'de su kültü bulunduğunu yazmaktadır. Onun verdiği malûmata göre, Kimekler İrtiş ırmağını büyük sayarlar, ona taparlar ve secde ederler. "Su, Kimeklerin tanrısıdır" derler[2]. İbn al-Fakih'in verdiği malûmata göre, Barshanlılar'da Isıkgöl kültü vardı. Barshan halkı her yıl mahsus bir şekilde, yani merasimle bu gölü dolaşarak takdis ederlerdi[3]. Çağdaş şamanist Altay ve Yenisey Türklerinin yer-su kültünü ve âyinlerinde yer-su'ya hitaben okudukları ilâhîleri A.V. Anohin ve N. F. Katanov tasvir ve tesbit etmişlerdir. Altaylıların inanışlarına göre, yer-su ruhları insanların yaşadığı muhitte yaşarlar; ehlî hayvanları yaratan ve onlara bereket veren yer-sudur. Okudukları ilâhilerde yer-su'ya şöyle hitap ederler

Arbadayttan maldıñ ḳudun yayaġan
Arū altay yerim - sula...

Yer-su "bin kulaklı, yedi kapılı" olarak tasavvur edilir :

Muñ ḳulaktū yerim-su
Yetti ejiktü yer-su...[4]

Yeniseylilerin dağlara ve sulara hitaben söyledikleri ilâhilerde Tom ve Kem (Yenisey) ırmakları "merhametli hakan" mânasına gelen "kayrakan" diye tavsif edilmektedir

[1] Kültigin kitabesi: *üze türk tengrisi türk ıduk yeri subı inçe itmiş :* Tonyukuk kitabesi: *teñri umay ıduk yer sub...*; Ongin kitabesi: *sub yer teñri...*

[2] Gerdizî, *Zeyn-al-ahbar* (W. Barthold, *Otçet o poezdke v Srednyuyu Aziyu*, S. Petersburg 1897, s. 83): و مردن کیماك آن آب را بزرك دارند اورا پرستند و سجده کنند و چنین گویند ایشان که آب خدای کیما کیان است

[3] A. Zeki Velidi Togan, *İbn al-Fakih'in Türklere ait haberleri* (Belleten, XII, 14. s).

[4] A. V. Anoxin, *Materialı po şamanstvu u altaytsev* (Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii, t. IV, 2). 1924, s. 15, 92-93.

Talġalıp aḳḳan Tom ḳayrakan
Köñnimeñ akkan Kem ḳayrakan... [1]

Türkler islâmiyeti kabul ettikten sonra su kültünün izlerini uzun müddet muhafaza etmişlerdir. Başkurtlar bir gölde veya ırmakta ilk defa yıkanmak isterlerse, elbiselerinden veya kuşaklarından bir iplik koparıp suya atarlardı. Bir köye yeni gelen geline "hu körün-dürü" (su gösterme) denilen ve kadınlar tarafından bir merasim yaparlardı. Bu merasim gelin geldiği günün ertesi sabah yapılırdı. Köyün kadınları ve kızları toplanıp gelini köyün yakınındaki ırmağa veya göle götürürlerdi. İhtiyar bir kadın gelini suya, suyu geline göstermekten sonra "ataylardan kalġan hu, ineylerden kalġan hu" (babalardan kalan su, analardan kalan su) diyerek bir şeyler söyler ve gelinin süslerinden bir gümüş para koparıp suya atardı. Biz, bu âdetleri Ural'ın doğusunda yaşıyan Katay, Salcuvut, Barın, Beketin ve Tabın boylarında müşahade ettik. Kazakistan'da gezdiğim sıralarda İrtiş ırmağını (Omsk yanında) ilk defa geçeceğimi duyan Argın-Atıgaylı Kudaroğlu kanbur Sersenbay ağa "İrtiş'i ilk geçiyorsunuz, mendilinizi suya atınız" demişti. Kazak âdetine göre bir ırmağı ilk geçen suya bir şey atmalı imiş.

Dede Korkut kitabındaki ikinci hikâyede Salur Kazan'ın ırmağa hitaben söylediği sözler şamanistlerin yer-su ruhlarına hitaben söyledikleri ilâhilere benzemektedir. Salur Kazan ırmağa diyor

Çıgnım çıgnım kayalardan akan su
Agaç gemileri oynadan su
Hasan ile Hüseyin'in hasreti su
Bağ ve bostanların ziyneti su
Ayşe ile Fatma'nın nikâhı su
Şehbaz atlar içtiği su
Kızıl develer gelüp geçtiği su
Ag koyunlar gelüp çevresinde yattığı su
Ordamın haberini verir misin degil mańa
Kara başum kurban olsun suyum sańa [2]

Anadolu'nun birçok yerlerinde hıdrellez gününde kadın ve kızların Tanrı'ya dilekçe yazıp suya atma âdetleri tesbit edilmiştir. Büyü

[1] W. Radloff — N. F. Katanov, *Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme*, Petersburg 1907, IX 494 (metin), 479 s. (tercüme).

[2] *Kitab-ı Dede Korkut* (Kilisli neşri, 26. s.; Orhan Ş. Gökyay, 16. s.).

yapılan biri denizi geçerse büyünün bozulacağına İstanbul'da bile inanan kadınlar vardır.

Büyük ırmakları geçmiş olan kimsede sihrî bir kuvvetin bulunduğuna eski Türklerin inandıkları, folklor maddelerinin araştırılmasiyle açıkça anlaşılmaktadır. Başkurt kadınlarından tesbit ettiğimiz "tatran kıskırü" denilen afsun bu bakımdan dikkate değer. "Tatran", çocukların kulaklarında peyda olan akıntı (otorhée) hastalığına Başkurtların verdiği isimdir. Bu hastalığa karşı "izinli" bir kadın "tatran kıskırır", yani "tatran haykırır". Bu da şu afsundur :

Tat tatran tatran
Tatran[1] *tigen hin bolhañ*
İdil kesken men bolam
Tat tatran tatran
Tatran tigen hin bolhañ
cayık ötken men bolam
İrtiş kesken men bolam...

Yani "tatran denilen sen olsan, İdil, Yayık (Ural) ve İrtiş ırmaklarını geçen de benim" diyor. "İzinli" olmak için de, galiba, büyük ırmaklardan geçmiş olmak gerekti.

Eski Oğuzların ve Moğolların suya girmedikleri ve yıkanmadıkları hakkındaki mübalâğalı haberler bu su kültü ile ilgilidir. Oğuzların yıkanmadıkları hakkında ilk defa haber veren İbn Fadlan'dır. Onun verdiği malûmata göre, "onlar (Oğuzlar) pislikten temizlenmezler, cenabetten yıkanmazlar, hele kış günlerinde su ile hiç işleri yoktur"[2].

[1] "Tatran" yahut "tatıran" efsunlarının muhtelif varyantları Ulukatay, Balakatay ve Aylı Başkurtları arasında benim tarafımdan toplanmıştı. Folklorculara rehber olmak üzere Başkurt Maarif Komiserliği tarafından neşredilen eserde bunlardan bir parça örnek olarak nakledilmiştir (Nuri Tahir, Koldanma, Esterlitamak 1922, 16 s.). Bulgar-Altınordu devletinde islâmiyet tamamiyle yerleştikten sonra yazılan bir manzum vaiz risalesinde "suya bir şey atma"nın küfür olduğu anlatılmaktadır (Bedevam Kitabı, Kazan 1906, 3 s.);

هركيم جن كه تابونسا يا صوغا ترسا صالسا
يا آغاچقا ترسه چالسا الله ديكل بدوام

[2] A. Zeki Velidi Togan, *İbn Fadlan's Reisebericht*, Lpz. 1939, S. (metin) 10:

ولا يستحيون من غائط ولا بول ولا يغتسلون من جنابة ولا غير ذلك و ليس بينهم و بين الماء عمل خاصة الشتاء

Moğollardaki aynı âdet hakkında malûmat için bk. sah. 131 (Exk. § 24a).

XIII. yüzyıl Moğollarında bu âdet çok yaygındı. Çingiz Han bu âdeti yasasiyle kanunlaştırmıştı.

Eski Oğuzlarda ve Moğollarda müşahede edilen bu âdetin islâmiyetin yayılışından sonra yaşamasına imkân yoktu. Bununla beraber sudan çekinme âdetinin izleri bazı göçebe müslümanların ananelerinden tamamiyle kurtulamamış olan oymaklarında XIX. yüzyılın ilk yarısında bile müşahede edilmiştir. Şimalî Kazak bozkırlarında yıllarca dolaşan bir Tatar hocası Kazakların islâm talimatına uymıyan birçok âdetlerini tenkid ve tezyif ederek yazdığı manzum risalede Kazakların kışın yıkanmadıklarını ve bu âdetle ilgili inanışlarını zikretmektedir. Bu âdeti şöyle tavsif ediyor :

Yaz vakit kirmey alar gusül körmes
Çumul tiseñ nasihatka asla kirmes
Nice aylar haramdan hali ermes
Gusül kılıp mal ölse andan körür indi
Kış kününde her kim betin yumağaylar
Arık bolur malımız tep oylağaylar
Balaların yuuşarğa koymağaylar
Betlerin yuusañ buzau öler terler indi

Ġusül namaz ḳış ötkence bolmas indi[1]

Bu manzumeyi yazan Gazi adlı bir hocadır; kışın ve yazın Kazaklar arasında çok gezmiş, eserini 1847 yılında yazmıştır.

Bu nazımını çıkarġan ismi ġazi
Ḳazaḳta köp yürgen kışı yazı

diyor. Gazi hoca Kazaklarda bu âdeti herhalde 1840-1845 yılları arasında müşahede etmiş olsa gerektir. Biz, 1912-1914 ve 1918-1922 yıllarında birçok Kazak boyları arasında gezdiğimiz ve âdetlere dikkat ettiğimiz halde, Gazi hocanın tasvir ettiği âdeti göremedik. Ancak, sabahları elini, yüzünü yıkamadan sofraya gelen çocukları anaları tekdir ederken, ihtiyarların, şaka olarak, "dokunmayın, buzağıları, kuzuları semiz olur" dediklerini işittik. Böyle bir "şaka" Başkurtlarda da tesbit edilmiştir. Bu "şaka"nın eski inanışın kalıntısı olduğuna şüphe yoktur. Bununla beraber bu âdet, sanıldığı gibi, temizliğe riayet etmemek gibi basit bir tembelliğin neticesi değil, fakat arı ve kutlu

[1] W. Radloff, *Proben*, IV, 177-178. s. (metin), 222 s. (tercüme).

bir ruh veya ruhun makamı sayılan suyu kirletmekten çekinme ve sakınma icabı idi. Suyu, ancak muayyen kaidelere ve merasime uygun bir şekilde kullanmak mümkündü. Bu kaide ve merasimin neden ibaret olduğunu bilmiyoruz. Fakat böyle bir merasim ve kaideler bulunmuş olduğu anlaşılmaktadır. Çingiz yasasından bahseden Fadl Allah al-Umari "kimse elini suya sokamaz, belki ağız dolusu alıp elini ve yüzünü yıkar" diyor[1]. Biz bu kayıtta suyu kullanma için konulan kaidelerden en basit birini görüyoruz. Herhalde, bu kaidelere riayet etmesini bilen yüksek tabaka ve zengin aileler kışın da, yazın da su kullanabiliyorlardı. Meselâ İbn Fadlan misafir kaldığı Oğuz beyi Etrek bin Katagan'ın evinden şikâyet etmiyor.

[1] A. Zeki Velidi Togan, *İbn Fadlan's Reisebericht*, 132-133: وان لا يدخل الانسان يده فى الماء بل يأخذ ملء فه وينسل يديه و وجهه .

V. BÖLÜM

ALTAY DAĞLARINDA BULUNAN ESKİ TÜRK MEZARLARI

Belleten, Sayı 43, 1947

Rus arkeologları Moğolistan'da, Altay-Sayan dağlarında, Baykal çevrelerinde onbeş yıldanberi devam eden kazılarıyle çok eski devirlere ait kültürler meydana çıkarmaktadırlar. Bunlar arasında bilhassa Türk kültür tarihi bakımından çok önemli buluntular vardır. Hunlar devrine ait Noyon-ula kazılarının verdiği kültür andaçları ile cihanşümul önemi haiz Pazırık kültürü (bk. II. Türk Tarih Kurumu Kongresi zabıtları, s. 142) çok mühimdir.

Altay ve Sayan dağlarında 1935'den itibaren arkeolog S.V. Kiselev tarafından yapılan kazılarda Milâttan önceki birinci bin yıllara ait kültürleri ihtiva eden mezarlar sırasında Kök-Türk, Uygur ve ve Kırgızlar tarafından kurulan Türk devletleri devrine (VII. - XI. yüzyıllara) ait birçok mezarlar keşfedilmiştir. Çok kıymetli ve ince sanat eserleri olan ölü hediyeleri arasındaki eşyâ üzerinde Orhon alfabesi harfleriyle Türkçe yazılar bulunması bu mezarların VII.-VIII. yüzyıl Türk aristokrasi zümresine mensup beylere (ihtimal ki *şâd*'lara) ait olduğunda şüpheye yer bırakmıyor. Bu mezarlar Altay dağlarının deniz yüzünden 1900 m. yüksekliğinde vaki Kuray ovasında bulunmuştur.

S. V. Kiselev'in "Sovyet Arkeolojisi" dergisinde (cilt I, sah. 282 - 284) yayınladığı rapora göre, kazılar Kuray ve Tuyahtı kasabaları civarında bulunan 23 tane "kurgan (taşhüyük)"lerde yapılmıştır. Bu "kurgan"ların çoğu çapı 6 - 7 m. olup yuvarlak tepe teşkil ediyorlar. Ölüler her hüyük altında anatoprakta yapılan çukurlara gömülmüştür; başı doğuya veya kuzeye yönelmiştir. Her mezar kısmen veya tamamen soyulmuştur. Ölü hediyeleri bakır, gümüş ve demirden yapılmış süs eşyası, silâhlar ve koşum takımıyle atlardan ibarettir. Her mezarda bir veya iki at iskeleti bulunuyor. Bazı mezarlarda atlar kütüklerden yapılmış çit içindedir. Atların bulunduuğu yerde çok ince işlenmiş ve muhtelif resimler hakkedilmiş toka, levhacıklar, üzengi, gem gibi koşum takımlarından kalıntılar elde edilmiştir. Bu

mezarlar arasında bir kadın mezarında bulunan el değirmeni arkeologların dikkatini çekmiştir. Ölü hediyeleri arasına konulan bu değirmen çok mükemmel yapılmıştır. Şimdiki Telengit Türklerinde kullanılan ve hâlâ kadın mezarına konulmakta olan değirmen, VII. yüzyıla ait bu değirmene nazaran çok iptidaîdir. Bu değirmen, Kiselev'e göre, eski Altay'da tarım kültürünün yüksek derecede geliştiğini gösterdiği gibi, Kuray ovasında izleri bulunan muazzam sulama kanallarını tarihlendirmek meselesinin halline de yardım etmektedir.

Kuray - Tuyahtı taş kurganlarından bilhassa iki tanesi çok önemlidir. Çapı 12 metre olan bir kurganın altındaki mezarda birçok eşya, gümüş desti, kemer ve koşum takımı bulunmuştur. Gümüş destinin (Res. 1) dibinde, kenara, Orhon alfabesi harfleriyle yazı vardır. Bu yazıda "*ür k şadn äş...*" kelimeleri okunmaktadır; testinin orta yerinde bir damga ve *öge*/hekim; ulusun büyüğü/ kelimesi görülüyor.

Kemer, yaldızla nebat resimleri ihtiva eden altmış beş tane gümüş toka ve levhacıklardan mürekkeptir (Res. 2). Kemerin baş tokasında Orhon alfabesi harfleriyle yazılar vardır. Fakat bu yazılar epeyce silik olduğundan ancak şu sözleri okumak mümkündür: "Otçı ak kün... kuşag". Akkün isim olsa gerektir. Kemere, içinde iki tane kese çakmak ve çakmak taşı, kav ve kayın ağacı kabukları bulunan bir ipek torba bağlanmıştır. Kesenin birinde üç tane insan dişi, bir de kemirici hayvan dişi bulunuyor ki diş ağrısına karşı muska olarak kullanılmıştır (Ölünün dişleri tetkik edildikten sonra müthiş bir diş-ağrısı çekmiş olduğu anlaşılmıştır). Tahtadan yapılmış iki bıçak kını ile bir sırada çatal ve kemikten yapılmış kamçı sapı bulunuyor. Kamçı sapında çok ince işlenmiş bir canavar ve onu kovalayan kuş resmi vardır (Res. 3); daha aşağıda gümüş rozetlerle süslü gem bulunuyor. Soyguncular tam mezar çukuru üzerinden inmişler ve burada bulunan bir iskeleti tahrip etmişlerdir. İhtimal ki bu, gömülen beyin uşağının iskeleti idi. Beyin kendisi çukurun dibinde bir tekne içindedir; başı kuzeye doğru konulmuştur. Ölünün kafatası yanında halkamsı altın küpeler vardır. İpek ve yün kumaşlardan yapılan elbise kalıntıları büyük parçalar halinde muhafaza olunmuştur. Kemere ağaç kabuğundan yapılmış okluk içinde ıslık çalan oklar, sağ kolu yanında Moğol yayı, aşık kemiği yanında çizmeden kalan tokalar ve pullar bulunuyor. Tekne yanında, ayak tarafında, dibi mahrutî şekilde bir demir kazan bulunuyor ki, İskit kazanını andırmaktadır. Aynı yerde başsız bir

koyun, kütüklerden kurulan çit içinde üç at iskeleti bulunuyor. Atların kuyrukları kuzeye yönelmiştir. Bunlardan ölüye en yakın bulunan at tam koşumlu olmuştur: gümüş gem ve eğer tezyinatı kalıntıları bu atın bulunduğu yerdedir.

Tuyahtı denilen yerde açılan kurgandaki mezar oldukça sağlam bulunmuştur; soyguncular ancak atların bulunduğu kısma dokunmuşlardır. Mezarda, başı kuzey-doğuya yönelmiş bir erkek iskeleti bulunmuş, üzerindeki elbiselerin üç kat olduğu anlaşılmıştır: üst kat koyu kırmızı ipekten; ortada yeşilimsi ipekten, iç elbisesi de altın sarısı renginde ipek kumaştan yapılmış olduğu kalıntılardan açıkca görülmüştür; başının sol yanında gümüş desti vardır ki, Kuray mezarındaki destiye çok benzemektedir. Destinin dibinde Orhon harfleriyle yazılan bir yazı "*nür katun kümüş aġ är*" okunuyor. Ölünün göğsü üzerinde, içinde üç küçük torba bulunan, bir meşin torba vardır. Küçük torbalarda çakmak, çakmak taşı, kumaş parçasına sarılı kav, üzerinde oyma süslü bulunan menşur şekilde ağaçtan dört tane figür bulunuyor. İskeletin karnı üzerine istampalı 12 tane altın toka dikilmiş kayış kemer konulmuştur (Res. 4). Tencerenin sağ yanında yedi tane ok ucu, iki tane kemik yay kaplaması, yaylığı kemere bağlamak için kullanılan kayışın dört gümüş halkası ve tokaları. Sol elinde tahta kınlı bıçak, ayak ökçesi yanında iki tane gümüş plâka, ayak ucunda kovaya benzeyen bir kazan bulunuyor. Atların koşumları soyulmuş, ancak gemden ve eğerden parçalar kalmıştır.

S. V. Kiselev'in idare ettiği bu arkeoloji heyeti Orhon alfabesi harfleriyle yazılı ve şimdiye kadar meçhul kalmış birçok kitabeler de bulunmuştur.

TÜRKİSTAN'DA VE ALTAYLAR'DA SON YILLARDA YAPILAN ARKEOLOJİ ARAŞTIRMALARI

Belleten Sayı 45, 1948

Türkistan'ın Buhara, Hive, Fergane ve Yedisu ülkelerinde ve Altaylar'da son on yıl içinde yapılan arkeoloji araştırmalarının sonuçları Sovyet arkeoloji dergilerinde arka arkaya haber verilmektedir. Çok kısa raporlar halinde verilen bu haberlerde bile Türk siyasî kültür tarihini ilgilendiren önemli yeni bilgilere rastlanmaktadır.

Yedisu'da Talas, Çu, Sarısu ve İli ırmakları boylarında yapılan arkeoloji araştırmalarını idare eden arkeoloğ ve tarihçi A. N. Bernştam tarafından yayınlanan raporlara göre (Krat. Soob. İİMK, IV) Bigöl çevresinde Berkkarın denilen yerde 31 kurgan açılmıştır. Bunlardan elde edilen ölü hediyelerine (kapkacaklar, çanak kırıkları, altından yapılmış süs eşyası, demir bıçak, arslan resimleri bulunan kemer tokaları v.b. kültür kalıntılarına) göre bu kurganları bırakan kavim güneşe, aya, yıldızlara ve kuyruklu yıldızlara tapmış olduğu açıkca anlaşılmaktadır. Bu mezarların çoğu soyulmuştur. VIII. - IX. yüzyıllara ait bir islâm kasabası harabesinde bulunan şamdanlardan bir tanesi bu eski mezarlardan birinde bulunmuştur ki VII. - IX. yüzyıllarda soyguncular tarafından bırakıldığında şüphe yoktur.

Eski Çin kaynaklarının ve Rubruk'un verdiği haberlere dayanarak şehir ve kasaba harabeleri aranırken Döngen Karatal denilen yerde eski Kayalık harabesi bulunmuştur. 1253 yılında Rubruk bu şehirde bulunmuştu. Rubruk'un zikrettiği Ekvius şehrinin harabesi de Çıngeldi denilen yerde, İli ırmağının sağ kıyısında meydana çıkarılmıştır. Bu kent Karlukların merkezi idi. A. N. Bernştam, kazıların verdiği neticelere göre, burada yerleşik yaşamış olan halkın çoğunluğunu Türklerin, az kısmını da İranlı kolonistlerin teşkil ettiğini söylüyor; İli ırmağının sol kıyısında bulunan binlerce kurgan ve hüyüklerin VI. - VIII. yüzyıllarda bu yerlere hâkim olan Kök Türklerin Dolu boyuna ait olduğunu kabul ediyor.

Talas kıyısında kazılan 8 kurgandan 7 tanesi katakomblar olup bunların Milâdın birinci yüzyılına ait Hun mezarları olduğu anlaşıl-

mıştır. Katakombları kazmak için kullanılan aletin bugünkü Kırgızların kullanmakta oldukları "şot" denilen kazmaya benziyen alet olduğu duvarda bıraktığı izlerden anlaşılmaktadır. Katakomblarda, ölü hediyesi olarak, yemek hazırlamak ve hamur açmak için kullanmıya mahsus dört ayaklı masalar, ikisinde beşik parçaları bulunmuştur. Bu beşiklerin şimdiki Kırgızlarda görülen beşiklere benzediği tesbit edilmiştir. Bir mezarda taşlar üzerine konulmuş, ardıç tahtadan yapılmış yatak yeri bulunmuştur. Savaşçı erlerin (muhariplerin) yanlarında türlü silâhlar bulunuyor. Bunlardan "İskit" tipi üç kenarlı bulunan ağaç ve kemik oklar, yapım tekniği bakımından birleşik olan yaylardan kalma kemik kaplamalar önemlidir. Kadın iskeletleri yanında tahta kapkacaklardan başka ağaç kabuklarından örülmüş sepetler de vardır. Toprak kaplar iki tip: yemek pişirmeğe mahsus kapların ağzı geniş ve nisbeten alçak, su için kullanılmış kaplar yüksek ve kulplu. Bu katakombların hepsinin de ayni devrin kültürünü ihtiva ettikleri tesbit edilmiştir.

Bunlar arasında olağanüstü kıymeti haiz bir mezar bulunmuştur ki cesetler, hava ve rutubete maruz kalmadıklarından, mumyalaşmışlar, elbiseleri de oldukça iyi saklanmıştır. İki cesedin biri erkek, diğeri kadındır. Erkeğin yüzü, geniş ipek gömleği iyi muhafaza edilmiş, deriden pantalonu ve ayakkabısı biraz bozulmuştur. Ayakkabı bugünkü Türkistanlıların giydikleri çarığın aynidir. Erkeğin yanında, kısmen mumyalaşmış, bir kadın bulunuyor. Başı kırmızı ipek kumaşla örtülüdür, yüzü de ipek kumaşla örtülerek ensesine bağlanmıştır. Üzerindeki entari ipek kumaştan olup göğsü üzerinde bağları bulunuyor. Boynunda boncuktan gerdanlık, ayaklarında deri pantalon ve çarık vardır. Kadının yanındaki duvarda açılan oyukta (niche) kulplu bir tahta kupa bulunuyor; başucunda, yerde, içinde yemek kalıntıları görülen tahta tabak, su destisi, ayakucunda yemek pişirmeye mahsus toprak kap, bunun içinde kabak mahfaza (ki bugünkü Türkistanlıların enfiye için kullandıkları kabak mahfazanın aynı), taş ağırşak, ayak ve başucunda toprak şamdanlar bulunuyor. Her iki ölünün elbiseleri çok iyi saklanmıştır, kumaşları M. ö. II, ve sonra II. yüzyıllara ait Han sülâlesi devrindeki Çin mamulâtıdır.

A. N. Bernştam'ın verdiği bilgilere göre Han sülâlesi devrine ait kumaşlar (parça halinde bulunanları da dahil) dünyada dört tane malûmdu (Doğu Türkistan'da, Moğolistan'da, Baykal ötesinde ve Minusinsk'de). Tam elbise halinde ise ancak Noin-ula'daki Hun

mezarında bulunmuştu. Talas katakomblarında bulunan elbiselerin biçimi, kollarındaki işlemeleri meşhur Noin-ula mezarında bulunan elbisenin biçimi ve işlemelerinin benzeridir. Bu elbiseler Orta-Asya göçebe kavimlerinin iki bin yıl önce taşıdıkları elbiseler hakkında tam bilgi vermektedirler. Talas mezarlarından çıkarılan beşik, tahta kapkacaklar, ölü hediyeleri arasında bulunan bir sürü eşya şimdiki Orta-Asya Türk boylarının hayatlarını tasvir eden etnografya edebiyatında tesbit edilmişti, arkeoloji araştırmalarında ise ilk defa meydana çıkarılmaktadır. Hun devri silâhlarının önemlilerinden olan ok ve yay kalıntıları bu silâhları yeniden inşa (rekonstrüksyonu) için önemli belgelerdir, katakomblardaki ölülerin antropolojik incelemeleri, hele mumyalaşmış ölülerin simaları, bunların mongoloid ırktan, Hunlardan olduklarında şüphe bırakmıyor.

* Alma-Ata'ya bağlı Karagalinka denilen yerde tek başına bulunan bir mezardan 300 parça altın eşya çıkarılmıştır. İki hörgüçlü deve resmi bulunan iki yüzük (deve çökmüş durumdadır). 2 × 2.4 büyüklüğünde ve dağ keçisi resimlerini ihtiva eden levhacıklar (ki toka oldukları sanılır); insanı kemiren sıçan tasvir edilen küpe ve iki parçaya bölünmüş altın şerit bunlardandır. Altın şeridin uzunluğu 35 cm., genişliği 4.7 cm. olup üzerinde bir sürü resimler işlenmiştir (Res. 1). A. N. Bernştam bu şeridin şaman tacı (diadéme'si) süsü olduğunu isbat etmektedir (Krat. Soob. VII, 28-29). Bu taçtaki resimleri Çin ve başka sanat üslûplariyle karşılaştırarak inceleyen Bernştam bunun yerli sanat mahsulü olduğunu kabul ediyor. Onun mütalâasına göre bu unsurlar Altay ve Yakut şamanizminde şimdiye kadar yaşıyan unsurlardır. Tek başına, başka mezarlardan uzak gömülmesi de şamanın mezarı olduğunu gösterir. Şamanlar için külâhın büyük önemi olduğu da malûmdur. Bu mezarın da Hun devrine ait olduğu tahmin ediliyor.

* Çu ırmağı boyunda arkeoloji araştırmalarına 1938 yılındanberi devam edilmektedir. Ak Peşin harabesinde yapılan kazılarda sekiz odalı bir Sogd köşkü meydana çıkarıldı. Köşkte hiçbir eşya bulunmadığına bakılırsa bunun bırakılmış ve sahiplerinin başka bir yere taşınmış olduğunu sanmak mümkündür. Tahminen VI. — VII. yüzyıllarda bu köşk, önce Zerdüşt'ler, sonra İslâmlar tarafından mezarlık olarak kullanılmıştır. Zerdüşt'ler kapakları süslü küplerde gömülmüşler; buradan çıkarılan Türgeş paraları Zerdüştlük çağına ait olduğu sanılmaktadır. Bu paralarda insan kafası resmi bulunuyor. Ölü hediyeleri

bulunmıyan mezarlar Karahanlılar devrine aittir. Bu çevrede yapılan kazılarda meydana çıkarılan kültür tabakaları V. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar gelmektedir. Bir kazıda konut (mesken) kompleksi meydana çıkarılmıştır. Duvarlarındaki oyma ve boya ile yapılan süsler Samarra kaplamalarını hatırlatmaktadır. Oyma tezyinat motifi nebatî (üzüm salkımı, yapraklar), boya ile yapılanlar hendesî şekillerdir.

Ak Peşin harabesinde 1938 yılında yapılan kazılar Kidan (Kara Ḫıtay) mahallesi tahmin edilen bölgede devam ettirilmişti. Sonraki kazılar bu tahminin doğru olduğunu göstermiştir. Üzerlerine yapıştırma surctiyle nebatî süsler yapılan Çin tipi kiremitler, Orta - Asya çinilerini andıran çiniler bulunmuştur ki, bütün bunlar bu bölgenin XII. yüzyılda Kara Ḫıtay'lıların başkenti olan Balasagun'un Kara Ḫıtay mahallesi olduğunda şüpheye yer bırakmıyor. Bu harabenin bazı bölgelerinde tam plânlı belde tipi yapıları bulunduğu göze çarpıyor.

Büyük Kemine ırmağı kıyısında iki şehir izi bulunmuştur, ki kültür katlarına göre bunlardan birinin eski Suyab harabesi olması muhtemeldir. Suyab ile Balasagun arasındaki Nevaket kendi harabesi ise Çu ovasındaki Orlovka köyü yanında bulunmuştur. Çong-Kemine boğazında VI. - VIII. yüzyıllara ait Türk mezarları meydana çıkarılmıştır. Bu mezarlıkları teşkil eden kurganlar yanında pek çok balballar bulunmaktadır. Bunlardan bir heykel gür sakallı bir Avrupalı tipindedir.

* Fergane'de yapılan kazılar bu ülkenin M. ö. V. yüzyıllarda yüksek bir kültür seviyesine erişdiğini göstermiştir. Eski Çinliler bu ülkeyi Davan adıyle tanıdıkları için arkeologlar Fergane'nin en eski kültürüne "Davan kültürü" adını vermişlerdir. Bu kültür çağına ait birçok şehir harabeleri, mezarlar ve çiniler meydana çıkarılmıştır. Çizmek suretiyle yapılan süsler ihtiva eden çiniler bu kültür için karakteristiktir. Kavanoza benzeyen sapsız kaplar da bu devre ait sanılmaktadır; böyle bir kabın üzerine birbirinden çam ağacı resmiyle ayrılan sülün kuşları tersim edilmiştir. Oş şehri çevresindeki Ayrımaç Tazdağı kayalarında çok güzel at resimleri bulunduğu tesbit edilmiştir. A. N. Bernştam bunların M. ö. II. yüzyıla ait Çin kaynaklarında çok övülen Fergane atlarının resimleri olduğunu kabul ediyor. Bu atlara dair Çin kaynağı şöyle diyor: "Davan'da cins atlar çok. Bunların terleri kanlı olur. Bu atlar gökten inen atlardan türemişlermiş. Bu atlar hakkında ilk defa malûmat veren Çjan Ken olmuştur. İm-

parator bu atlardan elde etmek için 1000 "lan" altın ve altın at ile elçi gönderdi. Davan hükümdarı atları vermedi. Bu yüzden Çin ile Davan arasında savaş oldu" (Hyacinth, III, 59 - 60).

"Davan kültürü" tabakasından sonra gelen tabakadan çıkarılan çiniler ve kapkacaklar "Kuşan" tipindedir.

Şimdiki Kâsan kasabası civarındaki eski Kâsan harabesinde yapılan araştırmalar bu şehirde hayatın Arap istilâsından sonra söndüğünü göstermişir. Bu şehir VIII. yüzyıla kadar Fergane'nin başkenti idi. IX. yüzyılda Fergane'nin başkenti olan Ahsıkent harabesinde yapılan kazılar 2000 yıl önce bunun büyük bir merkez kent olduğunu göstermiştir. Sulama ile çiftçiliğin Fergane'de ikibin yıl önce başlamış olduğu arıkların tetkikiyle anlaşılmıştır.

* S. V. Kiselev ve L. A. Evtühova idaresi altında çalışan Sayan -Altay arkeoloji heyeti Abakan kenti yakınında Çin mimarisi bir büyük sarayın yıkıntısını meydana çıkarmıştır. Sarayın kuzey kısmında yapılan kazıda dört odadan ibaret enfilade bulunmuştur. Han devrine ait Çin hiyeroglifleri bulunan kiremitler, bodrum katında "merkezî" ısıtma tertibatı ve başka birçok eşya meydana çıkarılmıştır. Toprak kapların yerli mamulât olmadığı, bunların Moğolistan ve Baykal ötesi kazılarda bulunan Hun tipi kaplar olduğu arkeologların dikkatini çekmiştir. Kiselev'in mütalâasına göre (Vestnik Drevnoy İstorii, 1946, II, 158) bu saray M. ö. Çin komutanı Li-Lin ve oğlunu esir alan Hun hakanının Hakas (Kırgız) ülkesindeki mümessiline aittir. Çin kaynaklarına göre Li-Lin M. ö. 99 yılında Hunlara esir düştü ve Hun hakanına itaat etti. Hakan ona kızını ve Hakas ülkesinin beyliğini verdi.

* * *

URARTU YAZITINDA VE ROMALI PLİNİUS'UN TARİHİNDE "TÜRK" ADI VAR MI ?

Sovyetler İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından yayınlanmakta olan Vestnik Drevnoy İstorii (Revue d'histoire ancienne) dergisinin 1946 tarihli II. cildinde Rus bilginlerinden P. N. Uşakov'un "Urartuluların M. önce IX. — VII. yüzyıllarda yaptıkları seferlere dair" başlıklı bir etüdü basılmıştır (sah. 31 - 50). Uşakov bu etüdünde I. Rusa'nın (M. ö. 733 - 717) Sevan gölü çevresindeki Kolagran yazıtında geçen ülke (yahut kavim) adlarını eski Yunan ve Roma müelliflerinin verdikleri bilgilere dayanarak açıklamaya çalışmıştır.

Uşakov bu yazıt üzerinde çalışan A. H. Sayse, İ. Meşçaninov, İ. Friedrich ve başkaları gibi çivi yazısı uzmanlarının kıraat ve mütalâalarını birer birer gözden geçirdikten sonra yazıtı bulunduğu yerde (in situ) tedkik eden B. Piotrovski'nin 1936 yılında verdiği yeni bilgilere dayanarak yazıtta adları geçen ülke ve kavimler hakkında kendi faraziyelerini ortaya atmaktadır.

Bunlar arasında bizim dikkatimizi çeken nokta Kolagran yazıtının 10. satırındaki Uşedu kelimesini izaha çalışırken aynı satırdaki "Turu" kelimesinin "Türk" olabileceği hakkında ileri sürdüğü faraziyedir.

Uşakov, Türklerin Türk adiyle tarih yüzüne çıkışları hakkındaki klâsik bilgilere temas etmiyor ve kabul edilen bu bilgilere aykırı olarak "Türk" adının çok eski devirlerde malûm olduğunu kabul etmiş oluyor.

Uşakov'un *Uşedu* kelimesi hakkındaki mütalâasını aynen tercüme ediyoruz :

"Bu kıraat kabul edildiği takdirde Uşedu-aini ülkesinin adından çok calibi dikkat şöyle neticeler çıkarmak mümkündür: bu ülke adı altında Urartu hükümdarlarının az işittikleri, tesadüfî ve kolay çarpışmalardan başka, hiçbir münasebette bulunmadıkları büyük bir ülke gizlidir. Sevan gölünün kuzey-doğusunda, Araks ırmağının ötesinde çok uzaklarda bulunan bu ülkenin adında eski Yunan kaynaklarında adı çok geçen ve büyük bir kavim olan İssedon'ları görmek mümkündür. Herodot, Doğu Kafkasya, Orta-Asya ve Volga boyu coğrafyası hakkında vazıh fikre malik değildi; tarihinin bir yerinde (1,20) diyor ki: "Masagit'ler Araks ırmağının ötesinde, doğuda, İssedon'ların karşısında yaşarlar. Araks ırmağı Mateyen'lerin ülkesinden akar". Fakat IV. kitabının XII. babında eski bir müelliften iktibas ettiği şu kıymetli malûmatı veriyor: "Prokonnes'li Aristey kendi manzumesinde diyor ki İssedon'ların yukarısında Arimasp'lar tarafından çıkarıldılar; İskit'ler İssedon'ların, güney denizi yanında yaşıyan Kimmer'ler de İskitlerin tazyikiyle yerlerini bıraktılar".

Kolagran yazıtını ele alırsak, metnin ifadesine göre, Ari-aini ve Uşedu-aini kavimleri bulundukları yerlerin yakınlığına göre, birincisi, başka kavimlerle müttefik olarak, ikincisini tazyik etmiş olduğunu düşünmek mümkündür. İşte bu kavimler hareketi hakkındaki rivayet Aristey'nin manzumesine sokulmuş olabilir. İssedon'ların muayyen bir mahalle nisbet (lokalize) edilmeleri ve Herodot'un coğrafyasındaki vuzuhsuzluk bu meseleyi güçleştiriyor. Fakat, İssedon'ları Ural'da

yerleştirmeden ve İskit'lerin Kimmer'ler ülkesine girerken geçtikleri Araks ırmağını Yaksart (Sırderya) ile izah etmeden önce Plinius'un pek açık olarak "İssedon'lar Kolẖ'ların komşusudur" dediğini hatırlamak gerektir. Bunların önünde Plinius oniki kavim sayıyor ve bunlar içinde Türkleri (turcae) de zikrediyor.

Bu son isim (yani turcae) Kolagran yazıtının 10. satırındaki Turu kelimesini hatırlatıyor. Plinius'un (VI, 19) İssedon'larla bir sırada zikrettiği Ariak (ariacae) yazıttaki Arî ülkesini andırıyor. Urartu diline göre Turu ülkesinde yaşıyan kavim Turukı, Arî ülkesindekiler de Ariaẖı tesmiye edilmesi gerektir. Bütün bunlar gösteriyor ki, sonraki devirlerde Güney Rusya ve Ukrayna'da bulundukları kaydedilen İskit'ler M. ö. VIII. yüzyılda galiba, Doğu Kafkasya'da bulunmuşlardır."

Uşakov'un bu etüdünde bizim dikkatimizi çeken kısmı budur.

İKİNCİ PAZIRIK KURGANI

Belleten, Cilt XVI, Sayı 61, Ocak 1952

Rus arkeologu S. İ. Rudenko tarafından 1929 yılında Altay dağları bölgesindeki Pazırık kurganı kazısında meydana çıkarılan kültür maddeleri ve donmuş on at cesedi arkeologlar arasında derin ilgi uyandırmıştı (bk. II. T. Tarih Kongresi zabıtları, s. 142-151). Pazırık yakınlarında bulunan birçok kurganlar daha 1927'de S. İ. Rudenko'nun dikkatini çekmişti. İşte bu kurganlardan birinde yine Rudenko tarafından 1947'de kazı yapılmıştır. Bu kazıda meydana çıkarılan kültür eserlerinin de Pazırık mezarından çıkarılan kültürün aynı olduğu görülmüştür. "Sovetskaya Archeologiya" dergisinin XI cildinde S. İ. Rudenko'nun yayınladığı ihzarî raporda bildirildiğine göre kazı için seçilen kurganın kutru 30 metre, orta kısmının yüksekliği 1.75 m. dir. Kurganın ortasındaki kubbemsi toprak yığını altında dörtken şeklinde (7.1 + 7.8 genişlikte ve 4 m. derinlikte) mezar çukuru bulunmaktadır. Yaz ortaları olmasına rağmen mezar don (erimemiş) olduğu için kazı çok ağır ilerlemiştir. Mezarın dibi kırık taşlar, 10 sant. kalınlığında, döşenmiş, bunun üzerine kütüklerden defin odası kurulmuştur. Odanın duvarı siyah keçe ile kaplanmıştır. Mezarın kuzey tarafında, koşum (eğer ve gem) takımlariyle 7 at cesedi bulunuyor.

Birinci Pazırık mezarı gibi bu mezar da çok eski zamanlarda soyulmuştur. Soyguncuların, kütükleri kesmek için, bronz keltler kullandıkları kütüklerde kalan izlerden anlaşılmaktadır. Soyguncular atların bulunduğu odaya dokunmamışlar, fakat ölü odasını altüst etmişlerdir.

Atların odası nisbeten yüksekçe bulunduğundan içindeki buzlar zaman zaman erimiş ve cesetlerin bozulmasına sebep olmuştur. Atların, ikisi müstesna, yeleleri kesilmiş, kuyrukları ise hepsinin de örülmüştür. Koşum takımları birinci Pazırık mezarındakilerin aynıdır. Eğerlerin üzerine konulan yastıkların ikisi otla, kalanları geyik yünü ile doldurulmuştur. Kolan tokaları boynuzdan yapılmıştır. Kayışları muhafaza edilmemiştir. Eğerin kaplamaları kartal grifon figürleriyle (Res. 1), bir tanesi de geyik figürleriyle süslenmiştir.

Gemlerin süsleri geyik boynuzundan işlenmiştir; alınlık kayışlarındaki süs ağzında iki kaz bulunan arslan grifonu figürüdür (resim 2). Gemin yanak kayışlarındaki tokalar ak nilüfer (lotüs) çiçeğine benzeyen bezekle süslenmiştir (Res. 3). Kamçı sapı at başı figürü oyularak yapılmıştır (Res. 4).

Ölü odasında bir erkek, bir kadın cesedi parçalanmış halde bulunmuştur. Her iki ceset tahnit edilerek definden önce, şimdiye kadar malûm olmıyan bir usul ile, kurutulmuştur. Her iki ölünün saçları siyah, erkeğin yaşı 50-60 arasında, kadının 40 yaşından fazla olduğu tahmin edilmiştir. Odanın tabanı soyguncular girmeden önce 12-20 sant. kalınlığında donmuş olduğu anlaşılmaktadır. Soyguncular tabutu kırmağa, değerli eşyayı almak için ölüleri parçalamağa mecbur olmuşlardır. Her iki ölü bir tabuta konularak gömülmüştür. Erkeğin kafatasında delikler vardır. Bir savaş aletiyle vurulduğu bellidir. Kadının zorla öldürüldüğünü gösteren emare görülmemiştir. Erkeğin yüzü mongoloiddir, kadında ise bu tip müşahede edilmiyor; elbiseleri parça parça edilmiştir. Elbiselerin biçimi hakkında, parçalar toplanıp eski haline konulmadan, bir şey söylemek vakitsiz olur. Bununla beraber kadın elbisesinin, bilhassa sincap kürkünün, çok zarif ve şık olduğu anlaşılmaktadır. Bu kürk, koç kafası fügürleri bulunan ince altın levhacıklarla süslenmiştir. Ayakkapları boncuk ve pirit billürlerle işlenmiş, ince keçeden yapılmış çorapları da orijinaldir. Kadının kemerinden koparılan gümüş tokalardan biri soyguncuların açtığı yolda, diğeri de tabutun dibinde bulunmuştur (Res. 5). Gümüşten yapılmış at figürü de elbiseye takılan süslerdendir (Res. 6). Maden eşya arasında bulunan gümüş ayna mühimdir (Res. 7). Ölü hediyeleri arasınd atorbalar (kese) bulunuyor. Bunlardan biri bronzdan yapılmış altın kaplamalı ördek figürleriyle süslenmiştir. Bir torbanın süsleri altın yaldızlı bakır levhacıklardır. Bu levhacıkların birinde iki teke (Res. 8), diğerinde yırtıcı grifonlar (Res. 9) görülmektedir.

Tabutun baş tarafında bulunan kartal grifonu bilhassa dikkate değer. Bu grifon ağaçtan yontulmuş olup çok karışık bir kompozisyondur. Grifonun ağzındaki geyik kafası da aynı ağaçtandır (Resim 10). Bu grifon defin töreni için mahsus yapılmış olsa gerektir. Mezar odasına dört masa konulmuş; bunların marangoz tezgâhında yapılmış olduğu şüphesizdir. İki masanın ayakları arslan şeklinde işlenmiştir. Kaplardan biri çaydanlığa benziyor, ağaçtan yapılmıştır,

sapı öküz boynuzundandır (Res. 11). Deriden kesilmiş bir sığın figürü (Resim 12), harp tipinde telli saz aleti, iki tane balçık kap, iki tane ağaç kap bulunan eşya arasındadır.

S. İ. Rudenko ihzarî raporunu şöyle tamamlıyor :

"1947 senesinde kazılan mezarda bulunan eşyanın bütün kompleksi bu mezarın ait olduğu kavmin yüksek kültürü hakkında tanıklık vermektedir. Bu kültürün kökleri İskit kültürü dünyasiyle sıkı sıkıya bağlıdır ve çağdaşı olan Ön-Asya kavimleriyle kültür münasebetlerinin izlerini taşımaktadır. Bu devrin M.ö. V. veya IV. asırlar olduğunu, âbide bütün teferruatiyle öğrenilmeden, söylemek vakitsiz olur. Bununla beraber denebilir ki, burada bulunan her şey bu mezarın İranlı Aḫamenid sülâlesi devriyle çağdaş olduğunu göstermektedir. Çin ile kültür veya ticaret münasebetlerini gösteren unsurlara hiç raslanmıyor. Deriden yapılmış şeylerden birinde cilâ izi bulunuyorsa da şimdilik bu da tetkik edilmiş değildir. Pamir, Tibet dağlı kavimleriyle münasebeti olması muhtemeldir (ayna, yak-Tibet öküzü). Fakat bu cihet dahi incelenmeye muhtaçtır.

Bu kültürün mongoloid kavme ait olduğunun tesbit edilmiş olması çok mühimdir. Bu mezarda bulunan maddeler münasebetiyle ortaya çıkan bu ve daha birçok meseleler Doğu Altay'da Ulagan yaylasında daha fazla tetkik yapılmasını icap ettirmektedir. Bununla beraber iyice anlaşılmıştır ki Doğu Altay'daki donmuş mezarlar kültürü başka arkeoloji âbidelerinde raslanmıyacak teferruatla meydana çıkmaktadır. Bu kültür Orta-Asya ve Batı-Asya'nın yerleşik ve göçebe kavimlerinin kültürlerinin teşekkül ve inkişafına büyük tesirler icra etmiştir".

Moğolların Gizli Tarihi, *S. A. KOZİN, Sokrovennoye Skazaniye,* (Yuan-çao Bi-şi, I) *Moskova-Leningrad, 641 - 919 s.*

Geçen sene Sovyet İlimler Akademisi'nin Şarkiyat Enstitüsü tarafından neşredilen mühim kitaplardan biri. *S. A. Kozin*'in *Moğolların Gizli Tarihi = Yuan-çao Bi-şi* üzerinde çalışarak hazırladığı eserin birinci cildidir.

619 sayfa tutan bu birinci ciltte "Moğolların gizli tarihi" nin nüshalarına ve bunlar üzerinde bu güne kadar yapılan tetkiklere dair malûmat, Moğolca metnin Rusça tercümesi, Çin-Moğol yazısiyle metnin ve *Altan Topçi*'nın bu metne müvazi parçalarının Latin harfleriyle transkripsiyonu, eserin Uygur harfleriyle yazılmış asıl nüshasının bulunduğu farzedilerek yapılan transkripsiyonu girmiştir. Eserin sonuna lûgatçe (İndex verborum) de ilâve edilmiştir.

Müellifin izahına göre bu eser üç cilt olacaktır; birinci cilt on dört yıllık uzun bir mesainin mahsulüdür. S. A. Kozin, ilk önce *Yuan-çao Bi-şi*'nin bu güne kadar neşir ve tercüme edilmiyen manzum parçalarını neşretmek maksadiyle işe başlamış ise de, bu güne kadar yapılan transkripsiyon ve tercümelerin kanaat verici olmadığını görerek bu eseri textoloji, filoloji, morfoloji, sintaks ve tarih bakımlarından inceliyerek tamamiyle neşrini üzerine almıştır.

Kozin'in mesaisinin Moğoliyat bakımından olan ilmî kıymeti hakkında söz söylemek salâhiyetini haiz olmadığımızdan, bu sahanın en ileri gelen mütehassıslarından Profesör N. Poppe'nin bu esere yazdığı mukaddemeden şu sözleri nakletmekle iktifa ediyoruz :

"*Kozin'in mesaisi Moğoliyat tarihinde gerek kemiyeti ve gerek keyfiyeti bakımından istisnaî bir hâdisedir. Mevzuunda etraflı ve derin bilgisini göstermiştir. Tam cesaretle diyebiliriz ki bugün bu işi hiç kimse S. A. Kozin kadar muvaffakiyetle başaramazdı,...*"

Yuan-çao Bi-şi 1860 senelerinde Rus sinoloğu rahip *(Kafarov) Palladius* tarafından Pekin sarayı kütüphanesinde keşfolundu. Bu nüsha, Moğol dilinde Uygur harfleriyle 1240'da yazılmış olan *Mongolun Niuça Topçan* (Moğolların Gizli Tarihi) adlı eserin Moğolları

Çin'den koğan ilk sülâlenin birinci hükûmdarı Hun-Wu (1368 - 1398) zamanında yapılan Çince tercümesi olduğu malûm oldu.

Eserin kâşifi *Palladius* bu Çince nüshasının metnini Rusçaya tercüme ederek "Pekin'deki Rus ruhanileri heyeti azalarının mesaileri" külliyatının IV üncü cildinde (1866) neşretti. *Palladius*'un verdiği malumata göre, bu esere dair ilk malumat *Ming* sülâlesinin tarihinde 1382'de zikrolunuyor. Moğol sülâlesinin resmî tarihi olan *Yuan-şi*'de bu eserden istifade edilememiştir. Çünki bu eser Moğolların Gizli Tarihi idi (s. 1-2).

1872'de yine Palladius tarafından bu eserin ikinci nüshası Hanlin-luan sarayında bulundu. Bu nüsha üç metin ihtiva ediyordu: 1 - Çin hiyeroglifiyle yazılı Moğolca metin, 2 - Moğolca metnin her kelimesinin altına yazmak suretiyle Çince tercümesi ve 3 - Moğolca metnin Çinceye müstakil tercümesi.

Yuan-çao Bi-şi Şark ve Garp âlimlerini aşağı yukarı 80 senedenberi meşgul etmekte olmasına rağmen tam metin ve tercümesi neşredilememiştir[1]. Bu işi ciddî olarak ele alan sinolog ve mongolist Erich Haenisch oldu. Bu zat 1937'de Çin hiyeroglifleriyle yazılı Moğolca metin transkripsiyonunu, 1939'da lûgatçesini (Wörterburch) neşretmiştir[2]. Nihayet 1941'de Almanca tercümesini de verdi. Böylece E. Haenisch ile S. A. Kozin "Mogolların Gizli Tarihi"nin Almanca ve Rusça tercümelerini aynı senede neşretmiş oldular.

Orta-Asya ve Moğol tarihiyle uğraşanlar bu güne kadar yalnız Palladius'un tercümesinden faydalanıyorlardı. Kozin ve E. Haenisch'in tercümeleriyle Palladius'un Çince metinden yaptığı tercüme karşılaştırılırsa Çince tercümenin (yahut Palladius tercümesinin) ne kadar eksik ve hatalı olduğu görülür.

Yuan-çao Bi-şi'nin bu mükemmel tercümeleri ve şerhleri Reşidüddin'in "Camiüttevarih" indeki Türk ve Moğol tarihine ve ananelerine ait malumatın neşri ve izahı için de yardım edeceğinde şüphe yoktur.

[1] A. M. Pozdneyev bu eserin Rus harfleriyle transkripsiyonunu, Rusça'ya tercümesini ve "ihya edilmiş,, Moğolca metnin "Paleograficeskogo teksta yuan çao hişi, Transkriptsiya,, adiyle 1882'de Litograf usuliyle tab'a başlamış ve 112 sahifesini çıkarmıştır. Son tetkikler göstermiştir ki Pozdneyev'in bu eserinin en mühim kısmını Palladius'un hazırlayıp bıraktığı evrak teşkil etmiştir (B. Vladimirtsov. Moğol içtimaî teşkilâtı, s. 7 not).

[2] E. Haenisch'in I ve II inci kitapları hakkında Bk. A. Temir. "Moğolların gizli tarihi" ("Türkiyat mecmuası" 1942,, cilt VII - VIII, s. 349 - 350).

Çünkü bu "Moğolların Gizli Tarihi" Reşidüddin tarafından istifade edilen kaynakların en mühimi olduğunda şüphe yoktur.

Malûmdur ki Reşiddüddin Türk ve Moğollara dair verdiği malûmatı, hazinede saklanan *Altan Debter*'den aldığını kaydetmiştir. (درکتب تاریخ که درخزانه موجود است وامراء بزرك اورا نکاه داشته و آنرا التان دبتر میکویند)

Kozin'in tetkikleri neticesinde anlaşılmıştır ki Mogolistan'da sülâlelerin menşeine ve şecerelerine dair *Altan Debter*, *Altan Topcı* veyahut *Köke Debter* adiyle yazılı veya şifahî rivayetler ve menkıbeler mevcuttu. Bu *Debter*'lerin *Altan* veya *Köke* (Gök) ile vasıflandırılması Türk Şamanizminin "ebedî gök tanrı, altun yüzlü anamız yersu ötüken" akidesinden mülhemdir. Millî Şamanizmin sukutundan ve lâmayizmin nüfuzundan sonra Moğolistan'da "Gök" yerine *Şara* (Sarı) ve *Çağan* (Beyaz) renkleri sembolik renkler oluyor. Eski Moğolcada altan (yani altun) rengi "Al" rengini ifade eden sembolik millî renk olmuş olsa gerekdir. Kozin'in fikri de bu merkezdedir (S. 30).

"Moğolların Gizli Tarihi" nin metinlerinden anlaşıldığına göre [Kozin S. 160; E. Haenisch, S. 97, § 203] "Koko Debter", aynı zamanda asılzadelerin hizmetleri, şecereleri ve mahkeme kararları kaydedilen sicil defterine de denilmiştir.

"Mogolların Gizli Tarihi" adiyle maruf olan bu eserin münderecatına gelince: Birinci bab Cengiz Han'ın şeceresini söyler ve şöyle başlar; "Cengiz Han'ın ceddi âlâsı yüksek Tanrı'nın [Semanın] iradesiyle doğmuş Börtecino [Bozkurd] idi. Onun karısı Hoay Maral [Beyaz Geyik] idi. Bunlar *Tengis* gölünü geçerek Onon ırmağına geldiler ve Burhan Haldun dağında göçüp kondular. Onlardan bir oğul doğdu, Batacihan. Bunun oğlu Tamaça, bunun oğlu Horicar Mergan, Horicar'ın oğlu Auçam-boro'ul, bunun oğlu Sali-Haçau bunun oğlu Yeke Nidun, bunun oğlu Simsoçi, bunun oğlu Harçu.

Harçu'nun oğlu Borjigiday Mergan'ın karısı Mongaljin Hoa idi. Borjigiday Merganın oğlu Torgoljin Boyan'ın karısı Borakçin hoa idi. Suyalbi-Borolday adlı hizmetçisi, Bayur ve Boro adlı iki atı vardı. Torgoljin'in iki oğlu vardı: Duwâ Sohor, Dobun Mergan.

Duwa Sohor'un alnında tek bir gözü vardı. Bu tek göziyle o üç göç yerden [üç günlük yerden] görürdü.

Bir gün Duwa küçük kardeşi Dubun Boyon ile Burhan Haldun dağına çıktı. Duwa Sohor Burhan Haldun'un tepesinden bakarak Tengelik ırmağı sahili boyunca bir kalabalık göç gördü ve dedi: "Bu göçün ortasındaki araba çadırda bir güzel kız var"...

Bu kız Alangoa idi. Duwa Sohur bu kızı kardeşi Dubun Mergan'a alıyor.

Bu destanî tarih bu suretle başladıktan sonra Cengiz Han'ın efsanevî veya hakikî ecdadı hakkında malûmat veriyor.

Nihayet Cengiz Han'ın babası Yesugey Bahadır zamanına geliyor. Onun 9 yaşar Cengiz'i *Honkirat* [Kongrat] kabilesinden bir kızla nişanlandırması, evine dönerken yolda *Tatarlar* tarafından zehirlenmesi, son sözlerini Munlik adlı birine söyliyerek karısını ve çocuklarını ona emanet etmesi hikâye ediliyor. Bununla birinci bap tamam oluyor.

İkinci bapta Cengiz Han'ın gençlik hayatı anlatılıyor. Cengiz'in anası Olun [Ho'elun] küçük çocuklariyle dul kalıyor. Çok sıkıntı içindedir. Mensup olduğu kabileden himaye görmüyor, belki hakaretlere maruz kalıyor.

"Ambagay Han'ın karılar -Orbay ve Sahatay "ecdad markadi"ni ziyarete gidiyorlar. Yesugey'in dul karısı Olun da geliyor; fakat elinde olmayan sebepler dolayısiyle geç kalmıştı; merasim ve âyin bitmişti. Olun diyor: "Ne için beni kurban âyininden, et ve şarabından mahrum bıraktınız? Demek siz insanların gözü önündeki yemeği (almayı) ve haber vermeden göç etmeyi biliyorsunuz!"

Orbay ve Sahatay ona şöyle cevap verdiler: "Çağırsak bile sana yedirmeye değmez ne bulursan onu ye! dilensen bile, sana vermiye değmez, ne gelirse onu ye! Ambagay Han öldü diye mi bizimle konuşmağa cesaret ediyorsun?"

Ecdat şerefine yapılan kurban âyinine iştirâk ettirmemek kabileden tardetmekle müsavi olduğunu düşünürsek Olun Hatun'un ve çocuklarının ne fecî bir vaziyette bulunduğunu göz önüne getirmek güç değildir.

Kabile Olun Hatun'u ve çocuklarını bırakıp göç ediyor. Yesugey ailesini himaye etmek istiyen Çorha-ebugen'i kabile bahadırları süngülüyorlar...

Fakat Olun Hatun beceriksiz kadere boyun eğip ağlayacak kadın değildir. "Gizli Tarih" onu, manzum olarak şöyle tasvir ediyor :

"Akıllı ve hünerli doğmuş zevce idi Olun Hatun
"Bak, küçük yavrularını nasıl besledi
"Yemenisini başına sım sıkı sarıyor,
"Beline kuşağını bağlıyor, eteklerini toplıyor
"Onon ırmağı boyunca aşağı yukarı koşuyor

"Moyıl[8] *ve yabani elmalardan dane dane toplıyor*
"Gece, gündüz [dinlenmeden koşarak] yavrucaklarını besliyor
"Kutlu doğmuş kadındı anamız Olun
"Yavrucuklarını, bak, nasıl büyüttü:
"Elinde sepet, kırlara gidiyor
"Yavrucuklarını beslemek için
"Sudun ve çiçigina köklerini kazıyor,
"Moyıl ve yabani soğanla beslenen bu yavrular
"Saltanat seririne kadar yükseldiler
"Bilge ananın evlâdı olan bu çocuklar
"Nizamperver ve bilge oldular
"Bilge ana kucağında kuru sarımsakla beslenen bu yavrular
"Kahraman olup yükseldiler
"Asil insan olarak
"Cesaretleri ve kahramanlıklariyle temayüz ettiler"

Anlaşılan eski Moğollar nazarında ideal kadın ve ana budur. Cengiz'i böyle bir ana yetiştirmiştir.

Bu bapta Cengiz'in ufak kabile reisleriyle mücadeleye başladığı, çok sıkıntılı hayat geçirdiği hikâye edilir.

Üçüncü bapta "Merkit kabilesinin tenkili, Temuçin'in Cengiz *Han* unvanını alması" söylenmektedir.

Merkit kabilesi Temuçin'in obasını basarak yağma etmiş idi. Temuçin kardeşleriyle beraber Kereit kabilesi reisi Toğrul-Vang-Han'a gidiyor ve yardım istiyor. Vang-Han yardım ediyor, Temuçin Camuka'ya da müracaat ediyor. Camuka Temuçin'e müspet cevap veriyor ve yardımına koşuyor. Camuka'nın Cengiz'le muhavereleri ekseriya manzum olarak tesbit edilmiştir.

Temuçin, Camuka ve Toğrul Han birleşerek Merkit kabilesini mağlup ettiler, "çadırlarını yaktılar, güzel kızlarını kucakladılar". Camuka ile Temuçin çocukluk hâtıralarını konuştular, on bir yaşla-

[8] Metindeki *moilsun* kelimesini E. Haenisch tercümesiz "Moilho-Beeren„ (s. 14 § 74) diye geçiyor. Kozin ise "çeremuha" diye tercüme ediyor ki Kırgız ve Başkurt lehçelerindeki *Moyıl* kelimesini Radloff rusça "çeremuha" almanca Faulbaum (Prunuz padus) diye tercüme ediyor (W.B. IV, 2123).

rında iken Onon ırmağının buzu üzerinde kayıp oynadıklarını, birbirine hediyeler verip "anda" olduklarını "anda" lığa dair eski kanunun hükümlerini bahis mevzuu ettiler.

Camuka ile Temuçin bir buçuk yıl dost geçindiler. Bir göç esnasında Camuka Cengiz Han'a şiirle hitap ediyor. Fakat Cengiz Han bu şiirin manasını pek de kavrayamıyor. Anası Olun ile karısı Börte hatun bu şiirde düşmanlık gizlendiğini meydana çıkarıyorlar ve "Camuka mütelevvin adamdır. Biz onu bıktırdık, ondan kaçmalıyız" diyorlar.

Bundan sonra iki "*anda*" düşman oluyorlar. Dördüncü bap Cengiz Han'ın Camuka ve Tayçiut'larla mücadelesinden bahsediyor.

1201'de "Alhuy Bulak" denilen yerde Cengiz Han'a muhalif olan kabilelerin kurultayı toplanıyor. Camuka bu kurultayın kararıyle *Gur Han* ilân ediliyor. Bundan haberdar olan Cengiz Han derhal Vang-Han ile birleşip bunların üzerine yürüyor. Nayman Han'ı Buyruk ve Oyrat'lardan Huduha-Beki sihirle yağmur yağdırmağa ve fırtına çıkarmağa muktedir idiler. Bunlar Cengiz Han'ın ordusu üzerine yağmur yağdırmak için sihir yaptılarsa da fırtınalı yağmur kendi orduları üzerine yağdı ve "Tanrı bize darıldı" diyerek kaçıştılar. Cengiz Han bu sefer de zafer kazandı.

Beşinci bapta Tatarlar'ın imhası, Vang-Han ile bozuşma bahis mevzûu edilmektedir.

Tatarlar'ın tenkilinden sonra Cengiz Han büyük sülâle Şûrâsını topladı. Bu Şûranın kararıyle dört Tatar kabilesinin [Çagan tatar, Alçi tatar, Dutaut tatar, Aluhay tatar] erkeklerinden araba tekerleği çivisinin hizasından yüksek olanlarının hepsi kılıçtan geçirildi. Bundan sonra Cengiz Han ile Vang-Han'ın arası açılıyor.

Altıncı bapta Kereit Hanlığının sonu hikâye edilmektedir. Kereit'ler, Nayman'lar ve diğer Moğol kabileleri Camuka'nın riyaseti altında Cengiz Han'a karşı birleşiyorlar.

Yedinci bapta bu birleşen kabilelerin tenkili ve Vang-Han'ın ölümü sekizinci bapta Nayman Hanı Küçlük'ün Karahıtay İmparatoru Gur-Han ülkesine; Tohtoa'nın Kıpçaklar ülkesine firarı, Cebe'nin Küçlüğü ve Subetay'ın Tohtoa'yı takibi, Camuka'nın ölümü, Cengiz Han'ın Hakan olması ve silâh arkadaşlarına ihsanı tasvir edilmektedir. Merkit ve Nayman kabileleri tenkil edildikten sonra Camuka beş arkadaşı ile dağlarda dolaşıyor, yabanî koç avlayıp besleniyorlardı. Bir gün Camuka arkadaşlarına :

"Kimlerin kimlerin oğulları, ne gibi babaların evlâtları bugün yabanî koç aviyle besleniyorlar!" dedi. O gün arkadaşları Camuka'yı bağlayıp Cengiz Han'a teslim ettiler; Camuka şu sözlerinin Cengiz Han'a arzedilmesini rica etti [aslında manzum]

Kargalar toplanıp Sunayı avladılar.
Köleler toplanıp hanlarına el kaldırdılar.
Dostum, Hakanım buna ne ceza verirsin?
Sıçancıl tenbel kartal güzel ördek avlamağı düşündü.
Köleler, uşaklar Hakanına ihanet tasarladılar
Ey mukaddes Hakanım, dostum!
Baba katillerine ne gibi ceza verirsin?

Bu sözleri dinledikten sonra Cengiz Han Camuka'ya ihanet eden beş kişiyi idam ettirdi ve "kendi büyüğüne ihanetten çekinmiyenler bize de yar olmazlar" dedi. Şayanı dikkattir ki Camuka'nın bütün konuşmaları bu eserde hep manzum olarak tesbit edilmiştir. Galiba Camuka o zaman Moğolların büyük şair ve hatiplerinden biri olmuştur. Onun "Seçen" [Hatip] lâkabı da boşuna olmasa gerektir. Kendi mukadderatına dair Cengiz'e gönderdiği kırk yedi mısralık manzumesi de çok mühcyyiç ve rikkat engizdir. Cengiz'le beraber geçirdiği dostluk günlerini hatırlıyor. Sefalet ve çetin mücadele günlerinde tek bir yorgan altında yattıklarını, yürekten "anda" ve dost olduklarını söylüyor. "Beni göndereceğin yere çabuk gönder. Sen bugün büyük Hakansın; dünya senin olmuştur... Bu gün sen benim dostluğuma muhtaç değilsin... Ben, senin ak günlerinde siyah gölge, karanlık gecelerinde kâbus, elbisende diken, boynunda bir böcek olurum. Dostuma yük olmak istemiyorum. Senin bilge anan, kahraman kardeşlerin var. Ben ise küçüklüğümde öksüz kaldım, ne ana ve ne kardeş yüzü görmedim. Sadık dostlar bulamadım.. Aziz dostum, bana ihsan etmek istersen beni çabuk gönder [öldür]. Sen de rahat edersin. Yegâne arzum: Benim kanımı dökmeden idam ettirmendir. Kemiklerim büyük anamızın koynunda yatarken ruhum senin evlât ve ahfadına koruyucu olur. Dualarımla bunu sana vadediyorum. Doğdum doğalı yapayalnızım. Büyük ruhun beni ezdi. Sözlerimi unutmayınız, gece ve gündüz tekrarlayınız.. Şimdi beni çabuk gönderiniz!" diyor.

Cengiz Han onu, "sunulan dostluğu ve bağışlamayı reddetti" bahanesiyle, kanını dökmeden idam ettirdi ve büyük hürmet ve merasimle gömdürdü...

Dokuzuncu bap hassa tümenlerinin teşkilinden bahsediyor. Onuncu bap da Cengiz'in hassa askerlerini, bu askerilerin methi, Uygurların ve orman kavimlerinin ilhakı, tımarlar tahsisi ve Şaman Teb Tengri'nin idamı bahis mevzuu edilmektedir.

Hassa askerlerin methi manzumdur. Cengiz Han'ın ağzından söyletilmektedir.

Karluklar ve Uygurların kendi ihtiyarlariyle itaat ettikleri Küçlük Nayman'ın katli, Kırgız beylerinden İnal, Edi, Aldier ve Olebek Teginlerin gelişi, Şaman Teb Tengrinin katli teferruatiyle anlatılmaktadır.

On birinci bap şimalî - Çin'in, Türkistan'ın, Bağdat hilâfetinin ve Rusya'nın fethi.

Bu bapta Kanglı, Kıpçak, Başkurt (başjigıt), Rus (Orosut), Mişer, (Maçjarat), As, Sergesut, Kâşmir... seferleri, Mahmut Yalvaç'la oğlu Mesud'un Cengiz huzuruna geldikleri zikrolunuyor.

"Sartagol [müslüman] kavimlerini tamamiyle itaati altına aldıktan sonra Cengiz Han bütün şehirlere kumandan (darugacin) koydu. O zaman Cengiz Han'a Urgencten Havarizmi (Hurumşi) ailesine mensup Yalvaç ve oğlu Mesut adlı baba oğul geldiler. O, şehir halkının kanun ve örfleri (Yosun, dore) hakkında Cengiz Han'la konuştu. Cengiz Han, şehir kanun ve örflerinin *Yosun*'a uygun olduğuna kanaat getirdi. Bundan dolayıdır ki Yalvaç'ın oğlu Mesut Havarizm'e tayin edilen daruga ile birlikte Buhara, Semerkand, Urgenç şehirlerinin idaresini verdi. Yalvaç'ı kendisiyle beraber götürdü ve ona Çin'in payıtahtı Jung-du (Pekin) şehrinin idaresini verdi..."

"Moğolların Gizli Tarihi" şu cümlelerle tamam oluyor :

Sarayın (karargâhın) Doloan Boldah ile Silginçek arasında, Kelurendeki Kode Aralda, bulunduğu zaman, sıçan yılının (1240) yedinci ayında, büyük kurultay esnasında yazılup tamam oldu."

İlim ve fikir hayatı için çok buhranlı olan bu yıllarda bir Rus ve bir Alman âliminin aynı senede, "Moğolların Gizli Tarihi" nin, derin tetkiklere müstenit, tercümelerini neşretmeleri, ilim ve fikir mensupları için bir tesellidir.

TÜRKİSTAN'DA YENİ ARKEOLOJİK KEŞİFLER

Dünya Gazetesi, 11 Ağustos 1957

Son yirmi yıl içinde Sovyet arkeologlarının Türkistan'da ve genel olarak Orta-Asya'da yaptıkları araştırma ve kazılarda, Orta-Asya, hele Türk tarihi için olağanüstü değerli belgeler elde edilmiştir. Altaylarda yapılan kazılarda bulunan "donmuş mezarlar" kültürü bilim dünyası için bir sürpriz olmuştu. Milâttan önce I. bin yıl ile tarihlendirilen birinci "donmuş mezar" da ölü bulunmadığından bu kültürün hangi ırka ait olduğu kestirilemiyordu. Kazıyı yapan Profesör Rudenko bu kültürü bırakanların Arî İskitler olduğunu ileri sürmüştü. Birkaç yıldan sonra kazdığı ikinci "donmuş mezar" da çürümeden donmuş ölü bulundu. Bu ölünün tipi hakkında Rudenko şöyle diyor: "Şaşılacak şey ki bu ölü mongoloiddir." Şimdi bu "donmuş mezarlar" kültürünün de Hun Türklerine ait olduğu kabul edilmektedir.

Türkistan'ın Yedisu bölgesinde Profesör Bernştam tarafından yapılan bir kazıda Milâttan önce I. veya II. yüzyıla ait olduğu sanılan bir Hun mezarı (bir erkekle kadın) bulunmuştur. Toprağın kimyasal özelliği ölülerin çürümesine mâni olmuş, nâşları mumyalaşmış halde saklanmıştır. Bu durum ölünün ırkını tayin etmiye imkân vermiştir. Ölülerin üzerlerindeki çok nefis ipekli kumaştan yapılmış olan elbise ve iç çamaşırları da olduğu gibi muhafaza edilmiştir. Ayakkabıları bu günkü Orta-Asya köylülerinin ayakkabıları biçiminde olup çok iyi işlenmiş ince deriden yapılmıştır. Kadının yanında bulunan beşik bu günkü Kırgızların beşiklerinin tıpkısı olduğu görülmüştür. Elbisesine bakarak bu ölünün bir Hun Beyi olduğu sanılmaktadır.

* * *

İkinci Dünya Savaşından sonra yapılan kazıların en önemlisi Semerkand şehrinden 60 km. uzakta bulunan Penckend harabesindeki kazılardır. Bundan birkaç yıl önce Semerkand şehrinden 120 km. uzaklıktaki Mugkale kazısında bulunan Semerkand Beyi Divastiç'in (ölümü 722) arşivindeki belgelerde Penckend adı çok geçiyordu. VII. yüzyılın sonlarında ve VIII. yüzyılın başlarında Penckend şehri Sogd'un Semerkanddan sonra en büyük şehri olduğu anlaşı-

lıyordu. Gerçekten, burada 6 - 7 yıl devam eden kazılar bu şehrin Semerkand kadar önemli merkez olduğunu göstermiştir.

Penckend kazılarında elde edilen kültür kalıntılarına dayanarak yazılan eserlerin verdikleri bilgilere göre arkeoloji bakımından en çok dikkati çeken alan Penckend'in merkez kısmını teşkil eden "Şehristan" kısmıdır. Bu "Şehristan" 19 hekratlık bir sahayı işgal etmektedir, etrafını çeviren duvarın uzunluğu 1800 m. dir. Bu alanda 60-70 kadar tepecikler bulunuyor. Bunların altında çok büyük ve muhteşem yapıların saray, tapınaklar ve özel evlerin yıkıntı ve katıntıları bulunmaktadır. Yapıların çoğu iki ve üç katlıdır. Bir çoğunun duvarları resimlerle süslenmiştir.

Tapınakların duvarlarındaki resimler Orta-Asya resim sanatının şaheserleridir. Tapınakların plânları ve duvar resimleri bunların manihaistlerin dinine ait olduğunu göstermektedir. Bu resimler Orta-Asya'nın İslâmdan önceki yerli dinini tetkik için en önemli kaynak teşkil ediyor. Saray ve özel evlerin duvarlarındaki resimler de o zamanın hayatını aksettiriyorlar. Duvar resimlerinde Sogd beylerinin muhteşem kabul törenleri, beylerin çarpışmaları, harpist (harp çalan) güzel kızlar tasvir edilmiştir. Bununla beraber şimdilik günlük hayat detayları tam olarak açıklanamaz, çünkü meydana çıkarılan resimler, kazı yapanların anlattıklarına göre ileride çıkarılacak resimlerin onda biri bile değildir. Bazı sahnelerde dans edenler ve müzik âletleri görülüyor. Duvarlardan birinde eski Türklerin yog (matem) töreni tasvir edilmiştir. Ölü, mahiyeti anlaşılmıyan kubbemsi bir yapı içindedir. Bu daimî yapı mıdır, yoksa paviyon tipinde muvakkat bir yapı mıdır kestirmek güçtür.

Orhon yazıtlarında yog töreni için "süslü ev-bark" yapıldığı söylenmektedir ki bu resimdeki "pavyon" gibi bir yapı olabilir. Profesör A. M. Belenitsky "Penckend tapınaklarındaki materyellere göre Sogd'un ideolojisi ve kültleri" adlı etüdünde bu yog töreni sahnesini Arap kumandanı tarafından 738 yılında öldürülen Türk hanı Kürsul'un, Tabarî tarihinde tasvir edilen yog töreniyle mukayese ederek tam bir benzerlik buluyor.

Bu kazılarda bulunan kültür kalıntılarının ışığı altında Orta Asya Türk tarihinin birçok karanlık noktaları aydınlatılacaktır.

ANİ KİTABESİ
(İLHANLILAR DEVRİNDE MALÎ VAZİYET)

W. BARTHOLD

Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mec.
C. I. İst. 1931 (135 - 159)

Ani harabelerini tetkik ederken keşfedilen kitabeler cümlesinden biri, İran Moğol hükümdarlarından Abû Sa'îd Bahadır Han'ın (1316 - 1335) yarlığının (fermanının) metnidir. Bu ferman, gayr-i kanunî ve köylüler için tahripkâr vergilerden ahaliyi himaye için neşrolunmuştur. Fermanı ihtiva eden bu kitabe (sonu noksandır) caminin duvarında göze çarpacak bir yere konulmuştur. Bellidir ki kitabenin böyle bir yere konulmasından maksat, fermanın ahalinin ekseriyetince malum olması, kendilerinin hukukunu bilmeleri ve onları himaye için ittihaz edilen tedbirlerden haberdar olmalarıdır. Raşîd ad-dîn'in[1] sözlerine göre, daha Gâzan Han (1295-1304)'ın 703 senesi recep ayının ortalarında (22 şubat 1304) neşrettiği vergilere dair fermanında her köy ve kasabanın ne kadar vergi vereceklerine dair malûmatın geniş halk kütlesi içinde intişar etmesi için tedbirler alınmasını emretmişti. Fermanda bu malûmat "ağaç tahtaya, taşa, bakır veya demir levhaya nasıl isterlerse öyle yazılsın. İsterlerse kireç levha üzerine oyma yaparak yazsınlar (ve bunları) köylerin ve camilerin kapılarına ve minarelere, yahut başka intihap ettikleri yere koysunlar. Yahudi ve Hıristiyanlar köy kapılarına, ibadetgâhlarına, yahut isterlerse diğer bir yere koysunlar; göçebeler ise muvafık buldukları yere direk (üzerine) koysunlar" denilmişti[2].

و شرط نامها دردست ارباب و رعایا نهاده فرمودیم تابموجب [3] معین هر دیهی و موضعی بر تختهٔ [4] یاسنکی یا صحیفهٔ مس واهن هرکدام که ایشان خواهند

بنویسند و برآن نقش کنند و اگر خواهند بگچ کرده کنده کری
بنویسند [5] وبر [6] دردیه ومسجد ومناره ودیگر مواضع که ایشانرا اختیار باشد وازان یهوده [7] ونصاری بر دردیه و در معابد [8] ومواضعی که خواهند وازان صحرا نشینان میل بسازند بموضعی که صلاح دانند

Abû Sa'id ابوسعید in hükümranlığı devrinde, Devletşâh'ın vermiş olduğu malûmata göre[9] memleketin muhtelif vilâyetlerine ağırlık ve

uzunluk ölçülerine ve bu gibi sair şeylere dair fermanlar gönderilmişti; bazı vilâyetlerde bu fermanlar ağaca, yahut taşa hakkedilerek camilere konulmuştu. Bu kitabelerden bazılarının Horasan خراسان ve Irak عراق ta kendi zamanına yani XV. asrın son nısfına kadar muhafaza olunduğu Devletşâh دولتشاه ilâve ediyor.

N. V. Hanikof tarafından 1848'de keşfedilen kitabe, bugüne kadar iki defa neşrolundu; İlk defa Hanikof'un kendisi tarafından (metin ve Fransızca tercümesi)[10], ikinci defa M. Brosset tarafından[11] (yalnız Fransızca tercümesi), Hanikof'tan alınan mütemmim malumata göre, neşredilmiştir. Brosset'ninki Hanikof'un neşrine nisbeten yalnız bir mühim tashihi ihtiva ediyor ki, کذخدایان kethüdayan kelimesi nin doğru okunmasıdır. Mamafih bu kelime *Commandants* kelimesiyle yanlış tercüme edilmiştir. Tashihler başlıca Rus-Türk hudut komisyonu azası Türk miralayı Osman Ali Bey'in verdiği malûmata istinaden yapılmıştır. Hanikof bu miralay Osman Ali Bey'le beraber 1857 senesinde *Ani* harabesini tekrar ziyaret etmiştir[12]. Bu kitabenin Velyaminof-Zernof tarafından daha mufassal surette tetkik edileceği düşünülüyordu[13]. Lâkin o bu fikrini tatbik alanına koyamadı[14]. Brosset tarafından yapılan tercüme açıkça gösteriyor ki, o zamanda el ile istinsah edilen suretler üzerine fermanın yalnız umumî münderecatına dair bir fikir hasıl etmek mümkün olup, kelimelerini izah ise imkânsızdı. Fermanda ne gibi ıstılahlar kullandığı ve bu ıstılahların ifade ettiği manaların ne olduğu izah edilmesi bu suretle alınan metinlere istinaden halledilemezdi.

Benim elimde fotoğrafla alınan iki resim vardı; birisi kitabenin bulunduğu duvardan (sonra bu duvar geçen asrın 90. senelerinde yıkılmıştır) alınmış, diğeri de bu duvarın yıkılmasından dolayı vücuda gelen enkazları temizlerken, 1908 senesinde kâmilen toplanan kitabeden alınmıştır[15] (resim 1909 senesinde çıkarılmıştır). Bu resimde kitabenin bütün harfleri açık okunmakta olup yarlığın metni katiyen şüpheyi davet etmiyor.

Metin

— 1 الله لطیف بعباده

— 2 ابوسعید بهادر خان

— 3 یرلیغ درین وقت که از تختگاه پادشاه روی زمین

— 4 سلطان عالم علاءالدنیا والدین خلد ملکه

5 — کهاز مشرق تا مغرب جهانیان درسایهٔ مرحمت ومعدلت او اند حق تعالی حکم وفرمانش را بزیادت باتمام رساناد

6 — و دیکر حکم جنانست که جنانك روی زمین بفرمان وحکم دیوان بمر قلم اوست تاهیچ افردیده کم وبیش نتواند کرد

7 — وبغیر از تمغا وباج بر اسمی جیزی دیکر نستانند و از هیچ افریده بعلت قلان و نماری و طرح و غیره جیزی نخواهند

8 — جنانك بیشتر ازین بر شهر انی و دیکر ولایات کرجستان [16] سبب قلان و نماری و حوالات ناواجب و طرح زیادتی

9 — کرده بودند و زور رسانیده روی بخرابی نهاده ورعایا متفرق کشته وکذ خدایان شهر و ولایت [17] سبب قلان و ترناکیر ملك

10— و اسباب و خان و مان خودرا کذاشته و رفته حکم نوشتند که حق تعالی سایهٔ اعلی از سر

1 — Allah bendelerinin esrarına vakıftır [18].

2 — Abû Sa'id Bahadır Han.

3—5 — "Yarlık. - Bu vakit ki [19] padişah-ı rûy-i zemin sultan-ı âlem Alâ'ad-dunyâ va-d-dîn [20] ḫallada mulkahunun-ki şarktan tâ garba kadar cihan onun saye-i merhamet ve adaletinde bulunur. Cenab-i ḥak onun hüküm ve fermanlarını daha muhkem eylesin payitahttan.

6 — "Hüküm böyledir. Madem ki rûy-i zemin onun fermanına tâbidir ve divanın emirleri onun kalemine bağlıdır, kimse ondan birşey eksiltmesin yahut ona ilâve etmesin,

7 — "Tamga ve meşru baç vergisinden başka birşey alınmasın, kılan ve nemeri قلان و نماری ve saire [21] (vergi) bahanesiyle kimseden birşey talep edilmesin.

8 — "Bundan mukaddem Ani şehrinde ve Gürcistanın diğer vilâyetlerinde kılan ve nemeri, gayr-i kanunî havaleler ve tarh طرح toplama sebebinden.

9 — Zulüm ve taaddi icra edilmiştir. (Meskûn mıntakalar) harap olmuş, raiyeler dağılmış, şehir ve vilâyet kâhyaları kılan قلان ve ternâgir ترناکیر den dolayı emlâk-i gayr-i menkule,

10 — ve menkulelerini ve ailelerini bırakmış gitmişlerdir. (Şu suretle) hüküm yazdılar ki [22] Haktaalâ (raiyelerin?) başları üzerinden âli gölgeyi (uzak eylemeye?..)"

Fermanın sonu eksiktir. Bu son kısmında fermanın ilân tarihi gösterilmiş olmalıdır [23]. Bunun içindir ki fermanın ilân tarihi yalnız takribî olarak tayin edilebilir.

Abû Saidin vefat günü 13 rebi'ülâhir 736 (30 Teşrinsani 1335) [24] *terminus ante quem*'dir. *Terminus post quem* ise, Hanikof'un da [25] dikkat

ettiği gibi, Bahadır unvanıyla tayin olunur. Hamdullah Qazvînî ve Raşid ad-dîn'e zeyil yazan müellifin rivayetlerine göre Abû Sa'id bu unvanı 719 senesi rebiülevvelinde (Mayıs-Haziran 1319) Kurmişi (Gürcüstan naibülhükümeti) ve arkadaşlarının isyanını tenkil ettikten sonra almıştır[26]. Müverrihlerin bu sözleri, daha Fraehn'in gösterdiği gibi[27] sikkelerle de ispat ediliyor; Abû Sa'id'in saltanatının ilk senelerine ait sikkelerde bu unvan yoktur. Binaenaleyh bu yarlığ (ferman) 1319-1335 seneleri arasına ait olur; bu devrin ilk yarısından ziyade son yarısına ait olması daha çok ihtimaldir. Yarlığın sözlerinden görüldüğü üzere bunun neşri zamanında ahali ağır vergilerden büsbütün harap olmuşlar ve çoğu mülklerini bırakıp gitmişlerdir. Ağır vergilerden dolayı şehrin harabeye yüz tuttuğu hakkında mahallî sülâleye (Zaharilere) mensup ikinci Şehinşahın kardeşi *Aq-Buga*'nın kitabesinde de söyleniyor. Bu kitabe 1303 yahut 1304 senelerine aittir. *Aq-Buga* İlhan'ın namıyla, kardeşi Şehinşah'ın ve kendisinin uzun ömürleri ve refahları için üç nevi vergiyi kaldırmıştır[28]. 1320 senesine ait kitabede *Zahirî*'lerden üçüncü Şehinşah'ın dul zevcesi adına Ani ahalisinin bazı vergilerden muaf tutuldukları söyleniyor[29]. Bundan görülüyor ki şehrin fakirleşmesi 1319'dan daha evvel devam etmiş ve bununla beraber şehir, yalnız Moğol İlhanlı hükümdarları için değil, mahallî hâkimler için de gelir kaynağı teşkil etmiştir. Aynı 1320 yılında Ani şehrinin ج tahsildarı mahallî manastırlardan birini vergiden muaf tutmuştur[30]. Şehrin kitabede zikredilen harabe haline gelmesi için daha bir müddet lâzım olduğu anlaşılıyor ki 1320'de bu hal daha gelmemişti.

Kitabede Abû Sa'id'in neşrettiği fermanın metni aynen hakkedilmeyip, yalnız anlam ve kısaltmasının alındığına şüphe olmasa gerek. Bize ulaşan Moğol hanlarının fermanlarının aslında[31] padişah hakkında zaten icap ettiği gibi, mütekellim sigasıyla söylenip Ani kitabesindeki gibi gaip sigasıyla söylenmiyor.

Bu kitabe yalnız Ani şehrinin tarihini değil, o zaman bu şehrin dahil olduğu devletin tarihini de tenvir için pek mühim bir kaynak teşkil etmektedir. Hanikof'un pek doğru olan fikrine göre, şehrin 1319'da bir zelzele[32] neticesinde harap olduğuna dair söylenen Ermeni tarihi rivayeti bu vesika ile reddedilmektedir. Şehir tedrici bir surette sukut etti. Sukutun esbabı da Moğollar tarafından fethedilen diğer ülkelerdeki şehirlerin sukutundaki sebeplerin aynı idi.

Ekseriyetle, garbî Asya için Moğol fütuhatı, garbî Avrupa için kavimler göçünden daha zararlı olduğu fikri ileri sürülüyordu [33]. Şüphe yoktur ki hanlarının defin merasiminde insan kurban eden [34] XIII. asır Moğolları V. asır Cermenlerinden medeniyet itibariyle çok aşağı bulunuyorlardı; bununla beraber Moğolların istilâsından sonra biz garbî Asya'da Roma İmparatorluğu'nun sukutunu müteakip, garbî Avrupada vücuda gelen ve uzun müddet devam eden medenî inhitatı nakdî mübadele iktisadiyatının mübadele-i ayniyeye ve inkişaf eden şehir hayatından çiftçi-aristokrasi hâkimiyetine dönme gibi değişikliği görmüyoruz. Barbarların hâkimiyeti tesiri altında memleketin umumî refahı seviyesinin düşmemesi mümkün değildi; lâkin devlet idare sistemi yine eskisi gibi kaldı. Moğol hükümdarları, tasavvur edilebileceğinden daha çabuk bir surette mahallî kültürü benimsediler. İran'da Moğol devleti kuruluşundan kırk sene sonra nakit sisteminin tanzim edilmesine dair tedbirler ittihaz edildi. Bu devirde İran'da yeni paytaht vücuda geldi. Gâzan Han tarafından paytaht olarak seçilen Tebriz şehri, Moğol devrine kadar paytaht ittihaz edilen şehirlerden aşağı kalmayan, büyük ve zengin bir şehir haline geldi; XIV. asır sonunda yeni paytaht, Sultâniye şehri, bina edildi. Bu şehrin mevkii o kadar muvaffakiyetli bir surette seçilmişti ki, paytaht rolünü kaybettikten sonra bile Sultaniye ticarî ehemmiyetini muhafaza edebilmişti [35]. Orta asır sonlarında bu gibi misalleri Avrupa'da aramak beyhude olurdu [36]. Bu fark, Moğolların fütuhatı Cermenlerin hareketi gibi kavimler göçü vasfını haiz olmamasıyla izah edilse gerek. Bütün alâmetlere göre Moğol kavminin asıl kütlesi Moğolistan'da kalmış ve orada hiçbir türlü etnoğrafik değişiklik ola gelmemişti. Cermenlerin göçünden sonra Cermanya'da ise böyle değişiklik olmuştu.

Moğol sülâlesinin mümessilleri daha Moğolistan'da iken yüksek medeniyete mensup olan müsteşarlarının tesirinde kalmışlardı [37]. Moğol kavminin mümessilleri umumî hayat şeraitini değiştirebilecek derecede kalabalık olmayıp, küçük bir azınlık teşkil ediyorlardı. İslâmlar Moğol kıyafeti kabul etmişlerse bu onların Moğol hanlarına yaranmak maksadı ve kendi istekleriyle olmuştur [38]. İtaat altına alınan mahallî halkın lisanı, hiç olmazsa işler için, idare lisanı olarak yaşıyordu. Daha Münkü Han sarayında bile (1251-1259) her kavmin kendi lisanında fermanlar alabilmesi için Acemlerden, Uygurlardan, Çinlilerden, Tibetlilerden, Tangutlulardan ve diğer kavimlerden memurlar bulunuyordu [39]. Bu fermanlar, Raşid ad-dîn'in sözlerine göre,

nümune olabilecek bir şekil arzediyor ve Moğol devrinden evvelki padişahların fermanlarına nazaran çok iyi bir surette telif olunuyordu. Öyle ki eğer sabık padişahlar berhayat olaydılar Moğolların icat ettikleri bu nümuneleri şüphesiz taklit ederlerdi[40]. Bununla beraber Moğol devrine ait vesikalar zahirî şekillerde olduğu gibi, bilhassa resmî istılahlarının hususiyetleriyle de evvelki devirlere ait vesikalardan farklıdırlar, daha islâm ülkelerini fethetmeden evvel Uygurlardan aldıkları birçok ıstılahları Orta-Asya'ya getirdiler. Bu ıstılahlardan maliye idaresine ait olanlardan bazılarına bizim kitabemizde de tesadüf edilmektedir.

Moğollar devrinde garbî Asya'nın vaziyeti, Moğol hanlarının ittihaz ettikleri tedbirler ve bu tedbirlerin neticeleri hakkında biz kâfi derecede malûmata sahibiz. Bu devrin İran müverrihleri[41] yalnız haricî vukuat hakkında değil, her padişahın saltanat zamanında memleketin dahilî vaziyeti nasıl olduğu hakkında da tafsilâtıyla bahsediyorlar. Bunlardan, işgal ettiği mevki dolayısıyle devlet idaresi işlerinin bütün teferruatına vakıf olan, Reşîd ad-dîn'ın bu meseleye ve Gâzan Han'ın islahatına dair verdiği malûmat çok mühimdir. Bundan başka müellif islahata sebep olan geçen devrin su-i istimallerini de tafsilâtıyla tavsif ve birçok fermanların asıl metinlerinin suretini naklediyor. Şayan-ı teessüftür ki Reşîd -ad-dîn eserinin bu kısmının bu güne kadar tenkit usulüyle neşir ve tercümesi yoktur[42]. Diğer eserlerden bizim mevzumuz için Hamdullah Qazvînî حمدالله قزوینی 'nin 1339'da telif ettiği نزهت القلوب mühimdir. Müellif maliye idaresinde vazifede bulunan aileye mensup olup, kendisini de şu sahaya hasretmişti. Bunun içindir ki müellif gerek kendi zamanındaki ve gerek sabık (Selçukîler) devrindeki aynı vilâyetlerin yahut bütün devletin vergilerine ait rakamları asıl vesikalardan almak imkânını bulmuştur[43]. Bazı yerlerinden öyle görülüyor ki, Moğol devrindeki ayrı ayrı vilâyetlerin vergilerine ait rakamlar Gâzan Han tarafından tasdik edilen İlhanî takviminin[44] 35. (yani 1336 Milâdî) senesine ait vergi listelerinden alınmıştır[45].

Bütün memleketin ve ayrı vilâyetlerin varidatı Hamdullah Qazvînî tarafından *tümen* ve *dinar* hesabıyle gösteriliyor. Moğol devrinde tümen kelimesinin sık sık kullanılmasına rağmen Avrupa edebiyatında eğer yanılmıyorsam, bugüne kadar bu ıstılahın tam mânası tayin edilmemiştir. 1910'da neşredilen ilmî eserin müellifi fantastik hesaplar yaparak garbî Asya'da Moğollar tarafından tesis edilen devletin

bütçesinin milyar fırankı mühim miktarda geçtiği neticesini çıkarmıştır[46]. Eğer hakikat böyle olsaydı biz, memleketin Moğollar devrinde vasıl olduğu refah ve servete hiçbir zaman vasıl olmadığını ve İran müverrihlerinin Barbarlar istilâsından dolayı vatanlarının başına gelen felâket ve sefaletten şikâyet etmelerinin hiçbir delile müstenit olmadığını itiraf etmeye mecbur olurduk[47]. Halbuki kaynaklar *tümen* kelimesinin ne ifade ettiğini pek sarih olarak tayin ediyorlar ki bizi büsbütün başka neticelere götürüyor. Moğollar *toman* تومان (doğrusu tümen) kelimesini Türklerden, Türkler de, galiba bu kelimeyi bugünkü Çinî Türkistan'ın daha eski ahalisinden almışlardır[48]. Tümen 10,000 demektir. Nakit hesabını ifade için bu ıstılah, galiba, muhtelif Moğol memleketlerinde muhtelif surette, o memlekette evvelce hâkim olan para sistemine göre, istimal olunmuştur. Müverrih Vassaf وصاف Çin hakkında söylerken her *tümen*'in 10,000 *baliş*'e, her balişin de 6 dinara müsavi olduğundan bahsediyor[49]. Müverrihlerin sözlerine bakılırsa XIII. asrın nihayetinde ve XIV. asırda İran'da baliş بالیش üzerinden hesap yapılmamıştır; sikkede vahid-i kıyasî Gâzan Han tarafından tesbit edilen 2,15 gram ağırlığındaki dirhem olmuştur ki[50], mezkûr hanın pek çok sikkelerine göre de bu bize malûmdur. İran'da istimal edilen *tümen* bu gibi 10,000 dirheme müsavi olacağını zannetmek mümkündür; İran Moğol hükümdarının senevî varidatının 30 milyon dirhem addeden d'Ohsson'un da fikri böyle olmuş olsa gerek[51]. Lâkin Hamdullah Qazvînî *tümeni* dirhemle değil, her yerde dinarla karşılaştırmıştır; bu dinar, Blochet'nin fikrine rağmen, Hülâgûlar ve onların halefleri olan Celâyerliler devrinde mutantan hâdiseler[52] münasebetiyle pek mahdut miktarda darbedilen altın dinar olmayıp, Reşid ad-dîn'in söylediği gibi, gümüş dinarlardır. Gâzan Han'ın fermanına binaen, 3 miskal ağırlığında[53], diğer tâbirle her gümüş sikke[54] dirheme müsavi olması lâzımdı. Altı dirhem kıymetindeki dinar hakkında XIV. asır müelliflerinden النوری ve العمری[55] de bahsediyorlar. Meskûkâta ait malûmat gösteriyor ki, Gâzan Han zamanında gümüş paralar 1/2, 1,2 ve 6 dirhem kıymetinde darpedilmiştir[56]. Şu suretle *dinar* memleketin, kıymet itibariyle, en yüksek gümüş sikkesi idi. Eğer *tümen* bu gibi 10,000 dinara müsavi olmuş ise *tümen*'in kıymeti 60,000 dirhem oluyor; filhakika, Hamdullah Qazvînî'nin hesabına göre, 128 milyon dirhemin yekûnu küsur fazlasıyla 2133 tümen teşkil ediyordu[57].

Sikkelerin Gâzan Han tarafından tesbit edilen ölçüsüne pek kısa bir müddet riayet edildi. Abû Sa'id ابوسعید zamanında, Altın Ordu sikkesi gibi, bir dirhem 1/2 miskal yerine 1/3 miskal, yani 6 dirhem kıymetindeki sikke, evvelce 3 miskal iken 2 miskal oldu[58]. Olabilir ki muahhar İlhanlıların dirhemleri de, bilhassa hükümetle görülen hesaplarda, üzerine yazılan eski kıymetini muhafaza edebilmiştir. Gâzan Han'ın gümüş dinarı, muhtevi olduğu gümüş (3 miskal) hesabına nazaran, 75 kopike müsavi olabilir ki *tümen*'in kıymeti 7500 ruble* olarak tayin edilir. Moğol devrinde İran'da paranın satın alma kıymeti, bizim zamanımıza nazaran, elbette çok yüksekti; lâkin bu farkı rakamlar üzerinde tayin etmek imkânı çok uzaktı.

Hamdullah Qazvînî'ye göre, Elcezire, Küçük Asya, Gürcüstan ve Kafkasya'nın diğer vilâyetleri dahil olduğu halde Gâzan Han'a kadar Moğol hükümdarlarının varidatı 1700 küsur tümen teşkil ediyordu ki, 12,750,000 küsur ruble demektir. Horasan ise bu vilâyetlere dahil olmayıp, Moğol devrinde bu vilâyetin maliye cihetinden idaresi İran'ın diğer vilâyetlerinden tefrik edilmişti. Gâzan Han'ın islahatı neticesinde ahalinin refâhı ve saadeti arttıktan sonra bu varidat 2100 tümene (15,750,000 rubleye) baliğ olmuştu ki, aşağı yukarı %25 nisbetinde artmış demektir; Hamdullah Qazvînî zamanında ise bu meblâğın yarısı bile toplanmadı. Çünkü dahilî kargaşalıklar ve memlekette askerî sevkiyatın sık sık vuku bulmasından dolayı ahali ziraatla iştigal edemediler[59].

Selçuk devrinden beri memleketin refah ve serveti ne kadar azaldığını göstermek için müellif "Risâle-i Melikşâhî رسالهٔ ملکشاهی" adlı eserden[60] Selçuk devrinin varidatını naklediyor ki o zamanın kırmızı altın hesabıyla 21.500 tümen dinardan fazla olmuştur; Selçuk devrinin altın dinarı Moğol devrinin 2 1/3 (gümüş) dinarına müsavi (yani 14 dirhem) olduğundan bu meblâğ Moğol hesabına göre 50,000 tümenden fazla bir yekûna (yani 375,000,000 rubleden fazla?) baliğ olacaktır[61]. Selçukîler devrinin de Sâsâniler devrine nisbetle inhitat devri olduğu aynı yerde gösterilmektedir. Ḫusrev Pervîz'in 18. saltanat yılındaki (607-608 miladî) varidatı olarak İbn Ḫurdâdbeh ابن خردادبه"[62] ve Tabarî"deki[63] rakamların (420 milyon) aynı naklolunuyor; bununla beraber dirhem yerine kırmızı dinar zikrediliyor ve bundan dolayıdır ki, ilk mehazların gösterdiği meblâğdan daha fazla bir yekûn hasıl oluyor. Müellifin bu kaydı onun eski devirlerin ve ayrı vilâyet-

lerin varidatı hakkındaki sözlerine karşı kuvvetli şüpheyi çekiyor. Bilhassa müellif ilk kaynaklardan hakikî rakamlar göstermediği zaman bu şüphe daha kuvvetli oluyor. Selçukîler devrine ait altın dinarın kıymeti hakkında, katî malûmat yoktur[64]. Olabilir ki eksik ayarlı Selçuk dinarı[65] Moğolların 2 1/3 gümüş dinarına müsavi olmuştur; lâkin Selçuk hükümdarlarının varidatı 215 milyon dinara baliğ olabileceğini tasavvur etmek müşküldür. Bu rakam Abbasî halifelerinin en parlak devrinin bütçesini bile geçmektedir[66].

İlhanlı hükümdarlarının varidatını muasırları olan Avrupa hükümdarlarının varidatı ile mukayese etmek kültür tarihi nokta-i nazarından pek şayan-ı dikkat olurdu; lâkin feodal bir memleketin reisinin varidatını katî bir surette hesaplamak pek müşküldür. Muasır kapitalizm hakkında Sombart'ın maruf eserinde[67] getirilen malûmata D. Grimm benim dikkatimi celbetti. Bu malûmattan görülüyor ki 1311 senesinde Fransa'nın adî varidatı bugünkü frank hesabıyla yalnız üç milyona yakın, İngiliz kıralının varidatı 1300 senesinde 4 milyondan biraz fazla meblâğ teşkil etmiştir. (Sombart'ın yaptığı hesaplar kendi tarafından nakledilen rakamlara mutabık gelmiyor).

Hamdullah Qazvînî ayrı ayrı vilâyetleri sayarken Moğollar devrindeki idarî taksimatı takip ediyor. Ani, Moğollar devrine kadar olduğu gibi, merkezi Tiflis olan Gürcüstan'a dahildi. Gürcüstan (كرجستان و ابخاز) İlhan'ın hazinesine 120 tümen ve 2000 dinar veriliyordu ki bu meblâğ Rus parasıyla 901,500 ruble demektir. Evvelki Gürcü padişahları zamanında vilâyetin varidatı 500 Moğol tümenine(3,750,000 rubleye) müsavi idi[68]. Birinci rakam gösteriyor ki Gürcüstan varidat itibariyle diğer Moğol ülkelerinden, bilhassa komşu vilâyetlerden, mühim derecede yüksek olmuştur. Diğer vilâyetlerin varidatına ait daha büyük rakam yalnız küçük Asya (330 tümen=2,475,000 ruble)[69] Irak-ı Arap(300 tümen=den fazla=2,250,000)[70] ve Fars (287 tümen, 1280 dinar=2,153,460 ruble)[71] için gösteriliyor. Gürcüstan'la komşu olan ülkelere gelirsek Şirvan'dan 11 tümen 3000 dinar (=84,750 ruble)[72] Erran'dan 30 tümen 3000 dinar (=227,520 ruble)[73], Büyük Ermenistan'dan (ki o vakit bu ülkenin merkezi Van gölü sahilinde vaki Ahlat şehriydi) 39 tümen (=292,500 ruble)[74] varidat geliyordu. Hazineye İran'ın diğer büyük vilâyetlerinden Kirman 67 tümen 6500 dinar (507,375 ruble)[75], Isfahan 50 tümen (375,000 ruble)[76], Huzistan 32, 1/2 tümen (243,750 ruble)[77] veriyordu. Gürcüstan'ın evvelki padişahlar zamanındaki varidatı meselesine gelince Hamdul-

lah Qazvînî'nin mevsuk malûmattan istifade ettiği şüphelidir[78]; mamafih diğer vilâyetlerle mukayese edilirse rakamlar yine Gürcüstan'ın lehinedir. Bizim müellifin verdiği malûmata göre Moğol devrinden evvelki varidat rakamlarıyla Moğol devrindeki vardidat rakamları arasındaki fark diğer vilâyetlerde daha mühim ve daha büyüktü.

Gâzan Han'ın cülûsuna kadar İran'ın bulunduğu vaziyete dair Reşîd ad-dîn رشيدالدين in[79] verdiği malûmattan açıkça görülüyor ki memleketin harap olmasının sebebi vergilerin fevkalâde ağırlığı değil, belki onları tahsil usullerinin ve ahalinin bir defa tediye ettikleri vergilerin tekrar alınmaması için teminatın (garanti) yokluğu idi. Mahallelerde vergi toplandığı halde hazineye gönderilmiyordu; hükûmet bu gibi yerleri vergilerini vermeyen yerlerden addediyor ve hazineye mal ve eşya veren müteahhitlere paraları havale (assignation) ile tediye olunuyordu. Bu havaleler mucibince tediye bahanesiyle-ki filhakika hiçbir tediye filân yoktu- ahaliden tekrar para alınıyordu. Kitabede zikredilen kanunsuz havale[80] (حوالا ت نا واجب) kaydı işte bu gibi vakalara dair olsa gerektir.

Adî ahalinin vaziyetine nazaran, kendilerini Moğol hükümdarı sülâlesine mensup birinin yahut Moğol beylerinin himayesi altında bulunduran şahısların ve cemiyetlerin vaziyeti nisbeten daha iyi idi. Hükümetten, filvaki vermedikleri mal ve eşya için para koparmak hazineyi dolandırmak isteyen şahıslar bu gibi himayeyi az bir hizmet karşılığında kazanıyorlardı[81]. Bu gibi himaye kazanmak isteyenler az mükâfat mukabilinde oğullarını şehzade ve yahut beylerin tasarrufu altına veriyorlardı[82]; bu adamlar hamilerine istinaden sahte vesikalarla diğerlerinin meşru mülkleri olan topraklarını zaptetmek için mahkemelerde dâva açıyorlardı[83]. Pek tabiîdir ki vergi tahsildarlarının keyfî muamelelerinden kurtulmak için şehir ve köy cemiyetleri hükümdar sülâlesi âzalarından birinin himayesi altına girmelerini daha faydalı buluyorlardı. Bunun içindir ki sülâle âzalarından yahut beylerden birinin malikânesi sırasına geçmek himaye telâkki ediliyordu[84]. Bu gibi himaye altına girmek vakaları yeni su-i istimallere kaynak teşkil ediyordu; muayyen ve katî vergi listelerinin yokluğundan istifade ederek tahsildarlar, bu himayeli yerlerin hissesine düşen meblâğdan daha fazla bir meblâğı divanın varidatından (yani hükümet hazinesine teslimi lâzım olan meblâğdan) çıkarıyorlardı[85].

Gerek muayyen bir mıntakanın hükümdar sülâlesine mensup zatların malikânesi addedilmesi ve gerek ayrı şahısların[86] bunlara tâbi bulunması aynı *incu*[87] ıstılahiyle ifade olunuyordu. Ani şehri de böyle mıntakalardan madud idi. Bizim kitabemizde buna dair kayıt bulunmuyorsa da, büyük şehir kapılarından birinin üzerinde bulunan ermenice kitabede paytaht Ani hasincu olmuştur denilmiştir[88]. Burada *incu* ıstılahının arapça sıfat olan *has* kelimesiyle birleşmesi Ermenilere ait olmayıp, Reşid ad-dîn de mükerreren tesadüf edilen, o zamanın resmî ıstılahatından alınmıştır. Quatremère tarafından[89] getirilen Argon Han'ın *hasincu*'su hakkındaki sözlerden başka biz yine Gâzan Han tarafından satın alınan ve hanın *keptavul* (hassa askeri) leri ve *hasincu*su olan Moğol esirlerine ait sözleri[90] ve her *orda*nın (yani bütün şehzade ve hatunların saraylarının) masrafına *hasincu*sundan bir mıntakaya tayin olunduğu hakkındaki kaydı getirebiliriz[91]. *İncu*'dan addedilen mıntaka ve şahısların hukuku vaziyetine dair katî malûmata malik değiliz. Gâzan Han'ın, Reşid ad-dîn tarafından nakledilen, nizamlarında *incu* olan arazi "dîvanî" denilen araziye mukabil zikrolunuyor; hususî şahısların emlâkinden olan arazi ise yine ayrıdır[92]. Yukarıda naklettiğimiz cümlelerden görüldüğü veçhile *incu* yerlerin varidatı divan'a yani devlet hazinesine ait olmayıp, padişahın ve sülâlenin diğer âzalarının sarayları idaresine, ihtimal Moğol askerlerinin de iaşesine, sarfolunuyordu. *İncu* yerlerin idaresi için hususî *divan* mevcuttu[93]; mümkündür ki XIV. asırda büyük divan ıstılahı bu *divan* için kullanılmış olabilir[94]. Mamafih Reşîd ad-dîn de büyük-divan ıstılahı *incu* yerleri idare eden divan için değil yalnız devlet kalemi ve devlet hazinesi daireleri için istimal edilmektedir[95].

İncu arazinin ve şahısların imtiyazları kanunda nasıl teyit edilmiş olursa olsun, umumiyetle gayr-i mazbut olan Moğol devletinde, şehzade ve beylerin sıksık idam edildikleri bir memlekette bu imtiyazlara her yerde ve her zaman riayet edilmiş olduğunu tasavvur etmek çok müşküldür. Çin Türkistanından elde edilen vesikalar meyanında Orta-Asya hanlarından Tuklu Timur'a (1348-1362/3)[96] verilen dikkati çeker bir şikâyetnâme vardır. Bu şikâyetnâmeye göre Moğollardan evvelki zamanlardan beri eski hanlar zamanında *klan* tekâlüfü *incu* bahçevanlarından (yahut bahçe sahiplerinden) alınmıyordu; şimdi ise, onlar için bu ağır zamanlarda, muzaaf vergi[97] talep ediyorlar. Şüphe yoktur ki aynı hallerin diğer Moğol memleketlerinde de vaki olması lâzımdı.

Bizim kitabemizde tesadüf edilen aynı *klan* ıstılahı şarkî Türkıstan vesikasında da istimal edilmiştir. İran Moğol devletinin kitabe işlerinde bu kelime, galiba, pek nadir kullanılmıştır. Biz bu kelimeyi Reşid ad-dîn de iki yerde bulduk; birincisi Gâzan Han tarafından kadı, ulemâ ve Ali ahfadının, büyük yarlığa binaen, *klan* ve *kobcur*[98] vergilerinden muaf tutulması hakkında verdiği fermanda; ikincisi, saraydaki avcıların adedinin azaltıldığına dair söylenen hikâyede[99]; bunların himayesi altında bulunanların bu andan itibaren *klan* vergisiyle muvazzaf olanlar sırasına geçtikleri zikrolunuyor[100]. Bidayette *klan* ile *kobcur* قبجور arasında ne gibi fark olduğuna dair malûmatımız yoktur[101]; Şarkî Türkistan vesikasının ifadesine göre *klan*'ın ekilen araziden ve umumen köylü ahaliden alınan vergi olduğunu anlamamız icap eder. Bunun mukabili olan *kobcur* kelimesiyle, Quatremère'in gösterdiği gibi[102] yaylalar ve yaylalarda beslenen davarlardan alınan % 1 vergi adlandırılıyordu. Şu suretle *kobcur* ıstılahın bidayetteki mânasıyla, başlıca göçebelerden alınıyordu. İran Moğol devletindeki Moğolların, askerî sınıf teşkil ettikleri halde *kobcur* tediye ettiklerinin sebebi de bununla izah olunur[103]. Mamafih Quatremère tarafından nakledilen Cuveynî metninden görülüyor ki daha Moğol İmparatorluğu'nun inhilâline kadar, Münkü Han'ın zamanında bile, raiyyeden toplanan nüfuz vergisine de *kobcur* denilirdi. Yine Quatremère tarafından Devletşah'dan nakledilen İran şairinin şiirinde de *kobcur* aynı mânada istimal edilmiştir. Vergiler hakkında 1304 senesi fermanında[104] imtiyazlı olmayan sahalardan mutat usullere göre toplanan[105] vergi tekâlüfü üç nev'e ayrılmıştır: 1 — *Kobcur* ve köylü ahaliden alınan vergidir ki senede iki defa tediye edilir[106]; 2 — *kobcur* ve sahravîlerden (göçebelerden) alınan vergidir ki, sene başında bir defa ödenir[107]; 3 — *damga*. Bunun miktarı, muvazzaf olan her mahal için hususî surette tayin edilmiş ve bir tahtaya yazılıp mezkûr mahallin kapısına asılmıştır[108]. Bu metinden anlamak mümkündür ki, bilvasıta tarhedilip gerek zürradan ve gerek göçebelerden toplanan vergilere, şehirde toplanan - bilvasıta tarhedilip ticaret mallarından damga suretiyle alınan - vergilerden ayrı olarak *kobcur* denilmiştir.

Damga ıstılahıyla, d Ohsson[109] un ispat etmeye çalıştığı gibi, yalnız "droits de douane et de transit" ifade edilmiş değildir. Bu mânada *tamga* = damga Acemlerin *bac* ıstılahının muradifidir ki, islâmın ilk devrelerinde Arap müellifleri tarafından da istimal edilmiştir[110] ve

lûgat kitaplarında bazan bu kelimeyi *tamga* kelimesinin aynı addetmişlerdir [111]. Baç kelimesi bizim kitabemizde kullanılmıştır. Ermenice kitabelerden görüldüğü veçhile o kelime mahallî ahali tarafından da istimal edilmiştir [112]. Bundan başka şehirlerdeki mastaba ve kumarhaneler de dahil olduğu halde, ticaret ve sanayi müesseselerinden alınan bütün vergilere de *tamga* denilirdi [113]. Buna göre tamga mefhumuyla yalnız yol ve yol vergisi mefhumları değil, belki daha fazla şehir ve şehir vergileri mefhumu merbuttur (*tamga* tahsildarlarına *tamgacı* denilirdi). Bunun içindir ki Reşîd ad-dîn de [114] şehir tamgası ve şehir tamgacıları hakkında söyleniyor; Celâyerîler'in yarlıkları mecmuasında yeni *tamga müdürü* tayinine dair bir ferman vardır. Fermana göre filân şehrin tamgası, müstait müdürün yokluğundan ve bundan istifade eden küçük memurların namussuzluklarından dolayı, hazineye teslim edilmediği bu tayine sebep olarak gösterilmiştir [115].

Bu nevi şehir vergileri hakkında, elbette şeriatte hiçbir kayıt yoktur. Bunun içindir ki islâm hukuku mümessilleri (fakihler) nazarında bu vergiler şeriat emirlerine hilâf olan tekâlüften olup, bunları ilga etmek sevaplı bir iş addolunurdu. Ölüm yahut bir felâketin vuku bulacağını hissederek günahlarından tevbe etmek zaruretini duyan padişahın, altın ve gümüşten mamûl sofra takımlarını imha etmekle beraber tamgayı da ilga ettiği zikrolunuyor. Kuvvetli hükümdar Dana-Sanga ile muharebesinin arifesinde Babur da "ne şehirlerde ve ne köylerde, ne yollarda, ne geçitlerde, ne menzillerde ve ne iskelelerde bundan sonra tamga alınmamasına" dair bir ferman neşretmişti [116]. Baburun ahfadı da Hindistan'da birkaç defa tamganın ilgası hakkında fermanlara pekaz müddet riayet edilmiştir [117]. Zaten hazinenin en mühim varidat kaynağını teşkil eden bu vergiden imtina etmek pek müşküldü. İran Moğol devletince *tamga*, varidatın en mühim maddesi idi [118].

Bizim kitabemizin metni gösteriyor ki, Ani ahalisinden yalnız rüsumat ve tamga vergileri tahsil edilmesi emrolunup *klan* ve diğer vergilerin alınması su-i istimal addedilmişti. Mümkündür ki, Ani şehri *incu* olmak münasebetiyle doğrudan doğruya tarhedilen vergilerden muaf tutulmuştur; mümkündür ki hükümet diğer şehirlerde ittihaz ettiği tedbiri Ani'ye de tâmim etmiş olabilir. Hamdullah Qazvînî birçok şehirlerin divana karşı tekâlüfü tamga ile mukarrer olduğunu söylüyor (حقوق ديوانى بتمغا مقرراست); bununla beraber bu yalnız Tebriz, Sultaniye, Isfahan ve Şiraz gibi büyük şehirler hak-

kında değil, Fırat sahillerinde Hille حلّه ve Elcezire'deki Vâsıt gibi ehemmiyeti az olan şehirler hakkında da söylüyor[119]. Bazı vakalarda yerine göre rakamlar da naklediyor. En ehemmiyetli tamga elbette, merkez şehir olan Tebriz'in idi ki, her sene hazineye 115 tümen (862, 500 ruble) varidat getiriyordu[120]. Diğer şehirlerin tamgası epeyce azdı; Şiraz 450,000 dinar (337,500 ruble)[121], Isfahan 35 tümen (262, 500 ruble)[122], Sultaniye hanın karargâhı orada bulunduğu zaman 30 tümen (225,000 ruble)[123] hasılat getiriyordu. Ermenice kitabeden görülüyor ki, rüsumat müdürü bazı müesseseleri, galiba ayrı şahısları da, rüsumattan muaf hakkını haizdi[124]. Anlaşılan tamga hükümete bir miktar meblâğ teslim etmeyi iltizam eden muayyen bir şahsa, mültezime havale edilmiş, mültezim de iltizam ettiği miktardan çok fazla meblâğ tahsil edebilmiş ve bunun içindir ki kendisi mutazarrır olmadan bazı mükellefleri tediyeden muaf tutmak imkânını bulmuştur. Moğollara kadar da böyle idi; bir şahsın himayesiyle haraç tediyesinden muaf tutulduğu hakkında, Firdevsî'nin bir şiiri meşhurdur. Bu hami şahıs, Nizâmi-i Arûzî'ye göre, Tusta tahsildar عامل dı[125].

A. D. Rudnef tarafından bana lûtfen verilen bir izaha göre Moğolcada nemeri نمارى, Golustonskiy lûgatine göre ilâve, ziyade, lâhika mânasınadır. Demek ki burada söz fevkalâde vakalar münasebetiyle ahaliden ilâveten alınan vergi hakkında olması lâzımdır. Filhakika, نمارى kelimesinin bu mânada kullanıldığını ben Vassâf'ın 1296 senesi vukuatına ait naklettiği hikâyeyi bulmağa muvaffak oldum. Bir vakitlerde Orta-Asya Moğollarının çapullarını defetmek için Horasan'a çok asker gönderilmiş idi. Bu vakadan evvel sekiz ay esnasında padişahlık iki defa bir elden diğerine geçti (Vassâf'a göre üç padişah tahta çıkmıştı) ve iki defa muhtelif taraflara pek çok asker sevkedilmiştir. Bunun neticesinde hazinede para kalmadı. Binaenaleyh ekseri vilâyet, bilhassa Fars ahalisine avans ve nemeri talep ederek müracaat ettiler, davar sahiplerinin onda iki davarını zaptettiler[126].

Reşîd ad-dîn bu sefere[127] dair söylediği hikâyede fevkalâde vergiler hakkında birşey kaydetmiyor; diğer vakalar münasebetiyle ise, o bu nemeri kelimesini galiba, arapca müradifi olan زيادت (ziyadet) kelimesiyle tercüme ediyor. O, Gâzan Han tarafından prensesler ve onların saraylarının masrafını kaplamak için ayrılan tahsisattan bahsederken şu sözleri ilâve ediyor: "Her vakit ordunun ihtiyacatı için ilâve etmek

(yani tahsisata zam) zarureti olursa, onların hazinesinden (yani mezkûr prenseslerin tahsisatından) orduya milyon dinar (yani 100 tümen yahut 750,000 ruble) verilmesini emretti" [128]. Şu suretle nemeri vergisinden hattâ hükümdar sülâlesi âzalarının da emlâki istisna edilmiyordu. Diğer taraftan yarlıkların rusça tercümelerinde Rus ruhanilerinin diğer vergilerle beraber (زيادت ziyadet) ten, yani nemeriden muaf tutuldukları hakkında söyleniyor [129]. Abû Sa'id'in yarlığından Ani ahalisinin şimdiden sonra nemeri'den muaf tutulmaları şehir ahalisinin sefalet ve zaruret içinde bulunduklarıyla izah edilse gerek.

Tarh طرح kelimesi altında ne gibi bir vergi kastolunduğunu izah etmek çok müşkül meseledir. Biz, Reşid ad-dîn'de bu kelimeye çok mânalarda tesadüf ediyoruz. Gâzan Han tarafından tesis edilen hayrat ve dinî müesseseler ve onların masarifi için verilen tahsisat hakkındaki hikâyelere daima ferş ve tarh kelimeleri zikrolunuyor [130]; ferş فرش kelimesiyle, galiba para tahsisatı ifade edilse gerek. Çünkü bu kelime ayrı ayrı varidat maddelerinden başka bütün tahsisatın hepsi birden de ifade ediliyor [131]. Tarh kelimesi ise, Gâzan Han zamanında eski hanlar zamanın aksine devletin refâhiyeti söylenen yerde, azçok diğer bir mânayı ifade ediyor. Evvelce tahsildarlar havale mucibince hiçbir şey tediye etmiyorlar ve bununla beraber sene nihayetinde (gördükleri zarar hakkında) hükümete pusula takdim edip para alıyorlardı. Şimdi ise, mahsulâta göre [132] vergi toplanan vilâyetlerde tahsildarların kendi ellerinde de bir meblâğ kalıyor (yani bütün masraflarından sonra onların elinde hazineye verilecek meblâğ kalıyor); toplanan zahireler hep anbarlarda kalıyor, çünkü "tarh طرح" tarikiyle ahaliye vermeğe lüzum olmuyor; tarlalarda mahsulât yetiştiği gibi satmağa da ihtiyaç görülmüyor. Halbuki evvelce yetişmemiş mezruati tarlada iken satarlardı, sarfederlerdi. Şimdi bütün sene müddetinde daima divanın ambarlarda zahiresi ve hazinede parası mevcut bulunuyor [133]. Burada tarh kelimesinin ahaliye ihtiyaç vakitlerinde yapılan yardımların teveccühünü ifade ettiği görülmektedir; pek mümkündür ki aynı kelime ile ahaliye tarhedilen vergiler de ifade edilmiştir. Nitekim havale kelimesiyle fevkalâde vergiler esnasında bir şahsın hissesine düşen vergi ifade edildiği gibi, padişahın sahavetinden bahsedilirken, ikram ettiği meblâğdan ayrı şahısların hissesine isabet eden miktarda aynı havale kelimesiyle ifade olunur [134].

Şayan-ı dikkattir ki, kitabede umumî devlet nokta-i nazarından ehemmiyeti haiz olan vergiler arasında *t-rnagir* gibi mahallî vergiler de zikrolunuyor. Bedihîdir ki, bu kelime Brosset'nin tercüme ettiği ermenice kitabelerde tesadüf edilen *drhnagir*[135] kelimesinin farsça transkripsiyonudur. 1320 senesine ait ermenicé kitabeden görüldüğü gibi *ternagir* küçük ve büyük diye ikiye tefrik olunuyordu. N. Y. Marr'ın bana verdiği izahata göre bu kelimenin iştikakî menşei şehir kapılarından alınan bir vergi olduğunu göstermektedir; lâkin, büyük *ternagir* ve küçük *ternagir* ve umumen ternagirle *baç* arasındaki farkın neden ileri geldiği meselesi meçhul kalıyor. *Ternagir* ıstılahının eski Ermeni kıraatına göre doğru transkripsiyonu *dernagir* olup yeni ermenicede ise dernaqirdir.

Kitabe ahali kütlesinden (رعایا ,dan) şehir ve vilâyet کدخدا yahut کدخدا ları diye bir sınıf tefrik ediyor. Malûmdur ki Fars lisanında کدخدا kelimesinin muhtelif mânaları vardır (zevç, ev sahibi, köy kâhyası v.s.) Bizim kitabemizde bu kelime, galiba, o zamana ait diğer fermanlarda istimal edildiği mânada kullanılmıştır[136]. Bu fermanlarda da کدخدا Kethüda raiyyeden ayrı olarak, padişah tarafından tasdik edilen, şehir ve köylerde hükümeti temsil eden reislerden sonra zikrolunuyor. Reis her şehir ve köyde bir adam[137], کدخدا ise bizim kitabede de görüldüğü veçhiyle, birkaç adam olurdu. کدخدا kelimesinin yarlıklarda bu suretle istimal edilmesi *evsahibi*, yahut d'Ohsson'un yaptığı gibi *cultivateurs*[138] yahut *propriétaires*[139] kelimeleriyle tercümeye müsait olmasa gerek. Galiba burada کدخدا kelimesinden şehir mahallelerinin başlarında duran bir nevi patriceler irade olunsa gerektir.

Kânunuevvel 1910

İLÂVE

G. le Strange'in eseri meselesi olan Mesopotamia and Persia under the Mongols in the fourteenth century A.D. From the Nuzhat al-Kulûb of Hamd Allah Mustawfi, London 1903 (Asiatic Society Monographies vol. V) nam eser dikkatimi celbettiği vakit makalemin tabı ikmâl edilmişti. Bu eserde Hamdullah Qazvînî'nin ayrı ayrı vilâyetlerin varidatına ait verdiği malûmat nakledilmiştir (S. 6 - 7); tümenin 10,000 dinar, dinarın 6 dirhem olduğunu müellif bilmiştir. Mamafih dinarı ihtimal ki nominal yahut pek nadir darbedilmiş

olsa bile altın addetmiştir. Bundan başka müellif dirhem kelimesini yalnız Abbasîler devrine ait dirhem addetmiştir. Bunun içindir ki onun dinarın kıymeti (dörtte bir ingiliz altını) ve tümenin 2,500 ingiliz altınına müsavi (yani 20,000 ruble) olması hakkında serdettiği fikir hakikatte mutabık değildir. İlhanın umumî varidatının yekûnuna ait rakam bu eserde kaydedilmiyor. Hamdullah Qazvînî'nin Moğol devrinden evvelki devre ait vilâyet varidatlarına dair gösterdiği rakamların itimada şayan olmadığını *Le Strange*de zannediyor.

(Aniyskaya Seriya külliyatının 5. kitabı olarak St. Petersburgda 1911 'de "Persidskaya nadpis na stene Aniyskoy meçeti Manuçe" –*Ani menû çehr* mescidinin duvarındaki farisî kitabede– unvanıyla neşredilen bu eser Andülkadir (İnan) tarafından tercüme edildi.)

[1] Aşağıdaki Reşîd ad-dîn رشيد الدين metni iki nüsha üzerinden nakledilmiştir: Asya Müzesi nüshası 566 a (A) ve Kütüphane-i umumî nüshası Dorn 289 (D).

[2] A f. 410 b. (evvelki şark rakamlarına göre); D f. 370. Bunun hakkında mukayese ediniz: d'Ohsson, Histoire des Mongols, IV, 384.

[3] A عوجهی

[4] A برنخت

[5] om. D.

[6] A om. بر D. tantum: و بر درمسجد

[7] D يهود

[8] A معاند

[9] Tezkiret uş-şu'arâ تذكرة الشعراء, ed. Browne, P. 228.

[10] Melanges Asiatiques, II, 61-68. Üç sene evvel Ulûm Akademisi "Bulletin"in de Hanikof tarafından istinsah edilen kitabenin tavsifi yazılmış, lâkin metni neşredilmemiştir (İbid I, 73).

[11] M. Brosset, Les ruines d'Ani, St. Petersburg. 1860, P. 30. (Alişan Venedik 1881, sah. 56, kitabeyi matbu eserlerden naklediyor. N. M.)

[12] Brosset'ye göre 1856 senesinde, Bibliographié analytique des ouvrages de M. M. F. Brosset, St. Petersburg. 1887, col. 321 et 381.

[13] M. Brosset, Les ruines d'Ani, loc. cit.

[14] Velyaminof-Zernof tam şu zamanlarda Kasım padişahları ve şehzadeleri hakkındaki mesaisine başlamıştı. Bakınız: N. İ. Veselovski, Vlad. Vlad. Velyaminof-Zernof Nekroloji, Petersburg 1904, S. 12 (Maarif Vekâleti Mecmuasından müstahreç).

[15] Zap. Wost. Otd. Ar. Ob. XIX Sah. XXXVI.

[16] Doğru olan كرجستان yerine kitabede كرجيستان yazılmıştır.

[17] ولايت kelimesinden evvel "و" harfi unutulmuş olsa gerek.

[18] Hanikof (Mél. Asiat. II, 65) galiba haklı olarak, buradaki لطيف kelimesinin رحيم mânasında olmayıp, Kuran'da (XXXI, 15) zikredilen انالله لطيف خبير

ibaresindeki لطيف in ifade ettiği bendelerinin esrarına vakıftır mânasında olduğunu farzediyor.

[19] Yarlıktaki cümleler intizam ve mantıkıyle temayüz ediyor; yardımcı cümleler bazan asıl cümlelere tevafük etmiyor, müşterek sigaların da istimal şekilleri yerinde olmuyorlar. كه ve ديكر gibi kelimelerin istimali, Fars üslûbunun hususiyetleri tercümede ifade edilememiştir.

[20] Benim bildiğime göre Abû Sa'îd'in sikkelerinde علاالدنياوالدين unvanı yoktur. Tarihî eserlerde de Abû Sa'îd'in bu unvanı aldığına dair malûmat bulunmasa gerek. Bu unvanın ve buna ait olan حكم kelimesinin sonuna konulan işaret (ki حكم ديوان kelimesi sonunda bulunmuyor) galiba, padişahın unvanı veya ismi yerine kullanılmıştır. Başka ferman ve vesikalarda bu işarete tesadüf edilip edilmediğini bilmiyorum. Altın Ordu fermanlarında, Abel Remusat neşrine ilâve edilen suretine nazaran, Argun ve Ulcaytu mektuplarında da bu işaret yoktur.

[21] Vergi isimleri hakkında aşağıya bakınız.

[22] Yukarıda kaydettiğimiz işaret (Sah. 6. not 3) burada da konulmuş olduğundan حكم kelimesiyle hanın emri ifade edildiği zannolunuyor.

[23] Brosset kitabenin eksik bulunmasını yazılacak yerin kâfi olmamasına hamlediyor. Lâkin duvardan alınan resim gösteriyor ki yer kâfi derecede mevcuttur. Brosset'nin "l'espace ayant manqué pour l'entier développement de la pensée souveraine" dediği sözlere bakılırsa, onun fikrine göre, padişahın fikirleri evvelâ cami duvarına hakkedilmiştir. Halbuki, kitabe fermanın yalnız sureti, olabilir ki, resmî fermanın yalnız meali, olduğuna şüphe olmasa gerek. Bununla beraber cami duvarına yalnız ahalinin dikkatini celbetmek için istenilen kısmı hakkedilmiş olsa gerek.

[24] D'Ohsson, Histoire des Mongols, IV, 716.

[25] Mel. Asiat., II, 67.

[26] D'Ohsson, Histoire des Mongols., IV, 640. تاريخ كزيده Darülfün nushası, N. 153, sah. 336. Reşid ed dîn'in zeyli, A f. 502 b.

[27] Memoires de l'Academie VI-me Serie, t. II (1834) p. 518.

[28] Brosset, Les ruines d'Ani, p. 52.

[29] Ayni eser, p. 50.

[30] Ayni eser, p. 12.

[31] Reşîd ed dîn'de getirilen yarlığ metinleriyle, meselâ yukarıda zikredilen 22 şubat 1304 tarihine ait yarlığla, mukayese ediniz (bunun baş tarafı-A f. 409 a). Bundan başka bize, selefleri olan Hulâgûluları her şeyde taklit eden Celâyir جلاير sülâlesinin fermanlarının nümuneleri olan دستورالكاتب فى تعين المراتب adlı eser vasıl olunmuştur (Leiden elyazıları N. 574. Bu mecmua hakkında P. M. Melioranski'nin Zapiski Vost. Otd. mecmuasının XIII. cildindeki makalesine bakınız sah. 015 ve müteakip).

[32] Bu devrin İran müverrihleri, benim bildiğime göre, böyle bir zelzeleden bahsetmiyorlar. Bilhassa şayan-ı kayıttır ki müverrihlerin bütün teferruatıyla bahsettikleri 1319 senesi muharebesi (Kurmişî isyanını tenkil vakası) kuzey-batı İranda Ani civarında olmuştu. İsyanı tenkil ettikten sonra Sultan Karabağ'a dönmüştü.

[33] Th. Lindner; Weltgeschichte, Bd. II, S.98: "Die graessliche Verwüstung, die diese entmenschten Horden anrichteten, ist weder mit denen der Völkerwan-

derung, noch mit den Leiden einzelner Völker, wie der Deutschen im Dreissigjährigen Kriege, zu vergleichen".

[34] Hülâgû هلاكو nun defni hakkında: d'Ohsson, Histoires des Mongols, III, 407.

[35] Benim "İstoriko-geograf. obzor İrana" nam eserimle mukayese ediniz (140 ve müteakip, 146 ve müteakip sahifeler).

[36] Th. Lindner'in Weltgeschichte, I, 265'de Franklar devrinde Gallia hakkında "Der Handel hörte auf, die Lebensfristung war auf den Landbau angewiesen und Staedte verloren immer mehr ihre Bedeutung... Eine niedere Wirtschaftsform, die natural wirtschaftliche schlug durch" dediğiyle mukayese.

[37] Bunun hakkında Zap. Wos. Otd. İ. R. Arch. Ob. X, 112.

[38] Elfachri, Geschichte der islamischen Reiche vom Anfang bis zum Ende des Chalifates von İbn'ut-Tiktaka, herausg. v. W. Ahlwardt, Gotha 1860, S. 31.

[39] Cuveynî جوینی nin sözleri (Petresb. Umumî Kütüphane yazmaları IV, 2, 34 varak 231 ve Han. 71): و از همه نوع کتبه ملازم اند از کتب بارسی و اویغوری و خطائی و تبتی و تنکوتی و غیرآن تاهرکه که بموضعی مثال نویسند بزبان و خط آن جماعه اصدار افتد Dustûr-ul-kâtip دستور الکاتب müellifi de her kavmin kendi lisanında ferman yazılması lüzumu prensipine istinat ediyor (f. 179 a): یکی از صنایع آن داشتیم که بهر طایفه احکام بزبان ایشان انفاذ و اصدار یابد تامضمون انها (cod. اندا) بسهولت فهم کنند از آن جمله بمدینة السلام بغداد و سایر بلاد عراق عرب احکام بزبان عربی صدور می یافت و بر طوایف اعاجم و بلاد جبال و بقاع و فرس بزبان فارسی واجب آمد بطوایف مغولات و اتراك نیز بالسنه و خطوط ایشان احکام ارسال کردن تافهم باسانی کنند با اوبزبان او سخن باید گفت) Burasını Hammer-Purgstall'ın tercümesiyle mukayese ediniz, Geschichte der Goldnenen Horde, Petersburg 1840. sah. 470.

[40] Reşid ed dîn, A f. 236 a, D f. 206: و در ایام ملوك باستان (؟)و عهود سلاطین ماضیه چنین ترتیب و آیین تمام نبوده یقین که اکر زنده بودندی بدین طریقه اقتدا نمودندی

[41] Onlar hakkında benim "Mogol istilâsı devrinde Türkistan" adlı eserime bakınız. II. S. 40 - 51.

[42] Grundriss der iranischen Philologie (II, 576) de Gâzan Han kanunlarının tercümesi yalnız son zamanına ait mültekit Hondemir'in eserine göre zikrolunuyor (Kirkpatrik, New Asiatic Miscell. I, 149 sq., Calcutta 1789). Reşîd ed-dîn'den ihtisaren d'Ohsso n da (Histoire des Mongols, IV, 370-477) ve Hammer'de (Geschichte der İlhane, Bd. II. Darmstadt 1843. S. 155-177).

[43] Bu eserin Elcezire, orta ve Kuzey batı İran'a ait kısmı (Schaefer tarafından Nizâm ul-mülk نظام الملك ün Siyasetnameh سیاست نامه sine ilâve olarak neşredilmiştir (Siyaset Namêh, texte, supplement, p. 141 - 235). Aşağıda, Hamdullah Qazvînînin mehaz olarak gösterildiği, yerlerde Arabî (şark) rakamlarıyla gösterilen yerler Schaefer neşrine aittir.

[44] Hamdullah Qazvînî 142 - 167 - 169.

[45] İlhanî tarihinin mebdei aynı müellifin eserinde (تاریخ گزیده darülfünun yazması 153; S. 330) tayin olunuyor: تاریخ خانکه اکنون در درعهداو [یعنی غزانخان] 12 recep 701 دیوان حساب بر آن می کنند در ثانی عشر رجب سنهٔ احدی و سبعمایه وضع کردند

senesi 13 Mart 1302 senesine mutabıktır. نزهت‌القلوب da ise tarihin mebdei 701 senesi 13 Recep perşembe günü gösterilmiştir ki, 15 Mart 1302 senesine mutabıktır (Cod. Muz. As. 603 bbc. f. 29 a-b) mukayese ediniz: Hammer - Purgstall, Geschichte der İlchane, II, 175, u. 358).

[46] E. Blochet, Introduction a l'histoire des Mongls par Fadl Allah Reshid ed-din, Leyden-London 1910, p. 135. Bu fantastik hesaplar L. Zimin'in Reşîd ed-dîn hakkında yeni malûmat unvanlı makalesinde Rus lisanına da tercüme edilmiştir (Sredn. Aziya Teşrinsani 1910, sah. 73, not I).

[47] E. Blochet (İbid. P. 299) "déja, à l'époque sassanide, les revenus de l'-İran atteignaient une somme considérable" diyor, fakat müellif unutuyor ki, bütün İslâm müelliflerinin nazarında İran için Sâsâniler devri maddî kültürün en yüksek derecede inkişaf ettiği devir olup bundan sonra memleket o dereceye katiyyen vasıl olmamıştır.

[48] Zap. Wost. Otd. t. XIX, XXIII.

[49] تاریخ و صاف taşbasma 1269 (1852 - 1853), sahife 506. Quatremère'ed (Histoire des Mongols de la Perse etc. 321) yanlış olarak *mille balischs*'dir. mamafih ده هزار kıraati Petersburg nüshalarının her ikisinde de vardır. (Darülfününun nüshası 4, f. 328 a Umumî kütüphane nüshası, V, 3. 24. f, 349).

[50] *A. Markov*, Katalog Celairidskih monet, SPb. 1897, Sah. LXXVIII.

[51] D'Ohsson, Histoire des Mongols IV, 543. Gösterilen mehazda (Reşîd ed-dîn'in zeyli) bu rakam yoktur. Görülüyor ki bu rakam d'Ohsson tarafından, Blochet'nin yaptığı gibi aynı metne göre hesap etmekle çıkarılmıştır.

[52] D'Ohsson, op. c., IV, 464 ve müteakip sahifelerde nakledilen Reşîd ed-dîn sözleriyle ve Hammer-Purgstall, Gesch. der İlchane, II, 169 s. da nakledilen Bizans müellifi sözleriyle mukayese ediniz. Diğer bir yerde Reşîd ed-dîn (A. f. 385 b; d'Ohsson, IV, 344) Gâzan Han'ın sahavatinden bahsederken 300 tümen altın dağıttığını söylüyor. Eğer dağıtmak için bu kadar çok altın darb edilmiş olsa bile, her halde, aşağıda naklettiğimiz Hamdullah Qazvînî hesaplarında vergilerin miktarına tayin için bu tümenler nazar da tutulmamıştır.

[53] D'Ohsson, loc, cit. Reşîd ed-dîn'e göre (A f. 418 a): می فرمود تانقرة مسکوك نیز بوزن خرج کنند سه مثقال بیك دینار Hammer-Purgstall (Geschichte der İlchane II, 160) Reşîd ed-dînin 3 miskal hakkındaki sözünü, yanlış olarak, altına ait gösteriyor. Miskal hakkında *Markov*'un mezkûr eserine (sah. LXXX) bakınız (Abû Sa'id'in نیم مثقال kelimesini havi altın sikkesinin ağırlığı).

[54] D'Ohsson'da (op. cit. IV, 639) getirilmiştir.

[55] (Notices et Extraits XIII, 194 ve 244, yine V. Tiesenhausen, Sbornik materialov, otnos, k istorii Zolotoy Ordı, T. I. SPb. 1884, sah. 242.

[56] A. Markov, mezk. eser, sahife LXXVIII.

[57] Hamdullah Qazvînî, P. 142.

[58] A. Markov, mezkûr, eser sah. LXXIX. Altın Ordu paraları hakkında İ. İ. Kaufmann'ın makalesi Zap. Numizmat. Otd. İmp. Rus. Arch. Ob. T. I, C; I sah. 129 ayrıbasım. sah. 37).

* Umumî harpten evvel Rus rublesi Türk parasiyle 12 kuruşa musavi idi (mütercim).

[59] Hamdullah Qazvînî'nin metni Asya müzesi nüshası 603 bbc (en eski nüsha,) f. 183 b- 184 a; Darülfünun nüshası 171, f. 190 b : حقوق دیوانی آن پیش

ازین فرات بیرون خراسان که انرا سلطنت علی حده است و حساب انجا در عهد مغول داخل جمع ایران نمی کردند وجداکانه نوشتندی بجند نوبت که جامع المحساب ممالك ایران نوشتیم تا اول عهد غزان خان تعمده الله بغفرانه یکهزار وهفتصد و چند تومان بوده است وبعد از ان بسبب عدل غازانی که ولایت روی در ابادانی نهاده بمبلغ دو هزار وصد تومان وکسری می رسید واکنون همانا نیمهٔ ان نباشد چه اکثر ولایات ازین تحکمات (؟) وتردد لشکرها بر افتاد ودست اززرع باز داشتند

[60] Bu eser hakkında bakınız Zap. Vost. Otd. XIX, 131.

[61] Hamdullah Qazvînî I. C.: و در رسالهٔ ملکشاهی آمده‌که درعهد سلطان ملکشاه سلجوق بیست ویك هزار و پانصد و چند تومان زر سرخ بوده و دیناری زر سرخ را دو دینار و دو دانك حساب کردندی پنجاه هزار تومان وکسری بودی خرابی که آبادانی جهان ازین قیاس توان کرد و شك نیست خرابی‌که در ظهور دولت مغول اتفاق افتاد وقتل عام که درآن زمان رفت اکر تاهزار سال دیکر هیچ واقعه حادث نشدی هنوز تدارك پذیر نبودی وهین تاآن حال نرفتی که پیش ازان واقعه بود علی الخصوص درین زمان از کثرت وقوع حدثان.

[62] Bibl. Geogr. Arab. IV, 10,6 ve müteakip sah.

[63] Tabarî, I, 1042, s, ve müt. sah.

[64] A. K. Markov benim dikkatimi H. Sauvaire'nin "Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie Musulmanes" Journ. Asiat. 7, XIV, XV, XVIII, XIX) unvanlı eserine celbetti. Fakat bu eserde kısa ve karışık malûmat verilmektedir. O cümleden, müverrihlerin sık sık zikrettikleri Selçuk sikkesi olan دینار رکنی hakkında verdiği malûmat (Jour. As. 7, XV, 453).

[65] Zap. Vost. Otd. Ar. O. IV, 298.

[66] İbid. IV, 130.

[67] W. Sombart, Der moderne Kapitalismus, Bd. I. Lpz. 1902. S. 241 f.

[68] Hamdullah Qazvînî, p. 229.

[69] Darülfünun nüshası 171, f. 214. b. Bilhassa küçük Asya'nın böyle çok irat getiren vilâyet olması imkânsız görülebilir; hattâ Gâzan Han zamanında bile bu vilâyetten yalnız 60 tümen (450.000 ruble, mukayese ediniz d'Ohsson, IV, 204 ve Zap. Vost. Otd. XVIII, 0128) geliyordu. M. Th. Houtsma Mogol istilâsının neticelerinden en göze çarpan bir misal olarak Küçük Asya'nın başına gelenleri gösteriyor, "das vor dem Einfalle der Mongolen eins der reichsten Laender war, von ihren Kriegszügen verhaeltnismaessig wenig zu leiden hatte und dennoch von ihrem Steuersystem vollstaendig zu Grunde gerichtet wurde" (Gött. gesell. Anz. 1896, N. 9, p. 713, galiba d'Ohsson IV, 204 ve müteakip sah. istinaden). Eğer Hamdullah Qazvînî'nin rakamları fiilvaki asıl vesikalardan alınmış ise Timurtaş'ın idaresi (1317 - 1327) iyi olup "memlekete başka bir şekil vermiş" olduğunu itiraf etmek lâzım olur (d'Ohsson, IV, 688, Reşid ed-d n'in zeyline, A f. 516 b, göre : واین ولایت بغایت خرابی رسیده بود و حالا بدولت سلطان بحال عمارت باز رسیدة است Omarî (Notices et Extraits, XIII, 378) kaydediyor ki, hatta İlhani devleti'nin büsbütün inhilâli devrinde (Abû Sa'îd'in vefatından sonra) bile Moğollar Küçük Asya'daki Timurtaş devrinde mâlik oldukları, vilâyetlerden hiçbirini kaybetmediler.

[70] Hamdullah Qazvînî, sah 142.

[71] Darülfünun nüshası 171, f. 221 b.

[72] Hamdullah Qazvînî, p. 227.

[73] İbid. 223 ﻩ yerine ﻯ baskı yanlışıdır (Darülf. nüshasında 171 f. 213 a ﻩ).

[74] İbid. 231.

[75] Darülf. nüs 171, f. 230 b.

[76] Hamd. Qaz. p. 171

[77] Darf. Nüs. 171, f. 220 a.

[78] İ. A. Djavahov benim dikkatimi Plano Karpini'nin haberine (Tatarlara seyahat külliyatı, Yazıkov neşri, sah. 190) celbetti. Bu habere göre istilâların ilk senelerinde Mogollar Gürcü ve Abhazlardan 40 ve 50 iperper (hyperperorum sive Byzantiorum) alıyorlardı. Küçük Asya'nın مسامرة الاخبار da gösterilen vergi rakamları (Zap. Vost. Otd. XVIII, 0128: 20 tümen 200.000 dinar yahut 1.200.000 dirhem) ve "Speculum historiale "de (d'Ohsson, III, 83: 1. 200.000 iperper) gösterilen rakamları karşılaştırılırsa görülüyor ki, "Speculum historiale" de iperper yani altın sikkeler (V. Langlios, Essai de classification des suites monetaires de la Géorgie, Paris 1860, p. 48 sq.) Selçuk dirhemleri yerine zikredilmiştir, aynı kıymette olan dirhemler Gürcistan'da darbolunuyordu (onlar hakkında Zap. Numizmet. Otd. İ. R. Ar. O. t. I. cüz IV, sah. 121 ve müteakip). Eğer Plano Karpini'de de dirhem nazar-ı itibara alınmış ise İlhanlıların Gürcistan'dan aldıkları vergi ilk istilâ zamanında Mogolların aldıkları o chemmiyetsiz vergiden çok oluyor.

[79] D'Ohsson, IV, 370 ve müteakip sah.

[80] حواله ıstılahını d'Ohsson (IV, 371 ve müteakip sah.) assignation kelimesiyle ifade ediyor ki bu kelime kitabede de vardır, Reşîd ed-dîn'in şu ibaresiyle mukayese ediniz, A f. 404 b : و در خراسان ازان حوالات دهشت باق بودی ایلچیان و ارباب حواله براة دردست بدیوان آمدندی Bu cümleden görülüyor ki, bu muameleye حواله ve ona dair verilen vesikayada براة denilirdi. Vilâyetlere ve ayrı şahıslara tarh-ı tekâlüf munasebetleri ile arzedilen talepnamelere de حواله denilirdi; mukayese ediniz; Vassâf, taşbasma 317 sah : صد تومان زر براینجوه شیراز حوالت فرمود daha aşağıda وجوهی‌راکه بر تومان عراق حوالت رفته بود Reşid ad-dîn'in zeylinde (A f. 487 a): هرکس‌راکه می‌گرفتند صد دینار ودویست دینار بر و حواله می‌کردند Dustûr al-Kâtib de, f. 204 b: دستورالکاتب وجوه و روات و حوالات دیوانی رانیکو ترصورتی از رعایا حاصل کرده بمحصلان دهد

[81] D'Ohsson, IV, 390.

[82] İbid. IV. 398.

[83] İbid. IV, 454; bundan dolayıdır ki, hükümdar sülâlesi âzalarına ve beylere arazi dâvalarına müdahele etmek ve dâvalı araziyi satın almak menedilmişti (İbid. IV, 447 ve müteakip).

[84] Reşîd ed-dîn'in tabiri (A f. 410 a): یاز خواتین و شهزاده‌کان و امراکسی حمایت موضعی کرده باشد

[85] D'Ohsson, IV, 382.

[86] D'Ohsson "en servage" (IV.398) sözleriyle Reşd ed'd n'in بالنجوي tâbirini ifade ediyor; burası (A f. 413 b) Quatremère'de (Histoire etc. p. 131) getirilmiştir.

[87] Bu kelime Farslar tarafından böyle telâffuz edilmiş olsa gerek. Türk ve Moğol lisanının kanunu ise, bu kelimenin başkaca telâffuzunu talep eder. Benim

bildiğime göre bu kelimenin ne etimolojisi menşei ve ne de telâffuz şekli bu güne kadar halledilmemiştir. Mukayese ediniz: Radloff, Trük Lûgatında *ençi ... incü...* ve onun *inçü* şeklinde transkripsiyonu (Uigurische Sprachdenkmaeler, p. 30).

[88] Zap. Vost. Otd. Ar. Ob. VIII, 77 ve müteakip.

[89] Quatremère, Histoire... p. 130.

[90] Reşîd ad-dîn; A f. 426 a: جمله کبتاول و انجوی خاص کشته ملازم باشند Mukayese ediniz: d'Ohsson, IV, 431. *Kebtavul* ıstılahı hakkında benim eserim "Mogol İstilâsı Devrinde Türkistan" II. 412. not 4.

[91] Reşîd ed-dîn Af. 432 a: فرمود که جهت هزاردوی از مواضعی انجوی خاص ولایتی معین کردانیده از دیوان مفروز کنند

[92] Reşîd ed-dîn, A f. 438 a: این ولایت خراب ود یهای بایرکه ملك پدران مابوده و ازان ماست و سمت دیوانی و انجوی دارد و بعضی نیز ملك مردم است Mukayese ediniz d'Ohsson IV. 417. Başka misaller Quatremere'de, Op. cit., p. 131.

[93] Quatremère op. cit., p. 130 (Vassâf'a istinaden).

[94] مجمع‌الانساب müellifi Muhammed Şebangeraî'nin اینجو kelimesini tarifi de bunu gösteriyor (bunun hakkında bakınız "Mogol istil. devrinde Türkistan" II, 47): اینجو مال خاص پادشاه و املاك دیوان بزرك باشد (Asya Müzesi nüshası d 566. f. 231).

[95] Reşîd ed-dîn, A f. 407, 410 a (d'Ohsson, IV, 380 ve müt.) ve diğer yerleri.

[96] Bu han hakkında bakınız benim "Pamjatnaja kniga" Semireç. oblas. Statist. kom., II, 142 ve müteakip sahifelerdeki makaleme; onun mezarı hakkında benim "Otçet o poezdke v Sred. Aziyu" (Petersbg. 1897), sah. 65 ve müteakip, yine Zap. Vost. Otd. XV. O132; XVI, sah. XIV; XVIII, 277.

[97] W. Radloff, Uigurische Sprachdenkmaeler, N. 22, sah. 28-32. Bu makale Radloff'un eseri intişar etmeden evvel yazılmıştır. Müellifin lütfen verdikleri matbu sahifelerden istifade ediyorum.

[98] D'Ohsson, IV, 446 "ni colan, ni coïtchour" (4. cildin her yerinde bu kelime böyle yazılmıştır; 2. cildin 264. sahifesinde ise aynı ıstılah *countchour* yazılmıştır; Hammer-Purgstall, Geschichte der Ilchane, II, 170 *Koitchour*). Reşîd ed-dîn'in metni (A f. 395 b): چون حکم یرلیغ بزرك آنست که قضاة ودانشمندان علویان قلان و قبچور ندهند فرمودیم بران موجب معاف و مسلم باشد و مال و قبجوراز و نستانند Kendine göre bir nevi kanun-i esâsî mahiyetinde olan "büyük yarlığ"a istinat edilmesi calib-i dikkattır. Vassâf bu mânada یرلیغ تنکغال ıstılahını kullanıyor ki, onun sözüne göre bu kelime hükm-i küllî demektir (حکم کلی taşbasması, sah. 470). Saltanatın sonlarında Ulcaytu (1304) şeriat kaidelerine ve eski Mogol hanlarının fermanlarına riayet edilmesi hakkında یرلیغ تنکغال ilân ettiği de bu münasebetle zikrolunuyor. Aynı zamanda büyük hakanın elçileri Mogol devletlerinin federasyonunu teklif eden یرلیغ تنکغال getirdiler (İbid. sah. 475). Çin'de hükümet emirlerini یرلیغ تنکغال ile mukabele ederek kontrol eden hususî memurlar vardı. Buna uymayan hüküm ve emirleri reddederlerdi (ibid. p. 498: یرلیغ منحرف باشد [burada تیغال] اگر حکمی جزائی یاکلی از قانون تنکغال برآن باز خواه رود و فرمابنده رامنشور عزل دهند

[99] D'Ohsson, IV, 440 ve müt.

[100] Reşîd ed-dîn, A f. 436 a: وآنان که درحمایت ایشان بودند داخل قلان شده اند

[101] W. W. Radloff *kılan* kelimesini haraç, vergi, yasak mânalarıyla izah etmiştir. (Lûgatına bakınız); قوبجور kelimesi ise lûgatta büsbütün gösterilmemiştir (Mukayese ediniz Uig. Sprachdenkmaeler, sah. 9. *Kiptschur*, Mogolcada *hubçur*, Trudy Vost. Otd. Ar. Ob., XVI ilâve A). Budagov'un lûgatında قوبجور kelimesi Quatremère'e göre izah ediliyor.

[102] Quatremère op. cit., p. 256 ve müt.

[103] D'Ohsson, IV, 420 (Reşîd ed-dîn'de A f. 422 b).

[104] Bunun hakkında bak. yukarki 1. sahifeye.

[105] Bundan başka zikredilenler yalnız şunlardır: 1) haraç; bu eskiden (از قدیم) bazı yerlerde sene başında alınıyordu; 2) haraç; bu bazı yerlerden, Bagdat'taki gibi, yazın mahsulât çağında alınıyordu; 3) yayla ve kışla için hizmet (صیفیه وشتویه) eden sıcak ve soğuk yerlerde (گرمسیر وسردسیر) şahsî eşya ile ödenen vergiler.

[106] Reşîd ed-dîn, A f. 411 b (muk. d'Ohsson, IV, 385 ve müt.): قوبجور و متوجهات رعایای ده نشین که عادت آنست که در سال بدو قسم می رسانند

[107] İbid. : قوبجور و متوجهات صحرانشینان که عادت که بیك نوبت در اول سال جواب کویند

[108] İbid. : ماخوذات تمغا بموجبی که هر یك علی حده مناسب هر ولایت به ظهر نو شته شد بر لوح نویسند و بر در هر موضعی که بدان تمغا مخصوص باشد بندند

[109] D'Ohsson, IV, 386. Bu sözler tırnak içine alınmıştır, lâkin Reşîd ed-dîn'e ait değildir.

[110] Bibl. Geog. Arab. VII, 168, 1. 3 (İbn Rusta). Arapların ضريبة kelimesiyle (Bibl. Geog. Arab., IV, 285) ve المكس kelimesi de (Liber Mafâtih al-ulûm, ed G. v. Vloten, Lugd. Batav, 1895, p. 59, I. 10) aynı mânayı ifade ediyor.

[111] Budagov lûgatında طامغه (باج کیرنده = تمغاجی)

[112] Brosset, Les ruines d'Ani, p. 11 ve müt. (tercümede douane).

[113] Mukayese ediniz: *Vassâf*, taşbasma sah. 521 (Sultan Ulcaytu'nun fermanı): وخار خانهها ومصطبه هارا قفل ابطال کلی بردد نهند و تمغای آن از قلم دواوین منحط و مسقط تصور کنند

[114] Reşîd ed-dîn, A f. 405 a تمغای شهر f. 419 a تمغچیان شهرها (d'Ohsson, IV, 373 ve 468).

[115] دستورالکاتب f. 197 b : در درین وقت چون عرضه داشتند که تمغاهای فلان شهر بسبب آنك متصرفی ضابط وکافی موجود نیست اکثر اموال آن درمحل تلف می افتد و بتیکجیان وعمله خاین بدل خود تصرفات می نمایند واجب آمد بتدارك آن اهتمام نمودن

[116] Babur-Nâme, Beveridge neşri, f. 314.

[117] *Elliot*, History of İndia, VI, 493.

[118] D'Ohsson, IV. 401; Reşîd ed-dîn'in metni (A f. 414 b): تمغاها که نفذ ترین اموال ممالك است Müellifin sözüne göre, Gâzan Han zamanına kadar bu meblâğ hazineye muntazam surette teslim edilmiyordu. Çünkü pek çok olan hükümet postacılarının iaşesi için, şehrin kendi içinde sarfolunuyordu. Bazan bu postacıların talepleri o kadar büyük oluyordu ki, tamgacı bunlardan yakasını kurtarmak için firar etmek mecburiyetinde kalırdı.

[119] Ham. Qazvinî, sah. 154 ve 166.

[120] İbid., sah. 208.

[121] Darülf. nüs. 171. f. 222 b. Dinarların tümene tahvil edilmesinden bunların altın dinar olması mümkündür; eğer böyle ise bu daha mühim bir meblâğ teşkil eder.

[122] Hamd. Qazvinî. sah. 169.

[123] İbid. 178: اکرار دوها آنجا بودی Han ve diğer şehzadelerin saraylarının şehirde bulunması, elbette, tüccarları celbediyor ve şehrin varidatını çoğaltıyordu.

[124] *Brosset*, Les ruines d'Ani, p. 12 et 51.

[125] The Chahar Maqala etc., transl. by E. G. Browne, Hertford 1899, p. 79-80; Chahar Maqala ed. by Mirza Muhammed, Leyden-London 1910, p. 48.

[126] Taşbasmasına göre metin (sah. 326) چون وجوهی در خزانه نبودچه آن سال در مدت هشت ماه بر کوشهٔ یك تخت جلوس سه پادشاه اتفاق افتاد و دو نوبت در چهار سوی مملکت رکوب چریك بزرك دست داد ناچار بر بیشتر اعمال خصوص فارس خطاب تقدمه ونماری رفت ومواشی را از دهدو گرفتند

Umumî kütüphane nüshasında V, 3, 24, f. 221a de تماری Darülf. Nüs. da 4, f. 205 b: شماری D'Ohsson (IV, 156) par anticipation olarak para toplandığını söylüyor. Vassâf'a yazılan Ferhenk kitabında تماری kelimesinin (taşbasma sah. 704) fantastik bir surette "kurt avlamak için yapılan siyah ve beyaz noktalar, çizgiler ve mahaldir ki oraya koyun bağlarlar" نماری نقات و خطوط سیاهو سفید و جاهائی که بر ای صید کرك سازند وکوسفند دران بندند Tefsir edilmesi metinde *mevâşi* kelimesinin zikredilmesiyle izah edilse gerektir. Bu tefsirin otorite addedilmesi müşküldür; bu eser pek muahhar membalar üzerine telif edilmişti (ibid. sah. 708). Siyah ve beyaz noktalar meselesine gelince bu tefsir Arapların نمر kelimesiyle ilgilidir; lûgat kitaplarından başka bakınız Jacut, IV, 812.

[127] Reşîd ed-dîn, A f. 358 a Hammer-Purgstall (Geschte. der İlchane, 11, 32). bu meselede, galiba, yalnız Reşîd ed-dîn'in sözlerinden istifade edilmiştir.

[128] Reşid ed-din, A f. 432 a: و هر وقت که جهت مصالح لشکر بزیاده احتیاجی بود فرمودکه ازوجوه خزانهٔ ایشان مبلغ هزار هزار دینار بلشکر دهند

[129] V. V. Grigoryev tarafından neşredilen (Rossiya i Aziya Petersburg. 1876 sah. 248) yarlıklardaki ifade ile mukayese ediniz evvelâ bizim haracımız yahut 'zapros'umuza ilâve.., (ve sah. 251 de) hiçbir haraç, ne rüsümat, ne iaşe, ne zapros", ne de hediye. İ. N. Berezin bu *zapros*'u arapça مرفوع ıstılahıyla ifade ediyor (*Hanskie Yarlıki*, III, 18 ve Trudı. Vost. Otd. İ. R. Ar. Ob. VIII, 472); bu hususta Berezin Toktamış'ın tarhanlık yarlığına istinat ediyor ki, orada kendi kıraatına göre مرفوعلار (Tarhannıe yarlıki, Kazan 1851. sah. 13 ve 15) kelimesine tesadüf olunuyor. Mamafih *Berezin* kendisi مرفوع kelimesinin kıraati katî değildir, mânası da şüphelidir diyip itirafta bulunuyor (ibid., sah. 47).

[130] Reşîd ed-dîn, A f. 391 b ve müt. d'Ohsson'da (IV, 273) yalnız *tapis*.

[131] İbid. : وهیات و طرح آن بقاع وکیفیت مصارف آن خیرات براین موجبست

[132] Yani Bağdat'ta ve diğer yerlerde, bak. yukarıda 32 sah. de 4. not.

هرچند متصرفان جیزی بکس نمیدادند بر حسب بروات در آخر سال : [133] İbid. f. 408 b
محاسبه نوشتندی تمامت متفرق بودی و مبالغی دیکر متصرف را فاضل آمدی و درین وقتکه بیمن عاطفت پادشاه اسلام خلد سلطانه ممالك معمور کشته از ولایات ارتفاعی مبالغی متصرفان [را] باقیست وغلهبا (sic) دیه جملهدر انبار موجود تابطرح بمردم نباید داد و هر سالکه غله در رسد بتعجیل نباید فروخت وانج پیش ازین غله نارسیده رابتقدمه خرج کردندی این زمان همواره دیوان رایکساله غله در انبار می باشد واموال در خزانه

Metni tashih çok müşküldür. Çünkü D nüshasında burası yoktur.

و چند خزانه که در اوایل بر سید وهریك دویست وسیصد تومان بود بامراونواب حواله فرمود : [134] Reşîd ed-dîn, A f. 385 a

[135] Brosset, Les ruines d'Ani, p. 50.

[136] Reşîd ed-dîn'de nakledilen iki yarlığın baş tarafını mukayese ediniz: 1) A f. 398 a: باسقاق و ملوك و قضاة و بتیکجیان ونواب و اعیان و معتبران وکدخدایان و جهور رعایاء ولایات بدانند

2) A f. 409 a: باسقاق و ملوك و نواب و متصرفان و قضاة و سادات و ایمه و صدور و ارباب و اعیان و معتبران و رؤسا وکدخدایان و عموم رعایا و اهالیٔ شهرها ولایات ممالك ازآب آمویه تاحدود شام و افرنج بدانند Kezalik, eşkiyalarla ahalinin sulhuna ait hikâyedeki (A. f. 415 b) cümlesinde zikredilen کدخدایان عدد رؤسا و بعضی کدخدایان د دهاه (D'Ohsson, IV, 470). Yine Hammer-Purgstall, Geschichte der Gold. Horde, sah. 501 ve 516'da دستور الکاتب den, nakledilen yarlıklarla da mukayese ediniz. Hammer-Purgstall'daki *Sachwalter* kelimesi muvaffakıyetle intihap edilmiş denilemez.

چون رئیس عزالدین ازمدتی باز بریاست : [137] Mukayese ediniz دستور الکاتب f. 204 b
فلان دیه مشغول بوده است ودر رعایت رعایا وآبادانی کوشیده وآینده ورونده را بر احسن وجوه جواب داده و از رسانیدن تعرض بر عایا و ضعفا مانع شده برقرار ریاست انجا بدوتفویض رفت.
Tercümesi Hammer-Purgstall, Geschichte der Gold. Horde, sah. 515.

[138] D'Ohsson, IV, 378 et 470.

[139] İbid., IV, 457.

17 İNCİ ASIRDA ÖZBEK HANLARI SARAYLARINDA MERASİM*

W. BARTHOLD

Türk Hukuk Tarihi Dergisi I. Cilt 1941 - 42

Orta - Asya tarihi başka ülkelerin tarihine nisbeten, etnografya ve medeniyet tarihine ait gayet meraklı meselelerin birini öğrenmek için pek çok malzeme vermektedir. O mesele, göçebe fatihlerin fethettikleri medenî ülkelerdeki yerli ahalinin tesirlerine yavaş yavaş itaat etmeleri ve tedrici bir surette aşiret ve kabile taksimatlarını kaybedip onu ülke cemiyetleri (territorial) usuliyle değiştirmeleridir. Eğer Orta - Asya'yı fetheden göçebe kavimlerin, bu cümleden en son fatihler – tarih ilim olarak alındığında Özbeklerin tarihi, bü meseleye dair az çok öğrenilmemiş ise – bu umumiyetle Doğu tarihinin bugünkü vaziyetiyle- izah olunur. Bu konuya ait neşrolunmuş ve herkes için - hiç olmazsa müsteşrikler için- istifade edilmesi lâzım olan tarihî kaynaklar, neşrolunmayan ve Avrupa'nın büyük kütüphanelerinde muhafaza edilen eserlere nisbetle pek azdır. Neşredilmemiş bu eserler, tetkikler yapacak müstakbel âlimleri bekliyorlar. Bu eserler arasında öyle kaynaklar vardır ki ülkenin geçmişi hakkında araştırıcılar bunlarda mufassal ve doğru malûmat bulabilirler. Aşağıdaki metin parçasını alıp neşir ve tercüme ettiğimiz tarihî eser[1] de bu nevi kaynaklar cümlesindendir. Bu eserin müellifinin adı Mahmut bin Emir Veli'dir. Farsça yazılmış olan بحر الاسرار فی مناقب الاخیار adlı eserini Özbek hanlarından Nadir Muhammet hanın (bu zat iptida Belh'te sonra Buhara ve Semerkantta hükümdar olmuştu) emriyle 1044

* Bu makale Rus Coğrafya Cemiyeti yazılarının Etnografya şubesi XXXIV. C. (S. 293-308) de, Rus âlimi Potanin şerefine neşredilen ciltte çıkmıştır. Tetkike esas olan farsca metin, bu makale içinde neşrolunmuştur. Bu sebeple biz bu farsça metni tekrar neşre lüzum görmiyerek yalnız W. Barthold'un tercümesini çevirdik.

[1] Bu eser hak. bk. H. Ethé, Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the İndia Office, Oxford 1903, Col. 229-230 (No. 575). Grundriss der İranischen Philologie Bd. II, S. 362, ZWO = Rus Arkeoloji Cemiyeti Şark bölümü muhtıraları. XV. 232.

hicrî (1634 milâdî) de başlamış ve 1050 (1640 - 1) de tamam etmiştir[2].

Bu eser dört kısma ayrılmıştır: Birinci kısımda Cengizhan'ın ve onun Çin ve İran'da hükümet süren torunlarının tarihi, ikinci kısımda Orta - Asya'da hükümet süren Çağatay ve torunlarının tarihi, üçüncü kısımda Cuçi torunlarının (Tuğa Timur sülâlesi müstesna) tarihi, dördüncü kısım Tuğa Timur sülâlesinden olup 17 inci asırda Buhara'da hükümet süren Astarhanî'ler yahut Cani'ler hanedanı tarihidir. Bu eserin şimdiye kadar ancak iki nüshası malûmdur. Taşkentli Curabek ailesine ait olan birinci nüsha da, yalnız ilk üç kısım, Londra İndia Office Kütüphanesinde bulunan iki nüshada ise, yalnız dördüncü kısım mevcuttur.

Bu eserin en dikkati çeken bölümü Londra nüshasında bulunan son dördüncü kısımdır ki, müellif kendi zamanına ait vukuatı bu kısımda anlatmıştır. Astarhan sülâlesinin tarihini 1050 (1650-1) senesine kadar zabteden müellif, son baplarda kendi meskatı re'si olan Belh şehrini mufassal surette tavsif ediyor. Zamanının bazı emirlerinin bilhassa Belh'ten çıkan muasır ve eski şeyhler, âlimler ve kadıların tercümei hallerine dair mufassal bilgi veriyor; nihayet Nadir Muhammed Han'ın sarayında tatbik edilen merasimi bütün teferruatiyle tavsif ediyor. Bu son bahiste yerli hükümdarların sarayları o kadar mufassal tavsif edilmiştir ki, buna benzer tavsifleri, bana malûm olan tarihçilerin, Buhara, Hive ve Orta-Asya'nın diğer büyük şehirlerini ziyaret etmiş olan seyyahların eserlerinin hiç birinde bulamıyoruz. Burada verilen teferruatlı tavsif pek açık olarak isbat ediyor ki, bugünkü Rus Türkistanı'nın kültür sahalarında hâkimiyetlerini daha 16 ıncı asırda tarsin etmiş olan Özbek hanları 17 inci asrın ortalarında bile göçebe hayatının ve kabile teşkilâtının anane ve merasimleriyle hesaplaşmağa mecbur olmuşlardır. Bu bakımdan onların sarayları bugünkü Hive ve Buhara (bilhassa Buhara) saraylarından pek çok farklı olmuştur.

Teessüf ki, bugün elimizde bulunan tarihî malzemelerde müellifin verdiği malûmatı kontrola yarayacak ve bazı yerlerini izah ede-

[2] İndia Office yazmasında (varak 235 a) 1047 - 1050 yıllarına ait vukuat, önce tamamlanmış kitaba ilâve edilmiş denilmektedir, fakat kitabın üçüncü kısmında 1049 yılına ait vukuat zikrolunmaktadır (Curabek yazmasında varak 268 a, krş. ZWO, XV, 256).

bilecek kâfi derecede kaynaklara mâlik değiliz. Müellifin kullandığı bazı ıstılahlara onun anlattığı mâna ile ne edebî eserlerde, ne de lûgat kitaplarında tesadüf edemedim. Bundan dolayıdır ki kıraat, tercüme ve izahlardan bir kısmının isabetli olduğuna pek de kaani değilim. Tercümeme ilâve ettiğim haşiyelerde şüpheli görünen yerleri kaydetmeğe çalıştım; ilâve ettiğim metin müsteşrik okuyuculara[3] benim yaptığım hataları düzeltmek imkânını verebilir, ümidindeyim.

FARSÇA METİN TERCÜMESİ

"Merasim humayun âdetlerinin bazılarını izah ve onun yasa ve yosun[4] mucibince tertip kaidelerini sayma.

.....[5] Gerçi beliğ sözde "sağ ellerinizi takdim ediniz" denildiğine göre[6] sağ tarafı takdim (tercih) adap şartlarından ise de "kalp sol tarafdadır" kaziyesine binaen sol tarafı sağa tercih etmek Özbek kavminin âdetlerindendir. Buna göre bizde sol tarafta bulunan mevki (orun)leri tayin ile başlıyoruz. Moğol örfüne[7] göre sol taraf (Cüngâr) ve "sol"[8] kelimeleriyle ifade edilir.

Güneş gibi parlak rey ve tedbir sahiplerinden gizli kalmasın ki saadetpenah hakanların sol tarafındaki en ehemmiyetli mevkilerden biri çok muhterem nakip (نقيب) lerindir, ki bunlar Ali evlâdındandırlar[9].

[3] Yalnız tercümeden faydalanabilecek olan okuyucular için şu noktayı kaydetmek zaruridir ki, metinde pek çok tesadüf edilen sıfatlar ve lâkaplar (epithéte) şu veya bu vazife, memuriyet, unvan vesairenin mahiyetini tam olarak tayin maksadiyle söylenmiş değillerdir. Bunlar sırf edebî zevki tatmin için kafiye icabı sıralanan ve seçilen kelimelerdir. Bu sıfat ve lâkaplardan faydalanarak tarihî karakterde bir netice çıkarmak isteyenler için metnin bu hususiyetini göz önünde bulundurmaları gerektir.

[4] *Yasa* ve *yosun* aşağı yukarı aynı mânayı ifade eden ıstılahlardır. Moğollarda örfî hukuk mânasında kullanılır.

[5] Mevzua ait olmıyan bir kaç cümle bırakılmıştır.

[6] Antla verilen (Barthold " قدموا يمانكم " cümlesini anlayamamıştır. "Sağ ellerinizi ileriye uzatınız" diye tercüme ediyor ve bunu bir yemin âdeti zannediyor (çeviren).

[7] Örf arap ıstılâhıdır; dinî kanuna müstenit olmıyan örfî hukukun düsturlarını ifade eder (Şeriat ıstılahına mukabildir).

[8] *Cungar* Moğolca sol el demektir. Sol türkçedir *(Cungar* kelimesinin moğolca telâffuzu *Jö'engar*'dır-çeviren).

[9] Naiplik vazifesinin 19 uncu asırdaki mahiyeti ve vasfı hakkında malûmat almak için Hanikov'un eserine (Buhara Hanlığının Tavsifi, Petersburg 1843 S. 190

Asılzadeler bu sınıfa karşı o derece hürmet gösterirler ki bütün şehzadeler, hattâ hanın kaalkası, yani veliahdi ve hanın naibi bile bu nakiplerden aşağı otururlar. Sonra muayyen tertip (sıra) üzere Dürmen kartı (Dürmen kabilesinin reisi) Kuşçi kartı ve Nayman kartı mevkileri gelir. Bunlardan sonra Kongrat'lar, onlardan sonra büyük atalık[10] mevkii gelir, atalıktan aşağı bulunan yer (mevki) oğlanlarındır[11]. Bu mevkie sıra ile Dürmen nineleri[12] ve Nayman nineleri mevkileri ulaşır. Bunlardan sonra bitişik olarak Karlukların ve onlarla beraber Böyrek kabilesinin mevkii gelir. Bunlardan sonra her ulus ve oymaklardan[13] hizmet ve istidatlarına göre istihkak kazanmış zatların mevkii (orun'u) gelir.

Meclisin *ong* ve *barungar*[14] isimlendirilen sağ tarafındaki mevkilerin sıralarına gelince, birinci şerefli mevki şeyhülislâm'ındır[15].

müracaat edilsin: "Bu memuriyet mahiyeti itibariyle pek mühim memuriyettir. Nakip emîr bulunmadığı zaman, Kadı askerin salâhiyeti haricindeki işleri, askerlere (sipahilere) ait dâvaları hallederdi; fakat şimdi Emîr Nasrullah (cülûsu 1827) bunların bütün salâhiyetlerini lâğvetti.

[10] Atalık saraydaki en yüksek memuriyettir.

[11] Oğlan önce şehzadelere denirdi. Sonradan iç oğlanlara haseki (page'lere) de oğlan denilmiştir.

[12] *Nine* kelimesi yukarıda geçen *kart* kelimesi münasebetiyle zikredildiğinden bunu nine kelimesiyle izahtan başka çare yoktur. Gerçi hümayun meclislerinde kadınların bulunması, hattâ bugünkü göçebe Kazak ve Kırgızlarda bile riayet edilen İslâm âdetlerine muhaliftir (Profesör Barthold Kırgız-Kazak ve diğer göçebe Türk kavimlerinin âdetlerine vâkıf olmadığından böyle diyor. Kazak-Kırgızlarda kadın beyler vardır. Hattâ Rus etnografi edebiyatınca malûm olan Alay kıraliçesi meşhurdur. Kabile efradının dâvalarını halleden Kazak-Kırgız kadınlarını *baybiçe*lerini biz kendimiz gördük. 17 nci asır Özbeklerinde de böyle olduğunda şüphe yoktur (çeviren).

[13] Ulus, aymak = oymak ıstılahlarını müellifin göçebe kavimlerin kabile şubeleri mânasında kullandığı malûmdur. Malûmdur ki Özbeklerde bu kabileler 92 sayılırdı.

Dürmen, Kuşçi, Nayman, Kongrat, vesaire bu kabilelerdendi. Rus edebiyatında ulus ve oymak karşılığı olarak *rod* kelimesi kullanılır. Bazan da bu ıstılah ile küçük kabile şubeleri de ifade olunur. Vefik Paşa lûgatinde (Radloff'tan naklen) "Ulus illere, il oymaklara, oymaklar boylara, boylar uruklara ayrılır" denilmektedir.

[14] *Ong* türkçe; *barungar* moğolca sağ demektir.

[15] 18. asırda Muhammet Rahim Han zamanında sol taraftaki birinci mevki şeyhülislâma tahsis edilmiştir (Tuhfet-ül-Hanî) Asya müzesi nüshası C. 5818 varak 170 8a).

Fakat (yabancı) hükümdarlardan biri ülkelerin süsü olan sarayı humayuna iltica etmiş ise kaide budur ki o (mülteci hükümdar) meclisi hükümdara kabul edilmekle müşerref oldukça şeyhülislâm'dan yukarıda, sağ tarafta ona bir mevki tayin edilir. Ona mahsus bir halı sermeğe de müsaade olunur. Şeyhülislâm'dan sonra baş kadı mevkii gelir. Fakat Mîr Hayderi[16] Seyyitler bu mevkie hak iddia edebilirler. Bunlardan sonra nakşbendî tarikatine[17] mensup hocaların mevkii ve buna bitişik olarak sadr[18] (vezir?) mevkii, ondan sonra kadıasker; ondan sonra a'lem (müftü) onun sırasında dar eis[19] mevkileri gelir. Reis mevkiinden sonra Kara Kıyat'ların mevkiidir. Bu mevki (orun) aslında Kıyat'lara mahsus ise de, buna dair bir kaide vardır ki zamanın padişahı bu mevkii istediğine lûtfedebilir. Nitekim bazı hanlar bu mevkii Keneges'lere vermişlerdi. Bundan sonra gelen mevkileri sıra ile Dürmen ara'ları[20] Kuşçu ara'ları ve Nayman ara'ları işgal ederler. Bunlardan sonra kabiliyet ve irşat erbabının makamları şecaat ve istidat sahiplerinin mevkileri gelir.

Padişahın tahtı hümayunlarının karşı tarafında bulunan yüksek mevkilerden birinci derecede sayılanı Mangıt'ların mevkileridir. Bu mevki sağ tarafta ve Kara Kiyat'ların karşısındadır. İkinci mevki *Dört Dost* (Çaharyar) mevkiidir[21] ki Dürmen'lere mahsustur. Bu mevki *Oglan*'ların karşısında ve sol yandadır.

[16] *Mîr Hayderi Seyyitler* dediği Ali evlâdı olsa gerektir. Haydar (Arslan) Ali'nin lâkabıdır. Buhara seyyitlerinin muhtelif sınıfları hakkında Hanikov'ın "Buhara Hanlığı Tavsifi" adlı eserine müracaat S. 182.

[17] Orta zaman tarikatlerinin büyüklerindendir. XIV. asırda tesis edilmiştir.

[18] *Sadr* ıstılahı muhtelif mânalara gelir: ekseriya kadı vezir demek olur. Bu metinden anlaşıldığına göre *Sadr*'ın ruhaniler sınıfına mensup şahsa verilen unvan olduğu görülür. Fakat bu memuriyetin mahiyetini tayine imkân yoktur. XIV asırda bu unvanla hususî bir memuriyet birleştirilmiyordu. Hanikov "Buhara Hanlığının Tavsifi" S. 189.

[19] Reis ıstılahı bugünkü mânasiyle (yani polis müdürü) kullanılmış olduğu anlaşılıyor. Orta zamanların *muhtesip* ıstılahına tekabül eder. Barthold "Moğol İstilâsı Devrinde Türkistan" II. S. 240; "Reis" kelimesi için gene orada (S. 244).

[20] *Ara* kelimesi harfiyen *Orta* demektir. Yukarıda zikri geçen *Kart* kelimesine mukabil orta yaşlı ve orta dereceli şahıslar hakkında kullanılmış olması mümkündür. (*ara* Orta Asya'da kabile mânasına da gelir. (çeviren).

[21] Çaharyar - dört halife Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali demektir. İhtimal ki Orta-Asya islâmlarının akidelerine göre peygamberin huzurunda bunların mevkii şu (yani Dürmenlerin han huzurunda işgal ettikleri) mevki olmuştur. (Moğolca *dürben* de dört kabile demek olduğundan *çaharyar* ile bir münasebeti varlığı zannedilmiş veya uydurulmuş olabilir. (çeviren).

Çetin meseleleri halledebilen akıl sahiplerinin gözlerinden gizli kalmasın ki, zikredilen mevkilerin büyük dereceli ve emin emîrlere ve şahıslarına aittir. Bu yüksek kavim *(Özbek)* lerin örfünde bunlara Biy derler. İkinci derecedeki sınıftan olan ve semaya benzeyen sarayın dışarısında sağ ve sol taraflarda sıralanan ahaliye gelince, onlar şöyle yerleşirler; sol taraftaki birinci mevki han'ın *Yasavul*'ına mahsustur. Bu mevkii daima oglanlardan biri işgal eder. *Yasavul*'un vazifesi huzuru hümayuna sultanların[22] ve şehzadelerin hediyelerini takdim etmek ve maruzalarını hükümdara eriştirmektir. Bundan sonra gelen ikinci mevki EŞİK Agabaşı (kapıcılar başı)[23] mevkiidir. Eski kaideye göre bu vazife üç ulusa -Dürmen, Kuşçu ve Nayman kabilelerine-mahsus idi. Eğer bu kabilelerde bu vazifeyi yapacak liyakatli adam bulunmazsa, bu hak Kongrat, Böyrek, Kıyat ve Hitay kabilelerine ait olurdu. Bundan sonra gelen mevki, soyu sol tarafta oturan kabilelerden birine mensup ise MİRAHOR'ındır. Bundan sonra sıra ile *Şigavul* yani teşrifat müdürü, Mirza başı yani başkâtip, hazineci ve başka memurlar, derecelerine göre, mevki alırlar. Divanbeyi (vezir divan reisi)[24] sehpaye, (Sacayak?) yanındaki mevkii işgal eder sağ tarafta sağ tarafın eşik ağabaşı, ondan sonra sıra ile Mirahor-Mirza başı ve bunlar gibi memurlar otururlar.

Taht-ı hümayun'un arka tarafında bulunan mevkiler, *Kurçı* (muhafız-lara ve *içgi*'lere mahsustur. *İçgi*'ler içtimaları idare için tayin olunurlar. Birinci mevki kurçi başı'ya (muhafızlar komutanına) aittir. Ondan sonra sırasiyle *koşbeyi*[25], *çöhre agası* (oğlanlar reisi) yer alırlar. Çöhre ağası vazifesiyle dört kişi müşerref olurdu: bunlar *cırçı* (saray türkücüsü, şairi)[26] ve başkalarıdır. Saray haciplerine

[22] Özbekler devrinden itibaren han sülâlesi âzalarına *sultan* denir; hükümdara sultan denilmezdi.

[23] Muhammet Rahim zamanında *Şigavul* ve odacı küçük vazifeler sayılırdı. (Tuhfetülhani, Asya müzesi yazması C. 5818, var. 169 a).

[24] Müellife muasır olan Nadir Divan beyi Buhara'da bir mescit ve Semerkant civarında Hoca Ahrar medresesini bina etmiştir (Collection Scientifiques de Institut des langues orientales du ministere des affaires étrangeres, III, 136).

[25] Bundan anlaşıldığı üzere *koşbeği* (karargâhı hümayun beyi) o zamanlarda baş vezir sayılmıyordu. Muhammet Rahim devrinde ise Koşbeyi bütün ülkenin veziri olmuştur. (Asya müzesi yazmaları C. 581. var. 168 a).

[26] Bu mâna ile *cırçı* kelimesi Cengiz han'a Cuçinin ölümünün nasıl arzedildiğini anlatan hikâyede kullanılmıştır (Moğollar istilâsı devrinde Türkistan C. 1. S. 162 ile karşılaştırınız).

ve cesur yasavullarına gelince, bunların başı *Yasavul odacı*[27] dır, bu vazifede iki adam bulunur. Bunların adiyle *toksaba*, *datḫaḫ*[28] ve *cöpdar*[29] ların berati (diplomaları) bunların adiyle süslenir. *Yosun-i hümayun* mucibince kaide ve âdetlere riayet edilmesi lâzım olan işlerden (meclislerden) biri kımız ziyafetidir. Kımız içmenin şartları çok, kaideleri sayısızdır. Bununla beraber askerlik vazifelerinin inkişafiyle sıkı bağlı olan kaide ve usullerden bir kısmı burada zikredilecektir. Bu iş şöyle olur: Umumî kabul günü havas ve avam önünde merhamet ve ikram sofrası serildiği, padişah ve askerlerin türlü nimetler ve ilâhî seslerle[30] mahzuz bulundukları zaman sucılar[31] ve sabadarlar[32] yani kımız idare edenler saba, kadeh ve neş'e verecek diğer sofra takımlarını getirerek meclise ruh ve neş'e verirler. Bundan sonra saray odacılarından biri, memleketpenâh padişahın işaretiyle, insanların cemiyet halinde yaşamalarının temeli olan bu içki (kımız) ile kadehi doldurur, bütün adap ve merasimi yerine getirerek padişaha takdim eder.

Padişah hazretleri de neş'e dolu bu kadehi derhal kaldırır kımız adiyle muteber olan o pâk ve temiz içkiyi biraz içer, sonra bu, kederleri gideren içkinin kalan kısmını güvenilen emîrlerden birine ikrâm eder[33], bu lütfu hümayuna mazhar olan emîre muaşeret adabı kaidelerine göre, ikram buyrulan kımızı tamamiyle içer[34]; bunu müteakip mezkûr odacı sabanın yanına gelip, padişahın işaretiyle, bir kadeh içer ve diğer kadehi de (padişahın kadehini) mezkûr tertip ve kaide ile padişaha sunar, sonra, kendi yerine gelir. Bundan sonra odacılar padişahın bu umumî lütfu ve merhametini sağ ve sol taraftakilere süratle haber verirler. Hazır bulunanların hepsi birden ayağa kalka-

[27] Yani baş odacı.

[28] *Toksaba* ve *Datḫaḫ* bugün de mevcut büyük askerî rütbelerdir. Dathah Toksaba'dan büyüktür.

[29] Harfiyyen sopa tutanlar demektir. Orta-Asya'da saray cellâdının idaresi altında bulunan hademelere denirdi (Bk. Moğollar istilâsı devrinde Türkistan C. I. S. 237).

[30] Buradaki cümle şüphelidir.

[31] Su kelimesinden teşkil edilmiştir Saki demektir.

[32] Türkçe saba ve farsça dar'dan teşkil edilmiştir. Saba beygir derisinden kımız saklamak için hususî yapılmış tulumdur. Sabadar kımız tulumu tutan demektir.

[33] Padişaha mahsus kadehlerden birini doldurup ikram edilen kadeh mukabilinde vermek olsa gerektir.

[34] Yani kadehi son damlasına kadar içmek.

rak saygı gösterirler. Kadehlerin doldurulup dağıtılması kızışıncaya kadar böylece devam ederler. Bundan sonra odacılar kadehleri doldurur, büyük emîrlere sunar ve içmelerini rica ederler. Bunlar için ayağa kalkmaya ve saygı göstermeğe lüzum yoktur. Emîrler dairesi tamam olduktan sonra, kurcılara kırk çöhre ve köpçöhre[35], ve askerlere kadehler doldurulur, tertibi şöyledir; sağ taraftan iki kişi ve sol taraftan iki kişi çıkar ve odacıların yanına oturur, odacı kendi yanındaki adama kadehi verdikte o adam kadehi kaldırıp yanındaki arkadaşına, o da yanındaki arkadaşına işaret eder ve hepsi birden ayağa kalkarak içerler. Sonra diz çökerek saygı gösterir ve kalkarak yerlerine giderler. Meclisin sonuna kadar böylece devam eder. Onlar, ileri gelenler önünde nezakete aykırı ve kabalık sayılan hareketlerden sakınmayı vazife bilirler. Eğer biri, meşru sebep olmadığı halde, nezaket kaidelerine uymıyan hareketlerde bulunursa, o kabahatliyi ayakkabıları muhafaza edilen kapı yanına bırakırlar; ve saki ceza olarak ona 12 büyük kadeh kımız içirir; 12 kadeh içtikten sonra kabahatliyi tekdir ederler. Bu gibi kabahatlileri cezalandırmak hakkı ve salâhiyeti sakiye aittir. Saki, ölüm cezasından başka bütün cezaları tatbik edebilir.

Elçiler ve (padişaha gelen) tümen beylerini, kabile ve ulus başbuğlarını huzura kabul ederken, tatbik edilen kaide ve merasimlere gelince, elçilerin kabul merasimi böyle olur[36]: evvelâ *Şigavul* ileri geçerek padişahın karşısına gelir. Elçi yollayanın maruza ve ricalarını arzederek hediyelerini takdim eder; sonra birkaç adım geriye çekilerek elçinin selâm ve ihtiramını, huzuru hümayuna kabulünü rica ettiğini arzederek onun hediyelerini takdim eder. Bu merasimi mütaakip -eğer elçi büyük emîrlerden biri ise, iki memur, meselâ pervaneci ve toksabacı yahut başka memurlar elçinin iki yanına yaklaşarak tahtı hümayun önüne getirirler. Tanrının gölgesi padişahın eli elçinin bahtiyar olmuş omuzuna dokunduktan sonra, memurlar elçinin iki tarafına geçerek önce bulunduğu yere getirirler. Padişahın işareti

[35] *Köpçöhre* çok *çöhre* demektir. *Kırk çöhre* ıstılahiyle hükümdara en yakın bulunan oğlanlar, *köpçöhre* ıstılahiyle de onlardan aşağı derecedeki oğlanlar ifade edilmiş olsa gerektir. Türklerde kırk sayısının bu yere münasebeti hakkında Bk. ZWO VII. 214).

[36] Bu gibi âdetler Orta - Asya'da eskiden de vardı. Timur sarayında elçilerin kabul merasimi hakkında meselâ Klaviyo'nun verdiği malûmatla mukayese ediniz. (Rus İlimler Akademisi Rus Edebiyatı Şubesi dergisi, cilt XVIII. S. 249).

üzerine elçi sağ veya sol tarafa oturur. İşaret buyurulan mevkie oturduktan sonra, sual sorulmadıkça söze başlayamaz. Görüldüğü veçhile sıraya kabul edilen zat, hangi sınıfa tayini kararlaştırmadıkça tahtı hümayun karşısında (padişah) dan uzakta oturur. Hümayun sofrası kurulduğu zaman o zat ayağa kalkar; sofracı onun için saray haricinde sofra hazırlar. Padişahın ziyafeti sona erinceye kadar dışarıda kalır.

Özbek kavminin yegâne meşgalesi ve bütün mümessillerinin yegâne düşüncesi olan muharebeye ait şartlar ve kaideler o kadar çoktur ki saymakla bitmez. Bu şartlar ve kaideler kahramanlık vasıflarının ve cesaret hislerinin inkişafı için zaruridir[37].

[37] Bu cümleden sonra birkaç satır çizilmiştir. Bu çizilen satırlarda –Az çoğa delâlet eder– cümlesi görülüyor ki, müellif muharebeye ait kaidelerin bir kısmını yazmak istemiştir. İndia Office nüshası müellifin nüshasından Nadir Muhammet Han kütüphanesi için istinsah etmiştir. İhtimal ki bu son kısım hanın arzusu üzerine müstensih tarafından bırakılmıştır.

"TÜRKMEN TARİHİNE AİT TASLAK"

W. Barthold
Türk Sazı : Yıl : 15, Mayıs 1943, Sayı : 1

(1930 da Leningrad'da basılan "Türkmenistan" dergisinin birinci sayısında basılmıştır). Müellifin önsözünden ve baş kısmından alınmıştır :

Zamanın elverişli olmadığından dolayı bu monografi Türkmen kavminin bütün mazisini içine alamadı. Zaten bunun için bir kaç neslin çalışması lâzımdır. Benim maksadım, Türkmenistan'ın harsı ve medeniyeti üzerinde çalışanlara onlarda bulunmayan ve bulup toplamak için de bu zamanda imkân olmıyan malûmatı vermekten ibarettir. Ben bu eserimde tarihî hâdiseleri, bugünkü tarih ilminin istediği şekilde aydınlatmağa uğraşmadım. Bunlar ileride olacaktır. Tarihî maddeler toplanmadan ve tenkit usulü ile gözden geçirilmeden tarihî vukuatı muayyen prensiplere göre anlatmak ve tahlil etmek bence faydasızdır. Benim telif ettiğim monografi, hazırlık görme sahasına aittir ki bu yapılmadan büyük ve geniş ilmî meselelerin halli mümkün değildir. Başarının ne derecede olduğunu istikbal gösterir.

I - İslâmiyetten Önceki Çağ[1]

Türkmen adı İslâm edebiyatında ilk olarak X uncu asrın son yarısında Mukaddesî de görülüyor. Mukaddesî o zamanki İslâm ülkesinin Orta - Asya'daki sınırında bulunan yerleri anlatırken "Türkmen" adını iki yerde zikretmiştir[2]. Bu -sınırı bitişik- bölgelerin merkezi 'İsficab' şehri idi ki XI. asır müellifi Kâşgarlı Mah'mud'a göre 'Akşehir' ve 'Sayram' adlarını da taşımıştır[3]. 'İsficab' XVI. asır müellifinin "Taşkent ile Sayram arasındadır." demesine rağmen[4] 'Çimkent'in doğusunda olan bugünkü 'Sayram'ın

[1] Mütahassıslar için (hattâ başkaları için de) kaynaklar gösterilmesi güçlük çıkarmasa gerektir. ZWO. = Zapiski Wostoçnogo Otdeleniya; GMS = Gibb yayınları.

[2] Bib. Geog. Arab. III, 274, 275.

[3] Kaşgârlı Mahmud, III, 133

[4] Barthold Türkistan Sulama Tarihi, 144

yerinde olmuş olsa gerektir. O vakitlerde kuzey-batıdan yâni Aral Denizinden Sırderya boyu üzerinden ve kuzey-doğu'dan, yâni Çu ırmağı boyu üzerinden (Aleksandrofski dağları yamacından) gelen yollar 'İsficab'da birleşiyorlardı (nitekim bu yollar 19 uncu asırda Çimkent'te ve bugün Arıs istasyonunda birleşiyorlar). Bu iki yol üzerindeki bölge İsficab hâkimine tâbiydi. İsficab hâkimi, Buhara padişahı olan Samanlıların yüksek hâkimiyetini itiraf etse de onlara vergi vermiyordu. Fakat tabiiyet alâmeti olarak her yıl dört tenke (2/3 dirhemdir ki 20 kopikten bile azdır) ile bir süpürge gönderiyordu [5].

Mukaddesî, 'İsficab'ın kuzey-batısındaki yerleri anlatırken 'Sayram'dan sonra en son yer olarak 'balac'ı zikrederek "ufacık bir şehirdir. Duvarları harap olmuştur. Ortasında bir cami vardır" diyor. Sonra müellif yine İsficab'a dönerek oradan kuzey-doğuya doğru giden yolu tarife başlıyor. Birinci mahal olarak "Büyük şehir Beruket vardır; o ve Balac Türkmenlere karşı istihkâmdır. Onlar şimdi korkularından müslüman olmuşlardır. Şehrin kaleleri haraptır" diyor. Bundan sonra yol üzerinde öteki şehirler anlatılıyor: "Merki sonra Ordu şehri ki orada Türkmen padişahı bulunur. O padişah İsficab hâkimine hediyeler göndermektedir. Şehrin kale duvarı vardır. padişah sarayı hisar içindedir" diyor.

Balac, Beruket, Ordu şehirlerinin yerini, Mukaddesî'ye göre, yalnız tahminî olarak tâyin etmek mümkündür. Öteki kaynaklarda bu adlar zikrolunmasa gerektir. Daha eski coğrafyacılar, meselâ İstahrî, İsficab vilâyetini iki Türk kavminin sınırının birleştiği ülke olarak zikrediyorlar: "Oğuzlarla Karlukların sınırı buralardan geçer. Orta-Asya'daki İslâm ülkelerinin komşuları Hazar Denizinden İsficab'a kadar Oğuzlar, İsficab'dan Fergana'ya kadar Karluklar idi" [6].

Bundan şunu anlamak mümkündür ki Mukaddesî'nin Türkmenlerine Oğuzlar ve Karluklar da dahildir. Kaşgârlı Mahmud'un da [7] sözleri bu düşünceyi teyit eder. Kaşgarlı Mahmud "Türkmen" ıstılahını başlıca Oğuzlara tahsis ettiği halde bir yerde "Karluklar da Türklerdendir. Oğuzlar başkadır. Onlar da Türkmendirler" diyor.

[5] Barthold Moğol İstilâsı çağında Türkistan, 218.

[6] Bib. Geog. Arab. I, 290.

[7] Kaşgârlı Mahmud, I, 56 ve 393; III 304. Bundan başka diğer bir yerde (I, 80) Karluk Türkmenleri zikrolunuyor.

Pek mümkündür ki "Türkmen" sözünün bu suretle kullanılmasının izi Cüveynî'nin hikâyesinde muhafaza olunmuştur[8]. Cüveynî 1130 yılında Karahıtayların 'Çu' kıyısındaki 'Balasagun' şehrini aldıklarını anlatırken "Afrasiyâb Sülâlesi"nden bir hanın, yani Karahanlılardan birinin Karahıtay hâkimiyetini kabul ettiğini ve "İlk khan" yerine "İlk türkmen" unvanı taşıması için kendisine emir verildiğini zikrediyor. Cüveyni'nin bu sözü bazı nüshalarında ve ondan alınan bazı eserlerde[9] "Türkmen" yazılmıştır. Lâkin bazı nüshalarında ve basılı nüshada[10] "Türkmen" yerine "Türkân" okunuyor. D'Ohsson'da[11] da öyledir. D'Ohsson Cüveyni'nin sözünü şöyle tercüme ediyor.

"İl dépouille le descendent d'Effrassiab de son titre de Khan ne lui donnant que celui d'İlk Turkan, ou de chef des Turcs".

Bu suretle tevil ve tefsir, fikrimce, vakıayı tahrif ediyor. Burada bir unvanı başka bir unvanla değiştirmek değil, belki sabık hanı âdi avam tabakası derecesine indirmek vardır. Nitekim (-1211'de Çingiz Han kendi isteğiyle tâbi olan Karluk hanı Arslan Hana Arslan Sartaktay (yani Arslan Tacik" adını alması için emir vermiştir[12]. Sonra "Türkmen" kelimesiyle Oğuzlar adlandırıldılar. "Oğuz" kelimesi büsbütün kalktı.

Oğuzlar Moğolistan'da bulundukları zaman bile Oğuz kelimesi kullanılıyordu. "Türkmen" kelimesi ilk önce Batıda meydana gelmiştir. İslâm kaynaklarında zikredilmeden önce bu kelime Çinlilerce biliniyordu; lâkin uzak Batıdaki bir ülke adı olarak bilirlerdi. Çinlilerin ilk defa batıya seyahatleri zamanından itibaren (milâttan önce ikinci asır), hikâyelerden Yan-tsay ülkesini biliyorlardı. Bu ülke sonra A-lanya adını almıştır ki İran ırkından olan göçebe "Aors" yahut A-lanlar memleketi demektir. Yunanlılar, Alanları Don ırmağının Hazar Denizine döküldüğü yerde biliyorlar[13]. Çinlilerin malûmatı ise Aral Denizine yakın yerlere ait olsa gerektir.

[8] "Yedisu Tarihi Monografisi", 30.

[9] Meselâ Mirhond; Oppert tercümesi 1870 Berlin, Der Presbyter Johannes. s. 132, Ebülgazi, 49, Demaisons tercümesinde 50.

[10] GMS XVI, 2, 88.

[11] Moğollar Tarihi, I, 442.

[12] Reşideddin, VII, s. 171, Cüveynî (GMS XVI, 58) de mufassal malûmat verilmiyor.

[13] Strabon coğrafyası, 506.

Çünkü onların yaylalarının oralara kadar uzaması mümkündür[14]. Sonradan Edil doğusunda Alanlar yoktu. 374 yılında Hunların Alanlara hücumu Edili geçtikten sonra olmuştur[15] Çinliler bu zamanlarda "Su-i" yahut "Su-de" adında bir ülkeyi Alan ülkesi olarak biliyorlardı. Hirth'in fikrine göre bu "Su-i" yahut "Su-de" Soğdaktır[16]. Zerefşan'daki kavme Türkler bu adı verirlerdi. Bu kavim Orta Asya'nın kervan ticaretleri tarihinde büyük ehemmiyeti haizdi. Çine kadar müstamereler vücuda getirmişti[17]. "Soğdak" kelimesi coğrafî, ihtimal ki etnografi ıstılahı olarak da Alanlar ülkesinde de kullanılmıştır. Kırım'da bugüne kadar Soğdak kasabasının bulunması buna delildir[18]. Milâdî VIII. asırda telif edilen Çin Ansiklopedisinde (Tun-den) "Su-i" yahut "Su-de" ülkesinin V. asırda "Tökü-möng" adını aldığı kaydedilmiştir. Bundan Hirth[19] Türkmenlerin, Hunlar tarafından itaat altına alınan Alanların torunlar ıolduklarını istidlâl ediyor. Ve bu hâdisenin aydınlatılmasının Türkmen jenealojisinin tenvirine yardım edeceğini umuyor. "Uzun kafalı göçebe iranlıların karışması" ile Türkmenlerin uzun kafalı olması mesèlesi -karakteristik Türkmen tipi meselesi olarak- bu gün de kabul edilmekedir Aristov da bu fikri söylemişti[20]. Oşanin'in antropoloji incelemeleri de aynı istikamette yürümektedir[21].

XI. asırda Türklerin kendilerinde de Türkmenlerin menşei ve adlanması hakkında kesin bilgi yoktu. Fakat açıkca uydurma etimoloji ile bu mesele aydınlatılmak isteniliyordu. Bununla beraber bu da Türkmenlerin başka Türklerden ayrı olduğunu göstermekte idi.

[14] Barthold, Aral Denizi ve Sirderya'nın Aşağı Boyu Hakkında Malûmat. 1902, s. 20 ve aşağısı.

[15] Thierry, Histoire d'Attila, Paris 1856, I, 18.

[16] SB. der Bayer. Akad. der Wis. 1899, II, 265.

[17] Barthold, İran, cilt I (1927) s. 32 ve aşağısı.

[18] "Soğdak" kelimesi XIII üncü asırda da kullanılıyordu. (Recueil des textes relatifs á l'histoire des Seldjoucides, cilt III ve IV fihristi).

[19] S. 263 ve aşağısı

[20] Aristov, Türk Kavimlerinin Etnik Heyeti, SPb. 1897 177. s.

[21] Orta-Asya Müze İşleri Komitesi Haberleri, 1926, Nu. 1, s. 131; Oşanin, Türkmenlerin İskit-Sarmatlardan çıkması faraziyesine ait bir kaç yeni delil, Taşkent, 1928.

ULUG BEG'İN SİKKELERİ*

W. BARTHOLD

Belleten, Cilt XIII sayı 50 (Nisan 1949)

Ulug Beg hakkında 1918'de neşrettiğim monografide[1] bu hükümdarın sikkelerini bahis konusu etmemiştim. Onun uzun yıllar süren saltanatının büyük kısmında kendi adiyle sikke darbetmesine imkân yoktu. Ulug Beg, Semerkand'ı ve bütün Türkistan'ı tam müstakil olarak idare etmiş, seferler yapmış ve muhteşem binalar inşa ettirmişti; bilginlerin ve yazarların eserlerinde ve kendi tarafından bırakılan yazıtlarda Ulug Beg için müstakil hükümdarlara mahsus unvanlar kullanılmakta, yalnız sultanlığından değil, fakat halifeliğinden de bahsedilmektedir[2]. Bütün bunlara rağmen Ulug Beg babası Şahruh'un hayatında resmen ancak onun nâibi idi. Bu devirde Semerkand'da darbedilen sikkelerde ancak Şahruh'un adını görüyoruz. Şahruh'un ölümünden (12 Mart 1448) Ulug Beg'in ölümüne kadar ancak 2 yıl, 7 aylık bir zaman geçti; bu müddet içinde Ulug Beg, saltanat iddiası güden başka Temürlülerle çetin mücadelelerde bulundu. Bu devirde Ulug Beg saltanat imtiyazlarından, babası devrindekine nazaran daha az faydalanmakla beraber Temürlülerin başkanı sıfatiyle Semerkand'da ve Herat'ta kendi adına sikkeler darbettirdi. Bu sikkelerin üzerindeki yazılar şimdilik tamamiyle halledilememiş olmakla beraber dikkate değer mahiyettedir. Ulug Beg hakkında yazdığım monografide bu hükümdarın saray ve ordu işlerinde, babası Şahruh'un aksine olarak, Moğol geleneklerine daha ziyade kıymet verdiğini yazmıştım[3]. Bu sikkelerdeki yazılar benim mütalâamı teyidediyorlar.

British Museum kataloğunda Ulug Beg'in Herat'da 852'de darbedilen iki tip sikkesi tavsif edilmiştir[4]; yine aynı yılda ve 853'de Herat'da

* İzv. RAIM II. Dergisinden.

[1] W. Barthold, Ulug Beg ve zamanı, SPb. 1918 (ZRAN, 8; Seri XIII).

[2] Aynı eser, s. 109.

[3] Aynı eser, 71.

[4] Catalogue of oriental coins in the Brit. Mus., VII, p. 38, nr. 109 (tab. III) add., II, 154 nr. 109a (tabl. XXXI).

ve Semerkand'da darbedilen sikkelerini Ermitaj, Türkistan halk müzesi ve Türkistan Şark Enstitüsü kolleksiyonlarında gördüm. Bu sikkelerde, Clavicho'nun da bahsettiği Temür arması — üç küçük daire — bulunmaktadır[5]. Şahruh'un sikkelerinde ise bu arma görülmemektedir. British Meseum kataloğunun müellifi Lane-Poole'un okuyuşuna göre sikke *Ulug Beg bin Temür Gürgen nâmına* darbedilmişti; Gürgen kelimesi, Vambéry'ye uyarak yanlış izah edilmektedir[6]. Malûmdur ki Gürgen kelimesi "güveyi - damad" demektir; Çengiz Han sülâlesinden evlenmek suretiyle akraba olan Temür, Ulug Bey ve Temur'ün torunlarından bazıları da kendilerini böyle tesmiye ederlerdi.

Sikkedeki Herat kelimesinin yanında bulunan bir kelimeyi Lane - Poole önce "سورمو" okumuştu, sonra "سورومرد" okumuştur. Bu müellif, galiba, bu kelimeyi Orta - Asya şehirlerinde, bilhassa Şeybanî'ler devrinde, darbedilen sikkelerde görülen esrarengiz "سرمرد"[7] kelimesine yaklaştırmış olsa gerektir. Lane - Poole'un Ermitaj nüshasındaki bu kelime A. K. Markov eliyle "سوزوم" diye tashih edilmiştir. Matbuatta ise Lane - Poole kataloğunun son kısmı hakkında tenkid yazan Tiesenhausen tarafından tashih edilmiştir. Tiesenhausen bu kelimeyi "سوزموز" okumak istemiş, fakat ikinci "و" birinci "ز" ile "م" arasında bulunmaktadır.

Tiesenhausen'in doğru olarak kaydettiği gibi bu "سوزوم" kelimesi Türkçedir, yani Temür devrindeki Moğolca *uge manu* sözünün tercümesidir.

Lan - Poole'un بن (oğul) okuduğu kelimeye gelince - Markov bu kelimedeki ilk harfin ب değil, iki noktalı ي olduğunu kaydetmektedir. Yine bu kelimeden önce "هى" okunan bir kelime vardır ki م ile ى arasında noktasız bir diş ve bir de "هى" üzerinde "د" harfi olması muhtemel bir harf vardır. Lane-Poole bu kelimeyi دهى okuyor ve bunun ancak bir unvan olabileceğine (may be a title) işaret ediyor[8]. Bu muhayyel unvan gerek tarih ve gerek dilbilgisi bakımından izah edilmiş değildir, bu kelimeye Tiesenhausen de, yazdığı tenkidinde temas etmemiştir.

[5] Clavicho, Temürlengin hayatı, 233.
[6] Catalogue, VII, s. XXIX.
[7] Aynı eser, s. XXXIII.
[8] ZWO, VII, 366.

"سوزوم" kelimesi gösteriyor ki bu sikkelerdeki yazı Türkçedir. Lane-Poole'un "بن" diye okuduğu kelimenin "ب" si "ي" olursa (همى şeklindeki kelimenin yanında bir "د" görüldüğüne göre) bunun Türkçe ablativ eki olan "دين" olması hatıra gelir. Arapça "هم" yahut "همت" kelimeleri kalıyor ki "düşünce", bazan da "ruhanî himaye" anlamına gelir ki meselâ şeyhin kendi müridlerine gösterdiği himmet gibi. İbn Arabşah'ın sözlerine göre Temür kendi zaferlerini Şeyh Zeyneddin Havafî'nin himmeti sayesinde diye izah ederdi[9]. Ulug Beg'in tarihinden malûmdur ki bazan ona müracaat edenler "Büyük Emîrin ruhu için" diye rica ederlerdi[10]. Bütün bu şartları dikkat nazarına alarak sikkedeki yazının şöyle okunmasını teklif ediyorum: تمور كوركان همت (همتى yahut) دين الوغ بيك كوركان سوزوم

Temür'ün ölümünden sonra darbedilen sikkelerden, Ulug Beg'in sikkelerinden başka hiç bir sikkede Temür'ün adı yoktur[11]. Temürlülerden hiç kimse sülâlenin kurucusuna karşı Ulug Beg kadar derin saygı göstermemiştir.

[9] Catalogue, VII, s. XXXI.

[10] İbn Arabşah, Mısır basması, 9. Freitag'ın sözlüğünde Arabşah'ın burası himmet kelimesi için tanık gösterilmiştir; yine orada الهمة الروحانيه الى جانب الحق لحصول الكمال له اولغيره hakkında Tarifat'ın (Brockelmann, GAL, II, 216; Temür'un çağdaşı olan müellifin eseri) izahı vardır.

[11] Barthold, Ulug Beg ve zamanı, s. 38.

IX. VE X. ASIRLARDA İTİL VE BULGAR'IN TARİHÎ TOPOGRAFİSİ MESELESİNE DAİR*

A. J. YAKUBOVSKIY

Belleten, Cilt XVI, Sayı 62
(Nisan 1952)

IX. ve X. asırlarda Orta-Asya ile eski Volga havzası ve kadim Rus ülkesinin ticaret ve kültür münasebetlerinde Doğu Avrupa'da İtil ve Bulgar, Orta-Asya'da Ürgenç ve Buhara büyük rol oynamışlardır. Bundan başka bu ticarete Kafkasya'da Derbend, Şimalî İran'da Gürgen ve Abeskûn pazarları muazzam tesir icra etmişlerdir.

İtil'in tarihî topografisinin tam olarak, tarih kaynaklarının müsaadesi nisbetinde tavsifine ne Rus ve ne Batı Avrupa tarih edebiyatında hiçbir teşebbüs yapılmamıştır. IX. ve X. asır Doğu Avrupa tarihine ait nadir eserlerde bile bu dikkate şayan belde hakkında bir kaç söz bile bulunmaz. İtil hakkında tam malûmat (elbette ki zamanına göre) şu eserlerde vardır: 1) D. A. Chwolson "Hazarlar, Burtaslar, Bulgarlar, Macarlar, Slavlar, Ruslar.... hakkında İbn Rusta haberleri"[1], 2) J. Marquart "Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge", 3) V. Minorskiy "Sharaf al-Zaman Tahir Marvazî", 1942, s. 109 ve müteakıp, 4) V. Minorskiy "Hudud al-Âlam" s. 450-460. İtil'in tam evsafını vermek vazifesini biz de üzerimize almış değiliz. Bizim için ancak, Hazar başkentinin, İtil'in, Orta-Asya ve Doğu Avrupa ile IX - X. asırlarda ticaret ve kültür münasebetlerindeki rolünü iyi anlamağa yardım edecek taraf ve hatlarını meydana çıkarmak lâzımdır.

Volga'daki Hazar başkenti hakkındaki ilk haberi İbn Ruste'de buluyoruz. "Onların (Hazarların) şehri Sareşen سارشن dir. Bundan başka bir beldeleri vardır ki adı Habnella هبنلع yahut حسلع dir. Ahali kışın bu iki şehirde yaşar, ilkbahar geldiği gibi (hepsi) sahraya çıkar ve kışa kadar orada kalırlar. Bu iki beldenin ahalisi müs-

* "Sovetskaya Arheolgiya" 1948. Tom X, s. 255-270.

[1] SPB., 1869, şerhler, not 9, s. 58-61.

lümandır, mescidleri, imamları, müezzinleri ve mektepleri vardır[2]". İbn Ruste'de bu Hazarların başkenti iki beldeden mürekkep olduğuna dair açıkca işaret vardır; bununla beraber bu beldelerin yukarıda getirilen adları, X. asır kaynaklarından bize malûm olan isimleriyle hiçbir alâkası yoktur.

İkinci isme gelince- bunun daha doğru kıraati ikinci kıraat, yani حلغ olduğunu kabul etmek gerektir. Bu işareti حنبلغ *Hanbalıg* diye deşifre etmemiz için şöyle bir üstünkörü bakış bile kâfi gelmektedir. Bu kelime "Han şehri" mânasınadır[3]. Gardizî'nin 1050 yılı sıralarında yazdığı "Zeyn al-ahbar"ındaki Hazar başkenti hakkında verilen haberler de İbn Ruste'nin faydalandığı ana-kaynaktan gelmektedir. Gardizî'nin sözlerine göre "Onların (Hazarların A. Yak.) iki büyük şehri vardır : Sargıç سارغش ve Hılg حيلغ onlar kışın bu şehirde yaşarlar, ilkbahar geldiği gibi sahraya çıkarlar, kış gelinceye kadar şehre dönmezler. Her iki beldede pek çok müslüman yaşamaktadır; onların mescidleri, imamları, müezzinleri ve mektepleri vardır. Hazarlar bu müslümanlardan her sene, servetlerine göre, vergi alırlar." [4]. Hazar başkenti hakkındaki İbn Ruste metniyle Gardizî metninin sathî bir mukayesesi bile her ikisinin de aynı bir ana-kaynağa bağlı bulunduklarına hükmetmek için kâfidir. İbn Ruste'de bir şehir, daha doğrusu şehrin bir kısmı, سارغشن (Chwolson "Sareşen" okuyor), Gardizî'de سارغش (Barthold "Sargış" okuyor) tesmiye olunmuştur. Bu beldenin ismi olarak her iki müellifin yazdıklarını mukayeseden açıkça görülüyor ki Gardizî'de yazılan isim İbn Ruste'de yazılan isim veyahut her iki isim ana-kaynakta bulunan belde isminin tahrif edilmiş şeklidir. Gardizî'deki حيلغ ana-kaynakta bulunan Hanbalıg adının, daha İbn Ruste'de tahrif edilmiş olduğu açıkça görülür. İbn Ruste ve Gardizî'nin yukarıda nakledilen metinlerden görülüyor ki Hazar devletinin idare terminolojisinde türkçe kelimeler büyük bir yer tutmuştur. Hazar hükümdarı yalnız hakan unvanını taşımakla kalmamış, fakat başkentin hakanın yaşadığı kısmı da Hanbalıg tesmiye edilmiştir.

XI. asırda, daha doğrusu XI. asrın son yarısında, yazan Arap müellifi el-Bekrî'nin haberleri de İbn Ruste ile Gardizî'nin anakay-

[2] BGA, VII, s. 139 - 140. — D. A. Chwolson, mezkûr eser, s. 17.

[3] D. A. Chwolson, mez. eser. s. 58, 59, 61.

[4] W. W. Barthold tercümesi. Otçet o poyezdke v S. - Aziyu... 1893 - 1894, s. 120.

nağına aittir. Hazarlar ve onların başkenti hakkında onun sözleri işte şudur: el-Hazar bu memleketin ismidir, onların başkenti İtil ırmağının doğu ve batı sahillerindedir. İki beldeden mürekkeptir
Bu iki beldeden biri Barış بارعيث ikincisi ise Htsalg حثلغ tesmiye olunur. Bunlardan büyüğü batıda bulunan beldedir. Her iki belde duvarla çevrilmiştir, dört kapısı vardır. Onların (şehir ahalisinin) hamamları, pazarları (çarşıları), mescidleri, imamları, müezzinleri vardır. Hazarların çoğu müslüman ve hıristiyandır. Bunlar arasında putperestler de vardır, en az olanları yahudilerdir. Hükümdar yahudi dinindedir. Onun sarayı[5] ırmaktan uzakta bulunuyor[6].

Hazar başkentinin iki kısmından biri Barış (İbn Ruste'deki Sareşen) tesmiye edilmiştir. Öyle görülüyor ki bunda veya diğerinde veyahut her ikisinde de müstensihin yaptığı tahrif vardır. Eğer biz şehrin ikinci kısmının adı üzerinde durursak حثلغ kelimesinin tahrif edilmiş 'Hanbalığ'[7] olduğuna şüphe edilemez.

XII. asrın ortalarında arapçe yazan müellif Şaraf az-Zaman Tahir Marvazî'nin yakınlarda V. Minorskiy tarafından neşredilen (arapça metin, ingilizce tercüme) eserinin Doğu Avrupa'ya dair haberler kısmındaki malûmatı da İbn Ruste'nin ve yukarıda mezkûr müelliflerin kullandıkları müşterek bir ana-kaynağa dayanmaktadır. "Onların (Hazarların) şehri سارعس Saras'tır, başka bir şehirleri vardır ki bunu حسلغ tesmiye ederler. Onlar (Hazarlar) bu iki şehirde kışın yaşarlar. İlkbahar geldiği gibi sahraya çıkarlar ve bütün yazı orada geçirirler."

Hazar başkentini Marvazî'nin tavsifi İbn Ruste'de, Gardizî'de ve el-Bekrî'de bulunan tavsifin aynıdır. Hiç şüphe yoktur ki beldenin ikinci kısmının adı olan حثلغ bizim tanıdığımız خنبلغ Hanbalığ'dan başka bir şey değildir.

Hazar başkenti hakkında IX. asrın ilk yarısında yazılan kaynaklardaki malûmatın neticelerini çıkararak diyebiliriz ki: 1) Baş-

[5] "kasr" ıstılahı kullanılmıştır.

[6] Al-Bekrî. İzvestiya.... kısım I, s. 60-61, tercüme V. R. Rosen.

[7] Prof. S. P. Tolostov, benim Hazar başkenti hakkındaki noktai nazarımı öğrendikten sonra حسلغ خسلغ Hanbalığ خنبلغ değil, fakat ختبلغ Hatunbalığ okunmasını teklif etti. S. P. Tolostov kendi fikrinin delili olarak "han" ıstılahına IX. asırda tesadüf edilmediğini, bunun daha sonra meydana çıktığını gösteriyor. Bundan dolayıdır ki yukarıdaki varyantları "Hatunbalığ" hatun şehri, okumıya mütemayildir; başkentin batı kısmında hatun ikamet etmiş oluyor.

kent iki kısımdan mürekkep olup ırmağın, daha doğrusu Volga kollarının, sahillerinde bulunuyor. 2) Şehrin batı kısmı büyüktür, hanın ikametgâhı buradadır. Bunun için de Hanbalığ tesmiye olunuyor. 3) Bütün şehir duvarla çevrilmiş ve dört kapısı vardır. 4) Başkentin doğu kısımının adı, müstensihler tarafından çok fazla tahrif edildiği için doğru olarak tayin edilmesine şimdilik imkân yoktur. سارغين سقين ın ilk adını görmek temayülünde bulunan V. Minorskiy[8], nin Sarıgşahr okunması lâzım geldiği hakkındaki mütalâayı kabul etmek güçtür (bu Marquart'ın mütalâasıdır.) Bu isimde, sonraki ihtimal ki, haklıdır. 5) Hükümdarın ikametgâhı-saray (kasr) ırmaktan uzaktadır. Sarayın bulunduğu yer olarak müellif, elbette, şehrin doğu kısmını (Hanbalığ'ı) tahmin ediyor. 6) Başkentte, ahalinin müslüman kısmiyle alâkalı yapılar çoktur. Müellif bu yapıların hangi kısımda yer aldıklarını kesin olarak göstermiyor ise de okuyucu bu yapıların şehrin doğu kısmında bulunduğunu tahmin etmek için kâfi derecede esaslara maliktir. Hazarların başkentine dair mütaakıp malûmatın mukayesesinden çıkan umumî netice olarak aşağıdaki hakikatı kaydetmek gerektir. Şehrin doğu kısmı ticaret yeri olmakla beraber, büyüklük ve nüfus bakımından batı kısmından aşağı idi. Hanbalığ-başkentin hanın ikametgâhı, daha doğrusu hanın karargâhı bulunan kısmı, büyüklüğü ve izafî sıkleti itibariyle büyük rol oynamıştır.

Hazar başkenti hakkında daha mufassal malûmatı X. asra ait kaynaklar bırakmışlardır. Bu asra ait ilk haber İbn Fadlan'ın sözleridir. O, galiba, (Bulgar'dan) dönerken İtil'de bulunmuş, her halde, bu şehri iyi bilen adamlara rastlamış olacaktır.

X. asrın 20. yıllarında Hazar başkenti, İbn Fadlan'a göre, şu manzarayı arzediyordu. "Hazar hükümdarının İtil ırmağı kıyısında büyük beldesi vardır. Bu belde iki kısımdan (taraftan, uçtan) mürekkeptir. Bu iki kısımdan birinde müslümanlar (yaşarlar), ikinci kısımda iki hükümdar ve yakınları.... Bu şehirde müslümanların camileri vardır, onlar bu camide namaz kılarlar ve cuma günleri burada hazır bulunurlar. Bu camiin yüksek minaresi ve birkaç müezzini vardır"[9].

İbn Fadlan'ın tavsifinde, ondan önce kaynaklardaki malûmata nazaran, yeni olan haber cami ve minareye dair verdiği haberdir;

[8] V. Minorskiy. Hudud al-Âlam. Terc. ve şerhler, s. 453.
[9] İbn Fadlan, A. P. Kovalevskiy tercümesi, s. 85.

galiba, bu cami ve minare İbn Ruste'nin ana-kaynağı kendi donnelerinin yazdığı zamandan sonra inşa edilmiş olsa gerektir. İbn Fadlan bu şehirde ahalinin dağılması meselesine de dikkat etmiştir. Ona göre müslümanlar şehrin hükümdar ve yakınlarının yaşadığı kısmından ayrı olan kısmında bulunuyorlar. Bununla beraber bu kısmın doğu kısmı olduğunu okuyucu ancak tahmin edebilir, çünki İbn Fadlan'ın kendisi bunun üzerinde durmamaıştır. Hazar hükümdarının emriyle 310 (= 922-923) senesinde, yani İbn Fadlan'ın Volga boyu bölgesinde bulunduğu yıllarda, minarenin yıktırıldığına dair Fadlan'da haber mevcuttur. Bu vaka fevkalâde karakteristiktir. Böyle bir işin yapılmasına (minare tahribine) X. asrın yarısında imkân yoktu. Bu da gösteriyor ki Hazar başkentindeki müslüman cemaati sonraları kazandığı otoriteye evvelce malik değildi. İbn Fadlan'ın Hazar başkentinin ismini hiç bir yerde zikretmemesi onun hikâyesinde en çok dikkate değer noktadır. İtil (Atil) ıstılahı birkaç defa zikredilmekle beraber ancak ırmağın adı olarak geçmektedir. Gerçi bununla ilgili şüpheli bir yer (metinde varak 206 a) varsa da buradaki isim Hazar başkentine değil, fakat İtil ırmağı bölgesine ait olacaktır. Bu zamana, yani X. asrın 20. yıllarına, kadar isimlerde değişiklik husule gelmiş miydi, bu babta bir şey söylemek güçtür.

Hazar başkenti hakkında yeni ve daha mufassal malûmat al-İstahrî tarafından verilmektedir. "Hazar-kavim adıdır. Şehirlerine gelince-onların başkenti, ırmağın adına göre, İtil tesmiye edilmektedir"[10]. Al-İstahrî'nin Hazar başkentini tavsifi İbn Havkal'da, bazı ilâvelerle, tekrarlanmış olduğundan biz burada ancak onun sözlerini naklediyoruz. "İtil iki kısımdan mürekkeptir. Biri, İtil tesmiye edilen kısmı, ırmağın batı tarafındadır, onların büyüğüdür; ikinci kısmı ırmağın doğu tarafındadır. Hükümdar batı taraftaki kısımda ikamet eder. Şehrin batı kısmı İtil, doğu kısmı ise Hazaran[11]

[10] BGA, I, s. 10.

[11] 1939 yılında Kramers "Bibliotheca geographorum arabicorum" serisinde İbn Havkal'in ikinci, daha mükemmel metnini yayınladı. Burada 389-390 sahifelerde Hazar başkentinin adı başka türlü, yani İtil değil, Atul... gösterilmektedir. Bundan başka, başkentin hükümdarın ikamet ettiği batı tarafına Hazaran, doğu tarafına ise Atul ve bu kısım Hazaran'a nazaran daha büyük denilmektedir. Böyle denilmekle beraber, bazı yazmalarda batı kısmının Atul (yahut Atil, İtil), doğu kısmının ise Hazaran tesmiye olunduğunu Kramers kendi notunda gösğermektedir. Başka kaynaklar batı kısmını İtil, doğu kısmını Hazaran tesmiye ettikleri için biz İbn Havkal metninin bu parçasında de Goje neşrine uyacağız.

tesmiye olunur. Onların dilince hükümdara *bek* yahut "bak" denir. (Başkentin) her iki kısmı uzunlukta tahminen farsaha müsavidir. Başkentin her iki kısmını duvar çevirmektedir... Şehrin yapıları dallardan ve keçelerden [12] yapılmış çadırlara benzer, pekaz mikdarda balçıktan yapılmış yapılar bulunur. Onların (İtil ahalisinin) pazarları, umumî hamamları vardır. Şehirde müslümanlar vardır. Diyorlar ki müslümanlar 10.000'den fazladır; 30 kadar mescidleri vardır. Hükümdarın sarayı İtil'den —ırmaktan demek istiyorum— uzaktadır. Hükümdarın sarayı tuğladan inşa edilmiştir ; şehirde hükümdardan başka hiç bir kimsenin tuğladan yapılmış binası yoktur, hükümdar kendisinden başka kimseye tuğladan bina yapmıya müsaade etmiyor. Şehir duvarının dört kapısı vardır : bir kapısından ırmağa, ikincisinden şehrin arkasında bulundan sahraya çıkılır [13]. Onların (Hazarların) hükümdarı yahudidir. Diyorlar ki onun hizmetçileri (el-ḥaşiyat) 4000 kadardır.... Hazar hükümdarının daimî askerleri 12.000 kişidir. Askerlerden biri ölürse onun yerini başkası işgal eder"[14].

Birkaç sahifeden sonra İbn Havkal Hazar başkenti hakkında aşağıdaki sözleri söylüyor : "Hazaran-İtil" adiyle maruf şehrin doğu kısmıdır; ahalinin çoğu tüccar ve müslümanlardır, burada ticaret malları bulunur. Şehrin batı kısmı hemen hemen tamamiyle hükümdara ve askerlerine aittir [15].

Hazar başkentinin doğu kısmının adını al-İstahrî'nin henüz zikretmemiş olması çok karakteristiktir. Onun eserinde "Hazaran" adına raslamıyoruz. Bu isme ilk defa olarak İbn Havkal'de rastlanmaktadır.

Al - İstahrî'den sonra İtil'in al-Masudî'nin 947 yılında, ömrünün sonuna doğru, yazıp tamamladığı "Murucu'z-Zahab" adlı eserinde verilmiştir.

Al-Masudî şöyle yazıyor : "Zamanımızda Hazar hükümdarının yaşadığı İtil Türklerin yükseklerde bulunan diyarından akan büyük ırmak ile üç kısma ayrılır... Bu şehir (ırmağın) iki sahilinde vâkidir.

[12] Kramers'in neşrinde biraz başka türlü söylenmektedir : (şehirde) yapılar dallardan yapılan çadırlara benzer, keçe ile örtülmüşlerdir.

[13] BGA, II, s. 278.

[14] Mezkûr eser, s. 279.

[15] Mezkûr. eser, s. 281.

Bu ırmağın ortasında bir ada ki hükümdarın sarayı (kasrı) buradadır. Hükümdarın sarayı bu adanın kenarındadır. Adada ırmak sahillerinden birine (gemiler üzerinde) kurulmuş köprü vardır. Bu şehirde (İtil'de) ahali müslüman, hıristiyan, yahudi ve müşriklerden mürekkeptir. Yahudilere gelince hükümdar, hizmetçileri ve Hazarlar bu makuledendir"[16].

Başka bir yerinde al-Masudî şöyle yazıyor : "Ahalinin bu şehirde hâkim zümresi müslümanlarıdır, zira onlar, hükümdarın askerleridir. Bu şehirde onlar al-Larsiya (al-Arsiya) tesmiye olunurlar, onlar Harezm ülkesinden çıkmışlardır"[17].

Daha aşağıda al-Masudî diyor ki : "Onların (Hazarların şehrinde) mescidi cami ve hükümdarın sarayından yüksek minare vardır. Onların bundan başka mescidleri ve bu mescidlerde mektepleri (el-mekâtib) vardır. Bu mekteplerde çocuklar Kuran öğreniyorlar"[18].

Hazar devleti başkentinin dikkate şayan tavsifi Hazar hükümdarı Yusuf'un X. asrın 60. yıllarına ait mektubunda da vardır. Bu mektubun kısa, galiba daha ziyade itimada şayan olan, redaksiyoninu nakledelim. "Yine haber veriyorum ki ben, kadiri mutlakın inayetiyle, bu ırmağın yanında [19] yaşıyorum, benim devletimde üç aded şehrim vardır. Bunlardan birinde melike, kendi hizmetçileri ve harem ağalariyle, ikamet ediyor. Bu şehrin uzunluğu ve genişliği, şehir civarı ve mülhakatı olan köylerle, 50'ye 50 farsah teşkil ediyor. Burada yahudiler, ismailîler (müslümanlar), hıristiyanlar yaşarlar; başka kabilelerden başka kavimler de vardır. İkinci şehir, mülhakatiyle, uzunluk ve genişlikte 8'e 8 farsah (saha) işgal ediyor. Üçüncü şehirde ben, beylerim, kölelerim ve yakın hizmetçilerimle, yaşıyorum. Bu şehir büyük değildir, uzunluk ve genişlikte 3'e 3 farsahtır. Şehir duvarları arasında (şu ve bu yana) ırmak uzanıyor. Bütün kış şehirde yaşıyoruz, Nisan[20] ayında ise şehirden çıkıyor, her birimiz kendi tarlamıza, bağlarımıza ve (kırdaki) işimize gidiyo-

[16] Maçoudi. Les prairies d'or, II, s. 7 - 8.

[17] Mez. eser, s.10. Naşir ve mütercim 10 uncu sahifedeki notunda الارسيه , اللارسيه şeklinde muhtelif kıraat bulunduğunu kaydediyor.

[18] Mezkûr. eser, s. 12.

[19] Yukarıda "ben (kendim) ırmağın medhalinde ikamet ediyorum" denilmiştir.

[20] Takriben aprel (Nisan).

ruz." [21] İtil'in yukarıda nakledilen tavsifi, mektubun mufassal redaksiyonunda da tekrarlanmıştır, şu farkla ki "yahudiler, ismailîler ve hıristiyanlar bu şehirde yaşarlar" sözleri birinci şehre değil, fakat ikinci şehre aittir [22].

Hazar başkenti hakkında X. asrın 80. yıllarına ait iki haber vardır. Bunlardan biri al-Mukaddasî'nin, ikincisi ise "Hudud al-Âlam"ın meçhul müellifinindir. Her iki haber İtil'in mevcut olmadığı zaman (imha edildiğinden sonra) yazılmıştır. Al-Mukaddasî'nin haberi çok şayanı dikkattir. Onun sözlerine göre "İtil-etrafı duvarla çevrilmiş şehir (beled) dir; duvarı Curcan duvarı gibi yahut ondan daha büyüktür. Onların (şehir ahalisinin A. J.) yapıları çadırdır; keçeden, dallardan — pek az mikdarda balçıktan — yapılmışları da vardır. Sultanın sarayı tuğladandır. Onun (şehrin) dört kapısı vardır, bunlardan biri ırmağa (İtil'e A. J.) bakar; ırmağı gemilerle geçerler, başka kapılar sahraya müteveccihdir. Bu sahra kupkurudur, hayvan ve meyva yoktur; onlarda (Hazarlarda) hububat nadirdir, daimî gıdaları balıktır..." Al - Mukaddasî İtil'in tavsifini Hazaran'ı zikretmekle tamamlıyor; bu (kısım) onda "Hazar" tesmiye olunmaktadır [23]. Al-Mukaddasî'ye göre, işgal ettiği saha bakımından Hazaran, şehrin batı kısmından, büyüktür.

Şimdi "Hudud al-Âlam"a geçelim. Bu eserin müellifine göre, "İtil-ırmakla iki kısma ayrılmıştır. O, Hazarların başkenti ve hükümdarın bulunduğu mahaldir. Hükümdar tarhan-hakan tesmiye olunur ve Ansa'nın [24] ahfadındandır. O, bütün askerleriyle şehrin batı kısmında ikamet eder, bu kısım duvarla çevrilmiştir. İkinci kısımda müslümanlarla putperestler bulunur" [25].

Hazar başkentine, bilhassa bu şehrin tarihî topografisi meselelerine ait esaslı malûmat bunlardır. Bunlarda, bazı vuzuhsuzluklara rağmen, şehrin umumî haricî manzarası kâfi derecede tebarüz etmektedir. Dikkate değer ki Hazar başkenti ilk defa al-İstahrî'de İtil tesmiye olunmaktadır. Hazar başkentinin doğu kısmının adı olarak Hazaran ilk defa ancak İbn Havkal'de rastlanıyor. Yine çok

[21] EXP = Evreysko-hazarskaya perepiska ve X veke, Leningrad 1923.

[22] Mezkûr eser, s. 102.

[23] BGA, III, s. 361.

[24] Bu, tahrif edilmiş bir türkçe unvanıdır; İbn Ruste'de ايشا işa ıstılahiyle gösterilmiştir.

[25] Hudud al-Âlam, varak 38 b.

calibi dikkattır ki, şehrin doğu kısmı, nakledilen kaynaklarda görüldüğü veçhile, Hazar devletinin siyasî hayatında X. asırda —Svyatoslav tarafından İtil'in ve Hazar devletinin tahrip edildiği 965 tarihine kadar— oynadığı muazzam rolü IX. asırda oynamamıştır. Dikkate değer ki Hazar başkentinin (onun batı ve doğu kısımlarının) İtil ve Hazaran isimleri, Arap coğrafya kaynaklarının verdikleri malûmata göre, uzun ömürlü olmamışlar, ancak bir kaç on yıl devam etmişlerdir.

Al-İstahrî —İbn Havkal'e göre İtil şehrinin uzunluğu bir farsah, yani 6-7 km. idi. Hazar hükümdarı Yusuf Hazar başkentinin heyeti mecmuası hakkında, ilk bakışta hayalî görünen rakamlar naklet-mektedir. Bu mübalâğa, P.K. Kokovtsev'in sandığı gibi[26], Yusuf'a ait olmasa gerektir. Biz katî surette kaniiz ki bu mübalâğa değildir, müellifin hayali de değildir, fakat hakikî vaziyetin ve o zaman yürürlükte olan nizamın inikâsıdır. Her halde Yusuf birinci belde, yani İtil hakkında "eni ve uzunluğu, mülhakatı ve köyleriyle, 50'ye 50 farsahtır" diyor[27]. İkinci belde, yani Hazaran hakkında şöyle yazıyor: "ikinci beldenin eni ve uzunluğu, mülhakatiyle beraber, 8'e 8 farsah saha işgal ediyor"[28]. İktibas edilen bu iki metin parçası gösteriyor ki Yusuf'un sözleri zaten şehrin kendisi hakkında değildir, o, şehir ve bağlı mülhakat ve köylerden, yani bütün eyaletten bahsediyor. Bu devrin idarî tatbikatında bu vaka, Ortaçağda bütün Şark için, hattâ yalnız Şark için değil, pek karakteristik idi. İdarî tatbikatta şehri idare ve murakabe bakımından, eyaletinden ayırmak imkânsızdı. İtil şehrinin her iki kısmı kendilerine bağlı eyalete malikti. Bu eyaletler kendi idarecilerini oradan alırlar ve haraclarını, vergilerini oraya teslim ederlerdi. İbn Fadlan, al-İstahrî, İbn Havkal ve al-Mukaddesî'nin donnelerine göre şehir iki kısımdan mürekkep idi - batı tarafındaki kısım İtil isimli olup hükümdar ve sarayı orada idi; doğu kısmı ise Hazaran tesmiye idilirdi ki ticaret ve sanayi burada temerküz etmişti ve pazar ve çarşı burada idi. Hakan Yusuf'un ve al-Masudî'nin tavsiflerine göre Hazar başkenti üç kısımdan mürekkepti. Irmağın, daha doğrusu Volga kollarından birinin, iki kıyısında vâki iki kısımdan başka, şehir daha bir adayı da işgal ediyordu, ha-

[26] EXP, s. III.
[27] EXP, s. 84-85.
[28] Yine orada.

kanın sarayı ve ona mücavir çiftlikler bu adada bulunuyordu. Al-Masudî'ye göre bu ada ırmağın iki kıyısına bir köprü ile bağlanmıştı. Al-Mukaddasî, hakanın sarayını ırmağın kıyısında diye tavsif ediyor ve ada hakkında hiç birşey söylemiyor. Onun sözlerine göre ırmak tarafından saraya gemilerle gidilirdi [29]. Arap kaynaklarına binaen Hazar başkentinde yapıların çoğu ahşap evlerden, keçe çadırlardan ve barakalardan ibaretti, pek azı da balçıktan yapılmıştı. Yukarıda zikrettiğimiz veçhile tuğladan bina yapmak için ancak hükümdara müsaade edilirdi. İtil şehrinin etrafı duvarla çevrilmişti. Bu duvarın ne gibi malzemeden yapıldığı kaynaklarda zikredilmiyor. Al-Mukaddasî diyor ki: "Onun (İtil'in) duvarı (şehir) etrafında uzanıyor, (büyüklüğü itibariyle) cırcan duvarına benzer yahut ondan daha büyüktür" [30].

Aynı müellifin sözlerine göre şehirin içinde ve civarında ağaçlar çoktur [31].

İtil'in Hazaran denilen doğu kısmı kaynaklarda daha mufassal tavsif edilmiştir. Burası ticaret yeri ve daha işlek "taraf" idi. Hakanın vergi (vezaif) mükellefleri olan sanat erbabı, tüccar ve kalabalık işçi kütlesi burada yaşıyorlardı. Al-Masudî'nin sözlerine göre tüccar ve sanat erbabı —al-Arsiye hakkında söylemeğe de hacet yok— hepsi Hazar hükümdarının memleketine onun adaleti ve ülkesindeki emniyet dolayısiyle gelmişlerdi [32]. Hazaran, ahalisi (nüfusu) bakımından, çok karışık bir belde idi, muazzam pazar (ticaret) yeri olduğu için böyle olması icap ederdi. Buraya Batı Avrupa'daki Ruslardan, Islavlardan, Burtaslardan, Harezmilerden ve Orta-Asya'nın başka şehirlerinden, Çin'den, İran'dan ve Maverayi Kafkas'dan ticaret malları gelirdi.

Tüccarın çoğu müslümanlardandı: İbn Havkal'in sözlerine göre bunların sayısı 10.000'den fazla idi. Hükümdarın ücretli muhafız kuvvetlerini teşkil eden Harezmliler bu hesaba dahil değildi. İbn Fadlan ve al-Masudî bu şehrin camiinden ve hükümdar sarayı

[29] BGA, III, s. 361. - Bununla beraber. İbn Havkal'de hükümdar sarayının ırmaktan uzakta bulunduğu söylenmektedir (BGA. II, s. 2878)

[30] BGA, III, s. 361.

[31] Mezkûr. eser, s. 361.

[32] Maçoudi, II, s. 12.

üzerine yükselen minaresinden bahsediyorlar[33]. Al-İstahrî ve İbn Havkal Hazaran'da 30 kadar mescid bulunduğunu söylüyorlar ki bununla, elbette, mahalle mescidlerini kasdediyorlar; herhangi bir müslüman şehrinde bu gibi mahalle mescidleri çok bulunur. Hazar başkentinin ahalisi arasında hıristiyanlar, yahudiler ve müşrikler bulunduğunu hemen hemen bütün Arap kaynakları işaret etmişlerdir. Al-Masudî'ye binaen İtil'in bir kısmında (o, elbette, Hazaran kısmını nazarı itibare alıyor) Ruslar ve Islavlar yaşıyordu; tavsifteki bir sıra teferruattan anlaşıldığına göre bunlar, dili, âdetleri, dinleri aynı olan bir kavim teşkil ediyorlardı[34].

Al-Masudî'nin sözlerine göre, Hazar hakanının ordusunda "Harezmliler" ile beraber Ruslar ve Islavlar da hizmet ediyorlardı[35]. Bununla beraber Hazar hakanının muhafız kuvvetlerinin esas nüvesini "Harezmliler" teşkil ediyordu[36]. İbn Havkal'e göre muhafız askerler ücretli ve 12.000 kişiden ibaretti[37]. Hazar hakanının ordusu hakkındaki malûmat IX. asrın birinci yarısına ait mezkûr ilk kaynağa dayanan müelliflerde de mevcuttur. İbn Rusta'nın sözlerine göre "hakanın atlı ordusu, hakandan maaş alarak hizmet eden daimî askerlerle zengin adamlar tarafından mükellefiyet olarak verilen askerlerden teşekkül etmiş 10.000 süvari idi"[38]. Gardizî, Hazar hakanının ordusu hakkında İbn Rusta'nın faydalandığı aynı ilk kaynaktan malûmat naklederek bu ordunun bir kısmı ücretli, diğer bir kısmı da aristokrasi tarafından techiz ve teslih edilerek verilen askerler olduğuna dikkat etmiştir. Demek ki Hazar hakanının ordusu iki kısımdan mürekkepti: bir kısmı hükümdarın şahsî muhafızlarından, diğeri umumî devlet milisi olup münferit zengin şahıslar tarafından verilen muhariplerden teşekkül etmişti. Hazar hakanının muhafız askerlerinin nüvesini teşkil eden "Harezmliler" kimlerdi? Al-Masudî'de bunların Harezm çevresinden[39] geldikleri kaydedilmiş olduğu

[33] Bu minare İbn Fadlan'dan, yani 922 yılından sonra yeni baştan inşa edilmiş veyahut eskisinin yerine yeniden yapılmıştır.

[34] Al-Masudî II, s. 9.

[35] Mezkûr eser, s. 12.

[36] Mez. eser, s. 10.

[37] BGA, II, s. 279.

[38] D. A. Chwolson. Izvestiya....İbn Rusta, s. 18. Bu metin pek az değişik kıraatle BGA, VII, s. 140 ta neşredilmiştir.

[39] من نحو بلاد خوارزم

için biz de bu Harezmliler sözünü tırnak içine aldık. Şüphe edilemez ki Hazar hakanının muhafız ordusu da, Samanî emîrlerinin muhafız kıtaları gibi, aynı Türk-Oğuzlardan teşkil edilmiş olacaktır. Bunlar, bize IX. asırda Abbasî halifelerinin ve IX - X. asır sonlarında Samanîler devletinin tarihlerinden iyice malûm olan ücretli köle, bununla beraber imtiyazlı, askerlerdir. Al-Masudî'ye göre al-Arsiya yahut al-Larsiya denirdi. Burada al-Arsiya adı (biz bilhassa bu yazılışın tahrif edilmemiş şekil olduğunu kabul ediyoruz) hakkında birkaç söz söylemek icap eder. Bu isimde "aors"lar, yani Alanlar adının inikâs etmiş olması imkânsız değildir. Bunlar bir zamanlar, Hazar tarihinin İtil safhasından önce, Şimalî Kafkasya'da Hazar hakanının muhafız kıtasında hizmet etmişlerdi. Bu al-Arsiya ıstılahının Harezmlilerle komşu bulunan Türk - Oğuzlara teşmil edilmesi dikkate değer bir meseledir. Bunda bir fevkalâdelik yoktur. Alan-aorslar Harezm'le komşu olan bozkırlarda Türk-Oğuzlar tarafından tazyik edildiler ve kısmen Türk-Oğuzlara iltihak ettiler[40]. Hazar devletinin hayatında al-Arsiye muhafızları sırasında milis kuvvetleri de büyük ehemmiyeti haizdi. Milis kuvveti, malûm olduğu veçhile, onu hazırlıyan topluluğun esas vasıflarını, mahiyeti itibariyle, kendi teşkilâtında aksettirir. Hazar topluluğu, inkişaf ettiği devir olan X. asırda bile, pek mahdut ziraat sahasına malikti. Hazarların çoğu bozkır sakinleri ve göçebelerdi. Bu cihet başkentin doğu kısmındaki, yani Hazaran'daki, yapılarda da oldukça tebarüz etmektedir (keçeden ve ağaç dallarından yapılan çadırları hatırlıyalım). Milis askerlerin mahiyeti hakkında kaynaklarda ancak imalar bulunmakta ise de bu imalar yardımiyle de biz bu askerlerin sağ ve sol cenahlar, merkez ve öncü kıtalar teşkil ettiklerini tasavvur edebiliriz. Öncü, daha doğrusu keşif müfrezesi, hakkında Gardizî sarahatle söylüyor. Bu askerlerin savaşta aldıkları muhafaza tedbirleri hakkında verilen tafsilât dikkate değer mahiyettedir. Bu tafsilâta göre her muharip beraberinde kazıklar ve kalın ipler taşıyorlardı. Tehlikeli bir yerde gecelemek icabederse askerler bu kazıkları ordugâhın her tarafına çakıp kalkanlar bağlarlardı[41]; galiba, bu kalkanlar el kalkanı değil, fakat sipere mahsus kalkanlardı[42]. Bu tedbir neticesinde ordugâh

[40] Malûmdur ki Türkmen heyetine, Türk-Oğuzlardan başka, eski zamanlarda Harezmle komşu yaşıyan Alanlar (Aors'lar) da girmişlerdir.

[41] Sapar-Çapar ıstılahı kullanılmıştır.

[42] Gardizî, bk. W. W. Barthold. Otçet.... tercüme s. 96.

sağlam muhafaza altına alınmış oluyordu. Marvazî, Gardizî'nin kullandığı kaynaktan alarak, birkaç yeni tafsilât veriyor. Ona göre hakanın askerlerinden herbiri iki zira (arşın) uzunluğunda 20 kazık taşıyordu. Ordugâh kurdukları zaman bunları yere çakarlar ve buna kalkanlarını dayarlardı. Bunun neticesinde, bir saat geçer geçmez, ordugâhın çevresinde muhkem duvar yükselmiş olurdu [43].

Çoğu müslüman olan Harezmlilerin İtil'de ne kadar kuvvetli askerî kudret oldukları aşağıdaki vakada görülmektedir. 912-13 yılında Ruslar Hazar sahillerinde yaptıkları yağma seferinden Volga'ya döndükleri ve mukavele mucibince, hakana ganimetten hissesini vermek için İtil'de konakladıkları zaman bunlara al-Arsiya ve başka müslümanlar hücum ettiler. Al-Masudî'nin sözlerine göre, silâhlı süvari müslümanlar 15.000 kişi idi; üç gün devam eden savaştan sonra, kendilerinden iki defa çok olan, Rusları mağlup ettiler [44]. Dikkate değer ki, aynı Arap müellifinin sözlerine göre, bu zafer İtil'de yaşıyan hıristiyanların çoğunu memnun etmiştir. İtil müslümanlarının Hazar hakanlığının siyasî hayatındaki nüfuzları, malik oldukları askerî ve iktisadî kudretle mütenasip bulunuyordu. Bu cihet yalnız yukarıda kaydedilen Ruslara karşı kazanılan zaferde değil, fakat al-Masudî tarafından haber verilen vakada da görülmektedir. Al-Masudî'ye göre X. asrın ilk yarısında Harezmliler muayyen şartları ihtiva eden mukaveleye göre Hazaran'da bulunuyorlardı. Bu mukavele ile Harezmliler islâm dinine, camiler yapmıya, ezan çağırmaya hürriyet ve hakanın yanında bir vezirlik temin etmişlerdi [45]. Bu cihet benim "X-XV. asırlarda Orta-Asya feodal cemiyeti ve onun Şarkî Avrupa ile ticareti" adlı makalemde kaydedilmiştir [46].

Al-Masudî zamanında İtil'de vezir Harezm'li Ahmed İbn Kuveyye idi [47]. Al-Masudî bilhassa kaydediyor ki Müslümanlarla hıristiyanlar sözbirliği ederlerse hakan hiçbir suretle bunlara karşı gelemezdi [48].

[43] V. Minorskiy. Marvazî, arapça metin, s. 21.

[44] Al-Masudî II, s. 22-23. Müslüman müellif Rus askerlerini açıkça çok gösteriyor.

[45] Mezkûr eser, II, s. 10.

[46] Materialı po istorii narodov SSSR. Fas. 3. Materialı po istorii Uzb. Tadj. i Türkm. SSR, I. kısım, s. 13.

[47] Al-Masudî, II, s. 10.

[48] Mez. eser, II, s. 12.

Hazaran'da müslüman kolonisi o kadar kuvvetli idi ki kendileri mahsus kaza (adalet) müessesine malikti. İbn Fadlan'ın sözlerine göre "Hakanın yiğit (page) lerinden biri müslümanlara riyaset ederdi, buna "haz" denirdi. O müslümandı, Hazar ülkesinde yaşıyan ve ticaret için İtil'de muvakkat bulunan müslümanların dâvalarına bakmak bu müslüman gence havale edilmişti. Müslümanların dâvalarına ondan başka kimse bakamazdı[49]".

Arap coğrafya edebiyatında da müslümanların müstakil kaza müesseseleri bulunduğu söylenmektedir. Al-Masudî İtil'de yedi hâkim bulunduğunu kaydetmektedir. Bunlardan ikisi Hazarların işlerine bakar ve Tevrat'a göre hüküm verirdi; ikisi müslümanların işlerine bakan kadılardı, şeriate göre hüküm verirlerdi; iki hâkim hıristiyanlar içindi, bunlar İncil'e göre hüküm verirlerdi; bir hâkim müşriklerin (İslavların, Rusların, başkalarının) hâkimi idi, akıl ve idrake göre hüküm verirdi. Müslüman kadılar büyük otoriteye malikti. Başka hâkimler tarafından halledilemiyen ihtilâflı dâvalar müslüman kadılar tarafından katî karara bağlanırdı[50]. İbn Havkal diyor ki bu yedi hâkim ile Hazar hakanı arasında bir mutavassıt bulunuyor; onun vazifesi hâkimlerin kararlarını hükümdarın görüşü ile telif etmektir[51]. "Hudud al-Âlam" da yedi hâkimden bahsediyor. Ona göre hâkimler hakanla temasta bulunuyorlar yahut onun müsaadesini rica ediyorlar veya kararlarını ona bildirirlerdi[52]. Hazar başkentinin doğu kısmını teşkil eden Hazaran, umumî vasıfları itibariyle böyle bir belde idi. Bu belde muhtelif memleketlere mensup tacirleriyle ticarî muamele yapan tipik bir pazardı. Bu pazar, Hazar hakanlığı topluluğunun içtimaî seviyesini gösteren bir faaliyet değildi, çünki bu ticaret muamelesi beldenin bulunduğu yerin hususiyeti ile bağlı idi. Burası, Şarkî Avrupa'dan Orta-Asya'nın kültür vahalarına ve bozkırlarına, İran ve Kafkasya'nın ticaret şehirlerine giden kadîm yolların, tam mânasiyle, iltisak noktası (dörtyol ağzı) idi.

Şehrin batı kısmı büsbütün başka bir manzara arzediyor. Başkentin burası idare ve saray merkezi idi. Bize öyle geliyor ki biz, şehrin üçüncü kısmı olarak adadan bahseden Hazar hakanı Yusuf'a

[49] İbn Fadlan, s. 85.
[50] Al-Masudî, II, s. 11 - 12.
[51] BGA, II, s. 279.
[52] Hudud al-Âlam, varak 38 b.

ve onu teyideden al-Masudi'ye daha ziyade itimat etmeliyiz. Onlara göre hakanın sarayı bu adada bulunuyordu.

Hakan Yusuf'un bu ada hakkındaki sözlerini hatırlıyalım. O şöyle yazıyor : "Üçüncü şehirde ben, beylerim, kölelerim ve yakın hizmetçilerimle yaşıyorum" [53]. Sonra Yusuf "Üçüncü şehir" (ada) in büyük olmadığını kaydediyor, fakat bu sözlerin başkentin doğu ve batı kısımlarına nisbetle söylenmiş olduğunu kabul etmek gerektir. Gerçekten İbn Havkal Hazar hakanının saray adamları ile hizmetçilerinin 4000 kişi olduğunu söylüyor [54]. Şehrin batı kısmına gelince Hazar hakanlığının hakikî reisi olan (hakan bek) [55], kendi yardımcıları ve bütün idare kadrosu ile, galiba, burada ikamet ediyordu. Bunlardan başka, Yusuf'un sözlerine göre, burada "hizmetçileri ve harem ağalariyle hatun (kraliçe) ikamet ediyordu" [56]. İbn Havkal'e göre, hakanın al-Arsiya denilen muhafız askerleri de yine burada bulunuyordu [57]. "Hudud al-Âlam"ın meçhul müellifi de hakanın muhafız askerlerinin burada bulunduğunu söylüyor [58]. Bununla beraber bu iki müellif Hazar hakanlığının başkentini ancak iki kısma ayırıyor ve ada, yani Yusuf'un "üçüncü şehri" hakkında bir şey söylemiyorlar.

Hazar başkenti İtil'in Hazaran hususî adiyle tanınan doğu kısmının durumu —batı kısmına nazaran— IX. asırdaki durumuna nisbetle ne kadar değişmiş olduğunu açıkça görebilmek için yukarıda söylenenler kâfidir. İtil'in batı kısmiyle doğu kısmı arasında roller o kadar değişmiştir ki 50. yılların sonlarında ve 60. yılların başlarında, yani Hazar hakanlığının ve İtil'in 965 yılında tamamiyle tahrip edilmesinden biraz önce şehrin doğu kısmı ve orada yaşıyan müslüman ahali, başkentin tam sahipleri olmamışlarsa bile, her halde muazzam nüfuza malik bulunuyorlardı.

II.

X. asırda Şarkî Avrupa'nın Orta-Asya ile münasebetlerinde Bulgar şehri büyük rol oynamıştır.

[53] EXP, s. 85.
[54] BGA, II. s. 278.
[55] İbn Fadlan, s. 84.
[56] EXP, s. 84.
[57] BGA. II, s. 281.
[58] Hudud al-Âlam, varak 38 b.

Arap müellifleri IX. asrın ortalarına ait ilk kaynaklara dayanan İbn Ruste, Gardizî, al-Bekrî ve başkaları Bulgar şehri hakkında hiçbir şey söylemiyorlar; gûya Bulgar denilen bir belde yokmuş gibi onu hatırlarına bile getirmiyorlar. "Bulgar" ıstılahı bu müelliflerde ancak bir ülkeyi veya o ülkede yaşıyan ahaliyi ifade için kullanılıyor. Dikkate değer ki 922 yılında Bulgar meliki Almuş'un karargâhında bulunan İbn Fadlan "Bulgar" ıstılahını ancak iki defa[59] zikrediyor ve her iki defasında da ülkenin veya ülke ahalisinin hükümdarı mefhumunu ifade ederek "Bulgar meliki" veya "Bulgar emîri" diyor[60].

İbn Fadlan Bulgarlar ülkesini zikrederken heryerde Bulgarları Islav[61] tesmiye ediyor; zamanının müslüman Şarkında şehir ifadesi için kabul edilmiş olan mânada hiçbir yerde şehir zikretmiyor. Her şeyden önce İbn Fadlan'ın bir memleketin başkentinden bahsederken şehir mefhumunu ifade için kullandığı ıstılaha dikkat edelim.

Biz onun Hazar başkentini - Atil veya İtil şehrini nazarı itibara alıyoruz. Bu tavsifte İbn Fadlan, hiç şüpheye mahal bırakmıyan, "medine" ıstılahını kullanıyor. Bu "medine" ıstılahını İbn Fadlan geldiği ve teferruatiyle tavsif ettiği, Bulgar ülkesine ait olarak bir defa bile kullanmıyor.

Bununla beraber İbn Fadlan'ın hâtıratında 22 defa "belde" بلد ıstılahına rastlıyoruz. Bu ıstılahın izahı İbn Fadlan'ın mütercimlerini her zaman müşkül duruma sokmuştur; çünki Arap coğrafya edebiyatında bu ıstılah hem memleket hem de "şehir" mânasına kullanılmıştır[62].

İbn Fadlan'ı son tercüme eden A. P. Kovalevskiy dahi müşkül duruma düşmüştür; bu durum yalnız tercümelerinde değil, fakat şerhlerinde de görülmektedir[63]. Mütercim bu ıstılahı metnin ifade ettiği mânaya bağlı olarak bazan "ülke", bazan "kasaba" ve ancak iki vakada, katî olarak, "şehir" mânalarını veriyor. Biz bu îki vaka üzerinde duralım. Varak 197 a'da İbn Fadlan, Bulgar hükümdarı

[59] İbn Fadlan, varak 204 a (terc. s. 68).

[60] Mez. eser, var. 204 a (ter. s. 68).

[61] "Hemen hemen her yerde" diyoruz, çünki "Bulgar emîri" ve "Bulgar meliki" yalnız memleketi değil, fakat ahaliyi de ifade etmiş olması mümkündür.

[62] Yakut, Wüstenfeld neşrinde II, s. 439. Yakut Hazar başkentini tavsif ederken "kasaba" ıstılahını kullanıyor.

[63] Belde ıstılahı üzerine yaptığı bütün notlarına bk.

Hasan ibn Baltazar'ın halife al-Muktedir'e yazdığı mektuptan bahsediyor. Bu mektupta Bulgar hükümdarı halifeden 1) İslâm dinini öğretmek için mürşidler, 2) mescid ve minber inşası ve 3) kaleler kurmak için ustalar istiyordu. Minberden bahsederken İbn Fadlan "tâ ki bütün beldesinde ve bütün memleketinde ona (hükümdara) dua etsinler في بلده جميع مملكته" diye izah ediyor. A. P. Kovalevskiy burasını "onun şehrinde ve bütün memleketinde" diye tercüme ediyor ki böylece beled ıstılahını "şehir" diye anlamıştır. Zamanında Fraehn burasını başka türlü tercüme etmiş, bu metindeki beled ıstılahını "memleket" (in seinem ganzen Land) diye açıklamıştı[64].

Bize öyle geliyor ki Fraehn'in izahı daha doğrudur, çünki bu ıstılahı "şehir" diye anlamak için İbn Fadlan'ın metninde hiçbir esas yoktur. Kovalevskiy ikinci defa beled kelimesini, aşağıdaki cümleleri tercüme ederken, şehir kelimesiyle izah ediyor. 206 ncı varakta İbn Fadlan Atil (şehir değil, ırmak) bölgesindeki kısa günlerden ve uzun gecelerden bahsediyor. Burada İbn Fadlan بلد beled ıstılahını iki defa kullanıyor. Bunlardan birincisi Kovalevskiy "kasaba" (meskûn yer) diye tercüme ediyor. İkinci beled kelimesini ise "şehir" kelimesiyle tercüme ediyor. Fakat böyle tercüme etmek için mütercim hiçbir delile malik değildir "Bu kasabanın ahalisi bana haber verdiler" diye tercüme ediyor[65]. Niçin memleket değil de, "kasaba"? Yukarıda hiçbir kasabadan bahsedilmiyordu ki. İbn Fadlan'daki ikinci yeri izah etmek daha güçtür. Burasını Kovalevskiy şöyle tercüme ediyor: "Geceler uzun, günler kısa iken biz şehri bırakmıyoruz"[66]. Buradaki al-beled البلد "şehir" diye tercüme edilmiştir. Niçin? İbn Fadlan şehirden bahsetmiyor. Hem de buradaki bütün parçayı anlamak da güçtür; çünki buradaki sözlerin hangisi Bulgar hükümdarına, hangisi İbn Fadlan'a ait olduğunu anlamak hemen hemen imkânsızdır.

Şimdi biz, İbn Fadlan ile "Bulgar hükümdarı"nın karşılaşmaları ne gibi vaziyette ve ne gibi maddî muhit içinde vaki olduğunu gözden geçirelim. İbn Fadlan ile Bulgar hükümdarı ilk defa hükümdarın karargâhında karşılaşmışlardır. Sefaret kervanını hükümdar bizzat kendisi istikbal etti, kendisi ve misafirleri için çadırlar kurul-

[64] Mütercim de bunu 10 numaralı şerhinde zikrediyor.
[65] İbn Fadlan, s. 71.
[66] Mez. eser, s. 72.

masını emretti. Çadırlar, قباب, galiba keçeden değil, deridendi ki X. asır Orta-Asya ve Volga bölgesi göçebeleri için dikkate değer keyfiyettir. İbn Fadlan'ın bundan sonraki karşılaşması da hükümdarın karargâhında oldu. İbn Fadlan şöyle yazıyor:' "Bunların hepsi çadırlarda yaşarlar[67], fakat şu farkla ki hükümdarın çadırı çok büyüktür, bin kadar kişi alır, büyük kısmı Ermeni halılariyle döşenmiştir. Onun (hükümdarın) tahtı çadırın ortasında bulunuyor ve altın işlemeli Bizans kumaşlariyle örtülmüştür[68]".

Bize öyle geliyor ki İbn Fadlan bu karargâha şehir diye bakmamıştır. Aksi takdirde o şehir ifade eden ıstılahı kullanır ve şehrin adını zikrederdi. İbn Fadlan, biraz yukarıda, başkalar arasında, "pazar" zikrediyor[69]. Bu pazar, galiba, hükümdarın karargâhiyle bağlı idi; bunda hiçbir fevkalâdelik yoktur. İlk orta asır Şarkında sultanların ve hanların karargâhları yanında muvakkat pazarlar bulunurdu. Hükümdar sarayına mensup olanlar (askerler ve siviller) ihtiyaçlarını bu pazardan temin ederlerdi.

"İstoriçeskiye zapiski" dergisinin 1945 yılında yayınlanan XIV. cildinde akademisyen B. D. Grekov "IX - X. asırlarda Volga Bulgarları" başlıklı çok calibi dikkat makalesinde isabetli bir neticeye varmıştır. Onun mütalâasına göre Bulgar hükümdarının karargâhı, şehir değildi. Bununla beraber B. D. Grekov, İbn Fadlan zamanında Bulgar ülkesinde şehrin mevcudiyetini kabul ediyor. Fakat Grekov bu şehrin yerini, gemilerle gelen Hazarların yanaştıkları, durdukları yerde gösteriyor. Grekov şöyle yazıyor: "Pek muhtemeldir ki, İbn Fadlan'ın zikrettiği Hazar gemisi tam buraya yanaşmıştır. Görünüşe göre şehir burada bulunuyordu[70]." Bakalım İbn Fadlan hâtıratının neresi Grekov'u buna ikna etmiştir. İbn Fadlan diyor: "ve ne zaman Hazar ülkesinden (şehirden) İslav memleketine (şehrine) gemi gelirse, hükümdar ata binerek çıkıyor, orada (gemide) bulunan şeyleri sayıyor ve bunların onda birini alıyor"[71]. Mütercim bu parçadaki "beled" kelimesini izah ederken tereddüde düşmüştür: "beled" –şehir mi yahut memleket mi?– B. D. Grekov tereddüt etmeden "şe-

[67] Aynı ıstılah kullanılmıştır.

[68] İbn Fadlan, s. 73.

[69] Yine orada.

[70] B. D. Grekov. Voljskiye Bulgarı v IX - X vekax. İstor. zap., XIV, 1945, s. 21.

[71] İbn Fadlan, s. 78.

hir" okunmasını teklif ediyor. Müellifin delili nedir? Delili de şudur ki Hazar gemisinin yanaştığı yerde Bulgar gümrüğü (ve pazarı) bulunuyordu. Fakat şehrin bulunduğu ve yerini tayin için bu kâfi değildir. İbn Fadlan, şehir veya herhangi bir meskûn yeri ifade etmek için şu veya bu ıstılahı kullanırken, zamanın ve yaşadığı cemiyetin şehir hakkındaki tasavvurlarını, şehir diyince ne anladıklarını nazarı itibara almamasına imkân yoktu. Orta çağın ilk asırlarında İslâm Şarkında "şehir" deyince yalnız ticaret ve sanayi merkezini değil, fakat küçük bir bölgenin de olsa idare merkezini ve etrafı duvarla çevrilmiş olan meskûn yeri anlarlardı. B. D. Grekov'un zikrettiği meskûn yer bu vasıflardan mahrumdur [72].

İbn Fadlan zamanında Bulgar şehrinin mevcut olup olmadığı hakkındaki meseleyi halletmek için numizmatik malzeme çok kıymetlidir. Eğer İbn Fadlan zamanında Bulgar şehri mevcut ise, elbette, bu şehir başkent olurdu. Malûmdur ki Bulgar hükümdarları, İbn Fadlan'ın seyahatinden önce de para darbediyorlardı. Tabiî olarak beklemek icabeder ki para başkentte darbedilmiş olmalıdır. Bakalım, gerçek durum böyle midir? Numizmatik edebiyatta ispat edilmiş sayılabilir ki Samanî dirhemlerinin barbarca taklitleri Bulgar hükümdarları tarafından Bulgar ülkesinde darbedilmiş sikkelerdir. Mikâil ibn Cafer adiyle Samarkand'da basılan sikke, 306 (=918 - 919) tarihli, Şaşta basılan sikke 308 (=920-921) tarihli, Belh'te basılan sikke 306 (=918 - 919), Nişabur'da basılan sikke 308 (=920 - 921) Samanî dirhemlerinin barbarca taklitleri olan Bulgar sikkeleridir. Samanî sikkelerinin barbarca taklidi olan bu sikkelerin hususî vasıfları şudur ki damgaları Samanî dirhemlerine göre yapılmış olup darp yeri ve tarihi aynen muhafaza edilmiş, ancak hükümdarın adı değiştirilmiştir. Samanî emîrin yerine, sikkedeki tarihten çok sonra tahta çıkan Bulgar hükümdarı Mikâil ibn Cafer'in adı konmuştur. Bu Mikâil ibn Cafer kimdir? Bu hükümdarın kim olduğunu tayin etmek ancak babasının hüviyetini izah etmekle mümkündür. Daha R. R. Fasmer "X. asır Bulgar sikkeleri" adlı eserinde çok esaslı mütalâada bulunmuş ve bu Mikâil'in Bulgar hükümdarı Cafer'in [73] oğlu olduğunu söylemişti. İbn Fadlan (varak 204 b), Bulgar hükümdarı

[72] B. D. Grekov, mezkûr eser, s. 78.

[73] R. R. Fasmer, O monetax voljsikix Bolgar X veka. İzvestiya Ob. arxeologii, istorii i etnog. dergisinin XXXIII. cildinden ayrıbasım (Kazan, 1926)

Almuş ibn Şilki'nin emirü'l-müminin'in (imam Cafer al-Muktedir billah'ın) adını aldığını, babasına, yani Şilki'ye de Abdullah dendiğini söylemektedir. Biz, Samanî dirhemlerinin taklidi olan Mikâil ibn Cafer'in sikkelerine dönelim. Bulgar hükümdarı Mikâil, böylece hükümdarı Almuş İbn Şilki'in (Cafer ibn Abdullah'ın) oğlu oluyor[74]. İbn Fadlan işte bu Cafer'i ziyaret etmiştir. Dikkate değer ki bu sikkelerin çoğunda Bulgar şehri zikredilmiyor. Bununla beraber Mikâil ibn Cafer adı yazılı bunlara benzer bir sikkede darp yeri olarak Bulgar şehri gösterilmektedir. Yazık ki bu sikkede tarih yazılmamıştır. Bu, sikkede Bulgar şehrinin ilk defa zikredilişidir. Bundan sonra Suvar'da ve Bulgar'da darbedilen sikkelere malik bulunuyoruz. Bulgar hükümdarlarından Talip ibn Ahmed'in 337 (=948 - 949), 338 (=949 - 950), 341 (=952-953), 347 (=958-959) yıllarında Suvar'da basılan sikkeleri, Mumin ibn Ahmed'in 366 (=976-977) yılında Bulgar'da yahut Suvar'da basılan sikkesi, Mumin ibn Hasan'ın 366 (=976 - 977) yılında Bulgar'da basılan sikkesi vardır, yine 1370 yıllarına ait Bulgar'da basılan sikkeler mevcuttur. Listede görüldüğü veçhile Bulgar şehri adına 366 (=976 - 977) yılından itibaren, muntazam surette, sikkelere raslanmaktadır. Fakat 366 hicret yılını Bulgar şehri için ilk sene olarak kabul etmek mümkün değildir; çünki Talip İbn Hasan zamanına kadar, yani 337 (=948 - 949) senesine kadar, yukarıda denildiği gibi, biz, Mikâil ibn Cafer adiyle darbedilen sikkede Bulgar şehri adına raslıyoruz.

Yukarıda yazılanlar Bulgar meskûkâtı ile mukayese edilirse, bize öyle geliyor ki, şu esaslı neticeye bizi götürür: İbn Fadlan zamanında Bulgar şehri henüz mevcut değildi. Bulgar hükümdarı Almuş İbn Şilki (Cafer ibn Abdullah da odur) Abbasî halifesi Muktedir'e (908 - 932) müracaat ederek "kendisine muhalif olan hükümdarlardan korunması için" kale yapmıya yardım istediği zaman şehir kurmaya hazırlanmış değil miydi?[75]

[74] Mezkûr eser, s. 33 ve sonrası. Halife Muktedir zamanında — yani 932 yılına kadar — kesilen paralar mevcuttur. Bu paralarda Bulgar meliki emîr unvanını taşıyor ve بارمان Barman yahut تارمان Tarman tesmiye olunuyor. W. W. Barthold, İbn Fadlan kervanının geldiği Bulgar hükümdarının adı bu olduğunu tahmin etmiştir. Almuş adına gelince, Barthold'un tahminine göre, bu müstensihlerden biri tarafından hakikî Barman yerine geçirilmiştir (W. W. Barthold, Arabskiye-izvestiya o Rusax. Sov. Vostokovedeniye, t. I, s. 43).

[75] İbn Fadlan, s. 55.

İbn Fadlan, kendisine şahsan Almuş ibn Şilki'nin söylediği şu sözleri naklediyor : "Hakikaten siz hepiniz beraber geldiniz. Benim efendimin sizin için ettiği masraf bu parayı bana getirmeniz içindi. Bu para, dünyayı esir eden Yahudilerden [76] koruyacak kale inşasına harcayacaktım" [77]. Burada bahis konusu olan para halife Muktedir tarafından Bulgar hükümdarı Almuş'a hediye edilmiş 4000 altın dinardı, fakat bu parayı sefaret heyeti getirmemişti. Bu para kale inşası için tahsis edilmişti. Bu kale inşa edilmiş, Bulgar şehrinin mebdei de bu kale olmuş değil mi? Bütün bu vakaları, yazılı kaynaklarda şehir olarak Bulgar adının ancak İbn Fadlan'ın seyahatinden sonra meydana çıkmasiyle karşılaştırmamak mümkün değildir.

Yukarıda denildiği veçhile, Şaraf az-zaman Tahir Marvazî kaynak olmak sıfatiyle —IX. asrın ilk yarısına ait ana-kaynağa dayanması bakımından— İbn Rusta, Gardizî ve al-Bekrî ile aynı sırada bulunmaktadır. Bu kaynakların, cenubi-şarkî Avrupa'ya ait haberleri heryerde yahut hemen hemen heryerde biribirine uymaktadır; bununla beraber bu müelliflerden her biri, ana-kaynaktan esas malûmatı aldıktan sonra, kendi hoşuna giden teferruatı da alarak birbirini tamamlamaktadırlar. Marvazî'nin Hazarlar hakkında naklettiği hikâye de, yukarıda gördüğümüz veçhile, bu cümledendir. Hiç şüphe yoktur ki hikâye İbn Rusta, Gardizî ve al-Bekrî'nin hikâyesi alınan kaynaktan alınmıştır. Marvazî'nin Bulgar hakkındaki hikâyesi ise büsbütün ayrı bir mevki işgal etmektedir. O, Bulgarlar hakkında, teferruatı itibariyle değil, fakat mahiyeti bakımından yeni donneler vermektedir. İşte onun sözleri: "Onların (Bulgarların) iki şehri vardır, bunlardan birine Suvar, ikincisine ise Bulgar denir. Bu iki şehrin arası iki günlük yoldur. Bu yol ırmak kıyısından, sık çalılıklar arasından geçer" [78]. Marvazî'nin Bulgarlar hakkındaki bu hikâyesi İbn Rusta, Gardizî ve al-Bekrî'nin haberleriyle mukayese edilirse onlarınkinden çok farklı olduğu görülür. Bu haberi Marvazî'nin IX. baba, yani Türkleri, Volga çevresini, Islavları ve Rusları tavsif ettiği baba, sokmaması da tesadüfî değildir.

Marvazî'nin Bulgarlar hakkındaki hikâyesi "Uzak eyaletler ve adalar hakkında" başlıklı XV. babında bulunuyor. Görünüşe göre,

[76] Yani Hazar.
[77] İbn Fadlan, s. 69.
[78] V. Minorskiy, Marvazî , s. 44.

Bulgarlara ait bu hikâye Ebu Abdullah Muhammed ibn Ahmed Ceyhanî'nin Coğrafyasından alınmış olsa gerektir. Ceyhanî'nin bu eseri, galiba, X. asrın 20. yıllarının ortasında, İbn Fadlan'ın Bulgar'a seyahatinden biraz sonra, yazılmıştır. Bize öyle geliyor ki, yazılı kaynaklarda Bulgar'ın şehir adı olarak ilk defa zikredilmesiyle Mikâil ibn Cafer'in sikkesinde Bulgar şehrinin zikredilmesi aynı zamana tesadüf etmektedir.

Bize öyle geliyor ki, yukarıda nakledilen malûmattan şu neticeyi çıkarmak zarurîdir: Bulgar'ın, bir şehir olarak, İbn Fadlan ve kervanı Bulgar ülkesine geldikten sonra, yani 922-923 yahut 924 yıllarında, temeli kurulmuş olacaktır. Marvazî'de Bulgar şehriyle bir arada Suvar şehri de zikredilmektedir. Bu, Suvar adının, galiba, ilk defa zikredilişi değildir. İbn Fadlan'da Savan سوان yahut Suvan[79] halkı zikredilmektedir; burada müstensihin açıkça hatası vardır : son harf olan, ر harfini ن okumuş ve Suvar kelimesi Savan yahut Suvan olmuştur. Vakıa burada İbn Fadlan şehir ifade eden ıstılahı (beled yahut medine) kullanmıyor, bu da gayet tabiîdir, çünki o şehrin kendisinden değil, fakat halktan, yani Savan (Suvar) سوار halkından, bahsediyor.

Mavrazî'ye göre her iki şehir—Bulgar ve Suvar—ırmak kıyısında bulunuyordu, araları iki günlük yoldu; bu yol çalılıklar arasından geçiyordu.

Bulgar şehri hakkında, zaman itibariyle, ikinci haber al-İstahrî'nin tavsifidir. Al-İstahrî eserini, coğrafyaya ait bütün diğer eserler gibi, 930 - 933 yıllarında yazmıştır. Al-İstahrî'nin kitabındaki malumatın hangi kısmı bizzat kendisine ve hangi kısımı selefi olan meşhur al-Belhî'ye ait olduğu ilmen tayin edilemediğinden biz yalnız al-İstahrî'nin adını zikredeceğiz. Al-İstahrî'nin sözlerine göre "Bulgar bir şehrin adıdır. Onlar (Bulgar ahalisi) müslümandır. Orada cami vardır, Bulgar şehrinin yakınında Suvar denilen başka bir şehir vardır. Orada da cami vardır. Orada vaiz bulunan birinin bana anlattığına göre bu iki şehirde 10.000 nüfus vardır. Evleri ahşaptır, kışın bu evlerde yaşarlar, yazın çadırlarda ikamet ederler"[80]. İbn Havkal, al-İstahrî'nin bu sözlerine, hiçbir şey ilâve etmeden, tek-

[79] İbn Fadlan, varak 208, rusça tercüme, s. 76.

[80] BGA, I, s. 225.

rarlamaktadır[81]. Al-Makdasî, al-İstahrî'den daha kısa olarak, Bulgar'ın tavsifini vermektedir. "Bulgar ırmağın iki kıyısında bulunur. Yapıları ağaçtan ve kamıştan (dallardan) dır. Cami الجامع çarşının ortasındadır"[82]. "Hudud al-âlam" müellifinin de şehri tavsifi dikkate değer. "Bulgar—pek de büyük olmıyan eyaletiyle— bir şehirdir. İtil kıyısındadır. Ahalisinin hepsi müslümandır; bunlardan 20.000 süvari çıkar. Kâfirlerin askeri ne kadar çok olursa olsun savaşırlar ve galip olurlar. Burası zengin yerdir. Suvar, Bulgar yakınında bir şehirdir; burada, Bulgar'da olduğu gibi, din için savaşan mücahitler vardır"[83].

Bulgar şehri—Bulgar ülkesi tarihinin pek müsait bir devrinde meydana gelmiştir. Esas kütlesi ziraatle meşguldu, yerleşik hayata geçmiş cemiyet teşkil ediyordu. Bu cemiyet komşulariyle— Ruslar, Islavlar, Burtaslar, Hazarlar, bilhassa Harezmliler ve Orta-Asya'nın başka ülkeleriyle çok canlı ticaret faaliyetine iştirak ediyordu. Ülkenin büyümesiyle başkent Bulgar şehri de büyüdü. Al -İstahrî şehirde cami bulunduğunu kaydediyor. Bununla beraber 30. yıllarda şehir henüz büyümüş değildir: Suvar ile birlikte ancak 10.000 nüfusu vardır. Bulgar şehri çevresinin ormanlık olması mesken yapılarının evsafında da kendini göstermiştir, yapıların hemen hemen hepsi ahşaptı. Ziraatin izafî sıkleti büyük olmasına rağmen, şehir halkı henüz çobanlık hayatındaki itiyadlarından ayrılamamışlardı, yazın ahşap evlerini bırakıp çadırlara taşınırlardı.

80. yıllarda al-Mukaddasî Bulgar'da çarşılar bulunduğunu, onun muasırı olan "Hudud al-âlam"ın meçhul müellifi ise şehir ahalisinin hepsinin müslüman olduğunu, bunlar arasından mühim miktarda gaziler çıktığını yazıyorlar. Bulgar şehri ve çevresi fevkalâde savaş kudretine malik 20.000 süvari tedarik ediyordu.

Bulgarların Harezm ve bütün Orta-Asya ile kültür münasebetleri, Hazarlara nazaran, daha fazla idi. Muhtelif sanatlar, ezcümle şarkî islâm sikke darbı tekniği oradan gelmişti —her şeyden önce, Samanî dirhemlerinin taklidini hatırlamalıyız—.

İslâm dini de Volga bölgesine Orta-Asya'dan geldi.

[81] BGA. II, s. 285.

[82] BGA, III, s. 361.

[83] Hudud al-Âlam, varak 38 b (metin W. W. Barthold'un tercümesinde gösterilmiştir.)

Müslümanların, bilhassa Harezm tacirlerinin, Bulgar'ı sık sık ziyaret ettiklerine dair Arap coğrafya edebiyatında çok malumata malik bulunuyoruz. Dikkate değer ki İbn Fadlan bu memlekete geldiği zaman burada islâmı buldu. Halbuki sefaret heyetinin vazifeleri arasında İslâmiyeti yaymak da vardı.

Bu münasebetle işte o ne diyor: "Biz onlarda kadınlı erkekli beşbin nüfuslu bir "ev" halkı gördük. Bunların hepsi müslüman olmuşlardı. Bunlar Barancar adiyle marufdurlar[84]. Bunların ibadet etmeleri için ağaçtan mescid yapılmıştır."

Burada Barancar kabilesinin hepsinin Müslüman oldukları sarahatle söylenmektedir.

İbn Fadlan'ın Bulgar'a gelmesinden önce, yani 922 yılından önce İslâmiyetin Bulgarlar arasında intişarı hakkında coğrafyacı İbn Rusta söylüyor. Onun Şarkî Avrupa hakkındaki malûmatı 845 yılına kadar geçen zamana aittir. Bulgarların çoğunun müslüman olduklarını, mescidleri, ilkmektepleri ve müezzinleri bulunduğunu[85] sarahatle söylemektedir. Gardizî'de dikkate değer teferruat vardır. Ona göre Bulgarlar, tanıdıkları Müslümanla karşılaştıklarında secde ederler[86]. İbn Rusta Bulgarlarda İslâmiyetin intişarı hakkında, galiba, fazla mübalâğa ediyor. Bazı âlimlerin fikirlerine göre İbn Rusta Bulgarların islâmiyetine ait malumatını mütemmim kaynaktan, her halde İbn Fadlan'dan, almış olacaktır. Bu fikirde bulunan âlimler al-Masudî'nin sözlerine istinad ediyorlar. Al-Masudî, Bulgar hükümdarının 310 uncu yılında, halife al-Muktedir zamanında müslüman olduğunu katiyetle söylüyor[87]. 310 uncu hicrî yılının başı 922 yılının 1 Mayıs gününe rasladığına göre ancak İbn Fadlan'ın bulunduğu sefaret heyeti geldikten sonra Bulgarların Müslüman oldukları neticesi çıkarılmaktadır. Fakat İbn Fadlan, 5000 nüfuslu bütün bir Bulgar kabilesinin, sefaret heyeti gelmeden önce Müslüman olduklarını söylüyor. İbn Fadlan'ın bu sözleri bulunmasa idi bu mütalâayı kabul etmek mümkün olurdu. İbn Fadlan Bulgarların İslâmiyetinde bazı hususiyetler müşahede etmiştir. Burada kameti[88]

[84] Bu isim hakkında Prof. B. N. Zahodin Volga bölgesinin tarihine ait verdiği konferanslarından birinde çok calibi dikkat mütalâalar beyan etmiştir.

[85] BGA, VII, s. 141.

[86] Gardizî (W. W. Barthold'un "Otçet"ında, s. 121).

[87] Al-Masudî, II, s. 16.

[88] İkama namaza ikinci defa çağırma.

iki defa getirirlerdi. İbn Fadlan müterciminin doğru tahminine göre bu iki defa kamet getirmek Orta-Asya'ya mahsustur ve Bulgarlara islâmiyetle oradan gelmiştir.

Bulgar ülkesinde İbn Fadlan'dan sonra islâm dini o kadar sağlam yerleşmiştir ki, al-Masudî'nin sözlerine göre, orada şu vakaya zemin bulunmuştur : Bulgar hükümdarının oğlu hacca gitmiş ve Bağdat'ta halife ile görüşmüştü ve ona zengin hediyeler, ezcümle siyah kürkler, takdim etmiştir [89]. Bu Bulgar hükümdarı, galiba Almuş İbn Şilki'nin (yani Cafer ibn Abdullah'ın) oğlu olsa gerektir, çünki bu vaka 310 (=922-923) ile 332 (=943-944) yılları arasında olmuştur.

Dikkate değer ki Bulgar hükümdarına hiçbir zaman hakan denilmemiştir. Arap kaynakları ona melik, sahip, emîr, bazan da, henüz tamamiyle izah edilemiyen baltazar unvanını veriyorlar ve hiçbir zaman hakan demezlerdi. Görünüşe bakılırsa Bulgarlar VI. asırda —şimalî Kafkasya'da bulundukları zaman—Türk hakanlığının tesirine henüz maruz kalmamışlardı. Din ve kısmen kültür bakımından Bulgarlar Orta-Asya tesirine maruz kalmışlarsa da, siyasî bakımdan onlara batıdaki komşuları Rus İslavları daha kuvvetli tesir icra etmişlerdi. Şark kaynaklarında Bulgarların Islavlarla karıştırılmaları tesadüfî değildir. Hayret edilecek bir vakadır ki X. asır Volga bölgesine ait en emniyetli ve Bulgarların günlük hayatlarını dikkatle müşahedenin mahsulü olan kaynak müellifi İbn Fadlan hemen hemen bütün hallerde Bulgarları "sakalibe" tesmiye etmektedir.

[89] Al-Masudî, II, s. 16.

"GÛR-İ EMÎR" TÜRBESİNDE TİMUR'UN VE AHFADININ MEZAR KİTABELERİ*

A. A. SEMENOV

Belleten, cilt XXIV, sayı 93
Ocak 1960

1941 yılının Haziran ayında Özbekistan Cumhuriyeti halk komiserleri Şûrası Reis Muavini Karı-Niyazef riyasetinde teşkil edilen hükûmet komisyonu heyetinde üye olarak bulunuyordum. Bu komisyonun vazifesi Timur'un, oğulları Miranşah ile Şahruh'un ve torunları Uluğ Bey ile Mehmed Sultan'ın mezarlarını açmaktı. Başkent ve yerli matbuata mensup pek çok muhbirler, gazete ve dergilerin yazarları, muharrirler, ressamlar, sinemacılar, bazı parti, cemiyet ve hükûmet mümessilleri komisyonun mesaisine fevkalâde alâka gösteriyorlar ve sansasyonel keşifler bekliyorlardı. Bundan dolayıdır ki bugünlerde Emîr Timur türbesinden, mezar taşlarındaki ve türbe duvarlarındaki kitabelerden bahseden edebiyata karşı olağanüstü alâka ve rağbet artmıştı. Gûr-i Emîr'in ve onun merkez kısmındaki mezarların güzel popüler tavsiflerini V. L. Vyatkin ile M.E.Masson'un[1] mesailerinde bulmak kabil ise de bu mesailer kitabelerin münderecatının uyandırdığı merakı tatmin edemezlerdi; çünki Gûr-i Emîr ve Semerkand'ın başka eski eserleri hakkında yazı yazanların hiç biri çok büyük tarihî önemi olan bu mezar kitabelerinin münderecatına temas etmemişlerdir. Bu mesailerde türbenin duvarlarını kaplıyan zengin kitâbeler de aksettirilmemiştir. Arkeoloji komisyonunun yayınlarından çok lüks ve muazzam eser olan "Semerkand Camileri. Mimarî resim ve krokiler albümü, cild I-Gûr-i Emîr Mescidi" (Petersburg 1905) adlı eser dahi bu bakımdan istisna teşkil etmiyor. Bu eserde ancak "Timurlenk mezarı üzerindeki

* "Epigrafika Vostoka" dergisinin II. ve III. sayılarından alınmıştır. (Bk. not 37).

[1] V. Vyatkin, Pamyatniki drevnostey Samarkanda. Samarkand, 1927, s. 82; M. Masson, Pamyatniki ob ekskursii po Samarkandu. Samarkand, 1929, s. 626; Masson, Mavzoley Gûr-Emîr Taşkent 1926, s. 30.

yeşim taşının yukarıki yüzü"[2] konulmuş, fakat kitabe deşifre edilmemiş, tercümesi de verilmemiştir. Bütün bunlar gözönünde bulundurulursa demek mümkündür ki Timurlenk türbesine dair şimdiye kadar çıkan eserlerde bu âbidenin ancak dış görünüşünün tavsifine yer vermek mimarisi bakımından arasıra bazı makul fikirler de dermeyan etmekle iktifa edilmiştir. Türbe ve kitâbelere gelince bunlar ideoloji ve ruh bakımından büsbütün meçhul kalmışlardır. Gûr-i Emîr kitâbelerinden bazısının rusçaya yegâne tercüme ve neşir tecrübesi Ş. A. Lapin'e aittir[3]. Bu zat bu kitâbelerden iki tanesinin tercümesini neşretmiştir. Biri Gûr-i Emîr-in kendisinin, ikincisi de yeşim taşı üzerindeki kitâbenin tercümeleridir. Bu tercümeler Gûr-i Emîr muhafızlarından Şeyh Ebû Saîd Ma'sûm tarafından istinsah edilen kopyelerden yapılmıştır. Semerkand'a gelen ve eski eserlere karşı alâka gösteren bütün seyyahlara ve yerli ilim adamlarına bu kopyeler pek iyi malûmdu. Bu kopyeler kitâbelerin tabiî büyüklüğünde, birbirine eklenmiş kalınca -bazan da şark usulü ile cilâlanmış- kâğıtlar üzerinde Ebû Saîd Ma'sûm tarafından kalın yontulmuş kamış kalemle nesih veya nesih-i sülüs hatla yazılarak hazırlanır ve beher kopye 10-30 ruble mukabilinde satılırdı. Ebû Saîd Ma'sûm'un anlattığına göre müteveffa Profesör İ. N. Veselovskiy, V. K. Jukovskiy ve daha başkaları onun müşterilerindendi. 1941 yılında bizim komisyon Semerkand'da Gûr-i Emîr civarında bulunduğu sırada Ebû Saîd Ma'sûm daha hayatta idi; hazırladığı kitâbe kopyelerinin beher tanesini 150 ruble mukabilinde teklif ediyordu.

Lapin'in mesaisi (tercümesi) o zaman yerli ilim adamlarının[4] sert tenkidleriyle karşılandı, Petersburg ve Moskova müsteşrikleri ise buna dair hiçbir şey söylemediler. Lapin tarafından tercüme edilen Timurlenk mezar taşı kitâbesi hakkında ancak şöyle diyebiliriz: Lapin arapça metnin mânalarını tahrif etmekle kalmamış kitâbenin tarihî ehemmiyetini haiz kısmını -ölünün ayaklarına rastlayan ve

[2] N. Veselovski, Samarkandskiye meçeti. Albom arhit. risunkov i çert., fas. Meçet Gûr-Emîr, SPb. 1905 Bibliyografya ZVO. XVII SPb. 1906, s. 0184.

[3] Spravoçnaya knijka Samarkandskoy ob. na 1896 g. Samarkand, 1896. s. 3 - 4 bölüm IV.

[4] N. F. Petrovskiy. Nadpisi na istoriçeskih pamyatnikah g. Samarkand S. A. Lapina. Samarkand, 1895 (No 13 "Turkestanskiye Vedomsti" gazetesinde 1895). V (yatkin), Eşçe o knijke g. Lapina (İdareye mektup) "Turkestanskiye Vedomsti" 1896, No. 20.

yan tarafta bulunan kısmını- "bundan sonrası duadan ibarettir, tercüme edilmedi"[5] diyerek tercüme etmemiştir. Burada nakledeceğimiz metin ve tercümede görüleceği veçhile bu kısımda hiçbir dua yoktur.

Semerkand kitabelerine dair yazı yazan ikinci zat zamanımızın Fransız bilgini E. Blochet'dir. Onun *Les Inscriptions de Samarkand* adlı makalesi "Revue Archeologique"in 1897 senesine ait I. cildinde (s. 67-109) basılmış ve ayrı basım olarak da yayınlanmıştır. Fransız müsteşrikinin bu makalesi, maatteessüf, pek fazla kusurludur. Şöyle ki, "Incsription A" ile işaretlendirdiği Timur'un mezar taşı kitâbesini (face supérieure dans la chapelle du dez-de-ch-ausée sah. 7) müellif, Uluğ Bey tarafından büyük babasının mezarına yerleştirdiği meşhur siyah yeşim taşına ait saymaktadır. Bununla beraber mezar taşının kenarında, ölünün ayakucunda bulunan ve çok mühim tarihî malûmatı ihtiva eden kısmı ise zikredilmiyor. Blochet'nin "Inscription B" ile işaretlendirdiği mezar kitabesi ise (dans la crypte de Goûr-i Mir, ayrı basımda sahife 10) mevcut değildir. Müellifin bunu nereden aldığı da meçhuldür. Halbuki yeşim lahdin altında bulunan mezar taşındaki fevkalâde ehemmiyetli geniş kitabe ise kat'iyyen zikredilmiyor. Bu kitabenin bulunduğu çok ağır beyaz mermer, birbirine eklenmiş üç parçadan mürekkep olup toprağa indirilmiş mermer yatağı örtmektedir. Timur'un bakiyeleri bulunan tabut buradadır (bu tabut arça veya dut ağacından yapılmıştır). Bu tabut defin sırasında, altın tellerle dokunmuş, arapça yazılarla süslü ipek kumaş ile örtülü bulunmuştur. Bu örtüden ancak parçalar (fragment) kalmıştır. Timur'un tabutu açıldığı anda keskin ve hoş bir koku yayıldı. Mezarın açılmasiyle öğrenilen bu teferruat anonim tarihçinin "Timur'un ölüsüne gül suyu, misk ve kâfur sürdükleri"[6] hakkında verdiği malûmatı teyid etmekte, Timur'un ölüsünün Şirazlı mahir bir usta tarafından yapılan çelik tabuta konulduğunu söylüyen İbn Arabşah'ı[7] ise

[5] S. A. Lapin, Mezkûr eser s. 4, not I.

[6] W. Barthold. O pogrebenii Timura. ZVO, XXIII, 1915, s. 21 (ayrıbasım).

[7] W. Barthold. Mez. eser. 23. İbn Arabşah'ın bu haberi, galiba, ilim adamlarının şüphesini celb etmiştir. M. E. Masson, İbn Arabşah'ın bu haberini naklettikten sonra bunu teyid etmek için olacak, şu sözleri ilâve ediyor: "1925'de Timur'un mezarı üzerinde mıknatısla yapılan tecrübede bu mezarda mıknatıs çeken bir cismin bulunduğu anlaşılmıştır. İhtimal ki bu cisim tabutun kalıntısı veya başka bir cisim olabilir" (M. E. Masson, mezkûr eser, s. 19, not 1). Halbuki Timur'un mezarında buna benzer hiçbirşey bulunmadı.

yalanlamaktadır. Blochet, bugüne kadar meçhul kalmış olan çok önemli tarihî malûmatı ihtiva eden Şahruh'un mezar taşındaki kitâbeyi kat'iyyen zikretmiyor. Blochet'nin eserinde ancak Mîranşah ile Uluğ Bey'in kitâbeleri tam olarak verilmiştir. Kayda değer ki Blochet eserinde kitâbeleri önce noktasız olarak nakletmekte ve sonra bunları Arap yazısında olduğu gibi noktalamaktadır. Buna bakarak kitâbenin aslında noktasız yazıldığı fikrine kapılmak mümkündür. Halbuki kitâbelerin aslında yalnız noktalar değil, birçok yerlerinde harekeler bile konulmuştur. Blochet'nin neden böyle yaptığını anlamak güçtür. Ona göre Timur ve Mîranşah kitâbelerinin kıraati ve izahı için elinde fotokopileri bulunmuş, başkaları için de Orta-Asya'dan E. Blanc (ayrı basım, s. 4) tarafından getirilmiş olan ıstampajlardan faydalanmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, bunlar stampaj değil, Ebû Saîd Ma'sûm'un yukarıda zikri geçen ve aslına pek te sadık olmıyan kopyelerine benzeyen kopyeler olsa gerektir.

Gûr-i Emîr türbesi kitâbelerine karşı bu kadar dikkatsizlikler mevcutken Şark tarihçilerinden müteveffa W. W. Barthold ile A. A. Zimin bu gibi kitâbelerden faydalanmışlardır. Her iki tarihçi Timur'un ölüm tarihi (14 Şaban 807) hakkında, pek de açık olmıyan ibarelerle ("Mezar kitâbesinde" Barthold; "Timur'un mezarında" Zimin)[8] kitâbeyi kaynak gösteriyorlar. Hakikatte ise bu tarih Uluğ Bey tarafından Timur'un mezarına konulan yeşim taşındaki kitâbededir. Timur'un mezar taşında tarih yoktur. Barthold, Blochet'yi kaynak göstererek, Uluğ Bey'in kitâbesini ve bu kitâbede "Baba kaatili Abdüllâtif'in açıkça takbih edildiğini" zikrediyor.[9]

Timur ve Timurluların mezarları açılırken meydana çıkarılan bütün eşyanın sayılarını, ölçü ve fotoğraflarını tesbit sırasında ben Uluğ Bey'in, Şahruh'un, şüpheli Seyyid Ömer'in, Mîranşah'ın, Timur mezarındaki yeşim taşının, Timur'un torunu Mehmed Sultan'ın kitâbelerini tetkik ve kopye etmeğe muvaffak oldum. 1943 senesinin nisan ayında, Nevâî jübilesi komitesi tarafından, müteveffa mütehassıs fotoğrafçı İ. P. Zavalin Semerkand'a gönderilmiş ve mezkûr kitâbelerin hepsinin 13×18 eb'adında fotoğraflarını almıştı. Bizzat

[8] W. Barthold, O pogrebenii Timura ZVO, XXIII, sah. 20; A. Zimin, Podrobnost Mir-i Timura. Protokolı Türk. krujka lub. arh., g. XIX. Taşkent 1914 s. 49.

[9] W. Barthold, Uluğ Bey i ego vremya (Uluğ Bey ve zamanı) Peterb. 1918.

istinsah ettiğim suretleri bu fotokopilere göre, daha sâkin ve müsait şartlar içinde kontrol ederek şüpheli bulduklarımı düzeltmeğe çalıştım.

Timur'un mezar taşı kitâbesini, yazısı çok girift olduğu için, okuyamamıştım. Benim ricam üzerine İ. P. Zavalin bu kitâbenin fotoğrafını 13×18'den fazla büyüttü. İşte bu büyütülmüş fotokopiye göre bu çok girift ve çetin kitâbenin metnini ve tercümesini veriyorum. Benim fikrime göre bu kitâbe zamanın çok usta 'müşşâk'ı tarafından yazılmıştır.

Mezar taşları kitâbelerinin münderecatına geçerken bunlardan en esaslısı ve büyüğü olan kitabeden başlıyorum.

Semerkand'da Gûr-i Emîr Türbesindeki Timur'un mezarını örten mermer üzerindeki kitâbe :

Arapça kitâbe en aşağıdan, ölünün ayak ucundan başlıyor (Res. 1):

هذا مرقد السلطان الاعظم و الخاقان الاكرم

Buradan karşı bakana göre, sol taraftaki çerçeve kenara geçiyor:

باسط الامن والامان امير تيمور كوركان بن امير ترغاى بن الامير بركل بن الامير ايلنكير بن الامير ايجل بن الامير قراجار نويان بن الامير سوغوجيجان بن الامير اردمجى باروولاس بن الامير قجولاى بن الامير تومنای ثم جنكيزخان بن الامير يسوكاى بهادر. ||

Bundan sonra en yukarıdaki, baş ucundaki, çerçeveye geçiyor:

بن الامير برتان بهادر [بن الا] مير [10] قبول خان بن الامير تومنای بن الامير ||

Buradan aşağıya, karşıdan bakana göre sağ yandaki çerçeve kenara geçiyor

بايسنقور بن الامير قيدو بن الامير تومنای (تو تومتين (yerine mi) بن الامير بوقا بن الامير بو ذنجر ولم يعرف والد لهذا الماجد الا ان امه الانقو وقد حكى لم تك بغياً بنور زكاء من اسباط اسد الله الغالب على بن ابى طالب كرم الله وجه ||

Bu, büyük sultan ve asıl hakan emniyet ve amanı (etrafa) yayan Emîr Timur Küregen'in mezarıdır (Timur) bin Turagay bin Bargul bin Emîr Aylangir bin Emîr İcil bin Emîr Karaçar Noyan bin Emîr Sugucicin bin Emîr İrdamcı "Barlas" bin Kaçulay (Han?) bin Emîr Tumanay. Bundan sonra Çengiz Han bin Yesugey bahadır bin Emîr Bartan bin Emîr Baysun-

[10] [||] işaretiyle gösterilen yerler kırık yerlerdir; burası başka kitâbelere göre ilâve ile tamamlanmıştır.

kur bin Emîr Kaydu bin Emîr Tumanay[11] *(galiba bu ad Tutumtin olsa gerektir) bin Emîr Buga bin Emîr Budancir. Bu asılzadenin babası malûm değildir, anası ise Alankuva'dır. Hikâye ederler ki bu (oğul) onun tarafından zina ile (peyda) edilmiş değil, fakat tanrının arslanı Galip Ali bin Ebi Talib'in -Allah ona kerem eyleye- soyundan birinin temiz ışığı dokunmasiyle peyda olmuştu.*

Yukarıdaki yazılarla çevrelenmiş taşın orta kısmında sıkı sülüs ile yazılmış arapça 51 satırlık yazı vardır

1 — بسم الله الرحمن الرحيم بسم الله باسمه المبتدآء رب الاخرة و الاولى لا غاية له ولا منتهى

2 — فى السموات العلى الرحمن على العرش استوى الله العظيم الآء دايم النعمآء قاهرالاعداء

3 — الرحمن عاطف برزقه معروف بلطفه عادل فى حكمه عالم فى ملكه الرحمن الرحيم الرحماء عليهم

4 — العلمآء بصير البصراء غفور الغفراء باعث الانبياء صاحب الاولياء قادر على ما يشاء قدير

5 — سبحان الله الملك الحميد ذى العرش المجيد فعال لما يريد رب الارباب و مسبب

6 — الاسباب و رازق و خالق الاخلاق قادر المقدور وقاهر المقهور

7 — و عادل يوم الحشر و النشور اله الآلهة يوم الواقعة رحيم غفور شكور الحمد لله رب العالمين

8 — الحمد لله الملك الرحيم الاول القديم خالق العرش العظيم و السموات

9 — والارضين و هو السميع العليم قابل التوبة شكور حليم والحمد لله

10 — العظيم هو الاول و الاخر و الظاهر و الباطن الفاتح الدائم رازق البهائم

Kitâbe bundan sonra şöyle devam etmektedir :

11 — صاحب

12 — ابع السلا

13 — يشفع السقيمين و يغفر الخاطين

14 — و يعفو عن الهاربين و يحب الصالحين و يبر النادمين

15 — و يستر المذنبين و يومن الخائبين سبحانك لا اله

16 — الا انت الكريم المعبود غافل الخطايا و ساتر العيوب شكور

17 — حليم عالم في الحدود منبت الزروع و الاشجار و مدير

18 — الليل و النهار فالق الحبوب غنى عن الخلق قاسم

19 — الارزاق علام الغيوب مذهب الغموم انت الذى سجدلك سواد الليل

20 — و نور النهار وضوء القمر و شعاع الشمس و خفف الشجر وذوى الماء

[11] Böylece Emîr Timur ile Çengiz Han'ın müşterek ataları Emîr Tumanay oluyor. Bunun bir oğlu Kaçulaydan gelen sülâleden Timur, ikinci oğlu Kaydu dan Çengiz türemiştir.

21 — الهى انت الذى سجدلك السماء و الارض و البر و البحر و من فيهن
22 — الهى انت الذى ليس كمثله شئ وهو على كل شئ قدير الهى انت
23 — تعلم السر و الاعلان وما فى القلوب الهى انت الذى تعفو
24 — عن المعاصى بعد ان يغرق فى الذنوب الهى انت الذى كل شئ خلقته
25 — ينصرف اليك بالمنصرف الهى اغفرلى خطيتى يارب فافض حاجتى كما
26 — قلت ادعونى استجب لكم و انت بوعدك مصدق نجنى من الكرب
27 — و الغم و الهم و الدين والضيق الشدة والمرض انت غياثى
28 — كل مكروب و مظلوم ومصروب الهى انت الذى قلت لا
29 — تقنطوا من رحمتى [12] وانت لقولك صادق لست بمكذوب
30 — [وا] حفظنى يا مولاى من افات الدنيا و الاخرة ولا تفضحنى
31 — سيدى على رؤس الخلائق خاصة فى يوم الموعود الله اكبر
32 — الله اكبر الله اكبر لا ضده ولاند ولا وصل له ولا
33 — شبه له ولا وصف له ولا كفوله ولا حده حدود له ولا
34 — مثل له ولا شريك له فى الملك ولا وزير له اسألك يا عزيز
35 — يا عزيز يا عزيز يا الله يا الله يا الله يا رحمن يا رحمن يا رحمن يا رحيم
36 — يا رحيم يا رحيم ان ترنى فى منامى ما رجوت منك واكرمتنى لمغفرتى
37 — خطيتى انك على كل شئ قدير و ارزقنى حفظ القرآن
38 — و تخللها بذكرى و لحمى و تكلنى الى نفسى طرفة عين انك
39 — على ما تشاء قدير ولا حولا ولا قوة الا بالله العلى العظيم
40 — اللهم يا حنان يا منان يا ذى الجلال و الاكرام اشهد ان
41 — كل معبود من دون عرشك الى قرار الارضين السابعة
42 — باطل غير وجهك الكريم امنت بك لا اله الا انت
43 — و رضيت بك ربا يا غياث المستغيثين اغثنى و فرج عنى
44 — كل سوء و مكروه فى الدنيا و الاخرة واصرف عنى شر جميع
45 — خلقك و ارزقنى و وسع على رزق و اغثنى لا اله الا انت
46 — اللهم اغثنى بحلالك عن حرامك و بطاعتك عن معصيتك
47 — و بفضلك عمن سواك الهى انت خلقتنى ولم اك شيئاً [13] ظلمت نفسى
48 — و ارتكبت العاصى و انا مقرلك بذنوبى يارب ان غفرتنى فلا ينقص من
49 — ملكك شئ وان عذبتنى فلا يزيد فى سلطانك شئ يارب انك تجد من
50 — غيرى و انا لا اجد من يغفرلى ذنوبى غيرك فاغفرلى ذنوبى يا غفور
51 — يارحيم يا ذاالجلال و الاكرام و صلى الله على محمد و آله اجمعين

(1) *Rahman ve rahîm Tanrı'nın adiyle! Allah'ın adiyle, her başlangıç onun adiyledir. Gelecek ve şimdiki hayatın sahibi, yüce göklerde onun evveli ve sonu yoktur* (2) *Tanrı arş üzerinde yerleşti. Tanrı merhametleriyle büyüktür,*

[12] Kur'an, sûre XXXIX, âyet 54: لا تقنطوا من رحمة الله

[13] Kur'an'ın XIX. sûresinin 20. âyeti ولم تك بغيا ve aynı sûrenin 10. âyeti قد خلقتك من قبل ولم تك شيئا ile krş.

iyilikleriyle ebedîdir, bütün düşmanlarına galiptir (3) *sehavetiyle rahman ve rahîmdir, lutfiyle maruftur, hükümlerinde âdildir, mülkünde âlimdir, merhamet edenlerin en merhametlisi ve rahimidir* (4) *âlimlerin âlimi, görenlerin göreni, af edenlerin en büyüğüdür, peygamberler gönderen, velilerin sahibi odur, kadirdir, her istediğini yapar* (5) *mübarek arşın sahibi olan, her istediğini yapan, Rablerin Rabbı, sebeplerin müsebbibi* (6) *rızk verici, yaratıkların halıkı, mukadderatın kadiri, kahredilmişlerin kahiri,* (7) *haşr gününün âdili, hüküm gününde Tanrıların Tanrısı, rahim, bağışlayıcı, cömertçe mükâfat verici Tanrı'ya hamdolsun* (8) *merhametli padişah, evvel, kadim, büyük arşın, göklerin* (9) *ve yerlerin halıkı olan Tanrıya hamdolsun o her şeyi işiten, bilen, tövbeyi kabul eden, cömertçe mükâfat veren, sabreden Tanrı'dır* (10) *büyüktür, ilk ve son odur, zâhir, bâtın, fâtih ve dâim, hayvanlara rızk veren odur.* (11) *o sahibidir.* (12) (burasında kırık vardır.) (23) *hastalara şifa veren, yanılanları af eden odur* (14) *kaçakları af eder, salihleri sever, tövbe edenlere iyilik eder,* (15) *günahların günahını örter, ümitlerinde aldanmış olanlara ümit bahşeder, sana lâyık olan hamdü sena ediyorum, senden başka Tanrı yoktur, kerim, mâbud, hataları af eden, ayıpları örten sehî,* (17) *halîm ve âlimdir. Tarlaları ve ağaçları yetiştiren,* (18) *gece ve gündüzü idare eden hububatı yetiştiren, kimseye muhtaç olmıyan* (19) *(mahlûkların) rızklarını üleştiren, örtülü şeyleri bilen, kederleri defeden sensin, Tanrım sen o zatsın ki gecenin karanlığı,* (20) *gündüzün ışığı, ayın aydınlığı, güneşin şuası senin önünde uzanır (secde eder), ağaç ve su kurur* (21) *Tanrım sen o zatsın ki gökler, yer, kara ve deniz ve bunlarda bulunanlar sana secde ederler,* (22) *Tanrım sen o zatsın ki benzeri yoktur, her şeye kadirdir*[14] (23) *Tanrım sen gizliyi, açığı, kaplerde bulunanı bilirsin, Tanrım sen o zatsın ki* (24) *günahlıyı günahlara battıktan sonra af ediyorsun! Tanrım sen o zatsın ki bütün mevcudatı yaratmıştır* (25) *(bütün mevcudat hayattan sonra sana dönecektir! Tanrım günahlarımı af et! Tanrım muhtac etme* (harfiyen: *hacetimi defeyle nitekim* (26) *"dua ediniz, kabul ederim"*[15] *dedin, sen vaadinde sadıksın, kederden* (27), *elemden, endişeden, borçtan başkaya muhtaç olmaktan, sıkıntıdan ve hastalıktan beni koru! Sen kederden bunalanların* (28) *mazlum ve ezilenlerin yardımcısısın! Tanrım, sen* (29) *"Rahmetten ümit kesmeyiniz!",*[16] *diyen zatsın. Sen sözünde sadıksın, tekzip edilmezsin* (30)

[14] Kur'an, sûre II. âyet 19, 100, 103, bundan başka çok âyetlerde rastlanır.
[15] Kur'an, sûre XI, âyet 62.

[16] Kur'an, sûre XXXIX, âyet 54 (burada harfiyen "Allah'ın rahmetinden ümid kesmeyiniz" denilmektedir.

Bu dünyanın ve müstakbel hayatın âfatından beni muhafaza et, Rabbim (31) *kıyamet gününde milletlerin rehberlerinin önünde beni utandırma Rabbim. Allah büyüktür,* (32) *Allah, büyüktür, Allah büyüktür! ona karşı duracak kimse yoktur, onun benzeri yoktur* (33) *kimse ile bağlantısı yoktur, tavsif edilemez, ona küfüv yoktur, ona had ve hudut yoktur* (34) *misli ve mesleğinin ortağı, veziri yoktur. Merhametli, aziz Tanrı, sana yalvarıyorum* (35) *Ey Aziz Tanrı ey Tanrı, ya Allah, ya Allah, ya Allah, ya rahman, ya rahman, ya rahîm* (36), *ya rahîm, ya rahîm. Ümit ettiklerimi rüyamda göstermeni diliyorum,* (37) *günahlarımı af etmekle bana kerem eyledin, sen büyüksün, sen her şeye kadirsin*[17], *bana Kur'an ezberlemeği nasip eyle,* (38) *aklımı vücudumu birbirine karıştırdın, bir lâhza bile kendimi kendime (serbest) bırakmadın* (39) *sen her istediğini yapmıya kadirsin, yüce ve büyük Tanrı'dan başka kimsede kuvvet ve kudret yoktur* (40). *Tanrım, cömert, rahîm Tanrım, Ey celâlü kerem sahibi şahadet ediyorum ki* (41) *ârşından yedi kat yere kadar senden başka her ne mâbut varsa* (42) *batıldır. Tanrım ben sana iman getirdim, senden başka Tanrı yoktur* (43) *Rabbim olarak seni seçtim, yardım dileyenlere yardım eden Tanrı,* (44) *her fenalığı ve iğrenç şeyleri dünya ve ahrette benden uzak eyle, bütün mahlükların fenalıklarını benden ırak eyle!* (45) *Bana rızk ver, rızkımı geniş eyle, bana yardım et! Senden başka Tanrı yoktur* (46). *Haram ettiklerinden helâlinle, günahlardan itaatinle* (47) *fazlın ile senden başkasından beni koru, Tanrım, ben hiçbir şey değil iken beni yarattın, ben nefsime zulmettim,* (48) *günahlara girdim, günahlarımı itiraf ediyorum, Tanrım beni affedersen* (49) *mülkünden bir şey eksilmez, azap edersen saltanatında bir şey fazla olmaz. Tanrım* (50) *hakikat şudur ki sen bana muhtaç değildin, senden başka beni affedecek kimse yoktur, günahımı affet!* (51) *Ey rahim, büyüklü ve kerem sahibi Tanrı. Muhammed'e onun bütün ahfadına salavat olsun!*

Semerkand'da Gûr-i Emîr türbesindeki yeşim taşı üzerindeki kitâbe :

—Taşın kenarında, ikinci bağlamadan başlıyarak, sağdan sola doğru ve arapça metin (res. 2)

[bundan sonra, sola kıvrılarak, هذا مرقد السلطان الاعظم و الخاقان الاكرم || yukarıya doğru]

امیر تمور کورکان بن الامیر ترغای بن الامیر برکل || [بن] الامیر ایلنکیر بن الامیر ایجل بن قراجارنویان بن || الامیر سوغوجیجین بن الامیر اردمجی بارولاس بن الامیر قجولای بن تومنای

[17] Kur'an, sûre III, âyet 25, yine sûre LXVI, âyet 8.

خل و [بهذا] تشعب نسب جنكيز خان من هذا الاصل و خصل[koparılmış ve sıvanmış]
... لطان الامجد المدفون فى هذا المرقد غاية الشرف و الفضل قان جنكيزخان بن الامير يسوكاى ||
بهادر بن الامير برتان بهادر بن قبول خان بن [3. buradan 3. bağlama geçiyor]
الامير [buradan tekrar kenara geçiyor] ثم هو ابن الامير بايسنغر بن قيدو خان
تومنای خان المذكور [burada da en aşağıda bulunan bağlama geçiyor]
بن الامير بوذ نجر ولم يعرف buradan yukarıki kenara geçiyor بن الامير توتومتين بوقا
والد لهذا الماجد الا ان امه الانقوا و حكى كانت شيمتها الصدق والعفاف ولم تك بغيا انها
حملته من نور دخل عليها من اعلى الباب فتمثل لها بشراً سويا [18] و ذكر انه من ابناء
امير المؤمنين على بن ابى طالب و ربما بصدقها فى دعواها عليه اولادها الامجاد فى كل زمان على
كل غالب قد توفى ليلة الرابعة [19] عشرة من شعبان سنة سبع و ثمانماية

Bu mezar büyük sultan, asîl hakan Emîr Timur Küregen'in mezarıdır. Timur bin Emîr Taragay bir Emîr Bargul bin Emîr Aylangir, bin Emîr İcil, bin Emîr Karaçar Noyan, bin Emîr Sugucincin, bin Emîr İrdamcı "Barulas[20] *bin Emîr Kaçulay bin Emîr Tumanay Han, Çengiz Han'ın mensub bulunduğu dal bu kökten ayrılmıştır. Bu yüksek şan ve şeref sahibi bu mezarda defnedilen (sultan) bu kökten neşet etmiştir. Çengiz Han ise bin Emîr Yesugey bahadır, bin Emîr Bartan Bahadır, bin Kabul Han, bin Emîr Tumanay Han, bu zat ise bin Emîr Baysungur, bin Kaydu Han bin Emîr Tutumtin bin Buka, bin Budancar. Bu asîl zatın babası malûm değil, ancak anası Alankuva'dır, hikâye ederler ki o (Alankuva) tab'an sadakatli ve iffetli idi, fahişe değildi; o, yüce kapıdan giren ve insan şeklinde tecelli eden ışıktan oldu. Bu (ışık insan) Emîrü'l-mü'minîn Ali bin Ebi Talib'in evlâdından olduğunu söyledi. Onun (Alankuva'nın) bu iddiası asîl torunlarının herkese (karşı) galip olmalariyle tasdik olunuyor (Emîr Timur) Şaban ayının* 14 *üncü günü* 807*'de öldü (*15 *Şubat* 1405).

Mezar taşının ölünün ayak ucunda bulunan kısmında, yeşim taşında, aşağıdaki arapça kitabe vardır (res. 3). (sol yandan aşağısı kırılmıştır) :

1 — الحمد لله الذى صدق وعده و نصر عبده واعز جنده و هزم الاحز [اب]
2 — وحده ولا شى بعده و الصلوة على نبيه المحل للانفال و المحرض على ال[قتال وعلى
3 — آله الاشداء على الكفار و الرحماء الابراء ان هذا لحجر
4 — نقله الخاقان دوا سحان خان من اودان الى مقر سريره المسمى بقرشى
5 — و نقله منه الغ بيلك كوركان لما توجه الى جتا الذى هو ماهر جيداً

[18] Kur'an, sûre XIX, âyet 17.

[19] Bu kelimenin üstünde, galiba sonraları الاربعا diye okunan bir tashih görülmektedir.

[20] Taşta "barulas" kelimesi ("barlas" yerine) çok açık okunmaktadır.

6 — قهر عليهم بصارم [21] مافيه لو الم به نوح على فلكه لم يأمن الآ
7 — لوحل فيها خليل الله لاحترقا بجده ...

(1) *Hamd o Tanrı'ya ki vadesinde sadık oldu, kuluna yardım etti, askerini aziz kıldı, düşmanlarını*[22] *mağlup etti...* (2) *Tektir, ondan sonra hiçbir şey yoktur. Ganimetleri helâl eden savaşlara teşvik eden onun peygamberine,* (3) *kâfirlere sert, onun salihlerine merhametli olan ehli beytine salavat olsun. Hakikatte bu taşı..* (4) *Hakan Dava (Duva) Sacam Han Udan (Audan?) dan Karşı denilen tahtgâhına getirmiştir* (5) *oradan bunu (bu taşı) büyük maharet sahibi olan Uluğ Bey Küregen Cete'ye*[23] *giderken getirmiştir* (6). *O (Uluğ Bey) Ceteyi (Moğolları) keskin kılıcı ile mağlup etmiştir. Nuh ona gemisi ile yaklaşmış olsaydı o dahi tehlikeden emin olamazdı..* (7) *(İbrahim) Halilullâh tevakkuf etseydi her ikisi de atasiyle beraber muhakkak yanardı*[24].

Timur'un mezarına konulmuş olan bu kitâbe üzerinde duralım. Mezar üzerindeki taşın merkez kısmını çerçeveliyen şeritteki arapça kitâbe, gördüğümüz veçhile, Timur'un şeceresini ihtiva etmektedir. Bu şecere Timur'un Çengiz Han ile soydaş olduğunu ve Hulefâ'i Râşidîn'in dördüncüsü olan Ali neslinden geldiğini ispat etmektedir. Bu şecere büyük Emîrin seyyidliğini teyid etmekle kalmıyor, aynı zamanda onun -şiî değilse bile- şiîlere karşı sempatisini gösteriyor. Timur'un ilk ceddinin halife Ali neslinden türediği Uluğ Bey tarafından konulan mezar taşı (yeşim taşı) kitâbesinde ve Timur'un oğlu Mîranşah'ın mezar taşı kitâbesinde hemen hemen aynı sözlerle ifade edilmektedir. İhtimal ki Timur'un sevgili torunu Mehmet Sultan'ın muhteşem mezar taşında da aynı sözler tekrarlanmıştı. Fakat bu taş çok yıpranmış ve harap halde bulunmaktadır. Bu kitâbeler Timur'un ve Timurluların Alevîlerden olduklarını, ihtimal ki şiîliklerini, sanki ısrarla ilân etmiye çalışıyorlar. Timur torunlarının tarihinde bu cihete dair birçok kayıtlar buluyoruz.

Timur'un en yakın halefi Şahruh'un şiî mezhebine karşı sempatisinin ne derecede bulunduğu malûm değildir. Fakat Uluğ Bey'in

[21] Bu kelimenin kıraati güçtür مافيه okumak Arap gramerine aykırıdır.

[22] الاحزاب "düşman gürûhu, kalabalığı" kelimesinden sonra لااله الا الله okunması mümkündür.

[23] Timurîler devrine ait tarihlerde Moğolistan ahalisi جته = Cete yani "haydut" tesmiye edilmektedir.

[24] Taşın aşağı tarafından büyük bir parça kırılmış olduğu için son satırların mânâsını tam olarak meydana çıkarmak güçtür.

tarihinde çok calibi dikkat bir vak'a mevcuttur ki, şimdiye kadar bu vak'aya tarihçilerden kimse dikkat etmemiş olsa gerektir. Şahruh zamanında Şeyh Seyyid Emîr Muînüddin Ali Azerbaycan'dan Herat'a gelip yerleşmişti. Bu zat İran edebiyatına ve tasavvuf tarihine Kasım-ı Envâr adiyle girmiştir. Kasım-ı Envâr gençliğinde, Safevî sülâlesinin ceddi olan Şeyh Safiyüddin'in (vefatı 1335/735) oğlu Sadrüddin-i Erdebilî'nin tilmizi idi. Kasım-ı Envâr'ın bu üstadı o kadar şöhrete ve otoriteye malikti ki garp seferinde Timur onu ziyaret etmiş, sohbetinden memnun olmuş, onun ricası üzerine, Anadolu'da aldığı esirleri serbest bırakmıştır.[25] Kasım-ı Envâr sonraları Geylân'ı ziyaret etmiş ve orada -görünüşe bakılırsa- müfrit şiî mezhebi olan hurufiliğin kurucusu Fazlullah-i Esterâbâdî ile görüşmüş olacaktır ki eserinde hurufîlik bulunduğu şüphesizdir[26]. Kasım-ı Envâr Herat'ta bulunduğu sırada Horasan eşrafı arasında o kadar maruf ve meşhur oldu ki, otorite bakımından Şahruh ikinci plânda kaldı. Kasım-ı Envâr ortodoksal islâm talimatı bakımından çok aykırı görülen vaazları ve propogandası, Şahruh'un ve oğullarının bilhassa çok ince kültüre malik olan Baysungur Mirza'nın, bu şeyhle olan münasebetlerinin menfi olmasına sebep oldu; bu menfi münasebet, Kasım-ı Envâr'ın bunlardan kimseye saygı göstermemesiyle derinleşti. 1432/836 senesinde Herat'ın büyük camiinde Ahmed-i Lûr denilen biri tarafından Şahruh'a karşı suikast yapıldı. Bu Ahmed-i Lûr, yukarıda adı geçen şeyh Fazlullah-ı Esterâbâdî'nin müritlerindendi[27], bunun suikastten önce Kasım-ı Envâr'ın evinden çıktığı ispat edildi. Bu suikasta iştirak etmiş olması şüphesiyle olsa gerek Kasım-ı Envâr Herat'tan kovuldu, fakat Semerkand'da Uluğ Bey tarafından fevkalâde memnuniyetle kabul edildi. Onun hitabeleri Uluğ Bey'e öyle büyük tesir icra etti ki onun itaatli bir tilzimi oldu. Bu din hocasının dinî talimatını Uluğ Bey'in ne derecede benimsediği malûm değildir, fakat klâsik İran şairi ve Horasan dervişlerinin reisi Şeyh Abdurrahman-ı Câmî (ölümü 1492/898)'yi Kasım-ı Envar'ın müritlerinin çoğunda gördüğü itikatsızlık hayrete düşürmüştür. Ona göre bunlar itikatsızlıklarını "lâubaliliğe, şeriat ve sünneti inkâra

[25] Beale Keane. An Orient. Biogr. Dict. London 1894 sah. 372. Yine Kadı Nurullah-ı Şuşterî'nin Mecâlisu'l-Mü'minîn adlı eserinde (Tahran 1299, s. 275).

[26] E. Browne, A. Hist. of Pers. Literature under Tatar Dominion. Cambridge 1920, s. 479.

[27] E. Browne, mezkûr eser, s. 366.

kadar vardırıyorlardı"[28]. Kasım-ı Envâr'ın çok derin felsefî meselelere temas eden şiirleri ve mensur eserlerinin tetkiki herhalde Uluğ Bey devrinin ideoloji ve bu âlim hükümdarın şahsiyetini karakterize için dikkate değer malzeme verebilir. Herhalde Uluğ Bey bu şeyhin fikirlerinin tesiri altında uzun müddet kalmış olsa gerektir. Uluğ Bey'in şeriat kaidelerinden inhiraf ettiğine, Semerkand ulema ve dervişlerinin onu bununla itham ettiklerine W. W. Barthold işaret etmektedir[29]. Uluğ Bey'in halefleri devrinde bazı Timurlu prensler arasında (Semerkand Timurlularından Sultan Mahmud'un oğlu Horasan naibi Baysungur Mirza gibi) açıktan şiî olanlar vardı. Birçokları şiîliğe mütemayildi, bazıları şiî olmamakla beraber şiîlere düşman değillerdi. En son Timurlu ve parlak Herat hükümdarı Sultan Hüseyin Mirza (1468 - 1506) şiîliğe karşı teveccüh göstermiştir. Mîrhond'un sözlerine göre "Sultan Hüseyin tahta çıktığında devletin her tarafına dindarlık ışığını yaydı, şeriati anladığını gösteren şu iradesinin tatbik edilmesini emir buyurdu: bundan sonra hutbe ve sikkeler mâsum imamların –Aleyhimi's-selâm– unvan ve adlariyle süslenecektir. (Sultan Hüseyin'in şiîliğini bildiren) bu iyi şöhreti bütün dünyaya yayıldı. Bu şöhret hattâ en uzak zuhal yıldızına kadar Haşimîler şeriatinin sedasını yükseltti. Fakat Herat'daki hanefî mezhebine mensub birçok kimseler devlet tahtının ayağına koştular ve ehl-i sünnet yolunun daha şerefli olduğunu söyliyerek (niyetini tatbikten) hükümdarı vazgeçirdiler[30]. Fakat bu son Timurlu sultanın şiîliğe karşı olan sempatisi tekrar kendini göstermiştir. 1480/885 yılında Belh civarında, hiçbir zaman bu çevrede bulunmamış olan Ali'nin mezarı "keşif" olundu. Sultan Hüseyin ile bütün emîrlerin huzurunda bu mezarın Ali'nin hakikî mezarı olduğu kabul edildi. Bu "keşif"den bir yıl sonra Ali'nin mezarı üzerine Sultan Hüseyin çok muhteşem bir "ravza" yaptırdı. Bu "ravza" şimdiye kadar Mezar-ı şerif şehrinin en güzel ve mukaddes yapısını teşkil etmektedir. Timur haleflerinin şiîliğe karşı bu temayüllerinin nereden geldiği yukarıda zikredilen Timur'un mezar taşı kitâbesinin şahadeti ile sabittir. Halefleri için

[28] Hondemîr Habîbü's-Siyer, C. III, bölüm 53. Tahran 1271 sah. 211. Camî, Nefehâtu'l-Üns N. Lees, Kalkutta 1858, sah. 690-693.

[29] W. Barthold, mezkûr eser sah. 95.

[30] Mîrhond, Ravzatu's-Safâ, C. VII Luknov 1322/1904, sah. Hondemîr'in Habî bü's-Siyer'inde de aynı (t. III, bölüm 53. sah. 1279). Heratlı muhalifleri, Hondemîr, "Hanefî mezhebi fanatikleri متعصبان حنفی مذهب tesmiye ediyor.

büyük babalarının ideolojisi ve zaferleri en büyük otorite idi. Bazı tarihçilerin Timur'un şiîliği hakkında ortaya attıkları mesele, mezar taşı kitâbesine göre, herhalde Timur'un şiîliği lehine halledilse gerektir.

Timur'un mezar taşının ortasındaki 51 satırlık kitâbe, mahiyeti itibariyle, bir sıra dualardan ve Kur'an âyetlerinden ibarettir ki meşhur "Herat Şeyhi" Abdullah-ı Ensârî (1088/481)'nin Farsça münacatını hatırlatmaktadır. Bu kitabenin göze çarpan yeri ağır bir günahkârın ebedî gufran ümidiyle söylediği tövbe motiflerine tahsis edilmiştir ki tarihçisi tarafından tavsif edilen Timur'un ölüm yatağındaki ruh haletine uymaktadır[31].

Paleografik hususiyetlerine, mermer üzerine derin ve dikkatle hakkedilen yazısına, bilhassa ustanın en çok emek sarfettiği ve itina gösterdiği taşın orta kısmına bakılırsa, bu mezar taşının alelacele yapılmadığı, belki XV. asrın başlarına ait olduğu görülür. Kaydetmeğe değer ki bu kitabenin 35-38 inci satırları Timur'un torunu Mehmed Sultan'ın (vefatı 806/1403) mezar taşı kitabesindeki cümlelerin aynıdır. Mehmed Sultan'ın mezar taşı harabolmamış olsaydı ihtimal ki bu mutabakatin daha fazla olduğu görülürdü. Öyle görülüyor ki, galiba, bu mezar kitâbeleri için malûm bir "Semerkand"lı örnek bulunmuş veyahut her iki kitâbe aynı 'müşşâk' tarafından yazılmıştır; büyük baba ile torununun ölümleri arasında az bir zaman geçtiğine göre bu mümkündür.

Timur'un mezarı üzerindeki iki büyük yeşim taşından yapılmış lahit (sarkofag), ölünün ayak ucundaki kitâbeden anlaşıldığına göre, torunu Uluġ Bey tarafından konulmuştur. Mîhrond'un sözlerine göre bu yeşim taşı üç parça idi: bunlardan birini Timur'un kendisi, ikisini de Uluġ Bey 1425 senesinde Moğolistan seferinden dönerken getirmiştir[32]. Yazık ki kitâbenin bundan bahseden kısmı eksiktir, rabıtalı şekilde okuyup mâna çıkarmak mümkün değildir. Taşın tam burası kırılmış ve oyuk yeri alçı ile doldurulmuştur. Bu yeşim taşı hakkında

[31] A. A. Zimin, Podrobnosti smerti Timura. "Protokoli zasedaniy i soobeşeniya çlenev Turkestanskogo krujka lub. arh. g, XIX" Taşkent 1914, s. 44-48. (burada Şeref ed-din'in Zafer-nâmesindeki Timur'un defnine ait tafsilât tercüme edilmiştir). W. Barthold. Uluġ Bey ve zamanı (Petbg. 1918), s. 36 not 8.

[32] W. Barthold'un "Uluġ Bey ve zamanı" kitabındaki ilâveye bk. (s. 1'de Mirhond'dan tercüme) Yine bk. Ravzat'us-safa (Luknov taşbasma t. VI, 1322/104 s. 247).

dördüncü satırda şöyle denilmektedir: "Bunun Dava Sacan Han Udan'dan Karşı denilen tahtgâhına getirtmiştir." Beşinci satırda "oradan bunu Cete ülkesine giderken Uluġ Bey Küregen getirdi" denilmektedir. Şunu kaydedelim ki Mogol hanının adı noktasız olarak "« حاقان داوسحان خان »" yazılmıştır. Hondemîr'de ise (yazma ve matbu nüshalara göre) "« جيحون خان »" bazen de "حيحون نون" tesmiye edilmektedir. Tarihçi Hondemîr'e göre Çağatay dokuzuncu kuşaktaki torunu, bir rivayete göre صحن'[33] dır. Timur'un mezar taşı kitâbesine göre, en yakın ihtimal olarak bunun adını "Hakan Dava (yahut Duva) Sacan han" okumak mümkündür. Coğrafî bir isim olan Udan (harekesiz yazılmıştır; Audan olması mümkündür) kelimesine gelince; adı geçen Han bu yeşim taşını buradan kendi karargâhına getirmiştir. Bu Udan Uluġ Bey'in zeyc'inde 110 tul, 46.,45 arz üzerinde şarkî Türkistan'da gösterilen اوتن كلوران olması mümkündür[34]. Kitabede Karşı tesmiye edilen Duva Han'ın karargâhı (Karşı moğolca saray demektir. Burada ise "karargâh" anlamınadır)[35] şüphesizdir ki bugünkü Karşı şehri değildir. Bu Karşı şehri Duva'nın oğlu Köpek Han tarafından XIV. asırda kurulmuştur[36]. Kitabedeki Karşı ise başka yerde, İli ırmağı bölgesinde bulunmuştur.

Şahruh'un mezarındaki kitâbe

Yukarıda, baş ucunda, iri sülüs yaziyle müslümanlık sembolü (kelime-i tevhid) hakkedilmiştir (res. 4)[37]

(لا اله الا الله محمد رسول الله)

Bu yazının üstündeki çerçeveden itibaren çok sıkı girift yaziyle farsça karışık mezar kitâbesinin metni başlıyor :

[33] Hondemîr Habîbü's-Seyir 1 bölüm 3. Tahran s. 30. W. W. Grigoryev "İstoriya Mongolov ot drevneyşih vremen do Tamirlana" adlı kitabında (SPb. 1834, s. 113). bu adı "Davathan (Dayzıkan)" okumuştur.

[34] Prolegomenes des tables astronomiques d'Oloug-Beg, trad. et comment. par Sedillot. Paris 1853, s. 268,

[35] W. Barthold, Turkistan v epohu mong. naşestviya, kısım II, SPb. 1900, s. 135-136; Ulug Bey ve zamanı, s. 83.

[36] W. W. Barthold, Turkistan v epohu mong. naşestviya, s. 135-136 — Kaydetmek gerekir ki W. W. Barthold Köpek (Köbek) Han'ın babasının adını Tuva yazıyor (Ulug Bey ve zamanı, s. 8).

[37] Makalenin Birinci kısmı "Epigrafika Vostaka" II. de (1948), ikinci kısmı E. V. -nın III. de (1949) basılmıştır.

این روضه ایست از ریاض رضوان و
گلستانیست (از) بساتین جنان که مصجح ‖ [38]

Metin buradan sol yana geçiyor ve (karşı bakana göre) sol yandaki çerçeve boyunca devam ediyor :

این بهشت حضرت سلطان مبرور پسیران پادشاه مرحوم و مغفور و سلطان السلاطین معین السلطنة و الدنیاء و الدین شاه رخ بهادر سلطان است اسکنه الله تعالی الله سریر نعمه و توجه بتاج الکرامه که متولد شده در پنجشنبه خامس عشر شهر ربیع الاخر سنة تسع و سبعین و سبعمایة ‖

Sonra metin aşağıdaki ufkî çerçeveye geçiyor :

یتزین الملك بوجوده الشریف فی شهور سنه سبع و ثمانمایة و متوجه بارض خلد

Sonra metin (karşı bakana göre) sağ yandaki çerçeve, aşağıdan yukarıya doğru, geçiyor

‖ برین شد فی یوم الاحد اربع عشرین ذی الحجة الحجه (؟) خمسین و ثمانمایة الهجریة القمریة بمرحلة ری من امهات ولایت عراق و بعد ازانك منتقل شد بدار الامان سمرقند باهتمام بناءة این مادون سلیلة این پادشاه عادل زاهد کامل عالم فاغفر له عصمة الدنیا و الدین پایندم سلطان بیکه

Metin iri yaziyle yazılan ve yukarıda zikri geçen kelime-i tevhid'in altındaki hat-çerçevede tamam oluyor

دامت عصمها یا ارحم الراحمین یا ارحم الراحمین

"Bu, cennet bağçelerinin bağçesi, cennet gülistanlarının bostanı müteveffa haşmetmaab padişahın ebedî istirahat yeridir. ‖ Bu haricî yer, sultanların sultanı, devletin dünya ve dinin yardımcısı merhum ve mağfur Şahruh Bahadır'ındır. Tanrı onu nimet kürsüsüne yerleştirsin, hürmet taciyle taclandırsın! ‖ o, rebi'ul'-âhır ayının onbeşinci günü perşembe günü 779 *yılında*[39] *doğmuş, ‖* 807 *yılında*[40] *şerefli vücudu ile mülkü süslemiş (padişah olmuş), ‖ kamerî hicret yılının* 850 [41] *yılında zilhiccenin yirminci pazar günü Irak'ın ana beldelerinden biri olan Rey'de tevakkufu sırasında ebedî cennet yurduna yönelmiştir. Bu aşağıdakileri (yani lahit ve mezar taşını) yaptıran payende Sultan Bike bint-i padişah-i âdil, zahid, kâmil, âlim (Şahruh)un himmetiyle darü'l-eman Semerkand'a nakledilmiştir. Onun ismeti devam eylesin, ey merhametlilerin merhametlisi, ey merhametlilerin merhametlisi!"*

[38] Dik çizgi kitabenin çerçevesindeki metinlerin satır sırasını gösterir.

[39] 21 Ağustos 1377.

[40] 1405'de babasının ölümünü müteakip.

[41] 12 Mart pazar 1447 (Hondemir'de 3. kısım, VIII. cilt 204 s.) 25 Zilhicce 850, yani 13 Mart 1447.

Şahruh'un defnine dair bu kitâbede verilen haber onun Herat'tan Ulug Bey tarafından getirilip [42] Timur'un türbesine gömüldüğü hakkında bir tarihçinin kat'î surette ileri sürdüğü iddiayı yalanlamaktadır. Kitâbede görüldüğü vechiyle Şahruh'un kızı Payende Sultan-Bike babasının cesedini Semerkand'a getirmekle iktifa etmemiş, fakat mermer tabutu ve mezar taşını da o yaptırmıştır. Bana malûm olan kaynaklarda Şahruh'un bu kızına dair, yazık ki herhangi bir malûmata raslıyamadım. XV.-XVI. asır tarihçisi Hondemîre göre Şahruh'un iki kızı vardı (isimlerini zikretmiyor). Bunlardan biri Mirza Muhammed Sultanı'ın (galiba Timur'un torununun) oğlu Mirza Cihangir ile evlenmişti. Bundan Mirza Halil Sultan dünyaya gelmişti [43].

Şahruh'un mezarı açıldığında dikkate değer ve esrarengiz bir detay umumî alâkayı celbetti; Şahruh'un iskeleti yanında kefenle sarılmış kalem kutusuna benziyen, fakat daha büyükçe bir tahta kutu bulundu, kutunun içinde 144 tane boz ve beyaz çakıl taşı vardı.

Uluğ Bey'in mezar taşı kitâbesi :

Başucunda şeritte (res. 5) iri harflerle hakkedilmiş olan kelime-i tevhid'in (لا اله الا الله محمد رسول الله) üstünden kitâbe şöyle başlar :

این مرقد منور و این مشهد رفیع ر این روضهٔ معطر و این تر ‖ بت منیع خوابکاه پادشاهیست که ریاض رضوان از نزولش بانز اهتیست و بستان جنان با فرحت وهو السلطان المبرور و خلیفة المسرور مغیث الدنیا و الدین الغ بیك سلطان انار الله برهانه که در شهور سنه ست و تسعین و سبعمایة ‖ ولادت با سعادتش اتفاق افتاده بود در بلدهٔ سلطانیه و در ‖ ذی الحجه عشر و ثمانمایة دردار الامان سمرقند بخلافت مستقل شده و بحکم کل یجری لاجل مسمی چون مدت حیواتش بانتها و زمان فالش بمدلول نزول القضاء رسید خلف او خلاف کرد بدوتیغ خنجر بروی کشید فقد استشهد بدو متوجها الی رحمة ربه الغفور

Kitâbe buradan kelime-i tevhidin altındaki aşağı çerçeveye geçiyor ve burada şöyle tamamlanıyor :

فی عاشر رمضان ثلاث وخمسین و ثمانمایة الهجریة النبویة

"Bu nurlu mezar, bu şanlı meşhed, bu hoş kokulu bahçe ‖ bu dokunulmaz türbe padişahın (son) istirahatgâhıdır. (O padişah ki) onun buraya inmesi cennet bahçelerini hoşnut, cennet yapılarının bostanlılarını memnun etmiştir. O padişah dünya ve dinin yardımcısı, mağfur ve mesrur halife Uluğ Bey

[42] W. W. Barthold, Uluğ Bey ve zamanı. ZRAN VIII. seri, tar. —filoloji şubesi cilt XIII, No. 5. PGr., 1918 s. 127.— Yine onun: O pogrebenii Timura. ZVO, XXIII, 1915, s. 30.

[43] Hondemîr. Habibü's-Siyer, s. 207.

Sultandır, Tanrı mezarını nurlandırsın. Onun mesut doğumu 796 *yılının*[44] *aylarında Sultaniye*[45] *şehrinde vaki olmuş,* 810 *yılının*[46] *zilhiccesinde Darü'l-eman Semerkand'da müstakil halife (padişah) olmuş. Tanrı'nın "herşey muayyen zamana kadar cereyan eder"*[47] *hükmüne uyarak hayat zamanı sonuna erdiği, kaderin tâyin ettiği müddet tükendiği (gün) kaza erişti, oğlu ona karşı zulüm işledi ‖ keskin kılıç ile (harfiyen: hançer ile) vurdu. Bunun neticesinde (bu dünya) sahrasında şehadete nail olup ramazanın onuncu günü Hicret-i Nebeviyyenin* 853 *yılında*[48] *gufran sahibi Allah'ın rahmetine yöneldi".*

Bu kitâbe, münderecatından görüldüğü veçhile, baba kaatili Abdullâtif çok açıkça takbih edilmektedir. Böyle bir kitâbe ile mezar taşının onun zamanında konulmuş olmasına imkân yoktur; herhalde bu taş Abdullâtif'ten sonra, W. W. Barthold'e göre, Uluğ Bey'in diğer oğlu Abdullah'ın[49] kısa süren saltanatı zamanında konulmuş olsa gerektir.

Fakat, katledilmiş olan Uluğ Bey evvelâ buraya mı gömülmüştü? Sonradan buraya nakledilmiş değil mi? Babasının ve büyük babasının tabutları gibi Uluğ Bey'in de tabutu mermerden yapılmıştır. Tabut açıldığında kafası kesik iskelet meydana çıkarıldı. Kılıcın darbesi o kadar kuvvetli olmuştur ki kafa yukarıki amudufikar kemiğinden, lahana koçanı gibi[50] derhal uçurulmuştur. İskelet üzerindeki ipek uçkurlu ipekli içdon ve ipek gömlek kalıntıları gösteriyor ki Uluğ Bey, şehid sıfatiyle, öldürüldüğü zaman üzerinde bulunan elbisesiyle gömülmüştür. Bir müslüman hükümdarının şeriatce kesin olarak yasak edilen ipek iç çamaşırı kullanması hayreti celbediyor. Son zamanlardaki Orta-Asya han ve emîrleri ancak pamuklu kumaştan (kârböz, arapça كرباس) yapılan iç çamaşırı kullanmışlardır. Hattâ çamaşır üzerinden giyilen ipekli hırkanın astarının bile pamuklu olması şarttı. İpek astar-ancak 2-3 elbise üzerinden giyilen

[44] Yani 1393/94 en doğrusu: Uluğ Bey 19 Cemazielevvel 796, yani 22 Mart 1394'de doğmuştur.

[45] Sultaniye, Moğol ilhanı Argun tarafından kurulmuştur. Hamedan'ın şimalinde, dağlık bölgede, Abhar ile Zencan arasında bulunuyordu.

[46] 1408 yılının 28 Nisanı ile 27 Mayısı arasında.

[47] Kur'an, XIII. sûre 2. âyet.

[48] Yani 27 Ekim 1449.

[49] W. W. Barthold, O pogrebenii Timura, ZVO, XXIII, 1915, s. 31-32; onun "Uluğ Bey ve zamanı" s. 135.

[50] Uluğ Bey'in katli hak. bk. W. W. Barthold, Uluğ Bey s. 131.

kadife veya sırma işlemeli kumaşlardan yapılan elbiseler için müsaade edilirdi.

Timur'un torunu Muhammed Sultan'ın mermer parmaklık arasındaki mezarının kitâbesi :

Seyircinin (karşıdan bakanın) tam önünde mermer üzerine hakedilen arapça iri, girift yazılan kitabenin devamı muhafaza edilmiştir. (Res. 6).

ما هذه الدنيا بدار قرار سير اخر سلام و غفران على ذلك الثرى و روح و رضوان وعلى ذلك

"Bu dünya —ebedî yurda son seyahattir. Bu mezara selâm ve gufran olsun. Sükûnet ve takdîs son mesken üzerine olsun..."

Bu iri-kalın yazının çevresinde, yukarı kısmından başlıyarak arapça şu satırlar muhafaza edilmiştir. Yukarıdan

سيدى على رؤس الخلايق خاصة || فى يوم الموعود الله اكبر لا ضده || ولا نده ولا وصل ولا شبه له || ولا وصف له ولا كفوله ولا حده ولا || حدود له ولا مثل له ولا شريك له || فى الملك ولا وزد

Kıyamet günü milletin rehberleri önünde (beni utandırma), Rabbim, Allah büyüktür, ona karşı duracak yoktur, ona küfüv yoktur, kimse ile bağlantısı yoktur, benzeri yoktur tavsif edilemez, ona denk yoktur ona had || ve hudud mülkünde misli ve şeriki yoktur [51].

Devamı aşağıda, alttaki yanın orta kısmından başlıyor :

يا عزيز يا الله يا الله يا الله يا رحمن يا رحيم || يا رحمن يا رحيم يا رحمن يا رحيم ان || ترينى فى منامى ما رجوت منك واكرمتنى || المغفرة خطيتى انك على كل شئ [قدير || [atlanmıştır] و ارزقنى خفظ القرآن || و تحلتها

"Ey kudret sahibi, ey Allah, Allah, ey rahman, ya rahîm, || ey rahman, ya rahîm, senden ümid ettiğimi bana rüyamda gösterseydin. Günahlarımı af etmekle bana kerem kıldın, her şeye kadirsin, bana Kur'an hıfzını nasip eyle, aklımı birlikte karıştırdın..." [52]

Mezar taşının yukarıda oyma kenar-çerçevesi boyunca devam eden en üstteki farsça-arapça yazıdan şu şerit muhafaza edilmiştir :

(... السلطان العالى ولى العهد * فى الزمان امير زاده محمد سلطان بن الا [kırılmış] || جهانكير بن الامير تيمور كوركان بن الامير ترغاى || بن الامير بر گل بن

Bu sözlerden sonraki kısım sıva ile kaplanmıştır. Burada kalan şu kelimeler görünmektedir: شبه له ولا نوم له ولا ما

[51] Timur'un mezar taşındaki buna benziyen 31-34. satırlara bak.
[52] Timur kitâbesindeki 35-38. satırlara bak.

Yüksek sultan, zamanının veliahdı -Emîr-zâde Muhammmed Sultan, bin.. Cihangir, bin Emîr Timur Küregen, bin Emîr Taragay, bin Emîr Bargul..."

Mezar taşının kısımları su mermerleriyle sıvanmıştır.

Böylece, Timur'un hayatta iken velîahd tayin ettiği (ولى العهد فى الزمان) fakat vakitsiz 1403'de ölen sevgili torunu Muhammed Sultan'ın mezar taşı kitabesinin şu aşağıdaki münderecatı ihtiva ettiğine hükmetmek mümkündür: veda selâmları, dua ve münacât mezar kitabelerindeki şecerelere benziyen, uzun şeceresi.

Görünüşe bakılırsa, zamanın bu muhteşem mezar taşı yalnız fevkalade sanatkârane yapılan oyma bezeklerinin zenginliğiyle değil, belki tamam türbenin iç tezyinatı üslûbuna uygun yapılışı ile herkesi hayran etmiştir. Bu benzeyiş uygunluk, türbe içindeki damarlı akik taşından yapılan duvar kaplaması üzerinde çıkıntı teşkil eden ve damlataşı biçiminde olan harikulade güzel bordüre bakarken bilhassa göze çarpmaktadır. Ayni biçimdeki bir bordürün tabutun yukarıki kısmını muvaffakiyetle ayırdığını görüyoruz. Bu mezarın kitâbesi üslûbunda çok enfes hakkedilmiştir. Türbenin dahilî dekoratif tezyinatiyle hemâhenk olmak bakımından bu kitabe ile türbedeki diğer kitabeler boy ölçüşemezler. Buradaki başka mezarların hepsi burada "tesadüfen girmiş" gibi karakter taşıdıkları halde, Muhammed Sultan'ın mezar taşı sanki, şöyle diyor: Buranın sahibi odur. Bu güzel türbe onun için yapılmıştır, fakat, kaderin cilvesiyle sonradan Timur'un ve bazı ailesi üyelerinin istirahatgâhı olmuştur. Ancak bir şey anlaşılmıyor: bu güzel taşı ne zaman ve neden böyle itinasızca, parçaları çarpık, bazı yerleri kabaca, çirkin bir şekilde sıva ile kaplanmış, sanki bu taş alelacele başka bir yerden getirilmiş yahut yerinden oynatılmış parçaları dağılmasın diye, gelişi güzel yerleştirilmiş intibaını veriyor?

Bu mezar taşına benziyen, belki bundan daha muhteşem olan bir mezar taşı Tirmiz harabeleri arasında bulunan ülemadan Ebû Abdullah Muhammed bin Ali Hakîm-i Tirmizî'nin (vefatı 869-255) mezar taşıdır. Bu mezar taşı Muhammed Sultan'ın mezar taşına, bütün teferruatiyle, benzemektedir: ayni haricî şekil, yazıların ayni şekilde sıralanması, taşın yukarıki kısmını çerçeveleyen üç sıra istalaktit kuşak, bu kuşağın üstünde aynı yazı şeridi- ancak bir fark vardır: Tirmiz mezarında tabutu üzerinde yine küçük bir mermer tabut bu-

lunmaktadır. Bu tabut şark halkının kullandıkları çocuk beşiğini کهوازه ve Orta Asya'da سکانه denilen yer mezarı hatırlatıyor. Bunun gibi bir lâhid (sarkofag)in Muhammed Sultan'ın mezarı üzerinde bulunmadığına emin olmak mümkün mü?

Muhammed Sultan'ın döşeme altındaki mezarında kitabesi olmıyan bir kalın mermer levha bulunuyor. Bunun altında tıpkı Timur'un, Şahruh'un ve Uluġ Bey'in mezarlarında olduğu gibi mermer yatak bulunuyor. Bu yatakta çok fena saklanmış iskelet yatıyordu. İskeletin üzerinde, Timur'un tabutunu örten çok güzel siyah kumaş gibi bir kumaş bakiyeleri bulunuyordu. Bu kumaş bakiyelerine göre büyük baba ile torununun tabut örtüleri aynı, yahut ayni kumaştan yapılmış olduğuna hükmetmek mümkündür.

Timur'un oğlu Mîranşah'ın türbesindeki mezar kitabesi :

Yukarıki kısmından başlıyarak mezar taşının çevresinde, sağdan sola doğru okunan şu kitabe vardır (res. 7):

هذا مرقد السلطان الاعظم || سلطان میرانشاه بن الامیر تیمور کورکان بن الامیر ترغای بن الامیر برکل بن الامیر ایلانکیر بن الامیر ایجل بن الامیر قراجار بن الامیر سوغوجین بن الامیر اردجی برلاس بن الامیر قاچولای بهادر بن الامیر قابول خان بن الامیر تومنای بن || جنکیز خان بن الامیر یسوکای || بهادر بن الامیر برتان بهادر بن الامیر قبول خان بن الامیر تومنای بن الامیر یسغر بن الامیر قایدو بن الامیر توتومتین بن الامیر بوقا بن الامیر بوذنجر ولم یعرف لهذا الماجد والدا الا ان امه الآن قوا وقد حملة ولم یك بغیاً بنور زکاه من اسباط اسد الله الغالب علی بن ابی طالب

"Bu büyük sultan || Sultan Mîranşah'ın (son) istirahatgâhıdır. Mîranşah bin Emîr Timur Küregen, b. Emîr Taragay b. Emîr Bargul, b. Emîr Aylangir, b. Emîr İcil, b. Emîr Karaçar b. Emîr Sugucin, b. Emîr İrdamçı "Barlas" b. Emîr Kaçulay Bahadır, b. Emîr Tumanay || b. Emîr Çingiz Han b. || Emîr Yesugey Bahadır || b. Emîr Burtan Bahadır, b. Emîr Kabul Han, Emîr Tumanay, b. Emîr Baysungur, b. Emîr Kaydu, b. Emîr Tutumtin, b. b. Emîr Buka, b. Emîr Buzancır. Bu asîl zatın babası malûm değil fakat anası Alankuva ona gebe olmuştu. Bu zinadan değildi[63]*, belki Allah'ın galip arslanı Ali b. Ebi Tâlib'in zürriyetinden (birinin) pâk nurundandı"*

[63] Kur'an XIX. suresinin 29. âyetine bk. Kitabedeki bu kelimeyi ولم تك بغیا okumak gerekti, fakat ولم یك yazılmıştır.

Taşın ortasında 26 satırlık şu aşağıdaki arapça yazı vardır :

[1] هوالحی لا اله الا هو
[2] له الحکم و الیه راجعون
[3] و له الحول و القوة
[4] بسم الله الرحمن الرحیم
[5] و الهکم اله واحد
[6] لا اله الا هو الرحمن و
[7] الرحیم الله لا اله
[8] الا هو الحی القیوم
[9] لا تأخذه سنة ولا
[10] نوم له ما فی السموات
[11] وما فی الارض من ذا
[12] الذی یشفع عنده الا
[13] باذنه یعلم مابین ایدیهم
[14] وما خلفهم و لا یحیطون
[15] بشیٔ من علمه الا بماشاء
[16] وسع کرسیه السموات
[17] والارض ولا یؤده
[18] حفظهما وهو العلی
[19] العظیم ولآ اکراه فی
[20] الدین قد تبین الرشد
[21] من الغی فمن یکفر
[22] بالطاغوت و یومن بالله
[23] فقد استمسك بالعروة
[24] الوثقی لا انفصام لها
[25] والله سمیع علیم
[26] صدق الله العظیم

1 — *O ölümsüzdür. Ondan başka Tanrı yoktur.*
2 — *Mülk onundur ve ona dönecektir.*
3 — *Kudret ve kuvvet onundur.*
4 — *Rahman ve rahîm Allah'ın adiyle.*
5 — *"Sizin Tanrınız — bir Tanrıdır;*
6 — *Ondan başka Tanrı yoktur, rahmandır.*
7 — *Rahîmdir." — "Allah... ondan başka Tanrı yoktur.*
8 — *Ölümsüzdür, bizatihi kaimdir.*
9 — *O uyuklamaz ve*
10 — *Uyumaz. Göklerde*

11 — *Ve yerde ne varsa onundur.*
12 — *İzni olmadan kim onun önünde*
13 — *şefaat edebilir? Onların önünde ve*
14 — *arkalarındakini bilir; onlar ise*
15 — *onun ilminden ancak onun dilediği kadarını ihata*
16 — *ederler. Onun kürsüsü gökleri ve yeri kaplar*
17 — *ve bu ikisini muhafaza etmek ona ağırlık vermez*
18 — *O yüce ve büyüktür. Dinde zorlama yoktur.*
20 — *Doğru yol eğri yoldan ayırdedilmiştir*
22 — *küfürü inkâr eden, Allaha iman eden*
23 — *o en sağlam şeyi tutmuştur, bu şeye kopmak yoktur.*
25.26 — *Allah işidir bilir. Büyük Tanrı sâdıktır.*"

Metnin 5. 6. satırları ve 7. satırın yarısı Kura'ın 2. sûresinin 163. âyetidir. 7. satırın yarısından 25. satıra kadar 2. sûrenin 255 - 256 âyetleri olan ve "Âyetü'l-kürsü" denilen âyettir.

'Gûr-i Emîr'in ortasında bulunan Mîranşah'ın mezarı buradaki mezarların en bakımsızıdır. Mezarın üst örtüsü çökmüş ve ölünün iskeletini tahrip etmiştir. Mîranşah, başka akrabası gibi mermer tabuta konulmamış, doğrudan doğruya toprağa, tuğla ile kaplamak suretiyle, gömülmüş, üzerine hiçbir kitâbe konulmamıştır. Fakat, mermer parmaklık arasındaki mezar taşı ise gerek malzemesi bakımından (siyah mermerden), gerek işlenmesi bakımından hiç de fena değildir, XV. asır mezar taşlarının iyi bir örneğini teşkileder. Taşın yüzündeki yazıda gördüğümüz vechile, ne bir tarih, ne de bir tarihî bilgi vardır. Taşın yalnız kenar çerçevesinde bu mezarın Timur'un oğlu Sultan Mîranşah'ın mezarı olduğu ve şeceresi bildirilmektedir. Bu şecerede Mîranşahın ataları efsanevî Alankuva'ya kadar sayılmaktadır. Alankuva'nın kocasının Ali b. Tâlib sülâlesinden "pâk ışık" olduğunu da tebarüz ettiriyor.

Mîranşah'ın Azerbaycan'da Kara Yusuf Türkmenle savaşta 810/1407-1408'de, başka bir rivayete göre 14 Ramazan 809 (14 Şubat 1407) senesinde öldürülmüş ve oradan ölüsü "Şems-i Gûrî" isimli biri tarafından Maveraünnehr'e getirilip Şehr-i Seb'ze gömülmüştür; fakat buna dair bu kitâbede tek bir söz yoktur. Akademisyen Barthold "(Mîranşahın kemiklerinin) Şehr-i Sebz'den Semerkand'a nakline dair hiçbir şey söylenmemiştir" demektedir[54].

[54] XVII. asra ait olduğu tahmin edilen benim nüsham Târîh-Seyyid Râkım'da varak 60-61; W. W. Barthold, O pogrebenii Timura, s. 30.

Mezar taşında da buna dair haber verilmiyor. Mîranşah'ın bu mezar taşı ne zaman ve kim tarafından hazırlanmıştır? Bu da bir muammadır.

Kitâbelerin aslını ve tercümelerini verirken S. A. Lapin ve M. E. Blochet'nin[55] bu kitabeleri tahlillerinde yaptıkları hatalara temas etmedim, çünkü burada verilen fotoğrafların nasıl okumak gerektiğini pek açık gösterebileceğini sanıyorum. Zaten S. A. Lapin bir tek kitâbenin bile suretini vermemiştir. Blochet'nin mesaisinde gerçi dört tane kitâbe vardır (Timur'un yeşim taşı kitâbesi, nereden alındığı belli olmıyan bir kitabe, Mîranşah ve Uluġ Bey kitabeleri). Bunlardan ilk üçü ancak yazı ile istinsah edilmiş kopyelerden çekilmiş fotoğraflardır ki, asıl materiyal ile hiçbir münasebeti yoktur. Bundan dolayıdır ki silinmiş ve rötuş edilmiştir. Dördüncü kitâbe, şüphesiz, ıstampaj değildir, Ebû Saîd Ma'sûm'un veya başka birinin istinsah ettiği kopyadır, mühim hataları vardır. Mezar taşının yukarıki kısmında kelime-i tevhid yazılmış bulunan en güzel ve büyük kitâbenin beceriksizce yapılan kopyesi (belli ki ıstampaj ile alınmış değil) bilhassa göze çarpmaktadır. Burada hakkâk bir hata yapmıştır: boş kalan yeri doldurmak için kûfi hattiyle الملك لله yazmak istemiş fakat "mim"i atladığı için الك لله yazmıştır.

[55] M. E. Blochet'nin yukarıda mezkûr eserinin ayrı basımını bana gönderen prof. A. J. Yakubovskiye teşekkür ediyorum. Bu eser Orta-Asya kitaplıklarında bulunmuyor. Bazı kelimelerin okunmasına ve izahlarına yardım eden M. A. Saliye'ye de teşekkür ederim.

VI. Bölüm

KOTON TÜKLERİNİN *HUNKER, KUNKER* KELİMESİ HAKKINDA

Halk Bilgisi Haberleri, Sayı: 5, Yıl 1, 1930

Rus etnoğraflarından müteveffa G. Potanin 1875 - 1877 senelerinde Moğolistan'da seyahati esnasında Kuzey-batı Moğolistan'ın Kobdu vilâyetinde vaki *Kergiz Nor* gölünün batı sahilinde 100 (bu rakam diğerleri tarafından 200-400 kadar gösteriliyor) aileden ibaret küçük bir Türk kabilesi keşfetmişti*. Bu kabile *Hoton* yahut *Koton* tesmiye edilen ve kendilerini islâm addeden Türklerdir. Her taraftan budist Moğollarla muhat bulunan bu *Koton*'lar Potanin'in gördüğü vakit bile din ve lisanlarını kaybetmek üzere bulundukları anlaşılmıştı. Radloff, Vambery, Aristov gibi âlimler de bu kabileden bahsetmişlerse de, esas itibariyle Potanin'e bir şey ilâve etmemişlerdir.

Potanin'in verdiği malûmata göre bu Türkler kendilerinin 'Kunker' namında bir ceddi âlâdan neşet ettiklerini, maskatı reisleri 'Hunker' ülkesi ve dinleri de 'Hunker' dini olduğunu söylüyorlar.

Etnoğraflar için muamma teşkil eden bu *Hoton* Türklerine dair en son tetkikat Moğoliyatçı Vladimirtsov ile Türkiyatçı Prof. Aleksandr Samoyloviç'in mesaileri olsa gerektir[1].

Vladimirtsov ile Samoyloviç'de bu *Hunker* kelimesine de temas etmişlerdir.

Vladimirtsov'un Moğol rivayet ve mehazlarına istinaden verdiği malûmat çok calibi dikkattir. Moğolların batıda bulunan bir İslâm padişahını 'Hunker' adiyle andıklarını, Tibetlilerin ise Türk kavmine ve Türk padişahına *Hunker* dediklerini kaydediyor[2]. Samoyloviç ise, bu Hunker kelimesiyle mahsusen iştigal etmek lüzumunu ve *Hoton* Türklerinin *Hunker* kelimelerinin de Osmanlı sultan-

* G. Potanin, Oçerki Severo-Zapad. Mongolii II s. Petersburg 1881 s. 15-18.

[1] Vladimirtsov ve Prof. Samoyloviç'in makaleleri, "Turetskiy narodets Hoton, (Zapiski Vost. otd. XXIII den ayrı basım).

[2] Vladimirtsov mezkûr makale sah. 2 ve 7.

larının unvanı olan Hünkâr kelimesinin aynı olabileceğini, söylüyor. Kazak-Kırgız Halk edebiyatında (bilhassa "Manas" destanında) Kırım ve Rum kelimelerinin bulunduğundan bahsediyor[3].

Hunker kelimesi hakkında biz buraya yeni biriki şey ilâve etmek istiyoruz. Profesör Samoyloviç'in dediği gibi Kırgız ve Kazak-Kırgız Halk edebiyatında yalnız *Rum* ve *Kırım* değil, *Hunker* kelimesinin de zikrolunduğunu görüyoruz.

Aslında Kırım destanı olup sonra bozkırlarda intişar eden "*Adil Sultan*" destanının Kazak-Kırgız rivayetinin mukaddimesinde "Türk padişahının Mısır'da 'Hundhar şehrinde oturduğu' söyleniyor. Destanın manzum kısmında ise "Hundhar" padişahın unvanıdır :

hünhar'day ülken patşadan
topor da topor at geldi
at moynuna karasa
tibengidey bu çübar
timgil ala hat geldi[4]

Karakırgızların *Manas* destanında *künökör* büyük padişahlardan biridir.

künökör'gö barıñar
kündü surap salıñar

(Radloff. Proben, V, sah. (Metin) 250. (tercüme) 252.

Çoralardu karasañ
künökör'gö bardı deyt
kündü surap saldı deyt
ala bayrak kızıl tü
tübün yerge saydı deyt

(Aynı eser, metin 251, tercüme 255).

Bu parçalardan anlaşıldığına göre 'Hunker' kelimesi Osmanlı sultanlarının unvanı ve yahut oturdukları şehir ismi olmak sıfatiyle Kırgız Kazaklarda maruf olduğu anlaşılmaktadır. Her halde 16-18. asırlarda Orta-Asya'daki Moğol-Kalmuk hâdiseleri neticesinde vücuda gelen kargaşalık ve kaynaşma esnasında *Hunker*'in şöhreti tâ Moğolistan ve Tibet'e kadar intişar etmiştir. Bu devrin mücadelelerini tasvir eden destanların kahramanları ekseriya Kırım'lı olarak gös-

[3] Samoyloviç mez. mak. s. 17.

[4] Zarif bin Abdülkadir Taşkentli Çoban Ata (Edebiyatı Kazakiye) Kazan 1909.

teriliyorlar, Kırgız-Kazak olursa bile gene Kırım'la münasebeti oluyor.

Karakırgız destanı olan *Manas*'ın kahramanları hep Kırım'lılar ve Nogaylılardır. Manas da Nogaylı kahramanlardandır. *Er Targın* Kırım hanının damadıdır. Manas destanında yalnız Kırım, Rum, Hünkâr isimleri geçmekle kalmıyor, muhtelif yerlerde *Kızıltuğ* zikrolunuyor (s. 87, 104, 142). Yukarıda naklettiğimiz parçada da *Hunker* den sonra *Ala bayrak kızıl tuğ* zikrolunuyor ki çok calibi dikkattir.

Vladimirtsov ve Samoyloviç'in tetkiklerine ilâve edebildigimiz not bundan ibarettir.

'OBA', 'OBO' SÖZLERİ HAKKINDA

Azerbaycan Yurt bilgisi, Yıl: 2
Sayı: 21-22, S. 377-379 (1933)

Eski yunancada 'Bomos' kelimesi vardır. Bununla ilâhlara kurban sunulmak için mahsus yapılan yüksek yer (lâtince'de 'altar') ifade olunmuştur. Bu eski yunanca kelime ile Türkçedeki 'oba', "obo" kelimesinin hem mâna hem ses itibariyle aşağı yukarı yakınlığı göze çarpmaktadır. Biz, bu 'oba, obo' kelimesi üzerinde yaptığımız araştırmalar neticesinde elde ettiğimiz malûmatı notlar halinde neşrederek salâhiyettar zatların tenkitlerine arz ediyoruz.

I — Oba kelimesi eski Türkçe eserlerden "Divan-ü Lûgat-it-Türk" de vardır. Orada "Oğuz lehçesinde kabile mânasındadır" denilmektedir (1,81). Bugün Anadolu'da bu kelime göçebelerin ailelerine, göçebe çadırları (Ş. Sami s. 184); çadırların bulunduğu mahalle (A. Rifat - H. Zübeyr "Ana Dilden Derlemeler" s. 209) manalarında kullanılır. Umumiyetle bugünkü Anadolu Türkçesinde 'oba' kelimesi beş-altı çadırdan ibaret bir göçebe ailesine ıtlak olunduğu görülmektedir. Aşağıda görüleceği veçhile 'oba' kelimesi en eski devirlerde kabile veya oymağın hamisi olan ruh-ilâhın bulunduğu itikat edilen yer (mevki) olmuştur. Her kabile veya oymağın bir kurban yeri 'oba' yahut 'obo'sı bulunmuştur. İslâmiyetten sonra Oğuzlar bu kelime ile oymağın veya kabilenin kendisini ifade etmişlerdir. Her halde Oğuzlarda 'oba' kelimesi 'boy' manasına değil, daha küçük şube manasında kullanılmış olsa gerektir. 'oba' kelimesi Kırım, Anadolu ve Uygur Türkçesinde göçebe çadırı, çadırda yaşayan aile; Azerî Türkçesinde taştan yapılan çoban kulübesi; Kırgızcada tepe toprak yığını, Sagay Türkçesinde "nezir atmak için yol kenarında yapılı taş yığınından ibaret tepecik, müfreze, karakol mevkii" (R. I 1159) manalarını ifade eder.

II — Etnografî tetkiklerden anlaşıldığına göre, hâlâ eski Türk dininin müteredditi şeklini muhafaza etmekte olan Altay, Yenisey ve Urenha-Tuba Türklerinde 'oba' yahut 'obo'lar mukaddes ad-

dolunur. Bunların itikadlarına göre bu 'obo'lardan kabileyi koruyan ruhlar yahut 'yer-su' tanrıları bulunur[1].

F. Kon'un verdiği malûmata göre bu 'obo'lar dağ tepelerinde, ırmak boylarında ve yol üzerinde bulunur. Eski zamanlarda şamanî âyin ve merasimler yapılan yerlerde yapılmıştır. Bazen bu 'obo'lar çayır ve yahut *alaçuktan* ibaret olur[2]. Yolcular, bu ilâhlar bulunan obolara nezirlerini bırakırlar[3]. Urenha-Tuba Türkleri bugün Lâmaizm dininde olduklarını iddia ettikleri halde 'obo tagir' (oba ayini) yaparlar. Bu ayin yapılan yer sun'î bir tepeden ibaret olup 'obo' tesmiye edilir[4].

III — Eski zamanlardan beri Türk kültürünün tesiri altında bulunan Mançularda "obo" kelimesi tepe mânasına kullanılır[5]. Moğollarda eski Türk dininin arta kalanı olan "obo" kültü Lâmaların şiddetli mücadelelerine rağmen devam etmektedir. Moğol âlimlerinden Dorcî Banzarov'un 'obo' kültü hakkında verdiği malûmat dikkate değer. O diyor ki: "hususî âyinlerden biri 'obo' âyinidir. 'obo' yu her oymak kendine ait olan yerde yapar. Eski zamanda 'obo'ya kurban sunmak merasimi pek basitti. Kam bir ocağın hamisi olan tanrının filân yerde bulunduğunu söyler, oymak ta oraya toprak yığıp bir tepecik yapar ve âyin icra ederdi.

Bu 'obo' bir mabettir. Her oymak burada koruyucu tanrısına kurban sunardı. Geçen yolcu bu 'obo'ya adak olarak at kılı, paçavra parçası atardı. Muayyen zamanlarda obo'ya toplanıp büyük âyin yapar ve kurban keserlerdi. Budda dininin kabulünden sonra da bu âdet bitmedi. Lâma 'Vadacaradar Diyanci' bu eski an'aneyi Budizm'e uydurmak için 'obo inşası' adlı bir eser yazdı. Dindar Lâma böyle bir eser yazmak mecburiyetinde bulunduğundan utanıyor..." [6]

[1] Uluğ Kem nehri havzasında bulunan Urenha (Tuba) Türkleri bazan doğrudan doğruya "obo" ya hitaben ilâhiler okur ve ondan yardım dilerler (Radloff-Katanof. Proben der Volkslitteratur d. Türk Staemme IX text 51.)

[2] F. Kon: Predvar. Otçet po ekspeditsii v Uryanhaysk. zemlii (İzv. vost-sibir. O. İ. R. Geograf. Ob. 1903 t. XXXIV, N. 1 (ayrı basım) s. 4.

[3] Radloff: Aus Sibirien Leipzig 1893, s. 15.

[4] Grumm-Grjimailo. Western Mongolia and Uriankhai Country (rusça) Leningrad 1926 vol. III, 1 s. 137.

[5] İ. Zacharov. Mançu-Rus Lûgatı. Petersburg s. 129.

[6] D. Banzarov: Çer. Vera (siyah din). Petersb. 1894. sah. 18 - 20.

'Obo' ananesi islâmiyeti kabul eden Türklerde de devam etmiştir. Kırgız ve Nogay göçebeleri 'oba' denilen höyüklere kutsiyet atfetmişlerdir. 19 uncu asır bidayetlerinde Kırım Türkleri hakkında bir papaz tarafından yazılmış hatıralarda Nogayların Uzuhrı boz kırında, civarında kaba heykeller bulunan bir obaya toplanıp sohbet ettikleri, ihtiyarların ahlâka dair nasihatlerini dinledikleri yazılmıştır[1].

Görülüyor ki, 'obo' kelimesi eski devirlerde Orta-Asya'da "kabile tanrısının bulunduğu, kurban ve adaklar kabul ettiği yere yapılmış tepe" manasında kullanılmıştır. Sonra bu kelime Oğuzlar'da muayyen bir "obo" etrafında toplanan ve bir koruyucu ruha tapan aile manasına kullanılmağa başlanmıştır. Bu kelimenin en eski bir Türkçe kelime olduğunda şüphe yoktur. Bununla beraber İngiliz muharrirlerinden Rockhill 'obo' kelimesinin Moğolistan'a Budizm'le beraber Tibetler'den geçmiş olduğunu ve kelimenin aslının Tibetçe do-bon (taş yığını) veyahut do-bum (bin taş) olacağını iddia etmiştir. Fakat bu faraziye çok sathi ve esassızdır. Çünkü 'obo' kültünün lâmayizm ve budizmle katiyen alâkası olmadığı tahakkuk etmiştir. Yukarıda D. Banzarov'un 'obo' ayinine dair yazdıklarını nakletmiştik. Bu âlimden sonra Moğollar arasında tetkikat yapan Profesör Pozdneev eski bir Moğolca eserden şu satırları alıyor: "Zamanımızda 'obo' ayini pek intişar etmiştir. Bu âdet pek eskidir. Tibet ve Moğol Buda eserlerinde bu merasime ait malûmata tesadüf etmedim. Eski Buda âlimleri bu âyini ihmal etmişlerse de kaldırmak mümkün olmamıştır"[2].

Prof. Pozdneev'in fikrine göre bu 'obo' kültü eski Orta -Asya dininin arta kalanı olup budizmle ilişiği olmayan bir ananedir. Görülüyor ki Rockhill'in 'obo' kelimesini izah için söylediği sözler esassız iştikaklara dayanan kuru bir laftan ibarettir.

Bizim fikrimize göre bu 'obo' kelimesi ve onunla bağlı olan ananeler eski Türk kültürü tetkik edilirken dikkate değer bir mevzu teşkil eder.

[1] L. Kolli: "İz Puteşest. po Yujnoy Rossii" Mınasa Meditsi (Izw. Tavriç. Uçen. Archiv. Kom., 1910. N 44, sah. 32.

[2] Rockhill'in "Lamalar diyarında" adlı eserinin Rusça tercümesi (Petersburg, 1901, s. 87).

'INK' MI? 'IDIK' MI?

Belleten, Cilt XIII, Sayı 50,
(Nisan 1949)

Reşidüddin tarafından tesbit edilen Oğuz menkibesinde yirmi dört Oğuz boyunun kuşlarından 'ongon' adiyle bahsedilmektedir. Türlü nüshalarda başka başka (اویقون و اونقون و اونغون و اویغون) yazılan bu kelimenin doğrusu اونغون (ongon) dur; Moğol şamanizminde malûm ve çok yaygın bir kelimedir[1].

Bu konuya dair Reşidüddin'in verdiği malûmatı Yazıcızâde Ali harfi harfine Türkçeye şöyle çevirmiştir

"Bu [kuşlar] anlarun *oykunı* ola ve bu lafzun iştikakı *oynuk*'dandur ki ol zemanun türkçesince kutlulıkdur şöyle ki "oynuk bolsun derler„ yani kutlu olsun demektür. Âdet ve töre oldur ki her canavar ki bir boyun oykunı ola çün anı tefe'ül üçün mubarekliğe muayyen etmişlerdür ana kasd etmiyeler ve incitmiyeler ve anun etin yemiye. Bu zamana değin ol mâna mukarrardur" [2].

Reşidüddin "ongon" kelimesinin iştikakını Türkçe bir kelime ile açıklamak istemiştir. Fakat bu türkçe kelime bazı nüshalarda اینق, bazı nüshalarda اینوق yazılmıştır. Berezin tarafından yayınlanan Cami'üttevarih de اینق şeklindedir. (جانواری راکه مخصوص کرده اند اونقون ایشان باشد و اشتقاق این لفظ از اینق است و ان بلغت ترکی مبارك باشد چنانکه کویند اینق بولسون یعی مبارك باد .)

Eski ve yeni Türk lehçelerinde "kutlu, mubarek„ anlamına gelen اینق yahut اینوق şeklinde bir kelimeye rastlanmıyor. Buna rağmen türkologlar ve tarihçiler bu *esrarengiz* kelimeyi *ınk* (yahut *oynuk*) şeklinde okuyarak Türkçede "mubarek" anlamına geldiğine inanmakta devam ediyorlar[3].

Reşidüddin'in nüshalarındaki bu اینق kelimesi müstensihlerin hatalarından başka bir şey değildir. Bu kelime Reşidüddin'in asıl

[1] *Ongon* kelimesi hak.: bk. Abdülkadir İnan, Ongon ve Tös (T. Tarih, Arkeologya ve Etn. dergisi, 1934). Bu eser 268 s.

[2] Revan köşkü nüshası (1390). Adnan Erzi'nin elindeki foto-kopiden.

[3] Meselâ bk. Materialı po istorii Türkmen i Türkmenii, 1939, s. I, sah. 500.

nüshasında, hiç şüphesiz, ايذوق yahut ايذق şeklinde yazılmıştı. Gerçekten Moğolcadaki *ongon* Türkçede *ıduk* anlamına gelir; *ıd*-kökünden yapılan bir partisiptir: "gönderilen, salıverilen" demektir.

Mahmut Kâşgarî (Divanü Lûgat-it-Türk 1,63; Besim Atalay tercümesi 65 اذق kelimesini şöyle izah ediyor: "ıḍuḳ- kutlu ve mubarek olan; aslında sahibinin yaptığı bir adak için saklanarak yünü kırkılmıyan, sütü sağılmıyan, yük vurulmıyan başı boş bırakılıp salıverilen her hayvana bu ad verilir"[4].

Moğolların "ongon" olarak salıverdikleri hayvanlara da binilmez, dokunulmaz, sütü sağılmaz. Dokunulmaz olduğu içindir ki "mubarek, kutlu" anlamına da gelir[5].

Reşidüddin ongon kelimesini de Türkçe sanarak bunun etimolojisini ıḍuk kelimesinin yardımiyle yapmak istemiştir. Müstensihlerden biri ايذوق , ايذق kelimesindeki «ذ» harfini son «ق» yahut ortadaki «و» ile birleştirivermiş ve böylece (اينق) ve (اينوق) şekilleri meydana gelmiştir.

[4] Krş. Yakutça *ıtık* (Pekarski, Sözlük, I, 425; Sagay, Kaç lehçelerinde *ızık*, Radloff, Proben IX, 591, 601 ve başka sah.)

[5] Krş. B. Vladimirtsov, Moğolların ictimaî teşkilâtı, sah. 80.

TARİHTE VE FOLKLORDA BALKAN

Türk Dili 1954, Cilt: 3.
sayı: 29, sayfa: 259-261

Balkan yahut başka bir lehçeye göre Balhan, Hazar denizi kıyısında, Amuderya ırmağının eski yatağı olan Özboy'un denize ulaştığı yerin kuzeyinde bulunan sıra dağların adıdır. Bu dağlara Büyük Balḫan denir. Bunun güneyinde bulunan ve sıra dağlardan büsbütün ayrı duran başka bir dağa da Küçük Balḫan denir.

Balḫan (yahut Balkan) adı tarih kitaplarına ilk defa Selçukoğullariyle Gazneli Mahmud'un (998-1030) kavga ve savaşları yüzünden geçmiştir. Bu dağlar X. yüzyılın sonlarında Maveraünnehr'i ve Horasan'ı altüst eden Selçuk Oğuz-Türklmenlerinin karargâhı idi. Gazneli ordulara yenildikleri veya onların kovalamasına uğradıkları zaman, Balkanlara kaçarlar, orada barınırlardı. Eserini 985 yılında yazan el-Makdisî (BGA, III, 27) Balḫan'ın bir şehir adı olduğunu sanıyordu. Fakat bundan biraz sonra yazan Gardizî, Beyhakî ve başkaları Balḫan'ı dağ olduğunu çok iyi biliyorlardı.

Balkan kelimesinin kökü şimdiye kadar kesin olarak açıklanamamıştır. "Parlamak" anlamına gelen "balk-" kökü ile ilgili olabilir. *İslâm Ansiklopedisinde* Balḫan maddesini yazan W. Barthold "Balḫan kelimesinin Farsça "bala-hane" kelimesinden türemiş olduğu rivayet ediliyor" demekle yetinmiş, fakat Ebulgazi Hanın "ebulḫan" şeklindeki etimolojisi için "isabetsiz iştikak" diyerek haklı bir mütalâada bulunmuştur. Bununla beraber Balḫan adını "bala-hane"den çıkaranların iddiasının da Ebulgazi Han'ın "iştikak"ından farksız olduğuna şüphe yoktur.

"Balkan dağı" adına Kazak-Kırgızlarla Başkurtların folklorunda raslanır. Bu uluslar gerek Türkmen Balkanından, gerek Osmanlı Balkanından çok uzaklarda yaşıyan Türklerdir.

Kazak-Kırgızlar arasında bulunduğumuz yıllarda İrtiş kıyılarında, Yayık (Ural) ve Sırderya boylarında şu deyimi defalarca işittik: "Bargan yeriñ Balkan tav, ol da bizim baskan tav" (vardığın yer Balkan dağıdır, o da bizim bastığımız dağdır). Bu deyim, yaptığı işle öğünen adamlara karşı söylenir. Bu deyimin ikinci var-

yantı da vardır: "körgen yeriñ Balkan tav, ol da bizim aşkan tav" (gördüğüm yer Balkan dağıdır, o da bizim aştığımız dağdır).

W. Radloff'un topladığı Kazak-Kırgız halk edebiyatı örnekleri arasında bulunan iki hikâyede Balkan dağının adı geçmektedir. Eski bir epopenin parçası olan Er Kökçe destanında şöyle denilmektedir:

On san Nogay bölgende
Ormembet Han ölgende
Ol barıp yatıptı
Manan degen suvuna
Balkan degen tavuna (Proben, III, 88).

Anlamı: "Bir milyon Nogay (ulusu) mahvolduğu, Ormembet Han'ın öldüğü zaman o (Er Kökçe) Manan denilen suya (ırmağa), Balkan denilen dağa varıp yattı (yerleşti).,,

Başka bir hikâyede hanın kızı kendisiyle evlenmek istiyen bir delikanlıya şöyle bir bilmece söylüyor:

Balkan tav da Balkan tav
Başına çıkkan kim eken
Yolda turgan yongurçka
At semirtken kim eken

Anlamı: "*Balkan dağ da Balkan dağ*
Başına (tepesine) çıkan kim imiş
Yolda biten yoncalar
At semirten kim imiş,,

Delikanlı cevap vermiş:

Balkan tav da Balkan tav
Başına çıkkan bazarçı
Yolda turgan yongurçka
At semirtken yolavçı (Proben, III, 321-322).

Anlamı: "*Balkan dağ da Balkan dağ*
Başına çıkan pazarcı
Yolda biten yoncalar
At semirten yolcular

*

Başkurt ülkesinde, Ural dağlarının orta bölgesinde Dim ırmağından sekiz kilometre ve Ufa şehrinden 16 km. uzaklıkta Balkan adını taşıyan bir dağ vardır. Başkurt halk edebiyatında önemli yer tutan

"Zaya Tölek, Su Sulu" destanında buna dair bir efsane vardır. Bu efsanenin özetini ilk defa Lev Suchodolski adlı bir Rus yazarı "Zaya Tölek efsanesi (Legenda o Töleke" başlığiyle *Rus Coğrafya Kurumu Habercisi*, (Vestnik RGO, 1858, XXIV) dergisinde Rusçaya çevirerek yayınlamıştı. Sonra bu efsanedeki motifleri meşhur etnograf G. Potanin "Bozkır eposunda deniz kızı" adiyle yazdığı bir makalesinde inceledi (Etnograf. Obozrenie, 1892, No. 2.). Destanın Türkçe metnini şair Mecit Gafurî ancak 1910 yılında yayınlıyabildi. Bu metin, halkın söylediği destana göre, çok eksiktir. Macar bilgini Vilmos Pröhle de bu destanın bir parçasını tesbit etmiş ve Macarcaya çevirerek yayınlamıştır. H. N. Orkun'un yayınladığı "Zaya Tölek hikâyesi" V. Pröhle'den alınmıştır (*Türk efsaneleri*).

Bu hikâyenin kahramanı Zaya Tölek adlı bir delikanlıdır. Su altı dünyasının kızı (su kızı) bu delikanlıya vuruluyor. Bir gün onu yakalayıp su altı dünyasına götürüyor. Su altı dünyası çok güzeldünya imiş, dağları ormanları varmış. Fakat delikanlı kendi dünyasını, dağlarını, hele Balkan dağını özlüyor. Su kızı ona güzel dağlarını gösteriyor. Karşılıklı türküler söylüyorlar. Kız ne söylerse Zaya Tölek hep "Balkan dağım bu değil, Balkan dağım bu değil" diyor.

*

Avrupa'daki Haemus dağlarına Balkan adını Türklerin verdiğini coğrafya tarihi bilginleri kabul ediyorlar. A. Z. Velidî Togan bu adı Osmanlıların koyduğunu sanmaktadır (İA, II, "Balkan" maddesi). Fakat 'Balkan' adını daha önceleri Balkanlara kadar gelen Peçenekler, Oğuzlar, Kıpçaklar, Nogay Noyan ile gelen başka Türklerin vermiş olması da mümkündür.

Kıpçak-Oğuz bozkırları folkorunda çok eski çağlardan beri Balkan denilen dağların adı türlü efsanelerle süslenerek yayılmış olduğu gerçek bir olaydır. Hele Türkistan Balḫan'ını Selçuk Türkmenleri kolay kolay unutmamışlardır. Bugünkü Türkistan Türkmenleri 'Balkan' adını millî uran (parola) sayarlar.

'ULUS' TERİMİ ÜZERİNE

Türk Dili, mayıs 1955, cilt: IV.
S. 44, sayfa: 492 - 494

Türk Dili dergisinin 41. sayısında (sah. 228) okuyuculardan birinin sorusuna karşılık olarak 'ulus' terimi üzerine bir küçük açıklama yazılmış ve "ulus adını taşıyan boy yoktur" denilmişti. Kerküklü aydınlardan sayın Ataullah Terzibaşı Türk Dil Kurumu'na yazdığı bir mektupta Abbas el-'Azzevî'nin "*Tarih-ül-İrak*" ve "*Aşair-ül-'Irak*" adlı eserlerinde 'ulus' adlı bir kabîlenin zikredildiğini göstererek *Türk Dili dergisinde* verilen bilgiyi düzeltmek istemiştir.

Önce şunu kaydedelim ki 'ulus' terimini kabîle adı olarak taşıyan büyük ve küçük göçebe birlikleri yalnız Irak'ta değil, Anadolu'da ve Orta-Asya'nın bazı bölgelerinde vardır. Anadolu Türk aşiretleri arasında 'Boz ULUS' adını taşıyan bir oymak XVII. yüzyıla ait resmî belgelerde çok geçmektedir (bk. Ahmet Refik, "*Anadolu Türk aşiretleri*" 1930).

Kabîle (boy) adları Türk tarihi ve etnolojisi araştırmalarına giren konuların en önemlilerinden sayılmaktadır. Türklerle temasta bulunan komşu kavimler ve devletler çok eski devirlerden beri Türk boylarının adlarını tesbit etmişler ve bununla bu boyların birbirine olan yakınlık ve kardeşliklerini öğrenmeğe çalışmışlardır. Eski Çinlilerin Türk boy adlarını ne kadar dikkatle tesbit ettikleri Gök Türk yazıtlarının çözümünden sonra anlaşılmıştır. İslâm coğrafyacıları da Türk boy adlarına dair çok ayrıntılı bilgi vermişlerdir. VIII. ve X. yüzyıllarda İslâm coğrafyacıları ancak büyük Türk boylarını (Karluk, Kimek, Oğuz, Tokuzoğuz, Becenek, Türgiş, Ezgiş, Kıpçak, Kırgız Kalaç...) tanıyorlardı (Meselâ: İbn Hordadbeh, "*Kitab-ül-mesâlik ve-l-memalik*"). X. XII. yüzyıllarda yazan coğrafyacı ve tarihçiler ise daha çok Türk boylarının adlarını öğrenmiş oldular (meselâ: *Hudud-ül-âlem*; Gardizî, "*Zeyn-ül-ahbar*"... v.s.). Moğol istilâsından sonra yazılan kaynaklarda (meselâ: Reşid-eddin, "*Cami-üt-tevarih*") yüzlerce Türk ve Moğol boylarının adları ve gelenekleri tesbit edilmiştir. XIX. yüzyılda türkoloji müstakil bir ilim haline geldikten sonra, eski Türk boylarının adlarını incele-

meye ve yaşıyan göçebe boyların adlarını, en ufak ayrıntılarına kadar, tesbit etmeye önem verilmiş oldu. Bu konu üzerine Vámbéry *(Das Türkenvolk*, 1885*)*, Radloff *(Die Türkstämme Sibiriens und der Mongolei* 1883*)*, Aristov *(Opıt* ve *Zametki* 1894-1896), Potanin *(Oçerki S-Zap. Mangolii* II. ve IV. ciltler) gibi bilginlerin tesbit ettikleri boy ve oymak adlarının sayısı binleri geçmiştir. İşte bu adlar tarihî belgelerin ve boy geleneklerinin ışığı altında incelenerek *gerçek etnik* adlarla (meselâ Bayat, Salur, Sulduz, Barlas, Kıpçak...) sırf siyasî birlik adları (meselâ Osmanlı, Özbek, Nogay) ayırdedilmektedir. Bu konu üzerine Türkiye'de de son otuz yıl içinde önemli araştırmalar ve etüdler yayınlanmıştır. Prof. Dr. F. Köprülü'nün ("Oğuz etnolojisine dair tarihî notlar, "*Türkiyat Mecmuası*" I. 1925); Abdülkadir'in (Türk Kabile isimlerine dair, "*Türkiyat Mecmuası*" C. I) H. Nihal-Ahmet Naci'nin (Anadolu'da Türklere ait yer isimleri "*Türkiyat Mecmuası*", II), Dr. Faruk Sümer'in (TM X; *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, "*Belleten*") etüd ve makaleleri bu cümledendir.

Anadolu'daki 'Boz Ulus', Irak aşiretleri arasında raslanan 'Kara Ulus' etnoloji bakımından boy adı değil, Moğol İmparatorluğun'un dağılışından ve büyük etnik boyların yerleşmesinden sonra meydana gelen ve *göçebe halk* anlamını ifade eden bir terimdir. Türkistan'da, Elcezire'de, Anadolu'da ve İran'da büyük Türk ve Moğol boylarının yerleşme süresi XVI.-XVIII. yüzyıllarda çok hızlı devam etmiş, XIX. yüzyılda Bayındır, Bayat, Salur, Kayı, Barlas, Sulduz, Calayır... *gibi gerçek boy* adları ancak kasaba ve köy adlarında veya yeni teşekkül eden türlü göçebe birliklerin ufak bir oymağından muhafaza edilmiştir. XVII. yüzyıldan sonra eski gerçek etnik boy adını muhafaza eden büyük göçebe birliklere, Kırgızlardan başka, Türk ulusunun bulunduğu hiç bir yerde raslanmaz. Türk ulusuna mensup göçebe kavimler için büyük yerleşme çağı olan XVII-XVIII. yüzyıllarda göçebe hayattan ayrılmak istemiyen küçük birlikler yerleşen soydaşlarından ayrılıp bozkırlarda, çöllerde kalıyorlardı. İşte bu küçük parçalar, yani büyük boyların kalıntıları yeni aşiretler kurarlardı. Bu yeni birlikler çok zaman bir başbuğun adını, veya göçüp kondukları yerin adını alırlardı. Şehir ve kasabalarda yerleşenler ise bu birliklere ulus veya oymak derlerdi. Her iki kelime aşiret manasını ifade etmiştir. Irak'taki *Kara Ulus* her halde Türk, Kürt ve Moğol kabilelerinin şehre yerleşenlerinin kalıntılarından XVI.

veya XVII. yüzyıllarda meydana gelmiş bir göçebe birlik olmalıdır. (Abbas 'Azzevî'nin هذه القبيلة من القبائل التركية المغولية kaydine dikkat!). Anadolu'daki *Boz Ulus* ise, Dr. Faruk Sümer'in çok değerli etüdlerine göre, Akkoyunlu kabîlelerinin kalıntılarından kurulmuştur. (bk. Faruk Sümer *DTC Fak. dergisi* VII., sah 226-227, 321-385; *Türkiyat Mecmuası*, X. s. 154). XVII. yüzyıldaki büyük iskân hareketlerinden sonra göçüp konan aşiretlere ulus demek her yerde âdet olmuştur. *Kara Ulus* terimi, şehirli Arapların Bedevîlere 'a'rab' demelerine benzer bir terimdir. Bunun Moğolca aslı 'haralıg ulus'-tur (bk. Vladimirtsov, *Moğulların içtimaî teşkilâtı*, Ankara 1944).

BÖRÜ = KURT ve YOK = HAYIR KELİMELERİ ÜZERİNE

Türk Dili C: V., Sayı 84, 1958

1. BÖRÜ = KURT. Oğuz boylarından başka eski ve yeni bütün Türk lehçelerinde herkesin bildiği bu yırtıcı yaratığın adı *börü*~*böri* olduğu halde Oğuzlar neden buna *kurt* demişlerdir? Halbuki Oğuzların da bu hayvana *börü* dahi dediklerini Oğuz özel adlarından, meselâ Alp Arslan'nın oğlu Börübars gibi adlardan anlamak mümkündür. Gök Türk yazıtlarında ve Uygur metinlerinde bu yaratığa yalnız *börü* denilmektedir. Oğuzların *börü*'ye kurt dedikleri XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud'da da görülmektedir.

Bizim araştırmalarımıza göre Oğuzların *börü* yerine *kurt* demeleri *börü* adının tabu (tekinsiz) sayılmasından ileri gelmiş ve sonraları söylene söylene bu yaratığın cinsine ad olmuştur.

Karşılaştırmalı folklor ve etnoğrafya araştırmaları sonucunda da anlaşılmıştır ki bu hayvanın adı türlü uluslarda her zaman veya belli bir zamanda tekinsiz (tabu) sayılmıştır. Bu inanç ve görenek yalnız ilkel ve çoban uluslarda değil, kültürce çok yükselmiş Doğu ve Orta Avrupa milletlerinde de tesbit edilmiştir. Bu geleneğe uyan uluslar bu hayvanın gerçek adı yerine bir uydurma, takma adı, yahut komşu uluslardaki gerçek adını söylerler. Meselâ kuzeydeki kimi Rus köylüleri Rusça *volk* (kurt) yerine komşuları olan Türklerin *börü* kelimesinin bozuntusu olan *birük* kelimesini söylerler. İlkel kişiler korkunç nesnelerin ve hastalıkların adı söylenirse, derhal geleceğine inanırlardı. Adın, *çağırma*'dan başka bir şey olmadığı kanaati vardı, yani birinin adını söylemek onu çağırmak demekti. Almanlarda bir atalar sözü var: "Kurdun adı söylenirse o koşarak gelir (wenn man den Wolf nennt, so kommt er gerannt)". Bu atalar sözü de Almanlarda Wolf (kurt) adının tekinsiz (tabu) olduğuna işaret sayılmaktadır*. Alman köylüleri Noel bayramından sonra gelen hafta içinde kurdun adını (*Wolf*) söylemezler, onun yerine *das Ge-*

* D. K. Zelenin, *Tabu Slov*, Sb. MAE. IX, 35 (Kaynak olarak Rud. Meringer'in Indo-germ. Forschung. XXI. S. 313 göstermiştir).

würm (kurt, böcek) yahut *Ungeziefer* (yerde sürünen yaratık) kelimelerini kullanırlar. Hattâ bir Alman köyünde soy adı *Wolf* (kurt) olan bir papaza, bu adın tabu sayıldığı günlerde, Herr Ungeziefer derlermiş...

Lehler, kurdun Leh dilindeki adını söylemekten sakınırlar. Onun yerine *robak* yani kurt, böcek derler, Litvalılar da kurdun adını söylemezler : söylemek gerekirse *mişkinis şuo* yani orman köpeği derler. Estonyalıların edebî dilinde kurda, Almancada köpek demek olan *Hund* denir. Fakat asıl Estoncada kurdun gerçek adının *susi* olduğu tesbit edilmiştir, korunma için kullanılan *Hund* takma adı asıl gerçek olan *susi* adının unutulmasına sebep olmuştur.

Ruslar ve Ukranyalılar kurdun adı olan *Wolk'u* söylemekten sakınarak türlü türlü takma ad ile adlandırırlar : *seriy, seriş, serorvat...* derler ki boz, bozca, bozacağız... demektir. Estonyalılar da "ormanlı boz" anlamına gelen bir kelime söylerler.

Türk uluslarına gelince; Tuba (Soyot) Türkleri *börü* yerine "uzun kuyruklu" yahut "gök gözlü" derler. Yakut *kuluruktaḫ* (yani "kuyruklu") derler. Çobanlıkla geçinen Başkurtlar geceleri *börü* demekten çok sakınır, onun yerine "kuş-kurt" kullanırlar.** Kırgız-Kazaklar '*börü*' adını biliyorlarsa da *kaskır*, Çuvaşlar *kaçkır* diyorlar ki bütün bu adlar tabu sebebiyle yerleşmiş adlardır. Oğuzların *kurd*'u da böyledir. Çuvaşlar sonraları *kaçkır* adını da 'börü'nün gerçek adı sayarak bunu da tabu yapmışlar ve 'kaçkır'a 'paygambar iti' demeye başlamışlardır, "uzun kuyruk" *(vurun hüre)* dahi derler.

Börü kurt üzerine yapılan bu karşılaştırmalı folklor ve etnoğrafya araştırmaları gösteriyor ki bu yırtıcı yaratığın Türkçe gerçek adı *börü* olup Oğuzcadaki *kurt*, tabu sebebiyle meydana gelen "korunma" adıdır. Kırgız-Kazak ve Çuvaş lehçelerindeki *kaskır ve kaçkır* adları da böyledir.

2. YOK = HAYIR. Ş. Sami *hayır* kelimesini açıklarken "iyilik mânasına tefeülen yok makamında kullanılır" diyor (KT, 594). Bir sözlük için bu açıklama yeter sayılıyorsa da, kelimenin meydana gelişi ve kaynağı bakımından konuyu daha derinleştirmek gerekir. *yok* kelimesinin yerine kullandığımız bu hayır kelirmesi de tıpkı *börü* yerine kullandığımız *kurt* kelimesi gibi, *yok* kelimesinin de, bir ilkel

** Başkurt adının etimolojisine ait menkıbe için bk.: Abdülkadir (İnan) Türk rivayetlerinde bozkurt, *Türkiyat Mec.* II, s. 131 - 137.

inanç sebebiyle, kimi hallerde tabu sayılmasından meydana gelmiş "korunma" kelimesinden başka bir şey değildir. *yok* yerine başka iyi bir kelime kullanmanın birçok uluslarda görenek olduğu folklorcular tarafından tesbit edilmiştir. Meselâ Gürcüler *yok* demekten çok sakınırlar, kablarda şarap veya başka bir şey kalmadığı zaman bile *yok* demez, *yeter*, *kâfi* gibi kelime kullanırlar (D. K. Zelenin, Tabu slov, 8). Kimi uluslar "yok şeytanın adıdır" derler ki bu da *yok* demekten sakınmak gerektiğini gösterir. İşte bu inanç sebebiyle Türkçeye *yok* karşılığı olarak *hayır* kelimesi yerleşmiştir.

TÜRK ETNOLOJİSİNİ İLGİLENDİREN BİRKAÇ TERİM-KELİME ÜZERİNE

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
Belleten 1956

Türk dili üzerine yazılan eski ve yeni kaynaklarda Türk etnolojisini ilgilendiren birçok terim niteliğindeki kelimelere raslanmaktadır. Bu terim - kelimelerini her yazar ve bilimsel araştırıcı kendi bildiği gibi yazdığı, muayyen bir bilimsel kavram anlatması gereken bir terimi türlü türlü kavramlar için kullandığı görülmektedir. Gerek Türklerin kendileri ve gerek yabancılar tarafından yazılan sözlüklerde de bu karışıklık yüzyıldanberi sürüp gelmektedir. Ulus (yahut uluş), uguş, urug (urug - tarıg), ok, boy, oba, bukun, oymak (aymak, omak, omok), bağ (bav), ocak, ağıl, süngek (süyek), tübe, yasa, töre, yargı, yol terimleri bunlardandır.

Bu konuyu ele alırken ilk başvuracağımız kaynaklar Türklerin kendileri tarafından yazılan ve Türk toplumsal kurumlarına yakından dokunan eserlerdir. Bu türlü kaynakların en eskisi VII - VIII. yüzyıllarda yazılan Orhon ve Yenisey yazıtlariyle XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud'un yazdığı "Divanü lûgat it-Türk"tür. Fakat bu kaynaklarda bizim konuyu ilgilendiren terimler pek az bulunmaktadır. Yukarıda gösterilen terimlerden uluş~ulus, oguş, urug, bukun, budun, agıl terimleri Orhon - Yenisey yazıtlarında ve Divanü lûgat-it-Türk'de bulunuyor. Boy ve oba'ya yalnız Divanda, ok ve bağ terimlerine ancak Orhon - Yenisey yazıtlarında raslanır.

BUDUN : Bu terim ile kavim, halk kavramı anlatılmaktadır... Orhon yazıtlarında Çin gibi yabancı kavme budun denildiği gibi, Türk olduklarından şüphe olmayan Kırgız-, Karluk, Oğuz topluluklarına ayrı ayrı budun denilmektedir. Kâşgarlı Mahmud'a göre "budun" kelimesi Çigilce bir kelimedir "ar-ra'iye ve 'avamü'n-nas" anlamına gelir (c. I, 34). Bu kelimeyi, cümle içinde geçtiği yerlerde, bazan "kavim", bazan "en - nas" kelimeleriyle tercüme ediyor. Herhalde "budun" kelimesi XI. yüzyılda VII - VIII. yüzyıllardaki anlamiyle kullanılmış olsa gerektir. Kâşgarlı Mahmud'un çağdaşı Yusuf Has Hacip "Kutadgu Bilig"de "budun" kelimesini çok kulla-

nıyor. Peygamberin na'tinde "budun" kelimesini "halk " anlamında kullanıyor

Sevig savçı ızlı bagırsak izi
Budun da talusı, kişide kezi

(Sevgili peygamberi esirgeyen Tanrı gönderdi, o halkın seçkini, kişinin iyisidir).

Negü ter işitgil bügü il begi
Budun başlaguçı kişide yegi

(Halka rehber ve kişinin en iyisi olan akıllı ilbeyi ne diyor, dinle)

Negü ter işitgil Üç Ordu hanı
Budunda talusı, kişide çını
Aya beg boluglı budunka uluğ
Budun ezgi tutgıl tapuguçı kuluğ

(Halkın seçkini, kişinin gerçeği —gerçek insan— olan Üç Ordu beyi ne diyor, dinle: "ey bey olan halkın büyüğü, halkı, hizmetçi kulları iyi tut, iyi idare et").

XIV. yüzyılda yazılan Kur'an tercümelerinde (meselâ Türk-İslâm eserleri müzesi No. 73) kavim, en - nas, âl kelimeleri hep budun kelimesiyle tercüme ediliyor ("min zinet-il-kavmi budun bezeginden: âl-i Musa 'Musa budunu'; en-nas budun). XIV. yüzyıl başlarında yazılan "Kısas-ı enbiya"da ve bu yüzyılın ortalarında Altın Orduda - Saray kentinde yazılan "Hüsrevü Şirin"de budun kelimesi çok geçer. Fakat XV. yüzyılda yazılan eserlerde, hele Çağatay edebiyatında budun kelimesine raslanmaz. Bu devirde eski "budun" terimi yerine "ulus" kelimesi geçmektedir. Budun kelimesinin XIV. yüzyılın sonlarında unutulmuş olduğuna hükmetmek mümkündür.

ULUŞ~ULUS. Moğol istilâsı devrinden sonra yayılan ve kavim, halk anlamını bildiren "ulus" terimi birçok kimselerin sandıkları gibi Moğolca bir terim - kelime değildir. Eski Türkçe'de şehir ve karye anlamına gelen ULUŞ terimi Moğol istilâsından sonra ş/s değişimiyle ULUS şeklinde yayılmıştır ve halk, kavim, millet (Moğol ulusu, Türk ulusu), devlet (Çağatay ulusu, Cuçı ulusu) anlamlarını ifade etmiştir.

"Ulus" kelimesine ilk defa VIII. yüzyılda, Kül Tegin yazıtında raslanıyor. Yazıtın kuzey yüzünde (IN, 12) cenaze törenine gelen kavimlerden bahsederken "...kün batısıktakı Sogd, Bereçker, Bukarak Ulusta Nen Sengün, Ogul Tarkan kelti" denilmektedir. Bu cümle-

deki "ulus" kelimesini V. Thomsen "kabile (Stamm)" ile tercüme etmiştir (ZDMG, NF, III, 1924, s. 156). Bu cümleyi rahmetli Ragıp Hulûsi şöyle tercüme ediyor: "Garpteki gün batısındaki sayısız Sogd ve Farslardan bu Buhara milletinden Nen Sengün ile Ogul Tarkan geldiler" (Türkiyat Mec. III, 106) R. Hulûsi metindeki "ulus"kelimesini "millet" kelimesiyle tercüme etmiştir.

Kâşgarlı Mahmut "uluş" kelimesini Çigilce "karye", Arguca "şehir" diye açıklamaktadır (I, 60; ter. 62). Kâşgarlı Mahmud'un çağdaşı ve vatandaşı olan Yusuf Has Hacip "Kutadgu Bilig"inde "uluş" kelimesini pek çok kullanmıştır. Metinden anlaşıldığına göre bu eserde "uluş" "şehir" anlamındadır, çok yerde "uluş kend" şeklinde geçmektedir ki eşanlamlı kelimeler olduğu belirtilmiştir; kimi yerde "il uluş" dahi denmektedir.

Kalem birle tutsa kayu il uluş
Tilek tegrür anda tözüke ülüş (M. 131)
Uluş kend içinde tapug bar telim
Uşol yerde kılsa bulumaz yarım (M. 186)
Berü kel uluş kend içinde tiril
Seni bilmesü halk katıl hem karıl (M. 230)
Berü kel uluş kendte kılgıl tapuġ
Kamug ezgülükke açılsun kapuġ (M. 187)
Uluşdın uluşka köçügli kişi
Köçin öngdin ızsa iter uz işi (M. 285)
Ölüm bozdı ordu, telim kend uluş
Ölüm bozdı karşı, saray, ev öküş (M. 286)
Yakın ka kadaşdın yitürmiş sen öz
Uluş kend budundın evürmiş sen yüz (M. 185)

OĞUŞ Eski Türk yazıtlarında hakan milletine hitap ederken kendisine en yakın bulunanlardan başlıyarak "..... iniyigünüm, oğlanım, oğuşım" (Kül tegin yazıtı Güney yönü I) diyor. Yazıtlarda geçen bu kelimenin kan akrabalığını anlatan bir terim olduğu şüphesizdir. Fakat bu "akraba topluluğu"nun yakınlık derecesini tayin etmek güçtür. Bu terimi V. Tomsen (Almanca'ya tercümesinden faydalanıyorum) "Geschlecht" kelimesiyle (ZDMG, NF. III, 140), Almanca'dan Türkçe'ye tercüme eden R. Hulûsi "soy" kelimesiyle tercüme etmiştir (Türkiyat Mec. III, 96). Eski Türk Yazıtları'nda H. N. Orkun bu terimi açıklayan notunda (I, 74, not 1) bu "kelime mensup olduğu boy mânasına kullanılmıştır" diyor ve asıl metin

çevirmesinde ise "soy" terimiyle tercüme etmiştir (I, 22). Kâşgarlı Mahmut bu kelimeyi Arapça "al-'aşiret" diye açıklamıştır (met. I, 59; çevirme, 61). Kâşgarlı Mahmut bu kelimeyi eserinin her yerinde ittıratlı olarak hep "al-'aşiret" ile tercüme etmiştir (bk. I, 59, 69, 83, 130, 246), eserin çevirmeni B. Atalay ise kimi yerde "hısım", kimi yerde "oymak" terimleriyle karşılamıştır.

Yaşıyan Türk lehçelerinin hiçbirinde, bizim araştırmalarımıza göre, bu terime "oğuş" şeklinde raslanmıyor, ancak Yakutça'da "ūs" biçiminde çok yaygın bir terimdir (bk. E. Pekarskiy, Yakut Dili Sözlüğü, 3075). Yakutlar'ın eski aşiret kurumlarında "ūs" evlenmeleri yasak olan ekzogami dairesine giren akrabaların kurduğu birlik olduğu anlaşılmaktadır. Bu birlik "ağa usa" yani "baba oguşu"dur, bunun içinde birkaç "ije usa", yani "ana oguşu" bulunur (oğuş > ovuş > uuş < uus > ūs) [1].

URUĠ: Eski Türk yazıtlarında tek başına "urug" kelimesine raslanmıyor ise de bu isim-kelimeden kurulan "urugsıratmak" fiilini buluyoruz ("Türk budun ölüreyin, urugsıratayın ter" ID, 10; H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, I, 34). "urugsırat-" kelimesi soyundan, sülâlesinden mahrum etmek anlamını bildirir. Buna göre "urug" kelimesinin VIII. yüzyılda "yakın ve uzak kan kardeşlerden kurulan muayyen bir topluluğu" bildirmek için kullanılmış olduğu anlaşılıyor [2]. Kâşgarlı Mahmut "uruġ" kelimesini "tane, tohuma da urug denir. Urug ekti — tohum ekti. Hısımlara dahi buna benzetilerek "uruġ tarıġ' denir" diye açıklamıştır (DLT, I, 61-62; tercüme I, 63-64) [3]. Urug kelimesi Kutadġu Bilig'de pek çok geçer. Söz gelişinden anlaşıldığına göre "nesil, nesep, soy, kabile" anlamlarına, kullanılmıştır.

Ay ezgü kılınç aslı ezgü uruġ
Ajun kalmasını sizingsiz kuruġ (*Fergane*, 20)
Uruġsuz kişiler arıġsız bolur
Arıġsız vezirka yaraġsız bolur (*M 115*)

[1] Yakutça'daki "us" terimini S. Malov Orhon yazıtlarındaki "oğuş", Uygurca'daki "oğuş" terimiyle karşılaştırmış ve "soy", "nesil" kelimelerini ifade eden Rusça "rod", "pokolenie" kelimeleriyle tercüme etmiştir (Pekarskiy Yakut Sözlüğü, 3075).

[2] Bazı Kıpçak lehçelerinde "tohum", "tane" anlamını bildiren "urluk" kelimesi eski Türkçe'deki "uruglug"un değişmiş şeklidir (urukluk > urluk).

[3] "Tarıg" kelimesini B. Atalay, basma nüshadaki basım yanlışına göre "turıg" okumuştur. Yazma nüshada açıkça "tarıg" olarak harekelenmiştir.

Uruġluk kerek hem sakınuk köni
Könilik öze keçse ötrü küni (M. 115)
Uruġluġ tarıġlıġ bezüklzer tili
Bezükrek bolur, bolma evçi kulı (M. 267)

Şüphesizdir ki "uruġ" ve "tarıġ" aynı anlamı bildirirler[4]. Demek ki "uruġ" terimi ile anlatılan bir topluluk "tek bir tohumdan türediklerine inananlar" topluluğu idi. Bu ilkel devirlere ait anlamdı. Sonraları anlam genişliyerek büyük kabilelere de "uruġ" denilmiştir. XIII. yüzyılda Kıpçak-Komanlarda "nesil, zürriyet, çocuk" anlamına "uruk~uruḫ" kelimeleri tesbit edilmiştir (bk. K. Grœnbech, Komanisches Wb. 266). Divanü lûgat-it-Türk'teki 'uruġ-tarıġ' terimini Kutadġu Bilig'te de görüyoruz ("uruġluġ tarıġlıġ bezükler tili"). Çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde "uruġ" kelimesi, her lehçenin fonetik özelliğine uyarak, türlü biçimlerde (uruk, rū, uruv, urū, ırū) bulunuyorsa da bu anlamı bildiren "tarıġ" ve onun yeni şekillerine raslanmıyor... Ancak Yakut Türkçesi'nde, tıpkı Divanü lûgat-it-Türk'te ve Kutadġu Bilig'de olduğu gibi, "urū tarī" şeklinde bulunmaktadır ("urū tarī buola", "urū tarī buoluoḫ sanalah ertim" Pekarskiy Yakut Sözlüğü 3069). Herhalde bir devirde "tarıġ", "uruġ" terimleriyle ancak en yakın akraba —yedinci kuşaktaki hakikî, unutulmamış atanın torunlarından kurulan topluluk— ifade edilmiş olsa gerektir. Çağdaş Yakutlar evlenme yoliyle akraba olanlara da "uru" diyorlar ise de soydaş akrabayı ayırt etmek için "et kan akraba (et ḫan urū)" derler.

Osmanlı Türkçesinde "uruġ" kelimesini XIV. yüzyıldan beri birçok yazarlar ve şairler kullanmışlardır. Ş. Sami "Kamus-i türkî"de "uruk" kelimesini şöyle açıklıyor: "uruk müfreze, kısım, bölük, şube, kabile şubesi: bir ulusun urukları". Osmanlı edebiyatında bu kelime Tanzimat'tan sonra kullanılmamış olsa gerek. Bununla beraber Ş. Sami bu kelimeyi "metrûk" saymamıştır.

OK Batı Gök Türk devletini kuran on kabileye '*onoḳ*' denilmiştir. Bunlardan bahseden Çin kaynakları da bu boyları çince 'ok' bildiren kelime ile adlandırmışlardır. Bu kaynaklara göre 'ok' Türklerde boylardan kurulan birliklerin remzi olmuştur (Hyacinth, I, 350). Eski Türk yazıtlarında 'ok' terimi boy ve soy anlamlarına

[4] "Tarla" kelimesi de "tohum ekilen yer" demek olan "tarıglag" kelimesindendir (tarıġlaġ> tarılaġ> tarıla> tarla).

kullanılmış olsa gerek. Kül Tegin yazıtında "on ok budun emgek körti" (D. 19), "idi oksız kök türk ança olurur ermiş" (D. 3); Tonyukuk yazıtında "on ok kaganı yagımız erti" (D. 19) denilmektedir. Altay Türkçesi'nde "kabile, menşe, soy" anlamlarını bildiren "uk" terimi vardır (Radloff, Wb. I, 1605). Kırgız Türkçe'sinde "uk" kelimesi tek başına kullanılmıyorsa da "tohum" kelimesiyle beraber "ukumuz tohumumuz" diye söylenmektedir (Yudahin, Kırgız Sözlüğü, 541). Altay ve Kırgız lehçelerindeki bu "uk" kelimesiyle eski Türkçe'deki "ok" teriminin ilgisi olsa gerektir. Oğuzların Bozuk ve Üçok adlarında bulunan -ok~-uk ögeleri de, şüphesiz, eski Türkçe'deki "ok"un kendisidir. Oğuz destanının bu isimleri Oğuz oğullarının buldukları ok ve yay menkibesiyle açıklaması da bunu teyit eder (Reşideddin, Cami'üt-Tevarih, Berezin yayını TVO, V, 22 - 23). Bu eski Türklerin "ok" terimi Orta - Asya Türkmenlerinde Farsça "tire" ile tercüme edilerek muhafaza edilmiştir, kabilenin küçük bölüklerine denir.

OBA : Eski Türkler'in Orhon ve Yenisey yazıtlarının şimdiye kadar bulunan ve okunanlarında "oba" terimine raslanmıyor. Batı Türkistan'da Talas ırmağı boyunda bulunan bir mezar taşındaki bir kelimeyi H. N. Orkun "oba" okuyor (Eski Türk Yazıtları, II, 134). Bu okuyuş doğru ise bu mezardaki ölü "altı obanın beği" olmuştur. Kâşgarlı Mahmud'a göre (I, 81, çevirme 86) "oba" kelimesi "Oğuzcadır, kabile demektir." "Oba" kelimesine Oğuzca'daki bu anlamiyle başka Türk lehçelerinde raslanmıyor. Doğu Türk lehçelerinde "oba,~ obo" terimleriyle yapma tepeler ifade olunur. Bu tepelerin geçmişteki büyük bir kahramanın veya kabile başbuğunun mezarı üzerinde yapılmış olduğu söylenir (Ulutavda Edige Obası, İsil-İşim ırmağı boyunda Barak Batır Obası... gibi). Altaylılarda geçitlerde ruhlara kurban verilen yapma tepelere "oba" denir.

Osmanlı Türkçesi'nde "oba" kelimesi yazı dilinin kuruluşundan beri kullanılmaktadır. XIV - XVII. yüzyıllarda "kabile, aşiret" anlamını bildirmişken daha sonraları "birkaç çadırdan mürekkep göçebe oymağını" anlatmak için kullanılmıştır (bk. Tanıklariyle Tarama Sözlüğü, I, 533, II, 713). Azeri Türkçesi'nde "oba" kelimesi "çoban kulübesi" anlamına kadar daralmıştır (Radloff Wb. I, 1157). Ş. Sami bu kelimeyi "çadır halkı, göçebe ailesi" diye izah etmiştir (KT, 184).

BOY Bu terime eski Türk yazıtlarında raslanmıyor. Fakat bu kelimenin eski şekli olması muhtemel olan "bod" kelimesine Ton-

yukuk ve Sine-Usu yazıtlarında raslanmaktadır ("Türk sir budun yerinte bod yime budun yime kişi yime idi yok erteçi erti" Tony. Ş. II, 60; "karluk bod ... " Sine - Usu, Batı yüzü, satır 1).[5] Bu yazıtlardaki "bod" teriminin "boy" anlamına kullanıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Buna göre XI. yüzyılda Kâşgarlı'nın Oğuzca'da tesbit ettiği "boy" VIII. yüzyılda "boḍ" söyleniyordu. Kâşgarlı Mahmud (DLT. III, 103; çevirme, 141) "boy" terimini "raht, kabile, aşiret" diye açıklamıştır. Kâşgarlı'nın Arapça izahını B. Atalay "kavim, kabile, hısım" diye çevirmiştir. Divanü Lûgat-it-Türk'te bu kelime dokuz yerde geçiyor, buna Arapça karşılık olarak kimi yerde "kavim", kimi yerde "kabile" kimi yerde "en-nâs" denmektedir.

Osmanlı Türkçesi'nde "bir aşiretin kollarından her biri" anlamına XIV. yüzyıldan beri tesbit edilmiştir.

Kim ol vardıgınca yola il ü boy
Tavar ü kişi bula vü şar ü köy[6]

BUKUN Kâşgarlı Mahmut bu kelimeyi ancak "budun" terimiyle beraber gösteriyor ve "budunlug bukunlug kişi" cümlesini ای انسان ذو رهط و عشیرة diye izah ediyor. B. Atalay bu cümleyi "ulusu oymağı olan kişi" diye çevirmiştir. (DLT, I, 413; çevirme I, 499). Yenisey ırmağı boyunda Kızılcir denilen yerde bulunan bir yazıtın altıncı satırındaki bir kelimeyi S. Malov "bukun" okuyor ve "halk" diye tercüme ediyor[7]. Kâşgarlı Mahmud'un "budunluġ bukunluġ" diye kullandığına bakılırsa budun ve bukun terimlerinin eşanlamlı kelimeler olduğu anlaşılıyor. Bu "bukun" teriminin "nesil, kuşak" anlamına gelen "buvın" (Radloff, Wb, IV, 1873) kelimesiyle ilgili olabilir (buvın< buġın< buġun< bukun).

BAĞ : Kabilenin bir bölüğünü veyahut kabile anlamını bildirmek için çok eski devirlerden beri kullanılan bir terimdir. İlk defa bu terime Yenisey yazıtlarında raslanır. Uyuġ Tarlaġ yazıtında şu cümle okunuyor: "atım El Tugan tutuk ben tengri elimke elçisi ertim, altı baġ budunumka beg ertim (=adım El Tugan tutuk, ben ilâhi elimin elçisi idim, altı bağ=boy halkımın beyi idim)"[8]. Tuva Halk

[5] G. J. Ramstedt, Zwei uigurische Runenschriften in der Nord - Mongolei. Journal de la Soc. Finno-ougrinne, XXX, 3; H.N. Orkun, EskiT. Yazıtları, I, s. 156.

[6] Tanıklariyle Tarama Sözlüğü.

[7] S. E. Malov, Eniseyskaya pismennost Türkov. s. 79.

[8] Aynı eser, s. 11, 44, 52, 68; H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, III, s. 31.

Cumhuriyetinde bulunan bir yazıtta da "altı bag budunım..." sözleri okunmaktadır[9]. Radloff, bu yazıtlardaki "baġ" terimini "halkın bir bölümü (Volksabtheilung)" diye açıklıyor (Wb, IV 1447). "Baġ " kelimesinin Kıpçak lehçelerindeki şekliyle "bau~bav" Kazak ve Başkurt lehçelerinde "kabile" anlamına söylenmektedir ("oniki baulu Başkurt", "toksan iki baulu Kıpçak").

Kırımlı tarihçi Abdülgaffar Efendi (Umdet-üt Tevarih, s. 55) "on iki bavlı il"den bahsediyor. Bu tarihçiye göre Toktamış Han Emirülümera Erktemüre "oniki bağlı el, içki, (hassa) asker" vermişti. Aynı tarihçi eserinin başka bir yerinde "Birlek ve Karluk nam iki bağlı il"den bahdediyor (s. 35).

SOY Oğuz Türkçesi'nde "ırk, sülâle, kabile" anlamlarını bildiren bu terim Oğuzca'dan başka ancak Kırgız Türkçesi'nde tesbit edilmiştir. Kırgızca'da "meşhur kabile (berühmtes Geschlecht)" anlamına gelir (Radloff, Wb. IV, 512). Bu soy" terimi eski Türkçe'deki "uruġ" kelimesiyle eşanlamlı olsa gerek. En son yazılan "Türkçe Sözlük"te "soy" kelimesi bugünkü anlayış ve kullanışa göre şöyle açıklanmıştır : "Geçmişte, şimkdiki zamanda ve gelecekte kandaşlıkla birbirine bağlı bulunanların topu" [10].

Orta-Asya uluslarının boylarından ve boyların bölüklerinden bahseden Ebülgazi Bahadır Han "Şecere-i Türk" ve "Şecere-i Terakime" adlı eserlerinde "il, uruk, süngek, omak" terimlerini kullanmıştır. Ona göre Türk ilinde ilk olarak il adını alanlar beş uruktur : Uygur, Kanklı, Kıpçak, Kalaç, Karluk" uruglarıdır[11]. Buna göre, "uruk" büyüdükten sonra "il" adını alıyormuş. Ebülgazi Bahadır Han kimi yerde "uruk" içinde "uruk" gösteriyor: "Ormavut (oymavut) urugu içinde Konkmar urugunu" zikrediyor[12].

IL: Ebülgazi Han'a göre "il" birçok uruklardan kurulur. Eski Türk yazıtlarında ise il memleket, devlet anlamında kullanılmıştır. Eski Türk yazıtlarında "il" terimi "düzenli devlet" anlamını ifade eder. Kâşgarlı Mahmut "il" kelimesini "el-vilâyet" kelimesiyle tercüme ediyor (I, 49, 117) ve b.). B. Atalay bu vilâyet" kelimesini Türkçe'ye yine "vilâyet" kelimesiyle çevirmiştir. Bu çevirmeden

[9] S. E. Malov, aynı eser, s. 98.
[10] M. Ali Ağakay, Türkçe Sözlük, s. 667.
[11] Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk (Desmaisons yayımı), s. 37.
[12] Aynı eser, s. 52 - 53.

bizim şimdiki idare teşkilâtımızdaki "vilâyet" (Ankara vilâyeti, İstanbul vilâyeti) terimini anlamak mümkündür. Halbuki VII - XI. yüzyıllarda "il" kelimesinin birinci anlamı, şüphesiz, "devlet"tir. K. Brockelmann bu kelimeyi "egemenlik, devlet halk" (Herrschaft, Reich, Volk) kelimeleriyle tercüme ediyor. Eski Osmanlı metinlerinde de "il" kelimesi 'halk, eyalet, sulh' anlamlarında kullanılmıştır. Bu anlamlariyle "il~el" kelimesi bütün Türk lehçelerinde muhafaza edilmiştir. 'İl' kelimesinin 'yad', "yabancı" anlamı ancak bir ailenin kendi dışındaki halka karşı görüşü ile ilgili olarak meydana gelmiş anlamdır, aslında 'il' kelimesinde 'yabancı' anlamı yoktur. "İl" kelimesi "kün>gün" kelimesiyle birlikte ("ilgün") "halk ve memleket" anlamını bildirir.

İlgünü var başına şah turur
Benim dahi halimden agâh turur[13]

Kutadğu Bilig'de de "ilkün" aynı "halk" anlamına gelmektedir :

Mungar mengzetür söz sınamış kişi
Sınamış kişi bildi il kün işi (*Fer.* 30)
Ajunçıka erdem kerek ming tümen
Anın tutsa il kün, kiterse tuman (*Fer.* 33).

"Kün" kelimesinin tek başına Sagay lehçesinde "halk" anlamına geldiği Radloff tarafından tesbit edilmiştir (Wb. II, 1435); "ilkün" ise bu lehçede "karye, köy" demektir (aynı eserde s. 1436). Kısas-ı enbiya Rabguzî'de de "ilgün" kelimesi "Süheyl ü Nevbahar" da olduğu gibi, "halk, memleket" anlamına kullanılmıştır ("ey, melik, seniñ ilin künüñ artagu turur"). Prof. S. E. Malov "Türklerin Yenisey Yazıtları" adlı eserinin dizininde "kün" kelimesini "soy, aile (Familie)" diye gösteriyor ise de eserin metninde bu kelimeyi bulmağa imkân yoktur. Gösterdiği 58 rakamının bir basım yanlışı olduğu anlaşılıyor.

Ebulgazi Bahadır Han kullandığı "omak" ve "süngek" terimlerini şöyle açıklıyor: "...her cemaat başka başka omak oldu ve uruk adını aldı... Türk halkı bir kişiden sorasa aytur der, omakıñ nedir? Süngükün (kemiğin) nedir?" demek olur[14]. Omak ve süngek yani :

[13] Tanıklariyle Tarama Sözlüğü II, 528.

[14] Ebülgazi Bahadır Han'ın bu sözlerini Kâşgarlı Mahmut'un "boy" kelimesini açıklarken söylediği şu sözlerle karşılaştırınız: "birbirini tanımıyan iki adam karşılaştıkları zaman önce selâmlaşırlar, sonra "boy kim?" diye sorarlar. "Hangi kabiledensin?" demektir. "Salgur" diye cevap verir. Yahut boy adlarından birini söyler" (III, 103; terc. 141).

kemik) "uruġun" bölümleri olduğuna göre urugdan çok küçük olması gerekir. Halbuki Ebülgazi kimi yerde "süngek" terimini çok geniş anlamda kullanıyor ("Oğuz Han yetmiş iki yıl kadar Moğol ve Tatar ile savaştı. Moğol ve Tatar Oğuz Han'ın kendi süngegi -kemiği- idi").

Ebülgazi Han'ın "soy" veyahut "uruġ" yerine kullandığı "süngek" terimi Kırgız ve Kazak lehçelerinde "süyök", Altayca'da "söök" söylenir ve terim olarak "en yakın akraba"yı ifade eder. Yakutlarda da "unguoḫ uru" tâbiri vardır, "kemik akraba" demektir (unguoḫ< süngöök<süngök<süngek) [15].

OMAK, OYMAK, AYMAK: Boy kurumlarının bölüklerinden birini bildiren bu omak, oymak, aymak terimleri Moğol istilâsından sonra Türkçe'ye geçmiş kelimelerden biridir. Bu kelime Anadolu Türkçesi'nde oymak, doğu Türk lehçelerinde aymak, aymaḫ, omak olarak söylenir. Oymak kelimesini Ş. Sami "bir ulusun münkasim olduğu kısımların beheri, kabile" diye açıklıyor (s. 228). Oymak terimi Anadolu'da Türkmen ve Yürük'ler arasında kullanılmış olsa gerektir. Bu terimin "aymak" şeklini Radloff bütün doğu Türk lehçelerinde (Wb. I, 63-64), "omak" şeklini ise Çağatayca ile Uygurca'da (Wb. I, 1166) tesbit etmiştir. Yakutça'da "omuk" kabile ve boy anlamında kullanılır ("ḫaya omukkunuy? = hangi oymaktansın?"). (Pekarskiy "Yakut Sözlüğü" 1834), "aymaḫ" kelimesinde aşağı yukarı aynı anlamı ifade eder (s. 40).

Moğol istilâsından sonra yayılmış olan bu omok, oymak, omuk, aymaḫ terimlerinin XI - XIII. yüzyılda Moğolca'daki şekli "oboġ= oboh" olmuştur. Bu devirde Moğol ulusunu teşkil eden kabilelere "oboġ, oboh" denilmiştir. Bu terimin daha eski şeklinin "obaġ" olduğu sanılmaktadır. Türkçe'deki "oba" kelimesi de, B. Vladimirtsova göre, bu "oba" kökünden gelmektedir [16]. Çağdaş Moğol dillerinden Buretçe'de omok = aile, Moğolca'da "omuk~omug = kavim, kabile, Kal-

[15] "Soy" ve "kabile" anlamını "kemik" anlamına gelen kelime ile ifade etmek Kazak - Kırgızlar'da, Moğollar'da, Kalmuklar'da çok yaygındır. Araplar'ın "kabile" terimi de aslında "kafatası kemiği" demektir; "el-kabile" kelimesini "Kamus" müellifi şöyle izah ediyor: "el-kabile safine vezninde 'kabailü re's'in müfredidir ki baş kâsesinin şebekesi gibi birbirine sokuşma olan kemiklerin kıtalarına denir. Anları birbirine sokuşturup bent eden sinire "şe'n" denir... Kabail-i arabın her birine kabile ıtlakı bundan me'huzdur" (Asım Efendi tercümesi, III, 322).

[16] Moğollar'ın îçtimaî teşkilâtı (Abdülkadir İnan tercümesi), s. 74.

mukça'da 'omoğ' = kabile, soy, klan (G. J. Ramstedt, Kalmükisches Wb. 285) anlamındadır.

OCAK, AĞIL, ARIS: Boyların en küçük bölümlerini bildirmek için ocak, ağıl, arış (arıs) terimleri de kullanılmıştır. Radloff'a göre "ocak"ın anlamlarından biri "aile, soy, sülâle"dir (Wb. 1, 1136). Çağatayca'da "oçak" = kabile (aynı eser, I, 1134). Ş. Sami ise bu terimi "mecazen büyük aile " diye izah etmiştir (KT. 190). XV. yüzyılda tesbit edilen Ebamüslimnâme'de geçen "ocak" kelimesinin "sülâle" anlamına geldiği bellidir: "Yezid ocağına su salmağa sebep sen oldun" [17]. Bu cümledeki "Yezid ocağı" = "Yezid'in sülâlesi, soyu" demektir.

AĞIL: Bütün Altay dillerinde yaygın olan bu terimin bu dillerin müşterek ana kaynaklarından geldiği muhakkaktır. Buretçe'de "ail", Moğalca "ayıl", Yakutça "ıal", Çuvaşça' "yal", Yenisay - Altay Türk lehçelerinde "aal", "ail" Kıpçak zümresi lehçelerinde "avul", "aul", "avıl" köy kasaba, aile anlamını bildirir. Bu terimin en eski şekli Oğuz lehçesinde "ağıl" şeklinde muhafaza edilmiştir. Bu kelimeye Kuzey Moğolistan'da Ramstedt tarafından bulunan ve yayınlanan Suci yazıtında, bugünkü Oğuzca'da olduğu gibi, "aġıl" şeklinde raslanmaktadır. Bu yazıtta şöyle denilmektedir: "bay bar ertim. aġılım on, yılkım sansız erti=zengindim, varlıklı idim. Ağılım on, at sürülerim sayısızdı". G. J. Ramstedt bu kelimeyi "çadır" diye tercüme etmiştir (...meine Zelte (waren) zehn). S. Malov ise "boynuzlu hayvanlar ahırı" anlamına gelen Rusça "zagon" kelimesiyle, yani bugünkü "ağıl" ile, tercüme ediyor. H. N. Orkun da "ağıl" kelimesini aynen almaktadır. Malov ile H. N. Orkun'un tercümelerinde fark yoktur. "Ağıl" kelimesi çok eski devirlerde kabilenin küçük bir bölüğünü ifade için kullanılmıştır. Bugünkü Türk ve Moğol dillerindeki anlamı (köy, kasaba, oba) herhalde göçebelerin yerleşmelerinden sonra meydana gelmiş olsa gerektir [18]. Kâşgarlı Mahmut "ağıl" kelimesini bugünkü Anadolu Türkçesi'ndeki anlamiyle tesbit etmiştir I, 63, 70). Türkçe "ağıl" Moğolca'daki "küren" terimini hatırlatmaktadır. Çingiz devrinde Moğol boyları göç ederken konakladıkları yerlerde hayvan ve başka kıymetli mallarını korumak için her

[17] Tanıklariyle Tarama Sözlüğü, III, 530.

[18] B. Vladimirtsov (Moğolların içtimaî teşkilâtı, s. 62, 86, 90, 132 v.b.) Türkçe "ağıl", Moğolca "ail" ve "küren" terimlerini izah etmiştir.

boy bir daire teşkil ederdi. Bu daireye "küren" denirdi. Bu "küren" kelimesini Radloff Çağatayca'da "topluluk, kabile" anlamiyle tesbit etmiştir (Wb. II, 1451). Bu terim Ebülgazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Türk"ünde de vardır (s. 305).

TÖBE, TÖBÖ: Doğu Türk lehçelerinde "yığın, küme" anlamını bildiren bu kelime (Radloff, Wb. III, 1271) Başkurtça'da boyun küçük bölümünü ifade eder.

Kâşgarlı Mahmud Türkler'in boy kurumlarındaki büyüklü ufaklı bölümlerini bildiren terimleri karşılamak için, yukarıda kaydettiğimiz veçhile, Arapça "aşiret عشيرت, kabile قبيله, raht رهط, kavim قوم, en-nas الناس, ciyl جيل, tabaka طبقه, taife طائفه, batın بطن" kelimelerini kullanıyor. Bunlardan "batın, ciyl, taife" kelimelerini bölükleri ifade için kullandığı halde bir Türkçe terimin karşılığı olarak göstermiyor. Meselâ, "Oğuz - Türkler'den bir kabiledir, bunlar Türkmen'dir, yirmi iki batın'dır" (I. 56). Başka bir yerde bu batınlardan biri olan Salgur'a "boy" diyor (III, 103). Buna göre Arapça "batın" teriminin Türkçe karşılığı, boy" olmalı idi. Halbuki "boy" terimi üç yerde "kavim" (I, 52, 202, II, 165), bir yerde "en - nas", iki yerde "kabile" (II, 255, III, 103), bir yerde de "kabile ve aşiret" (III, 103) diye tercüme ediliyor. Halbuki Araplar'ın ensap ilmi edebiyatında aşiret bölüklerinin birbirine yakınlık ve uzaklık derecelerini kesin olarak bildiren terimler muayyendir ve altı derece sayılır: 1) Kardeşlikleri biribirine çok uzak olan toplulukları içine alan büyük topluluğa "şuub" denir; "şuub"dan sonra "kabile", ondan sonra "fasile", sonra "imare", sonra "batın" gelir. En yakın akrabanın kurduğu birliğe "fahz" denir. Kâşgarlı Mahmud Arap ve Türk dil ve ensap ilimlerinde zamanının en büyük bilgini olduğu halde Türkler'in ensap terimlerini, Araplar'da olduğu gibi, izah etmemiştir. Meselâ şöyle bir termonoloji yapabilirdi :

Budun	boy	oguş	oba	urug	bukun	kapkaẕaş
Kavim	şuub	kabile	fasıle	'imare	batın	faḫz

Bunu sırf bir misal olarak yazıyorum. Şuub'un "boy" anlamından daha geniş bir anlam ifade ettiği malûmdur.

Ziya Gökalp "Türk medeniyeti" adlı eserinde "Türk ilinin içtimaî bünyesini anlamak için Türk teşkilâtını eski Yunanlılar'la Romalılar'ın medine teşkilâtiyle" karşılaştırmış (s. 147)

İl	(medine)	la cite
Uz	(aşiret)	la tribu
Boy	(kabile)	la phratrie
Sop		les gens
Soy	.....	la parentéle

Bu terimler listesinde "la phratrie" karşılığı olarak "boy" terimi gösterildiği halde aynı müellifin "Türk Türesi" adlı eserinde buna karşılık "ok" kelimesi gösterilmiştir (s. 20).

YASA~YASAĠ: Moğol istilâsından sonra yayılmış ve eski Türkçe'deki "yol" ve "törü~töre" yerini tutmuş bir terimdir. Bu kelime menşei bakımından, şüphesiz Türkçe'dir. Türkolojinin henüz gelişmediği sıralarda ordu, karşı (saray), tarḫan, yarlıg v.b. birçok kelimeler gibi "yasa" kelimesi de Moğolca sayılırdı. Orhon yazıtları, Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadġu Bilig gibi Moğol istilâsından çok önce yazılmış, olan eserler meydana çıkarıldıktan sonra Moğolca sayılan birçok kelimelerin Türkçe olduğu anlaşılmıştır. "Yasa" kelimesi de bu kelimelerden biridir. Kül Tegin yazıtında "....öd tengri yasar, kişioğlu kop ölügli töremiş" (=zamanı Tanrı takdir (yapar) eder, kişioğlu ölmek üzere türemiştir) cümlesi vardır ki buradaki "yasar" yasa- (=yapmak, nizama koymak) kökünden teşkil edilmiş partisiptir. Kazak Türkçesi'nde "yasagan"=halik, yaradan demektir, "Yasagan Tanrım" derler ki "halik tanrım" demektir. Eski bir Uygur metninde "nizam, kanun" anlamına gelen "yasak" kelimesi bulunuyor[19]. "Yasa" türlü Türk lehçelerinde "kanun," "nizamname" anlamını ifade için kullanılır. Çagatayca'da bu "yasa" kelimesinden pek çok kelimeler teşkil edilmiştir: yasal=savaşa hazırlanmış asker safı (Radloff, Wb. III, 218), yasavul=çavuş, yasanın emirlerini tatbik eden (Radloff, Wb. III, 215) v.b.

TÖRE, TÛRE : Eski Türk yazıtlarında "töre" terimi "kanun, nizam" anlamını ifade eder. Bu terim "il" kelimesiyle birlikte (il törüsü) "devlet nizamı, kanunu" anlamını bildirmektedir. Yazıtlarda "törü" şeklinde geçer. Divanü lûgat-it-Türk'de ve Kutadġu Bilig'de de "törü" şeklindedir. Kâşgarlı Mahmut bu kelimeyi "eresm" diye açıklamıştır (I, 97, II, 16, III, 86, 167). K. Brockelmann bu terimi "Gesetz, Recht" diye tercüme ediyor. XVI. yüzyılın bil-

[19] F. W. K. Müller, Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden, Berlin 1915, s. 6; metnin 6. satırında "yasak", bu kelimenin izahı 13. sahifede: "Gesetz".

ginlerinden Kemal Paşazade Ahmet Şemsettin Efendi Farsça "âyin" kelimesini şöyle izah ediyor: "âyin=lisan-i fariside şol nesnenin ismidir ki Arap dilinde ona kanun derler, resim derler. Türk dilinde türe derler" [20]. XV. yüzyılda Osmanlı devletinde tesbit edilen bir rivayete göre Selçuklular devrinde Oğuz türesine çok önem verilirdi. Sultan Alâeddin Keykubad'ın şölenini tasvir eden Yazıcıoğlu Ali (Tevarih-i al-i Selçuk, III, Houtsma yayını, s. 204 - 205) şöyle diyor: "...sadra ve iki kola Oguz resmince başdan başa döşenip müzeyyen ve mürettep oldu ve kâsât-ı kımız ve kımran ve mümessik ü muattar şerbetler Oguz'un resim ü erkâni üzere içildi ve bunun zamanına ve oglanları zamanına değin işbu ebyat tertibince töre sürüldü. Ve sağ kol beyler beyligi Kayı ve Bayat beyine ve sol kol beyler beyligi Bayındur ve Çavuldur beyine veriliyordu. Ve kalan beyler dahi bu yirmi dört boyun beyleri oğlanlarına verilmiyince gayriye verilmezdi. İşbu tertip üzerine ki zikrolunur. Nazım.

Hanlar atası Oguz Han söyledi
Böyle töre, yol ü erkân eyledi
İşbu resmiyle vasıyet kıldı ol
Tâ ola oglanlarına töre, yol.
Dedi: Kayı çünki sonra han ola
Sag beyler beyi andan ola
Töremiz beyler beyi hem sol kola
Şöyle gerektir ki Bayındır ola
Töre ü yol ü agırlamak dahi
İşbu tertip üzre ola ey ehi
Kim Kayı otura andan sona Bayat
.....
İşbu tertip üzre oturmak gerek
Önlerinde müçeler durmak gerek
Kımız u kımran da bu tertibile
Aga u ini arasında içile
Mansab u beylik dahi bu resmile
Urug u soyuna göre verile."

Moğol devrinde "yasa" ve "töre" terimleri eşanlamlı kelimeler olarak kullanılmışlardır, "Çingiz yasası" yerine "Çingiz töresi" de denilmiştir. Zahireddin Babur "Hâtıraları"nın bir yerinde şöyle diyor:

[20] Tanıklariyle Tarama Sözlüğü, III, s. 692.

"Bizning ata aga Çingiz töresini garip riayet kılurlar idi, meclisde ve divanda, toy ve aşda olturmakda hilâfi töre iş kılmaslar idi". Babur'un çağdaşı Haydar Mirza Duglat da "töre-i Çingizî" tâbirini kullanmıştır [21].

Kutadğu Bilig'de "törü" terimi "kanun, nizam" anlamını ifade ettiği gibi "adalet" anlamı için de kullanılmıştır :

Kılıç ursa, bıçsa yagı boynını
Törü bile tüzse ili budını
Törü tüz yorıttı bayudı budun
Atın ezgü kıldı ol ezgü ödün (Fer. 33).

Divanü lûgat-it-Türk'te de "kanun" ve "adalet" aynı "törü" kelimesiyle ifade edilmiştir. Buna tanık için, Kâşgarlı Mahmut şu atalar sözünü getirmiştir: "küç eşikdin kirse törü tüñlükten çıkar = zor kapıdan girse törü (er-resm ve-l-insaf) bacadan çıkar" (II, 16, 7).

İlhanlılar devletinde "töre" ve "yasa" müradif kelimeler olarak kullanılmıştır. Dikkate değer ki İlhanlılar'da "Çingiz Yasası"na "Kutadgu Bilig-i Çingizhan" dahi denilmiştir. Celayırlı Sultan Üveys (1355 - 1374) zamanında yazılmış olan "Destûr-ül-kâtib fi tayini-l-meratib" adlı eserde "büyük ordudaki yargu emîrliği"nden bahsedilirken Büyük Yarguçı Emîr Bayantemür'ün "töreyi ve yasayı" iyi bildiği ve Çingiz Han'ın 'Kutadğu Bilig'ini gördüğü ve okuduğu için tayin edildiği anlatılmaktadır [22].

[21] Haydar Mirza'nın rivayetine göre "Mirza Uluğ Beg Emîr Hudaydad'a ricada bulunarak dedi ki: "Çingiz töresini sizin kadar kimse bilmez, onun bütün kaidelerini bize söyleyiniz. Birçok işlerde bizim bu töreye ihtiyacımız oluyor". Emîr dedi ki: "Biz fenadır diye Çingiz töresini bıraktık, şeriati kabul ettik. Çingiz töresi iyi ise, bilgin Mirza şeriatı bırakıp töreye bağlanırsa töreyi öğreteyim", Mirza bu sözlere gücendi. Emîr mirzaya töreyi öğretmedi.....
میرزا اولوغ بیك از امیر (خدایداد) النّاس نمودندکه تورهٔ جنکزی را هیچ کس مثل شما نمیداند همه قواعد اورا بما بکویدکه مادر کلیات اموریان بانرا احتیاج است امیر کفته است که ماتورهٔ جنکزی را بد کفتهٔ ترك همه کرده بشریعت آمده ایم اکر توره جنکزی نیك بوده است میرزا با وجود دانیشمندی شرع را کذشته مقید توره میشدند بس توره را بمیرزا آموخته بر کردیم میرزا ازین سخن منفعل شدند میر توره رانیا موخته است.

(Krş. E. Denison Ross —N. E. Elias, History of the Monghuls of Central Asia, London 1898, Tarih Reşided-din'in İngilizce tercümesi, s. 69).

[22] P. Melioranskiy, O Kutadgu Bilike Çingiz han'a (Çingiz hanın Kutadgu Bilig'i hakkında) ZVO, XIII, s. 015 - 023:

Kaza ve hüküm anlamını bildiren "yargı∼yargu" terimi şimdiye kadar yayınlanan eski Türkçe metinlerde bulunmuyor. Bu terim ancak Moğol devrinden sonra yayılmıştır. Eski Türk yazıtlarında bu terimi hatırlatan "yarġan" kelimesi vardır ki bir şahıs adiyle beraber geçiyor, şahıs adı veyahut şahsın unvanı olması muhtemeldir "Yarġan" ve "yarġuçı" kelimelerinin anlam bakımından farkı yoktur. Bu kelimeyi de Moğol istilâsından sonra yazı diline geçen eski Türkçe kelimelerden saymak gerekir. Bununla aynı kökten gelen "yarlıg" (hakanın fermanı, hükmü) terimi Kâşgarlı tarafından tesbit edilmiştir (I, 82; III, 31).

MAKALEDE GEÇEN TERİM NİTELİĞİNDEKİ KELİMELER

aġa usa
aġıl
ail
aile عائله
'aşiret عشيرة
aul (<agıl)
avıl, avul
avul
ayıl
aymaḫ∼oymak
aymak∼oymak
baġ
batın بطن
bau∼bav<baġ
bod
boy<bod
budun
buġun∼buḳun
bukun
buvun<buġun
la cite
ciyl جيل
él∼il
erkân
et ḫan urū
faḫẕ فخذ
fasile فصيله
la gens
gün∼kün
ıal (<agıl)
ırū∼urug
ije usa
il∼el
ilgün
ilkün
'imare عماره
iniyigün
kabile قبيله
kanun قانون
kavim قوم
kemik
kün∼gün
küren
en-nas الناس
oba
obaġ
obo
oboġ
oboḫ
ocak
oġuş
ok∼uk
omak
omok
omuġ
omuk
oymak

امیر بایان یوفور کفایت و کاردانی و درایت رسوم و قواعد سلاطین و امراء مغول دانستن یاساقها و تورەها ایشان از جمیع امراء زمان سر امدست راه امارت یارغو و تفحص قضایاء مغولان که فطرت و نشات ایشان برانست بدو تفویض کرده شد تا بر وجهی که در قو تاتغو بیلیك جنکز خانی دیده و خوانده و از اکابر یارغوجیان مشاهده کرده.

la parantéle	tabaka طبقه	uruġ
la phratrie	taife طائفه	urū-tarı<uruġ-tarıġ
pokolenye	tarıġ	uruġ-tariġ
raht رهط	töbe	uruḫ
resim رسم	töbö	uruk
rod	töre	uruv
rū∼uruġ	la tribu	ūs<oġuş
sop	tübe∼töbe	uz
soy	türe∼töre	yal<aġıl
söyük, süngek	uk∼ok	yarġı∼yarġu
sülâle سلاله	ulus	yasa
süngek	uluş	yasak
süyek	uŋ̄guoḫ<süngek	yol
şuub شعب	urū∼uruġ	

"HAN-I YAĞMA" DEYİMİNİN KÖKENİ

Türk Dili 1957, cilt: 6,
sayı: 70, Sayfa: 543-546

Türk edebiyatında, hele İran edebiyatında, Türk adiyle bağlı olarak çok geçen "han-ı yağma" deyiminin kökeni Türk tarihinin binlerce yıl önce geçirdiği ilkel çağların karanlıklarında yaşıyan toplumsal bir törenin İran edebiyatında bıraktığı bir iz ve hâtıradır. Türk topluluğunda binlerce yıl önce kaybolan bu törene çağdaş etnoloji "Potlaç" adını vermektedir. "Potlaç" Kuzey Amerika yerlilerinden Nutka, Tlingit, Aleut Hayda klanlarında tesbit edilmiştir. "Potlaç" kelimesi Nutka'ların dilinde "dağıtma, kapışma" anlamlarına gelmektedir. Bu tören klan başbuğunun soydaşları için çok israflı bir ziyafet çekip mal ve mülkünü onlara yağmalatmasından ibarettir[1]. "Han-ı yağma" deyiminin bu "potlaç" töreni ile ilgili bir deyim olduğu ilk defa rahmetli Ziya Gökalp tarafından kaydedilmiştir (*Türk medeniyeti tarihi*, s. 237).

Z. Gökalp "*Dede Korkud kitabı*"nın XII. hikâyesine dayanarak "Eski Türklerde potlaç'ın bulunduğunu" kesin olarak kabul etmiştir (*Türk medeniyeti tarihi*, s. s. 58-60, 178,-181, 233-238). Fakat buradaki "eski Türkler"den hangi devrin Türklerini anladığını bilmiyoruz. Bilindiği üzre bu XII. hikâyede Oğuz beyi Salur Kazan'ın Oğuzlara kendi evini yağmalattığı anlatılmaktadır. ("Üçuk, Bozuk yığnak olsa Kazan evini yağmalatırdı.... Kaçan Kazan evini yağmalatsa helâlini eline alır taşra çıkardı. Ondan sonra Oğuzlar Kazan'ın evini yağma ederlerdi").

Çağdaş ilkel kavimlerde görülen "Potlaç" töreninin tarihin bildiği "eski Türklerde" bulunduğuna dair elimizde kesin bilgimiz yoktur. Oğuz boylarında Potlaç'ın bulunduğunu haber veren Dede Korkut hikâyesi, bizim fikrimize göre, çok eski bir geçmişin karanlık

[1] Potlaç için bk. Z. Gökalp, *Türk medeniyeti tarihi*, İstanbul 1341; Max Bonnafous, Potlaç (*T. Antropoloji Mecmuası*, 1926, sayı 2, s. 35-50); Leonir R. Sur l'institution du potlatch (*Revue philosophique de la France et de l'Etranger*, Paris, 1924); Halliday W. M., *Potlatch and totem*... London 1935; Murdock G. P., *Rand and Potlach among the Haida*, New Haven, 1936.

derinliklerinden gelen silik bir sesten ve destanlarda donmuş, kalıplaşmış mısralardan ibaret olsa gerektir, çünkü VI-X. yüzyılların Oğuzlarında tam potlaç gibi, çok ilkel bir kurumun veya törenin bulunabileceğini sanmıyoruz. Bununla beraber çok eski, belki tarih öncesi çağlarda, Türklerin atalarında potlaç'ın veya buna benzer bir törenin bulunduğuna, Dede Korkut hikâyesinden başka da, bazı görenek ve gelenekler delâlet etmektedir. Bu bakımdan Kâşgarlı Mahmud'un 'kençliyü' kelimesinin açıklamasında verdiği bilgi dikkate değer. Kâşgarlı bu kelimeyi şöyle açıklıyor: "kençliyü — bayramlarda ve hakanların düğünlerinde, yağma edilmek üzere, otuz arşın yüksekliğinde minare gibi yapılmış bir sofradır. Bu مائدة تتخذ فی الاعیاد و ولائم الملوك للنهب کالمنارة قدر ثلثین ذر اعاصمداق السماء açıklamadan anlaşılıyor ki XI. yüzyılda, eski çağlardaki Potlaç'ın bir geleneği olarak, "kençliyü" denilen "yağma sofrası" yapılıyordu. Kâşgarlı Mahmut bu "yağma sofrası"nı Karahanlılar sarayında veya Yağma boylarında görmüş olabilir. Yağma boyunun adının Farsçada "garet, tarac" anlamında kullanılması da bu boyun çok çapulcu ve yağmacı olmasından ileri gelmiştir. İhtimal ki İranlılar "kençliyü" törenini ilk defa Yağma boyunda görmüşler ve buna Farsça "han-ı yağma" demişlerdir.

"Han-ı yağma" deyimi, "*Şems-ül lûgat*"in açıkladığına göre (s. 304) bütün halk için hazırlanmış sofradır ki halk onu çekmekten âciz olur. Türkler bir defa "hoy" diyerek bütün sofrayı yağma ederler (و ترکان یکبارکی هوی میزنند و بالکل غارت میکنند آنراخوان کرم نیز کویند) Hafız-i Şirazî'nin beytinden de anlaşılıyor ki İranlılar "han-ı yağma" töreninin Türk göreneği saymışlardır (چنان بردند صبر ازدل که ترکان یغمارا)

"Kençliyü (han-ı yağma)" geleneğinin Orta-Asya boyları arasında Moğol istilâsından sonra devam ettiğine dair elimizde tarihî bilgi yoktur. Moğolların, Timür ve oğullarının devrinde yazılan tarih kitaplarında Türk gelenek ve göreneklerine çok önem verilmekte, en küçük olaylar bile yazarların gözünden kaçmamaktadır. Durum böyle iken bu devrin yazarlarından hiçbir kimse potlaç izi olabilecek bir gelenekten bahsetmemiştir. Dikkate değer ki XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı sarayında 'han-ı yağma'yı çok andıran bir gelenek tarih belgelerinde kaydedilmiştir. Mütercim Asım Efendi "*Burhan-ı katı*" çevirmesinde (sah. 340) 'han-ı yağma' deyimini şöyle açıklıyor: "han-ı yağma .....ol taama denir ki selâtîn düğünlerinde ve sair bazı kibar ve kürema pişirdüp cüm-

leye sılayı âm ederler, her kim olursa gelüp tenavül ederler. Selâtîn-i hakaniye-i Osmaniye... âdât-i sadatlarından ulûfe günlerinde ocaklu taifesinin seray-i hümayûnda tarac eyledikleri taama itlakı begayet mülâyimdir." Bu açıklamaya göre Mütercim Asım Efendi zamanında bile XI. yüzyıl Türklerinde tesbit edilen 'kençliyü' (yani 'han-ı yağma') töreninin hâtırası Osmanlı sarayında devam etmiştir. Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "*Suphi tarihi*"nden nakil yoliyle verdiği şu kayıt da dikkate değer "1153 h. (1740 m.) de İran elçisine divanda verilen ziyafette on bin yeniçeri bulunup yemek kapışmışlardı *(Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*, sah. 294, not I). Yeniçerilere ulûfe verildiği günlerde de "han-ı yağma' ya benziyen bir sofra kurulduğu anlaşılmaktadır. Prof. İ. H. Uzunçarşılı ulûfe verildiği günü şöyle tasvir ediyor: "Yeniçerilere divanda çorba verilirdi. Matbah aşçı yamakları avlunun ortasına bir istikamette altı yüz bakır kabın içine buğday veya pirinç çorbası koyarlar ve her kabın yanı başına üç ekmek somunu ile fodla konulur ve verilen işaret üzerine yeniçeriler yemeklerini kapışıp kaldırırlar ve bulundukları yere götürüp orada yerlerdi" (aynı eserde sah. 28). Bu kayıtlar, ulûfe dağıtımı sırasında yeniçerilerin sofraya birden saldırdıklarını ve "kapışarak" kaldırdıklarını haber veriyor. Bu olayda XI. yüzyıl Türklerindeki 'kençliyü' (han-ı yağma) töreninin ancak silik bir gölgesini görmek mümkündür. Mütercim Asım Efendi ise taamın (sofranın) tarac edildiğini ve bunun "han-ı yağma" deyimine uygun (mülâyim) olduğunu açık olarak belirtmiştir. Bu olayda XI. yüzyıl Türklerindeki 'kençliyü'nün ('han-ı yağma'nın) ve Dede Korkut hikâyesindeki 'potlaç' töreninin ancak silik bir gölgesini görmek mümkündür.

Eski Türkler potlaç'a veya ona benzer bir törene ne derlerdi? Çok eski çağlarda kaybolan bir kurum veya törene o çağlarda yaşıyan insanların verdikleri adı bulup meydana çıkarmak çok güç, belki imkânsızdır. Bununla beraber rahmetli Ziya Gökalp bu konu üzerine kimi düşünceler ileri sürmüştür. Ona göre potlaç'ın "eski Türklerdeki karşılığı şölen adını verdikleri son derece israflı bir ziyafetti" *(Türk medeniyeti tarihi*, s. 178). Aynı eserinin başka bir yerinde "eski Oğuzlarda potlaç'a benziyen müsrifane ziyafetlerin adı toy idi"diyor (sah. 236); yine bir az sonra "yağma toyı potlaçı andırır" diyor (sah. 237). Eski Türklerde "şölen" kelimesinin bulunduğu şüphelidir. Eski Türkçede ön sesi (Anlaut) "Ş" olan kelimelere ancak VIII. yüz

yıldan sonra raslanır. Bunların çoğu da yansıma (onomatope) lardır. Her halde "şölen" kelimesi Farsçanın "şilân" kelimesinin Türkçeye geçmiş şekli olsa gerek. "Yağma toyı" şimdiki Türkçeye göre bu deyim, 'potlaç'ı anlatan bir terim olabilir, fakat eski Türklerin 'potlaç'a bu adı verdikleri ispat edilemez. Bizim düşüncemize göre 'potlaç' töreni geleneğinin Türkçesi, X - XI. yüzyıllarda, "kençliyü", Farsçası da "han-ı yağma" idi.

Türkiyat Mec. 1934
cilt 4, s. 305 - 306

A. Samoyloviç. "Coçi ulusunda kullanılan *payza* ve *baysa* kelimeleri" hakkında (Ûlum akademisi haberleri mecmuası, 1926 S. 1107 - 1120).

Coçi Ulusunda ve İran İlhanilerinde devlet ıstılahlarından mühim bir kelime olarak *payza* ve *baysa* kelimeleri kullanılmıştır. Profesör Samoyloviç mezkûr makalesinde bu ıstılahı tetkik ediyor. *payza* kelimesi münasebetiyle, aşağı yukarı aynı mânada kullanılan *belgü*, *damga*, *tuga*, *tugrag*, *mühür*, *nişan*, ıstılahları hakkında da mütalâalar beyan etmiştir.

Samoyloviç'in fikrine göre *payza* kelimesi Çince *payd-zı* kelimesinin aynıdır. Türklerde *belgü*, *damga*, *togra* sonra, *nişan*, *payza* ve *mühür* kelimeleri muhtelif zamanlarda *arma*, *şifre*, *monogram* mânalarında kullanılmıştır. Bunlardan en eskisi *damga* kelimesidir.

Rusların gümrük mânasında kullandıkları *tamoj'nya* kelimesi de *damga*'nın bozuntusudur[1].

Samoyloviç'in bu makalesinde, diğer makalelerinde olduğu gibi, mevzua ait zengin bibliyografya malûmatı verilmiştir. Bununla beraber, Moğol âlimlerinden Dorji Banzarof'un *payza* başlıklı makalesinin (Zapiski Archeol. Ob. II'den alınarak Banzarof'un mecmuası makalelerinde neşrolunmuştur, Petersburg 1891. S. 47.64) anılmaması bir eksiklik sayılabilir.

[1] Rusçada damga mânasındaki *tavro* kelimesinin de *tugra*'dan alınmış olacağı hatıra geliyor. Rus etimoloji lûgatinde bu kelimenin menşei izah edilemiyor.

FARSÇA ARK-ERK ارك, "KAL'E" "CİTADEL"*

Belleten, Cilt XIII, S: 50 (Nisan 1949)

W. BARTHOLD

Farsça 'kal'e, anlamına gelen ark (erk) teriminin, malûm olduğu vechile, gerek Hind-Avrupa ve gerek Arî (Hint-İran) dillerinde etimolojisi yoktur; ses bakımından bu kelimeyi Yunanca *äkra*, ** Lâtince *arx* kelimelerine yaklaştırmak ve böylece klâsik dillerden alınmış bir terim olduğunu kabul etmek mümkündür. Bununla beraber şunu da kaydetmeliyiz ki, bu kelime İran kültürünün yayıldığı bütün sahada, Tebriz'den[1] Semerkand'a kadar[2] malûmdur. İhtimal ki Türkistan'ın daha doğusundaki yerlerde dahi kullanılmış olabilir[3]. Arap coğrafya edebiyatında ise bu terimin böyle umumî anlamda kullanıldığına şimdilik rastlanmamıştır. Arap coğrafya edebiyatında İran ve Türkistan şehirleri tavsif edilirken "citadel" anlamını ifade için Arapça قلعه ve حصار kelimelerinden başka Farsça قهندز kelimesi de kullanılmaktadır. Bu kelime کهن "eski" ve دز 'kal'e,[4] kelimelerinden teşkil edilmiş bir kelimedir. Bugünkü Efganistan şehirlerinden birinin adı olan Kunduz, bu kelimenin kaynaşmış şeklidir[5].

* İzv. RAİM I. Dergisinden.

** (Binanın tepesi, zirve, çatı) A. İnan.

[1] Tebriz erki hakkında bk. A. V. Jakson, Persia past and present, 42.

[2] Samerkand erki hak., meselâ, bk. Vyatkin, Semerkant vilâyeti ve şehri tarihî coğrafyasına ait materyeller, 17; Masalski, Türkistan ülkesi, 668, bu eserde Moğol istilâsından önceki Semerkant'tan bahsederken erk kelimesi yanlış kullanılmıştır.

[3] Kostenko, Türkistan ülkesi, I, 388. Görünüşe göre yeni zamanlarda Türkistan şehirlerinde daha ziyade orda yahut urda kelimesi kullanılmıştır. Taşkent'te, galiba, orda'ya (Kokand eğemenliği zamanındaki kaleye) erk denilmemiş, fakat Afrasyab'a nisbet edilen eski kale kalıntılarına erk denilmiştir. Krş. Masalski, Türkistan ülkesi, 608. Mahmud Çoras'ın eserinde (onun hak. bk. ZWO, XXII, 313) Doğu Türkistan'daki Aksu şehrinin *erk*'i sık sık zikredilmektedir. S. F. Oldenburg'un bana salık verdiğine göre Hami şehrinin kalesine de erk denilmektedir.

[4] İstahrî, 116 a; Yakut, IV, 210. Yakut bu kelimenin ancak Horasan'da ve Maveraünnehir'de kullanıldığını söyliyor, halbuki İstahrî bu kelimeyi Fars'ı tavsif ederken de kullanıyor.

[5] Kunduz kelimesinin böylece izahı meselâ Le Strange, The lands of the eastern caliphate, 428 de vardır.

Moğol devrinden önceki coğrafyacılara *erk* kelimesi, galiba, ancak Seyistan'ın bir eyaletinde kullanılan yerli bir terim olarak malûm idi. Bu ülkenin başkentini, Zerence'yi, tavsif ederken İstahrî şu izahatı vermektedir : و داخل المدينة بين بابكركويه و باب نيشك بنية عظيمة تسمى ارك خزانة بناها عمر بن الليث "şehrin içinde Kerkûye ve Nişek kapıları arasında erk denilen büyük yapı vardır; evvelce (bu bina) hazine idi, bunu Amr bin Leys (879-900) yaptırmıştır."

Yakut'un sözlüğünde[6] buna şu cümle ilâve edilmiştir: "ثم صارت دارالامارة و القلعة وهى الآن تسمى بهذ الاسم (bina) sonraları hükûmet konağı ve kal'a olmuştur; şimdi de bu adı taşımaktadır".

İstahrî'nin ve Yakut'un[7] sözleri açıkca gösteriyorlar ki, buradaki *erk* kelimesi umumileşmiş ve yayılmış bir kelime değil, fakat mahallî bir terim olmuştur. Le Strange'nin bu ciheti dikkat nazarına almamış olduğu İstahrî'nin sözlerini "Between the Nischak and the Karkûyah gates, in the north-east part of the town, was the ark or citadel containing the treasury" diye nakletmesinde görülmektedir[8]. Zerence'nın bulunduğu yer G. P. Tatè tarafından Seyistan hakkında yazılan eserde tetkik edilmiştir; buna şimdiki Bina-i Kay harabesi uymaktadır. XIX. yüzyılda Senceranî kabilesi beylerinden Ali Han bu harabenin enkazından faydalanarak Nadi Ali kal'esini yaptırmıştı[9]. Erk'in bulunduğu yeri tayin meselesinde Tate'in sözlerinde bazı anlaşılmaz cihetler vardır. "Kerküye kapısı" ve "Nişek kapısı" İstahrî'de[10] iç şehir, yani Medine yahut şehristan kapıları arasında zikredildiği gibi, şehir ve civarındaki mahalleleri[11] çeviren dış duvar (rabaḍ) kapıları arasında da zikredilmektedir. Tate (Rawlinson tercümesine göre) ancak dış duvar kapılarının adlarını nakl, sonra da bazı yapıları zikretmektedir. Bunlar arasında en son yerde *inside the city between the Karkûyieh and the Nishk gates, the celebrated citadel called the Ark in which was the treasury built by Amru, son of Leis*[12]

[6] İstahrî, 341: İbn Hauqal, 398, 9.

[7] Yakut, 320.

[8] The lands etc., 336. Ravery'nin (Tabaḳāt-i Nāşiri, p. 33) erk ارك okunmasına karşı ve ارك *evk* okunması lehindeki delilleriyle de krş.: both Arg and Kal'a are just the same in meaning, and would have to be read "the fort or castle of (the) citadel" unless Ark be a proper name "the castle of Ark".

[9] G. P. Tate, Seistan, Calc. 1910, 98.

[10] İstahrî, 341.

[11] Terim hak., meselâ ZWO, XVII, 0104; XIX, 116 ve 0218.

[12] Tate, Seistan, 203 ve sonrası.

adı verilmektedir. İngilizce city kelimesinin vuzuhsuzluğu dolayısiyle, okuyucu, erk'i yukarıda zikredilmiş olan duvar kapıları arasına yerleştirecektir; halbuki İstahrî, Medine terimini kullanmasından anlaşıldığı vechile, şehir içindeki kapıyı gözönünde tutmuştur. İştahrî'nin sözlerine göre Kerkûye kapısından Horasan tarafına, yani kuzeye, Nişek kapısından ise Bust tarafına, yani doğuya çıkılırdı. Tate'nin kitabındaki Bina-i Kay harabesinin plânı ve tavsifi[13] Zerence kal'esinin, gerçekten, bu şehrin kuzey-doğu bölgesinde bulunduğunu göstermektedir[14]. Cüzcanî'nin "Tabakat-i Nasırî„ sinde zikredilen Arg kal'esi –ki Şehristan'ın Kuzey köşesinde– idi[15]. Tate'in zannettiği gibi Laş değil, hiç şüphesiz Zerence kal'esi idi. Bu Arg kal'esi Moğol saldırışına karşı uzun müddet (bazı haberlere göre iki yıl) gösterdiği mukavemetiyle meşhur olmuştur.

Erk teriminin geniş sahada yayılması Moğol istilâsının ilk yüzyıllarında olmuştur. Bu bakımdan Nerşeḫî'nin "Buhara tarihi" karakteristiktir. Bu eser ilk defa X. yüzyılda telif edilmiş, fakat çok tadilâta uğramış ve kısaltılmıştır; bize ulaşan nüshada Cengiz Han'ın Buhara'yı zabtından bahsedildiğine göre bu nüsha ancak XIII. yüzyıla ait olabilir. Bu eserin kal'e hakkındaki babı "Buhara erkinin yapılışı hakkında hikâyet" başlığını taşımaktadır[16]; fakat bu babın metni içinde *erk* kelimesi bulunmuyor; *citadel* karşılığı olarak Arapca kal'e ve hisar kelimelerinden başka قهندز kelimesi de kullanılmıştır[17]. XV. yüzyılda Hafiz Abru, Temür tarafından yaptırılan Semerkand *erk*'inden bahsediyor[18].

[13] İbid., 200: Separated from the remains of the inner city by a moat (now silted up to a great extent) about 100 feet wide, there rises a huge mound some 90 feet above ground level. Planda ise bu *moat* iç şehrin kuzey doğu kısmındaki *mounds*'tan batıya geçmektedir.

[14] İbid., 31 ve sonraları.

[15] Tabakat-i Nasırî'nin metninde böylece açıktır, ed. Nassau Lees, p. 388 de aşağıda: قلعهٔ ارك سیستان راکه برکن شرق و شمالیٔ شارستان سیستان است Revety'nin tercümesi (Tabakat-i Nasırî, 1120) pek te doğru değildir: in the direction of northeast from Shahristan of Sistan.

[16] Moh. Nerchakhy. Descr. de Boukhara, publ. par Ch. Schefer, 31 ve sonrası. Nerşaḫi'nin Buhara basmasında تاریخ نرشخی (1904 senesi) metinde (bab başında) قهندز بخارا yerine ارك بخارا bulunmaktadır.

[17] Başka bir bapta (Buhara karyeleri hak.) sık sık کندز yazılmaktadır, schefer neşri II ve s.

[18] المظفریه 14.

Erk, kelimesi eğer Yunanî asıldan ise, bunun Seyistan'da muhafaza edilmesi Greko-Baktra hükümdarlarının bu ülkede uzun müddet hüküm sürmeleriyle izah edilebilir. Gutschmid'in verdiği malûmata göre[19] Drangiana (Seyistan) ve Arakhoisia (yani Kandahar) ülkeleri Agafak'in (180-160) idaresinde idi. Yine bu milâttan önceki II. yüzyılın sonlarında yaşamış olan, Kandahar ve Seyis'tan'ı elinde tutan son Yunanlı hükümdar Apollodat idi.

Erk teriminin çok geniş sahaya yayılmasından Seyistan *erk*'inin Moğollara karşı kahramanca savunmasiyle kazandığı şöhret de tesir etmiş olabilir. Orta-Asya Türkçesine, görünüşe bakılırsa, erk kelimesi Farsçadan geçmiştir[20]. Türkçede kuvvet anlamına gelen ve Orhon yazıtlarında da rastlanan erk kelimesinin[21] citadel anlamına gelen erk kelimesiyle bir münasebeti olacağını düşünmek güçtür. Jukovski, Gavur kale'nin[22] toprak tabyesindeki yüksek yerlere "Erke tepe" denildiğini işitmiştir (bunu "iç kal'e tepesi„ diye tercüme ediyor). Bundan şu netice çıkarılabilir: yerli lehçede (Türkmencede) erk kelimesi erke şeklini almıştır; bu Türkmence erke kelimesi Radloff'un sözlüğüne alınmamıştır.

Kal'e anlamına gelen ana Türkçe kelime, Orhon yazıtlarında da raslanan, *kurgan* kelimesidir ki[23] Radloff sözlüğünde Emir Alişir'in şiirindeki bu kelime erk kelimesiyle mukayese edilmiştir.

[19] Geschichte İrans, 104 ve s.
[20] Radloff'un Sözlüğünde I, 284 ve 776 da *ärk* ve *ark* kelimelerini krş.
[21] W. Radloff, Die alttürkischen İnschriften der Mongolei, N. Folge, 163.
[22] V. A. Jukovski, Eski Merv harabeleri, 113.
[23] Bunun hak. yine ZWO, XXV, 58.

YAKSART-SIRDERYA*

Türk Dili, 1954, cilt 4,
Sayı 38, sayfa : 70-72

S. KLYAŞTORNIY

Sırderya ırmağının şimdiki adının menşei ve Sır kelimesinin bu ırmağın en eski adı olan 'Yaksart' kelimesiyle ilgisi epeyce zamandan beri araştırılmasına rağmen, henüz açıklanmış sayılamaz[1]. 'Yaksart' kelimesinin doğru etimolojisini Marquart, VIII. yüzyıla ait eski Türk yazıtlarında bu ırmağın adı olarak geçen 'yençü ögüz' sözünün anlamına dikkat etmekle, açıklamağa muvaffak olmuştur.

En eski Çin kaynaklarında 'Yaksart' kelimesi 'Joşa' ve 'Jokşat' şeklinde transkripsiyon edilmiş olduğu halde[2] Türk yazıtlariyle çağdaş Çin kaynaklarında, Türkçe adının Çinceye çevirmesi olan, 'ç jen-çju-he' (hakikî inci ırmak) şeklinde yazılmıştır. İşte bunların yardımiyle en eski İranca dil malzemelerinden faydalanarak Marquart 'Yaksart' kelimesinin de eski İrancada 'hakikî inci' anlamına gelen 'Jaxşa-arta' olduğunu ispat etmektedir[3]. Bununla beraber Sırderya ırmağının kaynağından ayaklarına kadar 'Yaksart' adını taşıdığını sanmak için delil yoktur. Gerçekten, eski Yunan kaynaklarına göre 'Yaksart' adı, ırmağın Makedonyalı İskender'in askerlerinin hareket sahasına giren kısmına (tahminen bugünkü Taşkent ile Hocent arasındaki mecrasına) verilirdi. Yunanlılar bu adı yerli Sogd ve Ferganalılardan öğrenmiş olacaklardır. Bütün Sırderya'nın 'Yaksart' adını alması sonraları meydana gelen edebî gelenekten ibarettir. VII - VIII. yüzyılların olaylarını anlatan Çin kaynakları 'Jo-şa' (Yaksart)ın Orta - Çin devletine ait sahadaki (Fergana ile

* "S. Etnografiya" [1953, sayı 3, sayfa 189-190] dergisinde yayımlanmıştır.

[1] Bu konuya ait düşünceleri ilk defa toplayıp icmâl eden A. Levşin olmuştur: *Opisanie kirgiz-kazaçiyh... ord i stepey* St. Petersburg, 1832, s. 215-264. Sırderya'nın başka adları hakkında bk. V. V. Barthold, *Encyclopaedia Islamica*, "Sır-derya".

[2] J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Lpz. 1898, sah. 5-6. Sırderya'nın Çince adları hak. Fr. Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, 2. seri SPb., 1899, s. 81.

[3] J. Marquart, *Chronologie...* s. 5.

Taşkent vâhasındaki) kısmına 'İnci ırmak' denildiğini açıkca söylemişlerdir[4]. Eski Türk yazıtlarının 'Yencü ögüz'ü de Sırderyanın bu bölgedeki kısmının adı idi[5]. 'Yaksart' adına, en son olarak, el-Mesûdî'de (X. yüzyıl) 'Yahşart' 'Tahşart', şekillerinde, el-Birûnî'de (X-XI. yüzyıl) ise 'Haşart', şeklinde raslanır. Yukarıda söylenenleri bu kayıtlar da teyit eder[6].

Bu ırmağın 'Sır' adı Silis şeklinde[7], ilk defa, Plinius tarafından tesbit edilmiştir: "Flumine Jaxarte, quod Scythae Silim vocant, Alexander militesque eius Tanain putavere esse" ("İskitlerin Silis dedikleri Yaksart ırmağını İskender ve onun askerleri Tanaid sanmışlardı"). Yazılarında kısmen Plinius'a bağlı bulunan III. yüzyıl yazarı Gay Juliy Solin aynı haberi, bizim için önemli bir ilâve ile, şöyle tekrarlamaktadır: "Bütün bu ülkenin (yani Bakteriyana'nın, yazar, Maveraünnehri de bu ülkeden saymıştır.—S. K.) sınırları bu yandan Laskat ırmağı ile kesilmektedir. Bununla beraber bu ırmağa Laksat adı ancak Bakteriyalılarca verilir, başka İskitler ise buna Silis derler (quem tamen Laxatem soli vocant Bactri: nam alii Scythae Silim nominant). Selifke ve Antioh'un başbuğu ve aynı zamanda sözüne inanılır bir yazar olan Dimodamant bu ırmağı geçmiş... bu ırmağın Tanaid ırmağından başka bir ırmak olduğunu keşfetmiştir"[8]. Plinius ile Solin'in verdikleri haberlerden açıkça görülüyor ki ırmağın yukarı ve orta kısmına, yerli halkça, Yaksart denildiği halde, aşağı kısmına Aral çevresi bozkırlarında bulunan İskit (Sak) göçebeleri Silis adını veriyorlardı.

Gerek eski Yunan kaynaklarında ve gerek ortaçağa ait eserlerde Aral çevresinin doğu bölgesinin toponimisi üzerine haberler pek az bulunduğu için dar mahallî bir ad olan 'Sır' kelimesine raslanmaması tabiîdir. Orta-Asya'ya ait tarih ve coğrafya edebiyatında

[4] Ed. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turks) Occidentaux* (Tr. Orkon. Exp., t. VI, SPb. 1903, s. 9, 140.

[5] S. Klyaştornıy, *Kanguyskaya etno-toponimika v Orhon. tekstah.* S. Etnog. 1951, No. 3, s. 59-60.

[6] W. Tomaschek, *Sogdiana*, "*Sitzungsberichte der K. Akad. der Wiss. in Wien phil.-hist. Classe*" t. CXVI, II, S. 50; V. V. Barthold, *K istorii oroşeniya Turkestana*, SPb., 1914, s. 130.

[7] "Sır-Silis"in ayni olduğu şüphe götürmez (bk. F. Justi, *Grundriss der iranischen Philologie*, Bd. II, Lpz. 1896, s. 392; V. V. Barthold, Sirderya.

[8] Plinius, *Nat. Hist.* VI. kitap, § 49; Solin, 49 § 5. Yaksart kelimesinin tahrif edilmiş olması müstensihlerin kabahatı olsa gerektir.

bir ırmağı kıyısındaki beldelere nispetle parça parça adlandırmak prensibi hâkimdi (Şaş ırmağı, Hocent ırmağı ve b.). Bundan dolayıdır ki ırmağın eski yerli adı olan Yaksart kelimesine Müslüman yazarların eserlerinde (yukarda adı geçen iki yazar müstesna) rastlanmıyor.

Bu ırmağın Sır adı, Barthold'un kaydettiği gibi [9] ilk defa XVI. yüzyılda değil, XIII - XIV. yüzyıllarda tesbit edilmiştir: Coçi oğulları ve torunlarının Cend bölgesindeki karargâhına 'Sır-orda' denirdi [10]. Bizim fikrimize göre Sır kelimesinin etimolojisi Özbek ve Tacik dillerinde yaşıyan 'Sir-ob' (=bol su) kelimesiyle bağlı olsa gerektir [11]. Doğu Türkistan'da bulunan Sogd ve Sak belgelerinde raslanan 'şirä', 'şır' kelimelerini de (sıfat veya zarf olarak: iyi, güzel, çok, pek anlamlarını bildirir) bu Sır kelimesinin ayni sanmak mümkündür [12].

Bütün bunlar şöyle özetlenebilir: 1) Milâttan önceki IV. yüzyıla ait olayları anlatan kaynaklarda raslanan Yaksart, Sırderya ırmağının yukarı ve orta kısmının adıdır. Etimolojisi, eski İran dillerinde 'hakikî inci' anlamına gelen 'jxşa-arta' kelimesiyle açıklanır. Bu kelime İran dillerinin Türk dili tarafından yavaş yavaş temsil edilmesi neticesinde unutulmuştur; 2) 'Sır' ise, ırmağın aşağı kısmına ad olarak verilmiş, Sakça bir kelimedir. Bu kelime iki bin yıldan beri muhafaza edilmiş ve XV - XVI. yüzyıllarda Özbek göçebeleri Maveraünnehri aldıktan sonra ırmağın bütününe ad olmuştur.

[9] V. V. Barthold, Sir-derja.

[10] "*Tarihi-Vassaf*" S. L. Volin çevirmesi, *Trudı Semireçenskoy arheolog. eksped. Talasskaya dolina.* Alma-Ata, 1949, s. 192.

[11] İ. G. Mallıtskiy, O *nekotorıh geogr. sved., imiyuşçih otnoşeniye k Sredney Azii*, "İz. VGO" t. 77, fas. 5, sah. 286. Krş. D. T. Taciyev, tacikçede "ob" (su) kelimesi hak. "*Trudı İnt. AN SSSR*, t. I, 1952, sah. 133.

[12] E. Leumann, *Zur nordarischen Sprache und Literatur*, Strassburg, 1912, sah. 136. F. Rosenberg, *Un fragment sogdien bouddhique du Musée Asiatique* "İAN" VI. seri, 1927, No. 15-17, s. 1395. Quintus Curtius Rufus "*Historiae Alexandri Macedonis*" VII. kitap, § 20) verdiği şu haberle de krş.: Orta-Asya barbarları büyük kaplara 'sir' derler.

UMUMÎ İNDEKS

Kişi, yer, millet, kavim, kabile, soy, madde, eser ve dil adları.

(madde ve eser adları *italik* dizilmiştir)

A

Aaçam - boro'ul 512
aba 330
abak 273
Abakan (dağı, nehri), Abu Kaan, Abuu-Kaan, Abukan, Babahan, Abagan pazı 18, 19, 33, 35, 50, 51, 126, 127, 271, 398, 417, 418, 433, 443, 504
Abakan Ata (Yer su ilâhı) 391
Abakan Türkleri, Tatarları, bk. Sagay Türkleri
Aba Tōs 273
Abay (Kırgız-Kazak şairi) 444n$_1$
Abay ırmağı 34
Abbas el-'Azzevî 622, 624.
Abbasî, Abbasîler, Abbasî halifesi, Abbasî halifeleri 482, 483, 485, 528, 573, 581
Abdallar 16
Abdışekür 5
Abdullah 681
Abdullah (Uluğ Bey'in oğlu) 604
Abdullah ibni Zübeyr 483
Abdullah Niyaz 282n
Abdüllâtif (Baba katili) 590, 604
Abd-ül-melik ibni Mervan 484
Abeke 135, 136
Abeskûn 562
Abhazlar, Abhaz kâfirleri 315, 316, 514n$_{76}$
Abılay Han 285n$_{11}$, 315, 459, 460
Abla 6
abra, abura (efsanevî korkunç bir canavar) 406, 408n$_7$
Abramson, S.M. 159
Abubekir Divayev 10n$_1$, 327n$_{36}$
Abu Kaan (dağı), bk. Abakan dağı
Abulgazi Han 181, 181n$_6$, 332
Abû Sa'îd Bahadır Han 520, 522, 523 534, 537n$_{20}$
Abuzlar köyü 284n$_{10}$
Acem Şah 293
Acem, Acemler 94, 95, 294, 466, 524, 531
Acıbay, Acı Han, Acubay, Aco bey 93, 95, 107, 108, 136, 163
aco 163
Açbudan (at adı) 116, 141
Adam Olearias 170n$_3$
ad kıyal 404
aç mamyak 439
adaklu 303
Adam Erlik, bk. *Erlik Han*
ada ōōkō 409
Ada Purkan, bk. Ata Burhan
Aday, (Han) 5, 6, 380
Adban 4
Adıgene, Adı-gana 6, 7, 443
(Adıvar), Halide Edip 278
Adil Giray 293
Âdil Sultan, Âdil Sultan destanı 76, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 293, 294, 397, 612
Adlan 2
Adrianov, A. V. 364, 382n$_{100}$
Adriyatik 24
Afrasyab 557, 649n$_3$
Afrasyap oğlu Alp Arz Bey 177
Agaputof 269n$_3$
Aga Sultan, Aga Sultanlık 285
Ag Ay Batır 183
Ag oy At, Ag Ay Batır 183

Ag oy attıg Altın Taycı = Ak boz atlı Altın prens 183
Ağakay, M. Ali 635n$_{10}$
Ağcakoyunlu, (İstasyonu) 14, 15, 16
a ğ kaftan 189
Ahbar 604n$_{46}$
Ahd-i atîk 336
Ahî (şair) 326
Ahiçelebi (şehir) 326n$_{31}$
Ahlat şehri 167n$_1$, 168n, 528
Ahmet Baytursun 10n$_3$
Ahmed b. Hamdan b. Şabibe al-Harranî 488
Ahmet Han (Taşkent hanı Mahmut hanın kardeşi) 470
Ahmed İbn Kuveyye 574
Ahmed-i Lûr (yer adı) 598
Ahmet Naci 8n$_2$, 623
Ahtacı Ali Bey, bk. Han'ın Ahtacısı
Ahund Kurbanali Hacı Halid Oğlu 74, 75
Ak Aladağ (Alatav) 94
ak at 229
Ak attıg Ak Kan 183
Ak Ayas (Beyaz parlak: dualarda Ülgen'e edilen hitap) 412, 415
Ak-Ayrı (yer adı) 423
Akbis 5
Ak Bora 3
Akboz kısrak, Ak buz (Manas'ın atı) 101, 110, 111, 133, 136, 141, 145, 158, 470
Akbudan (at adı) 116
Akbuka Kıyat 337, 338
Akbulat Salı, bk. Bek-bulat Salı
Ak buz (Manas'ın atı), bk. Ak boz
Ak Col gazetesi 101n$_3$
Ak Cunus 188
Ak çabdar attıg Allarıg 183
Akça-kale 82
Akça Sultan (Han) 82, 188
Ak Çıstar 18
Akçuvak 7
Akdag 50
Ak Erkeç, (Erkeş) 134, 163, 164
ak don 228
Akgöl 50
Ak Han 233
Ak Hun, bk. Eftalit
Akılay 163, 346
akın 121, 154, 282
Akın han 136, 137
Akıran Taş 237
Ak İdil 201
Akine 274
Ak-İt (bir ruhun adı) 430n$_5$
Ak-İt purul (Boz Ak İt) 430
ak kam (âyin icra etmeyen şaman) 435
Akkaya (dağı) 50, 417, 433
Ak kılış Kan boz oy attıg 183
ak kıstan-kıyandar (afif kızlar : Ülgen'in dokuz kızı) 414
Akkoyunlu,(-lar) 16, 224, 225, 624
Ak kula (Manas'ın atı) 116, 135, 147, 148
Akman 6
Akmescit (Perovski) bucağı 56, 366
Akmola 290n$_{28}$
Aknazar 4
Akoman 395
ak otag 181, 238
Akpadişah (Manas destanında) 425
Ak Peşin harabesi 502, 503
Ak por At, Ak Molot 183
Aksakal Bakay, bk. Bakay 107
aksakallılar 287
Aksak Timur, Temir 76, 200, 202
Ak Saray 164
Aksarı 5
ak sarı başlı koyun 332n$_7$
Ak Saykal 141
Aksaykal hatun 158
ak söyek 253
Aksu 133
Aksu, F. 67
Aksuğ ırmağı 50, 450n$_2$
Aktas, bk. Han'ın Ahtacısı
Aktas Mergen, bk. Han'ın Ahtacısı
Ak Tatar, bk. Ongut
Aktaz (Baganalıların şubesi) 3, 4, 12, 13, 250

Aktonlu 7
Ak Tüpe (dağı) 34
Ak Yayık, bk. *Yayık* 415
Ak yayık, bk. Yayık Han
Ak Yayzañ (ruh) 429
ak zırh 148
'Ala ad-Dîn 'Aṭā' Malik b. Muḥammad Cuvaynî, bk. Cüveyni
Al, Albastı, Al karısı, Albız, Albıs, Almıs, Abası, Alu, Alvastı, Albası, Albas 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 265n$_{13}$, 274n$_1$, 477
Alâ'addin Keykubât علاءالدين كيقباد 243, 251, 331
Alabaş muharebesi 17
Ala bayrak kızıl tuğ 613
alaça 282, 283, 284, 290
Alaça 5
alaçıktıñ sakçızı 429
alaçuk 615
Aladağ dağları 50, 101, 111, 117
Aladağ lehçesi 270n$_5$
Alagöl 378
Ala Kartıga Ag oy at 183
Alakçın 7
Alakuş-tegit Kuri, bk. Alakuş Tekin
Alakuş Tekin, (Tiğin) Alakuş-tegit Kuri 55-56, 65
alal (Sümerce) 265n$_{13}$
Alaman dağı 195
Alan-ḫoa, Alangova, Alankuva, Alan Hoca, Alan-kua, Alangua 70n$_2$, 72, 72n, 204, 206, 206n, 227, 227n, 592, 596, 607, 609
Alanlar, Aorslar, Alan-aorslar 557, 558, 573, 573n$_{40}$
A-lanya 557
Alar Buryatları 376n$_{47}$
al-Arsiya, bk. al-Larsiya 568, 571, 576
Alaslama, alazlama merasimi 264, 265, 477
Alaş ırmağı 418, 426
Al-Ateş kültü 265
Alayuntlu (şahıs adı) 242, 243, 244
Albas, Albası, Albastı, bk. *Al* (ruh)
Albastı = Alvastı köprüsü 261
Al bayrak, Ala bayrak, ala tu, ala calav 158, 180, 265
al-Bekrî 563, 564, 564n$_6$, 577, 582
Albıs, Albız, bk. *Al* (ruh)
Alçayık 422
Alçı 15
Alçın boyu 308, 339
Alçi tatar 515
Aldaçı (Erlik'in elçisi) 409, 422, 444
Aldan ırmağı 21, 24
Aldier Tegin (Kılgız beylerinden) 517
Aleksandrofski dağları 556
Aleut Hayda (Kuzey Amerika yerlilerinden) 645
algıy 433
Alhuy Bulak 515
Alır Ot 264
alıs yer 406, 419
Alız 5
Ali (Gürcülerde şerir ruh) 263n$_4$
Ali ahfadı 531, 548, 550, 597
Ali Celayir 70n$_2$, 204, 204n$_1$
Ali Han (XIX. yüzyılda Senceranî kabilesi beylerinden) 650
Aliilâhî 264n$_{12}$
Âli kültü 264n$_{12}$
Âlimcân il-Bârûdî 199
Alimulu = Alimoğlu 1, 2, 4, 5, 6
âl-i Musa, Musa budunu 629
Ali Şir Nevâî, Mir, Mir Ali Şir, Mir-Âli-Şir Nevâî, Nizameddin Mir-Âli-Şir-Nevaî 167, 207, 208, 209, 210 211, 212, 213, 214, 215, 652
al-İstahrî 566, 567, 570, 572, 583, 584
Alka-Evli 242, 243, 244
Al karısı, bk. *Al* (ruh)
al-Larsiya (al-Arsiya) 568
Almat 33
Allayat 6
Alma Ata, Almatı, (ırmağı) 132, 502
al-Makdasî 584
Almambet 99, 105, 106, 107, 108, 109, 135, 136, 143, 144, 158, 163, 164, 311, 329, 332
Almas cihan padişahı 264n$_{12}$

Almasy, G. L. von 100, 105, 110, 110n1, 127, 159
al-Masudî 568, 571, 572, 573, 574, 574n44, 575, 575n60, 576, 585, 585n87, 586n89
Almatı ırmağı, bk. Alma Ata
Almıs, bk. *Al* (ruh)
al-Mukaddasî 569, 570, 571, 584
al-Muktedir 578
Almuş İbn Şilki, Cafer İbn Abdullah 577, 581, 582, 586
alp, alpler 221, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 263
Alpamsı, Alp Bamsı, Alpamış, Bey Böyrek 49, 179, 180, 181, 327n36
Alpamış, (destanı) 179, 180, 181
Alpamşa 179
Alp Arslan 625
Alp Arz Bey, bk. Afrasyap oğlu Alp Arz Bey 177
Alp Ay Möke 236
Alp Er Tonga, (destanı) 104, 220, 222, 223
Alp Kanturalı, bk. Kanglı Koca oğlu Kanturalı
Alp Karakuş 350, 351, 352
Alp Kazan 323
Alp Karıg beg. bk. Konur atlı Alp Korıg beg 236
Alp + Mamış (?), bk. Mamış Bey 181
Alp Manas, bk. Manas
Alp Semetey, bk. Semetey
Alp Yolay 239
Al tanrısı 266
Altan topçi 71, 198, 205, 206n2, 510, 512
Altay, Altaylılar, Altay (Türkleri, kabileleri, destanları, dilleri, lehçeleri), bk. makalesine (hemen ekseri sayfada geçmektedir.)
Altay (yer ruhları) 404, 417
Altay Han (Yer su ilâhı) 379, 391, 395
Altaylar, Altay dağları 2, 29, 30, 33, 36, 39, 50, 130, 259, 275, 282, 351, 387, 426, 456, 465, 497, 507, 518
Altaylı Alp Çes-Möke 237
Altaylı (Şorlar, Kaçlar, Tölösler, Şamanist Türkler) 234, 236, 317, 437n1
Altayn Sayin Salam Ay Möke 276
Altay - Sayan dağları 497
Altay - (Uranha Türkleri, Yenisey Türkleri) 10, 18, 19, 31, 32, 33, 34, 52, 54
Altın 5, 6
Altın çadır 241
altıngı oron (yeraltı âlemi) 405, 406, 409, 419, 422, 429
Altıngöl, bk. Töles
Altın Han 226, 240
Altın kan hikâyesi 222
Altın kazık 416
Altın Ordu, Altın Orda 46, 76, 162, 202, 203, 231, 245, 333, 384, 527, 537n20, 629
Altın Purkan destanı 352
Altınsarın İbrahim 10n4
altın şiree (Ülgen'in altın tahtı) 412
Altın Tilekey (Kan Korbustan Tanrı'nın arzı) 391
Altun Ay 135
Altun Çarka (Mutavassıt âlem İzreyn Korbuztan Tanrı'nın arzı) 391
Altun Defter 203, 512
Altun Ergin 236
Altun Kağan 229
altun kalpak 228
altun sadak 228
Altun Tana 233
Alu, bk. *Al* (ruh)
Aluhay tatar 515
Alusî, Şükrü el- 315n5
Alvastı, bk. *Al* (ruh)
al yalgın 264
Amancol 4
abman - noyan 29
Ambagay Han 513
Amuderya 619
Amur 22
Anabazis (Arrian'ın eseri) 218
Anadolu, Anadolu (ağızları, Oğuzları, Türk aşiretleri, Türkçesi, Türk hurafeleri, Türkleri, Türkmenleri, Yürük-

leri) 8, 66, 67, 70n_3, 123, 142n_{10}, 170n_2, 172, 181, 195, 243, 246, 247, 250, 251, 256, 257, 261, 262, 264, 323, 341, 342, 346, 356, 361, 387, 389, 455, 468, 469, 474, 476, 477, 478, 480, 481, 492, 614, 615, 622, 623, 624, 637
Ana Maygıl 274
An Argıl (ilk *kam*'ın adı) 196
anda 301, 304, 325, 326, 328, 329, 389, 515
andagar tıl 320
Andarçay 5
andıgar, bk. *ant*
andlıg adaş, bk. *ant*
Ani 520, 522, 523, 528, 530, 532, 534, 537n_{32}
Ankaralı Mehmet oğlu Mustafa 240
Anohin, A. V. 256, 256n_2, 264n_{11}, 270n_7, 271n_{9-11}, 400, 401, 402, 403, 404, 404n_1, 425n_3, 451n_4, 461n_9, 491, 491n_1
ant, ant (ayağı, şarabı, töreni), andıgar, antlı adaş, andlıg adaş, 317, 318, 319, 320, 321, 322n_{16}, 323, 324, 325, 326, 330
Ansa 569
Antioh 654
Aors, bk. Alanlar memleketi 557
Apollodat (Yunanlı hükümdar) 652
Appak 5
Aq-Buga 523
Ara 33
Arabayoğlu 128, 153, 155, 159
A. Rahim 199, 200
Arakhoisia, bk. Kandahar
arakı 433, 434
Araks ırmağı 505, 506
Aral (gölü, denizi) 39, 45, 170, 171, 556, 557, 654
Arap, Araplar 17, 37, 40, 42, 46, 51, 69, 149, 314, 315, 316, 324, 325, 387, 462, 463, 463n_2, 481, 484, 489, 490, 490n_{13}, 519, 531, 563, 570, 571, 574, 575, 576, 585, 586, 624, 637n_{15}, 639, 649
Arapaczı 15
Arap çevirdim 15
Arat, R(eşid) R(ahmeti) 225n_4, 228n_9, 229, 283n_9, 331n_2, 473
arbaten, هربا تن 347, 377n_{76}
Arçalı mezar 141
arçın 434, 443
arçuul 439, 440
Arday 7
Ardıçlı pınar 157
Argak targak tayga 35
Argal Geyögi 64
Arğıl (Yakutlarda ilk *kam* "şaman"ın adı) 103n_9, 113n_7
Argın, Argun (kabile adı) 3, 4, 9, 9n_2, 249, 250, 285, 308, 339, 537n_{20}, 604n_{45}
Argın-Atıgaylar 285, 290n_{28}
Argın- Atıgaylı Kudaroğlu kanbur Sersenbay ağa 492
Arg kal'esi 651
Arguca 630
Argun (1291 yılında İran Hanı) 375, 377
Ar-hun 55
Arık Boga 378
Arıktokum 6
Arık Tümen istasyonu 366
arıs 286, 288
Arıs istasyonu 556
Arıslan 190
Ariahı 506
Arî-aini (kavmi) 505
Ariak (ariacae) 506
Arî İskitler 518
Arimasp'lar 505
Aristov 1, 2, 13, 20, 24, 24n_1, 42, 46, 52n_2, 57, 57n_7, 59, 60, 60n_3, 61n_8, 64, 65, 66, 558, 558n_{20}, 611, 623
Arî ülkesi 506
Arkenjel 48
ar-maz 265n_{13}
Arrian 218, 219
Arslan bab 168
Arslan Han 557

Arslan Sartaktay (= Arslan Tacik, Karluk Hanı Arslan Han'a Çingiz Han'ın verdiği ad) 557
Arslan Tigin Gazi 220, 222
aruu körmös, tayang anım 429, 430, 431, 433, 434, 435, 439
aru neme 404, 424, 429, 430, 441, 443
aru "*aruu*" *tös* "*töz*" (ruh) 270, 404, 412, 414, 418, 441, 446, 449
arvak 115
As 517
asaba 158
Asam Tokpak Balıbay 4, 178n$_3$
Asen-çe 231
Asık 6
asıktı cilik, bk. أشقلو *(aşıklı kemik)*
Askıs (ırmağı) 18
Aslı 195
Assam 132
Astın (şahıs adı) 426
Astrahan 38, 77, 82
Astarhanî'ler, Astarhan sülâlesi 547
Asur 455
Asut 63
Aşair-ül-İrak 622
Âşık Garip 195
أشقلو *(aşıklı kemik)*, *asıktı cilik* 253, 308, 309, 310
Aşıyaktu ırmağı 427
Aşine sülâlesi 230, 231
Aşkabat 241n$_3$
Aşmarin 317
aş (ziyafeti, merasimi), aş-yog merasimi 122, 248, 249, 249n1, 282
ata (cedd-i âlâ) kültü 310
Ata Burhan, Ada Purkan 433
Ata Korkut, bk. Dede Korkut
Atalık 3
Atalay, B(esim) 62n$_{12}$, 66, 218, 219, 222, 297n$_5$, 299, 301n$_9$, 319n$_6$, 460n$_7$, 465, 617, 631, 631n$_3$, 634, 635
ata muras hakkı 290
Atatürk 194
Ateş ilâhe (aile tanrısı) 124
Ateş (Tanrı, tanrısı, ilâhı, kültü) 263n$_8$, 264, 265, 394
Atıgay 4, 339
Atıgay-Kabay 289n$_{25}$
Atıgay-Karabul kabilesi 289n$_{25}$
Atıgaylı Toktamış Bey 285
Atil, bk. İtil
Atillâ 122
at karaktuu kaan-Suyla (vazifeli ruh Suyla'ya verilen ad) 415
at karaktuu mörküdüm (at gözlü kartal Bazı Şamanların vazifeli ruh Suyla'yı tasavvuru) 415
At oynak 5
Atsız 457
at-ton 309
Atul, bk. İtil
Ava 242, 243
Avarlar 318
Avfi 37
avıl 82
Avşar 242, 243, 244
Avukman 5
ay 228
Ayan 6
Ayas Kaan (parlak Hakan: dualarda Ülgen'e edilen hitap) 412
Ayaşa 15
Ay Ata 275
Ay Çörek, (Çörök, Çürek) 136, 137, 154, 155
Aydarke 4, 6
Aydın aşireti (Gavurdağı'nda), Aydın Oğuzları, Aydın oğulları 51, 471
Aydın Oğlu Mehmet Paşa 471
Aydurgay 6
Aygır yalduu Piy-Yabaş (aygır yeleli bey yabaş: İkinci rivayete göre Erlik'in 8. oğlu) 409
Ay Han 117, 223, 242
ayı (ruh) 261, 329
Ayı Ongon, bk. *Babahan Ongon*
Ay kara attıg Kara Kan 183
Aykoca 137

ay könüñ kırkını (ay ve güneşin kırpıntısı: semavî ruh Suyla'ya verilen ad) 415
Aylı Başkurtları 493n1
Ayman Çolpan (destanı, poemi) 184, 249
Ay Mergen ve Altın Kuş destanı 233
Ay Möke destanı 236
Ayrımaç Tazdağı kayaları 503
Aysalkı, bk. Peri kızı Aysalkı 138
Ayt 5
Aytek Biy 288
aytış 49
Aytoldı 298, 299
Ayu Bike 187
Ayuke 6
ayuu tabıjı 440
Azav 152
Azerbaycan, Azerbaycan (Türkleri, Oğuzları, -ca), Azerî (Türkler, Türkçesi) 8, 43, 170n2, 172, 174, 225, 227, 354, 468, 481, 484, 598, 609, 633
azr tayı 141n9

B

Baba 294
Babaeski 294
Babahan, bk. Abakan dağı
Babahan-Ongon (ayı ongon) 269
Babanazar 5
Babas 3
Baba Tās 273
Baba tüklü saçlı Aziz menkıbesi 76
Baba Tüklâs Âziz menkıbeleri 245
Babil 455
Baburnâme 216n6, 331n1
Babur, Sultan 216, 370n25, 532
bac 523, 531, 535
Baçık 5
Badahşan 137
Badana 3
Bademca 181
Baganalı oymağı, Baganalı Nayman 3, 4, 12, 13, 249, 250, 285
Baganalı Şustan batır 249
Bagıs 4
baglan 3n3
Bağalılar 13
Bağanlılar 13
Bağış 7
Bağdat, Bağdat hilâfeti 464, 517, 586
Bağdat kadın 279, 280
Bağmezar pınarı 467
Bahçesaray 78, 89, 90, 98
Bakal 7
Bakay, Aksakal Bakay 4, 106, 107, 108, 133, 136, 142, 143
Bakcan 5
Bakır Han 225
Baksiler piri Korkut, bk. Dede Korkut 172
Baksi piri 168, 169
Bakteriyalılar 654
Bakteriyana 654
Baktı 7
Balac 556
bala-hane 619
Balakatay 493n1
Balandi (Şaman) 432
Balasagun 503, 557
Balasagunlu Yusuf Hacib 104, 220, 222, 465, 466, 628, 630
Balgambayoğlu 198
Balh 137
Balḫan, bk. Balkan
Balık 6
Balık (Bekmurat'ın lâkabı), bk. Bekmurat 101.
Balık (mamasçı) 131
Balıkçı 3, 6
Balış Sazanov 128
balış 526
Balkan, Balkan tav, Balḫan 619, 620, 621
Balkar 43
Balkaş 13
Balkıcı 7
balta (ular kuşunun doğurduğu üç nesneden biri) 219
Baltacık 15
Baltalı oymağı 3, 249, 250
Baltuga (1670 mücâdelesinin başı Yakut kahramanı) 25

Balyemez 97, 294
Bamsı Beyrek, bk. Kampüre Bey oğlu Bamsı Beyrek
Bang, W. 225n4, 228n8, 229, 283n9, 297, 297n8, 300, 335, 336n4, 353, 353n1, 354, 355, 356, 358
Banı Çiçek 181, 470
Banzarof, Dorci 269, 269n1, 382, 382n105, 488n1, 615, 615n6, 616, 648
Bambetkul 6
Bapa 6
Baraba, Barabalar 33, 76, 255
barak (köpek) (ular kuşunun doğurduğu üç nesneden biri) 219
Barak Baba 477
Barak Batır Obası 633
Barak (tüylü köpek) *efsanesi* 219
Baraklar 17
Barancar 585
baran tüfeği 148
Baras 6
Barçın (Karmış Bey'in kızı) 181
Barçın Sulu (oğuzlarda beylik eden yedi kızın biri) 181
Barçın Suluv, bk. Gül Barçın 181
Barenton, Hilaire de 265n13, 267
Bargı 7
Bargut 21
barımta, baranta, barimta 283, 286, 287, 290
Barın boyu 219, 339, 492
Barış بارعيش 564
Barkoçin vilâyeti 21
Barlas boyu 623
Barman, Tarman 581n74
Barshanlılar 491
Barthold, W. 57, 64, 65, 165, 165n, 167, 167n1, 170n2, 174, 185, 198, 202, 230n10, 246n2, 276, 277, 287, 316n10, 319n5, 360, 368n26, 270n32, 371n38, 381n99, 436n2, 482, 484n17, 491n4, 546, 548n6, 549n12, 550n19, 555, 555n4, 556n5, 558n14, 17; 559n1, 561n11, 563, 563n1, 581n74, 584n83, 585n86, 589n6, 7; 590, 590n8, 9; 599, 599n29, 600n31, 32; 601n35, 36; 603n42, 604, 604n49, 50; 609, 609n54, 619, 649, 654n6, 655, 655n9
barungar 549, 549n14
Basat 227
Baskakov, N. A. 56
Baskatir (Başkurt) ülkesi 217
Basmıl 220
Basmi Böyrek 182
Bastian, Prof. 268, 268n2, 284n
Başat ırmağı 119
Başjigıt (Başkurt) 517
Başkırd oymakları babası Evliya Korkut, bk. Dede Korkut 172
Başkurt, Başkırd, Başkurtlar, Başkurt boyları, Başkurt kavmi, Başkurt Türkleri 1, 2, 31, 43, 46, 47, 71, 72, 73, 74, 75, 79, 130, 165, 172, 179, 181, 182, 189, 199, 200, 201, 202, 203, 217, 219, 230, 234n13, 255, 258, 262, 271, 276, 284n10, 292, 293, 302, 311, 322, 335, 338, 339, 343, 344, 344n2, 346n4, 347, 350, 356, 357, 360, 387, 431n6, 463, 492, 493, 494, 517, 619, 626
Başkurtça, Başkurt dili, Başkurt lehçesi 290n27, 292, 293, 357, 358, 514n3, 635
Başkurdistan 38, 47, 200, 201, 202, 203
Başkurt-Katay-Kıtay = Hıtay 1
Başkurt Romeo-Julieti (Uzunkörpeç ve Bayan destanı) 276n3
Başkürül 6
Başsız 6
Batacihan 512
Batak 5
Batan 5
Batı denizi 231
Batı Kök Türk (Türgeş) 462, 632
Batı Moğolistan 384
Batı Türkistan 467
Batı Türk lehçeleri 43
Batorskiy, A. 383n110, 384n116
Batu 333
Baubek 5, 6

Bay 142, 143
bayalış otu 76
Bayan (Avar hakanı) 318
Bayan (dağı) 50
Bayat, (boyu) 36n1, 242, 243, 244, 623, 641
Bayat (dağı) 50
Bayazıt, II. 329
Baybaktı 1, 5
baybiçe 549n12
Bay Böre Bek 180
Bay Böre Bek oğlu Bamsı Beyrek 179
Bay Börü 180
Bay Can 180
Bay Cegit 3
Bay Çobar 181
Bay Deniz, Bay Tengiz 406
Baydul 6
Bayendir Kültü 10
Bayge Küreng, bk. Kuturar Bayge 184
Baygul 6
Bayımbet 4
Bayındır, Bayandur, Bayundır 22, 244, 245, 623, 641
Bayındır (Gök Han'ın oğlu) 242, 243
Bayındır Han 173, 176, 224, 238
Bayıs 3,6
Bayimbet 3, 6
Baykal, (gölü) 22, 24, 27, 40, 71, 269, 379, 389, 497, 501, 504
Baylar 4
Baylın oğlu Kaldar 228, 229, 258, 258n1
Baymurat 5
Bayoğlu, bk. Bayulu 4
Bay Sarı 180
Baysıyık 3
Baysungur Mirza 598, 599
Baytarak, Baztarak 63
Baytarak-belçir 63
Bay Tengis, bk. *Bay Deniz*
Bayulu, Bayoğlu 4, 5
Bayur (at adı) 512
Bazar 5
baznalık 289
Baztarak, bk. Baytarak 63
Becenek, Becenekler 46, 168n, 622
Becher, C. H. 483n12
Becne 242, 243, 244
beçkem 218, 219
Begaliyev 313, 325n28
Beğdili (Bekdili) 247n1, 244
Begendik 4
Bekbulat Salı, Akbulat Salı 101, 112
Bekder 242, 243
Bekdili, bk. Beğdili
Beke 216
Beketin (boyu) 339, 492
Bekmurat, Balık 101, 111
Bektaş Veli 477
Belek 6
Belenitsky, A. M. 519
Belh 118, 546, 547, 599
Belikov 186
Beltir, Beltir Türkleri 18, 19, 51, 52, 256n1, 456, 471
bendeka 162
benekli bayrak 158
benekli deve 145
Bengel Santalları 329, 330
Beni Sait kabilesi 17
Benlibay, bk. Mendibay 134
Benli Boz (at adı) 181
Benü Hâşim, bk. Pın-ni-ki-şen
Benü Mervan, bk. Pın-no-mo-huan
Ber 6
Berdibulat 6
Bereçker 629
Berezin, İ. N. 56, 60, 69n1, 70n2, 204n1-2 241n1, 258n2, 370n32, 371, 544n129, 617
Berke han 333
Berkkarın 500
Bernazar 6
Bernştam, A. N. 129, 159, 500, 501, 502, 503, 518
Berş 5
Bertagayev, T. A. 328n40
Beruket 556
Besbala 3
Bes Carasin (Yakut şairlerinden) 28

Bestamgalı Kıpçak 281n$_{5}$
beşik kertme yavuklu 140n$_{7}$, 144, 329
Beşkaşkay 6
Beşkabak 7
Beşkempir 7
Beveridge 370n$_{35}$
Bey 50
Bey (Yer su ilâhı) 391
Bey Böyrek, Alp Bamsi 49, 342
Beyhakî 619
Bey Kem, bk. Büyük Yinisey
Beylerbeyi 16
Beyler kurultayı 286
Beyrek, bk. Kampüre Bey oğlu Bamsı Beyrek
Beyrek Kazan 323
Beyski 34
Beyoğlu (kabilesi) 9
Bızavlık, Bızoluk, Bozoluk, Bozokluk 9, 11
Blochet, M. E. 370n$_{32}$, 371n$_{36}$, 372n$_{46}$, 373n$_{52\cdot53}$, 375n$_{61}$, 378n$_{81, 85}$; 526, 539n$_{46, 47}$; 589, 590, 610, 610n$_{55}$
Bî (nehri), bk. Biy 35
Biçurin 337n$_{8}$
Biddulp 482n$_{2}$
Bidil 207n$_{1}$
Bigöl 500
Bikdir 244
Bikey 6
Bilge Irkıl Hoca, bk. Irkıl Ata 196
Bilge Kağan, Bilge Kağan kitabesi 40, 235n$_{18}$, 375, 390, 397
Bina-i Kay harabesi 650, 651
Binsu, bk. Minsuğ 50
Birellu 16
Biruy 5
Bisirılti 57
Biy, Bî (nehri) 34, 35
Bizans 66, 122, 257n$_{6}$, 318, 469, 579
Bobçev, S. 326n$_{31}$, 328, 329n$_{41}$
Bodu 7
Boganay 5
Bolat, Bolot 142, 143, 147
Bodraç Büğü 220
Bogazca Fatma 181
Boga-Ongon (Put) 269
Bokmurun, Sümüklü 109, 123, 134, 138, 151
Bolçadağ 35
Bonnafeus, Max 645n$_{1}$
Boratav, P. Naili 182n$_{1}$, 262n$_{3}$
Borjigiday Mergan 512
Borahçin hoa 512
Borla Hatun 239, 240
Boro (at adı) 512
Borogos boyu 312
Boryatlar 389
Bostan 7
Boşman 4
Boşmoyun 7
Boton 7
Bovbek 5
Boyum 6
Boz Ak it, bk. *Ak-İt purul*
Boz atlu Hızır, bk. Hızır
Boz aygırlu 183
Bozçolak 238
Bozkaska 308, 309, 310, 311n$_{3}$
Bozkısrak 141
Bozkurt, (efsanesi), Börü, Gökbörü, Börteçino 69, 70, 70n$_{3}$, 71, 72, 73, 74, 108, 223, 225, 227, 228, 229, 230, 234, 512
Bozoğlan Yusuf Ahmet hikâyesi 179n$_{4}$
Bozoğul, Bozuul 151, 152
Bozok aşireti 166, 633
Boz okluk, bk. Bızavlık
Bozoluk, bk. Bızavlık
Bozuk 645
Boz Ulus 622, 623, 624
Bozuul, bk, Bozoğul
Bögeceme 7
Böğdüz 242, 243, 244
Böhtlingk 22
Bökevul 249, 249n$_{1}$
Böklü 176, 177
Bölböcün 135
Bölektal 7
Bölükbay 6
Börteçine (Buryat-Moğol kabilesi) 71

Börteçino, Börtecino, bk. *Bozkurt*
Börte hatun 515
Böptey 2
Börü, bk. *kurt*
Börü 6
Börübars 625
Börübay 5
Böyrek kabilesi 549, 551
Böyün Han 132
Brahamapotra nehri 107, 112
Brockelmann, C. 255, 255n_3, 257, 460n_7, 488n_{3-4}, 561n_{10}, 636, 640
Brosset, M. 521, 535, 536$n_{11, 18, 19}$: 537$n_{23,28}$; 543n_{112}, 545n_{135}
Browne, E.G. 544n_{125}, 598$n_{26, 27}$
Brudnıy, D. L. 159
Buçay 4
Buda, Burhan, Buda dini, Buda âyinleri, Buda panteonu, Budizm, Budist 102, 103, 113, 172, 230, 269, 270n_6, 278, 373n_{53}, 383, 389, 390, 404n_2, 455, 456, 462, 463n_2, 467, 468, 478, 615, 616
Budagov lügatı 543n_{111}
Budda Undur dağı, bk. Burḫan-Haldun dağı
Budist Kalmuklar 114
Budist Moğollar 611
Budist-Uygur(-lar) 218, 220, 230
Budumcar, Buduncar oğlu Kıyat 206, 228
Bugadov 370n_{35}
Bugra Keer 64
Bugu 6
Bugu Han 233
Buğaç, bk. Dirse Han oğlu Buğaç
Buğdu Ula (dağı) 34
Buhara, Buhar, Buharalı(-lar), Buhara (Hanlığı, hanları) 9, 38, 76, 88, 101, 111, 118, 133, 172n_3, 180, 207, 208n_3, 370, 462, 464, 466, 473, 500, 517, 546, 547, 551n_{34}, 556, 562, 630, 651, 651n_{16}
Buharalı Abdullah Han 385
Buhtarma ırmağı 34
Bukan dağı 271
Bukarak Ulus 629
Bulak (dağı) 34
Bulasuru 7
Bulatçı 3
Bulatçı Nayman 3
Buldurcun 116
Bulgar, Bulgarlar, Bulgar Türkleri, Bulgar (meliki, emîrî, hükümdarı) 201, 202, 326, 327, 328, 464, 562, 565, 577, 577n_{61}, 578, 580, 581, 581n_{74}, 582, 583, 584, 586
Bulgar - Altınordu devleti 493n_1
Bulgar- Çuvaş medeniyeti 202
Bulgar dağı yürükleri 346
Bultun-Çaçtı oymağı 281n_5
Bumın kağan 235
Buragan 151, 152
Burça-Kaan (Ülgen'in oğlu) 414
Buretler, bk. Buryat
Burḫan, bk. Buda
Burḫan-Haldun (Budda Undur) dağı 332, 333, 373, 379, 512
Burhan-ı katı 646
Burtaslar 562, 571, 584
Buryat, Buret 21, 24, 71, 196, 225, 263, 305, 320, 337, 382
Buruy Zey (ırmağı) 22
Busit - Lamayist 32
Busse, O. 264, 269n_3, 320, 320n_{12}
Bustadugas 7
Bustani, Betris el- 315n_9
Busurman 5
But Teñri Kökçe 200
Buydalı 3
Buyruk (Nayman Hanı) 61, 515
Buyurgan Seyit 77, 78
Buz Han, Muzgan, Buz Khan, Dolu Khan 193, 457
Büchner, V. F. 350
Bügülme bucağı 172n_3
Bükdüz 176
Bürcan 199, 200
Bürkümök 7
büyük atalık mevkii 549

Büyük Balḫan 619
Büyük İskender 218, 222, 229, 653, 654
büyük kuruk (یکه قوروق) 371, 371n36, 378
Büyük Moğol (Cengiz) İmparatorluğu 31, 37
Büyük Sovyet Ansiklopedisi 128
büyük şaman, bk. *yaan kam*
Büyük Türk Hakanlığı 462
Büyük Türk Hun İmparatorluğu 39
Büyük Yarguçı Emîr Bayantemür 642
Büyük Yinisey (Bey kem) 35

C

Cabaçı 5
Cabagı, bk. Yabagı 5
cada cay geleneği, bk. *yada*
Cadangı Çakıp (= Zavallı Yakup) (Yakut piyeslerinden) 28
Cadik 3
Caſer al-Muktedirbillah 581
Caſer İbn Abdullah, bk. Almış İbn Şilki 586
Caferoğlu, Ahmet 297n8, 298n7, 300, 301, 307, 308, 312n3, 314n4, 315n7, 319n7
Caſer Seydahmet 78n4
Cagalbaylı 5
Cahiliyet devri 315, 479
Caken 5
Cakey 5
Cakıp Han, bk. Yakup Han
Cakışev, U. 138
Calayır boyu, Calayırlı 2, 337, 623
Calmaguz (Dev, Canavar) 171
Camanbay 6
Camçı 245
Cami-üt-Tevarih 21, 25, 29, 55, 64n17, 70n2, 183, 204, 205, 257n3, 268, 338n11, 511, 617, 633
Camuha 327, 328, 376, 377, 513, 514, 515, 516
Canbek Han 79
Cancar 4
Candar, Ali Avni 67
Cangeldi 5
Canıs 2
Cani'ler 547
Canmirza 6
Cansıgür 5
Cantay 6
Cantıkay 3
Cappas 5
Carban 6
Carboldu 5
Carkent, bk. Yarkent
Castaban 3
Castrén 183
Catak 585, 585n11
Caugatı 5
Cavkacık 5
Cavlay 6
Cavuldur 244
Cayık, bk. Ural
Cayırlı 244
Cebe 448, 515
Cedek 5
Celâl Âbâd 42
Celayır, Celâir, Celâyir (sülâlesi, beyleri), Celâyerliler, Celâyerîler 55, 279, 280, 526, 532, 537n31
Celayırlı Sultan Üveys 642
Celden 6
Celgek 151
Celgildi 7
Celmen 3
Cemal-i Karşî 61n8
Cend bölgesi 655
Cengiz, Çengiz, Çingiz, Çıngız Han 2, 24, 56, 57, 59, 60, 61, 65, 71, 72, 90, 116, 146, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 225, 226, 227, 228, 249, 558n1, 333, 369, 370, 371, 373, 374, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 383, 384, 494, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 547, 551n26, 557, 560, 591, 596, 597, 607, 642, 651
Cennet ül Bakî 279
Cennix (1681 - 82 muhârebesi Yakut kahramanı) 25
Cenub Hunları 279, 457

Cenubî Yenisey sahilleri 257
Cesegey efendi 321
Cete 597, 597n_{23}, 601
Cetimler 4
ceti cargı 288
Chavannes, Ed. 654n_4
Chavannes, E. 369n_{31}
Cho-Keng lu (T'ao-tsungi'nin eseri) 63
Chuastuanift 317
Chvolson, D. A. 490n_{12-15}, 562, 563, 563n_3, 572n_{38}
Cıgalı Han, bk. Tacdar Han 93
Cırık 3, 12
Cidek 5
Cigan dağları 458
Cihangir 606
Cihangüşa 61n_8
Cihanşin 198, 199, 200, 206n_1
Ci-hov-şan (prens) 341
Ciydebay bahadır 459, 460
Ciydeli Baysun 180
Ciyde Murat Bahşı 180
Clavicho 560, 560 n_5
Codex Cumanicus 298, 353, 365, 366n_{13}
Colay (manasçı) 132
Colay Han 132, 134, 140, 142, 143, 144, 147, 149, 150, 155
Coldacakışı 7
Coldugul 5
Congbagış 6
Coq, v. Le 317
Cotay Alp, bk. kır atlı Cotay Alp 236
Courteille, Pavet de 100, 110, 115, 159, 272
cöpdar 552, 552n_{29}
Cucen, Cucenler 231
Cuci Han mezarı, Cuci karargâhı, Cuçi (Cuçı, Coçı), (oğulları, ulusu, torunları) 37, 378, 385, 547, 551n_{26}, 629, 648, 655
Cumart 6
Cumuk 3
Cungar hanlığı, bk. Oyrat
Cungarya 38, 125, 127, 203
Cuorun, yağrın 149
Curcan Türkleri 462
Cüngâr, bk. *sal taraf*
Cürcenler 59
Cüveynî 338, 338n_{12}, 531, 538n_{39}, 557, 557n_{12}
Cüzcanî 651

Ç

Çabalak 6
Çaçar merasimi 433
Çadır araba 257
Çagaldak 6
Çagan tatar 515
Çağatay, Çağatay Hanlığı, Çağatay ulusu 37, 40, 174, 216, 231, 256, 269, 272, 273, 371, 471, 547, 601, 629
Çağatay, Saadet 23n_1, 295n_2
Çağatayca, Çağatay (Türkçesi, lehçesi) 31, 48, 265n_{13}, 276n_2, 286, 302, 303, 637, 639, 640
Çaharyar mevkii, bk. *Dört dost mevkii*
Çakçak 4
Çalbayun 238
Çalkaska (Karasay'ın atı) 89, 90, 91
Çalpak 7
çaluu (Altay şamanlarının kullandıkları davul) 442, 443
çaluu (put) 411
Çambel, Çamlıbel 277, 278
Çan (Hun hakanı Huhanye'ye gelen Çin elçilerinden) 317, 318
Çangbagış 7
Çanışkala 2
Çapas geçidi 151
Çapraştı 2
Çaptı, Çaptılar 33, 425
Çarabas, bk. *Şarabas* (ruh adı) 177, 177n_1
Çatkan dağı 151
Çatral 482, 487
Çavdar 5
Çavuldur 242, 243, 641
Çaydak (dağı) 34
Çedi Pürü (Bürü) 18, 19
Çeçey 6
çegedek 435

Çegendik 4
Çelim 6
Çemkent 78, 84
Çengiz Han, bk. Cengiz Han
Çengiz Han yolu 383n$_{114}$
Çengiz kabilesi 338
Çengiznâme, Çingiznâme 71, 72, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 204n$_4$, 205, 206, 206n$_1$, 225, 226n$_8$, 227, 228, 229, 239, 268, 268n$_9$, 284n
Çengiznâme-i Ötemiş Hacı 204
Çepni 242, 243, 244
Çerik 6, 7
Çerkes 5
Çermis 265n$_{13}$
Çernevıyı tatar, bk. Yışkışi 29
Çernigov 379
Çerniye koloboki (= kara külâhlılar) 46
Çernoviye tatarı bk. Ormanlılar (= yışkişi) 33
Çes-Möke, bk. Altaylı Alp Çes Möke 237
Çımır 2
Çıngeldi (yer adı) 500
Çın yer (hakikî yer: Altaylıların üzerinde yaşadığımız yere verdikleri ad) 418
Çınkallı 16
Çibit 428
Çiçer 7
Çiçke - Çargı ırmağı 426, 427, 432
Çigilce 628, 630
Çikem 6
Çikli kabilesi 5, 249
Çikli Kötübar ile Tama Maman muharebesi 249
Çin Çengizileri 203
Çinebey 6
Çingiz devri 638
Çingiziler 245
Çingiz Han (destanı) 49
Çingiz (yasası, töresi), Kutadgu Bilig-i Çingizhan 495, 641, 642, 642n$_{21}$
çingiznâmeci 72n$_8$
Çinli Konurbay 137
Çin seddi 38, 56
Çin Türkistanı, bk. Şarkî Türkistan
Çin yıllıkları 231, 233
Çimbay 45
Çimkent 555, 556
Çirtegi 6
Çiruçi 3
Çiymoyun 3
Çjan - Ken 231, 503
ç jen-ç ju-he (hakikî inci ırmak) 653
Çoban Ata tepesi 467
Çobanbey 15
Çoban Nayan, bk. Emir Çoban
çobra 435
çocuk ımısı, bk. *Ogu ımıta* 399
çocuk Şamanlar 443
Çomuguy (kabilesi) 2
Çong 6
Çongkara 5
Çoñ kazat (Büyük sefer) 128, 138, 139
Çong-Kemine boğazı 503
Çooş 7
Çopalak 7
Çopoş ırmağı 432
Çora Batır, *(destanı)* Çora Narikov 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 173, 231, 239
Çoras 2
Çorha-ebugen 513
Çoro 7
Çortinhöyük 15
Çovaş (Karatal kabilesi oymağı) 7
Çoyunkulak alp 138
Çöçüş (şaman) 428
çöhre agası (oğlanlar reisi) 551
Çömçe gelin (merasimi) 480
Çömekey (kabilesi) 2, 5
Çörök, bk. Ay Çörek
Çu, Çuy ırmağı 39, 106 428, 437, 500, 502, 503, 556, 557
Çubar Aygır 3
Çuduçelpek 6
Çullu Kadın (merasimi) 480
Çungay 6
Çunkar Uya (Sunkar yuva) 132
Çumekey kabilesi 249

Çuvaş, Çuvaşlar 202, 265n13, 335, 389, 626
Çuvaşça 366, 626, 637
Çuvayık 6
Çuzey 4
Çükür 6
Çüküy 6
Çüntay'lar 3
Çürçet Kağan 229
Çürçüt 152
Çürtey 3
Çüyüke (manasçı) 131

D

Dağ Han 242
Dağ (kurbanı ayini, ruhları, Tanrıları) 52, 416, 443
Dalay Subin Arru Altan Şirike Tuhakan 71
dalı 149
Daluganc (?) 319
Damat İbrahim Paşa 242n1
Dames, M. Longworth 482n2
damga, tangba 72n8, 229, 241, 283, 284, 331, 531, 532
Dana (Dânâ) Beğim (Biğim) (Adil Sultan'ın annesi) 93, 95, 96, 387
Dana - Sanga 532
Darbas 5
darhan (Yakutlarda demircinin karısı) 149n16
datḫaḫ (bir askerî rütbe) 552, 552n28
Dava (Duva) Sacan Han 601
Davan 503, 504
Davidov 186
davul, tüñür, tür, davul sesi 272, 273, 391, 392, 402, 424, 437, 445, 447, 449, 450, 451
Dâvut 199
Dayin-Batır heykeli 384
Dayin-gul gölü 384
Day-seçen 337, 338
Deccal 483
Dede Korkut, Dede Ḥorḥat, Korkut Ata, Korkut Ata Evliya, Er Korkut, baksiler piri Korkut, Veliyullah olan Korkut, Türkman ceddi âlası Korkut, Başkırd Oymakları babası Evliya Korkut, Dedem Korkut, 70, 103, 104, 113, 149, 150, 159, 165, 166, 167, 167n1, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 196, 224, 225, 227, 232, 237, 246, 276, 277, 297, 301n10, 315, 323, 328n37, 329, 334, 334n10, 341, 451n4, 474, 492, 646, 647
Dede korkut hikâyeleri 120, 123, 239, 468, 469, 470, 478
Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Dede Korkut alellisan-ı taife-i Oğuzan 142n11, 143n12, 144, 165, 166, 167n1, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 233
Dede Korkut Oğuzları 176
De Geny 69n1
Deguignes 57, 192, 457
Dehli 239
Dekmetaşlı Ukaş Ağa 242n1
Deli Dumrul (Domrul), bk. Duha Koca oğlu Deli Dumrul
Deli Karçar 180
Deliler kenti 476
Demaisons 217, 384n122, 577n9
Demâlhalı Hamdu Ağa 481n1
Deniz Han 223, 242
Denkwürdigkeit von Asien 165
Derbend 170n2, 562
Derbis Ali (Derviş Ali) 6
Desmoisons 258n9
Destân-ı Nesl-i Çengiz Han 198, 204, 258n1
Destûr-ül-kâtib fi tayini-l-meratib 642
Deşt-i Kıpçak 168
Devletşah 520, 521, 531
Dırenkova, N.P. 235n15, 339n13, 341n1, 398n1
Diez 165, 199
Dilşad Kadın 279, 280
Dim ırmağı 620
Dimodamant 654

Dirse Han 76, 165, 173, 182, 277, 469
Dirse Han oğlu Buğaç 165, 182, 468, 469
Divanı Lûgat-it-türk 103n$_{8}$, 113n$_{7}$, 182, 196, 218, 220, 245, 255, 257, 271, 272, 273, 385n$_{11}$, 288n$_{24}$, 299, 301, 303, 317, 397, 399, 451n$_{4}$, 460n$_{7}$, 464, 614, 618, 628, 632, 634, 640, 642
divanî (arazi) 530
Divastiç (Semerkand Beyi) 518
Divayev, A. 263n$_{6}$, 266
Divay oğlu Abu Bekir 180
Diyef, A. 177n$_{1}$
Djakisev 105
Djavahov, İ. A. 382n$_{104}$, 541n$_{78}$
Doa Soḳor, Dova Soḫor, Duwa Sohor 205, 206, 512, 513
Dobon (Dubun) Bayan (Boyon) 204 206, 512
Dobromislov, İ. 281, 322n$_{16}$
Dobruca, Tobruca 97, 294
Dobun (Dubun) Mergan, 205, 206, 512, 513
Dodurga 242, 243, 244
Doğu Kök Türk 462
Doğu İslâm Türkleri 455
Doğu Kafkasya 505, 506
Doğu Moğolistan 369
Doğu Türkistan 302, 466, 467, 474, 501, 649n$_{3}$, 655
Doğu Türk lehçeleri 43, 44, 633, 637, 640
Doğu Türkler 263, 264, 359, 370
d'Ohsson 46, 375, 375n$_{62}$, 377n$_{75}$, 378n$_{85}$, 531, 536n$_{2}$, 537n$_{23, 38}$; 538n$_{34}$, 539n$_{51, 52, 53, 54}$; 541n$_{78, 81, 85, 86}$; 542n$_{90, 99, 99}$; 543n$_{103, 109, 118}$; 544n$_{121}$, 545n$_{136, 138}$; 557
Dokuz Oğuzlar 490
dokuz orda (karargâh) 378
Dolganlar (Yakutların bir kolu) 324
Doloan Boldah 517
Dolonnor 373
Dolu (boyu, Kök Türklerin) 500
Dolu Khan, bk. Buz Khan
Donner, K. 37
Dorjitarov 374
Dost oğlu Er Süleyman 91
Dova Soḫor, bk. Doa Soḳor
Doymadım, Toybodım ırmağı 406, 407
Dazy, R. 490n$_{13}$
Drangiana, bk. Seyistan
Dresten 164
drhnagir 534
Döbrülcün 135
Döker 242, 243, 244
Dönger Karatal 500
Dört Dost (Çahariyar) mevkii 550, 550n$_{21}$
Dört göl, bk. Tört göl 169, 171
Dörtuvul 3
Dubo kavmi 31
Dubrulcun 116
Dubun Bayan (Boyon), bk. Dobon Bayan
Dubun Mergen, bk. Dobun Mergen
Dudar kız hikâyesi 173, 174
Duğlat, bk. Dulat
Duha Koca oğlu Deli Dumrul, Deli Dumrul 165, 237, 277, 342
Dulat, Duğlat 2
Dung-hu, Vu-huan 336
Dusay 5
Dutaut tatar 515
Duvan 7
Duva Sacan Han, bk. Dava Sacan Han
Duwa Sohor, bk, Doa Soḳor
Duyran 15
Duyun Bayan 226
Dümesel 263n$_{4}$
dünürcü 347
Dürmen, Dürmenler, Dürmen habilesi 3, 549, 549n$_{13}$, 550, 550n$_{21}$, 551
Dürmen ara'ları 550
Dürmen kartı 549
Dzangar (Kalmuk eski epopesi) 292, 293

E

Ebamüslimnâme 638
ebe kuşağı 413
Eberhard, W. 58, 58n$_{8}$, 329n$_{45}$, 330n$_{48}$, 337n$_{6-7}$
Ebiske, Kızıltaz 3, 4, 12, 13

Ebu Abdullah Muhammed İbn Ahmed, Ceyhanî 583
Ebu Abdullah Muhammed bin Ali Hakîm-i Tirmizî 605
Ebubekir $550n_{21}$
Ebu Bekir Dibayef (Divay oğlu) 78, 170, 400
Ebudüllef 37
Ebu Hayyân $257n_3$, 300, 319
Ebulca Han, bk. Yefes 225
Ebulgazi Bahadır Han 48, 56, $70n_2$, 104, 167, 198, 201, 217, 223, 224, 230, 241, $242n_2$, 243, 244, 245, 246, 252, 258, $258n_2$, $270n_6$, $288n_{21}$, 384, $557n_9$, 619, $635n_1$, $636n_{11}$, 637, 639
Ebu Sa'id Abdülhay Gerdizî 230
Ebu Said Bahadır 216, 279
Ebû Sa'îd Ma'sûm 610
Ebu Süfyan 482
Ebuzziya Bahadır Han 195
Ebü'l-Abbas İsa İbn Muhammed el-Mervezî 472
Ebülhayr 88
Ecin Bek 101, 111
Edige, *Edige destanı* 49, 76, 144, 146, 231, 233, 245, 329, 385
Edige kayası 386
Edige Obası 633
Edige oğlu Mirza 90
Edil 558
Edirne, Edren Şehri, Edrene 97, 292, 293, 294
Edirneli Nazmi Divanı $259n_1$
Edi Tegin (Kırgız beylerinden) 517
Edren şehri, bk. Edirne
edrene, ederena, edrine, ädäränä, edirne, adrrnä 292, 293, 294
Edrene şehri, bk. Edirne
Edrene yay 92
ee (sahip: ruhların umumî adı) 417
eezi (davulun sahibi) 445, 446, 447, 448, 450, 452
Efganistan hanı Mus Burçak Han Kökçe 123
Efrasyap 22
Eftalit (Ak Hun) $462n_1$
ejiktiñ kuyagı (kapının zırhı: Erlik'in oğullarına verilen ad) 410
eki tildüü Kaam-kele (İki dilli kekeme han: semavî ruh Suyla'ya verilen ad) 415
eki-yaagı 410
Ekvius şehri 500
Elaman 171
Elbeyli, Elbeyliler, Elbeyli aşireti, Elbeyli Abdalları, Elbeyli beyleri, Elbeyli Türkmen (Türkmenleri) 14, 15, 16, 17, 250
Elbeyli Beyi Mehmet Bey 16
Elbeyli Sadık Bey 17
Elcezire 468, 527, 533, $538n_{43}$, 623
Elçibek 7
Elfachri $528n_{38}$
Elgem (ruh adı) 448
el-Hazar 564
Elias, N. E. $642n_{21}$
el-Makdisî 619
el-Mesûdî 654
El Tugan 634
Eltutmuş 239
El-uhdet-ü ala-r-ravî 230
el vurup ant içmek 323
emeget 270
Emevî, Emeviler, Emevî sülâlesi 463, 482, 483, 484, 485
Emil ırmağı 378
Emîr Ali Şir Nevaî, bk. Ali Şir Nevaî
Emîr Aylangir 591, 596, 607
Emîr Bargul 591, 607
Emîr Bartan (Burtan) Bahadır 591, 596, 607
Emîr Baysunkur 591, 596, 607
Emîr Budancir (Buzancır) 592, 596, 607
Emîr Buga (Buka) 592, 596, 607
Emîr Çoban, Çoban Noyan 279, 280
Emîr İcil 591, 596, 607
Emîr İrdamcı "Barlas, Barulas" 591, 596, 607
Emîr İsmail bin Ahmed 472
Emîr Kabul 596, 607

Emîr Kaçulay (Han?) 591, 592n11, 596, 607
Emîr Karaçar Noyan 591, 596, 607
Emîr Kaydu 592, 596, 607
Emîr Nasrullah 549n9
Emîr Sugucicin 591, 596, 607
Emîr Taragay 591, 596, 606, 607
Emîr Timur Küregen 591, 592n11, 596, 606
Emîr Tumanay, Tutumtin 592, 592n11, 596, 607
Emîrü'l-mü'minîn Ali bin Ebî Talib, bk. Galip Ali bin Ebi Talib 596
Emîrülümera Erktemür 635
ençi 308
ençiles bala 313
enger çolmon (akşam yıldızı) 449
en - nas budun 629
En-Nuveyrî 46
Er Ağış 123
Erçügin-lan-ting-balgasun 380
Eren, Hasan 336n5
Ergenekon efsanesi 70n12, 230, 233
Ergenekti 3
Ergeş ili, bk. Erkeş eli
Er Gökçe 164
(Ergün), Sadettin Nüzhet 195
Er Kaanım (Ülgen'in oğlu) 411
Erkekaşka 7
Erke Soltan (nazlı Sultan; Erlik'in iki kızından birinin adı) 411
Erkeş eli, Ergeş ili 117, 151, 152
Er Kıyas 136, 137
Er Korkut, bk. Dede Korkut
Erkoşay 123
Er Kökçe, *Er Kökçe destanı* 134, 137, 144, 620
Er Kuday 140
Erlik, Erlik Han, Han Erlik, Erlik Ata, Erlik Ada, Adam Erlik (Karanlık âleminin Tanrısı) 261, 270, 274, 390, 391, 401n1, 402, 402n2, 404, 404n2, 405, 406, 407, 410, 411, 412, 416, 419, 420, 421, 422, 423, 423n2, 429, 432, 435, 439, 444, 447
Erlik piding elçizi (*Erlik Han*'ın elçilik-uşağı) 405
Erlik piydiñ elçizi (Erlik beyin elçileri: Erlik'in oğullarına verilen ad) 409
Erliktiñ yılanduu Karaş (Erlik'in yılanlı Karaş: İkinci rivayete göre Erlik'in 1. oğlu) 408
Er Manas 123, 130
Ermeni, Ermeniler, 523, 530, 535, 579
Ermitaj 560
Erran 528
Er Sayın 179, 187
Ertargın, *Ertargın destanı* 76, 130, 184, 188
Ertiş, bk. İrtiş ırmağı
Er Töştük 128, 131, 132, 137, 138, 146, 158, 159, 171, 350, 351
Er Yolay, Yolay Han 99
Erzi, Adnan 617n2
Esengeldi 6
Esengul 6
Esenkul 6
Esentimür 5
Esfehan 484
Esfendiyar Han 332
Eski Altay 498
Eski Bulgarlar 265n13
Eski Çin kaynakları 500
Eski Kâsan harabesi 504
Eski Kırgızlar 123, 126
Eski Moğolca 512
Eski Oğuzca 303
Eski Oğuzlar, Eski Oğuz boyları 144, 469, 493, 494
Eski Orta Asya Şamanlığı 268
Eski Osmanlı metinleri 257, 636
Eski Roma, Eski Romalılar 69, 314, 504
Eski Sümerler 259
Eski Türk ateş tanrısı 264n12
Eski Türkçe 365n11, 460n8, 629, 633, 635, 640, 643
Eski Türkler, Eski Türk (kavimleri), Eski Türk panteonu 122, 124, 140, 220, 223, 232, 246, 263, 268, 269, 273, 313, 317, 323, 331, 336, 345n2, 454, 456, 473, 475, 488, 493, 497, 498, 519, 614, 633, 647

Eski Türk mezarları 497
Eski Türk-Uygur an'aneleri 202
Eski Türk yazıtları (kitabeleri) 400, 297, 298, 370, 630, 631, 632, 635, 643, 653, 654
Eski Yunan, (Yunanlılar) 199, 217, 504, 505, 653, 654
Estonyalılar 627
Eşekçi 15
Eşik Agabaši (kapıcılar başı) *mevkii* 551
Etegen 6
Ethè, H. $546n_1$
Etrek bin Katagan (Oğuz beyi) 495
Evliya 115
Evliya Abız 200
Evliyaata 367
Evliya Çelebi 167, $170n_2$
Evliya Çelebi Seyahatnamesi 385
Evliya tirek 468
Evlühova, L. A. 504
Ezgiş 622

F

Fadl Allah al-Umari 495
Falev, P, 100, 111, 385
Falk (seyyah) 366
Fars, Farslar 222, 528, 533, $649n_4$
Farmer, R. R. 580, $580n_{73}$
Fatih 471
Fazlullah-i Esterâbâdî 598
Fergana, Ferganalılar 41, 171, 261, 462, 463, 500, 503, 504, 556, 653
Ferişte 155, 119
Ferruh Argun 331
Fin, Finler 34, 36, 64, 129
Firdevsî 220, 533
Firth, Fr. $653n_2$
Fleischer $483n_9$
Fraehn 523, 578
Franel 125
Freitag $561n_{10}$
Friedrich, İ. 505
Frunze 42, 128
Furi kavmi $376n_{67}$
Fusan kavmi 337
Fuyüy Hakan 227

G

Gagavuz 335
Galip Ali bin Ebi Talib 592, 607, 609
Gamboyef, Lama Galsan 252, 253
Gao-li sülâlesi 227
Garbî Türkler, Tuk-yu'lar 2
Garçistan 9n1
Gardizî, Gerdizî 37, 316, 319, 491, $376n_{67}$, 491, $491n_2$, 563, 564, 572, 573, $573n_{42}$, 576, 582, 585, $585n_{88}$, 619, 622
Garuda 350, 352
Gaspıralı, İsmail 78
Gavrilov 313, $325n_{28}$
Gâvurdağı 251
Gâvurelli 16
Gavur kal'esi 652
Gâzan Han 520, 524, 525, 526, 527, 529, 530, 531, 533, 534, $538n_{42}$, $539n_{52}$, $540n_{69}$, $543n_{118}$
Gazi Âlem 179
Gazneli Mahmud 619
Gekli 245
Gelin Gok 480
Gemuntepe 15
Gen-gün (M. Ö. devirlerde kurulmuş olan Türk devleti) 39
Gentey dağı 374, 379, 380, 383, $383n_{114}$
Gentey Han 379
Gerbesü, Gürbesü 60, 64
gerdek 181
Geyikli Baba (menkıbesi) $469n_8$, 477
Geylân 598
Géza Kuun 353, $353n_1$, 366
Gilyaklar 301, 302, $303n_{15}$
Giray Sülâlesi 199
Girey Han (aşağı âlemin büyük Tanrısı Maydesi Han'ın müekkili) 391
Gizli musahabe ayini 431
Golikov, İvan 186
Gordlevskiy, Vlad. 66, $264n_{14}$
Goldzieher, İ. $483n_3$

Golustonskiy 533
Gorkiy, Maksim 186
Govamaral, Kuvaıneral, Hoay Maral 270n_2, 229, 512
ğor-mo-d (ruh) 265 n_{13}
Göçebe Türk (an'aneleri, kavimleri) 247, 549n_{12}
Göçmezbay 138-139,
Gök Aladağ (Alatav) 94
Gökalp, Ziya 244, 252, 268, 458, 458n_3, 639, 645, 645n_1, 647
Gök Börü, bk. Bozkurt
Gökçe 99, 109
Gökçegöl 88
Gökçegöz 135
Gökevli 45
Gök Han (Ovuz Han'ın oğlu) 223, 225, 226, 242
Gök ilâhı kızı 21
gök kaşka boz aygır 319
Gök kurbanı ayini 52
Gök oğlu 318
Gök Saray 164
Gök Türk, (hakanlığı, devleti, imparatorluğu; an'aneleri, - Oğuz devleti), Göktürkler 40, 140, 202, 223, 224, 230, 233, 234n_{13}, 257n_6, 330, 465
Gök Türk yazıtları 622, 625
Gökünoğlu, bk. Köktünulu
Gökyay, Orhan Şaik 185, 187, 297, 301n_{10}, 315n_8, 323n_{21}, 328n_{37}, 334n_{10-11}, 451n_4, 492n_2
Gölpınarlı, A. 461n_{10}
Göncek köyü 262n_3
Göz Kaman Cakıp 135
Greko-Baktra hükümdarları 652
Grekov, B. D. 579, 579n_{70}, 580, 580n_{72}
Grigoryev, V. V. 113n_5, 544n_{129}
Grodekof, N. İ. 246, 246n_3, 281, 281n_5, 284, 288n_{22}, 306, 322n_{15}, 344, 344n_3, 360n_2
Grønbech, K. 55, 56, 57n_7, 58, 65n_{18}, 632
Groules, Regené 58
Grumm-Grjimailo 37n_3, 102, 112, 113n_4, 267, 384n_{115}, 528, 615n_4
Gryaznov, M. P. 130, 130n_2, 159
Gunmo 231
Gur Han 225, 515
Gur Hatu Han 394
Gutschmidt 20, 652
Gül (Ali Şir Nevaî'nin sevgilisi) 208, 211, 213, 215
Gül Barçın, Barçın Suluv (Kazak-Kırgız, Karakalpak ve Başkurt rivayetlerinde) 181
Gümüş Tana 233
Günaltay, M. Şemseddin 31
Güne 245
Güney Türkleri 66
Gün Han 223, 241, 242, 243, 246
Gün ine 275
(Güntekin), Reşat Nuri 278
Gürbesü, bk. Gerbesü
Gürgen 560, 562
Gûr-i Emîr, (Türbesi, kitabeleri) 587, 588, 590, 591, 595, 609
güvey, güveyi, küdegü, küzä, küyä, küyö, küyöü, kiyeü, küyäw, güyü, güwä, küyü, kütüö, küre, küreken, kürgen, küregen 335, 336, 337, 338, 339, 340, 347
Güyuk 378
Güyük Han 372n_{45}
Güzel ahu (efsanesi) 70n_2

H

Habnella 562
Haccac 462
Hacer köyü 16
Hacı Ahmet Ağa 481
Hacı Hüseyin Molla 285n_{13}
Hacı Molla Zahireddin 75, 230
hacinsu 530
Haciye Kadın 280
Haemus dağları 621
Haenisch, Erich 62, 62n_{13}, 63, 333n_8, 511, 511n_2, 512, 514n_3
Hafız Abru 651
Hafız-i Şirazî 646
Hakan Dava (Duva) Sacam Han Udan (Audan?) 597

Hakan Ebu Said 279
Hakaniye türkçesi 48
Hakas, (devleti), Hakaslar 39, 51
Hakas (Kırgız) ülkesi 504
Hakem çayı 35
Halfin 72, 72n6, 198, 199, 200
Haliloğlu 15
Haliiday, W. M. 645n1
Halmuhammat 344
Hama 16
Hamamizâde İhsan 355n3, 356n5
Hamdullah Qazvînî 523, 525, 527, 528, 529, 532, 535, 536, 538n43, 44; 539n52, 67, 69; 540n61, 68, 70, 72; 541n78, 544 n110, 122,
Hamedan 604n45
hammatçıl uol 313
Hamsei Şarkî 13
Hanbalıg خنبلغ 563, 564, 564n7, 565
Han Erlik, bk. *Erlik Han* (Tanrı)
Hangalof 269n2
Hangay, (dağı) 124, 394
Han'ın Ahtacısı 79, 80, 84
han-ı yağma 645, 647
Hanikof, N. V. 1, 267, 521, 522, 536 n10, 19; 548n9, 550n18
Ham Kûgûtey, bk. Kökütey
Han-lin-luan sarayı 511
Han Kirman 199.
Han (Kan) Mirza 82
Han Koşay 124
Han Kögütey yogu 232
Han mezarları 384
Han Sülâlesi 217, 501
Han Tanrı 41
Han Taw 35
Han Ülgen, bk. *Ülgen Han* (Tanrı)
Han Yolay (destanı) 123, 239
Haralıg ulus (=Kara Ulus) 624
Harçu 512
Ḫarday (=Kaan Kerede) 352
Harezim, (ülkesi, Türkleri), Harezmiler 338, 568, 571, 572, 573, 573n40, 574, 584, 585
Hârezmşah Muhammed 278, 279, 338
Harranî 489n5
Haruzin, A. N. 42, 306, 308, 308n1, 320n11, 329, 329n46, 330
Hasan İbn Baltazar 578
Hasan Muhammed'in köyü 15
Hasan Sabbah 207
Haşart, bk. Yahsart
Hatunbalıg (ختبلغ)564n7
Havai adası yerlileri, Havaililer 303, 303n15
Havarizmi (Hurumşi) ailesi 517
Havva, Yava 244, 398, 399
Havvâriler 456
Haydar (Arslan) (Ali'nin lâkabı) 550n16
Haydar Mirza Duglat 642, 642n21
Haydar Şo 486
Hazaran 566, 566n11, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576
Hazar, Hazarlar, Hazar (devleti, ülkesi, denizi, hükümdarı, gemisi) 38, 39, 45, 224, 556, 557, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 582, 584
Hazreti Beşir mezarı 468
Ḫazut 29
Herat 559, 560, 598, 599
Herat Temürileri 215, 216
Hermann 21
Herodot 103, 113, 505
He-si, bk. Tangut ülkesi
Hılg (حيلغ) 563
ḫırgıs üir 368n28
Hıtay, Hıtaylar 1, 381
Hızır, Kıdır, Boz atlu Hızır 94, 115, 118
Hi, bk. Kumo-hi 57
Hille 533
Hind mitolojisi 351
Hindo-Avrupaî (kavimler) 381
Hirth 558
Hitrof. D. 22
Hive, Hive Hanlığı, Hive Özbekleri 49, 88, 101, 111, 500, 547
Hiyung-nu 69

Hoay Maral, bk. Govamaral
Hocai Sengi Ḫâk 467
Hocant, Hocent 468, 653, 655
Hodgson 102, 112
Ho'elun, bk. Olun Hatun
Hokand, Kokand 118, 133, 137 207n1, 649n3
Homay-homa (همای هما) (İranlıların ilâhesi) 397
Hammer 538n39, 539n46, 52; 542n98, 544 n127, 545n136
Hondemir 216, 599n30, 601, 601n33, 602n41, 603, 603n43
Hondhar 88
Honkirat (Kongrat) kabilesi 513
Horasan, Horasanlı 9n1, 245, 279, 462, 521, 527, 598, 599, 649n4, 651
Hor-Ba 102, 112
Horhut = Korkut 70
Horicar Mergan 512
Ḫormuzda, Kormuzda 423n2
Hori'ler 21
Hoten 228
Hotingi 22
Hoto-Goytu 57
Ḫoton İyeḫsit 321
Houstma, M. Th. 243, 252, 268, 268n1, 331n2, 540n89, 641
Houtum-Schindler, A. 263n4, 267
Howorth 46, 59, 64
Hoy kalesi 90, 91
Htsalg (حثلغ)564
Huan-he ırmağı 383
Hudaybaktı 6
Hudaykul 5
Hudson, Alfred 306
Hudud-ül-âlem 622
Huduha-Beki 515
Huhanye (Hun hakanı) 317, 318
Hulâfa-i Raşidin 482, 597
Hun (imparatorluğu, Türkleri), Hunlar, H'yung-nu 21, 66, 71, 192, 205, 223, 224, 226, 227, 231, 257, 317, 330n47, 341, 381, 497, 500, 501, 502, 504, 518, 558
Hundhar şehri 612
Hunker ülkesi, Hunker dini 611
Hun-Wu 511
Ḫurḫut oymağı 225
ḫurıg (moğolca) 371
Ḫusrev Pervîz 527
huş ağacı 415
Huzistan 528
Hülâgû Han, Hülâgûlar, Hülâgû Devleti 279, 373, 376, 526, 537n31, 538n34
Hülü-çüan-çü (Hun hükümdarı; M.Ö. 68 - 60) 341
Hümayun (Babur'un oğlu) 478
Hümayun safrası 554
Hürmüztâ 456
Hüseyin Baykara 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 216n7
Hüseyin Cahit 57, 192, 457
Hüseyin Küregen, emir 337, 338
Hüseyin Nihal 8n2, 67, 623
Hyacinth 69n1, 205n1, 217, 227n8-7, 231, 257, 313, 317, 318n1, 329n45, 337n6-8, 381n10, 457, 483n7, 489n3, 632
H'yung-nu, bk. Hun

I

ıdık, İyik 390
Iğdır (Deniz Han'ın oğlu) 242, 243
I-lov boyu 348
ımay, bk. *Umay ilâhesi*
Inostrantsev, K. 166, 488
Ionov, V. 266, 305, 458n1, 459
Irak-ı Arap 528
ırala (fal açma) 197
ırcı 131
Irgıl Böge kültü 196
Irgıt 33
Irkıl Ata, Irkıl hoca, Bilge Irkıl hoca 103, 103n9, 113, 113n7, 196, 242, 243
Irtış boyları 339
Isay 5
Isfahan 532, 533
Isık (oymağı; Ber ve Esengul oymaklarına bağlı) 6

Isık, Isıg, Izık (köl, göl) 39, 104
Ismurat 5
Issık 5
Isti 2
Işıtman, Ishak Refet 66, 68
ıtıg (< *ıdıq*) *ruhu* 345
Iyık dağı 419n$_1$
Izık-köl, bk. Isık - göl
Izık töreni 465

İ

İbn Arabşah 561, 561n$_{10}$, 589, 589n$_7$
İbn Bibi 331
İbn Dihya 490
İbn-Fadlan 316, 336n$_5$, 464, 471, 493, 495, 565, 565n$_9$, 566, 570, 571, 572 n$_{33}$, 575, 575n$_{49}$, 576n$_{55}$, 577, 577n$_{59}$, 578, 578n$_{65}$, 579, 579n$_{68, 71}$; 580, 581n$_{74,75}$; 582, 582n$_{77}$, 583, 583n$_{79}$, 585, 586
İbn-al Fakih 483n$_5$, 491
İbn Havkal 566, 566n$_{11}$, 569, 570, 571, 571n$_{29}$, 572, 575, 576, 583
İbn Hayyus 220
İbn Ḫurdâdbih, Hordadbeh (ابن خرداذبه) 527, 622
İbni Batuta 384, 387, 477
İbni Mühenna 299, 301
İbn Mukarren 462
İbn Rusta 490n$_{12,15}$, 562, 563, 564, 566, 569n$_{24}$, 572, 572n$_{38}$, 582
İbn-ül-Fakih 318, 472, 473
İbn ül Esir 168n
İbrahim (?) 172
İbrahim Bey 387
(İbrahim) Halilullah 597
İbrahim İbni Vasıfşah 488 - 489
İbrahimov, İ. 267
içi (ruh) 261
İçkilik 1, 7
İç Moğolistan 57, 58
İç-Oğuz 341-342
İdige Obası 386
İdil, bk. İtil
İgor alayı destanı 186, 367
iççi (ruh) 261
İgnatyeff, R. 199, 200, 200n$_1$
İğva perisi 265
İhe (Yehe) bir (büyük orman) 375n$_{81}$
İhe (yehe) Ütek 379
İje kıtl 458, 458n$_1$, 459, 460, 461
iki tekerlekli altın taht 257n$_6$
İlâhi Bilgeyn 391
İlçula 5
İle (ili) ırmağı 106, 500, 601
İleman 158, 159
İlevşin, A. 653n$_1$
İlhan, İlhan Gazan 170n$_2$, 224
İlhanî devleti, İlhaniler, İlhanlılar, İlhanlı hükümdarları 279, 280, 520, 527, 528, 541n$_{74}$, 642
İlhanî takvimi 525
İli Han Tumın 231
İl inesi İnkey 274
ilin sağrısı 316
İlmen 5
İlminski, N. İ. 184n$_5$, 216n$_6$, 252, 370n$_{35}$
İlteke 5
İmam Korkut 170n$_2$
İmur 242, 243, 244
İnal Tegin (Kırgız beylerinden) 517
İnançа Bilge Han, İnanç Bilge Buku Han 59, 61, 62, 63
İnci Irmak 654
incu 530
ini 244
İnostrantsef 167
İran İlhanileri 203, 648
İranlı Ahamenid sülâlesi 509
İranlı ateşperestleri 489
İran mazdaizmi 490n$_{13}$
İrkutsk 22
İrtiş, Ertiş ırmağı 34, 60, 139, 151, 152, 289n$_{25}$, 293, 375, 378, 491, 492, 493, 619
İsa (Peygamber) 324
İsahoca 7
İsficab şehri 555, 556
İsil-İşim ırmağı 289n$_5$, 633
İsim (İşim) Han 288n$_{21}$, 289

İskit beçkemi 218, 219
İskit-Saka, İskitler 20, 218, 219, 321, 325, 326, 329, 501, 505, 506, 509, 634
İslâm Ansiklopedisi 287, 350
İslâm Türkler 114, 259, 322, 389, 398, 454, 455
İsmail Celâl 56
İsmikân Sultan 195
İssedon'lar 505, 506
İstahrî 483n$_{10}$, 556, 649n$_4$, 650, 650n$_{6,10}$; 651
İstek 6
İstemi kağan 235
İstiska (yağmur duası) 387
İşim Han, bk. İsim Han
İşim ırmağı, bk. İsil ırmağı 289n$_{25}$
İsmail Celâl 56
İtbarak 117
İt başlı ulus 217, 218
İtemgen 3
İtenke 5
İtil, Atil, Atul nehri 9, 46, 72n$_5$, 152, 168n$_{93}$, 562, 565, 566, 566n$_{11}$, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 574, 577, 578
İtili, İt eli 3, 117, 151
İzbasar Fazl 49
İzreyn Korbuztan Tanrı (Mutavassıt âlem) 391
İzvistiya dergisi 125

J

Jakinof 269n$_4$
Jakson, A. V. 649n$_1$
Jastremski, S. V. 320
Jibak 6
Jokşart, bk. Yaksart
Jordanus 122
Jaşa, Yaksart
Juan-Juanlar 230, 234
Jukovski, V.K. 207n$_1$, 588, 652, 652n$_{22}$
Jung-du (Pekin) 517
Justi, F. 654n$_7$

K

Kaal Erlik (*Erlik Han*'a verilen ad) 405
Kaan Kere (Kerede) efsanesi 351, 352
Kaan Pespiyek 19
Kaan Püdey destanı 190
Kaan Sülü 19
Kaba 97
Kabakbay 6
Kabartı 88
Kacar han 96
Kacir Han, bk. Kadır Buyruk
Kaç, Kaçlar 33, 51, 52, 234, 262, 335, 352
Kaçan 5
Kaçenovskiy 186
Kaçı (şahıs adı) 426
Kaçılguu 424
Kaçkar 4
Kaçkıncı 5
kaçkır 629
Kaçuman 226
Kaçu Mergen 226
Kadık 6
Kadılar 15
Kadılık Dağı 171
Kadın başı 50
Kadındağı 275
kadın kuklası 481
Kadın Şaman 373, 426, 435, 438, 443
Kadı Nurullah-ı Şuşterî 598n$_{25}$
Kadıoğlu Yusuf Paşa 17
Kadır Buyruk, Kacir Han 62
Kadırgul 5
Kadırkan 62n$_{12}$
Kadırşa 1, 7
Kadış 77
Kadrimbet 5
Kafarov, Palladius 510, 511, 511n$_1$
Kaf dağı 350
kağnı قنكلى , قانغلى , *kanga, kañlı, qanlı, kanglı, kank* 228, 257, 257n$_3$, 258
Kahraman Er Töştük 123
Kalaç 242, 243, 245, 622, 635
Kalaçev, A. 267, 320n$_{10}$
Kalât 331

Kaldar bey, bk. Baylınoğlu Kaldar
Kalenderhâne, bk. *Serseri Dervişler tekkesi*
Kalevala destanı 129
kalıñ 347, 348
Kalkaman 4, 5
Kalkım 15
Kallaur, V. A. 366, 367
Kalmak 6
Kalmuk, Kalmuklar 4, 10, 38, 40, 42, 76, 115, 116, 118, 119, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 148, 164, 181, 203, 292, 293, 305, 317, 319, 612, 637n$_{15}$
Kalmuk Han 134, 181, 311
Kamala (Temur'un kardeşi) 378, 383
Kamas (dağı) 34
Kambar oğlu Arslan 289n$_{25}$
kamık 439, 440, 447
Kampüre Bey oğlu Bamsı Beyrek 165, 179, 180, 181, 182, 189, 238, 239, 240, 328, 334, 470
Kamul 63
Kan 33
Kanaa (şahıs adı) 426
kan adalar 404
Kanay 7
Kancagalı 4, 339
Kancut, Kandjut 482, 487
Kan çergi attıg Kan Mergen = Kan al atlı Kan nişancı 183
Kançura (Kançora), 136, 137, 146, 235
Kandahar, Arakhoisia 652
Kandı 7
Kandjut, bk. Kancut
Kanga 228
Kangaluğ 228
Kangay Han 395
Kangeldi 5
Kanglı, Kanklı, Kañlı, Kaŋlı 1, 2, 7, 55, 63, 72, 176, 228, 229, 242, 243, 245, 258, 279, 295, 308, 635
Kanglı Koca oğlu Kanturalı 239, 240, 277
Kanık, Kınık 1, 5, 242, 243, 244, 245
Kanıkey 81, 99, 105, 106, 107, 134, 135, 139, 163
Kanım 418
kank, bk. *kağın*
Kan Kaygalak Alp, bk. Kan kızıl atlı Kan Kaygalak Alp
Kan kızıl atlı Kan Kaygalak Alp 236
kañlı, bk. *kağın*
Kañlıkoca 176
Kanlu kâfir ili 277
Kanışay 105
Kan Mergen 234, 236
Kan Korbuztan Tanrı (Bütün Kâinatta en büyük âlem) 391
Kan Koyon, bk. Koyan Han
Kan Onbıyak 19
Kan Şenley hikâyesi 190
Kantemir, Prens 170n$_2$
Kan Teger (= Han Tanrı) 50
Kanturalı, bk. Kanglı Koca oğlu Kanturalı
Kan Yoloy destanı 327
kap, khal, kadaş 301, 302
kaptagay 283
Kara Albastı, Kara (ruh) 259, 260, 285n$_{13}$
Kara Atlı Kulun Kulustur masalı (Yakutların) 352
Kara Atlı Kuzgun Kara Batır (Kaan Kerede efsanesinin kahramanı) 233, 351, 352
Kara attıg Sudey Mergen 183
Karabağ 537n$_{32}$
Kara Bakşı 262
Kara Bala 3
Karabalgasun 368
Karabargı 7
Karabalık 4
Karabaş 4
kara başlı koç 319
Karabaytal 7
Kara bey 227
Kara bor attıg Büri Mergen 183
Kara Börk (Şahıs adı; Kayıp'ın kızı) 162, 346
Kara börklü 46

Karabörü 6
Kara Buğra beli 151
Kara Buka 64
Kara Bulantan 35
Karaca Ahmet oğlu Hacı Toğrul 461
Karacan 180
Karacaoğlan 195
Karacaviran 15
Karacibek 6
Karaçay 43
Karaçık dağı 242n1
Kara Çıstar 18
Kara din (şamanizm) 382
Karadav oğlu Yar Manas 123
Kara-Evli 242, 243, 244
Karagas 31, 33, 343
karagastı (ruh) 265
Karagöz 5
Kara Han (Temür, Kalmuk Hanı, Manas destanındaki, Oğuz Han'ın babası, Oyrat Hanı), Karahan Ata 117, 123, 132, 134, 136, 168, 169, 223
Karahanlı (devleti, Türkleri), Karahanlılar 9, 218, 220, 370, 463, 464, 466, 503, 557, 646
Karahasan 326n31
Karahıtay, Karakıtay, Kara-Hıtaylar 59, 63, 503, 515, 557
Karaim 335
Kara İrtiş 364n8, 386
Kara Kalmak, Töles Türkleri 2
Karakalpak, Karakalpaklar 45, 46, 47, 48, 49, 76, 170, 179, 180, 181, 360
Karakalpakistan 41, 45
Kara kam (âyin yapabilen Şaman) 312, 437
Karakanlık 5
Karakas 3
Kara - Kaya 443
Karakçı 7
Kara Kerey 3, 4
Karakese 5
Karakesek 6
Karak Han 225
Kara-Kırgız, Kara - Kırgızlar 6, 77, 109 110, 189, 262, 276, 306, 308, 315, 612, 613
Kara Kıtay'lar 550
kara koç kazılık at 323
Karakol 7, 42
Karakoylu (= Karakoyunlu), Karakoyunlular 264n12, 285
Karakoytun 6
kara Körmös, bk. *karatös*
Karaköse 4
Karakösek 5
Kara-Kul 143, 144
Kara kul' attıg Kan Tögös 183
Karakura (ruh) 262
Kara-kuş (= kartal : Ülgen'in oğlu) 414
Kara Küre 177
Kara Kütük, Kara töñöş (Kara töngöş) 422
Karalayoğlu Sayakbay, Karalayov (manasçı) 128, 131, 138, 159
Kara Mamak obası 427
Karaman 8, 9, 10, 11, 79
Kara Kıtay (Karatul kabilesi Kıtay oymağına bağlı küçük oymak) 7
Kara Monguş 2
kara neme (ruh) 404
Kara Nogay'lar 56
Kara-Nogay Yamgurcu 77
Kara Oba 386
Kara (karanlık) *orman sahibi Bay Barılak Toyon* 321
Karasaç 139, 140, 142
Karasakal 2, 5
Karasaras 5
Kara Sart 233
Karasay Mirza 88, 89, 90, 91, 94, 95
Karasu, Karasubazar, Karasu ırmağı, Karasug 51, 77, 78, 81, 84, 85
Karaş (Birinci vilâyete göre Erlik'in 2. oğlu) 407, 410
Karaşıhlı Süleyman Ağa 16
Karaşık, Karaçık, Karaşıḫlı, Karaçıklı 16, 242, 242n1, 243, 245
Karatağ 468
Karatal 7

Kara Tanrı: Siyah Sema 391
Karatay (kabile) 287n19
Karatayt 7
Karatokay 6
Kara töñöş, bk. *Kara Kütük*
Karatös, Kara körmös (ruh) 270, 404, 407, 410
Kara Ulus 623, 624
Karavman 226
Karavul 4
Kara Yusuf Türkmen 609
kargış 323, 324, 326, 330
kargışlı ant töreni 327
karınca yumurtası 230
Karı-Niyazef 587
Karıs Kara 190
Karib 79
Kâriboz 7
Karkın 242, 243, 244
Karlık (vazifeli ruh; semavî ruh) 412, 416, 418
Karluk, Karlık, Karluq 50, 63, 242, 243, 245, 295, 500, 517, 549, 556, 622, 628, 635
Karmakçı 3
Karmış Bey 181
Karpini, Plano 316, 371, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 541n78
kars kürs 150
Karşı 208, 209, 216, 601
Karşıt (Ülgen'in oğlu) 411, 414
Kart Kocak 188
Kas, bk. Kaş
Kasagol 2
Kasım 5
Kasım Evez 49
Kasım Han 288, 289
Kasım-ı Envâr 598, 599
Kasidiye zaferi 462
kaskır 626
Kaş, Kas 18, 52
Kaşağaç 419n1
Kaşgar 133, 151, 152
Kâşgar Dağ 41
Kâşgarlı Mahmud 42, 63, 104, 218, 219, 220, 221, 222, 229, 245, 251n1, 255, 267, 299, 301, 317, 319, 319n5, 336n5, 347, 358, 397, 459, 464, 465, 466, 473, 555, 555n3, 556, 625, 628, 630, 631, 633, 634, 636n14, 638, 639, 642, 643, 646
Kaşi, bk. Tangut ülkesi
Kaşi (Ügedey'in 5. oğlu) 371
Kaşkataman 7
Kâşmir 517
Katanov (Г), N. F. 159, 199, 199n1, 226, 322n18, 360n3, 398, 399, 400, 459n4, 471n9, 491, 492n1, 615n1
Katay 72, 219, 233, 292, 339, 492
Katay Han ve Buzalay Mergen destanı 233
Katun (Yer su ilâhı) 391
Katunbaşı 34
Katun (dağları, ırmağı) 34, 60, 437, 441
Katunsini 221
katuu kuyak (yaman muhafızlar) 410
katu yobol (ağır ve elemli felâket) 404
Kaumpor 216n7
Kavmi bişe 29
Kavm-i külâh-i siyah 46
Kay 242, 243, 246
Kayalık harabesi 500
Kaya yerlerde yaşayan atlı Sarı Albıstar (ruh) 263
Kayı 244, 246, 623, 641
Kayıb 162, 346
Kayıg (قيخ) 245
Kayra Han, bk. *Ülgen Han* (Tanrı)
kayrahan (ayı) 330
Kayra Han Ülgün Ata 274
Kayrakan (Şamanların, okudukları dualarda *Erlik*'e verdikleri ad) 406
Kazak, Kazak-Kırgız, (hemen her sayfada geçmektedir.)
Kazak-Kırgız halk edebiyatı 612, 620
Kazak-Naymanlar 4
Kazan şehri, Kazan Türkleri 26, 42, 43, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 170n2,

176, 192, 198, 200, 201, 202, 266, 271, 335
Kazan (Şahıs adı : İç-Oğuz Beyi, Salur Kazan, Kazan Alp, Kazan bey) 149, 182, 190, 239, 338, 342, bk. Salur Kazan
Kazan Bey'in inagı boz aygırlı Böyrek 182
Kazantaban 6
Kazban, bk. Kazvin
Kaz davustu (sesli) Kazı Bek 288
Kazığurt, Kazğurt 242, 243, 245
Kazılık 169, 171
Kazlikaç 6
Kazvin, Kazban 88, 96
Kebek 33
Kedemey (Şaman) 427
Kedrina, R. 301n12
Keferbustan (köyü) 14
Keke-Çuoran-hatun (Keke-Çuarantoyon'un karısı 321)
Keke-Çuorantoyon (Tanrı Suostugannah Ulu-toyor'un küçük oğlu) 321
Keldey 7
Keldibek (manasçı) 131
Keleti Szemle 105, 127
kelte tüfeği 148
Kelüren, (ırmağı) 60, 517
Kem (Yenisey) ırmağı 491
Kemah 16
Kemal Paşazade Ahmet Şemsettin Efendi 641
Kemcik, (ırmağı) 29, 383n114, 426, 450n2
Kementepe 250n1
Kemine ırmağı 503
Kenceçegir 7
Kençliyü (= yağma sofrası) 646, 647
Kenc 245
Keneges'ler 550
Keneki 5
Kenesarı 315
Keñkol 112n3
Kepçe kadın (merasimi) 480
keptavul (Hassa askeri) 530
keramet, keremet (mukaddes ağaç) 265n13
Keraylu 245
Kerderi 5
Kerede 351
Kereit, Kereyit 55, 57, 58, 60, 64, 369, 371, 514, 515
Kerey 3
Kereyit, bk. Kereit
kergen 313
Kergız Nor gölü 611
Kergit 33
kerkez (القرر) *kuşu* 219
Kerkûye kapısı 650, 651
Kersenli 15
Kerülen, Kerülün 373, 374, 383n111
Kesek 1, 7
Kesentaş 16
Kezek Tağ 459
Kıdanlar 57
Kıdır, bk. Hızır
Kıdırşa 7
Kılıç - Kestes 5
kımız, kımız murunduk (= kımız bayramı) 107, 233, 244, 284, 289, 552
Kımran قران 244
Kınık, bk. Kanık
Kıpçak (kabile adı, yer adı, oymak adı; Şahıs adı), Polovtsı, Koman, Kuman 3, 4, 7, 12, 33, 43, 45, 46, 49, 55, 63, 72, 218, 219, 225, 227, 229, 239, 245, 249, 250, 281n8, 285, 287, 295, 298, 308, 319, 333, 339, 353, 353n1, 357, 363, 364, 365, 367, 368, 369, 380, 463, 464, 515, 517, 621, 623, 632, 635, 638
Kıpti 16, 483
Kıra 7
kır anası, kur ana 206
Kır at (Köroğlu'nun) 182n1
Kır atlı Cutay (Cotay) Alp 235, 236
Kır Atlıg Kartıga Mergen Destanı (Kaçların) 352
Kırbalası 9n3
Kırgılun 238
Kırgız, Kırgıs, Kırgız-Kazak, Kırgız (-ca, dili, Türkçesi, lehçesi) (hemen her sayfada geçmektedir.)

Kırgız dağı 50
Kırgız İlyadası 125
Kırgızistan 40, 41, 42, 102, 112, 141
Kırgız Kıpçak (İçkilik oymağı) 7
Kırgız oğlu Boyla Kutlug 40
Kırım, Kırımlılar, Kırım Türkleri 38, 56, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 85, 88, 89, 90, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 118, 151, 152, 162, 188, 195, 199, 202, 239, 256, 284n_{10}, 293, 293n_4, 294, 335, 387, 558, 612, 613, 614, 1616, 6135
Kırım - Kevgenni Kiyat rivayeti 97
Kırımlı Âdil Sultan Hikâyeti, bk. *Âdil Sultan Destanı*
Kırım-Nogay(-ları, orduları) 72, 76, 93, 199
Kırınçıl at (yan bakan at) 189
kırk ayaş 238
kırk cikit, bk. kırk yiğit
kırk çora, bk. *kırk yiğit*
kırk çöhre, bk. *kırk yiğit*
kırk kız 238, 239, 240
kırk kız ile kırk yiğit töreni 239
kırklar 238, 239, 240
Kırklar makamı, bk. Ziyâretgâh-ı Ceebel-i erbain
Kırklar makberesi (mezarı) 170n_2, 239
Kırksadak 5
Kırkuvul (= Kırk Oğul) 7
Kırk yiğit, kırk ciğit, kırk çora, kırk çöhre, kırık, kırk yoldaş 90, 134, 135, 140, 154, 238, 239, 240, 244, 381, 553, 553n_{35}
Kısas-ı enbiya 629, 636
Kısırca yenge 181
Kıtay 6, 7, 57, 133, 151, 466
Kıyak 7
Kıyan 21
Kıyan Selçukoğlu Deli Dündar 470
Kıyat kabilesi, Kıyat'lar 338, 550, 551
Kızay 1, 3
Kızık 242, 243
Kızıl (Xa - Belter) kasabası 30, 33
Kızılbaş 7, 64, 88, 90, 91, 96
Kızılcar, (Petropavlovsk) 284
Kızılcir 634
kızıl çapan, bk. *kızıl kaftan*
Kızıldag 50
kızıl çepken, kızıl çapan, kızıl kaftan (Başkurtlarda güveylik alâmeti) 189
kızıl kaftan 189
Kızıl kaya dağı 50
Kızılkulak 7
Kızıl Kum çölü 45
Kızılsuğ 50
Kızıltaz, bk. Ebiske
Kızıl tokum 7
Kızıltuğ 613
Kızılyurt 5
Kızlar Tav 201
kız oynak geleneği, töreni, 154, 155, 306
Kidanlar 381
Kidan (Ḫıtay) mahallesi 503
kiçenek kam (küçük şaman) 423
Kiçicüz, bk. Küçük Yüz
Kiçidağ 13
Kiçi Karaman 9
Kiçiksır 50
Kiçi yüz, bk. Küçük Yüz
Kiçkene Bahadır 216
Kilisli Rifat 142n_{11}, 165, 174, 187, 195, 255n_1, 297, 301n_{10}, 315n_8, 323$n_{21, 22, 23}$; 328n_{37}, 334$n_{10, 11}$; 492n_2
Kimek, Kimekler 491, 622
Kimmer'ler 505, 506
Kinler, bk. Yuçenler
Kirey (kabile) 287n_{10}
Kireyit 5
Kirman 5, 528
Kirman parsları 263n_4
Kiselev, S. V. 497, 498, 499, 504
Kitāb cevāhir al buḥūr ve vakāyi'al-umur ve 'acāib ad-duhur 489
Kitab-ı Dede Korkut alellisanı taife-i Oğuzan, bk. *Dede Korkut Kitabı*
Kitab el-'acāib velgarāib 488
Kitab el-İdrak li-lisan al-Atrak 300
Kitab-lil-mesâlik ve-l-memalik 622
Kite 5
Kiytin dağı 34

Klaproth 69n1
klyatva 325
Klavijo 476, 553n36
Klyaştornıy, S. 654n8
kobcur 531
Kobdu, (ırmağı) 384, 384n116-117; 611
Koblandı (batır) destanı 10, 49, 76, 276
Koblev 266
kobuz, bk. kopuz
Koca Ahmet Kodar 289n25
Kocalı 15
Kode Aral 517
Kogalı 88
Kogo 21
Kogurçak 270n6
Kokand, bk. Hokand
Kokovtsev, P. K. 570
Kolagran yazıtı 504, 505
Kolḫ'lar 506
Kolım, (ırmağı) 22, 24
Kolli, L. 616n1
Koluncak Batır 80, 83
Koman, bk. Kıpçaklar
Koman, Mesut 67
Komarov, P. 180n5
Komi 242, 243, 245
komuz, bk. *kopuz*
Kon 1, 7
Kon, F. 615, 615n2
Konak 6
konak aşı, bk. *konuk aşı*
Konçay 7
Kongrat, (kasabası), Koñrat, Kongratlar 3, 4, 13, 45, 46, 180, 228, 245, 549, 549n13, 551
Kangrat oğlu Sengle 228
Kongur at (Salur Kazanın Koñur atı) 180
Kongur atlu Kazan 182
Konkınar urugu 635
Konrat oğlu Uzun Andar 88, 91
konuk aşı, konak aşı (ciyendik) 281, 288, 290
konuk yatağı 290
koñura 446, 448
Koñur atlı Alp Korıg beg 236
Koñur atlu 183
Koñurbay 106, 151, 152
Kononov, A. N. 241n2
Kopşu ırmağı 426
Koptu ırmağı 29
kopuz, kobuz, komuz 131, 168, 232, 259, 445n3
Korbu dağı 50
Korcik 245
Korgut bin Abdülhamid 166, 168n
Kori Sübeçi 62
Korkud (Bakşi, Han) 167, 168n1, 168n, 171
Korkut Ata, bk. Dede Korkut
Korkut Ata Evliya, bk. Dede Korkud
Korkut Ata, (âsitanesi), kabri 168n, 170, 171
Korkut istasyonu 170
Kormuzda, bk. Ḫormuzda
Kortıçak 432
Kosay 6
Koskar (Koçkar = Koç) 19
Kosogol 29, 60
Kostenko 649n3
Koşay, H. Zübeyr 267, 342, 347n1, 3; 614
koşbeyi 551, 551n25
Koşçu, Koşçı 7
koşun (sancak) 29
Koton Türkleri, Hoton 611
Kottu 33
Kovalevskiy, A. A. 577, 578
Kowalewski, J. E. 255n3, 256
Koy, bk. Hoy
Koybal 18, 31, 33, 51, 257, 335, 456
Kozin, S. A. 333n8, 510, 511, 512, 514n3
Köbek Han, bk. Köpek Han
Köbeş 135, 136
Köçmeń 5
Köçmes Bay 312
Ködyü 33
Kögemen, bk. *Kögömen* (ruh adı)
Kögenni Kıyat 293
Kögmen, bk. Tangnu-Ula
Kögömen, Kögemen (ruh adı) 177, 177n1

Kögütey (eser adı) 233n12
Kögütey destanı 233, 351
Kök attıg Kuskun Alp 183
Kök Beşik 50
Kökcarlı 3
Kökcatık 7
Kökcük 50
Kökçe 157
Kökçeler 7
Kökçeulu 7
Köke Debter 512
Kök Han 204
Kök Kan Kök attıg 183
Kök Käsänä türbesi 366
Kök Kıyas 163
Kökmurun 4
Kökse'ü ~ Köksegü 61
Kökseü Sabrak 62
Köksev 59
Köksu ırmağı 34
Köksü 61
Kök Şaal 41
Köktünulu, Gökünoğlu 4
Kök Türk, Kök Türkler 341, 463, 497, 500
Kök - Türkçe 335
Köktürk (Orhon) Kitabeleri 122, 491
Köküm 151, 152
Kökün oğlu Erbu 123
Kökütey han 10, 99, 105, 123, 124, 134, 138, 139, 151, 232, 233n13
Köldenen 4
Kölkö (*Erlik*'in bindiği hayvan) 407
Kömür - Kaan (Birinci rivayete göre Erlik'-in 6. oğlu) 407
Kömür Kaan (İkinci rivayete göre Erlik'in 4. oğlu) 408
köñe 446
köpçöhre 553, 553n35
Köpek (Köbek) Han 601, 601n3
Köprülü (zâde), (Mehmet) Fuat 8n1, 67, 69, 71n4, 74n8, 142n11, 160, 170n3, 175n6, 198, 239, 259n1, 296n3, 472, 523
körk 228, 229
Körnös (yeraltı ruhları) 404, 410, 423, 423n2, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 431n8, 432
Köroğlu, *Köroğlu destanı* 9n1, 14, 182n1, 237, 277, 278
köspökçi (*süne*'yi görme kabiliyeti olan adamlara verilen ad; altayca) 421, 421n1
Kötenci 4
Kötübar 184, 249
Köz Kaman 99, 109, 116
Kramers 371n37, 566n11, 567n12
Ksenofontof (Yakut âlimi) 27
kuba 265
Kuba Kaya 64
Kuban vilâyeti 39, 152
Kubılay Han Arulunsaganbalgasun 380
Kubilay Han 375, 378, 380
Kudagaçın 7
kudanda 325
Kuday, bk. *Yayık*
Kuday (gök ruhları) 404, 420
Kuğu kişi, bk. Lebetliler
Kûhistan 486
Kul' attıg Kulatay Mergen 183
Kuldukay 5
Kul Şerif Molla 77
Kulu 5
Kumandı 33
Kumanlar, bk. Kıpçaklar
Kumo-hi, Hi 57
Kumuk, Kumuklar 43, 470
Kun, F. J. 267
Kunduz (şehir) 649, 649n5
Kunduzlu dağı 34
Kunik, A. 490n12-14
Kunker 611
Kunoş 261
Kupañ 422
kur ana, bk. *kır anası*
Kurat, Akdes Nimet 360n1
Kuray (kasabası, mezarı, ovası, — Tuyahtı taş kurganları) 497, 498, 499
Kurban Ali Halidî 13, 230, 319n8
kurban âyinleri 256, 434

Kurbustan tengere 456
kurcılar 553
kurçı 551
kurdaşlık (geleneği, hakkı, müessesesi) 302n14, 306, 345n2
Kurdoğlu 73
kurgan 146, 362, 363, 364, 365, 375, 497
Kurman = Ötennek 5
Kurmanhoca
Kurmişi 523
Kurmişi isyanı 537n32
Kuropatkin, General 40, 41
kurt başlı sancak 234n13
Kurtçay 3
Kurt (efsanesi, kültü, sütü) 13, 21, 69n1, 70, 71, 72, 74, 75, 230
kuruk 322, 370, 371
kurukçu (Han mezarlarının muhafızı) 370
Kustanayev 266
Kuşan 504
Kuşçi, Kuşçu, Kuşçi kartı, Kuşçu ara'ları 549, 549n13, 550, 551
Kuşner, P. 100, 101, 102, 102n1, 112, 128, 159
kuş pörük 441
Kutadgu Bilig 220, 289, 299, 302, 370, 463, 628, 630, 631, 632, 636, 640, 642
Kutadgu Bilig-i Çingizhan, bk. *Çingiz yasası*
Kuteybe 462
Kutkulaç 5
kut kuyma 477
Kutluçatam 5
Kutlug Baga Tarhan 40
kutlu komık 324n25
Kutluk-Sarı 7
Kutrin (Yakut şairlerinden) 28
Kuturar Bayge, Bayge Küreng 184
kuturuktaḫ 626
Kuu kişi, bk. Lebedliler
Kuvamcral, bk. Govamaral
Kuvandık 4
Kuytu 7
Kuytuk (Altaylı bir kadın Şaman'ın adı) 428, 437
Kuyum ırmağı 427, 428, 437
Kuyuskansız 4
Kuzgundağ 50
Kuzgun Kara Batır, bk. Kara Atlı Kuzgun Kara Batır
Kuznitsk Şamanist Türk göçebeleri 387
Kuzu Körpeç destanı (Kazakların) 332
Kuzu tepsilü (Yayık Han'ın sıfatı) 256
Küçey 4
Küçlük (Nayman hanı) 61, 515, 516
Küçük 6
küçük Alplar 236
Küçük Asya 527, 528, 540n69
Küçük Balḫan 619
Küçükey 6
Küçük Han 47
Küçük Şaman, bk. *kiçenek kam*
Küçük Yinisey (Xa Kem) 30
Küçük Yüz, Kiçicüz 4, 5, 6, 9, 250, 288
Küçük Yüz Kazakları 1, 2
küdegü, bk. *güvey*
Küdüy 2
Küerik, Küycrik 33, 335
Küküşülü tamay, Köküş ulu Tamay = كوكوشولى تاما 79, 79n
Külçula 136, 137, 235
Külkügeç 7
Külpeş 7
Kül Tegin (Tigin) (Kitabesi, yazıtı) 40, 62n12, 491n1, 629, 630, 633, 640
Kül Tigin 182, 397, 465
Kültübe, Kültepe Kurultayı 288
kültük manyak (Bütün teferruatını ihtiva eden şaman cübbesi) 437
Künde (Yakut muharrirlerinden) 28
küng 313
Küngey 41
künökör 612
Künü Mergen 225
Kür (ırmağı) 90
küñürtçi (gürültücü: dualarda Ülgen'e edilen hitap) 412
Kürbesü 61
Kürçüm 34
kürek kemiği falı 149
Küreng (al kızıl) (Kötübar'ın atı) 184

Kürlev 226
kürmüş 427
kürs kürs 150
Kürsul (738'de Arap kumandanı tarafından öldürülen Türk hanı) 519
Küsemiş 298, 299
Kûsun 5
Kütkulaç 5
Küyerik, bk. Küerik
Küygekçi (yakıcı: dualarda Ülgen'e edilen hitap) 412
Küyüs 5
Küzlev 56

L

Lâle 242, 243, 245
Lane - Poole 560, 561
Lao-he ırmağı 57
Lapin, Ş. A. 588, 589n_5
Laskat (ırmağı) 654
Latışev, V. V. 326n_{29}
Lautizm 390
Lebetliler, Kuğu kişi 33
Lena (ırmağı) 20, 21, 24, 26
Lenoir, R. 665n_1
Lepechin (Lepeḫin), İ. 201, 476, 476n_{18}
Lepeḫin seyahatnamesi 201
Le Strange, 539, 649n_6, 650
Leumann, E. 655n_{12}
Levşin 1, 2n2, 13
Lindner, Th. 537n_{33}, 538n_{36}
Litvalılar 626
Lob-nor, Lob-nor Türkleri 330, 332n_{18}
Lomakin, A. 247
Lomori, N. 263n_4
Lugal, Necati 464n_4
Lupikal mağarası 69n_1
Lütfi Paşa tarihi 246n_1

M

Mac Lennan 295n_1
Maçjarat 517
Madı 5
Madyar 4
Magalopoperdix altaica, bk. *ular kuşu* 219
Mağara kavimleri 123
Magcan Cumabay(oğlu) 168, 350n_0
Mahaçkale 132
Mahmut bin Emir Veli 546
Mahmut Çoras 649n_3
Mahmut Han (Taşkent hanı) 470
Mahmut Kaşgarî, bk. Kaşgarlı Mahmut
Mahmut Paşa (Fatih'in veziri) 471
Mahmut Yalvaç 517
Mahrem 213, 214
Maitreya 456
Makdisî 484
Makedonyalı İskender, bk. İskender 653, 654
Makovetskiy 288n_{23}
Maku hanlığı 264n_{12}
Malein. A. İ. 217, 270n_6, 372n_{43}, 373n_{49}, 374n_{60}, 375n_{64}, 376n_{70}, 378n_8, 379$n_{88, 89}$; 380n_{97}
Mallıtskiy, İ. G. 655n_{11}
Malov(ſ, ſſ), S. E. 62n_{12}, 159, 266, 300n_8, 301, 353, 353n_1, 354, 355, 356, 357, 358n_6, 400, 402, 402n_2, 403, 467, 467n_6, 631n_{11}, 634, 634n_7, 635n_9, 636, 638
Malta 226
Maman (Tama kabilesi reisi) 249
Mamat 5
Mamay 3
Mamış Bey, (Alp + Mamış ?) 181
Mamix (1634 mücadelesinin başı Yakut kahramanı) 75
Mampı (Şahıs adı: altayca) 423
Mampıy (Şaman) 428
Ma'mun (Halife) 472, 483n_5
Manan (ırmağı) 620
Mamas (Buda ilâhlarından, nehir, şehir) 102, 103, 112, 113
Manas, *Manas destanı* 10, 44, 77, 78, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 138, 139, 140, 141, 142, 143,

144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 161, 162, 163, 164, 171, 189, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 240, 262, 276, 283n$_{8}$, 311, 312, 327, 329, 332, 339, 340, 345, 346, 351, 425n$_{3}$, 475, 612, 613
Manas avul (köy) 132
manasçı 128, 131, 132, 137, 138, 140, 155
Manas İstasyonu 132
Manas Özen (köy) 132
Mancarı (Yakut şairi) 131n$_{1}$
Mancı 106
Mangçari tüökön = Yolkesen Mançari (en mühim Yakut piyesi) 27
Mangıt, Mangıtlar 162, 245, 550
Mangıtay 4
Mangizin Matmas Burhan (Kan Korbuztan Tanrı'nın ilâhı) 391
Mangizin-Tiçiri-Tamug (Kan Korbuztan Tanrı'nın cehennemi) 391
Mani, Mani dini, Maniheizm, Maniheist 172, 368, 369, 369n$_{31}$, 455, 462, 463n$_{2}$
Mani (anasının Çengiz'e verdiği ad) 206
Manihaist Türkler 206, 463n$_{2}$
Manihaist Uygurlar 317
Mañlay Bahadır 375
manyak (Şaman cübbesi) 414, 430n$_{5}$, 435, 436, 437, 438, 439, 441, 442, 450
manyaklı Şaman = *manyaktuu kam* 437
manyaksız Şaman = *manyakı yok kam* 437, 441
Mar Aba (İran Nesturî patriği) 462n$_{1}$
Marco Polo 316, 372, 376, 376n$_{78}$, 379, 380
Margalan, Margılan 150
Markov, A. K. 539n$_{50, 53, 56, 58}$; 540n$_{54}$, 560
Marquart 565, 653, 653n$_{2, 3}$
Marr, N. 265n$_{13}$
Marvazî 574, 582, 583
Masagit'ler 505
Masak 5
Masalski 649n$_{2, 3}$
Maskar 5
Masson, M. E. 587, 589n,
Maşak 7
Matay 3
Mateyen'ler 505
Mav-dun, bk. Mete
Maveraünnehr Maveraünnehr Türkleri 463, 473, 609, 619, 649n$_{4}$, 654, 655
Mavera-i Kafkas, Mavera-i Kafkas Türkleri 167, 571
mavi kadife külâh 214n$_{4}$
Mayderi Han (aşağı âlemin büyük Tanrısı) 391
Mayma ırmağı 422
Maymalar kişi 426
Maynagaşev (of), D. 52n$_{1}$, 256n$_{1}$, 266
Maytarı Tengere 456
Mazdeizm 488
Mecit Gafurî 621
Mecusi, Mecusiler 167, 489
Medine 650, 651
Mehmet (Mervan II.'nin babası) 484
Mehmet Bey 250
Mehmet Sultan (Timur'un torunu) 587, 597, 599, 600
Mehmet Taragay (Timur'un babası) 360
Mehmet Taragay, bk. Uluğ Bey
Melik Danişment 16
Melioranskiy, P. M. 365n$_{11}$, 367, 367n$_{23}$, 377n$_{76}$, 385n$_{127}$, 397, 397n$_{2}$, 537n$_{31}$, 642n$_{22}$
Memiri 15
Menander (Bizans tarihçisi) 318, 318n$_{3}$
Mendibay, Benlibay 134
Menfur karamebde (Erlik'e verilen ad) 404
Meng-gu-yü-tszi (eser adı) 380n$_{91}$, 384
Mengli Sulu, Meñli Sulu Hanım 79, 82
Mengün han 333
Mengü (meñgü) suyu (ab-ı hayat) 350, 352
Merdeşöy, bk. Mürdeşöy
Merke 366
Merki 556
Merkit, Merkitler, 3, 55, 58, 59, 60, 64, 333, 514, 515
Mervan, Mervan I., II. 483, 484, 485, 485n$_{22}$, 486, 486n$_{23}$, 487

Mervan bin-al-Hakem 482
Mervanî, Mervanîler 482, 483, 484, 485, 486, 487
Mervanî mezhebi, Mervaniyy-ül-mezhep 484
Mesihî 326
Mesud (Mahmud Yalvaç'ın oğlu) 517
Mes'udî 484, 484n$_{13}$, 488, 489
Meszaros 267
Meşçaninov, İ. 505
Mete, Mav-dun 223, 224
Mezar-ı şerif şehri 599
miltık 162
Mın (Hun hakanı Huhanye'ye gelen Çin elçilerinden) 317, 318
Mınlak 220, 221
Mıs Burçak 152
Midendorff 22
Mihail (Çernigov kontu) 379
Mikail İbn Cafer 580, 581, 583
mina, mani (kuş adı) 206
Minayev 372n$_{45}$, 376n$_{71}$, 380n$_{92}$
Mingmurat 6
Ming sülâlesi 511
Minhac Cüzcanî 333
Minorsky, V. 473n$_{15}$, 565, 565n$_{8}$, 572, 574n$_{43}$, 582n$_{78}$
Minsuğ, Binsu 50
Mintslov, S. R. 364n$_{5}$, 368n$_{29}$, 376n$_{67}$, 383n$_{114}$
Minusin, Minusin (ırmağı, Asâr-ı Atikası, Tatarları, Türkleri) 18, 35, 50, 51, 126, 127, 129, 183, 257, 501
Minusin gayrı Rusları, bk. Sagay Türkleri
mirahur 239, 551
Mir Ali Şir Nevâî, bk. Ali Şir Nevâî
Mîranşah (Timur'un oğlu) 587, 590, 597, 607, 609, 610
Mîr Hayderi 550, 550n$_{16}$
Mirhond 207, 385n$_{129}$, 557n$_{9}$, 600
Mirkit 33
Mironof 179, 179n$_{3}$
Miropiev 266
Mirza 7
Mirza başı (= baş kâtip) 551
Mirza Cihangir 603
Mirza Halil Sultan 603
Mirza Uluğ Beg Emîr Hudaydad 642n$_{21}$
Mişer 517
Moğol, Mool, Moğollar, Moğol (boyları, fütühatı) 2, 21, 22, 24 25, 29, 30, 31, 32, 36, 40, 42, 46, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 69, 70, 71, 73, 130, 198, 201, 202, 204, 205, 206 217, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 240, 245, 246, 252, 253, 255, 256, 257, 263, 268, 269, 270, 270n$_{6}$, 273, 279, 292, 306, 325, 328 331, 335, 336, 337, 362, 368, 369, 370, 372, 373, 375, 376, 377, 378, 379, 381, 382, 383, 384, 385, 389, 404n$_{2}$, 427, 442n$_{1}$, 476, 493, 493n$_{2}$, 494, 510, 511, 512, 514, 516, 520, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 533, 536, 540n$_{69}$, 541n$_{78}$, 542n$_{98}$, 559, 597, 604n$_{45}$, 611, 612, 615, 616, 618, 622, 623, 629, 637, 637n$_{15}$, 638, 640, 641, 643, 646, 648, 650, 651, 652
Moğolca, Moğol dili, Moğol lehçeleri 268, 284n, 335, 336, 371, 377, 383, 385, 478, 510, 511, 533, 541n$_{87}$, 548n$_{8}$, 549n$_{14}$, 550n$_{2}$, 560, 616, 618, 624, 629, 637, 638, 638n$_{19}$, 640
Moğol Çengiznâmeleri 205
Moğol İlhanlı hükümdarları 523
Moğol İmparatorluğu 40, 55, 369, 370, 382, 531, 623
Moğol-darhatlar 32
Moğolların Gizli Tarihi, Mongolun Niuça Topçan, Yuan-şi, Yuan-Chao-pi-shi 55, 56n$_{3}$, 59, 60n$_{5}$, 61, 62, 63, 63n$_{15}$, 64n$_{16, 17}$; 71, 146, 198, 205, 206, 206n$_{2, 3}$; 227, 235, 284n, 327, 328, 333, 333n$_{8}$, 337, 337n$_{10}$, 374, 510, 511, 512, 513
Moğolistan 30, 35, 37, 57, 58, 59, 60, 64, 65, 129, 135, 217, 225, 282, 297, 362, 364, 369, 371, 374, 380, 381, 383, 384, 418, 497, 501, 504, 512, 524, 557, 597n$_{23}$, 600, 611, 612, 616

Moğolistan Altayı 33
Moğolistan Türkleri 33, 162
Moğol yayı 498
Mollaarap 15
Molla Kurban Geldi Kayî
Molla Mehmet Efendi 93
Molla Mehmet Osmanof 78
Molla Salih 211, 212
Moloheu 192, 457
Mongaljin Hoa 512
mongoloid ırk 42, 502, 509
Mongolun Niuça Topçan, bk. *Moğolların Gizli Tarihi*
Mongul (Monguş şubesi kabilesi) 7
Monguldar 6
Monguş 2, 7
Mool, bk. Moğol
Morgan, L. 303
Morgul 33
Moştoy (Şaman) 427, 428
Moynak 45
Mozolkov, E. 105
Mönke Han 372, 373, 378
mörküd 440
möş agaş 443, 449
M. Şemseddin 192, 457
M. Tınçbay $282n_{6}$, $283n_{7}$
Mucem-ül-buldan $348n_{6}$
Muçurman 5
Mudurnu $262n_{3}$
Muzkale kazısı 518
Mundus, Munduz (oymağı, boyu) 7, 33, 192, 193, 456, 457
Mugal 6
Muhammed Peygamber 167, 485, 487, 595
Muhammed Rahim Han $549n_{15}$, $551n_{23,25}$
Muhammed Salih Bey 470, 471
Muhammed Şebangeraî $542n_{94}$
Muhtar Hakas eyaleti 51
Muhtariyetli Yakutistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 26
Mukaddesî 555, 556
Mukim 331
Muktedir (Abbasi halifesi) 581, $581n_{7,4}$, 582
Mumin İbn Ahmed 581
Mumin İbn Hasan 581
Mumun 4
Munak 7
Mungdu 7
Munis 245
Munlik 513
Muntay 5
Muratali 7
Murat Paşa 195
Murayama, S. 59, $59n_{2}$, 60, 61, $61n_{8}$, 62, 63, $63n_{14,15}$
Murdock, G. P. $645n_{1}$
Murun 3
Murun Sıban 3
Musa 483
Musa budunu, bk. âl-i Musa
Musa ile Midyan kâhini hikâyesi 336
Musa Kelim 469
Musikay Burhan 391
Mustafa Çokayoğlu 12, 13
mutual salutation faraziyesi $295n_{1}$
Muzgan, Buz Han 193
müçe, müşü, müçe (ülüş) ananesi 251, $252n_{1}$, 253
Mülkü 3
Müller, F. W. K. 298, $640n_{10}$
Münir Hadi Molla 79
Münkü Han 524
Münsterberg, H. $382n_{106}$
Mürdeşöy, Merdeşöy, 242, 243, 245
müşrik Türkler 472
müşü, bk. *müçe*
Mütercim Asım Efendi 646, 647
M. Zeki 323, $323n_{20}$

N

Nadi Ali kal'esi 650
Nadir Divan beyî $551n_{21}$
Nadir Muhammed han 546, 547, $554n_{37}$
nagaçı, bk. *tagay*
Nakşbendî tarikatı 550

Nalivkin, V. 266
Namangen, bk. Nemengân
Namaz 162
Narım 42
Narın 34
Narik Bey 76, 79, 80, 82, 84
Narik oğlu Çora, bk. Çora Batır
Naumof 399
Navruz 7
Nayan 377n78
Nayma ırmağı 60, 64
Nayman 1, 3, 7, 12, 13, 13n3, 33, 36, 36n1, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 178n2, 249, 283, 287, 308, 339, 515, 549n13, 550, 551
Nayman ara'ları 550
Nayman Baganalı kabilesi 12, 250, 285, 289n28
Naymanbek (manasçı) 131
Nayman kartı 549
Nazar 7
Nazarbek 7
Nazarhan 45
Nazarov 74n9
Nazım - Nogay 5
Necip Asım 67, 326n30, 353n1
Necranlı Hıristiyan Araplar 324
Nef'î (şair) 294
Memengân, Namangen 150
Németh 353, 353n1, 354, 355, 356, 357, 358
Nen Sengün 629, 630
Nerşehî 370, 651, 651n16
Nesepname-i Özbekiye 56
Neskara 123
Neşrî 469n8
Nevaî, bk. Ali Şir Nevaî
Nevaket kendi 503
Nigâr Hanım (Köroğlu destanında) 277, 278
Nihavend zaferi 462
Nişabur 580
nişan bayrağı 347
Nişek kapısı 650, 651
Nizak Tarhan 462
Nizameddin Mir-Âli-Şir-Nevâî, bk. Ali Şir Nevaî 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216
Nizamî 367, 380
Nizâmi-i Arûzî 533
Nizamülmülk 207
Noel bayramı 625
Nogay, Nogaylar, Nogay ulusu, Nogay göçebeleri, Nogaylı, Nogaylılar 1, 6, 7, 9, 31, 43, 46, 74, 78, 82, 93, 95, 130 132, 152, 162, 179, 187, 201, 202, 385, 613, 616, 620, 623
Nogay Noyan 621
Noin-ula, (mezarı), Noyon-Ula 501, 502
Nonaglı 125
Nogyabay 132
nomçı (kitap ehli: Ülgen'e verilen ad) 419
Norman Wikingleri 490
Novgorod 39
Novgorodof (Yakut lengüisti) 27
Noyon-Ula, bk. Noin-Ula
Nöküz 21
nöbet 221
nöker 240
Nöldeke. Th. 489n11
Nuh, (Peygamber) 271, 473
Nuh bin Esed (Horasan Emiri) 472
numizmatik edebiyat 580
Nur, Rıza 70n2, 204n3, 217, 258n3
Nur âlemi 390
Nuri Tahir 493n1
Nutka (Kuzey Amerika yerlilerinden) 645
Nümügü Kangalas (1636 mücâdelesinin başı Yakut kahramanı) 25
Nüküz 45

O

Ob 33, 34
oba (avlu) ak sakalı 121
obo an'anesi 616
obo tagir (oba ayini) 615
ocaklı adamlar 259, 260
Ocaktı 2

Odgurmış 299
Ogotur 7
Ogul Tarkan 629
Ogu Imıta, çocuk ımısı (Yakut ilâhı) 399
Oğurda 29
Oğuz, Oğuzlar, Oğuz Boyları, Oğuz Türkleri, Uz 8, 9, 10, 36n1, 49, 66, 67, 69, 166, 168n, 170n2, 172, 173, 176, 180, 181, 182, 189, 190, 204, 225, 227, 239, 241, 242n1, 2; 243, 244, 245, 246, 247, 268, 276, 277, 295, 297, 301, 302, 315, 316, 323, 328, 329, 331, 334, 336n8, 341, 347, 463, 469, 470, 478, 493, 494, 495, 556, 557, 615, 616, 621, 622, 625, 626, 628, 633, 639, 641, 645, 646, 647
Oğuz, Oğuz Han, Oğuz Kağan, Ovuz Han, Uz Han, Ögüz Kan 10, 49, 117, 123, 144, 176, 204, 205, 223, 225, 226, 228, 229, 230, 233, 245, 246, 247n1, 251, 258, 315, 342n1, 393, 617, 637, 641
Oğuzca 268, 303, 614, 626, 633, 634, 635, 638
Oğuz çobanı 233, 315
Oğuz destanı, destanları 104, 117, 170n2, 196, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 239, 633
Oğuz Han (Kağan) Destanı 225, 342n1
Oğuz han eli 10
Oğuznâme 76, 103n9, 113n7, 165, 167, 196, 228, 268
Ohotsk, (denizi) 20, 24
Oklu 245
Okyanus (eser adı) 315
Olcabay 5
Olcaçı 7
Olcaki 7
Olearius 167
Olebek Tegin (Kırgız beylerinden) 517
Olongo (Yakutların destanı) 131n4
Olun (Ho'elun) Hatun 513, 514, 515
Omogon - Bay (Yakutların ilk atası) 339
Omsk 289, 290n28, 492
Onan (Onon) ırmağı, nehri 60, 374, 512, 515
Ondiyek (körmös adı) 427
Ondon 6
Ong Han 61n8
ongun, ongon, ungun 114, 196, 241, 268, 269, 270n8, 273, 617
Ongut Han 63
Ongutlar, Aktatar 55, 56, 57, 58, 59, 64, 65
Ongut mezar taşları 65
Onhut 57
Oniyut, Onnüt 57
Onos ırmağı 432
Onnüt, bk. Oniyut
Oñut 56
Oraduç bi 72
Orak (Karasay'ın babası) 88, 90
Orak - Mamay (destanı) 76
Orak oğlu Karasay, bk. Karasay Mirza
Oranhayef (Yakut şairlerinden) 23
Orazbakoğlu Sağınbay (Manasçı) 128, 131, 159
Orbay 513
orbu (davulun tokmağı) 450, 451
orda (karargâh) 201, 380
Ordos kabilesi 56, 380
Orduhan 226
Orhan Gazi (menkıbesi) 469n8
Orhon, Orhon ırmağı, Orhon boyları, Orhon havzası, Orhon Türkleri 33, 60, 139, 151, 202, 232, 380n92, 381
Orhon ilmî seferî heyeti 375
Orhon (Orhun) kitabeleri, yazıtları, âbideleri 26, 31, 36, 57, 116, 130, 182, 220, 232, , 235 235n18, 274, 278, 362, 363, 364, 365, 383, 397, 398, 399, 462, 464, 519, 628, 631n1, 633, 640, 652
Orhun Türk Kültürü 196
Orjinikidze 56
Orkun, H(üseyin) N(amık) 40n1, 67, 225, 300, 318n3, 621, 630, 631, 633, 633, 638
Orlovka köyü 503
Orman kişi, Ormanlılar, Yış kişi, Orman Tatarları, Çernoviye Tatarı 29, 33, 38

Ormanlı Altayllar, bk. Tuba kişi
Ormanlı Uryankıt kavmi 377
Orman Uryangkıtları 21
Ormembet Han 620
Orta - Asya 21, 22, 24, 36, 37, 38, 39, 46, 48, 56, 69n1, 78, 102, 110, 112, 114, 129, 130, 155, 179, 207, 208, 209n3, 214n4, 216, 229, 242n2, 246, 247, 258, 263, 268, 270, 286, 293, 296, 301, 303, 305, 306, 307, 313, 314, 315, 316, 317, 329, 336, 337, 348, 362, 363, 364, 365, 367, 370, 377, 381, 382, 463n2, 484, 485n21, 505, 509, 511, 518, 519, 525, 530, 546, 547, 553n38, 555, 556, 558, 560, 560, 562, 571, 574, 576, 579, 586, 590, 604, 607, 610n55, 612, 616, 622, 654
Orta - Asya barbarları 655n12
Orta - Asya göçebe kavimleri 502
Orta - Asya göçebe Türk boyları 164, 502
Orta - Asya Hanlıkları 214n5
Orta - Asya İslâmları 550n21
Orta - Asya İslâm Türkleri 38
Orta - Asya kavimleri, ulusları 305, 306, 307, 313, 314, 315, 317, 329, 336, 337, 519, 635
Orta - Asya Kırgız - Kazakları 293
Orta - Asya Moğolları 385, 533
Orta - Asya Şamanizmi 479
Orta - Asya Türkçesi 652
Orta - Asya Türkleri 43, 45, 100, 110, 183
Orta - Asya Türkmenleri 20, 241, 247, 633
Orta - Asya Türk tarihi 519
Orta - Asya Üniversitesi Şark Fakültesi 207
Orta - Asya yerleşik Türk lehçeleri 286
Orta Cüz, bk. Orta Yüz
ortak aş 284
Orta Türk, Orta Türkler 1, 2, 76, 77, 93, 130, 240, 259, 263, 264
Orta Türk lehçeleri 44
Orta Yüz Kazakları 1, 125
Orta Yüz, Ortacüz 3, 4, 6, 9, 250, 285, 288
Ortodoksal islâm talimatı 598
Orun 122n1, 174, 224n3, 241, 243, 246, 247, 249, 251, 254, 289, 289n28, 290
Orungu eli 123, 124
Oruvnâme 224
Orusut 517
Oruz (Taş - Oğuz beyi) 342
Oruz koca 177
Osman Akçoraklı (Akçoralı) 56, 284n10
Osman Karahan (Semerkant hanı) 338
Osman Ali Bey 521
Osmanlı, Osmanlılar, Osmanlı (Türkleri, devlet, İmparatorluğu, edebiyatı, Sultanları, tarihleri, Sarayı) 24, 66, 69, 199, 201, 246, 292, 326, 327, 376n89, 389, 482, 611, 612, 621, 623, 632, 641, 646, 647
Osmanlı Balkanı 619
Osmanlı Türkçesi 632, 633, 634
Osman oğlu Mehmet 78
Osmanov, M. 9n3, 385n124
Oş 42
Oşanin 558, 558n21
otağ, odu 238, 411
ot ana, bk. *otine*
Ot ata 274n1
ot-ine, ot ana 274
Otrar 168
Otuz uvulu 7
Ovçinnikov, M. 339n16, 345n1
Ovuz Han, bk. Oğuz Han
Oynar (= oyunlar) 29
Oyrat, Oyratlar, Oyrat Hanlığı, Cungar, Zungar Hanlığı, Altay kişi 33, 38, 55, 60, 118, 124, 131, 134, 137, 283n8, 380, 425, 515
Oysun Er Süleyman 88
Oyunski (Yakutların Sovyet devrinde yetişen edip ve muharrirlerinden en sevileni) 28
ozan 174, 175, 181, 196
ozoğı adalar (geçmiş babalar : körmöslere verilen ad) 426

ozogı kam 426, 441, 443
Ozogı tay adalar 404

Ö

öbüge (yakutça : ayı, büyük baba) 329
Ögdülmiş 299
Öğüz (Oğuz) eli 123
Öğüz Kan, bk. Oğuz Han
Öksüz Dede 195
Öküzöldüren 15
Ölöñçi (kadın şaman) 431
ölöttön tın algan (Erlik'e verilen ad) 405
Ömer Hayyam 207
örgö (*Erlik*'in sarayı) 407
örgöö (Ülgen'in altın kapılı sarayı) 412
Öte (ırmağı) 89, 91
Ötegen, Ötügen, Ötüken 5, 104, 394, 512
Ötemiş Giray $202n_{5}$
Ötemiş Hacı 200
Ötennek, bk. Kurman
Ötey 6
Özbek, Özbekler, Özbek kabileleri, Özbek hanları, Özbek sultanları, Özbek göçebeleri, Özbek kavmi 1, 2, $9n_{1}$, 22, 42, 45, 46, 56, 74, 130, 170, 179, 217, 240, 246, $246n_{2}$, 247, 267, 268, 471, 473, 546, 547, 548, $549n_{12}$, 551, $551n_{22}$, 623, 655
Özbek Abdullah Han 473
Özbekçe, Özbek dilleri 360, 655,
Özbekistan 41, 587
Özbek - Lakay boyu 468
Özden, Ragıp Hulûsi 362n
Özerdim, Muhaddere $65n_{18}$
Özör tındı bıçışkan (yaşatmak için can yaratan: Altaylıların Erlik'e hitabı) 406
Öz Sagay 51, 52

P

Padış Kerey (İkinci rivayete göre Erlik'in 7. oğlu) 408, 409
Padış-pökö (Padış pehlivan: İkinci rivayete göre Erlik'in 5. oğlu) 408, 410
Palladiy, Palladius $55n_{2}$, $63n_{18}$, 203, $206n_{2}$, 372
Pamir, (dağları) 39, 282, 487, 509
Paktı-Kaan (Ülgen'in oğlu) 414
Palas (Şaman Sürtüş'ün ruhu, bk. Sürtüş) 437
Pantusov(f), N(ikola) 199, 266, 299, 400
Papa Innocent VI. 217
Parmaklığ Çosun Bilig 228
Patman Kara (Kan Korbuztan Tanrı'nın müekkili) 391
Patman Karakçı (Mutavassıt âlem İzreyn Korbuztan Tanrı'nın müekkili) 391
Pavlus (Havvârî) 456
Payende Sultan 603
Pay-Kürmüş 429
Paylagas 33
Payzın Han 395
Pazırık 164, 193, 497, 507
Peçenek, Peçenekler 224, 295, 480, 621
Perakski, E. K. $61n_{8}$, $103n_{9}$, $113n_{7}$, 174, 196, 197, 267, $273n_{13}$, 299, $344n_{2}$ 459, $618n_{1}$, 631, $631n_{1}$, 632, 637
Pelliot, P. $56n_{4}$, $369n_{31}$
Peltir, bk. Beltir
Penckend (harabesi, kazıları) 518, 519
Perovski, bk. Akmescit
Peri kızı Aysalkı 138
Petri, B. E. 382
Petropavlovsk, bk. Kızılcar
Petrovskiy, N. F. 588_{11}
Petruşevski, İ. P. $59n_{1}$
Phu-an ülkesi 217
pınar izisi 472
Pın-nı-mo-huan (Benü Mervan) $483n_{7}$
Pın-ni-ki-şen (Benü Hâşim $483n_{7}$
Pigulevskaya, N. $462n_{1}$
Pii-Batış (Erlik oğullarından) 447
Piotrovski, B. 505
Pişpek 42
Plinius, bk. Romalı Plinius
Plano Karpini 217, 218
Pokrovski 199
Polovtsı, bk. Kıpçaklar
Popov, A. A. $324n_{24}$

Popov, P. S. 374n55
Poppe, Nicholas 335, 335n3, 510
pos Erlik (*Erlik Han*'a verilen ad) 405
Potonin, G. 1, 57, 70, 71, 159, 193, 193n3, 204n4, 225n3, 313, 320n9, 327n35, 366, 368, 376n67, 382n106, 383, 384, 400, 402, 456, 457, 459, 611, 621, 623
patlaç (bir tören) 645, 646, 647, 648
Poyarkov, F. 266
Pozdneyev (Pozdniyev, Pozdneev), A. N. 375, 478n25, 511n1, 616
pörük (Şaman külâhı) 440, 441
Priklonski, V. L. 196, 321, 322n14
Prokonnesli Aristey 505
Pröhle, Vilmos 621
Pupıylañ (Şaman) 427
puranın sesi (Altaylıların gök gürlemesine verdikleri ad) 450
Purgstall 538n39, 539n45, 52; 542n98, 544n127, 545n163
Puşkin 48
puudak (*Erlik*'e giden giden yolda bulunan engeller) 407, 412
Puura - Kaan (Ülgen'in oğlu) 414
pu yerde (Erlik âleminde yerin üstü) 409

Q

qarsı quda (karşılıklı dünür olma) *âdeti* 341
Quatremère 370n32, 384n120, 530, 531, 541n86, 542n89, 93; 543n101, 102

R

Rabgûzî 257, 636
Radloff, W. 1, 10, 13, 21, 31, 33, 43, 52, 54, 62, 72, 73, 77n3, 97, 99, 100, 011, 105, 108, 109, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 154, 155, 159, 170, 171, 174, 174n3, 179n4, 183, 184n5, 187n1, 2; 188n4, 189n5, 6; 192, 193, 195, 195n1, 197, 198, 204n4, 234n13, 238, 252n1, 255, 257, 263, 263n5, 264n9, 266, 267, 270n7, 8; 271n10, 272, 276, 281n2, 283n8, 284n11, 286, 287, 287n19, 292, 294n6, 297, 297n4, 298n6, 211, 326n32, 337n36, 329n42, 332n6-7, 335n1, 339n15, 340n16, 341n4, 343n1, 344n1, 346n1-3, 350, 352, 353, 353n1, 355, 356, 357, 358, 360, 360n2, 363n3, 365, 366, 367, 368n30, 375, 382, 382n106, 397, 397n1, 398, 398n3-4 400, 400, 402, 406n4, 423n2, 425n3, 442n1, 451n4, 457, 459n4, 466, 471n9, 474, 474n17, 475n18, 492n1, 494n1, 514n3, 542n87, 97; 543n101, 549n13, 611, 612, 614, 615, 615n1, 3; 618n4, 620, 623, 633, 634, 639, 652, 652n20, 21
Rafael (ressam) 390
Ragıp Hulûsi 630
Rahip Pallas 71
Raka 17
Ramazan 5
Ramstedt, G. J. 292, 324n26, 335, 335n2, 336, 348, 348n2, 369, 369n31, 634n5, 638
Räsänen, M. 37n2
Raşîd ad-din (Reşidettin, Reşidüddin, Reşideddin) 21, 29, 46, 55, 56, 59, 61, 62, 63, 64n17, 70n2, 71, 183, 196, 198, 200, 200n2, 204, 205, 206, 228, 243, 244, 245, 251, 252, 258n2, 268, 269, 370n32, 371, 371n42, 372n46, 373, 373n53, 374n58, 375, 377, 378, 384n120, 511, 512, 520, 523, 524, 525, 526, 529, 530, 532, 534, 536n1, 537n31, 538n40, 539n52, 541n80, 542n90, 91, 92, 95, 543n100, 106, 108; 544n127, 128, 130; 545n134, 136; 557n12, 617, 622, 633
Ravery 650n8, 651n15
Raverty 375n61
Ravlinson 650
Remiy, Mehmet Sadık 198, 199
Remusat, Abel 537n20
Reşidüddin Tabib (Reşidettin ül Tabib) 167, 224, 225, 229
Rey 602
Rıbakov 285n15
Riçkov 73n7

Rieu 199, 202, 216n$_5$
Rişvanlar 17
Ritter, Karl 102, 103, 113
Robertson, G. S. 482n$_2$
Rockhill 616, 616n$_2$
Rodenko, S. İ. 266, 292, 292n$_3$
Rodoslu Simmiy 217, 218
Romalı Plinius 504, 506, 654, 654n$_6$
Romulus 69n$_1$
Romus 69n$_1$
Rosen, Baron v. (V. R.) 488n$_4$, 490n$_{12, 14}$; 546n$_6$
Rosenberg, F. 655n$_{13}$
Rass, E. Denison 642n$_{21}$
Rubâiyat 207
Rubruk, V. de 270n$_6$, 363, 364, 365, 365n$_7$, 366, 367, 368, 369, 378, 380, 500
Rudenko, S. İ. 322n19, 466n$_5$, 471n$_{13}$, 476, 476n$_{21}$, 507, 509, 518
Rudnev(f), A. D. 383n$_{114}$, 533
Rufus, Quintus Curtius 655n$_{12}$
ruh-körmös 426, 427, 428, 430, 431, 432, 437
Rusa I. 504
Rus Altayı 33
Rus It eli 123
Rus İlimler Akademisi 241n$_2$
Rus Kazakları 384
Rus knyazleri 240
Tus Türkistanı 487, 547

S

Saadet Giray 239
saba 424, 433
Sabar 6
Sabay 7
Sabrak 61
Sacur nehri 16
saçı (çaçılga) merasimi 191, 430
saçı (ıtıq = ıdıq ruhu) 345, 415, 418
sadak 88, 91
Sadak, Necmettin 459n
Sadır 3
Sadruddin Ebul-Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali el-Hüseynî 464n$_4$
Sadrüddin-i Erdebilî 598
Sadu Vakkas mezarı 467
Saeki, Prof. 57n$_7$
Safa Girey Han 78
Sagarı dağı 384
Sagay, Sagaylar, Sagay Türkleri, Abakanlılar, Abakan Türkleri, Abakan Tatarları, Minusin gayrı Rusları 1, 2, 5, 6, 18, 20, 31, 33, 50, 51, 52, 54, 233, 236, 257, 335, 352, 359, 360, 456, 459
Sagayca, Sagay lehçesi, Sagay Türkçesi 52, 360, 614, 618n$_4$, 636
Sagunbay Orazkakov 128
Sağınbay 101, 111
Saha, bk. Yakut
Saha Aymak 25
Saha Dayduta (= Yakut Dünyası. 1905'te çıkan ilk Yakutça gazete) 27
Sahalin 22
Sahalin Gilyakları 303n$_{15}$
Saha Oloho (= Yakut Hayatı. Yakutça gazete) 27
Saha Sangata (= Yakut Sesi. Yakutça mecmua) 27
Sahatay 513
Sahatıla (saha dili) 20
Sahib ül Veled 397, 398
Sahut, bk. Yakut
Sak 655
Saka, Sakalar, Sakyamuni 20, 102, 112, 269n$_4$
Sakal 33
sakalun 206
Sakar oymağı 20
Sakav 7
Sakız 61n$_8$
saklav 77
Saksın 333
Sakyamuni, bk. Saka
Salacık 50
Salay Alp, bk. Sarı atlı Salay Alp
Salcak 29, 320

Salcavut, Salcuvut 219, 339, 492
Salgur 636, 639
Sali-Hacan 512
Saliye, M. A. 610n$_{55}$
Salmek 6
Salur 8, 9n$_2$, 10, 11, 242, 243, 244, 623
Salur Kazan 165, 176, 177, 179, 180, 224, 232, 239, 240, 315, 334, 478, 492, 645
Samanoğulları, Samanlılar, Samaniler, Samaniler devleti, Samanî emirleri 207, 472, 556, 573
Samar 152
Samara, Samarra 9, 503
Samay 5
Samogit 217
Samosatlı Lukian 325
Samoyloviç, A(leksandr) 26, 179n$_4$, 359, 360, 361, 483n$_8$, 611, 612, 612n$_3$, 613, 648
Sam Savcı 226
Samurat 5
sañ 435
Sanan (Sanañ, Sanang) - Seçen 198, 205, 376, 379, 380, 383
Sanaş 423
Sandı 15
sapancalık 347, 347n$_3$
Sapojnikov, V. V. 386, 386n$_{131}$
Saras 564
Saray 7, 168n, 225, 629
Saraycık şehri 384, 385
Sarbas 3
Sargıç, Sargış, Sareşan 562, 563, 564
Sarı 7
Sarı Albastı, *Sarı Albıstar* (ruh) 259, 260, 263
Sarı Arka 249, 282n, 339
Sarı atlı Salay Alp 236
Sarıbağış 6
Sarıbas-Baktı 5
Sarıbay Han 332
Sarıbörü 6
Sarı Cetim 4
Sarı Comart 3
Sarıça 7
Sarıg attıg Sarıg Kan 183
Sarıgşahr 565
Sarığlar 18
Sarı Hanım 80
Sarı Irmak 56
Sarık 6
Sarı Katin 6
Sarıkayalar, Sarı kızlar kayası 262n$_3$
Sarı kızlar efsanesi 262
Sarı köben 7
Sarı-kul 143, 144
Sarımsaklı dağı 34
Sarı Nogay 130, 162
Sarı Nogay Ermanas 77
Sarı Sahra 151
Sarı Saltuk 477
Sarı Sargaldak 3, 12
Sarısu (ırmağı, havzası, yaylası) 13, 178 n$_2$, 385, 500
Sarı Uysün (Uyşun) 2
Sarkay 6
Sart, Sartlar 7, 33, 115, 250
Sartagul, Sartogul 63, 70, 517
Sarttayt 7
sası dinli kâfir 232
Sata Kadın, Satı Bik (Bey) Kadın 279, 280
Satıkay 7
Satuk Bugrahan 463
Sauvaire, H. 540n$_{84}$
Savan, bk. Suvar
Sava suyu 318
Saxa, bk. Yakut
Sayak 6, 7
Sayan, Soyon 29, 33, 35, 130, 383n$_{114}$, 504
Saydıs obası 431
Saytek 5
Sayılı Kem 35
Sayir 245
Sayram 168, 555, 556
Sayse, A. H. 505
Sazan 7
Schefer, C. 376n$_{67}$
Schiefner, Anton 183, 183n$_{3, 1}$, 230n$_{11}$, 238

Schinder 263n4
Schmidt 69n1, 71, 379, 380, 383
Seçen (= hatip; Camuka'nın lâkabı) 516
Segis köstüü Kiştey ene (sekiz gözlü kiştey ana : Erlik'in iki kızından birinin adı) 411
Segrek 190
Sekizler 15
Seksek 5
Seksen 5
seksen (ruh adı) 178, 178n3
Seksen Şok 178, 178n3
Selâtin-i hakaniye-i Osmaniye 647
Selçuk Han 168 n
Selçuklular, Selçukîler, Selçuk oğulları 331, 525, 527, 528, 541n78, 619, 641
Selçuknâmeler 268
Selçuk-Oğuz Türkmenleri 619
Selçuk Sübaşı 463
Selçuk Türkmenleri 621
Selenga (Slenge) ırmağı 33, 60
Selifke 654
Semavî bozkurt 206
Semavî ve zulmet tanrıları 392
Semenav, A. A. 207n*, 482, 484, 487, 587
Semerkand(t) 76, 151, 152, 207, 208, 209, 215, 216, 338, 370, 462, 464, 467, 476, 517, 518, 546, 551n28, 559, 560, 580, 587, 588, 589, 590, 591, 595, 599, 600, 604, 609, 649, 649, 649n3, 651
Semerkand Timurluları 599
Semetey 99, 100, 102, 110, 112, 116, 117, 119, 125, 127, 128, 132, 135, 136, 140, 141, 142, 143, 145, 153, 155, 157, 312
Semiz Baganalı 3
Semrûk (İki başlı kuş) 350
Sencer (başı, canı, gözü) için (ant) 319
Senceranî kabilesi 650
Seneke Burun 226
Senkovskiy 186
Serek 107, 108
Sergesut 517
Serkes 63
Seroşevki(y), V. 131n4, 253n1, 290, 291, 291n20, 302, 305, 311, 312, 345, 347n6, 382, 382n107, 400, 458, 458n3, 459
Serseri Dervişler tekkesi, Kalenderhâne 214
Sevan gölü 505
Severtsov, N. A. 42
Sevzar - deha Tahtapul kapısı 261
Seyfeddin Aybe 331
Seyfî (Ormanlı müellifi) 376n47
Seyistan, Drangiana, Siyistan 486, 650, 652
Seyit 3
Seytek 100, 110, 132, 137
Seyyid Ömer 590
Seyyidzâdelerden Korkut Ata 172n3
Sıçan geçidi, bk. Tıçkan Ötkül
sıçan yılı 517
Sıddık Molla 289n35
sıgan 288n31
Sımayıl (Karacaoğlan'ın asıl adı) 195
Sıntaş (sığıntaşı = üzerinde geyik resmi bulunan taş) 366, 367
Sır, Silis 653, 654, 654n7, 655
Sırderya (eyaleti, Kazak-Kırgızları, Kırgızları), Su 8, 12, 165, 169, 170, 171, 172n3, 180, 242n1, 246, 281n3, 282n, 288, 293, 306, 308, 463, 556, 619, 635, 655
Sıykım 2
Sibirya, Siberya 20, 21, 22, 24, 25, 27, 37, 38, 51, 76, 130, 200, 202, 203, 270, 296, 305, 317, 329
Sibirya Türkleri 162, 217, 389, 404n3
Silginçek 517
Silis, bk. Sır
Silsile 15
Simiz Nayman 3
Simtübe (Sıntübe, Sıntepe) 366
Simsoçi 512
Simurğ 350, 351, 352
Sine-Usu yazıtı 634
Sipahi köyü 14
Sirke 6
Sir-ob (= bol su) 655

Siyanpi 192, 193, 457
Siyistan, bk. Seyistan
Smolinsk 48
So 21
Soçlu 245
Sogd, (ülkesi, beyleri) 462, 518, 519, 629, 655
Soğdak 558, 558n$_{16}$
Soğuk Başat ırmağı 148
Sokolnikov, M. 186
Sol 6, 7
Solin, Gay Juliy 654
solongı (ebe kuşağı) 447, 450
sol taraf (Cüngâr) 548
Soltu 6
Solu (Batı Kök Türk hakanı) 462
Sombart, W. 528, 540n$_{87}$
Songur, Şonkar, Şonkar kuşu 95, 219, 352, 440, 450
Sorki 242, 243, 245
Soyon, bk. Sayan
Soyot, Soyotlar, Soyot Türkleri 219, 361, 367n$_{87}$, 426
Soyotça 366
Soyun 33
Soyun Alp (destanı) 234
Söök (kemik-soy) 18, 52, 410, 426
Speranskiy, M. M. 285
Strange, G. le 535
Sternberg, Leon 301, 303n$_{15}$
St. Len-Pul 484n$_{17}$
Stranrınkeviç, İ. D. 339, 339n$_{14}$
Su, bk. Sırderya
Suan-Di 269n$_4$
Su başı Süleyman 171
Subetay 515
Subu 5
Suchodolski, Lev. 621
Suci (kitabesi) 40
Su-i, Su-de 558
Sukulak 7
Sulduz kabilesi 279, 623
Sultan Alâeddin Keykubat 645
Sultan Bike 602
Sultan Boğabay 168n
Sultan Burhan 202
Sultan Hacım 461
Sultan Hüseyin Mirza 599
Sultâniye şehri 524, 532, 533, 604, 604n$_{15}$
Sultanlu 245
Sultan Melek 16
Sultan Murad Sani 167n$_1$
Sultan Sancar (Sencer) 166, 180, 464
Sultan Tuhtebay 168n
Sultu 6
sulü 347
Sumruk 5
Sunak Ata 168, 170
Sunduk 5
sungur 228
Sunkar yuva, bk. Çunkar uya
Suostugannah Ulu-toyor (Tanrı) 321
Sur'a 437
Suracık 245
suruh 22
Suuk Başat (ırmağı), bk. Soğuk Başat ırmağı
Suvar, Savan, Suvan 2, 4, 581, 583, 584
Suyab harabesi 503
Suyalbi-Borolday 512
Suyla (vazifeli ruh; semavî ruh) 412, 415, 416, 418
Sübeçi 62
Südün orun (mukaddes yer) 275
Süfyanî, Süfyanlılar 482, 483
Süheyl ü Nevbahar 636
Süleyman dağı 168
Sülüklü 42
Sümer, Faruk 623, 624
Sümer, Sümerler 263n$_8$, 264, 265n$_{113}$
Sümer Ulan dağı 417, 418
Sümüklü, bk. Bokmurun
sünesiniñ üzüdü, üzüt 422
Süt-Köl 417, 450n2, 477
Sütköl Kemçik ırmağı 418
Süveyc 462
Süyüncübay 5
süyek satımı 347
Süy-sün Burhan dağı 374
Süyünbike 202n$_3$

Süyündük, Süyünlü, Süyünlük, Süyüm, Süyümdük 4, 9, 9n2, 11
Svyatoslar 570

Ş

Şabbaz 45
Şah Ali (Şagali) Han 77, 80, 84
Şah-ı Merdan 469
Şah Kerim Bek 13
Şahnâme 207
Şahruh (Timur'ın oğlu) 559, 587, 590, 598, 601, 602, 603
Şahveli'ler 16
Şâir-i âzam, bk. (Tarhan), Abdülhak Hâmid
Şakal 5
Salur Kazanhan 468, 469
Şaman, Baksı, Kam, Şaman (duaları, ilâhileri, ayinleri, merasimi, panteonu), Şamanizm, Şamanlık, Şamanist (ekseri sayfada geçmektedir.)
Şaman cübbesi, manyak 414
Şaman davulu 73, 441, 442, 451,
Şamanın yolu 411, 411n9
Şamanist Altaylılar 351, 404, 474
Şamanist Kalmık-Torgavutlar 327
Şamanî (Şamanist) Türkler 73, 274, 317, 330, 351, 398, 399, 401, 464, 472, 481
Şaman Teb Tengri 517
Şaman Tanrıları 456
Şamsi ırmağı 132
Şapak 6
Şarabas, Çarabas (ruh adı) 177
Şaraf az-Zaman Tahir Marvazi 564, 582
Şara Müren ırmağı 57
Şarkî Türkistan (Çin Türkistanı) 13, 38, 41, 75, 102, 112, 530, 531
Şaş 580, 655
şatır, padpay 214, 214n4, 215
Şecere-i Terakime 167, 181, 181n6, 196, 224, 230
Şecere-i Türk 196, 223, 230, 258n3, 288n81, 332n3, 635, 639
Şeedey Kaan (Birinci rivayete göre Erlik'in 7. oğlu) 407
Şehinşah II. 523
Şehr-i Sebz 609
Şehristan 519, 651
Şehzade Korkud bin Sultan Beyazid Sani 166
Ş(emsettin) Sami 257n4, 614, 632, 633, 637, 638
Şems-i Gûrî 609
Şems-ül-mülk Nasr 370
Şeref ed-din 600n31
Şerif Necati 267
Şeyhanî Divanı 229
Şeybanî (Muhammed) Han 56, 470, 473
Şeyh Abdurrahman-ı Câmî 598
Şeyh Ahmed Farukî Serhendi 207
Şeyh Ebû Saîd Ma'sûm 588, 590
Şeyh Seyyid Emîr Muinüddin Ali 598
Şeyh Süleyman Sözlüğü 302
Şeyhülislâm oğlu Yusuf Bek 180
Şeyh Zeyneddin Havafî 561
Şıba Soḳor 205
Şiñay-Kaan (İkinci rivayete göre Erlik'in 6. oğlu) 408
Şı-veğ boyu 337, 348
Şigavul (= teşrifat müdürü) 551, 551n23, 553
Şihler 5
Şilki 581
Şimal Samoyed - Ostyakları 70
Şir-Abâd kasabası 468
Şiraz 532, 533, 589
şiree 450
Şirvan 528
Şonkar kuşu, bk. *Songur kuşu*
Şoñkor (şahin), bk. Songur kuşu
Şor, Şorlar 33, 297, 335, 338
Şoruk 163, 346
Şu 4, 222
Şubak 6
Şugnan, Şugnanlılar 482, 485, 487
Şurahan 45
Şustan 3
Şustan batır, bk. Baganalı Şustan batır

Şükürbay 5
şülüzün 442

T

Tabakat-i Nâsirî 333, 333n$_9$, 651
Taban Peltir 18
Tabarî 69n$_1$, 462, 483, 483n$_4$, 484n$_{15}$, 519, 527, 540n$_{63}$
Tabın 5, 34, 339, 492
Tabunay 6
Tacdar Han, Cıgalı Han 93, 95
Tacik 9n$_1$, 655
Tacikistan 41
Taciyev, D. T. 655n$_{11}$
Tagay 6, 7
tagay, taay, nagacı 281, 289
Tağ Han 223
Tağ Kakpına 18
Tahşart, bk. Yahsart
Tahta Köprü 45
Taht-ı Süleyman dağları 171
Takayvili, E. 382n$_{104}$
Talas ırmağı 39, 101, 111, 112n$_3$, 137, 151, 367, 500, 633
Talas katakombları 502
Talip İbn Ahmed 581
Talip İbn Hasan 581
Tama, (kabilesi) 5, 249
Tamaça 512
Tamgaç 333
Tamir ırmağı 60
Tamyan 72, 199, 200
Tana 5, 9
Tanaid ırmağı 654
Tandu 33
Tanet 4
tangana 270
Tangnau-Ula dağları 33
Tangnu dağları 29
Tangnu - Tuba 30
Tangnu-Ula, Tannaula, Kögmen 39, 60
Tangut, Tangut ülkesi, Tüngüt, Kaşi, He-si, Tangutlular 55, 63, 221, 371, 524
Tannaula, bk. Tagnu-Ula 60
Tanrabek 6
Tanrıdağları, bk. Tiyanşan
Tanrıoğlu 427
Tan sülâlesi 318
Tanşan 106
Tan-Şe-Hoay (Siyenpi hükümdarı) 192, 457
T'ao-tsungi 63, 63n$_{16}$
Tara 335
Tarançı 299
tarçini cepken 214n$_4$
Tarduş 235n$_{18}$
Targıl Taz 149 150
Targın Neme (İlk Âdem) 275
(Tarhan), Abdülhak Hâmid 279
Tarifat 561n$_{10}$
Târih-i Âl-i Selçuk 167n$_1$
Târîḫ-i Cihânguşâ 338n$_{12}$
Tarih-i Dost-ı Sultan 167, 168n
Tarih-i Oğuz-u Türkan ve Hikâyat-ı Cihangiray 166
Tarih-i Oğuz ve Türkan ve Hikâyât-ı Cihangir-i ü 166
Tarih-ül-İrak 622
Tarlan (Er Targın'ın atı) 184
Tarman, bk. *Barman*
tar-mo-d (ruh) 265n$_{13}$
tars, tars-turs 150
Taskıl, Taşkıl (dağı) 35
Taşkapı 15
Taşkent(d) 38, 137, 180, 207, 207n$_1$, 241n$_2$, 261, 284, 470, 547, 555, 653, 654
Taşlı 50, 172n$_8$
taşmine 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 380, 381, 386
Taş-Oğuz 342
Taş pilektüü Maatır (Taş bilekli Bahadır : İkinci rivayete göre Erlik'in 2. oğlu) 408
Taş pilekt Pay-Maattır (Taş bilekli Bay Bahadır : birinci rivayete göre Erlik'in 1. oğlu) 407, 411
Taştan (Şaman) 432
Taştemiroğlu (Taştemirov), C. 132, 137, 138

Tatabı, Tatabiler 57, 466
Tatar, Tatarlar 26, 55, 58, 59, 60, 64, 96, 202, 494, 513, 515, 541n$_{78}$, 637
Tataristan 192
Tatarpazarcık (şehir) 326n$_{31}$
Tate, G. P. 650, 650n$_{9, 12}$; 651
Tavke 7
tat eri 469
Tavke Han 288n$_{32}$
tayang anım, bk. *aruu körmös*
Tayang Han 60n$_{5}$, 61, 62, 63, 64
Tay Buka 59, 61
Tayçiutlar 515
tayılğa (= kurban merasimini icra etmek için mahsus hazırlanan yer) 141n$_{9}$, 405, 406, 453
(Taymas), Abdullah Battal 299
Tayt 7
Tazanay 7
Tazlar 5, 6, 7
Tazmaymat 108
tegerek (davulun çenberi) 446
Tejikler 222
Teke (göl) 290n$_{28}$
Teken 242, 243, 245
Teke Ongon 269
Tekes ırmağı 39
Teke Türkmenleri 43
Telbeşar 481n$_{1}$
Telenginler 38
Telengit, Telengüt 33, 320, 338, 498
Telerçji, Telergi 374
Teles (gölü), Töles, Tölös, Teletskoye Ozero, Altın Köl 7, 18, 33, 34, 35, 50, 317, 398, 433
Teleüt, Teleut, Televüt, 33, 141, 255, 256, 271, 272, 338
Telliayşe 15
Temim İbn Bahr 473n15
Temir, Ahmet 62n$_{12}$, 64n$_{16}$, 146n$_{15}$, 227n$_{8}$, 235n$_{17}$, 327n$_{34}$, 328n$_{38}$, 333n$_{8}$, 337n$_{10}$
Temir Han (Kan) 134, 135, 163, 339, 340
Temr Kaan (İkinci rivayete göre Erlik'in 9. oğlu) 409, 410
temir müüstü kök-tekke (demir boynuzlu, gök "tüylü" teke: Tufan'ın olacağını ilk alarak haber veren) 419
temir paştuu kara uuldar (demirbaşlı kara oğullar : Altaylıların Erlik'in oğullarına verdiği ad) 407
Temuçin, Timuçin 199, 200, 327, 328, 333, 337, 338, 514, 515
Temür arması (-üç küçük daire-) 560
Temürlüler 559
Tengelik ırmağı 512
Tengis gölü 512
Tepegöz 70, 158, 159, 165, 172, 227, 233
tepsi, *tepşi*, تابشی, تەبشی, تفشی, *tipşi* 255, 256, 257
Tepten Karatis (aşağı âlemin cehennemi) 391
Terken Hatun 338
Ters Tamgalı 3
Terzibaşı, Ataullah 622
Tevârih-i Âl-i Selçuk (q) 243, 252, 461
Tevarih-i Hamse-i Şarkî 74
Tevke Han 288
Teyni 7
Than-gen 217
Thomsen, V. 630
Thomaschek, W. 654n$_{6}$
Tıçkan Ötkül, Sıçan geçidi 289n$_{25}$
Tınçbay oğlu Muhammed Can 2n$_{1}$
Tınıbek (Manasçı) 128, 131, 155, 159
Tınımseyit 6
Tırklı 16
Tiesenhausen, V. G. 338 n$_{11}$, 560
Tikin 62
Tilekey (= kürre-i arz) *Han* 395
Tilev 5
Tilgöl 13
Tilingit 34
Timir (Yakut kahramanı) 25
Timuçin, bk. Temuçin
Timur, Temur, Aksak Timur, Timurlenk, Timurîler, Timur oğulları 79, 360, 378, 463, 473, 561n$_{70}$, 587, 588, 589, 589n$_{7}$, 590, 591, 592n$_{11}$, 597, 597n$_{88}$,

598, 600, 600n_{21}, 601, 603, 605, 605$n_{51,52}$; 606, 609, 610, 646, 651
Timurlenk türbesi, bk. Gûr-i Emîr Türbesi
Timurtaş 279
Tiney 4, 250
Tinez 3
Tingelik, Tingeli, Tikelik ırmağı 206, 206n_1
Tingiş nehri 206
Tirekli dağları 35
Tirmiz harabeleri 606
Titig Sakal 62, 64
Titov(f), V. 127, 183, 183n_{18}
Tiyanşan, Tanrıdağları 39, 40, 41, 104, 126, 165
Tlingit (Kuzey Amerika yerlilerinden) 645
Toba'lar 31
Tobol 282, 335
Tobruca, bk. Dobruca 294
Tobuktı 4
Toçjı 29
(Togan), Ahmet Zeki Velidî 9, 12, 61n_8, 167, 316n_9, 319n_4, 348n_6, 349n_1, 463n_3, 471n_{10}, 491n_3, 493n_2, 495n_1, 621
Togan-Tayşı 380
Togas 3
Togayberli 7
Togulbay 6
Togunçu 5
Toguz 5
Toguzbay 5
Toguz dağ 35
Toğrul (Kereit Hanı) 62, 514
Toharistan 462
Tohtoa 515
Tohtogu Han 384
Tokabay 5, 6
Tokaç 6
Tokay 6
Tokbulat uruğu 4, 13
Tokmak 132
Tokman 5, 6
Tokmaşov 351
Tokpak 3
toksaba 252, 252n_{18}
Toksara 6
Toktamış (Han) 49, 144, 231, 329, 385, 544n_{128}, 635
Tokuzoğuz 622
Tola ırmağı 374
Tolkan 7
Tolubay 6
Tolukaznay 5
Tolostov, Prof. S. P. 564n_7
Tom ırmağı, çayı 34, 491
Toñbulat, Tongbulat 3, 4, 12, 13, 13n_3
Tonjoondor kabilesi 425
Tongbulat, bk. Toñbulat 3, 4
Tonguz, Tonguzlar, Tonguz kabileleri 26, 35, 58, 64, 389
Tonşon 33
Tonyukuk (kitabesi, yazıtı) 40, 390, 491n_1, 633, 634
Topçen 203
Torgavut 319
Torgay Bey (Biy) 281, 281n_5
Torgay vilâyeti 281
Torgoljin Boyan 512
Torii, Ryuzo 382n_{105}
Torinberg 382n_{104}
Torbi taşi 62
Torun oymağı 16
Totenşir Yurdu 123
Totoy-Bayana (yağmur, yıldırım ve şimşek tanrısı) 456, 457
Totoy Tengere, Totoy Tanrı, Totoy Payan 193
Totuş 33
Toybodım ırmağı, bk. *Doymadım ırmağı*
toyon 24
toyon Lögöy 312
töböl 309
Töböt 63
Töker usta 148, 149
Tökü-möng 558
Töle Biy 288
Tölek 4

Töles, bk. Teles
tölgöçü (kâhin) 149
Tölös oymağı, kabilesi 2, 36, 197, 193, 456, 457
tör (altın çadırda en şerefli yer) 241
töre, törü, törö 247, 247n$_1$, 272, 278, 279, 280, 281, 281n$_1$ 282, 283, 285, 286, 287, 288, 289n$_{25}$
töre-i Çingizî 642
Törilmiş 62, 63
Törkün 272
törüngey 272
Törtkara - Turum 5
Tört Köl, Dört göl, 45, 169, 171
törüppüt 273
tös, töz (esas, menşe mebde, ongun) 268, 269, 270, 271, 272, 273, 333, 404, 410, 411, 412, 481
Töz Han (Gök tanrısı) 270
Troşçanski(y), F. 263n$_7$, 266, 339, 400, 459, 488n$_1$
Tuba (Urenha, Uranhay Türkleri), Soyot Türkleri 29, 52, 63, 73, 75n$_{255}$, 259, 261, 262, 263, 269, 626,
Tuba kişi (ormanlı Altaylar) 426
Tubiş 6
Tufan, Yayık 419
Tuğrul (kuş) 350, 352
Tuguluk Molda 128
Tuğa Timur sülâlesi 547
tuğ töreni 158
Tuklu Timur 530
Tuk-yu, Tukyular, Garbî Türkler 2, 57, 64, 69, 71
Tuluy 378
Tuma 3
Tuman 224
Tumanski(y) 181n$_8$, 241n$_2$, 242n$_3$, 246
Tumavul Mergen 205, 226
Tumın 224
Tun-den 558
Tunguzlar 269
Tupken Karatamug (Muvassıt âlem İzreyn Korbuztan Tanrı'nın cehennemi) 391
Tura hanları 203
Turan 222, 223, 462
Tura-Tav 199, 201
Turduş 7
Turfan, Turpan 123, 133, 152
Turgay 6
Turgiş 622
Turu 505, 506
Turu Ḫol Çijın 205
Turumcu 242, 243, 245
Turumtay 303
Turumtay Çeçe 205
tutu Kışu 240
Tuva (Köpek Han'ın babası) 601n$_{88}$
Tuyahtı kasabası 497, 499
tuygun (tüylü köpek) 219
Tülek 9, 9n$_1$
Tülek batır 9n$_1$
Tüleygen 7
Tülüş 31
Tümen 4, 335
Tümetler, Tümet ulusu 21, 229
Tün denizi 226, 240
tüngün körüççü 347
Tüngüt, bk. Tangut
Tünkatar 7
Tünteyçora 7
Tüntogar 7
Tüntürt 7
tüñgür, tüñür (Altay Şamanlarının kullandıkları davul) 442, 443
Türbetlü 245
Türgeş 466
Türgeş paraları 502
Türk, Türkler, Türk (boyları, kabileleri, ulusları, destanları, edebiyatı, etnolojisi, folkloru, hukuku, hurafeleri, illeri, imparatorlukları) (ekseri sayfada geçmektedir.)
Türkân arık 9
Türkân Kadın 278, 279
Türkçe, Türk Dili, Türk lehçeleri 292, 296, 297, 298, 299, 335, 347, 354, 357, 358, 361, 363, 365, 367, 370, 423n$_2$, 442n$_1$, 483, 497, 541n$_{87}$, 548n$_8$, 549n$_{15}$, 552n$_{32}$, 560, 561, 617,

618, 625, 627, 628, 630, 631, 636, 637, 638, 638n_{16}, 640, 641, 648, 652, 653, 655
Türkçe Mani metinleri 423n_3
Türk Dil Kurumu 224, 241n_3, 622
Türk Halk Edebiyatı Örnekleri 121, 125
Türk Hukuk Tarihi Enstütüsü 281
Türkistan 8, 37, 40, 41, 45, 47, 49, 100, 110, 111, 112, 126, 127, 132, 162, 165, 168, 203, 288n_{31}, 371, 468, 500, 501, 517, 518, 559, 560, 501, 621, 623, 633, 649, 649n_3
Türkmen, Türkmenler 8, 14, 16, 16n_2, 17, 45, 89, 167, 168, 174, 205, 224, 237, 241, 242n_1, 251, 332, 468, 483n_8, 555, 556, 557, 558, 637, 639
Türkistan Balḫanı 619, 621
Türkmen Ceddi âlası Korkut, bk. Dede Korkut
Türkmen Kel Mehmet Bî, Türkmen Kel Mehmet Uraduç bey 72, 227
Türk Sur (Curcan beyi) 462
Türk ve İslâm Eserleri Müzesi 336n_8
Tüspüt (bir şaman) 458

U

Ubut 433
Ucam Buğrıl 226
Ucan nehri 396
Uşar-Kaan (Birinci rivayete göre Erlik'in 4. oğlu) 407
uçuk tındı bıçıp salgan (iplik gibi canı halk etmiş: Altaylıların Erlik'e hitabı) 406
Udan 601
Ufa 620
Ugudur-Yaman 30
Uğur 70
Uhuanlar ("Doğu barbarları" Dun-hu) 381
Uigurica 298
Ülagan 9
Ulagan yaylası 509
Ulan-moren ırmağı 383
ular (Magalopoperdix altaica) *kuşu* 219
Ulcaytu 537n_{20}, 542n_{28}
Ulstan 9
Ultun han 229
Ulu Alplar 236
Ulucüz, bk. Ulug Yüz
Ulu Xuruldan (Büyük Kurultay) 30
Ulugsır 50
Uludag, Ulug Tag, Ulutag (tav) 13, 64, 250, 285, 385, 386, 633
Ulug Yüz, Ulucüz 1, 2, 4, 6, 125, 250, 288
Uluğ 31
Uluğ (Ulug, Uluğ) Bey, Mehmet Taragay 360, 385, 559, 560, 561, 587, 589, 590, 597, 598, 599, 600, 601, 603, 604, 604n_{44}, 50; 610
Ulug Beg bin Temür gürgen 560
Ulu Han, bk. *Ülgen Han*
Ulu Kara Kuş (efsanesi) 351
Ulu Karaman 9
Ulukatay 493n_1
Ulu-Kem, Uluken, Uluğkem ırmağı 29, 35, 261, 349, 615n_1
Umar 5
Umay, Umay İlâhesi, Umay inesi, ımay, 130, 139, 247, 397, 398, 399, 464, 465
Umay Bey 398
Umdet-üt Tevarih 635
Umurzak 5
Umur Bey 471
Undur 373n_{88}
uracan 228
Ural, Cayık 1, 38, 46, 56, 72n_8, 74, 152, 165, 219, 224, 282, 339, 389, 492, 505, 620
uran 224, 228, 283, 284
Uranxa Saxa, bk. Yakut
Urenha, Urenhay (Tuba) Türkleri 2, 18, 24, 29, 30, 31, 32, 33, 219, 255, 259, 262, 263, 269, 354, 614, 615, 615n_1
Urartu 504, 505, 506
Urazaya oğlu Ahmet İşan 250
urgan (ular kuşunun doğurduğu üç nesneden biri) 219
Urgenc, Ürgenç 562, 517
Urgu 7

Urum 77
Urus 6
Uruslar $287n_{35}$
Uruz 190, 239, 334, 468, 478
Uruz Koca 149
Uryangkıt 21, 25, 29, 380
Uryanha, Uryanhalar $376n_{67}$, $384n_{110}$
Usmat 467
Usun, bk. Uşun
Usun hanı 231
Uş 171
Uşakov, P. N. 504, 505, 506
Uşedu-aini ülkesi 505
Uşun, Usun, Uyşun 2, 176
Uşunkoca 176
Uşun Kocaoğlu Egrek 190
Utkuçı (vazifeli ruh; semavî ruh) 412, 416
Uvak Kerey 3
Uvarov, A. S. $366n_{10}$
Uygul-hatun (Tanrı Suostugannah Ulutoyor'un karısı) 321
Uygur, Uygurlar, Uygur Türkleri 31, 40, 46, 59, 63, 69, 71, 122, 129, 204, 205, 220, 221, 225, 226, 227, 228, 230, 233, 234, 270n6, 272, 273, 298, 314, 317, 318, 335, 341, 368, 369, 370, 402n2, 497, 510, 517, 524, 525, 625, 635, 640
Uygurca, Uygur Türkçesi 31, 203, 271, $281n_3$, 300, $404n_3$, $456n_1$, 614, $631n_1$, 637
Uygut-toyon (Tanrı Suostugannah Ulutoyor'ın oğlu) 321
Uyşun, bk. Uşun
Uyu Bike 179
Uyuğ Tarlağ yazıtı 634
Uz Han, bk. Oğuz Han
Uzhan Kayrahan 10
Uzuhrı bozkırı 616
Uzunbut 7
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 647
Uzun Hamza (Eski zamanda Elbeylerin reisi) 16
Uzunkörpeç ve Bayan destanı 276

Ü

Üçkaya 16
Üçok, Üçuk 633, 645
Üç Ordu beyi 629
Üçtamga 7
Üçuk, bk. Üçok
üç yalamaluu ton 439
Ügedey Han 371, 374, 375, 384
ülberk 440
üleker 450
Ülemalik Kürüklü 204, 205, 226, 227, 229, 240
Ülemen ırmağı 417
Ülgen, Ülgen Han (Nur veya ziya âleminin büyük tanrısı), Han Ülgen, Kayra Han, Ulu Han 50, 390, 391, 393, 394, 398, 412, 413, 414, 415, 416, 419, 420, 422, $426n_4$, 430, 432, 435, 439, 441, 450
Ülgün âlemi 274
Ülgün Ata, bk. *Kayra Han Ülgün Ata*
Ülkön dağı 35
(Ülkütaşır), M(ehmet) Şakir 67, $67n_3$, $142n_{10}$, 264, $264n_{10}$, 267
ülüş (pay, et parçası) $122n_1$, $224n_3$, 241, 242, 243, 251, 253, 254, 289, $289n_{38}$, 290
Ümetey 136, 157
Ümitbayef, Mehmet Selim $201n_3$
Ümmül gays 481
Ürbü 151, 152
Ürenha, bk. Urenha
Ürgenç, bk. Urgenc
Ürgüt kasabası 468
Ürker 242, 243, 244
Ürüng Ayii Toyan, bk. *Yaratıcı Ak efendi*
Üst-Anos ırmağı 423
Üst-Urt, bk. Üst Yurt
üstügü âyini 414, 418, 439
Üst Yurt, Üst-Urt 45
Ütügenyış 29
üzüt, bk. *sünesinin üzüdü*
üzüt aş (ölü aşı) 122
Üzüt Payramı 422

V

Vadacaradar Diyanci 615
Vambéry 22, 66, 276n$_3$, 470, 560, 611
Vang-Han 514, 515
Van Han (Kereyt Hanı) 371
Vâsıt (şehir) 533
Vasilyev 57, 198
Vassaf 373, 373n$_{46}$, 384, 526, 533, 541n$_{80}$ 542n$_{86}$, 544n$_{136}$
Vaux, Baron Carra de 488n$_3$, 489n$_{5-7}$
Vefik Paşa lûgati 549n$_{16}$
Veli Han 285n$_{11}$
Velihanoğlu, Çokan Töre 76, 99, 105, 109, 123, 123n$_1$, 125, 127, 138, 139, 144n$_{13}$, 154n$_{18}$, 159, 173, 173n$_3$, 232, 306, 311n$_3$, 386, 386n$_{130}$
Velihanov, V. 488n$_1$
Veliyulah olan Korkut, bk. Dede Korkut
Velyaminof-Zernof 521, 536n$_{14}$
Verbitski, W. İ. 139, 159, 192, 192n$_3$, 193, 256, 256n$_3$, 267, 270n$_8$, 345n$_{2,3}$; 347n$_4$, 349n$_3$, 387, 397, 398, 400, 401, 401n$_1$, 402, 402n$_3$, 454, 456
Veselovskiy, N. İ. 362, 363, 364, 372, 374n$_{60}$, 381n$_{96}$, 588, 588n$_3$
Viluy ırmağı 24
Vitevski(y), İ. 73n$_3$, 243n$_{12}$
Vladimirtsov, B. 57, 371, 376, 382, 511n$_1$, 611n$_{1,2}$; 613, 6185, 637, 638n$_{16}$
Volga (İdil) 9, 38, 46, 56, 282, 505, 562, 566, 570, 579, 582, 584, 585n$_{84}$, 586
Volin, S. 654n$_8$, 655n$_{10}$
Vu-huanlar 313, 329, 329n$_{48}$
Vu-şan-mu 341
Vyatkin, V. 587, 587n$_1$, 649n$_3$

W

Wellhausen, I. 387
Wittek, Paul 66

X

Xa-Belder (kasabası), bk. Kızıl
Xangalov, M. 337, 337n$_9$
Xanikov 56
Xa Kem, bk. Küçük Yinisey

Y

yaan kam (büyük şaman) 432
Yabagı = Cabagı 5
Yabaku, Yabakular, Yabaku Türkleri 220, 319
Yubaş-Kaan (Birinci rivayete göre Erlik'in 5. oğlu) 407
Yada (cada cay) geleneği 158
Yada taşı 158
Yafes, Ebulca Han 225
Yag aşı 465, 466
Yaglakar Han 129
Yağma kabilesi 473
yagnak 171
yağrınct 149
Yajil-Kaan (Ülgen'in oğlu) 414
Yakinof Sob. 31, 37n$_3$, 205n$_1$, 341n$_{2,3}$; 348n$_3$
Yakowleff, E. K. 219, 257, 257n$_{1-5}$
Yaksart (Sırderya'nın eski adı), Joşa, Jokşart, Jaşa-arta (=hakiki inci), Yahşart, Tahşart, Haşart 506, 653, 654, 654n$_8$, 655
Yakşılık 6
Yakubovskiy, A. J. 610n$_{55}$
Yakup (Yakıp) han 116, 117, 119, 123, 132, 133, 134, 135, 136, 163, 235, 238, 345, 346
Yakut (yazar) 348, 348n$_6$, 371n$_3$, 577n6$_3$, 649n$_4$, 650, 650n$_7$, 651
Yakut, Yakutlar, Yakut Türkleri, Saha, Saxa Türkleri, Uranxa Saxa 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 103n$_9$, 113n$_7$, 131n$_4$, 144, 149n$_{16}$, 176, 196, 253, 259, 263, 270, 274n$_1$, 288n$_{31}$, 291, 305, 306, 307, 308, 311, 312, 313, 315, 317, 320, 321, 324, 329, 335, 339, 344, 345, 347, 352, 361, 389,

339, 344, 345, 347, 352, 361, 389, 399, 458, 459, 460, 461, 465, 474, 477, 488n_1, 502, 626, 631, 632
Yakutça, Yakut Dili, Yakut Türkçesi (lehçesi) 21, 61n_8, 273n_{18}, 288n_{24}, 299, 300, 301, 302, 313, 347, 360, 458, 458n_3, 618n_4, 631, 631n_1, 632, 637, 638
Yakut Hamavi 473
Yakutistan 21, 22, 24, 25, 26, 28
Yakutsk 22, 26
Yalancı oğlu Yalıncuk 328
Yalgın, Ali Rıza 67
yalgınçı (şimşekçi: dualarda Ülgen'e edilen hitap) 412
Yalıncık 334
Yal Mönkü (Altaylılara göre Tufan'dan sonra geminin durduğu dağ) 419n_1
Yama (yeraltı hükümdarı) 404n_3
yaman körmös (şerir ruhlar) 407, 409, 440
Yan ırmağı 24
yañ (Şaman ilm-i hali) 435
Yan - tsay ülkesi 557
yaraş qazanı 347
Yaratıcı Ak efendi, Ürüng Ayii Toyan 321
Yarka Han 393
Yarkent, Carkent 151, 153
yasavul 208, 208n_3, 249, 249n_1, 551
yasavul odacı (= baş odacı) 552
Yasef (Türklerin atası) 230
Yasır 242, 243
yas (yog) töreni 134, 232, 233
Yastremski(y), S(ergey), V. 174n_8, 352, 459, 468n_7
Yaş Türkistan 12
Yava, bk. Havva
Yayık (vazifeli ruh; semavî ruh), *Kuday, Ak Yayık* 412, 414, 415, 416, 418
Yayık çıgarar (Yayık kaldırma merasimi) 415
Yayık Han, Akyayık 271, 256
Yayık (nehri) 46, 492, 619
Yazıcıoğlu (Yazıcızâde) Ali 243, 247n_1, 617, 641
Yazıkov 541n_{78}
Yazır 242, 243, 244
Yedi Kurgan 64
Yedisu 500, 518
Yeditör 132
Yedi tubluk, yedi tuğluk 59, 62
Yediuru(v) 4, 5, 6
Yek karatös (*Erlik'e* verilen ad) 404
Yeke Nidun 512
yelbir çaştuu pos Erlik (Yelpaze gibi saçlı, inatçı, somurtkan Erlik: Altaylıların Erlik'e hitabı) 406
Yelbis (Abu - Kaan dağının iki kızının da adı) 417
Yelbüü çıgarıp yat, manyak aruulup yat (manyak takdis etme, manyak temizleme) 438
Yeni Kurgan istasyonu 467
Yeni pazar 42
Yenisey 1, 18, 20, 22, 24, 33, 35, 36, 37, 39, 40, 43, 50, 126, 129, 139, 140, 152, 173, 176, 178n_3, 179, 184, 252n_1, 257, 259, 262, 269, 270, 271, 272, 273, 320, 343, 383n_{114}, 418, 456, 491, 614, 634
Yenisey âbideleri, kitabeleri, yazıtları 298, 300, 341, 363, 366, 628, 633, 634
Yenisey Ostyakleri 37
Yenisey Tatarları, bk. Minusin Tatarları
Yenuci, Han 200
Yencü ögüz 654
yerdiñ neme (şerir ruhlar) 409, 429
Yer ilâhı kızı 21
Yer su ilâhları, ruhları (İnsanlara en yakın olan tanrılar) 391, 394, 402, 404, 417, 435, 439, 456
yer taamının uuzı (yeraltı cehenneminin ağzı) 410
Yes pilektüü Kerey Kaan (Pirinç bilekli Kerey Hakan: Birinci rivayete göre Erlik'in 3. oğlu) 407, 410
Yesugey Bahadır 72, 337, 513, 519, 596, 607
yetti ejiktüü yerim-suum (yedi kapılı yer ve suyum: dağ ruhlarına terennüm edilen ilâhilere verilen ad) 418

Yetti oduuluu, Yes pilektüü Kerey Kaan Şıñgay Kaan tözi (Şıñgay Hakan neslinden, yedi atağlı Pirinç bilekli Kerey Hakan: İkinci rivayete göre Erlik'in 3. oğlu) 408, 410
yeyek 434
yeyen, yeğen, cihen, ciyen, sien, cıga 281, 288, 288n_{24}, 289, 290, 311
Yezd parsları 263n_4
Yezid 483n_8, 638
Yezîdî 487
Yezim-piy 417
Yezim tayka (cümudiyeler ruhu) 417
Yıdak 33
yığnak 159
yılan maştuu kuş pörük 441
Yılbasan 123
Yıldız Han 223, 242
Yılkı Yallı Gök Börü 72, 227
Yınanç, M. H. 471n_{10}
Yıttas 33
yog, cok, dochia 10, 122, 289, 351, 456, 466, 519
yog töreni 127, 151
Yağuz Han, bk. Oğuz Han 393
Yolay (Colay) 137, 138, 139, 141, 237
Yolay Han (Kaan) Destanı 99, 105, 109, 262
Yolay oğlu Bolat 312
Yolmirza 49
yolug 347
Yuan-Chao-pi-shi, bk. *Moğolların Gizli Tarihi*
Yuan-çao Bi-şi, bk. *Moğolların Gizli Tarihi*
Yuanisa (= Tonguzca: Büyük nehir) 35
Yuan-şi, bk. *Moğolların Gizli Tarihi*
Yuçen(Kin)ler 229
yüçı, yavçı 290, 347
Yudahin, K. K. 287n_{18}, 300, 325n_{28}, 332n_4, 474n_{16}, 633
Yula 421
Yurçu 245
Yurmatı 72, 199, 200
Yusuf (Hazar hükümdarı) 568, 570, 575, 576
Yusuf (Peygambe r)486
Yusuf Bek 180, 249
Yusuf Has Hacip bk. Balasagunlu Yusuf Has Hacip
Yusuf Hoca 184n_6
Yusuf kıssası 240
Yusuf Paşa kışlası 17
Yutkanoğlu, M. 351
yutpa (korkunç bir canavar) 406
Yüeçi Hanı 318
Yürekdağ 476
Yürük, Yürükler 16n_2, 637
Yüs ırmağı 18

Z

Zacharov, İ. 615n_5
Zahariler 523
Zahireddin Babur 331, 437, 478, 641, 642
Zalutler 476
Zahodin, B. N. 585n_{84}
Za-İliy 41
Zametki (Aristof'un eseri) 13
Zañ, zang, yang, 247, 281, 281n_2 282, 283, 285, 287, 288
Zapin, S. A. 610
Zapiski R. Georg 217n_1, 364n_5
Zarif 7
Zarif bin Abdülkadir Taşkentli Çoban Ata 612n_4
Zarif Taşkendî 293n_5
Zarubay 6
Zavalin. İ. P. 590, 591
Zaya Tölek, Su Sulu destanı 621
Zaysan gölü 34
Zelenin, D. K. 311, 311n_2, 625*, 627
Zencan 604n_{45}
Zengin Boylıt ile yoksul Bordoy (Yakut hikâyesi) 313
Zenker 269
Zerdüşt, Zerdüştler, Zerdüşt dini 456, 462, 502

Zerefşan 558
Zerence 650, 651
Zeynülahbar (Gerdüzî'nin eseri) 37, 230, 622
Zihi 15
Zimim, A. A. 590, 590n$_8$, 600n$_{31}$
Ziyaret 15
Ziyaretgâh-ı Cebel-i erbain 167n$_1$
Zolotnitskiy 366
Zungar hanlığı bk. Oyrat hanlığı
Zübeyrliler 483
Zülf 15
Zülfikar (Hz. Ali'nin kılıcı) 485
Zünnun Argun 331

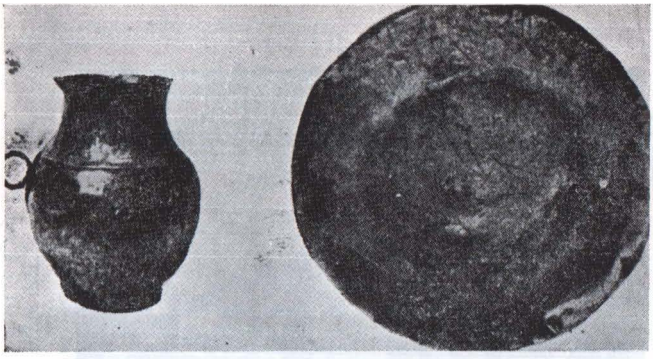
YANLIŞ - DOĞRU CETVELİ

Sayfa/Satır	Yanlış	Doğru
13 Dip not 2	Storina	Starina
111/14	Bekmurt	Bekmurat
134/23	mzezarının	mezarının
137/9	Han Kançura'y	Han Kançura'yı
182/24	Basmi Böyrek	Bamsı Böyrek
192/15	hakltan	halktan
194/10	halldedilmesi	halledilmesi
246 Dip not 1	istanul	istanbul
253/11	kemilkler	kemikler
266/26	S.İ.Rodenko	S.İ.Rudenko
275/6	ârun	orun
277/35	Çambel	Çamlıbel
297/26	türtkoloğun	türkoloğun
371 Dip not 42	دودخانه	رودخانه
382 Dip not 104	Mari	Mani
402 Dip not 2	Verbitskiyi	Verbitskiy
416/2	Yaylık	Yayık
420/17	yazn	yazın
427/5	Ruh-kömös	Ruh-körmös
Umumî İndeks		
657	Aaçam-boro'ul	Auçam-boro'ul
657	(yok)	Abaagan Pazı 19
657	Adam Olearias	Adam Olearius
657	aç mamyak 439	aç manyak 440
657	Adlan	Adban
663	Balık (mamasçı)	Balık (manasçı)
664	Basmi Böyrek	Bamsı Böyrek
665	Bengel Santalları	Bengal Santalları
666	Biddulp	Biddulph
666	Bonnafeus	Bonnafous
667	Bugadov	Budagov
672	Dresten	Dresden
673	Elfachri 528n38	Elfachri 538n38
675	Gordlevskiy 264n14	Gordlevskiy 264n12
678	Houstma	Houtsma
686	Kovalevskiy, A.A.	Kovalevskiy, A.P.
691	(yok)	Mıyagıs Kaan (Kan) 19
691	(yok)	Minusinsk Şehri 50
692	(yok)	Moolak 19

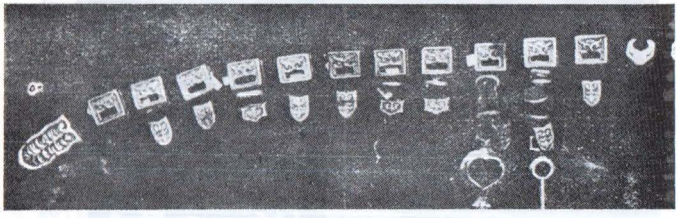
YANLIŞ-DOĞRU CETVELİ

Sayfa/Satır	Yanlış	Doğru
697	Potonin	Potanin
698	Rodenko	Rudenko
698	Tus Türkistanı	Rus Türkistanı
699	(yok)	Salur Kazan 469
700	Seroşevki(y)	Seroşevski(y)
702	(yok)	Şustak 3
712	Gerdüzî	Gerdizî

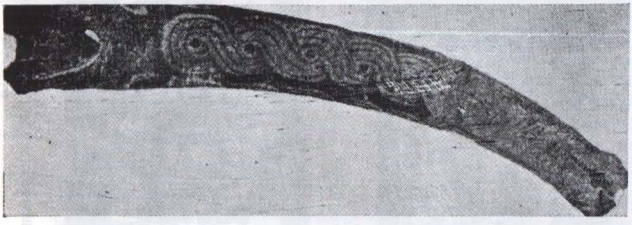
RESİMLER

Res. 1

Res. 2

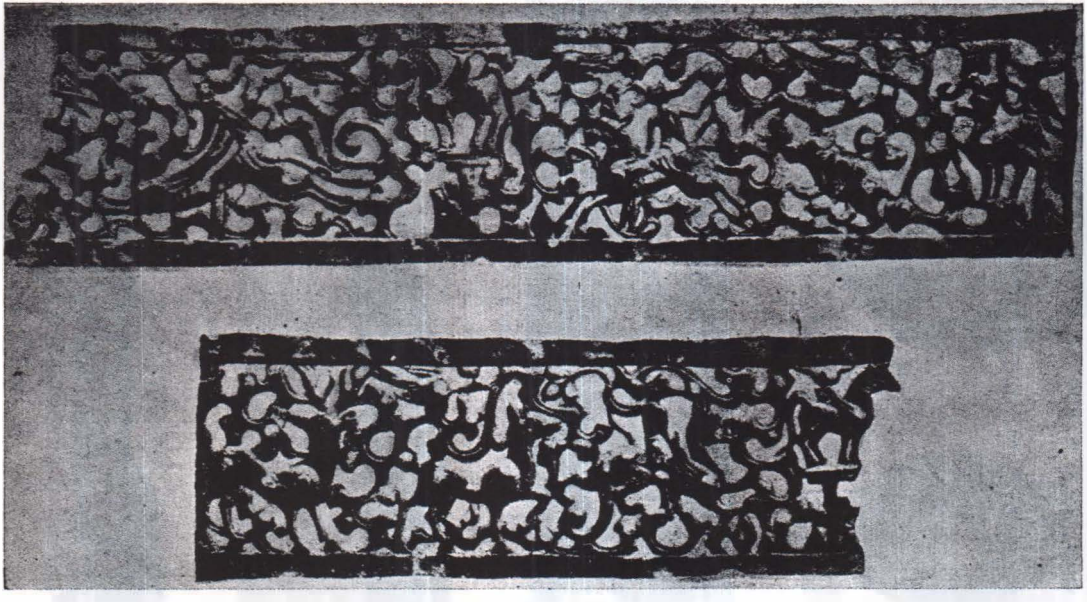
Res. 3

Res. 4

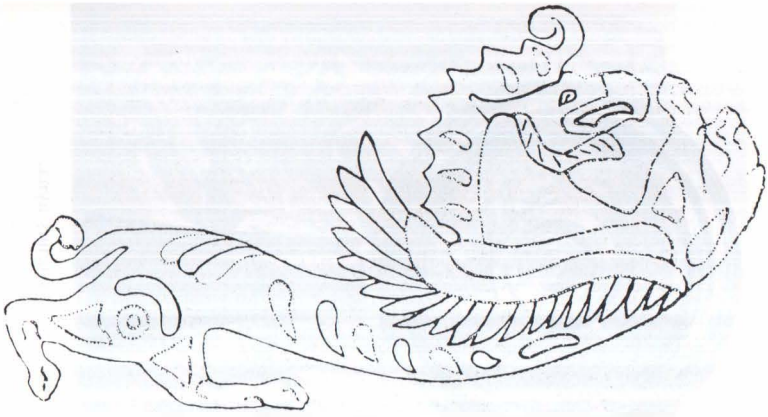
Altay dağlarında bulunan Türk mezarlarından çıkan eşya.

(Bkz. 498 - 499 s.)

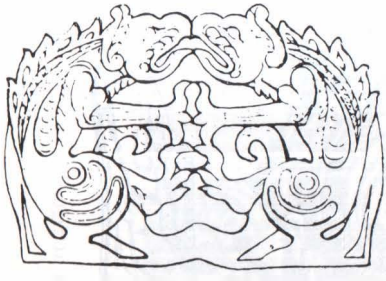

Karagalinka ırmağı kıyısındaki Şaman mezarından çıkarılan altın taç.

(Bkz. 502 s.)

Res. 1 — Eğerin kaplamasındaki kartal grifonu.

Res. 2 — Gem alınlığındaki arslan grifonu.

Res. 3 — Lotüs bezekli toka.

Res. 4 — Kamçı sapı,

(Bkz. 507 - 508 s.)

Res. 5 — Gümüş kemer tokası.

Res. 6 — Gümüş at figürü

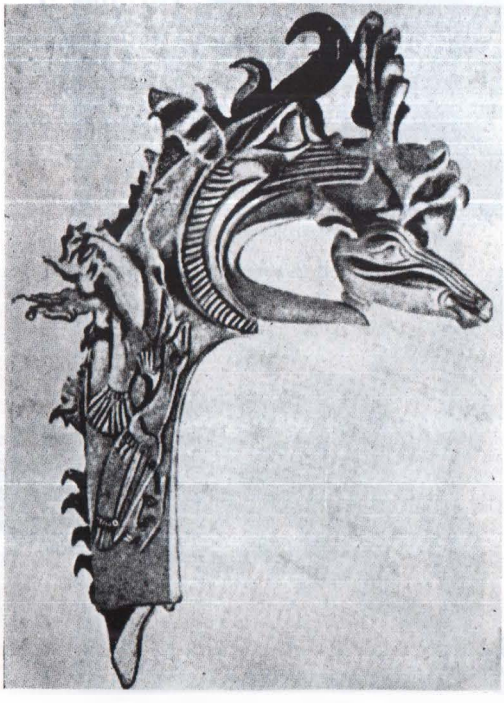
(Bkz. 508 s.)

Res. 7 — Gümüş ayna.

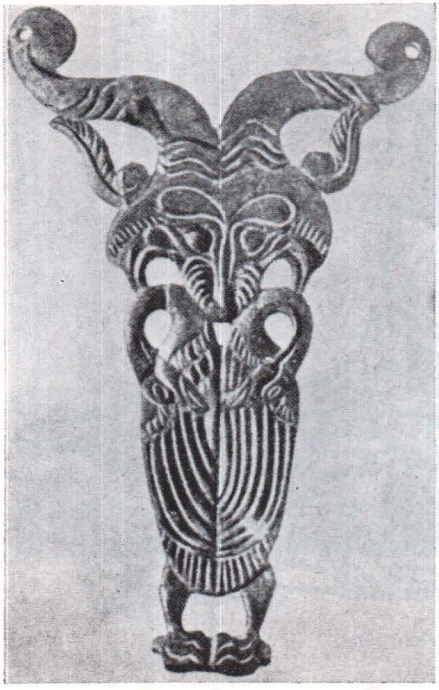

Res. 8 — Bakır levhacık, (Teke figürü ile bezekli).

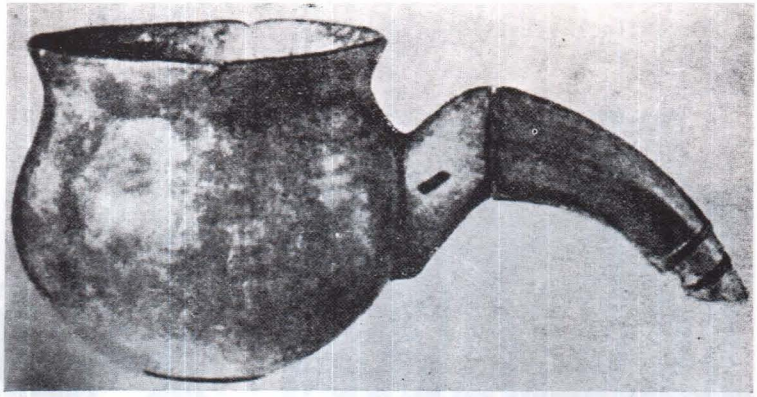

Res. 9 — Bakır levhacık, (grifon figürü).

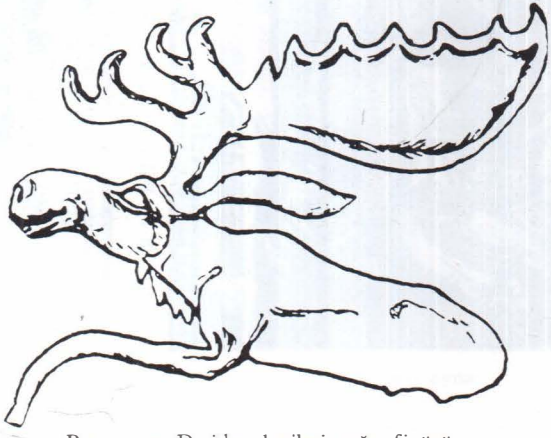
(Bkz. 508 s.)

Res. 10 — Ağaçtan yontulmuş grifon.

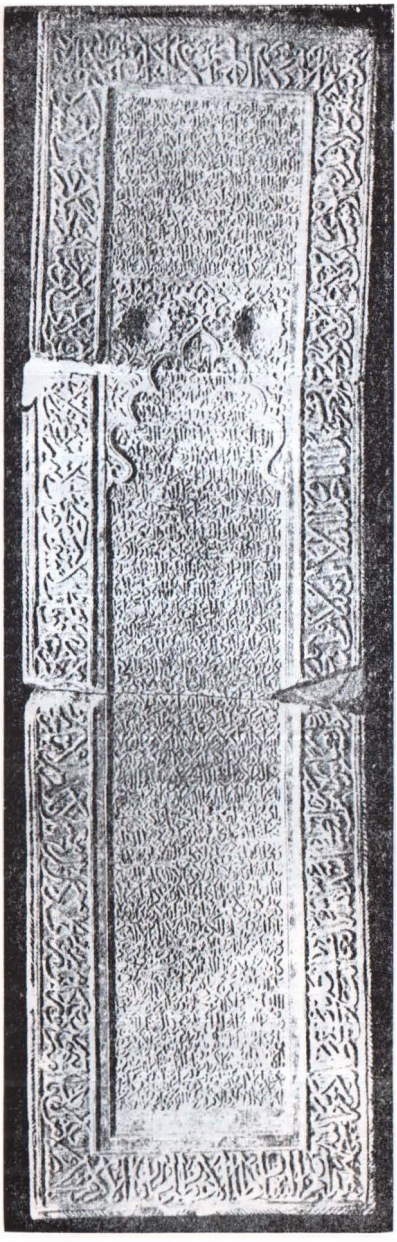

Res. 11 — Ağaç kap.

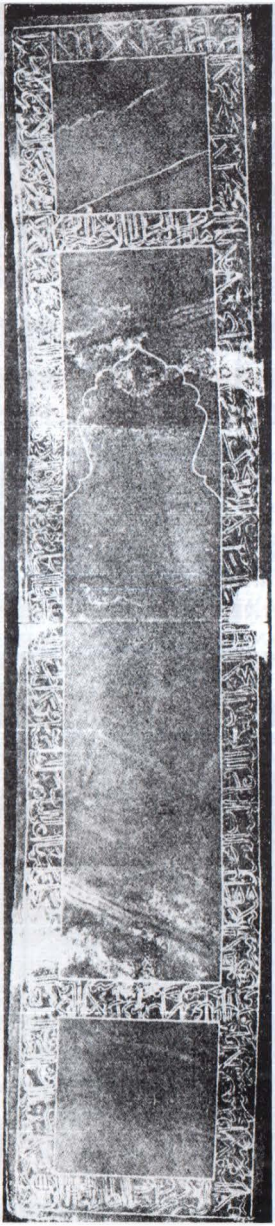
Res. 12 — Deriden kesilmiş sığır figürü.

(Bkz. 508 - 509 s.)

Res. 1 — Timur'un mezar taşı

(Bkz. 591 s.)

Res. 2 — Timur'un mezarı üzerindeki nefrit sanduka kitabesi

(Bkz. 595 s.)

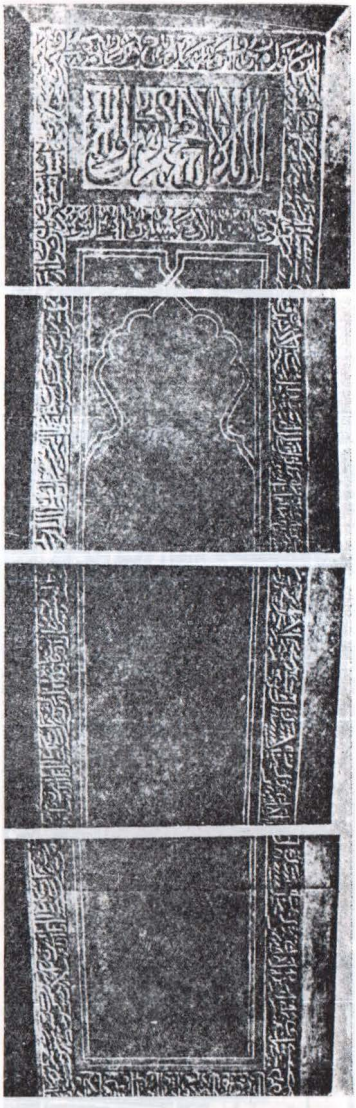
Res. 3 — Timur'un mezarı üzerindeki nefrit sanduka

(Bkz. 596 s.)

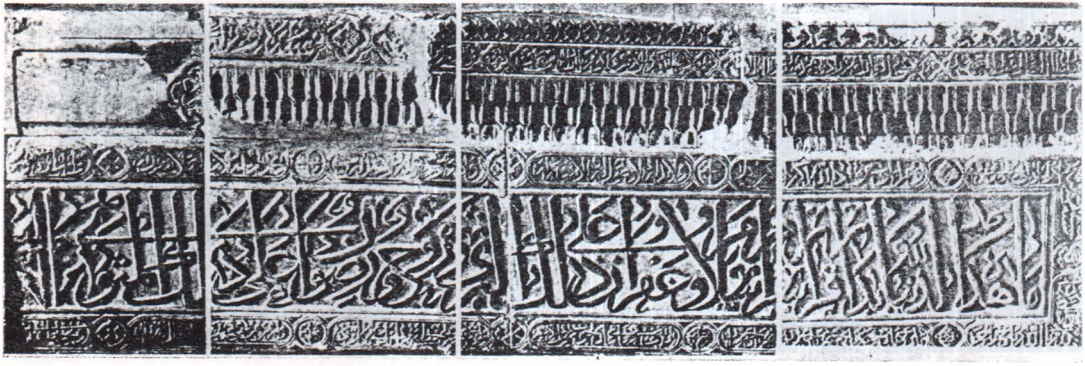
Res. 4 — Şahruh'un mezarı üzerindeki taş

(Bkz. 601 s.)

Res. 5 — Uluğ begin mezar taşı

(Bkz. 603 s.)

Res. 6 — Muhammed Sultanın mermer sandukası

(Bkz. 605 s.)

Res. 7 — Miranşah'ın mezarı üzerindeki sanduka kitabesi

(Bkz. 607 s.)

60000

Türk Tarih Kurumu Basımevi, ANKARA - 1987